BİLGE UMAR TÜRKİYE HALKININ ORTAÇAĞ TARİHİ

BİLGE UMAR

TÜRKİYE HALKININ ORTAÇAĞ TARİHİ

Türkiye Türkleri Ulusunun Oluşması

İNKILÂP

BİLGE UMAR

TÜRKİYE HALKININ ORTAÇAĞ TARİHİ

TÜRKİYE TÜRKLERİ ULUSUNUN OLUŞMASI

İNKILÂP

Copyright: Bilge Umar
Yayınlayan:
© 1998, *İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Tic. A.Ş.*

Bu kitabın her türlü yayın hakları Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince *İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş.*'ye aittir.

Dizgi - Düzeltme ve Dia'lar
Bilge Umar

Kapak:
Vartan Paçacı

Baskı:
Teknografik
Matbaacılar Sit. No.: 38
Bağcılar - İstanbul

ISBN 975-10-1225-2
98-34-Y-0051-0051

98 99 00 01 02 03 9 8 7 6 5 4 3 2 1

Kitabevi Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Ankara Cad. No.: 95
Sirkeci 34410 İSTANBUL
Tel.: (0 212) 514 06 10 (Pbx)
Fax: (0 212) 514 06 12

Web sayfası http://www.inkilap.com
e-posta: posta@inkilap.com

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TÜRKİYE TÜRKLERİ ULUSUNUN OLUŞMASI SÜRECİNDE, BU SÜRECE KATKIDA BULUNAN ÖĞELER (TÜRKİYE TÜRKLERİ ULUSUNUN SOY VE KÜLTÜR KÖKENLERİ)

BİRİNCİ ALT BÖLÜM: SOY KÖKENLERİ (SÜRECE KATILAN ETNİK TOPLULUKLAR)

§ 8. Giriş

SUNUŞ

Bugün Türkiye denen ülkede, daha ilkçağın çok erken dönemlerinde, İÖ 3. ve 2. binyılda beliren *ilk uluslaşmış* topluluklar, yâni, kendileri aynı ulustan olmanın bilincine ulaşmamış bulunsalar bile onları bir ulus diye nitelememizi gerektiren, geniş ölçüde ortak bir kültüre bağlı kimlikteki ilk topluluklar [1]; ayrıca, ilkçağın daha sonraki yüzyıllarında, yeni gelen halkların eskilerle karışması sonucu ortaya çıkan (ve kiminde, karışıma ırksal ve kültürel özellikler yönünden ağırlıklı etkide bulunmuş öğenin, eskilerden; ama kiminde, yeni gelenlerden olduğu) daha genç uluslar [2] **Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi** kitabımızda incelendi, tanıtıldı [3].

1] Başlıcalarını sayalım:

a. Çorum ili yöresindeki, İÖ 2500 dolaylarına tarihlenen, Alacahöyük buluntularını üretmiş uygarlığın halkı olan Hatti'ler;

b. Kuzey Irak, Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu yöresinde, en azından İÖ 2200 dolaylarında varlığını bildiğimiz Hurri'ler;

c. Anadolunun (kanımca, Troia dahil) batı ve güney bölümleri ile bu bölümlere yakın adalarda, en azından İÖ 2000 dolaylarından beri varlığını bildiğimiz, kendilerinin değilse bile dillerinin ve dinsel inançlarının çok daha uzaklara kadar yayıldığını da anladığımız Luvi'ler;

d. Bunlar gibi, Anadolu yerlisi bir halk olup olmadığı tartışılan, ama en azından İÖ 1700 dolaylarında, Kızılırmak büklümü içinde egemenlik kurduğunu saptayabildiğimiz, şimdi Hitit'ler diye bilinen halk;

e. Varlığı Hitit belgelerinden öğrenilen Pala'lar, Gasga/Kaska'lar gibi diğer bazı topluluklar;

f. Anadolunun Ege Denizi ve Akdeniz kıyılarında da birkaç yerde varlıklarını saptadığımız, Yunanistandaki Mykene kültürünü geliştirmiş, ön-Hellen'ler kimlikli bir halk, Akhaios'lar (Hitit belgelerinde anılan Ahhiyawa halkı);

g. Trakya'daki yaygın kültürün halkı, Thrak'lar.

2] Bu İÖ 1. binyıl uluslarını şöyle gruplandırabiliriz:

A. Anadolunun, İÖ 1. binyıldaki halklarından, soyca ve kültürce, *eski Thrak öğesinin en güçlü etkide bulunduğu* topluluklar:

a. Bu binyılın Thrak'ları, b. Bithynia'lılar, c. Phrygia'lılar ve ön-Phrygialılar olduğu sanılan Muşki'ler; d. Herodotos'a bakılırsa, Phryg'lerden bir boy olan, İÖ 1. binyıl ortasındaki Armenios'lar (Ermeniler);

B. Oluşumuna, soyca ve kültürce, *eski Luvi öğesinin en güçlü etkide bulunduğu* topluluklar:

a. Bu binyılın Luvi'leri, b. Lydia'lılar, c. Mysia'lılar, d. Paphlagonia'lılar, e. Karia'lılar (ve bunlardan bir bölüm olduğu bilinen, Hellen'lerin Leleg dediği topluluklar), f. Lykia'lılar, g. Pisidia'lılar, h. Kilikia'lılar, i. Kappadokia'lılar, j. Lykaonia'lılar;

Adı geçen kitap, Türkiye halkının ilkçağdaki tarihi üzerine klâsik bir tarih kitabı gibi vermesi gereken bilgiyi de vermekle birlikte, yansıttığı incelemenin ağırlığı, tarihten çok, etnolojide idi. Krallardan, komutanlardan, savaşlardan, fetihlerden çok, *Türkiyede ilkçağda ortaya çıkan kültürler ve gerçekleşen uluslaşma evrimleri* gözden geçirilmişti. Özellikle de, Türkiyenin daha sonraki dönemlerde tanıdığı ulusların soyca, kültürce oluşmasında pek önemli katkısı olduğu halde o zamana dek Türkiyede hemen hemen hiçbir özel yayına konu edinilmemiş Luvi'ler üzerinde durulmuştu.

C. Oluşumuna, soyca ve kültürce, *eski Hurri öğesinin en güçlü etkide bulunduğu*, Urartu halkı;

D. Adlarını, Xenophon'un Anabasis'inden öğrendiğimiz ve topluluk olarak özellikleri hakkında da yine Xenophon'dan bazı bilgi kırıntıları edinebildiğimiz güneydoğu, doğu, kuzeydoğu Anadolu halkları: Kardukh'lar, Mariandyn'ler, Khalyb'ler, Taokh'lar, Phasis'liler, Skyth'ler benzeri halk, Makron'lar, Kolkh'lar (Kolkhis halkı), Drila'lar, Mossynoikos'lar, Moskhos'lar, Tibarenos'lar, Mares halkı;

E. İÖ 1. binyılın ilk yarımında Hellen kolonizasyonuyla Anadolunun bazı kıyılarındaki bazı odakçıklarda (Hellen kültürü odaklarında) oluşan ve yerleşen, kuşkusuz oluşumuna yörenin daha eski Anadolu insanlarının, çevredeki Anadolu insanlarının da soy ve kültür açısından katkıda bulunduğu, *Anadolu Hellen'leri*: a. Aiolos ağzı konuşanlar, b. İon ağzı konuşanlar, c. Dor ağzı konuşanlar ve d. *Kendilerine özgü bir ağız konuşan* Pamphylia Hellen'leri; e. Hellen diliyle Luvi dili kırması bir dil konuşan Side Hellen'leri;

F. Kuzey Suriye-Güneydoğu Anadoluda ortaya çıkan ve semitik diller ailesinden bir dil (bugünkü Süryanîcenin atası) konuşan Aram halkı;

G. İÖ 1. binyılın son çeyreğinde, Hellenistik çağda, yığınsal göç dalgalarıyla gelen ve orta Anadoluyu yurt edinen Galat'lar/Kelt'ler;

H. Egemen büyük devletin şuradan buradan göçürtüp Anadolunun şu veya bu bölgesine topluca yerleştirdiği etnik topluluklar, örneğin İran İmparatorluğunun egemenliği döneminde, İÖ 5. yüzyılda Anadoluya yerleşen İranlı topluluklar, İÖ 3. yüzyılda İskender ardıllarının Anadoluya yerleştirdiği Makedonia'lı göçmenler;

İ. Daha Lydia krallığı döneminden başlayarak, ilkçağın son yüzyıllarına kadar (ve hatta ondan sonra da) Anadoluya yığınsal çapul akınları yapan ama kuşkusuz, içlerinden bir bölümü bu ülkede kalmış, bu ülkenin insanlarıyla karışmış olan etnik topluluklar (Kimmer'ler, Goth'lar gibi).

3] Bu kitap (kısaca: THİT), öncelikle bir ders kitabı işlevi görmesi için hazırlanmıştı. Çünkü, birçok Fakültemizde ve Yüksek Okulumuzda öğretimi yapılan ilkçağ tarihi, kültür tarihi, uygarlık tarihi, sanat tarihi, tarihsel coğrafya gibi disiplinlerin tümü için, "Türkiye halkının ilkçağ tarihi"ni *bir belli parçası bakımından inceleyen* pek değerli nice kitap bulunmakla birlikte (örneğin, Füruzan Kınal'ın, Hitit'ler tarihini konu alan, "Eski Anadolu Tarihi" kitabı; Arif Müfid Mansel'in, "Ege ve Yunan Tarihi" adlı kitabı) *bugün Türkiye denen ülkenin tümünü ve orada ilkçağda yaşamış halkların tümünü ele alan,* arkeolojik kazıların

Şimdiki kitabımız, aynı sürecin (kültür değişimlerinin, yeni kültürlerin ve yeni ulusların oluşması sürecinin) ortaçağ aşamasını inceliyor. **Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi / Türkiye Türkleri Ulusunun Oluşması** başlığını taşıyan bu kitapta, adından anlaşılacağı üzere, önce, yurdumuzun ve bu yurtta yaşamış insanların ortaçağ tarihi üzerine bir tarih kitabının vermesi gereken bilgi sunulmakta ve Birinci Bölümde, Rumlaşma yüzyılları, İkinci Bölümde Türkleşme yüzyılları anlatılmakta; sonra, Üçüncü Bölümde Türkleşme süreci analiz edilmekte, yâni soyca ve kültürce hangi öğelerin ne ölçüde, ne yönlerden katkısıyla ulusumuzun oluştuğu araştırılmaktadır. Varılan genel sonuç, kitabın sonunda yer alan Sonuç bölümünde özetlenmiştir.

Burada, ulus terimini kullanırken, neyi kasdettiğimi açık seçik ortaya koymam gerekiyor. Konunun önemi şurada: Genel olarak ulus kavramını, ya da, çağdaş uluslardan birinin (örneğin, çağdaş Yunan ulusunun) oluşumunu inceleyen yapıtlardan kiminde, özetleyerek söylüyorum, "Bazı çağdaş ulusların, o arada çağdaş Türk ve Yunan uluslarının, geniş ölçüde, kendi devletlerinin ve kendi milliyetçi [4] aydınlarının etkisiyle, hatta tarihsel gerçeklere, bilimsel gerçeklere ters düşen, yahut gerçeğin kimi bölümünü abartıp kimi bölümünü yok sayan, *maksatlı* propaganda ve eğitim, beyin yıkama etkinliğiyle belirli içerikte bir *ulus bilinci*'ne sahip kılındığı; bu türden bir ulus bilincine sahip edilme olgusunun ve dolayısiyle bu çeşit ulusların ancak son

verdiği tarih öncesi (yazılı belgeler öncesi) dönemlere ait bilgilerden başlayarak ilkçağ sonuna kadar süren dönemi araştırmasına konu edinmiş, ders kitabı olan veya olmayan hiçbir bilimsel inceleme, öğretim kitabı, yazılmamıştı (THİT'den sonra, bugün bile, böylesi yoktur). THİT, pek doğaldır ki, ayrıca, Türkiye ülkesinin, bu ülke kapsamındaki yerleşim birimlerinin ve bu ülkede yaşamış eski halkların ilkçağ tarihi üzerine veya o genel kapsam içinde sadece belli bir ilin, belli bir kentin, belli bir halkın ilkçağ tarihi üzerine bilgi edinmek isteyecek aydınlara hizmet sunmak amacını da gütmekte idi.

THİT'in c.I, 1. basımını, şimdi Ege Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi'nin çekirdeği olan, EÜ Basın-Yayın Yüksek Okulu (İzmir, 1982; resim ekleri dışında 382 sayfa); c.II'nin basımını, İzmir'deki Sergi Yayınevi (İstanbul 1984, resim ekleri dışında 355 sayfa); c.I genişletilmiş 2. basımını, c.I/A, I/B diye iki iki kitap halinde, İlke Yayıncılık adlı kuruluş yaptı (Ankara 1991; c.I/A, resim ekleri dışında 221 sayfa; c.I/B, resim ekleri dışında 196 sayfa). Bu basımlar, az sayıda olmuştu ve özellikle öğrenciler tarafından alınmış, Türkiye genelinde dağıtımla Türkiye aydınının, konuya ilgi duyan kesimine pek ulaşamamıştı. Şimdi, İnkılâp Kitabevinden çıkacağını umduğum bir THİT yeni basımını, elinizdeki kitaptan sonra, size sunmaya hazırlanıyorum.

4] "Milliyetçi" ne demektir, hangi görüşleri benimseyip savunana milliyetçi denir, bu tartışma konusuna girmiyeceğim. Sözcüğü burada, "kendi yargısına göre bir parçası olduğu toplumda, yine kendi yargısına göre (iyisiyle, kötüsüyle) belli bazı özellikleri gören, kendini o özelliklere sahip bu toplumun kötü özelliklerden arındırılmasına, iyi özelliklerinin korunup pekiştirilmesine ve hatta yeni bazı iyi özellikler edinmesine, daha ileri, daha üstün konuma gelmesine katkıda bulunmanın görevlisi sayan kişi" anlamında kullanıyorum. Dikkat edilirse, bu, milliyetçilik kavramına tanınabilecek asgarî içeriktir.

yüzyıllarda görüldüğü; hatta, son yüzyıllarda, bazan, belli bir toplumda ulus bilinci şöyle dursun ulus kimliği yokken, önce onun *devletinin* doğması üzerine (örneğin orada sömürge yönetiminin son bulması ve yerel halktan kişilerin yönetiminde bir devlet kurulması üzerine) bu devletin kendi toplumunu, az önce söylediğimiz türden, *maksatlı* propaganda ve eğitimle, uluslaştırdığı, ona bir ulus olma bilinci daha doğrusu inancı aşıladığı" vurgulanmaktadır [5]. Bu gözlemlere hiçbir itirazım yok; ancak, ulus gerçeğinin *her zaman* yapay, güdümlü süreçler sonunda yahut böyle süreçlerin geniş ölçüde etkisiyle ortaya çıktığı yolunda bir yargı, kesinlikle yanlış olur. Gerek birbirinden ayrı yaşayan toplumlarda, gerek aynı ülkede, aynı devletin uyrukları olarak, yurtdaş ve komşu, dost, arkadaş kimliğiyle yaşayan insanların oluşturduğu bir karma toplumda, *aynı kültürden olanların,* o kültürden olmayanlara karşı yaptığı, "Biz-Onlar" ayırımı ve "Biz" diyenler arasında bir yakınlık, *birlik* duygusu, adı böylece konmamış da olsa *ulus bilinci,* tarih boyunca, pek çok toplumda (kendine bir ulus niteliği vermeye yetecek kadar, çeşitli alanlarda, kendine has özelliklere, yâni *ulusal kültüre* sahip bulunan her toplumda) var olagelmiştir. Örneğin, daha İÖ 400'lü yıllarda, Herodotos'da, Sophokles'de, başkalarından farklı ve hatta onlardan "üstün" bir Hellen ulusunun bireyleri olmak bilincini, en açık biçimde, görmekteyiz. Dolayısiyle, günümüzün anlayışıyla onları bir ulus saymamıza yetecek kadar, çeşitli alanlarda kendine has özelliklere, yâni ulusal kültüre sahip bulunduklarını saptayabildiğimiz Hitit'ler, Luvi'ler, Hurri'ler gibi, tunç çağı topluluklarını dahi birer ulus olarak nitelemem, doğrudur.

Diyalektik materyalist öğretinin doğruluğunu kanıtlamak için değerlendirilecek en kesin sonuçlu yöntem, herhangi bir kültürün ya da herhangi bir ulusun, çeşitli tarih dönemlerindeki durumunun, özelliklerinin, geçmişten gelen ya da çağdaş çevreden gelen ilişkilerden etkilenmesinin; ayrıca, kendisinin dahi, çevreye yahut geleceğe (aynı yörenin gelecekteki toplumuna, toplumlarına) ulaştırdığı etkilemenin incelenmesidir. Tarihteki şu olay, bu olay, sonradan bir yahut birkaç kez daha ortaya çıkmış olabilir, olaylar "tekerrür" edebilir; ama kültürler, uluslar, soylar ve tarih, asla tekerrür etmez; her biri, her noktada her an değişen ırmak suyu gibi, geçmişten ya da çağdaş çevreden gelen, geleceğe ve ileriye, gelecekteki çevreye yayılan etkilenmeler, etkilemelerle, değişir durur. Şimdi Türkiye Cumhuriyeti devletinin ülkesini oluşturan, Türkiye diye anılan yeryüzü parçası üzerinde yaşamış ve yaşamakta olan insanların; bu anlamda olarak "Türkiye Halkı"nın tarihi de, bu yönden, istisna oluşturamazdı ve oluşturmamıştır.

5] Örneğin, *Herkül Millas,* Yunan Ulusunun Doğuşu, İletişim yayınları, İstanbul 1994, özellikle s. 20-25 ve oradaki yollamalar.

BİRİNCİ BÖLÜM
RUMLAŞMA YÜZYILLARI

§ 1. Hristiyanlığın yayılması, Türkiye halkının bir bölümünü etkilemiş bulunan Hellenleşme sürecini, Rumlaşma sürecine dönüştürüyor ve kapsamını genişletiyor

I. Giriş: Hellenleşme ve Rumlaşma kavramları

1. Hellenleşme kavramı

Her toplum, gerek soysal (ırksal) özellikler gerek kültürel özellikler yönünden, başı ya da sonu olmayan bir "karşılıklı etkilemeler, etkilenmeler" süreci içinde bulunarak, değişir durur.

Böylece, örneğin, Akhaios'lar çağının (diğer adıyla, Mykene çağının), arkhaik çağın, klâsik çağın, Hellenistik çağın, Roma egemenliği çağının, Doğu Roma/Bizans imparatorluğu çağının her birinde, Yunanistan toplumu, (her çağdaki toplum, soy özellikleri ve kültürel özellikler açısından bir önceki çağın toplumunun geniş ölçüde ardılı olmakla birlikte) *kendine özgü bazı ayrı nitelikler* gösterir.

Yunanistanın, bir ön-Hellen boyu olan ama kendisi de geniş ölçüde eski halkla (Pelasgos'lar, Leleg'ler) karışmış bulunan, Mykene uygarlığı çağının halkından, Akhaios'lardan sonra, İÖ 1150 dolaylarından başlayarak, yeni gelen Hellen boylarının Yunanistanda bulduğu daha eski halkla karışması sonucunda ortaya çıkan, yeni ulusal kimlikli topluluğa Hellen'ler denir. Her ulusal topluluk gibi sürekli değişim içinde yenilenip duran bu toplum, tarihçesinin altın dönemini, klâsik çağ (Hellen tarihinin klâsik çağı) diye adlandırılan İÖ 479-İÖ 334 arası sürede yaşadığı için, Hellen kültürü denince akla özellikle o çağın Hellen ulusunun kültürü gelir. Bu kültürün başlıca özelliklerini sayalım:

a. *Aynı çağın başka toplumlarında geçerli olan çoktanrılı inanç sistemlerinden farklı, hatta Yunanistanda daha önceki yahut daha sonraki çağların toplumlarında geçerli olan çoktanrılı inançtan da az-çok farklı bir çoktanrılı inanç sistemine bağlılık.* Örneğin, daha eski çağda tapkı malzemesi ya da tanrı(ça) simgesi olarak, özellikle Kyklad adalarında bulunmuş "keman idoller", klâsik çağda hiç görülmez. Tapkı objesi yahut kutsal simge olarak, özellikle Girit'te, Minos uygarlığı döneminde o kadar ön planda bulunan boğa ve balta, klâsik çağ Hellen dünyasında pek önemsizleşmiştir. Buna karşılık, daha eski çağdaki inancı yansıtan İliada'nın önemli tanrılar arasında saymadığı Dionysos ve Pan, klâsik çağda, artık önemli tanrılar arasındadır. Oysa, Hellenistik çağda Ptolemaios'ların yaydığı tanrı Serapis tapkısı, klâsik çağda, Hellenlerce henüz bilinmemektedir.

b. *Çoktanrılı inanç sistemiyle sayısız noktada bağlantılı, ayrıca kendi içinde de sayısız noktada karşılıklı bağlantılar gösteren, pek karmaşık bir destanlar düzenine inancın egemenliği.* Bu destan inancı düzeni dahi, Yunanistanda daha önceki yahut daha sonraki çağların toplumlarında geçerli olan destan inancı düzeninden az çok farklıdır. Örneğin, daha eski çağdaki inancı yansıtan İliada'nın [1], koca evinden, yakışıklı sevgilisine kaçmış diye gösterdiği Sparta kraliçesi Helena'nın, gerçekte namuslu bir kadın olduğu, Troia Savaşı yılları boyunca Mısır'da bulunduğu gibi inançlar doğmuştur [2].

c. *Klâsik çağda Hellen toplumunda ve Hellenleşmiş toplumlarda konuşulan Hellen dilinin de, daha önceki ya da daha sonraki çağlarda konuşulan Hellen dilinden farklı birtakım özellikleri vardır.* Örneğin, H harfi, daha önceleri A'ya yakın bir değer taşırken, klâsik çağda İon boyu onu E değeriyle söylemektedir ve bu yüzden, yâni Roma'lılar onun böyle söylendiğini duydukları için, Hellen yazısının Lâtin yazısına çevrilişinde o harf çoğu kez E ile karşılanmaktadır (Smyrne adının son harfinde görüldüğü gibi). Oysa, aynı H harfi, ortaçağda i değerini almıştır ve kendilerine Yeni Hellen'ler diyen Yunanlılar şimdi onu böyle i değeriyle okuyup söylemektedirler.

d. *Toplumun, iyiye kötüye, yanlışa doğruya ilişkin yargıları; daha geniş bir deyimle değer yargıları, önceki ve sonraki çağlardakine göre az çok değişik özellikler göstermektedir; hele ortaçağda hristiyanlaşma sürecinin sonucu olarak yerleşenlere göre hayli değişik özellikler göstermektedir.* Örneğin, ilkçağ Hellen toplumunda, erkeğin zinası diye bir kavram yoktur; eşi olan erkeğin başka kadınla cinsel ilişkide bulunması ayıp ya da günah sayılmamaktadır (baştanrı Zeus'un bile, eşi Hera'nın dışında nice bin çiçek kokladığı anımsanmalı). Hatta, erkekler arası eşcinsel ilişki, geniş ölçüde hoşgörüyle karşılanmaktadır [3]. Yine, Olympos tanrılarının yahut hısımlarının bile, böylesine ilişkiler içine girdiğini anımsayalım [4].

e. Toplumsal-ekonomik düzen ve yönetim düzeni açısından; o arada, kölelerin durumu, yurtdaş sayılan kimselerin çevresi ve bunların anayasal hakları, yöneticilerin göreve geliş biçimi ve yetkileri, yabancılara tanınan hakların kapsamı; yapı teknikleri,

----

1] İliada, XXIV 762-764.

2] *Euripides*'in Helene tragedia'sına bkz. (Türkçe çevirisi: Vahdi Hatay, MEB yayını, Ankara 1945).

3] *Platon*'un Şölen'inde, *Xenophon*'un Şölen'inde, Anabasis'inde, Hellenika'sında, Lakedaimonion Politeia/Sparta'lıların Anayasası adlı yapıtlarında, bu konuya değinen bölümler vardır.

4] Zeus'un, adı "Ma tapınıcısı parlak oğlan" anlamına gelen Ganymedes'i Olympos'a kaçırması; bir diğer yurtdaşımız olan (Miletos'lu) Brankhos'a Apollon'un sevdalanması ve gönlü edildikten sonra Brankhos'a gelecek bilme yeteneği bağışlaması; Herakles'in Hylas'ı oğlan diye tutması vb.

kent plânlamasında geçerli ilkeler, keramik öte beri yapımındaki yöntemler [5] gibi pek çok yönden, klâsik çağ Hellen kültürünün kendine özgü nitelikleri vardır.

İşte bu kültürün, ya da ona geniş ölçüde yakınlık gösteren az daha önceki, az daha sonraki Hellen kültürünün, çağdaş (kendi çağdaşı) diğer halkları etkilemesine, etkilenen halk bakımından, Hellenleşme denir.

2. Rumlaşma kavramı

Ortaçağdan beri Türk halkının ve diğer bazı doğu halklarının kullandığı Rum sözcüğü, Hellen dilindeki Ròmaios (ò'su, Hellen yazımında, omega ile) sözcüğünden bozma olarak, ortaçağın Yeni Hellen/Rum diline yerleşen Ròmios (okunuşu, söylenişi: Romyos)'dan gelmedir [6]. Ròmaios, hem sıfat, hem de sıfattan türetme ad olarak, "Roma'lı, Roma'ya özgü" anlamına gelirdi. Çok sonraları Fransızların ve şimdi onlara uyarak bizim "Bizans'lı" diye andığımız halk, kendini *hiçbir zaman* böyle adlandırmamış, "Bizans İmparatorluğu" adı o imparatorluğun kendisi tarafından hiçbir zaman kullanılmamıştır. Devlet ve halk, kendini, tarihsel geleneğe bağlı kalarak, daima, Ròmaios/Ròmios olarak adlandırıyordu [7].

Türk ağzında Rum sözcüğünün, özellikle, Diyâr-ı Rûm'un kısaltması olarak; yâni, "Roma Ülkesi, Roma Devletinin (Doğu Roma/Bizans İmparatorluğunun) Ülkesi" anlamında kullanıldığını görüyoruz. Sözcük, Doğu Roma/Bizans İmparatorluğunun yok oluşundan yüzyıllar sonra bile, Türk ağzında, özellikle bu anlamdadır ve daha da özellikle Anadoluyu anlatır. Örneğin, Pîr Sultan Abdal'da, "Sakın ey sevdiğim, Urum kışıdır" deyişine rastlıyoruz. Yine onda, şöyle bir dörtlük vardır:

5] Çeşitli toplumların çeşitli dönemlerde, keramik öte beri yapımında kullandığı teknikler, arkeoloji biliminde en önemli, en değerli inceleme ve öğretim konularından biridir. Arkeologlar, bu sayede, bir yerleşim kalıntıları alanında (ya da, tabakasında) bulunan keramik kırıklarına bakarak, oradaki kalıntıların hangi halktan, hangi çağdan kalma olduğunu söyleyebilmektedirler.

6] Türkçede ve çeşitli islâm halkların dillerinde kullanılan Rum sözcüğünün kökeni ve çeşitli anlamları üzerine çok ayrıntılı bir inceleme olmak üzere bkz. *Paul Wittek*, Rûm Sultanı, çev. Muallâ Süerdem (Türkiye Yayınevinin İstanbulda 1971 yılında yayınladığı "Batı dillerinde Osmanlı tarihleri" adlı kitap içinde s. 81-104). Aynı konuda, *Cemal Mersinli*'nin de (Kurtuluş Savaşının ünlü komutanlarından Mersinli Cemal Paşa) Belleten, c.V No. 17-18, s. 159-161'de "Roma-Rum Kelimeleri" başlığıyla yayınlanmış bir yazısı vardır.

7] Örneğin bkz. *Anna Komnena* çevirimizde s. 4, 15 (metinde No. 1), 118 (metinde No. 1), 514 (metinde No. 5) vb.

Pîr Sultan'ım eydür, Yezîdler gamda
Horasan erleri Urum'da, Şam'da
Biz de mihmân olduk bu ayn-ı cem'de
Doyup kanamadık hallerimize [8].

Hatta, Rumî adını, "Anadolulu" anlamında olarak takınan bir ozanımız bile vardır: Hacı Bayram'ın damadı Eşref Oğlu Rumî [9].

Rum sözcüğü, aynı zamanda, Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu halkını, daha doğrusu bu devletin halkı [10] içinde en yaygın ortak kültürün insanını, insanlarını belirtmek için de kullanılıyordu. Gerçekten, her büyük ülkenin her çağdaki halkı gibi, Doğu Roma İmparatorluğunun halkı da, bir yöreden diğerine, çeşitli yönlerden, az çok ayrı kültür özellikleri göstermekle ve hatta Armenia Minor, Khaldia, Lazike gibi bazı illerin adları, o ildeki halkın Rum ortak kültüründe değil, başka kültürde bir halk olduğunu vurgulamakla birlikte; bu imparatorluk halkının, hiç değilse Iustinianus sonrası dönemlerde, belirgin çoğunluğunca benimsenmiş ortak kültür öğeleri, bu öğeler bileşiminin yarattığı bir "Rum ulusu ortak kültürü", dolayısiyle o ortak kültürün yarattığı bir "Rum ulusu" gerçeği de vardı [11]. Aşağı yukarı aynı ortak kültür sonradan, çağdaş Yunanlılık (Yeni Hellen ulusundan olma) bilincinin de yaratıcısı olmuştur ve bu ortak kültürde olan insanlar, ad konusunda bir hayli duraksama ve tartışmadan sonra, kendilerini Yeni Hellen'ler olarak adlandırmışlardır. Ortaçağ Rum halkının (Doğu Roma İmparatorluğunun, Rum kültüründeki halkının) ortak kültürüyle, şimdiki Yeni Hellen (Yunanlı) kültürünün yakınlığı yüzünden, biz Türkler, Yeni Hellen'lere bazan Yunanlı [12], bazan Rum deriz; ancak, Rum deyimini daha çok, Yunanistan devleti ülkesinde yaşamayan Yunanlılar için kullanırız.

8] Eydür: Söyler (Eytmek, o yüzyılın Türkçesinde, "Söylemek"); mihmân (Farsça kökenli; "konuk"); ayn-ı cem âyin-i cem, Alevîlerde cem töreni.

9] İznik'lidir ve türbesi de oradadır. Bkz. *Ali Kılıçkaya,* Nicaea/Nikaia/İznik. Tarihi ve Eserleri. Bursa 1981, s. 25.

10] Halk sözcüğünü, Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi, Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi kitaplarının adında olduğu gibi, burada ve her yerde, Almancadaki Bevölkerung, Fransızcadaki Population karşılığında kullanıyorum; ayrı kültürlerden olup olmadığına bakmaksızın ülkedeki tüm toplumu kasdediyorum. Hukukta da, halk, devletin insan unsurunu ifade eder (diğer unsurlar: ülke ve egemenlik); bu kullanımda, "halk"ın tek kültüre sahip tek ulus olduğu veya olmadığı doğrultusunda, hele hele "aynı atalardan gelmiş" olup olmadığı doğrultusunda, hiçbir iddia yoktur.

11] *Anna Komnena'* da bu ulustan olmanın bilinci ve övüncü, pek çok kez, belirtilmiştir.

12] "Yunan" sözcüğünün kökeni, hem THİT'de, hem de TT Adlar kitabımızda açıklanmıştır.

Sözünü ettiğimiz, ortaçağdaki Rum ve şimdiki Yeni Hellen/Yunanlı ortak kültürünün başlıca öğeleri şunlardır:

a. Dinsel inanç olarak hristiyanlığın benimsenmiş olması ve çok büyük çoğunluğun, bu dinde, orthodox (anlamı: "Doğru öğreti") denen öğretiyi kabul etmesi.

b. Doğu Roma İmparatorluğu ülkelerinin, eskiden, ilkçağ Hellen kültüründeki halkınca inanılan ve o halkın çoktanrılı inancıyla geniş ölçüde bağlantılı olan karmaşık destanlar düzeni inancının, hristiyanlık sonrasında bırakılmış olmasına rağmen; bir ölçüde bu destanlar düzeni inancının bazı parçalarından, bir ölçüde de eski çoktanrılı inancın bazı parçalarından esinlenmiş, etkilenmiş inanç çeşitlemelerinin hristiyanlık giysisine büründürülerek benimsenmiş olması; kısmen bunlarla karışmış olarak, karmaşık bir dinsel destanlar düzenine (Anadolunun Kappadokia bölgesinde, burnundan alev soluyan canavarı öldürmüş atlı Ermiş Georgios/St. George vb.) inanılması.

c. Bizim Rumca dediğimiz Yeni Hellen Dili'nin konuşulması. Bu dil, tıpkı İtalyancanın kökeninde Lâtincenin bulunması, ama İtalyancanın Lâtinceye göre hayli değişik olması gibi, eski Hellen dilinden geldiği halde, o dile göre hayli değişiktir. Tıpkı çağdaş Türk ulusundan bir kişinin, Göktürk yazıtlarındaki sözler bizim harflerle yazılarak önüne konsa bile o metni anlayamaması gibi, Yeni Hellen'lerden bir kişi, hatta aydın bir kişi de, özel öğrenimini görmüş değilse, eski Hellen dilindeki metinleri (okuyabildiği halde) anlayamaz.

d. Toplumun değer yargıları, aynı ülkede daha önceki çağlarda geçerli olanlara göre az çok değişik özellikler göstermektedir ve hristiyan öğretisinden geniş ölçüde etkilenmiştir.

e. Toplumsal-ekonomik düzen ve yönetim düzeni açısından, teknoloji açısından, daha birçok açıdan, ortaçağdaki Rum toplumunun kendine özgü nitelikleri vardı, bugün de Yeni Hellen/Yunanlı toplumunun kendine özgü nitelikleri vardır.

Başlıca özelliklerini saydığımız bu Rum ortak kültürünün, Doğu Roma İmparatorluğu ülkelerinde oluşup kökleşmesine, Rumlaşma denir.

3. Belli bir toplum kesimindeki, şu ya da bu ulusun kültürünü ve dolayısiyle kimliğini paylaşıyor olma yargısının (birlik ve aidiyet duygusunun); dolayısiyle, Hellen'liği, Rum'luğu kabullenmenin yahut kabullenmemenin bir *bilimsel yargı* sonucu olmayıp, bir *tercih* sonucunda ortaya çıktığı

Aslında, belli bir dönemdeki belli bir ulusun, kendisine ulus kimliğini veren ortak kültürü dahi, bu ulusun yayıldığı tüm yörelerde veya hatta aynı yöredeki çeşitli halk kesimleri arasında, tümüyle ve kesinlikle *ortak* nitelik taşımaz. Çünkü, bir toplumun belli bir zaman noktasındaki kültürü, geçmişten ve çevreden gelen etkilerle oluştuğuna göre, bu etkilerin, örneğin dil, müzik, "ulusal mutfak" konularında, her yörede, hatta

aynı yöredeki çeşitli toplum kesimleri (gençler-yaşlılar; yerliler-göçmen gelenler; eğitimliler-câhiller; varlıklılar-yoksullar vb.) üzerinde değişik ölçülerde özümlenmiş bulunması, sonuçta, kaçınılmaz olarak yöreler, kesimler arası kültür nüanslarını yaratacaktır. Ancak, ayrılık, bazan, nüans denebilecek ölçünün çok ötesine geçer. Bakarsınız, A yöresindeki topluluk, ulusal kültürün a, b, c öğeleri bakımından B yöresindeki topluluğun özelliklerini; ama d, e, f öğeleri bakımından, *ayrı ulus bilinci taşıyan* C yöresindeki bir topluluğun özelliklerini paylaşır. Böyle durumlarda, A'daki topluluğun, "Biz B'deki topluluğun ulusundan mıyız, C'deki topluluğun ulusundan mıyız?" sorunu karşısında tutum ve kararı, asla, konuyu bilim açısından incelemekle verilmez; daima, *kendi hoşuna giden tarafı seçmekle* olur. Bu "hoşuna gitmek" dürtüsü, Marxist bakış da itiraf etmek zorundadır ki, "işine gelmek"ten çok farklıdır yani ekonomik çıkar ya da başka türlü çıkar, mutlaka, hoşa giden tarafı belirleyecek değildir. Çünkü, diyalektiğin, ekonomik çıkar dışında iticileri, etkileyicileri de vardır.

Geçen yüzyılda böylesine bir seçim yapmak zorunda kalan iki toplumu, yalnız Rumca bilen, Türkçeyi bilmeyen (çoğunun ataları, Girit'i Osmanlı zaptettikten sonra, bu kitapta açıklanacak bazı sınıfsal nedenlerle [13] topluca islâm dinine geçmiş Girit yerlileri olan) Müslüman Giritliler ile, ana dilleri Türkçe olan (ve çoğu Bizans İmparatorluğu döneminde Anadoluya yerleştirilmiş, ortodoks hristiyanlığı benimsemiş, ama Peçenek ya da Kuman Türklerinin soyundan gelen, Rumca bilmeyen) "Karamanlı" ortodoks hristiyanları ele alalım. Kendilerini Rum toplumundan mı, Osmanlı/Türk toplumundan mı sayacakları konusunda seçim yapmak durumunda kalınca, ulusal kültürün din dışında kalan her öğesi yönünden Girit'in hristiyan inancındaki diğer yerlileriyle ortak kültürde olan ve onlarla ortak atalardan, aynı karışımdan gelme Girit'li müslümanlar, Osmanlı/Türk toplumuna entegre olmak istediler, Girit'te Yunanlı yönetimi (önce fiilen, sonra hukuken) kurulduğunda, tüm mallarını mülklerini Girit'te bırakıp Osmanlı/Türk toplumunun ülkesine göçtüler. Buna karşılık, ulusal kültürün din dışında kalan her öğesi yönünden Orta Anadolu Türküyle ortak kültürde olan, Türkçe konuşan, Rumca bilmeyen, Türk soyundan gelen "Karamanlı" ortodokslar, din sebebine, gönüllerinde, kendilerini Rum toplumundan saydılar [14]. Tercihlerin bu doğrultuda yapılmasının temel nedeni şuydu ki, 19. yüzyılın Girit'inde ve Anadolu'sunda, din, insanlar için pek çok önemliydi; kendisiyle aynı dinsel inancı paylaşan insanların yanında ve ülkesinde olmak isteği, kendisiyle aynı dili konuşan ve din dışında tüm kültür öğeleri bakımından kendisiyle ortak kültürde olan insanların yanında, onların ülkesinde olmak isteğinden çok daha baskındı. Bugünün dünyasında, özellikle insan haklarına saygılı, lâik düzen içinde yaşayan toplumlarda, toplumun herhangi bir kesimi, ulusal kimlik konusunda karar vermek durumunda kalırsa, din yönünden ortaklığın kiminle olduğu gerçeği, herhalde, çok daha az ağırlıklı olacaktır.

13] Bkz. ileride s. 241-242.

14] 1923'de zorunlu "mübadele" gündeme gelince, bunların içinde, "Biz aslında Türküz, bizi Yunanistana göndermeyin" diye çabalayanlar oldu; hatta, daha önce, Kurtuluş Savaşı yıllarında, Anadoludaki bazı ortodoks din adamları, başta Papa Eftim (Erenerol), Yunanlılara karşı, Ankara hükûmetini desteklediler. "Bunlar gönülden isteyerek mi yapıldı, toplumda çoğunluğun tercihi miydi ?" araştırması bizim konumuzun dışında kalıyor.

II. Anadolu halkının bir bölümünün (ilkçağda) Hellenleşmesi sürecinin çeşitli aşamaları

1. Hellenistik çağ öncesinde

Büyük İskenderin İran imparatorluğunu yıkmak üzere İÖ 334'de Anadolu toprağına ayak basmasıyla açılan Hellenistik çağ'ın başlangıcındaki durum itibariyle; Hellenleşme, Trakya ve Anadoluda, yalnız kıyılarda *yer yer* gerçekleşmiş, anakara içlerine kesinlikle sızamamıştı. Kıyıların bile Hellenleşmesi, birkaç istisna dışında, herhangi bir bölgenin tüm kıyısı boyunca değil, *bazı* bölgelerin kıyılarındaki *bazı kentlerde, kentçiklerde* görülmekteydi; üstelik bu gelişme de, gerçekleştiği yerde, yerli halkı ve kültürü kazıyıp atan, yerine katıksız Hellen soyunu ve kültürünü geçiren bir gelişme değil, Hellen öğenin ağırlıklı olduğu yeni bir halk ve kültür sentezini oralarda oluşturan bir değişimden ibaretti; "Hellen kolonizasyonu"nun anlamı ve işlevi, daima, bu olmuştur [15].

Böylece:

a. *Türkiye Trakyasının Karadeniz kıyılarında,* Hellen'lerce kurulmuş ya da Hellenleştirilmiş hiçbir bölge, hiçbir kent yoktu. Oradaki tek önemlice kent, Salmydessos (Midye/Kıyıköy), Thrak niteliğini koruyordu.

b. *Anadolunun Karadeniz kıyılarında,* yaklaşık İÖ 750-550 arasına düşen, Hellen'lerin yavru kentler kurması döneminde bazı Hellen kentleri kurulmuş, ya da yerli halkın kentleri göçmenlerce ele geçirilip Hellenleştirilmiş [16], yahut bu son çeşit, Hellen kenti kimliğindeki kentlerin yeni halkınca kurulmuş veya ele geçirilip Hellenleştirilmiş [17] olmakla birlikte; *Xenophon*'un Anabasis'inde pek açık biçimde görüldüğü üzere, bu kentler, yöredeki Anadolulu yerli halkın [18] ve onun öz

---

15] Bir ülkenin Hellenleşmesinin, Araplaşmasının, Türkleşmesinin anlamı daima bundan, yani oralarda, yeni kültür öğesinin ağırlıklı önem gösterdiği bir sentez yaratmaktan ibaret olmuştur. Hellenler öncesi Pelasgos/Leleg kültürünü yaşayan Yunanistana ve Minos uygarlığı halkının kültüründeki Girit'e, ön Hellen boyu Akhaios'ların yayılması; sonra, buralardaki karışımın üstüne gelen Dor göçleriyle, yeni bir karışım ürünü olarak, Hellen ulusunun doğması; islâm fethi sonrasında Suriye ve Mısır'ın Araplaşması, 1071 sonrasında Anadolunun Türkleşmesi, hep aynı modelde bir süreci yürürlüğe koymuştur.

16] Örneğin: Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi), Sesama/Sesamos (Amasra), Abonou Teikhos (İnebolu), Sinuwa (Sinope/Sinop), Amisos/Samisos (Samsun).

17] Örneğin, Sinope/Sinop Hellen'lerince kurulan ya da ele geçirilip Hellenleştirilen Kotyora (Ordu'nun atası), Trapezountos (Trabzon), Kerasous (Giresun).

18] Bithynia'lılar, Mariandyn'ler, Paphlagonia'lılar, Pontos'un Kappadokia'lılara yakın bir kültürdeki yerli halkı, ayrıca *Xenophon*'un andığı Moskhos halkı, Tibarenos'lar vb. bazı önemsiz yerli halk toplulukları.

kültürünün egemen bulunduğu Karadeniz bölgemizde, tek tük Hellenleşmiş *odaklar* olmaktan öteye gitmiyorlardı.

c. Gerek Türkiye Trakyasının, gerek Anadolunun, *Marmara Denizi kıyılarında* da durum böyleydi. Hellen kolonizasyonu döneminde Byzantion/İstanbul, Selymbria/ Silivri, Khalkedon/Kadıköy, Myrleia/Mudanya, Kios/Gemlik, Kyzikos gibi Hellenleşmiş odakların varlığına rağmen, Trakya'nın tümünde Thrak halkının ve kültürünün; Marmara Denizi Anadolu kıyılarında da Troas, Mysia, Bithynia yerli halklarının ve onların kültürlerinin egemenliği süregidiyordu [19].

d. *Türkiye Trakyasının Ege Denizi kıyılarında* görüntü, bunun aynıydı. Ainos/ Enez dışında, bu yörenin anakara kıyıları tümüyle Thrak ülkesiydi; yalnız Gelibolu Yarımadası, aşağıda e'de değinileceği üzere, Hellenleştirilmiş bulunuyordu.

e. *Çanakkale Boğazı kıyılarında ve Anadolunun oradan güneye, Menderes ağzına uzanan kıyı bölgesinde, durum biraz değişikti.* Çanakkale Boğazının Anadolu kıyısı, tıpkı karşı kıyı (ve Gelibolu Yarımadasının bütünü) gibi Hellenleştikten başka; oralarda, hatta genellikle Troas bölgesinde Hellenleşme, kıyıya yakın Neandreia, Skepsis gibi bazı kentleri de kapsamına alabilmişti. Keza, oradan aşağıya, güneye doğru da, Menderes'in ağzına kadar kıyı şeridinin çoğu parçası Hellenleşmişti. Ne var ki, arada yerli halkın kıyı kenti hiç yok değildi. Örneğin, ilk Adramytteion/Edremit [20], Lydia'lılarca; Gediz ırmağının şimdiki ağzı güney yakınındaki Leukai kenti [21] ile, Teos'un ve şimdiki Sığacık'ın kuzeybatı karşısındaki Airai/Erai, İran egemenliği döneminde, İranlı satraplar ya da komutanlarca; eski Latmos Körfezinin (şimdi, bunun kalıntısı Bafa Gölünün) iç ucundaki Latmos (sonra: Herakleia, Latmos Herakleia'sı) kenti, Karia'lılar eliyle kurulmuş olup yerli Anadolu insanlarının yaşadığı kentlerdi. Diğer yandan, bütün bu kıyı bölgesinde, Hellenleşme, kıyıya pek yakın iç bölümlere bile, ilke olarak, sokulamamıştı ve sözünü ettiğimiz, kıyıya yakın iç bölümlerde Aigai, Temnos, Menderes Magnesia'sı gibi Hellenleşmiş odaklar pek azdı.

f. *Güneybatı uç Anadoluda,* yâni *Karia ve Lykia'da*, Hellenleşme, kıyılarda bile hemen hemen hiç görülmüyordu. Dor göçleriyle Rodos ve yakın adalar Hellenleştirilmiş olmakla birlikte; Dor göçmenleri, Anadolu anakarasında yalnız iki

---

19] Karacabey ile Mustafakemalpaşa arasında, yâni kıyıdan hayli içeride bulunan Miletopolis kenti de bunun istisnası değildir. Burası aslında, Anadolulu Milada/Milata halkının yurdu iken, sonradan, Hellenleşme döneminde, kente Miletopolis dendi ve ad benzerliği nedeniyle, kenti Miletos'luların kurduğuna inanıldı. Bkz. *Umar,* TT Adlar, Milada, Miletopolis.

20] Burhaniye batı bitişiğinde, yazlık dinlence kasabası Ören'in yerinde idi. Yıkılışının ve Komnenos'lar döneminde yeniden kuruluşunun öyküsü için bkz. *Anna Komnena,* (Türkçe çeviride) s. 440.

21] İÖ 2. yüzyılda Aristonikos ayaklanmasının merkez üssü olmakla ün kazanmıştı.

önemlice kenti, Knidos [22] ile Halikarnassos (Bodrum) kentlerini Hellenleştirebilmişlerdi. Lykia'da da, Olympos ile Phaselis [23] dışında önemlice hiçbir kıyı kenti henüz Hellenleşmiş değildi.

g. *Antalya'dan doğuya uzanan Anadolu kıyılarında,* yâni Pamphylia denen küçücük alanda (Antalya Ovasında) ve bunun Alanya'ya doğru uzantısında; Alanya yöresinden başlayan Dağlık Kilikia kıyılarında ve Mersin doğusunda başlayan Düz Kilikia (Ovalık Kilikia) kıyılarında, belli parçacıklarda Hellenleşme, anlaşıldığına göre, Mykene uygarlığı (Akhaios'lar) çağına, İÖ 1200 dolaylarına, hatta belki bir iki yüzyıl öncesine uzanmakta ise de; burada dahi, Hellenistik çağ başında bile, kıyı boyunda, Hellenleşmemiş kentler, üstelik önemli kentler vardı [24].

Durum, İÖ 334'de, henüz, buydu; ama, Hellen kültüründe bir devletin (Makedonia'nın) egemenliğinin Anadoluya yayılmasıyla olağanüstü hız kazanacağı henüz kestirilemiyor da olsa, Hellenleşmenin yürüdüğü ve ilerliyeceği, daha o sırada, belli idi. Çünkü, nice geçmiş uygarlığın mirasından da geniş ölçüde yararlanarak, klâsik çağda (İÖ 479-İÖ 334) en görkemli aşamasına ulaşmış Hellen kültürü, o çağın en yüksek düzeydeki kültürü olarak, Anadoludaki yöneticilerin de beğenisini kazanmıştı ve bunlardan kimi, kendi çevresini Hellen sanatçılarıyla, bilginleriyle doldurmuştu.

Lykia'lı Perikles [25] ve Karia'lı Mausolos, böylelerinin başında anılmalıdır. Hatta Mausolos, Hellen uygarlığının tüm kurumlarıyla Karia'da yayılması için bilinçli bir çaba göstermiştir. Örneğin, Latmos/Beşparmak Dağı eteğinde, deniz girintisi (şimdi, o girintinin kalıntısı Bafa Gölü) kıyısındaki Latmos kentini, Hellen kentleri örneğine göre yeniden kurarcasına genişletmiş, kent yönetimini Hellen kentlerindeki yönetime benzer biçimde düzenlemiş, kentin Anadolulu adını (Latmos) değiştirip onu Herakleia (Herakles Yurdu) diye adlandırmaya kadar işi götürmüştür. Troas bölgesinin güneydoğu yanında, Assos kentinde, İran İmparatorluğu bağımlısı bir yerel Bey durumunda iken, ardılı olmak üzere yetiştirdiği hadım kölesi Hermeias'ı, öğrenim görmesi için Atina'ya, Platon/Eflâtun'un okuluna yollayan Euboulos ve onun ölümünden sonra yönetimi ele alan, eski okul arkadaşı Aristoteles'i Assos'a çağırıp ona bu kentte öğretim yaptıran Hermeias da, kendi yörelerinde, Hellenleşmenin yerli yol-açıcıları idiler.

22] Datça iskelesi kuzeydoğu bitişiğinde, Dalacak denen basık yarımada üzerinde bulunan (Eski) Knidos ile, sonradan, İÖ 350 dolaylarında bu kentin taşındığı, Datça Yarımadası ucundaki (Yeni) Knidos.

23] Her ikisinin kalıntı alanı, Antalya Körfezinin batı kıyısında, ilçe merkezi Kemer yakınlarındadır.

24] Adları dahi Hellen diline yabancı olan Laerte, Syedra, Nephelis, Tarsa/Tarsus, Magarsa/Magarsos, İssos, Myriandos vb.

25] Bunun hakkında özlü bilgi ve kendisinin anıt-mezarının kalıntılarının resmi için bkz. *Umar,* TT Anıtlar, s. 65.

2. Hellenistik çağda

Hellenistik çağ, adı üstünde, bütün Orta Doğu ve özellikle Anadolu için Hellenleşme, Hellenleştirilme çağıdır. Ne var ki, Hellenleşme sürecinin bu çağda olağanüstü hız kazanmasına rağmen; o sürecin Orta Doğu'da her yerde, Anadolunun da her parçasında aynı ölçüde etkili olabileceğini ve olduğunu sanmak, pek büyük bir yanılgıdır.

İran İmparatorluğunu yıkıp onun ülkelerini hemen hemen tümüyle ele geçiren Makedonyalılar, Hellen kökenli olmamakla birlikte, geniş ölçüde Hellenleşmiş bir halk idiler ve elbette ki, şimdi ele geçirdikleri ülkelerde büyük çoğunluğu oluşturan yerli halklarla kendileri (egemen üst tabaka) arasında kesin bir kültür yabancılığı, karşıtlığı bulunmasını isteyemezlerdi; kendi kültürlerinin (benimsedikleri Hellen kültürünün), tüm imparatorlukta ortak kültür olması ve sonuçta tüm imparatorluk halkının tek ulus hâline getirilmesi, aslında bir ütopya da olsa, bu doğrultuda olabildiğince yol alınması için çaba göstermeleri doğaldı. Diğer yandan, yönetilen halkın da, hiç değilse yöneticilerle özel yakınlık kurmak isteyen bölümünün, onlara benzemeye çabalaması, böyle durumlarda her zaman görülen bir gelişmedir. Üstelik, Hellen kültürü, az önce vurguladığımız üzere, o çağda, dünyanın en ileri, en gelişmiş kültürü durumundaydı.

Bu nedenlerle, Makedonyalı yöneticiler egemenliğindeki tüm Orta Doğu ülkelerinde, etkisi bir yöreden diğerine değişmekle birlikte, özellikle şu yollardan, Hellenleşme süreci yayıldı ve hızlandı:

a. Makedonyalı yöneticilerle en yakın işbirliğinde bulunan kesimler (örneğin, İskender ardılı komutan-krallardan Lysimakhos'un ordusunda subaylık eden ve onun devlet hazinesinden önemli bir bölümün korunduğu Bergama yukarı hisarının komutanı olan, Anadolulu, Paphlagonia kökenli Philetairos gibiler) başta olmak üzere, yerli halk, Hellenleşmiş Makedonyalılar gibi olmaya, yâni Hellenleşmeye çabaladı. *Hellenleşmeyenler, bir süre sonra, hor görülür, aşağılanır oldu. Hatta, hor görülme açısından da Anadolu halkları arasında bir öncelik- sonralık dizilişi belirdi: En çok hor görülenler, Hellenlere en az benzeyen halklardı.*

b. Makedonyalılar, Anadolunun pek çok kentine Hellen kültüründe (Makedonyalı, ya da, Hellen) göçmen getirdiler, yaşlanmış askerleri yerleştirdiler, böylece çevreye Hellen kültürünü yayacak merkezler kurdular. Bu gibi kentler, genellikle, yeniden kurulurcasına geliştirilir ve çoğu kez adı da dönemin kralının ya da ailesinden birinin adını anımsatacak yolda, değiştirilirdi. Ayrıca, askerî gereklilikler nedeniyle yahut başka amaçlarla yeni kurulan kentlere de, böyle Hellen kültüründe göçmenlerin, yaşlı askerlerle ailelerinin yerleştirilmesi ve o dönemdeki kralın ya da bir yakınının adını yaşatacak ad verilmesi yolunda pek çok uygulama yapıldı [26].

26] Seleukeia/Silifke, Antiokheia/Antakya, Laodikeia/Lâdik gibi nice yerleşim adı, o dönemden kalmadır.

Her iki yoldan Hellenleşme; Anadoluda, önceleri İskender Diadokhos'larının (=Ardıllarının) ve bunların soyundan gelenlerin egemenliğinde olan bazı bölgeler, sonradan, Paphlagonia kökenli, dolayısiyle Anadolulu, ama Hellenleşmiş Bergama krallarının egemenliğine geçince, bu bölgelerde de süregitti. Ayrıca, Anadolunun hiçbir zaman İskender ya da ardılları eline geçmemiş Bithynia, Pontos gibi bölümlerinde; yahut, kısa süre onların elinde kalmış Kappadokia gibi bölümlerinde de, çağın en yüksek kültürü olan Hellen kültürünü benimsemiş kraldan ve yakın çevresinden başlayarak, Hellenleşme aldı yürüdü. Örneğin, Hellenleşme etkisinden en uzakta kalmış bir Anadolu parçasının, kuzeydoğu Anadolu bölgesinin (Pontos Kappadokia'sının) Hellenistik çağdaki devleti Pontos Krallığı'nın kralları İran kökenli olduğu halde, bunlardan en ünlüsünün, Büyük Mithradates/Mithridates'in paraları üzerinde bile, Hellen yazısıyla, Hellen dilinde, Mithradatou Eupatorou (=Şanlı babası olan Mithradates'in) yazısını görüyoruz.

Ne var ki, Anadolunun ayrı tarihlerde parça parça Roma egemenliği altına girmesiyle, her bir parça bakımından ayrı tarihte Roma egemenliği çağı başlarken, *Anadolu halkının büyük çoğunluğu hâlâ kendi yöresindeki yerli kültüre bağlı ve Hellen kültürüne yabancı idi.*

3. Roma egemenliği çağında

Roma'lılar, Yunanistan Hellenlerini kendi egemenlikleri altına almak için hayli uğraşmış, onlardan çetin direniş görmüş ve aradaki savaşta kan dökülmüş, Yunanistanın en şanlı ve bayındır kentlerinden Korinthos Roma'lılarca önce talan, sonra da yerle bir edilmiş idiyse de; Anadoludaki Hellenler ve Hellenleşmiş topluluklar, bir yandan Roma'lılarla aradaki kültür yakınlığı dolayısiyle, bir yandan da Hellenistik çağdaki bitmez tükenmez savaşlar, kuşatmalar, yakıp yıkmalar, köleleştirmeler, haraç ödemeler. zengin Anadolu Hellenlerini pek zarara uğrattığı için bir büyük devletin egemenliği altında dirlik düzenlik olmasını istediklerinden, genellikle, Roma'lılara destek sağladılar [27]. O yüzden, Roma'lıların da genellikle Anadolu Hellenlerini kollayan bir tutum izledikleri görülür. Örneğin, Lucullus'un gerek Mithradates savaşı sırasında Sinop dolaylarında, gerek Tigranes/Dikran savaşı sırasında Tigranokerta (Silvan?) dolaylarında tutumu böyle olmuştur.

Diğer yandan, Roma'lılar Anadoluda ilk olarak, Bergama kralı III. Attalos'un vasiyetnameyle kendilerine bıraktığı Bergama Krallığı ülkesini, Asia İl'i adı altında kendi Cumhuriyet ülkelerine katmakla yerleştiklerinden ve o sırada (İÖ 130 dolaylarında) o yörede Hellenleşme hayli ilerlemiş bulunduğundan, tüm kamusal iş ve işlemlerde Hellen dili kullanıldığından; Roma'lı yöneticiler bundan böyle gerek Asia İli'nde, gerek daha sonra ülkelerine kattıkları, daha az Hellenleşmiş diğer Anadolu parçalarında, *devlet dili olarak Hellen dilinin kullanılmasını* doğal karşıladılar. Onların,

---

27] Ancak, bu tutumun, örneğin Aristonikos ayaklanması sırasında ve Mithradates Eupator'un Romalılara karşı ilk savaşı sırasında, yer yer, ters doğrultuda gerçekleştiği görüldü; böyle olmasının dahi toplumsal-ekonomik düzene ilişkin nedenleri vardı.

askerî amaçlarla Anadolunun birkaç yerinde, eski kentlerde ya da kendilerince kurulan kentlerde, *Colonia* yarattıkları, böyle kentlere Hellen kültüründe değil Roma kültüründe yaşlı askerler yerleştirdikleri, Roma ordusundan birlikler üslendirdikleri ve hatta bu *Colonia*'lardan bazısına Lâtince bir ad verdikleri doğru ise de, Roma'lılar Anadoluda bir Lâtinleştirme çabasına asla girişmediler. Tam tersine, Hellen dilini, imparatorluğun doğu ülkelerinin devlet dili, ortak dili olarak kabullendiler. O kadar ki, İmparator Vespasianus, Antakyada, tiyatroda, halka Hellen dilinde bir söylev vermişti.

Her ne kadar İmparatorluk başkentinin İstanbul'a alınmasından sonra, İstanbulda devlet işlerinde Hellen dilinin yanı sıra ve hatta öncelikle Lâtince de kullanılmış ve bu durum birkaç yüzyıl sürmüş ise de, genellikle İmparatorluğun doğu ülkelerinde devlet iş ve işlemlerinde Hellen dili kullanılagelmiştir. Anadoluda bulunan Roma egemenliği çağından kalma yazıtların ancak pek, ama pek azı Lâtin dilinde, pek büyük çoğunluğu Hellen dilindedir.

Bu duruma rağmen, ortaçağ başında bile, Anadolu halkının yerli kültürleri, özellikle Phrygia, Kappadokia gibi iç bölgelerde, hatta Pontos Kappadokia'sının iç kesiminde (Torul dolaylarında) varlıklarını ve canlılıklarını koruyorlardı. Keza, Anadolunun yerli kültürlerinden biri olarak, Ermeni halkının kültürü, bu halkın yayıldığı bölgelerde, Hellenleşme rüzgârına asla yenilmemişti ve daha sonra da, hiçbir zaman yenilmemiştir.

Ermeniler dışında ve Kappadokia dili gibi eski Anadolu dillerini hâlâ konuşan üç beş kuytu yörenin, dağlık yörenin halkı dışında, bugünkü Türkiye ülkesi halkının geniş ölçüde ortak bir kültüre sahip olması, bu ortak kültür çerçevesinde uluslaşması süreci, ancak daha sonra, Rumlaşma niteliğiyle kendini gösterdi ve bu süreç, özellikle 7. yüzyıl başından sonra belirginleşti.

III. Rumlaşma sürecinin başlaması

Hristiyanlığın yayılmasında hayli ileri bir aşamaya varılması ve imparator Theodosius'un bu dini devlet dini olarak benimsemesi, topluma dayatması, eski çoktanrılı inancın büyük baskılar altına girmesi üzerine, Theodosius'tan sonra hristiyanlığın yayılması çok hızlandı ve bu imparatorun, devlet ülkesini iki oğlu arasında bölüştürmüş olarak ölümünü (395) izleyen birkaç yüzyıl içinde Türkiye halkının çoğu hristiyan oldu.

Hristiyanlığın yayılması, Hellen dilinin Anadoluda yayılmasını hızlandırdı. Çünkü, İncil metinleri Hellen dilinde yazılmış olduğundan, Hellen dili, öteden beri devlet dili iken bu kez bir de kutsal kitabın dili, kilisenin dili oldu. Ancak, Hellen kültürünün bir öğesi olan Hellen dili, yayılmasını böylece eskisinden de hızlı sürdürürken; Hellen kültürünün diğer öğeleri, Hellen çoktanrılı inancı ve onunla bağlantılı Hellen destan inançları, hristiyanlaşma dolayısiyle, bırakıldılar. Bunların yerine hristiyanlık öğretisi, hristiyanlığın destan inançları geçti ve hristiyanlığın değer yargıları da yavaş yavaş yerleşmeye başladı.

Bununla birlikte, eski inançların da zamanla yeni inancı ve yeni değer yargılarını etkilediği, onların içine sızdığı, onlarla karıştığı, tez-antitez karşıtlığından ve çatışmasından yine bir sentez çıktığı, gerçektir [28]. Bu süreç ve sonuç, THİT kitabımızda ele alınmıştı; o nedenle şimdi aynı konu üzerinde pek kısaca duracağız.

Hristiyanlığın zamanla, temel ilkeler bakımından bile, hristiyanlık öncesi inançlardan etkilenmesinin en önemli bir örneğini; İncilde sâdece İsa'yı ve *İsa'nın kardeşlerini* doğuran bir kadın olarak anılan Meryem'in [29], Anadolu ve yakın çevresinde kökleşmiş Ana Tanrıça tapkısının ve bunun uzantısı Ephesos/Selçuk Artemis'i tapkısının etkisiyle, tanrılaştırılmasında buluyoruz [30].

Eski çoktanrılı inancın ve bununla bağlantılı mythos inançlarının hristiyanlığı etkilemesi, hristiyan batıda da bilimsel yapıtlarda işlenmiş bir konudur. Örneğin, büyük İngiliz tarihçisi *Gibbon*'ın yapıtında [31], İngilizlerin Ulusal Ermiş'i sayılan memleketlimiz St. George'un (Ayios Georgios'un) gerçek kimliği, hiç de saygıdeğer olmayan nitelikleriyle, açıkça göz önüne serildikten başka; onun Kappadokia'da bir canavarı mızrakla öldürmesi destanının kökeni de belirtilmekte ve gerek eski çoktanrılı inancın, gerek buna bağlı geleneklerin hristiyanlığa sızması üzerinde durulmaktadır. Marburg Üniversitesi Profesörlerinden Baron (Freiherr) *Hans von Soden* [32], hristiyanlığın başlangıçta sâdece bir yahudilik mezhebi olduğunu uzun uzadıya anlattıktan sonra, eski inançların ve onlarla bağlantılı geleneklerin, hristiyanlık giysisine bürünerek hristiyanlığa katılması konusunu işlemektedir. Onun da değindiği üzere, ermiş (azîz, azîze) sayılarak birtakım kişilerin ululanması, bunların mucizeler gerçekleştirdiğine inanılması; (bir ermiş'in kemiklerinden parçadır, sakalının telidir, bastığı taştır, İsa'nın çakıldığı haç'tan geriye kalmış bir kırıntıdır vb. denerek) birtakım

---

28] Aynı türden bir süreci, daha sonra, Anadoluda, Anadoluya özgü içerikte bir müslümanlık oluşmasında da göreceğiz. Bkz. ileride s. 348 vd.

29] Matta İncili (XIII 55) İsa'nın dört erkek kardeşinin adını vermekte; ayrıca, ad ve sayı göstermeksizin, kızkardeşlerinden söz etmektedir.

30] *Clemens Bosch*, şöyle demişti: "Hakikatte İsa'nın dirilmesi menkıbesi, Anadolunun Attys dininden alınmıştır. ...Katolik memleketlerde bugün bile İsa'nın anası Meryem, hemen hemen İsa'dan daha büyük bir rol oynar. Beşinci yüzyılın münevver Bizans bilginleri dahi o vakitler, *Tanrının anası* Meryem'in, Anadolu'nun Büyük Ana'sından başka birşey olmadığını kat'iyet ve vuzuhla biliyordu" (2. TTKong., s. 801-811'deki yazısında s. 807).

31] The Decline and Fall of the Roman Empire (Roma İmparatorluğunun yıkılmaya yüz tutması ve çöküşü).

32] Propyläen Verlag tarafından 1931'de Berlin'de yayınlanmış "Hellas und Rom. Die Entstehung Christentums" adlı kitabın "Die Entstehung Christentums" (=Hristiyanlığın ortaya çıkışı) bölümünü (s. 475-544) yazmıştır.

kalıntıların kutsal sayılması; ikona'lara yâni din ulularının, meleklerin resimlerine saygı gösterilerinde bulunulması, ilk hristiyanlarda yoktu ve eski inançların etkisiyle hristiyanlığa girdi. Şimdiki kitabımızda göreceğiniz üzere, ortaçağda bazı Bizans imparatorları, hristiyanlığın özüne yabancı hatta aykırı bu gibi uygulamalarla savaşıma girmişler ve ikona kırıcılık, put kırıcılık denen bu savaşım döneminde pek çok kan dökülmüştür. Hristiyanlığın kutsal günlerinden birçoğu, eski çoktanrılı dinden alındı. Bu arada, eski "*Güneşin kış yörüngesine girmesi bayramı*", 4. yüzyılda, Roma'da, "Hakkın Güneşi" İsa'nın doğum gününü kutlama bayramı olarak kilise tarafından kabul edildi; işte şimdi bütün dünyada kutlanan Noel Gecesi'nin (24 Aralık-25 Aralık arasındaki gece) aslı budur. Meryem Ana'nın göğe uçuşu günü diye kutlanan 15 Ağustos'un da, eski *Artemis bayramları günü* olduğu biliniyor.

İsa, vaazlarını yahudi sinagoglarında verirdi; yahudi dininin gerçek özünü açıklıyor olmaktan, o çağın uygulamalarındaki yanlışları gösteriyor olmaktan başka hiçbir iddiası yoktu; kendisine "Hoca Efendim" anlamında olarak, Rabbi sözcüğüyle hitab ediliyordu ve asla yeni bir din getirdiğini söylememişti; sinagog'dan başka bir dinsel toplantı yeri tanımıyordu, aramıyordu. Zamanla yahudilerden ayrılan hristiyanlar dahi, görkemli olmasını kesinlikle aramadıkları, istemedikleri yapılarda; hatta, kendilerinin kovuşturulması döneminde, mağaralarda, yer altı dehlizlerinde, katakomb'larda toplanır oldular. Fakat çok geçmeden, daha 3. yüzyıl sonunda, eski çoktanrılı inancın tapınaklarına benzer görkemli kiliseler yapıldı, bunlar göz kamaştırıcı adak armağanlarıyla dolduruldu, içleri en gösterişli resimler vb. ile süslendi. Önceleri kilisede basbayağı bir masanın konduğu yere sonradan Altar (=Sunak) kondu. Eski tapınaklardaki törenlerde yapıldığı üzere, kiliselerdeki törenlerde de kandiller, mumlar yakılması, günlük (tütsü) buhurdanlıkları kullanılması ve bu törenlerin pek gösterişli, süslü, üzerinde simgesel desenler, işaretler bulunan giysilere bürünmüş râhiplerce yürütülmesi gelenekselleşti. Din uğruna ölenler (martyr'ler), ermişler, piskoposlar ve genellikle rahipler, inananlar için tanrı katında şefaat dileyecek, yardım sağlayacak kişiler olarak görülmeğe başlandı. Ululama ezgileri söyleyerek dinsel yürüyüş alayları düzenlenmesi; kutsal sayılan birtakım yerlere, mezarlara ziyaretler yapılması hatta böyle bazı yerlere gidenlerin hacı sayılması geleneği yerleşti.

IV. Rumlaşma sürecinden etkilenen Anadolu halkının, soy ve kültür yönünden bağlantı kurduğu halklar

1. Batılılar

a. *Hellen'ler ve Hellen'leşmiş Makedonyalılar, bu yabancı halkların başta gelen örnekleridir.*

Fakat, Rumlaşma döneminde dahi bu halkların Anadoluya herhangi bir yığınsal göçü olmadığı; o dönemde de *Anadolu insanının* gerek soy yönünden (kafatası ölçüleri vb. ırksal özellikler yönünden), gerek (konuşmaya başladığı Yeni Hellen dili, diğer adıyla Rumca dışında) kültür yönünden çok geniş ölçüde *Anadolulu* kaldığı unutulmamalıdır.

Irk konusunu ileride inceliyeceğiz. Şimdiden, tipik diğer birkaç gösterge üzerinde duralım:

* 1071 Malazgirt Savaşında, İmparator Romanos Diogenes'in ordusunda sağ kanada komuta eden Kolordu komutanının aile adı Alyattes idi (ön adı, Theodoros). O da, İmparator gibi, Kappadokia'lıydı; Romanos Diogenes'e, sonuna kadar, bağlı kaldı; yenilgi sonrasında İmparatorla birlikte batıya dönen ordu kalıntısının içinde iken, Rumlar arası iç savaşta, önce tutsak alındı, sonra kör edildi. Şimdiki konumuz bakımından önemli olan, çoktanrılı öz Anadolu kültürünün egemen olduğu dönemde, Malazgirt Savaşından binyıllar öncesinde, İÖ 7. yüzyılda yaşamış olan, Lydia'nın sondan bir önceki kralının, üstelik Baba-Tanrı Atta tapkısına işaret eden adının (aslı: Luvi diline göre Alluwa-Attas, "Atta'nın Işığı") 1071 Anadolusunda bile, kullanılmasıdır.

* Bu, kendi çağının tek Alyattes'i değildi. *Anna Komnena* [33], adını iki t ile değil tek t ile yazarak, bize bir ikincisini tanıtıyor: Balkan Yarımadasında Norman ordularıyla yapılan savaş sırasında, Rum ordusunun komutanlarından bir diğer Alyates, yiğitçe savaşırken can vermişti.

* Anadolunun yerli dillerinin, şimdi sözünü ettiğimiz dönemde yâni Türklerin Anadoluya yığınsal göçlerinin başladığı sırada bile, bazı bölgelerde konuşulmakta olduğunu bize gösteren belirtiler vardır. Büyük bilgin *Ramsay,* Anadolunun Tarihi Coğrafyası adlı yapıtında [34], hiç duraksama göstermeden, şöyle diyordu: "Anadolunun ve hatta Trakya'nın yerli lisanlarının zannedildiğinden daha çok uzun yaşamış olduklarına kaniim"

* *Mükrimin Halil Yınanç* dahi [35] Türklerin Anadoluya girdiği sırada, kendisinin Komaten dili diye andığı yerli Anadolu dilinin hâlâ konuşulmakta olduğu sonucuna varmıştır.

* Ben de, hem TT Adlar kitabının çalışması sırasındaki belli gözlemler dolayısiyle [36], hem de, daha sonra, *Anna Komnena*'yı çevirirken onun bir ifadesinin bu sorun yönünden önemini farkederek, aynı sonuca vardım: *Anna Komnena*, Rum ordusunun askerlerinden söz ederken, bir yerde, (Denizli ilinde ilçe merkezi Çivril güneydoğu yakınındaki) Homa/Gümüşsu'dan gelme askerleri, Rumlardan ayrı olarak, yâni "Rumlar ve Khoma/Homa'dan gelenler" anlamında deyiş kullanarak, anıyor [37]. Bunun bir tek anlamı vardır: Demek ki, Homa'lılar, Rumca konuşmuyordu ve Rum sayılmıyordu.

33] Türkçe çeviride, s. 404.

34] Türkçe çeviride, s. 119-120.

35] Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri, 1. Anadolunun Fethi, İstanbul 1934, s. 81-82.

36] O kitapta s. 834'e bkz.

37] Türkçe çeviride s. 124, metnin sonu.

b. *Çağ çarpıtıcılığa (anachronisme) düşmemek için, İtalyan demektense, İtalik diyeceğimiz İtalya Yarımadası ilkçağ ve ortaçağ halklarının da Anadolu insanıyla az çok soy ve kültür ilişkisi oldu.*

Gerçekten, daha İÖ 88'de, Anadolulu Pontos devletinin kralı VI. Mithradates, Anadoluyu sömüren İtaliklerin öldürülmesini buyurduğunda, tek gecede bunlardan yaklaşık 80 000 kişi öldürülmüştü. Demek, İtalya'dan gelip Batı Anadoluya, özellikle Roma'nın Asia iline yerleşenler, daha Asia ilinin kuruluşundan 50 yıl geçmemişken, en az 80 000 [38] gibi büyük bir sayıya ulaşmış bulunuyordu. İtalya kökenli halkların gerek Rumlaşma gerek Türkleşme döneminde, Türkiye halkına soy ve kültür yönünden katkısının çeşitli örneklerini ileride göreceğiz [39].

c. *Avrupanın Slav dilleri konuşan halklarının* dahi [40], gerek Rumlaşma gerek Türkleşme döneminde, Türkiye halkına soy karışımı ve kültür açısından katkısı olmuştur; bu katkının nice örneğini şimdiki kitabımız boyunca göreceğiz.

d. Diğer batılı halklar. Başta Norman'lar olmak üzere, Haçlı Savaşları dönemindeki yahut bunun az öncesindeki, az sonrasındaki Fransa toplumu içinden; daha önceki dönemde de, başta Goth'lar olmak üzere, ön-Germenler kimlikli bazı halklar ve kökeni ilkçağ İllyria'lılarına dayanan halklar içinden, nice topluluğun, Bizans İmparatorluğu ülkesine, o arada Anadoluya, kitlesel saldırılarla yahut barışçı yoldan geldiğini, kiminin orada kaldığını ve hatta devletçe bu ülkeye yerleştirildiğini bilmekteyiz. Bu tür gelişmelerin çeşitli örnekleri, şimdiki kitabımızda da görülecektir.

2. Doğulular

Anadolu insanının ortaçağda soy ve kültür açısından etkilendiği doğulu halkların başlıcaları şunlardır:

a. Yüzyıllar boyunca kendileriyle savaşım hâlinde bulunulmuş olan *İranlılar*. Bu savaşlar sırasında İranlılar pek çok kez, kimi zaman hayli uzun sürelerle, Anadoluya yayılmışlardı.

b. Hurri'lerden sonra ve Araplaşma döneminden önce, yâni İÖ 700-İS 700 arası dönemde, Suriye ile yakın çevresinin halkı olan *Aram'lar ve özellikle, bunlardan*

38] Bütün İtaliklerin yakalanıp öldürüldüğünü varsaymak, açıktır ki, gerçekçi olamaz.

39] Yeni Hellen dilinde, İtalyancadan alınmış yüzlerce sözcük bulunduğu gibi, çağdaş Türkçede de, kimi Yeni Hellen dili aracılığıyla, kimi doğrudan doğruya, İtalyancadan alınmış yüzlerce sözcük bulunmaktadır. Aydınlatıcı örnekleri gösteren tablolar ileride verilecektir; bkz. s. 342.

40] Slav ırkı demedim. Slav ırkı, Lâtin ırkı, Semitik ırk yoktur; Slav dilleri, Lâtin dili ve Lâtincenin ardılı denebilecek diller, Semitik diller vardır. Belli bir dil ailesine giren dilleri konuşanların tümünün veya çoğunluğunun, örneğin kafatası ölçüleri bakımından, aynı ırksal özellikleri gösterdiğini, aynı ırktan olduğunu sanmak çok yanlıştır.

bir bölüm olan, Süryanî'ler. Bu halkın Türkiyede pek az tanınması nedeniyle, pek özetlenmiş de olsa, tanıtıcı bilgi vermemiz yararlı olur.

Anadolu insanının soy ve kültür kökenine etkide bulunan yabancı halklar, gerek ilkçağda, gerek ortaçağda, bağımsız devlet kurabilmiş ve adı, o devletle savaşa girilmesi gibi nedenlerle, Anadolu tarihinde sık sık anılmış olan halklardı. Oysa, özellikle güneydoğu bölgemizde Anadolu insanını soy ve kültür yönünden önemli ölçüde etkilemiş bulunan Aram halkı, yalnız pek kısa bir dönem için, kendi öz devleti denebilecek bir devlet kurdu [41]; bu nedenle de tarih olaylarının akışı içinde adını hemen hemen hiç duyuramadı.

Aram dili, semitik diller ailesindendir (dolayısiyle Akkad/Asur/Babil dilinin, Arapçanın, Yahudicenin hısımıdır). Birçok kolu bulunan bu dilin en yaygın olarak konuşulduğu dönem, İÖ 300 ile İS 650 arasıdır. O dönemde, Filistinde bile Aram dili konuşuluyordu (yâni, İsa, İbrani dilini değil, bu dili konuşuyordu). Anadolunun güneydoğu bölgesinde, hatta Çukurova'da en yaygın olan dil de buydu (Zincirli höyüğündeki Sam'al kenti kazılarında çıkarılan buluntular, bu halkın uygarlığının buluntularıdır). Dilin, kendisine özgü bir yazısı vardı (şimdiki Süryanî yazısının atası). Bu dil ve onun yazısı, İran İmparatorluğunda, tüm halkların birbirini anlamak için kullandığı bir iletişim dili işlevindeydi. Pers İmparatorluğunun Tarsus Satrap'ı, paraları üzerindeki yazıyı bu dilde, bu dilin yazısı ile yazdırmıştır. Arabissos/Afşin'de, Aram dilinde, Aram yazısıyla yazılmış bir dinsel yazıt bulunmuştur. Hatta Luvi kökenli İÖ 1. binyıl Anadolu kültürlerinin kesinlikle egemen bulunduğu bölgelerde bile buna benzer buluntulara rastlanmıştır: İÖ 4. yüzyıl ortasından kalma, Lykia'nın Letoon kentinde bulunmuş bir stel (şimdi Fethiye Müzesindedir) üzerinde, İran bağımlısı Karia ve yakın çevresi Satrap'ı Pixodaros'un (Mausolos'un en küçük kardeşi) yazdırdığı, aynı içerikte yazıtı üç ayrı yüzünde üç dilde olarak içerir: kullanılan diller, Lykia, Hellen ve Aram dilleridir; yazılar, bunların kendilerine özgü yazılarıdır. Lydia başkenti Sardeis'in kalıntıları alanında da, 1912'deki kazılarda, Lydia dili ve Aram dilinde olmak üzere iki dilde yazılmış 8 satırlık bir mezar yazıtı çıkarıldı. Manyas Gölü güneydoğu ucunda, İran Satraplık merkezi Daskyleion'daki kazılarda çıkarılan ve 1983 İstanbul Anadolu Uygarlıkları Sergisinde de sergilenen İÖ 5. yüzyıl yapıtı bir mezar stel'indeki yazı, Aram yazısıdır.

Ne var ki, Aram/Süryani halkı gerek soy gerek kültür açısından Anadolu insan toplumunu etkilerken, kendisi de, hiç kuşkusuz bu yöredeki başka topluluklardan soyca, kültürce etkilendi. *Simon Atto*'nun, çağdaş Süryanî yazısıyla Süryanice sözcükleri yazıp bunların Türkçe karşılıklarını gösterdiği değerli yapıtından [42] yararlanarak çıkardığım şu tablo, çoğu devlet yönetimine, kiliseye, hristiyan dinine ilişkin terimler olmak üzere, Rumca sözcüklerin ne kadar çok sayıda olarak Süryanîceye geçtiğini gösteriyor:

41] Urfa kenti ve yakın çevresinde, İÖ 2. yüzyıl sonundan İS 3. yüzyıl ortasına kadar yaşayan Abgar'lar devleti.

42] Süryanice-Türkçe Sözlük, 2. bsl., Enschede/Hollanda, 1990.

TABLO 1
Rumcanın Süryani diline etkisi; Süryanicedeki, Rumcadan alınma sözcükler

Rumcası	Süryanicesi	Türkçe karşılığı
Ακμη	Akmo	Doruk
Αρχη	Arko	a. İlk, b. Baş
Αρχοντας	Arkuno, Arkunto	Önder, ileri gelen
Αρμα	Armo	Araba
Πυργος	Burgo, Furgo	Burç, hisar
Δαφνη	Dafnido	Defne
Δικαστηριον	Dikastrin	Mahkeme
Σχολειον	Askulo, Eskuli	Okul
Επισκοπος	Efskufo	Piskopos
Εκκλησια	Eklisiya	Kilise
Ευαγγελιον	Evangelyon	İncil
Φασιανος	Fasiano	Sülün
Πλατανος	Filotonos	Çınar
Αηδων	İydon	Bülbül
Κεραμιδι	Karmido	Kiremit
Κεδρος	Kidros	Sedir çamı
Κυρ, Κυριος	Kir	Efendi, egemen kişi
Κυρια	Kira	Hanım Efendi
Κυκνος	Kuknos	Kuğu
Λαγος	Lagos	Tavşan
Λιθος	Litos	Taş
Μινθη	Minto	Nane
Μορεα	Muro	Dut ağacı
Μυκης	Mukito	Mantar
Ναos	Navso	Tapınak
Στυλος	Stilos	Direk
Συνοδος	Sunodos	Kurul

Ancak, diyalektik ilişkiler içinde, Aram/Süryanî dili Rumcadan etkilenirken ve hiç kuşkusuz, yörenin diğer dillerinden de etkilenirken [43] , bu arada, tarihte kalmış bazı

43] Örneğin, Süryanî dilinde, "Hisar, kale" anlamında olarak, dilin öz malı Magdlo sözcüğü (Maria Magdalana, yâni Magdala'lı Maria'nın sanı da bu sözcükle bağlantılıdır) dışında aynı anlamda ve daha çok berkitilmiş bir konağı kasdeden Birto sözcüğü de vardır (bizim Birecik'in adındaki Bire de, aslında bununla bağlantılıdır); bunun Ermenicedeki Pert'den geçmiş bulunduğunu sanırım. Süryanîcedeki Yavno dahi Ermenice Ağavni'den (=Güvercin) alınmış olmalıdır. Süryanîcedeki Vardo'nun, Ermenice Vart'dan (=Gül) geldiği ise hiç kuşku götüremez.

dillerden de, zamanında, etkilenirken [44], elbette ki, çevredeki diğer diller de şu yahut bu ölçüde, ondan etkilenmişlerdir. Örneğin karş. Süryanicede Biro, Kürtçede Bir, "Kuyu"; Türkçede Keşiş, Süryanîcede Keşişo (öz anlamında: İhtiyar).

c. İslâm devletiyle çatışmaya girilmesinden, yaklaşık 630'lardan başlayarak, *Araplar, daha doğrusu islâm halkların Araplaşmış olanları.* Bunların yüzyıllar boyunca egemen olabildikleri bazı yerleri Bizans devletinin sonra yeniden alabilmesi, o yerlerin tüm halkını da Rum devletinin toplumu içine katmıştı. Arap kültürü toplumundan devralınmış bu halkın içinde nice kişi, Rum devletinde, en ileri gelenler arasına yükselmişlerdir [45].

d. Rum kültürüne bir ölçüde kendi damgasını basmak, izini bırakmak bakımından kendi konumunun -hatta kendi içinden birkaç İmparator (Bizans İmparatoru) bile çıkarmış bulunmasının- olanak verdiği kadar etkili olmadığını, biraz da şaşırarak, gördüğümüz *Ermeni halkı*, aslında Anadolu halkının bir parçası olduğu halde, Rumlaşan halkın yanıbaşında ayrı bir kültür sahibi olmayı sürdürdüğü için, Ermeni halkını, Rumlaşan Anadolu halkının yanında ve içinde, ama yine de ayrı bir halk saymak, *diğer* halklardan saymak, doğru olur. Ne var ki, ortaçağda tüm toplumların din konusundaki bağnazlığı, hoşgörüsüzlüğü; devletin toplumu ve kültürü içinde, Süryanî halkına olsun, Ermeni halkına olsun, hak ettiği yeri vermedi. Devletin sahip çıktığı ortodoks mezhebi ve onun kilisesi (İstanbuldaki Evrensel Patrikhane örgütü), bu mezhepten olmayan Süryanileri ve Ermenileri, hele hele Ermenilerin Paulikianos'lar mezhebinden ve bunun uzantılarından olanlarını, din açısından sapık ve zındık sayıyordu; onlara karşı ve keza katolik batılılara karşı, islâmlık hakkında gösterdiği

---

44] Gerek Süryanîcede, gerek Anadoluda konuşulmuş olup da geçmişi Türkleşme döneminin öncesine uzanan diğer dillerde, yâni Ermenice ve Kürtçede, eski Anadolu dillerinden izler, etkiler de saptanabileceğinden hiç kuşku duymuyorum. Bu arada, Süryanicenin (dilin kendi malı, semitik kökenli Eayno sözcüğünün yanı sıra) "Kaynak, pınar" anlamına gelen sözcüğü Yardo, Luvi kökenli dillerin, o arada Kappadokia dilinin Arda'sından başkası değildir sanırım (bkz. *Umar*, TT Adlar, Arda sözcüğü). Keza, Luvi kökenli dillerin, o arada Kappadokia dilinin, "Ana" anlamındaki Ma sözcüğünü, Kürtçede de bu anlamda olarak ve aynen böylece, görmekteyiz.

Sözünü ettiğimiz Eayno, kültürlerdeki diyalektik etkileşime verebileceğim çok ilginç bir örneği bana anımsatıyor. "Göz" anlamındaki sözcüğün "Pınar" anlamında dahi kullanılması, aslında, gerek Hind-Avrupa dillerine, gerek Türkçeye yabancı olduğu halde, semitik dillerde bu kullanım vardır: Arapçada Ayn, Süryanî dilinde Eayno her iki anlamı belirtiyor. Çok ilginçtir ki, kökeni ve şimdi de ana yapısı yönünden Hint-Avrupa dilleri ailesine giren Ermenicede, işte bu sözcük, Agn biçiminde olarak, yine bu iki anlamda, kullanılmaktadır ve aynı kullanım, Türkiye Türkçesine de, bir ölçüde bulaşmıştır; Türkçede Göz sözcüğü ve daha da özellikle, Göze sözcüğü, "Pınar" anlamında kullanılmıştır.

45] Örneğin, İstanbul Surlarındaki ünlü Anemas kulesine adını veren Anemas'lar böylelerindendi; bu konuda *Anna Komnena* Türkçe çevirisinde s. 374 dn. 1'e bkz.

kadar bir katlanıcılık ("Hoşgörü" ummaya olanak verecek bir çağdan söz etmiyoruz) bile göstermiyordu; ileride, "kardeş hristiyanlar" olan katoliklerle ilişkilerde iki yanın birbirine neler ettiğini göreceğiz [46]; keza, İmparatorluk yönetiminin, çoğu Ermeni olan, Paulikianos mezhebi yandaşı halkına ettiği zulüm hakkında özetlenmiş bilgi edineceğiz [47]. Devletin, Süryanîlere karşı tutumu ve düşmanlığı hakkında *Mehmet Çelik*'in yapıtına bkz. [48].

e. *Türkler*. Rumlaşma dönemindeki Anadolu halkının ve onun devletinin, ortaçağ boyunca, gerek islamlaşma öncesi kültürdeki çeşitli Türk boylarıyla, gerek islâmlaşmış Türklerle, 1071 öncesinde dahi, çeşitli dönemlerde, savaş ya da barış içinde, aralıksız değilse bile pek sık kendini gösteren temasları oldu; şimdiki kitabımız, bunları da anlatacak. 1071'den sonra ise, Anadolunun Rumlaşmış yahut Rumlaşmamış halkı, Türk kültüründe olan yahut Türklerin yanı sıra gelmiş, Türkleşmeğe eğilimli bazı diğer ulusal topluluklarla (İranlı topluluklarla) artık geniş ölçüde içiçe yaşamaya başladı. Gerek 1071 öncesi ilişkiler, gerek 1071'den sonra bin yıla yakın süren içiçe yaşama ilişkisi, her biri geçmişten ve çevreden aralıksız etkilenme içinde bulunan bu iki kültür toplumunun, elbette ki, *öncelikle ve diğer her topluluktan daha fazla* birbiriyle etkileşim içinde bulunması sonucunu doğurmuştur.

f. Rumlaşma dönemindeki Anadolu halkının, yakın yöredeki diğer bazı doğulu halklarla da bağlantısı, ilişkisi oldu. Bu diğer halklar arasında, yalnız ayrı bir dinin değil, aynı zamanda ayrı bir kültürün de sahibi olmaları dolayısiyle anılması gereken Yahudiler; başta Gürcüler olmak üzere Kafkasya halkları, ilk sırayı alırlar. Yörede elbette başka halklar da vardı ve özellikle, Osmanlı döneminde Kürt kültürünün merkezîleştiği yörede ortaçağda yaşamakta olan, o zamanın Kürtleri diyebileceğimiz halk da bunlar arasındadır; ancak, o "başka" halkların, Rumlaşma süreci içindeki Anadolu halkı kesimiyle ve onun devletiyle ilişkileri hakkında bilgimiz, neredeyse hiç ölçüsündedir.

46] Bkz. ileride s. 122.

47] Bkz. ileride s. 70, 101-102.

48] *Mehmet Çelik,* Antakya Süryanî Kilisesi/Kuruluş Dönemi, c.I (dış kapakta: Süryanî Kilisesi Tarihi, c.I), İstanbul 1987; 2. bsl.: Süryanî Tarihi/I, Ayraç Yayınevi, Ankara 1996.

§ 2. Türkiyede Geç Roma (ya da, Erken Bizans) Çağı

A. Theodosius'dan Iustinianus'a kadar geçen dönem

I. Türkiyede Goth'ların etkinliği

Theodosius öldüğünde, Roma İmparatorluğunu ikiye bölüp doğu yarımının İmparator'luğuna geçirdiği oğlu Arcadius, 18 yaşında var yoktu. Doğu İmparatorluğunun yönetimi, önceleri, komutan Rufinus'un eline düştü ve bu kişi, etkinliğini, zenginliğini arttırmak için yapılmadık zulüm bırakmadı; o nedenle, aynı yıl (395'de) Batı İmparatorluğundan gelen bir yardım ordusunu Arcadius'la birlikte denetlerken, askerlerce öldürüldü, devlet büyük bir belâdan kurtuldu.

Ne var ki, Arcadius, bu kez, sarayın baş hadımağası Eutropios'un etkisi altına girdi. Eutropios da her yola başvurarak mal mülk edinmeye, vâlilikleri konak, mücevher vb. karşılığında satmaya başladı.

Bu ara, 399 yılında, *vaktiyle Theodosius'un Orta Anadoluya, Phrygia'ya yerleştirdiği Ostrogoth'lar* (Cermen soyundan Doğu Goth'ları), Tribigild adlı bir önderin komutası altında, ayaklandılar. Menderes ile Çine Çayı yörelerine sarkan bu yaban halk, oraları yakıp yıktı. Yüzyıllardır savaş görmemiş kentlerin çatlamış hatta yer yer yıkılmış surları, bu saldırganları durduramadı. Ayaklananların hızla yayılması, ilk kez, Pisidia-Pamphylia arasında, Selge kenti [1] yakınında dar bir geçitte, belki Köprü Suyu vâdisinde, yerel halkın gösterdiği yiğitçe direnmeyle kesildi; Ostrogoth'ların en seçme birlikleri burada yenildi ve kılıçtan geçirildi. Kıyımdan kaçabilenler, Melas/Manavgat Çayı ile Eurymedon/Köprü Suyu arasında kıskaca alındı. Ancak, yeteneksiz bir komutanın yönettiği imparatorluk ordusu Anadolu içlerinde Ostrogoth'ların üzerine yürürken, geceleyin, nöbetçi dikmeden konakladı ve Tribigild'in baskınına uğradı; Tribigild, ordudaki Barbar (Rum devletinin kendi halkından olmayan) kökenli askerlerin de kendisine katılıvermesiyle, büyük bir başarı kazandı, imparatorluk ordusu dağıldı.

Bunun üzerine, imparatorluğun Trakyadaki ordusunun komutanı, kendi de Goth kökenli olan Gainas, birlikleriyle Çanakkale Boğazını geçip ayaklananlara doğru ilerledi. Gainas, kargaşalıktan, kendi yararına sonuçlar sağlamak istiyordu. Başkente düşmanın gücü hakkında çok abartılmış haberler gönderdi ve ayaklananlarla

---

1] Selge kentinin önemli ve etkileyici kalıntıları, Antalya iline bağlı bucak merkezi Beşkonak'ın kuzey yakınında, Zerk/Altınkaya köyü bitişiğindedir.

barış görüşmeleri yapılmasını sağladı. Görüşmelerde, Tribigild, belki Gainas'ın etkisiyle, Eutropios'un öldürülmesini de istemişti. Zaten Eutropios ile etkinlik çekişmesi sürdüren imparatoriçe Eudoxia onu öldürtecek iken, Eutropios bir kiliseye sığındı. Orada onu öldürerek günaha girmekten çekinildi; canının bağışlanacağı konusunda imparatoriçe and içti, Eutropios kiliseden çıktı ve Kıbrıs'a, sürgüne gönderildi. Ancak, daha oraya varır varmaz İstanbula geri getirildi ve değişik bir suçlama uydurularak kukla bir mahkeme önüne çıkarıldı. Öne sürülen suçlama, yalnız imparatorun kullanımına ayrılmış atları Eutropios'un kendi arabasına koşturmuş olmasıydı. Mahkeme, hadımağasını ölüme mahkûm etti ve karar yerine getirildi (399).

O sırada, Gainas da açıkça ayaklanmış, kendi ordusunu Thyateira/Akhisar'da Tribigild'inkiyle birleştirmişti. Birleşen ordular Çanakkale Boğazı ve İstanbul Boğazı yönüne ilerledi. Arcadius, düşmanlarına, barış için buluşup görüşmeyi önermek zorunda kaldı. Görüşme yeri olarak Khalkedon/Kadıköy'ün yüksek bölümündeki, sonradan ünlü Khalkedon Konsil'inin (Kilise büyükleri kurultayının) toplandığı, din şehidi (martyr) Euphemia adına yapılmış kilise seçilmişti. Gainas geldi, imparatorun önünde yerlere kadar eğilerek bağlılığını dile getirdi, kendine rakip bazı büyük yöneticilerin kellesini istedi, sonra bunların görevden uzaklaştırılmasıyla yetinmeye razı oldu. Anlaşmaya varıldı; Goth'lar ordusu Anadoludan Avrupa yakasına geçirildi, Gainas "Roma Orduları Başkomutanı" atandı, birliklerini başkent İstanbula getirdi ve yandaşlarına, imparatorluk adına ödüller dağıtmaya başladı.

Gainas'ın askerleri, İstanbulda çeşitli taşkınlıklara giriştikleri, yağma ve talana hazırlandıkları, hatta imparatorluk sarayını yakmaya kalkıştıkları için, İstanbul'daki halk ve koruyucu birlikler, bir gün sur kapılarını kapayıp içeride kalan Goth'ları kılıçtan geçirdiler. Böylece öldürülenler 7 000 kişi kadardı. Gainas, toplum düşmanı ilân edildi ve iç savaş yeniden başladı. Gainas, Trakya'da bazı kentleri yakıp yıkmaya girişti, ama kentler ona karşı başarıyla direndi. Aç kalan Goth'lar, kuşattıkları kentlerin surları dibindeki otları yolup yiyecek hâle düştüler. Bırakıp geldiği Anadolu'nun zenginliklerini ele geçirmek isteyen Gainas, donanması olmadığı için, sallarla Çanakkale Boğazını geçmek istedi. İmparatorluğa bağlı birliklerin komutanı, yine bir Goth olan Fravitta, onun sal yapımı çalışmasının bitmesini sabırla bekledi; Barbarlarla yüklü sallar Çanakkale Boğazına açılınca, Doğu Roma kalyonları tam hızla kürek çekerek salların üstüne geldi ve savaşmaya bile gerek kalmadan, bindirmeyle, koskoca salları parçaladı, devirdi, binlerce Barbar boğularak öldü. Gainas, birkaç bin atlıyla Tuna boyuna kaçtı. Kaçış yolculuğuna çıkmadan önce de, kendisine katılmış yerli (Anadolulu) askerleri, Goth'lara değil Doğu Roma İmparatorluğuna bağlılık duyguları içinde bulunduklarını düşünerek, topluca öldürtmekten geri kalmadı.

Goth'lar Tuna boyuna henüz varmışken ya da varmak üzereyken, bu kana susamış kalabalıktan bir öncü birliğinin bile kendi egemenliğindeki topraklara yayılmasını istemeyen Hun'lar, kralları Uldin komutasında, onlara karşı çıktı ve Gainas'ın ordusunu kuşattı; kuşatmayı yarmak için saldırıya geçen Gainas öldürüldü, arkasından da bütün savaşçıları kılıçtan geçirildi. Çanakkale Boğazındaki çatışmadan yalnız 11 gün sonra, Uldin'in bir armağanı olarak, Gainas'ın kesik başı İstanbul'a, Arcadius'un önüne geldi (3 Ocak 400). Kentte şenlikler, gece donanmaları yapıldı.

II. Batı Roma'da bir Anadolulu İmparator: Attalos/Attalus

Bu Attalos, İonia'lıydı. Çocukluğunu, çoktanrılı inanca hâlâ bağlı olan bu çevrede, kendisi de o inancı alarak, geçirmişti. Zaten adı bile, o inancı yansıtır: Attalos, (Baba Tanrı) Atta'nın Oğlu anlamındaki, Anadolulu Attala (Hunlarda: Attilâ) adının, erkek adı, dolayısiyle eril ad olabilmesi için Hellen ağzında sonuna -os eklenmiş biçimidir [2]; Hellenleşme döneminde çoğu yerde Attys/Atys edilen Atta, Ana Tanrıçanın Erkeği olan Anadolu tanrısıdır (başka adları da vardır: Teşup, Tarkhun, Sanda gibi).

Hristiyanlık Roma İmparatorluğunda I. Theodosius'un buyruğuyla zorunlu din hâline geldikten sonra, Attalos da, Areios'çu bir piskoposun eliyle vaftizden geçti. Goth'ların kral Alarik komutasında olarak İtalya Yarımadasına saldırısı ve dış ülkelerden alınan yiyeceğin giriş limanı olan Ostia'yı ele geçirmesi üzerine başgösteren açlığın baskısıyla, Roma halkı, Alarik'in isteğini kabullenerek, (Theodosius'un oğlu, Doğu Roma imparatoru Arcadius'un kardeşi) Honorius'u tahttan düşürüp, yerine, o zaman kentte merkez komutanı (Praefectus) olan Attalos'u çıkardı. Attalos, Alarik'i, Batı Roma imparatorluğu orduları başkomutanlığına atadı ve Roma halkıyla Goth sürüleri arasında barış kuruldu.

Attalos'un egemenlik sürdüğü ilk yıllarda işler genellikle yolunda gitti. Ancak, Honorius'a bağlı komutanlar, imparatorluk ülkelerinin Honorius ile Attalos arasında bölüşülmesini Attalos'dan ve Alarik'den isteyince, eski imparatorla yenisi arasında çekişme başladı. Önceleri durumu pek kötü olan Honorius, Ravenna kentinde eski askerlerden oluşma 4 000 kişilik bir güç toplamayı başarınca, üstelik Attalos'un Afrikaya savaş için gönderdiği ordunun orada yok edildiği duyulunca, saray entrikalarının sonucunda, Attalos yapayalnız kaldı. Rimini yakınında bir ovada toplanan Goth ve Roma'lı askerler kalabalığı önünde yapılan bir törende Honorius, kendi eliyle, Attalos'un taşıdığı imparatorluk simgelerini, yâni başındaki diadem'i (taç-bağı'nı) ve omuzundaki mor kaftanı çıkarıp aldı. Bunları, egemenliği onunla paylaştığını anlatmak üzere, Alarik'e yolladı.

Attalos, yine de, Goth'ların ordusu içinde, onların hizmetinde kalmıştı. Bir süre, Goth desteğiyle, yeniden başa geçmek için çalıştı. Sonunda, Goth'lar onu desteklemekten vazgeçtiler. Bir gemiyle, çekilecek kuytu köşe bulmak umuduyla İspanya'ya giderken, yakalanıp Honorius'a götürüldü. Roma ve Ravenna'da yengi kutlama törenlerinde tutsak olarak yürütüldü; onu küçültmek için, iki parmağı kesildi ve Lipari adasına sürüldü (416).

2] Bkz. *Umar*, TT Adlar, Ata (sözcüğü), Atalanta, Attala, Attalura, Satala. Atta (=Baba) sözcüğü Hitit dilindendir; Luvi dilindeki biçimi Tati'dir. Atta'ya eklenen -la takısı ise Luvi kökenli Anadolu dillerinde -cık anlamındadır; öz adların sonuna eklenince -oğlu, -kızı anlamını belirtir. Çağdaş Rumcada da, özellikle Giritlilerin soyadlarında görülen akis/aki (eril adlarda akis, dişi adlarda aki; i'si eta/ita ile) bitişi tıpatıp aynı işlevdedir. Örneğin, Kazantzakis, "Kazancı Oğlu" demektir.

III. Hun'larla savaşım. İsauria'lıların etkinliği başlıyor

Doğu Roma İmparatorluğunun Hun'larla savaşımı üzerine temel bilgi kaynağımız, *Priskos*'un "Goth'lar Tarihi" adlı yapıtının, Doğu Roma İmparatoru *Konstantinos Porphyrogennetos* tarafından, kendisinin Excerpta de Legationibus başlıklı yapıtı içinde aktarılmış parçalarıdır [3]. *Priskos*, 448 yılında Doğu Roma İmparatorluğunun Attilâ'ya gönderdiği elçiler arasında bulunmuş, hatta Attilâ'nın konuğu olarak onunla yemek yemişti. Ayrıca bkz. *C.D. Gordon,* The Age of Attila, Barnes and Noble Books, New York, 1993.

Arcadius, 408 yılında öldü, yerine 7 yaşındaki oğlu II. Theodosius geçti.

II. Theodosius döneminin en önemli olayları içinde ilk kendini gösteren, İran savaşıdır. Din uğruna öldürülerek cennetteki yerini sağlama bağlamak isteyen bir piskopos, Susa kentinde kutsal ateş sunağını yıkmış; bu yüzden İran'da hristiyanlara karşı kıyım, işkence başlamıştı. Doğu Roma İmparatorluğu sınırına ulaşabilen bazı hristiyanları, İranlılar geri istedi; bu istek reddedilince, 422 yılında, savaş başladı. Doğu ve Güneydoğu Anadoluda yapılan çatışmalarda, ordular bir türlü kesin yengi kazanamadılar. Erzurum'un atası Theodosiopolis işte bu dönemde, Doğu Roma İmparatorluğunun önemli bir serhat kenti olarak berkitildi ve geliştirildi.

Türkiyede 4. yüzyıl sonundan başlayıp 5. yüzyıl içinde süregiden çok ilginç iki gelişme; bir yandan, köylülerin toprağa bağlı yarı köle durumuna geçmeleri sürecinin hızlanması [4], bir yandan da İsauria'lıların, yâni İsaura/Bozkır yöresi Anadolu halkının, etkinliğinin kendini göstermeğe başlamasıdır. Yine aynı dönemde, Türkiye halkının ortaçağ başındaki ulusal kültürü açısından önemli bir gelişme de göze çarpar. Bu gelişme, Doğu İmparatorluğunda Lâtin dili ve kültürünün güç yitirmesi, Hellen dilinin yavaş yavaş devlet dili durumuna geçmesi sürecinin hız kazanmasıdır; buna karşılık, Doğu Anadoluda Ermenice, yörenin ulusal dili olarak gelişmektedir.

5. yüzyıl ortalarında, Hun halkıyla büyük savaşım başladı. Attilâ başa geçtikten sonra önüne geçilmez bir savaşçılar topluluğuna dönüşen Hun ulusunun Türkiyeye ilk akını, daha Arcadius'un sağlığında olmuştu. Hun'ların bir akıncı ordusu, Hazar Denizinin batı kıyısını izleyerek kuzeyden güneye doğru inmiş, batıya yönelip Doğu Anadoluyu baştan başa geçmiş; Dicle'yi, Fırat'ı, Kızılırmak'ı aşmış; yorgun atlarını

3] Graz'da Styria Verlag tarafından 1955 yılında yayınlanmış Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren adlı kitap içinde s. 15-78; Almancaya çeviren ve notlar ekleyen: Ernst Doblhofer.

4] *Ostrogorsky,* s. 48-49, 50-51.

Kappadokia'da ele geçirdiği, orada özel olarak yetiştirilen en değerli atlarla değiştirmiş; Çukurova'ya sarkmış ve hatta Antiokheia/Antakya'da halkın eğlence, çalgı çalma, oyun oynamayla vakit geçirdiği bir sırada bu kente baskın vermiş; pek çok talan malı yüklenip *sayısız tutsağı köle edinerek* [5] kendi yurduna dönmüştü.

Doğu Roma İmparatorluğu ile Attilâ arasında asıl büyük savaş, II. Theodosius döneminde, 441 yılında başladı. Tuna boyunda ve Trakyada ilk iki çatışmada yenilen imparatorluk orduları, yanlış bir tutumla, yavaş yavaş, Gelibolu yarımadasına çekildiler ve bu daracık yarımadada sıkışıp, üçüncü, üstelik kesin yenilgiye uğradılar. Hun'lar, İstanbul surları dibinden, Yunanistanın Thermopylai geçidine kadar, her yeri talan ettiler, yakıp yıktılar. Herakleia/Marmara Ereğlisi ve Hadrianoupolis/Edirne, güçlü surları sayesinde bu felâketten kurtulabilecek iken, temellerine dek yıkılma tehdidi karşısında, teslim olmayı yeğledi. İstanbul bile tehlikedeydi; çünkü surların birçok bölümüyle 58 kulesi, az önce korkunç bir deprem sonucu yıkılıp ancak yarım yamalak onarılmış bulunuyordu. Sonunda, II. Theodosius, 446 yılında, utandırıcı bir barış andlaşmasını kabullenmek zorunda kaldı. Çok geçmeden, 450'de, İstanbul yakınlarında avlanırken attan dere içine düştü, belkemiği incindi, bir iki günde öldü.

II. Theodosius ölünce, önce, kızkardeşi Pulcheria imparatoriçe tanındı, fakat Pulcheria hemen, Marcianus/Markianos adlı, 60 yaşlarında bir Senatus üyesiyle (hiç gerdeğe girmeksizin!) evlenip imparator'luğa onun çıkmasını sağladı. Ömrünü hayır işleriyle geçiren aşırı dindar imparatoriçe, kocasından 4 yıl önce, 453 yılında öldü. Ölümünden sonra, ortodoks kilisesince, ermişlerden sayıldı; anılma günü 10 Eylül'dür.

Marcianus da ölünce, önde gelen komutanlardan olup, Nikaia/İznik konsil'inin (ortodoks kilisesi din büyükleri kurultayının) kararlarını kabullenmiş ve o kararlar çerçevesindeki ortodoks inancını benimsemiş olmadığı için kendisi imparator'luğa geçemiyen, Alan kökenli Aspar; kendi adamlarından birinin, Thrak kökenli Leo'nun imparator'luğa atanmasını önerdi ve Senatus bu öneriye uydu. Leo/Leon, sonradan "Büyük" sanıyla tanınmıştır; kendisini maşa gibi kullanmak isteyen Aspar'a bu fırsatı vermedi ve kişilik sahibi bir imparator oldu. Gücünü arttırmak için İsauria'da, yâni bugünkü ilçe merkezi İsaura/Bozkır dolaylarında, gizlice, çapulculuğuyla ünlü yerli halktan bir ordu oluşturdu ve bu orduyu, yine gizlice, başkent İstanbul'a getirdi. Bazı başarılar kazandı. Aspar'la başgösteren etkinlik çatışması üzerine, Aspar'ı, oğluyla birlikte, öldürttü. 474 yılında, Batı Roma İmparatorluğunun Goth'lar eliyle yıkılmasından 2 yıl önce, öldü.

Leon'un kızı Ariadne, Tarasikodissa (adının Hellenleştirilmiş bir diğer biçimi: Traskallisseos) adlı bir İsauria'lı ile evliydi. Bu kişi, Anadolulu adını, Hellen/Roma kültürüne uygun bir adla, Zeno/Zenon olarak değiştirmişti. Leon ölünce, kızı

5] Halk topluluklarının soy ve kültür öğeleri açısından sürekli değişimi ve diyalektik etkileşim konusunda bu gibi olaylar çok dikkate değer. Bu sayısız tutsak, elbette ki, götürüldükleri yerin insan toplumunun geleceğine, o toplumun soy ve kültür kökenleri açısından, bir ölçüde katkıda, etkide bulunmuştu.

Ariadne'den doğma torunu II. Leon imparator tanındı, ancak bebeğin babası Zenon da ortak imparatorluğa atandı. Pek kısa süre sonra bebek öldü, Zenon tahtta yalnız kaldı. I. Leon'un dul eşi Verina bir saray darbesiyle Zenon'u düşürmek, sürgüne yollamak istedi; Zenon İsauria'ya kaçtı [6]. İşler karıştı: Senatus, Zenon'un kardeşi Basiliskos'u imparator seçtiyse de bu kişi, kızkardeşinin sevgilisini öldürmeye kalkıştığı ve kendi karısının sevgilisiyle düşmanlığa girdiği için, bu gibi düşmanlarının çevirdiği dolaplar üzerine, Zenon başkente dönüp yeniden taht'a geçti (476). Eski imparatoriçe Verina, onunla uğraşmaktan yılmamıştı, Suriye ve Mısır'da karışıklıklar çıkarmıştı ama, Zeno, 491 yılında ölünceye kadar, imparator kaldı.

Zenon ölünce, eşi, I. Leon'un kızı Ariadne, sarayın eski yöneticilerinden Anastasios/Anastasius ile evlendi; bu kişi imparator seçildi [7]. Onun 518'de ölmesi üzerine, 68 yaşında, geçmişi başarılı bir komutan olarak şanlı, ama şimdi pek güçsüzleşmiş, üstelik okuma yazması bile olmayan İllyria kökenli biri, Iustinus, imparator'luğa atandı. Çok geçmeden, asıl egemenlik, Iustinus'un yetenekli yeğeni Iustinianus'un eline geçti.

B. Iustinianus dönemi

I. Iustinianus'la eşi Theodora'nın kimlikleri

1. Iustinianus'un kimliği

Iustinianus, 482 ya da 483 yılında, Trakya ile Dardania bölgeleri sınırı yakınında, bugünkü Sofya ile Niş arasındaki Bederiana bölgesinin Tauresium köyünde, İllyria'lı soyundan yoksul bir köylü ailesinin çocuğu olarak doğdu. Yıllar önce, aynı köyden iki genç arkadaşıyla birlikte gurbet elde kısmet aramaya çıkan amcası Iustinus, sırtında peksimet torbası, yürüyerek başkente vardıktan az sonra, pek iri kıyım olması nedeniyle, imparator Leon'un özel koruyucu birliğine alınmış, subay olmuş;

6] Zeno/Zenon'un yurdu İsauria'da, Zenonopolis (Zenon Kenti) ardılı İznebul Köyü, hâlâ bu imparatorun anısından, adından izler taşıyor. Köy, Ermenek'in batı yakınındadır. Adı, yakın zamanda masa başı uydurmasıyla Elmayurdu edildi. İsaura/Bozkır'ın ortaçağ boyunca adı olan Leontopolis (Leo/Leon Kenti), İsauria'lı diye bilinen, daha sonraları egemenlik sürmüş III. Leo/Leon ile değil, az önce sözünü ettiğimiz I. Leo/Leon ile bağlantılıdır; bu imparator onuruna kente Leontopolis adı verilmiştir.

7] Anastasios döneminde, 494-507 yılları arasında Güneydoğu Anadolunun tarihi ve özellikle Bizans-Sasanî savaşları üzerine önemli bir bilgi kaynağı: Süryanî *Mar-Yeşua,* Vakaayi'nâme, çeviren Muallâ Yanmaz, Diyarbakırı Tanıtma Derneği yayını, İstanbul 1958.

arkasından, hızla yükselmiş, İsauria ve İran savaşlarında yararlık göstererek Kont, General, Senatör rütbelerini elde etmiş, özel koruyucu birliğin komutanlığına atanmıştı. Anastasios ölüp, o zaman 68 yaşında bulunan Iustinus imparator atanınca, yeni imparator, hem artık hayli ileri yaşta hem de öteden beri kör kütük câhil, kaba saba, okuma bile bilmez olduğu için, bir güvenilir yakınının yardımına gereksinme duydu; daha önceden başkente getirttiği, orada çok iyi bir öğrenim görmesini sağladığı yetenekli yeğeni Iustinianus'u sağ kolu edindi, hatta subaylıkta hiçbir deneyimi bulunmayan bu delikanlıyı Roma İmparatorluğu [8] orduları başkomutanlığına atadı.

Iustinianus, bu sırada başkent halkına kendini sevdirmişti. Özellikle, savaş başlatmaktan kaçınıyor, barışçı politikayı yeğliyor; İstanbuldaki ortodoks Patriğiyle katolik kilisesinin çekişmesine son vermeye çabalıyor ve bu konuda başarı sağlamış bulunuyor; İstanbul hippodromos'unda [9] düzenlettiği pek masraflı gösteriler, yarışlarla halkı eğlendiriyordu. Senatus ile de arası iyiydi. Ama, bu arada, bir önceki imparator Anastasios'un halka ağır vergiler yüklemek, hoşnutsuzluk yaratmak bahasına altınla doldurup öyle dolu bıraktığı devlet hazinesi, yavaş yavaş boşalıyordu.

Iustinus 520 yılında, Iustinianus'u ortak imparatorluğa atamıştı; onun 527'de ölmesiyle, Iustinianus tek başına imparator kaldı.

2. Theodora'nın kimliği

Theodora (Hellen dilinde: Tanrının Armağanı), İstanbulda 503 yılında doğmuştu. Sirk hayvanlarına, özellikle ayılara bakan, Kıbrıs'lı Akakios adlı adamın üç kızından en küçüğüydü. Akakios ölünce, dul eşi yeniden evlendi; evlendiği adamın aynı işe alınacağını umarken, Yeşiller'den olan sirk oyuncubaşısı, rüşvet alarak, bu işe bir başkasını yerleştirdi. Bunun üzerine kadın, halkın hippodromos'da toplandığı bir günde, en büyüğü 7 yaşında olan kızlarını topluluğun karşısına çıkardı ve aç, açıkta bırakılmalarından dolayı yakındırdı. Yeşiller hiç oralı olmadılar; buna karşılık Maviler duygulandı ve kendilerinin adamı olan bir diğer ayı bakıcısı yakın zamanda öldüğü için, onun işini küçük kızların üvey babasına verdiler. Theodora'nın, ileride göreceğimiz üzere, ömrü boyunca Mavileri desteklemesi bu olay nedeniyle olsa gerek.

Kızlar biraz büyüyünce, hem oyunculuk ederek, hem de erkeklerle yatarak, aile ekonomisine katkı sağlamaya başladılar. Theodora da, kendi çağdaşı ünlü tarihçi *Procopius*'un anlattıklarına bakılırsa, daha olağan ilişki için yeterince gelişmeden,

---

8] Artık Batı Roma İmparatorluğu yıkıldığı için ortada bir tek Roma İmparatorluğu kalmıştı; bundan böyle bu devlet, adının başına "Doğu" sözcüğünü getirmeye hiç gerek duymaksızın, kendi i Roma İmparatorluğu, Romalılar'ın İmparatorluğu, Ròmania gibi adlarla anacaktır.

9] At yarışları alanında; bugün Sultanahmet Meydanının kapladığı yerdeki, at yarışları, sirk eğlenceleri için kullanılan, stadeion/stadyum benzeri yapıda. Gerek Dikilitaş, gerek Burmalı Sütun, o zaman da alanın ortasında bulunuyordu.

doğa dışı yoldan erkekleri hoşnut etmekle işe başlamıştı; daha sonra da "en rezilâne isteklere hiç duraksamadan boyun eğerdi"; ayrıca, sürekli olarak yeni birleşme yöntemleri uygulardı, birbirinin gözü önünde ve arada eş değiştirerek cinsel ilişki kurma eğlencelerine katılır, 30'dan fazla erkekle yattığı halde "yine de isteklerini dindiremezdi" Tiyatroda da kimi zaman halkın karşısına hemen hemen çırılçıplak çıkardı; ama üzerinde yalnız kadınlık organını örten incecik bir kuşağın bulunması, kendisinde bir parça utanma duygusu olduğu için değil, tiyatroda tümüyle çıplak görünmek cezalandırıldığı içindi. Bu haliyle sahnede sırt üstü yere yatar, incecik kuşağın altına, kadınlık organına arpa taneleri yerleştirilir ve eğitilmiş kazlar oraya gagalarını sokup arpaları tek tek aldıkça halk eğlenirdi.

Theodora, henüz pek genç bir kadınken, Kuzey Afrikada bir kentin yöneticiliğine atanan Hekabolos adlı kişiye yamandı, onun kapatması olup onunla birlikte yola çıktı; ama adam Theodora'yı kısa sürede başından attı. Theodora bir süre Doğu Akdeniz ülkelerinde oradan oraya sürtüp, artık uslanmış, dine diyanete düşmüş havalarında, İstanbula döndü. O sıralarda Iustinianus Theodora'yı tanıdı ve kendinden 20 yaş küçük olan bu genç, güzel, *kendi alanında çok bilgili* kadına delice tutuldu, onu kapatma edindi, Theodora'ya Patrici'lik (=Soylu'luk) sanını verdi. Ama, onunla evlenmesine yasa engeldi. Yöneticilerin, yürürlükteki yasaları kendilerinin işine gelen doğrultuda değiştirmesi, koyması, kaldırması o zaman da bilinip uygulanan bir yöntem olduğu için, Iustinianus, amcasının, eski yasayı kaldıran yeni bir yasa çıkarmasını sağladı; bir süre sonra, 523 yılında, 20 yaşındaki Theodora ile evlendi.

Theodora'nın yüzü çekici, vücudu güzeldi. Boyu biraz kısa, yüzü hafifçe solgundu. *Procopius*'a bakılırsa, son derecede kinci ve acımasızdı. Düşmanlarını ya da öfkelendiği kişileri, hiçbir yargıcın, din adamının, hatta imparatorun bile giremediği özel zindanlarına kapatır, orada en acımasız işkenceler uygulatır, sonra ya öldürtüp denize attırır ya da insanlıktan çıkarılmış, her yeri ayrı ayrı sakat edilmiş biçimiyle ortalıkta dolaşıp Theodora'nın insanları ne hale getirebileceğinin canlı örneği olsun diye, bıraktırırdı.

Theodora, ömrü boyunca Roma İmparatorluğunda egemenliği Iustinianus'la paylaştı, onun gerçek egemenlik ortağı oldu; 548 yılında, 45 yaşındayken, kanserden öldü.

II. İstanbul'da karışıklıklar ve Nika ayaklanması

At yarışlarında sürücülerden kiminin mavi, diğerlerinin yeşil gömlek giymesi ve daha sonra yarışmacıların tümünün Maviler-Yeşiller diye, yarışmaları izleyen halkın da, Mavileri tutanlar, Yeşilleri tutanlar anlamında olarak Maviler-Yeşiller ayrışmasına girmesi geleneğinin kökeni, Roma'ya dayanır. Caligula, Neron, Commodus, Caracalla, Elagabalus gibi bazı imparatorlar da Yeşiller'i yahut Maviler'i tutanlar arasına katılmışlardı.

Bu gelenek, Orta Doğu'ya özgü aşırılıklara bürünerek, İmparatorluğun yeni başkenti İstanbula da yerleşti. Halk içinde Maviler-Yeşiller ayrışması, gerçek bir kitlesel karşıtlığa, düşmanlığa dönüştü. Öyle ki, Iustinus'tan önceki imparator, Anastasios henüz başta iken bir gün, meyva sepetlerinde gizledikleri taşlar ve hançerlerle hippodromos'a gelen Yeşiller, karşıtları Mavi'lerden 3 000 kadarını öldürmüşlerdi. Yeşillerle Maviler'in düşmanlığı, giderek, devletin diğer kentlerine de yayıldı.

Söz konusu bölünmenin temelinde sınıfsal ya da dinsel nedenler bulunup bulunmadığı konusunda günümüz araştırmacıları görüş birliğine varabilmiş değillerdir. Bir görüşe bakılırsa, Mavi'ler daha çok bir "Aristokratlar partisi", Yeşiller ise "Yoksul yığınların partisi" idi. *Ostrogorsky*, bu görüşe karşı çıkıyor ve her iki "Parti"de tabanın büyük çoğunluğunu yoksul halk yığınlarının oluşturduğunu; ancak, yönetici durumda olan ileri gelenlerin, Mavi'lerde, genellikle, aristokratlardan ve büyük toprak sahiplerinden; Yeşil'lerde ise, ticaret ve zenaat erbabından ya da doğu illerinden gelme, subaylıkta yahut yönetim görevlerinde sivrilebilmiş kişilerden oluşuyor göründüğünü söylüyor. Böylece o da, hiç değilse, iki "Parti"nin *ileri gelenleri* arasında sınıfsal köken ayrılığı bulunduğunu kabulleniyor. *Ostrogorsky*'nin buna bağladığı sonuç da tutarlıdır: Ona göre, Yeşil'ler, kendi ileri gelenlerinden birçoğunun doğu illerinden çıkmış olması nedeniyle, ortodoks kilisesinin savaştığı, doğu illerinde yuvalanmış monofizitlik vb. mezheplere hoşgörülü, hatta eğilimli iken, Mavi'ler kaskatı ortodoks ve o gibi mezheplerin düşmanı idiler.

Iustinianus döneminde bile, Yeşil'lerle Mavi'ler, kuşkusuz, çağdaş anlamda birer *Parti* değildi; ama bunlar, sırf yarışmalarda belli bir renkte gömlek giymiş yarışmacıların başarısını isteyen yığınlar olmaktan da çıkmış, çeşitli toplumsal işlevler yürüten gerçek yığınsal örgütlere dönüşmüş bulunuyorlardı. Bunların başkanlarını devlet atamaktaydı. Kendi bünyelerinde kurdukları milis, kentin milis gücü olarak hizmet görürdü. Yeşil'lerle Mavi'ler, toplumsal yapı işlerine, örneğin kent surlarının yapımına katkıda bulunurlardı.

Gerek Iustinianus, gerek Theodora, Mavi'lerin yandaşı idiler. Buna güvenen Mavi'ler, açıkça azıttılar. Görünüşleriyle bile herkese ürküntü salmak için kendilerine özgü, Barbarlarınkini anımsatan bir tür bol giysi giymeğe, saçlarını Hun erleri gibi uzun bırakmaya başladılar. Hepsi, iki yanı keskin hançerler taşıyor ve geceleri, beşer onar kişilik çeteler hâlinde birleşip akıllarına esen her türlü azgınlığı ediyordu. Başkentte namus, can, mal güvenliğini yok etmişlerdi. Evleri soymak için, ya da soygunlarından, cinayetlerinden iz bırakmamak için, sık sık yangın çıkarırlardı. Hiçbir kişiye ya da yere saygıları, esirgemeleri yoktu. Kendilerini korumaya çalışan Yeşil'ler yandaşı kişiler, ya da sıradan yurtdaşlar, mahkemede, Mavi'lerden korkan yargıçların kararıyla ya haksız çıkarılıyor ya da üstelik suç onlara yükletilerek idama kadar varan cezalara mahkûm ediliyorlardı. Örneğin, Kilikia Vâlisini öldürmek için saldırıda bulunan iki serseri, vâliyi yaralayıp damadını öldürmüş oldukları için vâlinin buyruğuyla idam edilmişken, bu serserileri tutan Mavi'lerin başvurusu ve yakınması üzerine Theodora'nın verdiği buyrukla vâli, o iki serserinin mezarı başında asılmıştı. Iustinianus, Mavi'lerin azgınlığına son vermek için birkaç kez buyrultu çıkardıysa da,

özellikle Theodora'nın en açık biçimde bu gürûhu desteklemeyi sürdürmesi nedeniyle, buyrultuların yararı olmadı.

Sonunda, bir kıvılcım, başkentin çoğu bölümünü gerçek anlamda kül eden ve devleti temelinden sarsan bir ayaklanmanın çıkmasına yetti. 532 yılının Ocak ayının İdes'ini (13 Ocak kutsal gününü) kutlamak için yapılan eğlenceler, yarışmalar, törenler dolayısiyle Iustinianus, hippodromos'a gelmişti. Yeşil'ler bir ağızdan bağırıp çağırıyor, çıkardıkları hoşnutsuz gürültü yarışmaların düzenini aksatıyordu. İlk 22 yarışma sırasında imparator, ağırbaşlı sessizliğini bozmadığı halde, artık dayanamaz olunca, gür sesli bir bağırıcının aracılığıyla, Yeşil'leri azarladı. Yeşil'ler kalabalığı, önce, ona karşı saygılı bir dil kullanarak, yakınmalarını aktarmak istedi. Iustinianus bu gibi yakınmalara hiçbir ilgi göstermeksizin yine "Dinsizler, imansızlar" gibi sözlerle suçlamalarını sürdürünce, bu kez Yeşiller'in sabrı taştı ve imparatorun yüzüne karşı, "Acımasız zorba, hayvan" gibi sözcükler kullanarak bağırmaya başladılar; büyük bir çatışmanın çıkmasına zaman kalmadan, hippodromos'dan topluca ayrıldılar ve başkent sokaklarına dağılarak taşkınlıklar yapmaya koyuldular. Aynı gün, başkent merkez komutanı, ya da askerî vâlisi durumunda olan Praefectus'un komutuyla, kimi Mavi'lerden kimi Yeşil'lerden olan 7 ünlü kabadayı kaatil, idam edilmek üzere Beyoğlu yakasına geçirildi. Bunlardan ilk 5'sinin kafası kesildi; kalan 2 tanesi darağacına asılmışken, her nasılsa ipler koptu. İdamlıklar kaçıp, o yakınlardaki bir kilisenin papaslarının da yardımıyla, söz konusu kiliseye sığındılar. Bunların biri Yeşil'lerden, diğeri Mavi'lerdendi. Olay, yâni Mavi'lerden de bazı kimselerin idam edilmekte olması, Mavi'leri hemen imparatora karşı çevirdi ve o gün için kendini gösteren bir yakınlaşma ile, Mavi'ler de Yeşil'lere katılarak ayaklandı.

Bu ayaklanma birbenbire büyüdü. Askerî vâlinin konağı basıldı ve yakıldı; oradaki subaylarla erlerin tümü boğazlandı. Zindanlara baskın verilip tutuklular özgür bırakıldı. Birçoğu ipten kazıktan kurtulma bu kişiler de ayaklananlar arasına katıldı. Olayları bastırmak için gönderilen asker birliğinin yolunu, büyük kalabalıklar kesti. Papaslar, kan dökülmesin diye araya girmek istemişken, asker bunları itip kakınca, kalabalık gazaba geldi ve Tanrı uğruna savaşıyormuşçasına dinsel bir coşkuyla askere saldırdı. Kadınlar bile komşu evlerin damlarından, pencerelerinden askere taş yağdırdı. Bu kez asker, evleri yağmalamaya başladı. Böylece çıkan yangın, ayaklananların da orada pek çok yapıyı tutuşturmasıyla, bütün İstanbula yayıldı. (İlk yapılan) Ayia Sophia kilisesi; imparator sarayı yapılar kompleksinin [10] ana girişten, Mars (Ares) Sunağı'na kadar olan yapıları; bu saraydan Çemberlitaş'a kadar giden çok uzun bir stoa [11]; içindeki hastalarla birlikte bir hastane, yanıp kül oldu. Başkent halkının çoğu Anadolu yakasına

---

10] Saray, surla çevrili kentin doğuya, Üsküdar'a uzanan üçgen biçimli uzantısında, en eski Byzantion'un akropolis bölümünde, üç yanda deniz gören en yüksek yerde, aşağı yukarı bugünkü Sultan Ahmet Câmiinin alanında bulunuyor ve yakın çevreye yayılıyordu (*Glanville Downey*, Constantinople in the Age of Justinian, Dorset Press, New York, 1960, s. 15 vs.)

11] Sütunların desteklediği bir çatıyla örtülü yol, daha doğrusu kaldırım. Açık olan, cadde yanında, sütunlar dizilir; diğer yanda ise genellikle dükkânlar bulunurdu.

kaçtı ve 5 gün boyunca İstanbulda, "Nika!" (=Yen) diye bağıran, parola veren eli bıçaklı talancı kalabalıklar egemen oldu.

Iustinianus, sarayda topladığı yakınlarına, başkenti bırakıp kaçma kararını açıklamışken Theodora yiğitçe buna karşı çıktı ve ölümü göze alıp İstanbulda kalmak gerektiğini savundu, imparator da ona uydu. Sayısız kalabalığı ezme girişimi için karar alındı. Komutan Narses, Mavi'lerin ileri gelenleriyle hemen konuşmaya girişip Mavi'ler kitlesini oyalarken, diğer bir komutan, Belisarius, saraydan aldığı askerlerle, yangın alevleri, çöken yapılar, tüten kalıntılar arasından zorlukla ilerleyerek hippodromos'a (şimdiki Sultan Ahmet Meydanında bulunan at yarışları yerine, stadyum benzeri yapıya) geldi, iki uçtaki kapıları tutturup içeriye daldı. Burada, Yeşil'lerin ileri gelenlerinden başka, bunların zorla yanlarına getirtip imparator tanıdığı (Iustinus'tan önceki imparator Anastasios'un yeğeni) Hypatius ve yaklaşık 30 000 kişilik bir kalabalık bulunuyordu. Hypatius ile birkaç kişi tutuklanıp, geri kalanların hepsi, bu daracık yerde askerlere karşı etkin bir karşı koyma gösteremeden, boğazlandı. Aynı gün ve izleyen günlerde, başta Hypatius olmak üzere İstanbulda pek çok adam öldürüldü ve ayaklanma tümüyle bastırıldı, sonuç vak'a-i hayriye'ye dönüştü.

III. Iustinianus döneminin savaşları ve diğer önemli olayları

1. Sınırların berkitilmesi ve bayındırlık yapıtları

Iustinianus döneminde, sınırların berkitilmesine büyük önem verildi.

Tuna boyunda, Belgrad'dan Karadeniz kıyısına dek, güney kıyıda, 80'den fazla kale yapıldı. Daha önceden var olan gözetleme kuleleri, görkemli kalelere dönüştürüldü. Eski kaleler, surlar onarıldı, güçlendirildi. Bütün bunlara koruyucu birlikler yerleştirildi; hatta, Tuna kuzey kıyısında ön karakol birlikleri görev yapmaya başladı.

Bütün bu önlemlere rağmen, Tuna ötesinden gelen talancı yaban sürülerinin imparatorluk ülkesine sızmalarını kesinlikle engellemenin olanağı yoktu. Bu nedenle, ülkenin iç bölümlerindeki kentler de berkitildi; surları, kaleleri onarılıp güçlendirildi; birçok yerde, yeni surlar, kaleler yapıldı. Böylece, Iustinianus döneminde yeni yapılan ya da onarılan kalelerin toplam sayısı 600 kadardır. Yunanistandaki Thermopylai geçidinde, Korinthos kıstağında, Peloponnesos içlerinde bile, oralara kadar sızacak yaban sürülerine karşı savunma önlemleri alındı; surlar yaptırıldı veya onarıldı. Bu arada, Gelibolu yarımadası kıstağında, ilkçağda iki kez Thrak sürülerine karşı koruyucu uzun duvar yapılan yerde, yeni bir uzun duvar yapıldı. Bu da, eskileri gibi, bir ucuyla Saros Körfezi kıyısına dayanıyor; Paktye/Ebu'l Hayr/Bolayır'ın kuzey yakınlarından geçerek diğer ucuyla Çanakkale Boğazı kıyısına geliyor ve yaklaşık 10 km. uzunluğunda bulunuyordu. Yarımadadaki 11 bayındır ve zengin kentin her birinin ayrıca surları vardı; özellikle Kallipolis/Gelibolu ve Sestos'un [12] surları pek güçlüydü.

12] Kalıntıları Akbaş Limanı bitişiğinde, Akbaş Burnu üzerindedir.

Trakya'ya sızabilen aç, yoksul yabanlar, çapul için başkent surları dibine kadar sokuldukları, surların hemen dışındaki, Haliç'te ya da Boğaz kıyısında bulunan zengin konaklarını, yazlıkları, çiftlikleri talan ettikleri, üstelik mülkünde keyif sürerken yakalanan zenginleri de, kurtulmalık parası alabilmek üzere, götürdükleri için, daha Anastasios döneminde, başkent İstanbul'un 60 km. kadar batı ilerisinde, bir ucu Karadeniz'e, diğer ucu Marmara Denizine dayanan, yaklaşık 45 km.'lik bir diğer uzun duvar yapılmıştı. Iustinianus bunu güçlendirdi ve buna yeni burçlar, kaleler ekledi. Bu büyük sur, Karadeniz kıyısında Evcik İskele köyünden, Marmara kıyısında Silivri batı karşısındaki buruna kadar uzanıyordu. Aynı yerde, Anastasios döneminden (491-518) önce de, daha az güçlü bir duvar vardı; bilgi kaynaklarımız o duvarın 478'de, hatta 468'de varlığını belirtiyor. Anastasios uzun surlarının kuzey yarımından bazı kalıntılar da günümüze ulaşmıştır. Bu kalıntıların, Gümüşpınar köyü doğu yakınındaki Derviş Kapı denen bölümü ile, Karadeniz kıyısında Evcik İskele köyü yakınında, kumsal kıyıya dimdik uçurumla inen bir düzlük ucundaki son bölümü, özellikle sağlam durumdadır [13].

Anadolu, daha Anastasios döneminde, çapulcu İsauria'lıların (İsaura/Bozkır yöresi halkının) sindirilmesinden beri, talan akınları görmüyordu. Oysa, daha önceki son üç yüzyıl boyunca, bu dağlık, ulaşılmaz ve denetim altına alınmaz yörenin yoksul, yaban halkı, Anadolunun yakın bölgelerine çapul akınları yürütmeyi gelenek edinmişti. Vur-kaç yöntemiyle çeteler hâlinde çalıştıklarından, bu geleneği kuşaklar boyunca sürdürebilmişlerdi; hatta giderek işi azıtmış, çapul akınlarını Çanakkale Boğazının, Karadeniz'in kıyılarına ve Tarsus, Antakya, Şam kentlerine kadar uzatmışlardı. İsauria'lı Zenon imparator olunca, İsauria'lı yabanlardan devşirilme askerler, imparatorun koruyucu birliği olarak, başkent İstanbul'a geldi. Zenon'dan sonra başa geçen Anastasios, bu soruna çözüm getirmek istedi ve İsauria'lılarla savaşıma girişti; İsauria'lılar, Zenon'un bir kardeşini imparator tanıyarak büyük bir ayaklanma çıkardılar. Diğer bazı halklardan gelme savaşçıların da katılmasıyla asker gücü 150 000'e ulaşan ayaklanmacılar, Anastasios hizmetindeki Goth askerleriyle Anadolu içlerinde 6 yıl boyunca çatışıp savaştılar ve yenilip dağıldılar. İsauria'lılar, öz yurtlarına (ilçe merkezi Bozkır yöresine) kaçtılarsa da, oradaki sığınakları, kaleleri birer birer kuşatılıp ele geçirildi, yıkıldı. Elebaşıları öldürüldü ya da zincire vurularak başkente getirildikten, hippodromos'daki yengi kutlama törenlerinde halka gösterildikten sonra idam edildi. Gençleri Trakya'ya sürüldü, halkın geri kalanı devlete boyun eğdi.

Bundan sonra İsauria'lıların çevrede soygun ve çapul yapması, tek tük kişilerin çıkardığı olaylar niteliğinde kalmıştır. Iustinianus, İsauria'daki çapulculuğun hortlamaması için de önlemler aldı; Toros dağlarındaki tüm önemlice kentlere, koruyucu atlı ve okçu birlikleri yerleştirdi; yöredeki yöneticilere, İsauria'lılara karşı bazı askerî yetkiler verildi.

Bu dönemde, imparatorluğun Kafkasya yöresindeki sınırları da güçlendirildi. Kırım'dan Trabzon'a kadar bütün Doğu Karadeniz kıyılarında sınır güvenliğinin

---

13] *R.M. Harrison,* Trakyadaki uzun duvar (TAD c. XVIII/1, 1969, s. 77-83).

sağlanmasına çalışıldı. Yörenin kilit bölgesi olan Lazika'nın (o dönemde: Gürcistanın Karadeniz kıyıları) elde tutulması için savaşlara girişildi. Trabzon, Iustinianus'dan özel ilgi görmüştür; kentte bir büyük kilise, bir su kemeri, önündeki hendek yalçın kayaya oyularak hazırlanmış güçlü bir kale yapıldı. Buradan güneye, Fırat boyundaki son Roma kalesi Circesium'a [14] kadar yaklaşık 800 km.'lik bir sınır kuşağında güvenlik önlemleri alındı. Erzurum dolaylarında, İranlıların saldırılarına direnmek üzere, geçitler, doğal yollar üzerinde 7 kale yapıldı. Satala kentinin [15] ve Melitene/Eski Malatya'nın [16] surları, kaleleri onarıldı. Erzurum yakınındaki (Erzurum'un o dönemdeki atası) Theodosiopolis, Amida/Diyarbakır, Edessa/Urfa kaleleri güçlendirildi; bu tür çalışmalar Doğu Anadolunun ve Roma Mesopotamia'sının küçük kentlerinde bile yapıldı.

Iustinianus dönemindeki bayındırlık çalışmaları, yalnız pek güçlü surların, kalelerin yapılmasından, daha öncekilerin onarılıp güçlendirilmesinden ibaret kalmamıştır. Ülkenin her yanında büyüklü küçüklü birçok kilise, köprü, su kemeri, kamu hizmeti yapısı inşa edildi, yeni kentler kuruldu. Yapılar arasında, Nika ayaklanmasında yananın yerini alan yeni ve pek görkemli (şimdiki, yalnız minareleri Osmanlı döneminde eklenmiş) Ayia Sophia kilisesi; Ephesos/Selçuk'da, İsa yoldaşı Ermiş İoannès (St. Jean) mezarı diye bilinen yerde, oradaki küçük kilisenin yerine yapılan görkemli kilise [17], ilk akla gelen örneklerdir.

Bu dönemde, imparatorluğun Anadoludaki can damarı askerî yol onarıldı, birçok bölümü düzgün taşlarla döşendi. Bu ana yol, İznik, Eskişehir, Sivrihisar üzerinden geçip, Kızılırmağı aşar aşmaz ikiye ayrılıyor ve bir kolu dosdoğru doğuya, Sivas'a uzanıyor; diğer kolu güneybatıya yönelip Kırşehir, Kayseri üzerinden Malatya'ya gidiyordu. İmparatorluğun ikinci derecede askerî önem taşıyan ana yolları da ilgi gördü; örneğin, bugünkü Kütahya, Uşak, Çivril, Dinar, Burdur, Antalya yolunun atası niteliğiyle İstanbul'dan Antalya yöresine inmek için kullanılan o çağın yolu üzerinde Khoma'da (şimdi Homa/Gümüşsu; Çivril güneydoğu yakınında) Soublaion Kalesi yapıldı.

14] Şimdiki Suriye toprağında, Irak sınırı yakınında, Habur Çayı ile Fırat'ın birleşim yerinde, iki ırmak arasında idi.

15] Bu Satala (bir diğeri Lydia'nın ortasındaydı), Gümüşhane iline bağlı ilçe merkezi Kelkit'in kuş uçuşu 20 km. kadar, karayolu üzerinden 28 km. kadar ilerisinde, Lykos/Kelkit Çayı kıyısında, Erzincan'ın kuzey yakınlarında, şimdiki Sadak köyünün yerindeydi. Bazı kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Pontos'da sayılan bu Satala üzerine bilgi için bkz. *David Magie,* Roman Rule in Asia Minor, Princeton University Press, New Jersey 1950, c.II s. 1085 sonu.

16] Malatya kentinin o çağdaki atası: Şimdi, ilçe merkezi durumuna yükseldi ve Battal Gazi adını aldı. Hitit'ler çağı kenti ise, biraz ileride, Arslantepe höyüğünün bulunduğu, kazıların yürütüldüğü yerde idi.

17] *H. Gültekin/C. Seze/M. Baran.* Efes'te St. Jean Basilikası kazı ve restoration çalışmaları (TAD c.XII/1, 1962, s. 49-52).

Yeni bayındırlık yapıtlarının nicesi de, büyüklü küçüklü köprülerdi. Özellikle, askerlik yönünden önem taşıyan ana yolların, büyük çayları, ırmakları aştığı yerlerde görkemli köprüler yapılmıştı. Bunlardan biri, şimdi de Adapazarı yakınında yeni ana yoldan (İstanbul-Ankara ana yolundan) görülebilen, ana yolun kuzey yanında, Sakarya'nın eski yatağı üzerindeki Beşköprü'dür. Aslında köprünün adı, Lâtince Pons (=Köprü) iken, sözcüğün anlamını bilmeyen yöre halkı, buna, Rumca "Pons Köprüsü" anlamında olarak, yâni Lâtincede ve Rumcada "Köprü" anlamına gelen sözcüklerin gülünç bir tamlama içinde birleştirilmesiyle, Pontogephyra demişti; o ad, sonra, halk Rumcasında Pentegephyra'ya döndü (=Beş Köprü). Şimdi kullanılan Türkçe ad da buradan geliyor. Oysa, köprü 5 değil 8 kemerlidir, 429 m. uzunluğundadır. Bunu yaptırabilmek için Iustinianus, Sakarya'nın yatağını orada geçici olarak biraz değiştirtmişti. Günümüzde ise ırmak, daha doğuda oluşan bir yatakta akmaktadır ve Beşköprü, kuru alanda kalmıştır.

Iustinianus'un kurdurduğu, yahut eski bir yerleşme birimini geliştirerek ortaya çıkardığı kentlerden kimi, o dönemde, Iustinianopolis adını almıştı; bunlar, TT Adlar kitabımda listelenmiştir.

2. İran Sasanî devletiyle savaş

Rumlarla İranlıların savaşı, daha Anastasios döneminde başlamıştı. Savaş nedeni, bu tutumlu imparatorun artık İran'a haraç vermek istememesiydi. Çatışma başlayınca, Hun ve Arap savaşçılarının da (ücretli asker durumunda; özellikle, talandan pay almak amacıyla) içinde bulunduğu Sasanî orduları, o sırada Roma Ermenistanında ve Mesopotamia'sında surlar, kaleler bakımsız bırakılmış, şurası burası yıkılmış durumda bulunduğu için hızla ilerlemişler ve birçok kenti ele geçirmişlerdi. Martyropolis/Silvan ve Theodosiopolis/Erzurum, direnmeden teslim olmuştu. Amida/Diyarbakır, uzun ve yıpratıcı bir kuşatmaya göğüs gerdi. Buradaki çatışmalarda 50 000'e yakın asker yitiren İranlılar, bir gece, merdiven dayayıp burçlardan birine çıktılar; orada nöbet tutan keşişler bir şölen sonrasında yorgunluktan ve şaraptan sızdıkları için, baskın başarılı oldu; ertesi gün, Şah Kubad'ın yönettiği düşman askeri, 80 000 Diyarbakırlıyı boğazladı. Savaş bundan sonra da 3 yıl boyunca süregitti; Rumlar her yanda yenildi. Anastasios'un haraç vermeye razı olması işe yaramadı. Savaş alanı olmuş ülke bölümleri yakılıp yıkıldı, ıssızlaştı. Edessa/Urfa'nın direnişi ve o güne dek toparladığı talan malının bolluğu, Kubad'ı barışa razı etti.

Anastasios, aynı hallerin yeniden başa gelmemesi için, sınır boyunu berkitmek gereğini duydu. Bu amaçla, ünlü Dara hisarını kurdu. Adı geçen hisar, Mardin ile Nisibis/Nusaybin arasında, bugünkü Dara/Oğuz Köyünün bulunduğu yerde idi; önemli kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Kalenin yapımına 505 yılında başlanmış ve surlar, çok iri kesme taşlarla örülmüştü. Surların çevirdiği alanda, gerçek bir kentçik vardı. Iustinianus bu kentçiği geliştirdi, halkını çoğalttı, surlarını berkitti. Hisar, o çağın askerî mimarlığının bir başyapıtı sayılacak duruma geldi. Kenti saran iki aşamalı surların arasında, 50 adım genişliğinde bir boşluk vardı. Kuşatma durumunda yöre

halkının sığırları, koyun sürüleri bu ara boşluğuna alınıyordu. İçteki sur, hem güçlülüğü hem güzelliği yönünden bir anıt görkemindeydi. Yerden yüksekliği 20 m.'ye ulaşıyor, burçlarının yüksekliği 35 m.'yi buluyordu. Düşmana ok, mızrak atılacak mazgal aralıkları daracık, ama çok sayıda idi. Kalenin yayıldığı alan kayalık olduğu için, düşmanın yer altından lâğım kazması olanaksızdı. Kaleyi bazı bölümlerde iki kat, diğerlerinde üç kat hendek çeviriyordu ve bu hendekler, yakındaki derenin suyu ile dolu bulunuyordu. Dereden hisar içine sürekli su gelmesi ve kuşatılanların su sıkıntısı çekmemesi için gerekli her türlü düzen kusursuz biçimde hazırlanmıştı. Dara Hisarı, 60 yıl kadar süreyle, imparatorluğun doğu sınırının yenilmez bekçisi olmuştur.

529 yılında İran'la savaş yeniden başlayınca, Iustinianus'un (daha sonraki yıllarda Kuzey Afrika kıyıları ve İtalya fâtihi olmuş) değerli komutanı Belisarius, İran Ermenistanına bir akın yaptıktan sonra, Dara hisarında düşmanın saldırısını bekledi. Dostu, tarihçi Procopius da burada, subaylar arasında bulunuyordu. İranlı komutan Mirranes, en seçme askerlerden 40 000 kişilik bir orduyla, Dara hisarını yerle bir etmek için oraya saldırdı, fakat hisar önündeki savaşta 25 000 kişilik Belisarius ordusuna yenildi ve 8 000 ölü vererek kaçtı. İranlılar daha sonra, Roma imparatorluğunun Suriye iline saldırdılar; Belisarius 20 000 askerle Dara'dan oraya gitti ve düşmanla başarılı savaşlar yaptı, onları kaçırtıp kovaladı; 532 yılına kadar İmparatorluğun sınırlarını savundu. Bu sırada, batı'da eyleme geçmek isteyen Iustinianus, Kubad'ın oğlu yeni Şah Husrev Anuşirvan'a yüklü bir haraç ödemeyi, barış yapmayı önerdi ve barış yapıldı, Belisarius da Kuzey Afrika ve İtalya fetihlerine girişmek olanağını buldu. Ne var ki, Belisarius'un büyük fetihleri üzerine Rumların güçlenmesini çekemeyen Husrev Anuşirvan, ayrıca Belisarius'un ve imparatorluk ordularından önemli bir bölümün Anadolu dışında bulunmasından da yararlanmak amacıyla, Rum ülkesine, Anadoluya saldırdı (539) ve ertesi yıl, Antakya dolaylarına kadar geldi.

Antakya, kısa süre önce, 526'da bir deprem yüzünden yıkıntıya uğramıştı ve Iustinianus'un yardımıyla henüz biraz kalkınmış bulunuyordu. Bir yanı dağla, diğer yanı Orontes/Âsi ırmağıyla çevrili kentin hayli güçlü surları vardı. Gönderilen 6 000 kişilik yardımcı birlik de kendilerini yüreklendirdiği için, teslim olma önerisini reddeden Antakyalılar, surlar üzerinden bağırıp çağırarak, yüzüne karşı, Husrev'e sövmek cesaretini bile gösterdiler. Şahın buyurduğu ve izleyip yönettiği saldırıda, sayısız İranlı, surları aştı; savunucu askerler tam karşı yöndeki sur kapısından dışarıya, Daphne/Harbiye yönüne kaçtılar. Kent içinde halkın gençleri yiğitçe savaştıysa da, bu, tüm Antakyalıların kılıçtan geçirilmesini ve kentin yakılıp yıkılmasını önleyemedi.

İranlılar, kenti aldıktan sonra, Daphne/Harbiye'deki bütün heykelleri, kabartmaları da yıkmış, kırmış, bozmuşlardır.

İranlılar, kuzeyde de, Roma Ermenistanını çiğneyerek Karadeniz'in doğu kıyılarına ulaştılar, Lazika'yı ele geçirdiler. Sonunda, Iustinianus, eskisinden de yüklü bir haraç ödemeyi üstlenerek barış yapılmasını sağlayabildi ve İranlılar Lazika'dan çekildi.

3. Kuzey Afrika, İspanya ve İtalya'ya geçici yayılma

Belisarius, 533 yılında, 18 000 kişilik küçük bir orduyla Kuzey Afrika kıyısına çıktı, buradaki Vandal devletini pek kısa sürede yendi ve yok etti. 534 yılında İstanbula dönüp yengi törenleri düzenledi; 535'de İtalya'ya, oradaki Ostrogoth devleti üzerine yürüdü. Çok uzun süren ve zaman zaman çetin geçen bir savaşım sonunda, 555 yılında İtalya'da Roma devletinin egemenliği yeniden kuruldu. Daha İtalya savaşı sona ermeden, Belisarius, 554 yılında, İspanya'ya da uzanmış ve buradaki Vizigoth devletini yenmiş, İberia yarımadasının güneydoğu köşesini imparatorluk ülkesine katmıştı.

Ne var ki, bu başarılar geçici oldu ve fethedilen yeni topraklar hemen tümüyle, pek kısa sürede elden çıktı. 568 yılında Langobard'lar İtalya'ya girdiler ve yarımadanın çoğu bölümünü ele geçirdiler. İspanya'da Vizigoth'lar karşı saldırıya girişti, yaklaşık 40 yıl içinde İspanya'daki bütün Roma imparatorluğu topraklarını geriye aldı. Buna karşılık, Kuzey Afrika kıyıları bir iki yüzyıl, Arap fetihlerine kadar, imparatorluğun elinde kaldığı gibi, İtalyada birkaç bölgede de Yeni Roma (Bizans) egemenliği süregitti.

4. Türklerle ilk ilişkiler: Arada dostluk ve bağlaşıklık kuruluyor

Bu konuda temel bilgi kaynağımız, imparator Maurikios döneminde önemli görevlerde bulunmuş *Menandros*'un Tarih'idir. Ancak, bu yapıtın yalnız, İmparator *Konstantinos Porphyrogennetos* tarafından, kendisinin Excerpta de Legationibus başlıklı yapıtı içinde aktarılmış parçaları günümüze ulaşabilmiştir [18].

Iustinianus döneminde, bir Türk boyu olan Avar'lar, batı yönünde yığınsal bir göç ve saldırı akınına çıktılar, Kafkas Dağları eteklerine, Alan'ların yurduna geldiler. Alan beyinin sağladığı yol göstericiler, Avar elçilerini, (Doğu) Roma imparatorluğunun Lazika ili vâlisine getirdi; elçiler oradan, vâlinin onayı ile, Karadeniz'i aşıp İstanbula geldiler. Iustinianus'un önüne çıkan bu elçiler, Avarların yenilmez bir ulus olduğunu; şimdi kendilerine verimli ülkeler ve değerli armağanlar verilirse imparator için savaşmağa, onun düşmanlarını yok etmeğe hazır olduklarını söylediler. Iustinianus bunlara göz kamaştırıcı, gösterişli bazı armağanlar verdi ve onların yanı sıra bir elçisini Avar ülkesine, Kafkas Dağları eteğine yolladı. İmparatorun koruma birliği subaylarından biri olan Valentinius adlı bu elçinin kışkırtmasıyla, Avar'lar, yığınsal göçlerini, imparatorluğun düşmanı olan Tuna ötesi yaban halkları üzerine, özellikle Bulgar Türkleri ve Slav'lar üzerine yöneltmişlerdir.

Yine bu sıralarda, 568 yılında, Göktürk imparatorluğundan İstemi Han'ın gönderdiği elçiler İstanbul'a geldiler. İstemi Han, Göktürklere yenilip batı yönünde

---

18] Graz'da Styria Verlag tarafından 1955 yılında yayınlanmış, Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren adlı kitap içinde s. 88-212; Almancaya çeviren ve notlar ekleyen: Ernst Doblhofer.

yığınsal göç'e başlayan Avar'larla bağlaşıklık kurmaması için Iustinianus'un ardılı II. Iustinus'u uyarıyordu; ayrıca, Göktürklerle de düşman durumunda olan İran Sasanî devletine karşı dayanışma ve bağlaşıklık öneriyordu. Gerek giysileri, davranışlarındaki görgü ve armağanlarının zenginliği, gerek (Bizans tarihçilerine göre) Skyth/Saka dili ve yazısıyla yazılmış olarak [19] getirdikleri mektuplar, bu halkın Avar'lar gibi çapulcu değil, yüksek bir kültür düzeyinde olduğunu gösteriyordu. Iustinus, bunların getirdiği bağlaşıklık andlaşması önerisini kabul etti ve Zemarkhos adlı bir elçiyi, Altay Dağı eteklerine, İstemi Han'a yolladı. İstemi Han'ın elçisi olarak ya da başka nedenlerle İstanbula gelmiş bulunan 106 Türk de bu elçiyle birlikte yurtlarına dönüş yolculuğuna çıktı.

Iustinus'un elçileri, İstemi Han'ı Altın Dağ'ın bir vâdisinde, çadırında, gereğinde at koşulabilen tekerlekli bir taht üzerinde otururken gördüler. Armağanlarını sundular, Göktürk devletinin başarı ve bayındırlığının süregitmesi, Göktürklerle (Doğu) Romalılar arasında dürüst bir bağlaşıklık kurulması ve dünyanın bu en güçlü iki ulusunun dostluğunun sonsuza dek sürmesi dileklerini dile getirdiler. İstemi Han da konukları onurlandıran bir konuşma yaptı; onları yanına oturttu ve şölen başladı, kımız içildi. Ertesi gün düzenlenen şölen daha da görkemliydi ve Han'ın ikinci çadırına, üzerine resimler işlenmiş perdeler asılmıştı; Han'ın oturduğu taht, kımız bardakları, kaplar, altındandı. Üçüncü bir çadırda tümüyle altından yapılmış ve ayaklarına tavus kuşu biçimi verilmiş bir karyola vardı. İran seferine çıkmak üzere olan İstemi Han, hazinelerini de yanında bulunduruyordu ve o arada, gümüşten pek çok kaplar, leğenler, heykeller, üstü açık arabaya yığılmış olarak, elçilerin gördüğü üçüncü çadırın önünde duruyordu. İran üzerine yürüyüşün ilk günlerinde elçiler de Türk ordusuyla birlikte gittiler.

Ancak, Iustinus, İran savaşında Göktürklere etkili bir destek sağlamadı ve bu, 576 yılında ölen İstemi Han'ın yerine geçen (onun ağabeyi Bumin Kağan'ın oğlu) Tapar Kağan'ı kızdırdı. Tapar Kağan, (Iustinianus'un ardılı olan II. Iustinus'tan sonra imparator olan) Tiberius Constantinus'un gönderdiği elçilere, iki elinin on parmağını açarak, "On parmağımı görüyorsunuz" dedikten sonra parmaklarını ağzına bastırdı ve elçileri şöyle azarladı: "Siz Roma'lılar (Rumlar), işte bu kadar dille konuşuyorsunuz; kullandığınız dillerin tümü de yalan dolan söylüyor. Bana bir dil kullanıyorsunuz, benim halkıma başka bir dil; birbiri arkasından bütün ulusları yalancı dilinizle kandırıyorsunuz. Sizinle bağlaşıklık kuranları savaşa, tehlikeye atıyor, onların çabasından yararlanıyor, size iyilik edenlere sırt çeviriyorsunuz. Hemen yurdunuza dönün, Efendinize anlatın ki, bir Türk, yalancılık dolancılığı ne kendisi yapabilir ne de başkasının yapmasına katlanabilir" [20].

19] Kasdedilen, o dönemde bütün Orta Asya'da uluslararası iletişim dili olan, Sogd dili ve bunun yazısı olmalı.

20] Böylece özetlediğimiz konuşmayı, *Menandros* aktarıyor (andığımız yapıtta, Parça 43). Tapar Kağan o sırada henüz Kağanlığa geçmemişti ve Şad, yâni Prens rütbesindeydi. *Menandros*, onun Türk Prenslerinden biri olduğunu söylüyor ve Türk-Şad sanını da ad sanarak, adını (Türk-Şad'dan bozma) Tourxanthos biçiminde veriyor.

Yine de, Tiberius'dan sonraki imparator Maurikios döneminde, Tapar Kağan ile Romalılar (Rumlar) arasında bağlaşıklık andlaşması yenilendi [21].

IV. Iustinianus'un en büyük yapıtı: Roma hukuku kurallarının derlemesi. Bu derlemenin çağdaş hukuk ve o arada çağdaş Türkiye hukuku bakımından önemi

1. Iustinianus'un hazırlattığı derleme

Iustinianus'un buyruğuyla imparatorluğun değerli hukukçularının hazırladığı Roma hukuku kuralları derlemesi *Corpus Iuris Civilis*, 528-534 yılları arasında oluştu [22]. Bu derleme, hem hukuk öğretiminde hem de hukuk uygulamasında kullanılmak amacına yönelmişti. Derlemenin bölümleri, ya da, parçaları, şunlardır:

a. Birinci Bölüm diyebileceğimiz, *Institutiones* (Kurumlar). Bu metin, hukuk kurumlarını hem anlatır, hem de (bir yasa metni niteliğiyle) düzenler.

b. İkinci Bölüm niteliğindeki *Digesta*, ya da, diğer adıyla, *Pandectae* (bu sözcükler, "Derleme" anlamındadır), hristiyanlık öncesinden, Roma uygarlığının ve o arada Roma hukukunun en parlak döneminden kalma bazı yapıtların, yâni klâsik Roma hukuk bilginlerinin yapıtlarının, konular yönünden düzene bağlanıp bir araya getirilmiş bazı özetlerini ya da parçalarını içerir.

c. Üçüncü Bölüm, *Codex* adlı, imparator buyrultuları derlemesidir. Bu bölüm, Hadrianus'tan Iustinianus'a kadarki dönemin buyrultularını içerir. Ancak, buyrultuların genellikle yalnız özeti verilmiştir. Daha önce de buna benzer *Codex*'ler yayınlanmıştı; özellikle, imparator II. Theodosius döneminde yayınlanan *Codex*'i bundan ayırmak için, ona *Codex Theodosianus*, buna *Codex Iustinianus* denir.

d. *Novellae*, yâni imparatorların çıkardığı yeni yasalar, değişiklik getirici buyrultular. Adından anlaşılacağı üzere, bu, aslında *Corpus Iuris Civilis*'in bir bölümü olarak hazırlanmamıştı; tersine, *Corpus*'un yürürlüğe girmesinden sonra çıkarılan yeni yasaları, buyrultuları içermektedir.

21] Tapar Kağan'ın tutumu, aradaki andlaşma gerçekte askerî işbirliğini de içerdiği halde Rumların bu konudaki yükümlülüklerini yerine getirmediğini gösteriyor. Öyleyse, "Bizansla olan bu münasebetler askerî bir ittifakla sonuçlanmamıştır" denmesi (*Hüseyin G. Yurdaydın*, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1971, s. 52) doğru görünmüyor.

22] *Corpus Iuris Civilis*'in hazırlanışı üzerine geniş bilgi bulunabilecek bir Türkçe kaynak olmak üzere bkz. *Paul Koschaker*, Roma Hususî Hukukunun Anahatları, çev. Kudret Ayiter, Ankara 1973.

2. Iustinianus derlemesindeki kuralların ve dolayısiyle derlemenin, çağdaş hukuk için, o arada çağdaş Türkiye hukuku için önemi

Türkiyenin hukuk düzeni (Atatürk döneminin, özellikle 1926-1929 arasında yürütülen büyük hukuk devriminden beri), kara Avrupası ülkelerinin birbirine geniş ölçüde yakınlık gösteren, kendilerine özgü, ulusal hukuk düzenlerinden biridir. Bu topluluk içindeki ulusal hukuk düzenlerinin kabullendiği ilkelerden bir haylisi, Roma hukukundan gelmedir. Bu gerçek, en belirgin biçimde, kişiler arası borç ilişkilerini düzenleyen hukuk kurallarında kendini gösterir: Kara Avrupası ülkelerinin, o arada çağdaş Türkiyenin borçlar hukuku, çok geniş ölçüde, Roma'lıların borçlar hukukuna uyar; ondan esinlenmiştir. Her ulusun kimliğini belirleyen kendi kültürü olduğuna ve ulusal kültür içinde de, hele günümüzde, olağanüstü yoğun ve karmaşık ilişkileri düzenlemek zorunda bulunan "ulusal hukuk" en önemli bir belirleyici öğe işlevinde bulunduğuna göre [23], Türkiye toplumunun ulusal kültürünün ve kimliğinin belirlenmesinde de, hukukumuzun bu söylenen niteliğinin önemi açıktır.

Oysa, Roma hukukunun çağdaş Kara Avrupası hukuklarını (ve o arada, artık bunların arasına girmiş, bunların hukuk düzenini kabul etmiş bulunan Türk hukukunu) etkilemesi, Iustinianus'un yaptırdığı derleme çalışması sâyesinde gerçekleşebilmiştir. Çünkü o derleme yapılmasa idi, binlerce eski metin içinde dağınık bulunan Roma hukukunun, 12. yüzyılda Bologna Üniversitesinden başlayarak, ortaçağ İtalyan Üniversitelerinde öğretiminin canlanması olanağı bulunamazdı, eski Roma hukuku unutulur giderdi. Böyle olmadı, çünkü Doğu Roma İmparatorluğu, bu hukuku, Iustinianus derlemesine dayanarak, kendi yıkılışına dek uyguladığı gibi; İstanbul'un Osmanlı eline geçmesinden sonra İtalya'ya yerleşen, onun hukuk bilginleri, İtalya Üniversitelerinde Roma hukuku öğretimine büsbütün canlılık kazandırdılar.

Roma hukukunun Almanya'yı etkilemesi, 1870'de siyasal birliğin kurulması üzerine başlayabilen, tüm Almanyada uygulanacak temel yasaları hazırlama çalışmalarından yüzyıllar önce kendini gösterdi. 1870 öncesi Almanyada, her Alman devletinin, devletçiğinin hukukunda kendine özgü bazı kurallar bulunmakla birlikte; daha 15. yüzyılda büyük güç kazanan bir gelişmeyle, Roma hukuku, bazı Cermen hukuku kurallarıyla karışarak, Almanya genelinde bir ortak hukuk (gemeines Recht) oluşturmuştur. Daha sonra ise, "bugünkü Alman hususî hukukunun sistemi, çok mükemmel olan müşterek hukuk nazariyatıyla kurulmuştur" [24]. Hatta, çağdaş hukuk biliminin dev ürünü, 1.1.1900'de yürürlüğe giren Alman Medenî Kanunu'nun hazırlık çalışmaları sırasında yayınlanan tasarıyı eleştiren ünlü hukukçu Gierke, tasarının aşırı

23] Gerçekten, ulusun hukuku, o ulusun çağdaş dünyada hangi kültür topluluğu içinde yer aldığını belirlemekte çok önemli bir gösterge, hatta etkendir.

24] *Hıfzı Veldet Velidedeoğlu,* Türk Medenî Hukuku/Umumî Esaslar, 6. bsl., İstanbul 1959, s. 47 dn. 1 sonu.

ölçüde Roma hukukundan esinlendiğini, Cermen hukukundan yeterince yararlanılmadığını öne sürmüştü. 19. yüzyılın sonunda, 20. yüzyılın başında İsviçre Borçlar Kanunu ve Medenî Kanunu hazırlanırken, Alman müşterek hukukundan ve Alman Medenî Kanunundan çok geniş ölçüde yararlanıldı. Türkiye, 1926 yılında bu yasaları Türkçeye çevirip, az sayıda kuralında değişiklik yaparak benimseyince, *Roma hukukuna geniş ölçüde dayanan* Kara Avrupası hukuk düzenine katılmış oldu.

Sonuç olarak, *Iustinianus hukuku, bugünkü Avrupa hukuklarının temeli olmuştur ve çağdaş hukuku anlamak için onu öğrenmek gerekir.* Bu yüzden, Hukuk Fakültelerinde, daha ilk yıl okutulan dersler arasında, Iustinianus derlemesiyle belirlenmiş Roma hukukunun öğretimi amacına yönelen bir ders de vardır.

§ 3. Iustinianus'un ölümünden, Malazgirt Savaşına kadar Türkiye halkının tarihi

A. İran Sasanî devletiyle büyük savaşım dönemi

I. Husrev Anuşirvan'la savaşım

Tiberius, sağladığı 3 yıllık barış sırasında, İran sınırında güvenlik önlemleri almaya, orduyu güçlendirmeye koyuldu. Belki de bu bakımdan düşmanına daha fazla zaman bırakmak istemediği için, Husrev Anuşirvan, 572'de saldırıya geçti; Fırat'ı aştı, Tiberius'un elçilerini kovup onlara, "Gidin beni Kaisareia'da (Kayseri'de) bekleyin, oraya geleceğim" dedi, gerçekten de saldırısını Kappadokia'ya yöneltti.

İki ordu, Malatya yakınında karşılaştı. İranlılar, derinlik bırakmıyarak, ovaya bir uçtan diğerine yayılmışlardı; sayısız askerin yayından boşalınca göğü karartır gibi olan oklarına güveniyorlardı. İmparatorluk ordusu ise, derinlemesine de uzanan sıkışık taburlar (phalanx) hâlinde, yakından savaşmada kılıç ve mızrakla üstünlük sağlamayı amaçlıyordu. Sağ kanada komuta eden bir Saka (Türk ?) Beyi, birden, Husrev'in sol kanadını dolanıp İran ordusuna arkadan saldırdı, orta bölüme daldı, Şah'ın bırakıp kaçtığı çadıra girerek bulduklarını talan etti, İranlıların kutsal ateş sunağını pisletti, talan malını develere yükleyip İran birlikleri arasından geçti, imparatorluk ordusunun yanına döndü. Ancak, gecenin karanlığı ve imparatorluk ordusunun dağınıklığı, Şah'a öç alma fırsatını verdi, düşmanının ayrı düşmüş birliklerinden birini vurup ezdi. Böyle iken, kendi ordusunun ne kadar sarsılmış bulunduğunu gördüğünden, hızla çekildi; çekilişi sırasında, boşaltılmış Melitene'yi (Eski Malatya/Battalgazi) yakmaktan da geri kalmadı. Bir fil'in üstünde Fırat'ı aştı, yurduna döndü. Belki büyük bir ordu besleyecek ölçüde lojistik destek sağlayamadığı, ambarları boşaldığı için, belki de Göktürklerin vur-kaç yöntemli saldırılarıyla baş edebilmek istediğinden, ordunun bir bölümünü dağıtıp kalanını küçük birlikler biçiminde düzenledi. Bu gelişmeler üzerine meydanı boş bulan imparatorluk ordusu, bütün Doğu Anadoluya egemen oldu, hatta İran Ermenistanına yürüyüp Aras boyuna dek her yere yayıldı.

II. Husrev Pervîz'le savaşım

Husrev Anuşirvan, 579'da öldü, yerine zâlim oğlu Hormuzd/Hürmüz geçti. Bu kişi 590'da tahttan indirildi, öldürüldü; onun oğlu Husrev Pervîz Roma ülkesine sığındı ve İmparator Maurikios'un yardımıyla, 591'de, İran tahtını ele geçirebildi. Maurikios'un başta bulunduğu sürece, imparatorlukla İran arasında barış egemen oldu; hatta Martyropolis/Silvan ile Dara hisarı Roma'lılara geri verildiği gibi, Aras boyuna dek İran Ermenistanında bu imparatorluğun egemenliği İranlılarca tanındı.

Ne var ki, 602 yılında Phokas'ın ayaklanıp taht'a geçmesi, Maurikios ile çocuklarının öldürülmesi üzerine, kendine babalık etmiş saydığı eski imparatorun başına gelenleri öğrenen Husrev Pervîz, onun öcünü almak için, (Doğu) Roma devletine savaş açtı. Bu savaş, çok uzun sürdü.

İranlılar, daha savaşın başında, Mardin'i, Dara hisarını, Amida/Diyarbakır'ı, Edessa/Urfa'yı, birbiri ardından, kuşattılar, ele geçirdiler, yakıp yıktılar. O arada, 610 yılında, Phokas da tahttan indirilip öldürülmüş, yerine Herakleios geçmişti. Herakleios önce, düşmanın Antakya'yı yakıp yıkmış, Suriye ilini zaptetmiş olduğu haberini aldı. Bunu, Tarsus'un düşmesi, Kayseri'nin zaptedilip talan edilmesi izledi. 614 yılında Filistin'in ve özellikle Kudüs'ün düşman eline geçmesi, Kudüs'deki (Constantinus'un anası Helena ve daha sonra Iustinianus tarafından yaptırılmış) görkemli kiliselerin yakılması, Kudüs Patriğinin ve hele "gerçek haç" olduğuna inanılan bir haç kalıntısının İran'a götürülmesi, İran ordusuna kucak açan Araplarla Yahudilerin Kudüste 90 000 hristiyanı kılıçtan geçirmesi, Rum imparatorluğunun halkına çok ağır geldi.

Ancak yeni felâketler sırada bekliyordu. İranlılar, 616'da Mısır'ı ele geçirdiler, Anadoluya yayıldılar, hatta Khalkedon/Kadıköy'e uzanıp imparatorluğun canevine sokularak, başkentin hemen karşısındaki bu kenti, uzun bir kuşatmadan sonra, aldılar. Tam 10 yıl, İranlıların Anadoluda egemenliği süregitti. Direnebilen bölgelerin çoğu, örneğin Anadolunun Doğu Karadeniz kıyıları, Ankara vb. birer birer elden çıktı. Eğer bir donanma kurabilmiş olsalardı, İranlıların Avrupa yakasına da yayılması işten değildi. Herakleios, Pervîz'e elçiler gönderdi; artık suçsuz insan kanı dökülmemesini diledi, haraç verip barış yapmayı önerdi; Pervîz hiç oralı olmadı.

O sırada Avar Türkleri de Tuna boyundan güneye yayılmakta, imparatorluk ülkesini o yandan çiğnemekte idiler. Böylece, imparatorluk, bir gün geldi, İstanbul surları içine sıkıştı; bağımlı bölgeler olarak elde yalnız İtalya'daki, Yunanistan'daki, Kuzey Afrika'daki illerle Anadolunun bazı kıyı kentleri kaldı. Mısır'dan buğday gelmez olunca İstanbulda görülmedik bir açlık, çeşitli salgın hastalıklar başgösterdi. Herakleios, imparatorluk başkentini Kuzey Afrika'da Kartaca kentine taşımaya kalktı; devlet hazinesini gemilere yükleyip kaçarken, Patrik önüne geçip onu engelledi, tutup Ayia Sophia'da sunağın önüne götürdü, başkentten kaçmıyacağına yemin ettirdi. Avar Kağanı (Bayan adlı Kağanın ardılı; adını bilmiyoruz) Herakleia/Marmara Ereğlisi yakınlarında, ordusuyla konaklamıştı; barış andlaşması önererek Herakleios'u oraya çağırdı, ama oradaki barış şenlikleri, yarışmaları sırasında Herakleios'u yakalatmaya kalkıştı; imparator, atının hızlı koşması sayesinde tutsak edilmekten kurtulup İstanbula kaçabildi. Onu kovalayan Avar'lar, belki sur kapısından kente kaçışan halkla birlikte içeriye girebilecek iken, yöreyi talan etmekle yetindiler. Sonra, Avar ordusu, 270 000 köleleştirilmiş tutsağı yanında götürerek yurduna, Tuna ötesine döndü [1].

1] Bkz. yukarıda s. 29 dn. 5.

621 yılında, Husrev Pervîz, çok ağır koşullar kabul ettirerek, barış yapmaya razı oldu. Herakleios, barışı satın almak için İran Şahına her yıl 1000 talanton altın, 1000 talanton gümüş, 1000 ipek giysi, 1000 at, 1000 genç kız vermeyi üstlenmek zorunda kalmıştı. Ama bu yükümlülüğü yerine getirebilmesinin olanağı yoktu ve o da, umutsuzca, başvurabileceği tek çâreyi, ordusunu güçlendirip birdenbire yapacağı saldırı ile bu durumdan kurtulmak çâresini denemek üzere, kazandığı süre içinde elden geldiğince hazırlık yaptı. İlk adım, başkent karşısında Khalkedon/Kadıköy'e saldırılması ve bu kentin İranlılardan geri alınması olmak gerekirdi; ama, burada düşülecek bir başarısızlık bütün umutların sonu olurdu. Diğer yandan, imparatorluk ordusu henüz, bütün illeri birer birer kurtararak İran üzerine yürüyecek kadar güçlü değildi. Oysa, denizlere hâlâ Rum imparatorluğu egemendi. Bu nedenle, Herakleios, beklenmedik saldırısını deniz yolundan başlattı. Büyük bir donanmayla başkentten ayrılıp İskenderun Körfezine gitti ve oraya çıkartma yaptı. Yöredeki kentlerin halkı, sağa sola dağılmış birlikler, hemen onun ordusuna katıldı.

Ordu, bugünkü Dörtyol kasabası yakınlarında bulunan İssos kenti [2] bitişiğinde konakladı. Burada bir süre, acemilerin eğitimiyle, savaş taktiklerinin öğretilip denenmesiyle uğraşıldı. Herakleios'un kendisi de sıradan bir bölük komutanı imişçesine bu çalışmaya canla başla katıldı. Çok geçmeden, ordunun orada olduğunu öğrenen İranlılar, Çukurova çevresine sayısız atlı birlik gönderdiler. Herakleios, ordusunu pek dağınık ve başıbozuk düzende imiş, bu hâliyle Doğu Anadoluya yürüyormuş gibi göstererek, düşmanın Şahrbârâz komutasındaki bir ordusunu saldırıya çekti; asker, eğitimde öğrendiklerini, denediği savaş taktiklerini başarıyla uygulayarak düşmanı yendi. Bu yengiyle çok yüreklenen imparatorluk ordusu, hemen Torosları aşıp Kappadokia üzerine yürüdü; Kızılırmak kıyısında güvenli bir bölgede konakladı, kışı orada geçirdi [3]. Baharda Kuzeydoğu Anadoluya, Aras boyuna yöneldi. Aras üzerinde, daha Roma çağında bir köprü yapılmıştı [4]; Herakleios, yüzyıllar önce Marcus Antonius'un izlediği yollardan geçip Divin'i [5] aldı, Tauris/Tebriz ve Gandzaka/Gence üzerine yürüdü.

Bu sırada Husrev Pervîz, yaklaşık 40 000 kişilik ordusuyla bir seferden dönmüş, o yöreye gelmişti; Herakleios'un yaklaştığını duyunca, çekildi. Herakleios, Gence'yi aldığı halde, o da, belki yine yaklaşan kış dolayısiyle, belki şimdi saldırıya geçmenin hayırlı sonuç vermeyeceğine inandığı için, Kuzeydoğu Anadoluya, Aras boyuna döndü. Bu yörede İranlılarla üç kez çatıştı ve her saldırıyı püskürttü. Yerel halklarla bağlaşıklık

2] Kalıntıları höyük durumundadır.

3] *Gibbon* böyle bilgi veriyor; *Ostrogorsky* ise Herakleios'un İstanbula dönüp sonra yeniden sefere çıktığını söylüyor.

4] *Vergilius,* Aeneis, VIII 28'de bu köprünün sözünü eder (Ahmet Reşit'in çevirisinde c.II s. 109).

5] Bugünkü Revan/Erivan'ın 27 km. güneydoğusundadır. Rumlarca Tibion, Ermenilerce Dvin diye anılır.

kurup ordusuna Lâz, Abaza, İberia'lı (=Gürcü) gençlerinden asker aldı. Ertesi yılın (625) baharında, bu kez güneydoğuya yönelip Dicle'yi geçti, Amida/Diyarbakır surlarının altında konakladı. Yanında getirdiği talan malının bolluğu, köleleştirilmiş tutsakların çokluğu, ordunun kımıldamasını hayli zorlaştırıyordu. Buna rağmen, üzerindeki köprülerin İranlılarca yıkılmış bulunduğu Fırat, bir sığ yerinden geçildi, Kilikia yöresine doğru yürüyüşe başlandı.

Orada, Saros/Seyhan'ın karşı kıyısında düşman, Rum ordusunu bekliyordu. Herakleios'u geçirmemek için köprünün [6] başını İranlılar tuttuğu, köprünün yanıbaşına burç dahi yaptığı gibi; ırmağın karşı kıyısı boyunca da İran okçuları yayılmışlardı. Gün boyunca süren çok kanlı bir çarpışmadan sonra, Rum ordusu düşmanı yendi; çatışmaya katılan Herakleios, dev yapılı bir düşman askerini kendi eliyle öldürüp Seyhan ırmağına yuvarladı. İranlılar, dağılarak kaçtılar. Herakleios, yürüyüşünü sürdürüp bu kez Kappadokia-Pontos sınırındaki Sebasteia/Sivas'a doğruldu; oradan, üç yıldır ayrılmış bulunduğu Güneydoğu Karadeniz kıyılarına (Anadolunun kuzeydoğusundaki Karadeniz kıyılarına) geldi.

Bu sırada, İranlılar, üç koldan karşı saldırıya geçtiler. Altın Mızraklılar diye anılan, 50 000 kişilik bir ordu, Herakleios üzerine yürüdü; bir diğer ordu, Herakleios'un kardeşi Theodoros komutasındaki ordunun imparatorla birleşmesini engellemek görevini üstlendi; üçüncüsü de, İran bağlaşığı Avar Kağanı ile işbirliği ederek, İstanbulu kuşatmak için batı'ya yollandı. İranlı Şahrbârâz'ın komuta ettiği bu üçüncü ordu, Khalkedon/Kadıköy'e geldi ve İstanbul Boğazının Anadolu yakasını, oradaki kiliseleri de esirgemiyerek, yakıp yıktı. Çok geçmeden, 29 Haziran 626'da, Avar ordusunun öncüsü olan 30 000 kişilik bir kolordu, Anastasios uzun duvarını [7] aştı, önü sıra kaçan binlerce köylüyü, kentliyi, askeri kovalıyarak, bunların başkente sığınmasının hemen ardından, İstanbul surları önüne geldi. Bunu, Avar Kağanı'nın, yalnız Avar'lardan değil kendine bağımlı Rus, Bulgar (Türkleri) vb. halkların savaşçılarından da oluşan 80 000 kişilik bir büyük orduyla, 27 Temmuz gününde gelişi izledi. 31 Temmuzda başkentin tümü, karadan kuşatma altına alınmıştı. Ancak, başkent halkının canla başla savunmaya katılması ve Herakleios'un deniz yolundan gönderdiği 12 000 askerin katkısı ile, İstanbul yiğitçe direndi. İmparatorluk donanması denize egemen olduğu için, Anadolu yakasındaki İranlılar, surlar karşısında bağlaşıklarının başarısızlığını, yenilgisini gözlemlemekten başka birşey yapamadılar. Ağustos ayında, Avar Kağanı, surlar önüde kuşatma araçlarını yakarak çekilme buyruğunu vermek zorunda kaldı ve onun, Herakleios doğuya gitmeden önce çok yüklü haraç alarak yaptığı, and içmeyle berkittiği barış sözleşmesini onursuzca çiğneyerek giriştiği bu onursuz saldırı, böyle onursuz bir son'a bağlandı. Yine o aralık, Herakleios ile kardeşi Theodoros'un birleşmesini engelleyecek ikinci İran ordusunu, Theodoros, ağır bir yenilgiye uğrattı.

6] Adana'daki, Hadrianus'un yaptırdığı, sonradan Iustinianus'un yenilediği köprünün.

7] Bkz. yukarıda s. 36 başı.

Herakleios, bunlar olup biterken, Lazika'da, yâni bugünkü Gürcistanın Karadeniz kıyılarında bulunmakta idi. Ordusundan 12 000 ağır donanımlı askeri başkent savunmasına yardım için gönderince, bu yöreye çekilmeyi ve kendi üzerine gönderilen 50 000 kişilik Altın Mızraklılar ordusuna karşı savunma savaşı yürütmeyi doğru saymıştı. İran'ın Avar'larla girdiği işbirliğine karşılık, o da Hazar Türkleriyle bağlaşıklık kurdu. Onun çağrısı üzerine Hazar'lar Volga boyunda yayıldıkları yerlerden çadırlarını söküp, Kafkaslar güneyine, bugünkü Gürcistan'a göçtüler. Hazar Kağanı Tiflis'de Herakleios ile buluştu, kucaklaştı. Çok sayıda Hazar atlısının katılmasıyla güçlenen ve asker sayısı 70 000'e çıkan ordusunun başında, Edessa/Urfa üzerine yürüyen Herakleios, gerek Doğu Anadoluda gerek Roma Mesopotamia'sı ve Suriye dolaylarında birçok bölgeyi, hisarı, kaleyi, düşmandan geriye aldı.

İranlı komutan Şahrbârâz, henüz Khalkedon/Kadıköy'ü boşaltmış değildi, ordusuyla orada bulunuyordu. Orada, kendi yardımcısına gönderilen bir buyruk Şahrbârâz'ın eline geçti. Buyruk, Husrev Pervîz'den geliyordu. Bunun düzmece olup olmadığı, yani Herakleios'un uydurduğu bir mektup olup olmadığı bilinmiyor. Mektupta, komutan yardımcısına, Şahrbârâz'ın kafasının hemen kestirilip gönderilmesi buyuruluyordu. Şahrbârâz bunun yerine, ordudaki 400 subayın kafalarının kesilmesini isteyen bir mektup uydurdu ve bunu göstererek, izlenecek davranışı saptamak üzere bir ordu kurultayı topladı. Kurultaya katılanlar, oybirliğiyle, Husrev Pervîz'in, Şah olarak buyruklarına uyulamıyacak bir zâlim olduğu kararını verdiler ve bu İran ordusu, kendi başına İstanbuldaki imparatorluk yöneticileriyle barış yaparak yöreden çekildi.

Pervîz, en değerli komutanından böylece yoksun kalmasına rağmen, Media dolaylarını Herakleios'un ilerleyen ordusuna karşı savunacak çok büyük bir ordu toplamıştı. Yine de, Herakleios, Aras'ı, Dicle'yi aştıktan sonra Musul'un pek yakınındaki bir köprünün ve Ninuwa/Nineveh kalıntıları alanının bitişiğinde kendisini bekleyen İran ordusuyla giriştiği çetin çarpışmayı kazandı, Büyük Zap ırmağını aşıp 628 yılı Ocak ayı başında Dastagerd'e [8] girdi, kenti talan ettirip yaktırdı. Burası, Pervîz'in çok sevdiği bir kentti ve Şah, buradaki sarayında kalmayı yeğlerdi. Önceki savaşlarda İranlıların eline geçmiş bulunan 300 kadar Roma (Rum) ordu sancağı burada bulunup geriye alındı; Edessa/Urfa ve İskenderiye'den tutsak edilip köleleştirilerek buraya getirilmiş pek çok insan kurtarıldı. Herakleios, Dastagerd'in güney yakınında, hemen hemen bugünkü Bağdad'ın yerinde bulunan Sasanî başkenti Ktesiphon üzerine yürüdü, fakat mevsimin sertleşmesi ve aşmaları gereken bir ırmağın, Dicle kollarından Diyale Çayı'nın, geçit vermemesi nedeniyle, zaten zaptedilmesi pek güç olan Ktesiphon'a varmadan kuzeye döndü; kar altında Doğu Anadoluyu geçip Azerbaycan'a gitti, Tiflis ve Gence yöresinde kışladı. Bu sırada Ktesiphon'da ayaklanma çıkmış, Pervîz taht'tan indirilmiş, zindana atılmıştı; orada yalnız 5 gün yaşadı, yerine ayaklanmanın elebaşısı oğlu Kovrad-Şîruye geçti. kendisi de yalnız birkaç ay başta kalabilen yeni Şah, hemen Roma (Rum) devletiyle barış andlaşması yaptı; babasının ele geçirmiş olduğu bütün Roma ülkelerini geri verdi. İranlılar, böylece, Mısır'dan ve Filistin'den çekildi, Kudüs'ten İran'a götürülen "Gerçek haç" Rumlara teslim edildi. 6

8] Bugünkü Bağdad'ın kuzey yakınındaydı.

yıl ayrı kaldığı başkentine geri dönen İmparator, büyük yengi törenleri, şenlikleri düzenledi ve halk gözyaşları içinde coşkun bir sevgiyle kendisini alkışladı. Herakleios, bundan sonra, "Gerçek haç"ın Kudüste eski yerine konması törenine katıldı.

Ne var ki, bu mutlu gelişmeler, gelecek büyük mutsuzluğun tohumlarını da içinde saklıyordu: İran Sasanî devleti, Herakleios'un başarıları üzerine çok büyük bir kargaşa içine düştü, ülkede iç çatışmalar başgösterdi ve 8 yıl sonra bu devlet, Arap ordularınca yıkıldı. Araplar ise, Roma (Rum) devleti halkının, özellikle Anadolu halkının başına, İranlılardan çok daha büyük bir belâ oldular. Keza, Avar'ların İstanbul önündeki yenilgisi, bunlara bağımlı olan, Slav dilleri konuşan ulusların baş kaldırmasına ve bağımsızlıklarına yol açtı; Slav'lar da imparatorluğun Avrupa topraklarında, Avar'lardan beter düşman kesildiler. Çünkü, talancı, haraç alıcı Avar'ların tersine, bundan böyle Slav'lar, o topraklara yayılmaya ve *Ostrogorsky*'nin deyimiyle, "toprağa sarılmaya" başladılar.

III. İran ile büyük savaşım döneminde, Anadoluda, sonradan Osmanlıların da benimsediği ve uyguladığı timarlı sipahi düzeninin yerleştiği

Herakleios, daha Sasanî savaşları sırasında, Anadoluda, sonradan Osmanlıların da benimseyip uyguladığı timarlı sipahi düzeninin temelini atmıştır. Ülke, her biri bir *Thema* (=kolordu) çıkarmak yükümlülüğü bulunan, bu yüzden kendilerine de *Thema* adı verilen yönetim birimlerine bölündü. Her bölümde, belli arazi parçaları, "Asker mülkleri" denen Timar'lar olarak ayrıldı; kendilerine bu toprakları işlemek hakkı tanınan asker-köylülere, ya da, daha doğru deyişle, asker-tarım işletmecilerine, *Stratiotes* (=Askerler; daha doğru analizle, Stratos'a, Orduya bağlı olanlar) adı veriliyordu. Bunlar, savaş için devlet kendilerini çağırınca, savaş donanımlarını ve atlarını kendileri sağlayarak, orduya katılmak yükümlülüğü altında idiler. Orduda hizmet ederken bunlara ancak pek küçük bir ücret ödenirdi. Bu düzen, güçlü bir ordu çıkarmak için devletin üstlendiği harcamalarda çok önemli azalmayı sağlayabilmişti [9].

> Görülüyor ki, "Anadoluda ise dirlik sisteminin temelleri, daha Selçuklular döneminde atılmıştı" denmesi [10] doğru değildir; bu temel, Selçuklulardan en az yarım binyıl daha önce atılmıştır. Keza, dirlikler düzeninin bulunması onurunun ilk islâm devletlerine tanınması ve "*İlk islâm devletlerinden başlayarak*, Anadolu Selçuklularına değin, ikta' yönteminin yaşadığını biliyoruz. İşte, Osmanlı devletinde de ikta' yöntemi benimsenmiş, ancak çok daha değişik ve ileri ilkelere bağlanmış ve böylece dirlik sistemi doğmuştur" yargısı [11], tarihsel gerçeğe aykırıdır.

9] *Ostrogorsky*, s. 91-92.

10] *Coşkun Üçok/Ahmet Mumcu*, Türk Hukuk Tarihi, Ders Kitabı, Ankara 1976, s. 262.

11] A.g.e., s. 250.

B. Araplarla büyük savaşım dönemi

I. Arapların saldırısı başlıyor

636 yılında, Fırat kıyısında, bugünkü Irak'ın Necef kenti güneydoğu yakınında yapılan Kadisiye meydan savaşında İran ordusunu yenen Araplar, 637-651 arasında tüm İran ülkesini ele geçirdiler.

Arapların Roma (Rum) devleti ülkesine, Suriye iline saldırı ve yayılmaları daha 632'de başlamıştı. 633'de Şam'ı kuşattılar ve Aiznadin/Ecnadeyn Savaşında [12], imparatorluğun Suriye ili ordusunu çok ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bu savaşta, Arap kaynaklarına bakılırsa, 470 Arap'a karşılık, Rum ordusundan 50 000 kadar asker ölmüştü. Ertesi yıl, Şam düşürüldü; 635'de Emessa/Hums kuşatıldı; 636'da Hieromax/Yermûk Çayı [13] Savaşında imparatorluğun bir diğer ordusu ezildi, yok edildi. 637'de kutsal Kudüs kenti; 638'de Halep ve Antakya, Arapların eline geçti.

639'dan başlayarak, Araplar Anadoluya, hatta doğrudan doğruya başkent İstanbul'a saldırılar düzenlediler.

Araplar, daha ilk aşamada, Tarsus'la birlikte Kilikia'yı egemenlik alanlarına katmışlar, çapul akınlarıyla Karadeniz kıyılarına, İstanbul Boğazına uzanıp dönmüşlerdi. Güneydoğu Anadoluda yakın zamana dek Rum devletiyle İranlılar arasında sürekli savaş alanı olan yörelere yayılmışlar; hatta Edessa/Urfa, Amida/Diyarbakır, Dara hisarı, Nisibis/Nusaybin kentlerini ele geçirip surlarını yıkmışlardı. Kurdukları donanma kısa süre içinde denizlerde de Rum devleti donanmasına üstünlük sağlamıştı; öyle ki, Antalya Körfeziyle Çanakkale Boğazı arası Anadolu kıyılarında bile imparatorluk donanması gezemez olmuştu. 638'den başlayarak, Araplar, Mısır'ı, Kuzey Afrika kıyılarını Rum devletinden aldılar; yayılmaları, 709'da, İspanya'ya uzandı.

Arap devletinin Suriye vâlisi Muaviye, Suriye ve Mesopotamia'nın fethinden sonra, Güneydoğu ve Doğu Anadolu yöresine yapılan seferlerin bazısına katılıp komutanlık etti. Bu arada, 647 yılında Kappadokia'ya girdi ve Kaisareia/Kayseri'yi ele geçirdi; oradan Phrygia'ya yöneldi, Amorion'u [14] kuşattıysa da alamadı, zengin talan malıyla Şam'a döndü.

12] Adı geçen yer, Filistinde, Remle ile Beyt-i Cibrin arasında idi (*C. Brockelmann,* İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Çev. Neş'et Çağatay, c.I, Ankara 1954, s. 53).

13] Ürdün Irmağının bir koludur (*Brockelmann,* s. 54).

14] Kentin gerek yeri, gerek acıklı sonu hakkında ileride bilgi verilmektedir (s. 56-58).

Muaviye, Osman'ın 656'da öldürülmesinden, Ali'nin 661'de öldürülmesine kadar geçen süre içinde Ali ile halifelik savaşımı sürdürdüğü için, Rum devletiyle barış yapmak zorunluluğuna düşmüştü; halifelikte yarışmacısız kalınca, savaşı yeniden başlattı. 663 yılında Araplar Anadoluda yeni bir çapul akınına çıktılar ve bu akınları her yıl yinelediler. 668'de Arap donanması, hiçbir savunma, direnme ile karşılaşmadan Çanakkale Boğazını geçti, Marmara Denizine girdi, İstanbulun yanıbaşına asker çıkarıp başkenti kuşatmaya girişti. Rumlar burada başarıyla direndi; kış gelince Arap ordusu ve donanması Kyzikos Adasına [15] çekilerek orada konakladı. Bunu izleyen yıllar boyunca da aynı ordu ile donanmanın bahar başında İstanbul'u kuşatması, sonbaharda Kyzikos'a çekilmesi yinelendi durdu. Sonunda, 675 yılında, Araplar İstanbulu almaktan umut kesip geriye döndüler. Bu ilk kuşatma boyunca 30 000 kadar Arap askeri ölmüştü. Bu başarısızlık üzerine Araplar, Rum devletiyle barış yapmak zorunda kaldılar.

Halife Velid zamanında, Araplar yeniden saldırıya girişti. 709'da Kappadokia'ya girip Tyana'yı [16] kuşatmaya aldılar. Burada, imparatorluğun bir ordusunu yendiler. Tyana teslim oldu [17]. Küçük bir akıncı birliği, Khrysopolis/Üsküdar'a kadar geldi. 717 Ağustosunda, yeni Halife Süleyman'ın kardeşi Mesleme komutasında bir ordu, Amorion'u [18] kuşatıp aldı, oradan batıya yönelip Bergama yukarı hisarını da ele geçirdi, Nara Burnu ucu doğu yanındaki Abydos kentinden Çanakkale Boğazının karşı yakasına çıkarak [19], Marmara Denizinin Trakya kıyısı boyunca doğuya ilerledi, İstanbul önüne geldi. Çok geçmeden, Arap devletinin Suriye ve Mısır illerinden 1800 gemilik çok büyük bir donanma da oraya vardı. Ancak, Rumlar, ünlü Rum Ateşi ile, bu donanmayı yaktılar.

O aralık kendisi de Suriyeden İstanbul üzerine yürümeye hazırlanan halife Süleyman birden hastalanıp öldü. Süleyman'ın yerine geçen Ömer bin Abdülaziz'le, Mesleme arasında, birbirini çekemezlik vardı. Ömer, İstanbulu kuşatan orduyu desteklemedi [20]. Üstelik bu ordu, umulmadık birçok felâkete uğradı. 717/718 kışı çok

---

15] Şimdiki Kapıdağ Yarımadasına. Erdek'le Bandırma arasındaki kıstak kumsalı sonradan oluşmuştur. Kyzikos, bu eski adanın güney kıyısında, karşıdaki anakara kıyısına pek yakın bir kent idi; kalıntıları alanına şimdi yöre halkı Belkıs diyor.

16] Hititler döneminin Tuwana'sı; *Xenophon*'un Anabasis'inde Dana. Şimdi, Bor güney yakınında Kemerhisar.

17] Kasabada göreceğiniz, Roma çağının görkemli su kemerleri, bu günlerin tanığıdır.

18] Bkz. yukarıda dn. 14.

19] İÖ 480'de İran ordusu da aynı yerde kurulan geçici köprülerle Boğazı aşmıştı.

20] Zaten Ömer, fetih savaşlarına iyi gözle bakmıyordu; herhalde, bunların Allah yolunda değil, talan malı elde etmek için yapıldıklarının bilincindeydi (*Julius Wellhausen*, Arap Devleti ve Sukutu, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963, s. 126 sonu).

sert geçti, yaklaşık 100 gün boyunca toprak kalın bir kar tabakasıyla örtülü kaldı; sıcak iklimden gelme Araplar bu yüzden çok kırıldı. 718 baharında kuşatmaya yeniden girişilmişken, İskenderiye'den ve Kuzey Afrika ülkelerinden gönderilen 760 gemiyi, kent savunucuları, yine Rum Ateşi'yle yaktılar. İskenderiye gemileriyle gelen, henüz Araplaşmamış Mısırlı askerler, Rumlara katıldı. Bu ara, kuşatmacı orduda, önce anlatılmaz bir yiyecek kıtlığı, sonra da, askerin ne bulursa yemesi nedeniyle, büyük salgınlar, özellikle dizanteri salgını başgösterdi. Trakyalı köylüler, vur-kaç saldırılarıyla düşmanı yıprattı. İmparator Leon'un çağrısı ve ödüller, armağanlar vermek vaadi üzerine gelen bir Bulgar ordusu Arapların 22 000 kadar askerini kesti. Frank'ların da hristiyanlık uğruna yardıma gelmekte oldukları söylentisi yayılınca, Mesleme, halifeden onay alarak, 13 ay süren kuşatmayı kaldırıp çekildi. Tam o sıralarda, Anadolunun Bithynia bölgesine uzanan bir akıncı Arap ordusu da Rum devletinin birliklerince yenilip yok edilmişti.

Araplar, her ne kadar bir süre daha her yılın çapul akını mevsiminde Anadoluya saldırmak huyundan vazgeçmedilerse de, önemli bir yengi kazanamadılar. Tersine, 740 yılında İmparator III. Leon, Akroenos/Afyon Karahisarı önündeki düzlükte [21] Arap akıncı ordusunu yenip yok etti; ünlü Arap komutan Seyyid Battal Gazi bu savaşta öldü.

Battal Gazi, Araptır; Türk olduğu yolundaki inanç, sonraki dönemin uydurmasıdır [22]. Afyon-Eskişehir arasındaki ilçe merkezi, Türklerce adına Seyitgazi denen kasabada (ilkçağın Nakoleia'sı) onun mezarının bulunup (!) üstüne türbe yapılması da, Arapların İstanbul'u kuşatması sırasında, Arap ordusuyla oraya gelip orada ölmüş Eyyub'un mezarının, *gördüğü düş'e dayanarak Ak Şemseddin eliyle bulunması* (!) inancı nedeniyle oraya Eyyub/Eyüp türbesinin ve câmisinin yapılması [23] türündendir. Nakoleia kasabasında Battal Gazi türbesi (!) şöyle yapılmıştır:

> ...Konumuz olan Battal Gazi de, Alâaddin Keykubad'ın annelerini çok etkilemiş ve bu zâtın yattığı yeri merak ederek Seyitgazi dolaylarına gelmiştir. Karşılaştığı bir çobandan Battal Gazi'nin mezarını sorar. *Oda böyle birşey bilmediğini, fakat bugünkü türbenin bulunduğu yerde bazı geceler bir ışık yandığını söyler. Orası kazılır ve bazı savaş araçları ile*

21] Büyük yapıtını (History of the Byzantine Empire from 716 to 1057) geçen yüzyılda veren *George Finlay*, Anadolunun tarihsel coğrafyası üzerine o sırada henüz yeterince bilgi bulunmaması ve *Ramsay, Kiepert* gibi araştırmacıların yapıtlarının daha sonra yayınlanmış bulunması yüzünden, savaş yeri konusunda büyük bir yanılgıya düşüyor ve "Savaş yeri Acronion hiç kuşkusuz, Eskişehir'e 9 saat uzaklıkta, hâlâ Seyyid Battal Gazi mezarının gösterildiği yer olan Seyitgazi'dir" diyor (yapıtının J. M. Dent & Sons, London, 1920 basımında s. 20 dn.1).

22] *Barthold*, s. 67.

23] Bkz. ileride s. 353-355.

> *giyim eşyasına rastlanır.* Bunun üzerine Keykubad, annesinin isteği üzerine bugünkü türbeyi yaptırır; bu türbe içinde bir de çok büyük bir mezar bulunmaktadır [24].

Türbe içindeki "Battal Gazi mezarı", gerçekten, en az 4-5 m. boyunda bir insana göre yapılmıştır. Mezarın boyundaki ciddiyet derecesi, o mezarın gerçekten Battal Gazi mezarı olduğu yolundaki inancın ciddiyet derecesi hakkında da kendi başına bir fikir verebilir.

Yeni araştırmalar, Arap komutanı Seyyid Battal Gazi'yle ilgili olarak daha sonraki yüzyıllarda Anadolu Türk toplumu içinde gelişen, bu komutanı bir Türk yiğidi olarak gösterip başarılarını anlatan destanların, gerçekte, 788 yılında Araplarla savaşırken ölen bir Rum yiğidiyle ilgili olarak gelişen Dighenes Akritas destanına bağlı olduğunu, yâni iki destanın birbirinden etkilendiğini, birbirine karıştığını ortaya koymuştur [25]. Ayrıca belirtmeğe değer ki, *Kienitz* [26], Battal Gazi türbesi bitişiğindeki mescidin bir Bizans kilisesinden bozma olduğunu ve bu tepeciğin, islâmlık öncesinde dahi hristiyan yerli halk tarafından kutsal yer sayıldığının açık bulunduğunu; hatta, yerin kutsal sayılmasının Phryg'ler dönemine uzanması olasılığı bile gördüğünü söylüyor ve burasının, birçok tepecik üzerinde kutsal Kybele sunakları bulunan Phrygia çekirdek bölgesinde olduğunu anımsatıyor. Ayrıca, yapıtının önsözünde, "doğma büyüme Seyitgazili" olduğunu belirten bir araştırmacı, İlköğretim Müfettişi *Muhittin Aslanbay* da, *Kienitz*'in sezgilerinin doğruluğunu gösterir bilgi veriyor:

> ...putperestler mâbedinin [27] yerini Bizanslıların kilisesiyle manastırları almıştır. İşte Seyid el Gazi'nin türbesi bu binadır [28].

Battal Gazi'nindir denen mezarın yanında, türbenin içinde, onun eşinin mezarı olduğu söylenen bir diğer mezar bulunur. Battal Gazi'nin eşi kim imiş, nasıl tanışıp evlenmişler, onu da *Aslanbay*'ın aktardığı [29] bir halk söylencesinden öğreniyoruz.

24] *Vehbi Cem Aşkun,* Eskişehir ve Ululan, Eskişehir 1978, s. 19-20.

25] *A. A. Vasiliev*'in (Baynes/Moss yönetiminde hazırlanan "Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization" adlı, Oxford'da 1949'da yeni basımı yapılmış kitap içinde s. 308-325'de yayınlanan) "Byzantium and islam" başlıklı yazısı, s. 320 ortası.

26] *Friedrich Karl Kienitz,* Staedte unter dem Halbmond. Geschichte und Kultur der Staedte in Anatolien und auf der Balkanhalbinsel im Zeitalter der Sultane, 1071-1922, Verlag C.H. Beck, München 1972, s. 150-151.

27] Ana Tanrıça Kybele tapınağının.

28] *Muhiddin Aslanbay,* Seyitgazi'nin Tarihçesi ve Seyyid Battal Gazi'nin Hayatı, Eskişehir 1953, s. 4.

29] *Aslanbay,* s. 47.

II. Rum devletinin ilk karşı saldırısı

Arap devletinin gücü hem savaşlar hem de Emevî-Abbasî çekişmesi yüzünden pek sarsılmış iken, bu durumu fırsat bilen Rum devleti, ilk kez karşı saldırıya geçti. 746'da V. Konstantinos, komutasındaki orduyla, kendi atalarının kenti Germanikeia/Maraş'ı aldı. Donanma, 747'de, Kıbrıs açıklarında, İskenderiyeden gelen bir Arap donanmasını yok etti. Konstantinos, Abbasîler soyunun başa geçmesinden (750) kısa süre sonra, 752'de, doğu Anadolu ve Kuzey Mesopotamia üzerine yürüdü, Theodosiopolis/Erzurum ile Melitene (Eski Malatya/Battalgazi) yeniden Rum devletinin eline geçti. Buradaki sınır hisarları, kaleleri güçlendirildi.

III. Arap saldırılarının ikinci dönemi

Araplar da kendilerine uygun bir dönemi değerlendirmekte gecikmediler. İmparator IV. Leon 780 yılında ölüp de taht, çocuk yaştaki oğlu VI. Konstantinos ve bunun anası Eirènè'ye [30] kalınca, Araplardan ve İranlılardan oluşan 95 000 kişilik bir Abbasî ordusu, Dicle boyundan yola çıkıp Anadoluyu bir uçtan diğerine çiğnedi, İstanbul Boğazına dayandı (781). Halife Mehdi'in küçük oğlu Harun (el Reşîd) komutasındaki bu ordu, Üsküdar doğu bitişiğindeki tepeler üzerinde konakladı. Rum devleti, 70 000 altın Dinar haraç ödeyerek, bu ordunun çekilmesini sağlayabildi. Bundan 5 yıl sonra, Harun Halife oldu; onun döneminde, önce VI. Konstantinos'un, arkadan taht ortağı anası Eirènè'nin devrilmesi üzerine 802 yılında başa geçen I. Nikephoros, yıllık haraç ödemesini yapmadı. Hatta, Halifeye gönderdiği elçilerle, kendisi ondan haraç istedi. Elçiler, haraç ödenmezse savaş çıkacağını belirtmek için, Harun'un önüne, bir deste kılıç bıraktılar. Halife, İmparatora, "Yanıtımı duymayacaksın, göreceksin!" karşılığını verdi ve hemen Anadoluya saldırdı. Nikephoros, yenildi, barış istedi. Harun, ordusuyla, çekildi. Abbasî ordusunun 700 km. kadar uzağa gitmesi, bastıran kışın sertliği yâni bu ordunun önce Torosları, sonra Anadolu yaylâsını, böyle bir kışın ortasında aşabilmesinin güçlüğü, Nikephoros'a, barış koşullarını yerine getirmemek cesaretini verdi. Ancak, Halife, karla örtülü Torosları aşarak, yeniden Anadoluda göründü; büyük bir meydan savaşı yapıldı, Rum devletinin ordusu 40 000 ölü verip yok edildi, Nikephoros üç yerinden yaralı olarak zor kaçabildi. Buna rağmen, onuru yüzünden, barış isteyememişti. Halife ise, onun burnunu sürtmeye kararlıydı. 135 000 askerle, yan hizmetlerde görevli kişilerden oluşan toplam 300 000 kişilik bir Abbasî ordusu, 806 yılında, Halifenin komutasında, Anadoluya yayıldı; Tyana/Kemerhisar ve Ankara'yı alıp Karadeniz Herakleia'sına (Ereğli) kadar uzandı, burayı da kuşatıp, bir ay sonra düşürdü, yakıp yıktı, pek çok talan malı ele geçirdi. Nikephoros ise, 803 yılında ayaklanan Bardanios Tourkos (=Türk Bardanios)'un çıkardığı iç savaşla uğraşıyordu, Araplara etkin bir direniş gösterememişti; özür dilemek ve yine haraç ödeme koşuluyla barış istemek zorunda kaldı. Ancak, Harun ölünce Arap devletinde yine kargaşa çıktı ve Anadolu biraz rahat gördü.

30] Okunuşu, söylenişi: İrini. Anlamı: "Barış".

Halife Me'mun, egemenliğinin (813-833) son yıllarında, Rum imparatorluğuna karşı Anadoludaki savaşımı yeniden başlatmak fırsatını bulabildi. İki devletin Sicilyadaki savaşımı zaten süregidiyordu. Doğu ve Güneydoğu Anadoluda başlayan çarpışmalar, taraflardan bazan birinin, bazan diğerinin üstünlüğüyle yürüdü gitti. Me'mun, 831'den başlayarak her yılın yazında Anadolu üzerine sefere çıktı; ölümü de bu seferlerin sonuncusu sırasında, 833 yılında, Tarsus yakınında oldu. Bu savaşlarda ne Araplar ne de Rumlar belirgin bir üstünlük sağlayabilmişlerdir. Çatışmalar, Me'mundan sonra Halife olan kardeşi Mu'tasım döneminde de süregitti. Mu'tasım, çok büyük bir orduyla saldırıya geçti; 22 Temmuz 837'de, İmparatorun komuta ettiği Roma (Rum) ordusuyla Dazimon/Dazmana'da karşı karşıya geldi. Dazimon, ya da Daximon, Tokat ilimizde, Turhal ilçesi merkez bucağına bağlı Dazmana (şimdi: Akçatarla) köyünün atası olan hisardır [31]; Tokat'ın batı yakınında, Yeşilırmak güney kıyısındaki Kaz Ova'dadır. Buradaki meydan savaşında Araplar, Rum ordusunu yendi ve ilerlemeyi sürdürerek, Ankarayı bir kez daha ele geçirdi, Amorion'a varıp kenti kuşattı, 12 Ağustos gününde de, düşürdü.

Amorion kentinin yeri, Afyon ili Emirdağ ilçesi merkez bucağına bağlı olan ve ilçe merkezinin yaklaşık 14 km. yol uzağında, doğusunda bulunan Hisar Köy bitişiğindedir. Sözü geçen köye, Emirdağ-Davulga yolu izlenerek gidilir; köy bu yol üzerindedir. Amorion, ilkçağda, çok önemli bir yolun (Laodikeia, Pessinous, Gordion yolunun) üzerinde idi ve söylenen yol, Batı Anadoluyu İç Anadolu üzerinden doğu ülkelerine bağlayan Roma egemenliği çağı yolunun bir parçasıydı. Yolun önemi yüzyıllar boyunca süregitmiş; bu yüzden kent, Arap çapul akınları sırasında büyük stratejik değer taşımıştır. Daha 5. yüzyılda yönetimsel açıdan kent ve Piskoposluk merkezi durumuna yükseltilen Amorion'un, ilk Arap akınlarından birkaçında kuşatılıp ele geçirildiğini biliyoruz. Son olarak, 717 Ağustosunda Mesleme komutasındaki ordu da İstanbul kuşatmasına giderken Amorion'u kuşatıp almış, ama yıkmamıştı. 837'de ise, kenti ele geçiren Mu'tasım, onu yıkıp yerle bir etti; zaten, çıktığı seferin amacı özellikle buydu. Çünkü İmparator Theophilos, Arap egemenliğindeki ülkelere aynı yılın baharında çıktığı akında, Suriyedeki Sozopetra adlı önemsiz bir kenti kuşatıp almış ve belki sırf Halife Mu'tasım bu kentte doğmuş bulunduğu için, kenti tümüyle yıktırmış, ele geçirdiği tutsaklara görülmemiş işkenceler çektirmiş, birçoğunu sakat bıraktırmıştı; yöre halkından 1000 kadar kadın, kapatma olmak üzere alınıp götürülmüştü. Theophilos'un babası, "Kekeme" diye anılan II. Mikhaèl Amorion'da doğmuş bulunduğu ve bu yüzden Theophilos kente çok değer verdiği, ona pek çok ayrıcalık tanıdığı için, Arap ordusu, öç saldırısını ona yöneltti.

Gibbon, kentin acıklı sonunu şöyle anlatıyor [32]:

31] *Honigmann*, s. 58 dn. 3. *Ramsay* ise (s. 364), "Bir hisar olduğu anlaşılan Dazimon'un da muhkem kalesiyle şimdiki Tokat olması icab eder" görüşündeydi.

32] *Gibbon*'ın yapıtı Asım Baltacıgil tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yayınlanmıştır (Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, c.I-II, Tuba Matbaacılık 1986). Ben, yapıtın İngilizce aslından bu bölümü kendim çevirerek sunuyorum.

...Arap erlerinin kalkanları üzerine Amorion'un adı yazılmıştı; akına çıkan üç ordu, bu pek el üstünde tutulan kentin surları önünde bir araya geldi. En aklı başında danışmanlar, Amorion'un boşaltılması, halkın başka yere taşınması, Barbarların mağrur öfkesine yalnız boş yapıların teslim edilmesi öğüdünü vermişlerdi. İmparator ise daha soylu bir kararı, kuşatma ve savaşı göze alıp atalarının kentini savunmak kararını benimsedi.

Ordular birbirine yaklaştığında, Rumların gözüne islâm ordusunun ön safı, orta boy ya da uzun boy mızraklardan oluşmuş sık bir orman gibi göründü; ama savaş başlayınca ulusal birliklerin [Rum ordusunun özü niteliğindeki, Rum halktan oluşturulmuş birliklerin ve Halife ordusunun özü niteliğindeki Arap birliklerinin-Umar] ikisi de şan kazandırıcı sonuç almaktan uzak kaldı. Arap birlikleri yarıldıysa da, bu başarıyı sağlayan, Doğu Roma İmparatorluğuna yerleşmiş ve İmparatorun hizmetine girmiş 30 000 İranlı askerin kılıçlarıydı. Rum birlikleri de geriye sürülüp yenildiler; ancak bunu gerçekleştiren, Türk atlı birliklerinin [33] okları oldu; ve bu atlıların yay kirişleri akşam çökerken bastıran yağmurla ıslanıp gevşemese idi, İmparatorla birlikte savaş alanından kaçabilen hristiyanların sayısı pek az olurdu. Kaçanlar, üç günlük yolculuk uzaklığında bulunan Dorylaeion'da [34] bir soluk aldılar; titreyip duran birliklerini denetleyen Theophilos, soylusuyla ayak takımıyla herkesin kaçmaya çabalamasını bağışladı [35]. Kendi güçsüzlüğü böylece ortaya çıktığında, boş yere, Amorion'un esirgenmesi için ricacılar göndermekten medet umdu; acımasız Halife ise onun tüm yakarışlarını ve vaadlerini, küçümseyerek reddetti; üstelik Rum elçilerini, öç alınışına tanık olsunlar diye alıkoydu. Bu elçiler, az kalsın, Halifenin utanç verici bir duruma düşmesinin tanığı olacaklardı. 55 gün boyunca süregiden ateşli saldırılar [36], göreve bağlı bir kent vâlisi [ile], eski, yaşlı askerlerden toplanmış savunma birlikleri ve umutsuzca savaşan bir halk tarafından karşılandı. İslâm ordusu kuşatmayı kaldırmak durumuna gelmişken, kent halkından biri hâinlik etti, onlara kent surlarının en zayıf yerini, bir aslan ve bir boğa heykeliyle süslü bölümü gösterdi [ve Arap ordusu kenti ele geçirebildi-Umar].

33] Semerkand ile Kaşgar arasındaki kendi yurdu Osruşene/Usruşana'da Kralcık, Bey durumunda olanlara Afşin dendiği için kendisi de böyle anılan, o yörenin Beyi, Kâvus oğlu Heyzar (Arap ağzında Haydar)'ın komutasında idiler. Bu Afşin'i, Büyük Selçuklu Devletinin komutanlarından olan adaşı ile karıştırmamalıdır. Bizdeki ilçe merkezi Afşin'in adının her ikisiyle de ilgisi yoktur; bkz. *Umar,* TT Adlar, "Afşin".

34] O çağdaki Eskişehir; çağdaş kentin bitişiğinde bulunan Şarhöyük'de kalıntıları yığılıdır.

35] "Kimseyi cezalandırmadı" demek istiyor.

36] *Gibbon*'ın bu deyişi, Dazimon/Kazova Savaşını 22 Temmuz 837'de yapılmış, kenti 12 Ağustos 837'de düşmüş gösteren diğer bilgi kaynaklarımıza uymuyor.

Mu'tasım, öç alma ahdını, bıkmak bilmez bir hırsla yerine getirdi; yakıp yıkmaya doyamamış, ama yakıp yıkmaktan yorgun argın, Bağdad yakınındaki Samara'da bulunan yeni sarayına döndü; bu sırada, artık "Bahtsız" sanıyla anılacak olan Theophilos, batıdaki rakibi Frank İmparatorundan yardım dileğinde bulunuyordu, oysa ki bunu yapmakta pek geç kalmıştı, zaten o yönden yardım geleceği de kuşkuluydu.

Yine de, Amorion kuşatması sırasında 70 000 kadar islâm ölmüştü ve islâmlar, buna karşılık, 30 000 hristiyan öldürmüşlerdi [37]; ayrıca, ele geçirdikleri bir o kadar sayıdaki esirlere en büyük suçları işlemiş cânileri cezalandırırcasına işkence etmişlerdi.

Karşılıklı gereksinmeler, bazan, tutsakların değiş tokuş edilmesine ya da bir kurtulmalık parası alınarak bırakılmasına yol açabildi; ama iki imparatorluğun ulusal ve dinsel savaşımında, ne barış andlaşmasına güvenilirdi, ne de savaşta acıma vardı. Savaş alanında teslim olan, çoğu kez tutsak alınmıyor, öldürülüyordu ve kılıçtan kurtulanlar, ya kurtuluşsuz bir köleliğe ömür boyu katlanıyorlar, ya da dayanılmaz işkencelere uğruyorlardı. Örneğin, bir katolik İmparator, VII. Konstantinos [38], besbelli hoşnutlukla, Girit islâmlarının diri diri derisi yüzülerek ya da kaynar yağ kazanlarına sokularak öldürülmelerini anlatıyor. Bir onur işi diye, Mu'tasım, bayındır bir kenti, 200 000 insanın canını, milyonlarca insanın malını mülkünü hırsına kurban etti. Oysa ki, aynı Halife, eli ayağı tutmaz bir ihtiyarın, yük taşıyan eşeğiyle birlikte çukura düştüğünü görünce atından inmiş, üstü başı çamur içinde kaldığı halde adama yardım etmişti. Acaba Azrail önüne dikildiğinde bu iki davranışından hangisini daha çok hoşnutlukla anımsadı?

842'de, Theophilos öldü; oğlu III. Mikhaèl henüz 3 yaşında olduğundan onun adına İmparator'luk yetkisini Theophilos'un dul eşi, Mikhaèl'in anası, Ermeni soyundan Theodora kullanmağa başladı. Çok geçmeden, komutan Theoktistos devlette gerçek "Birinci Adam" oldu. Bu kişi, donanmayla 843-844'de Girit'e sefer edip adayı Araplardan aldı, imparatorluk -kısa süre için de olsa- Girit'e yeniden egemen oldu. Ancak bu başarı hiçbir işe yaramadı, çünkü daha 844'de Arap donanması İstanbul Boğazına kadar sokuldu, Boğaza dökülen derelerden birinin, o zaman Mauropotamos/ Kara Dere diye anılmakta olanın kıyısında Arap askeri Rum ordusuyla çarpıştı, Rumları bozguna uğratan Araplar geldikleri gibi rahatça geriye döndüler. Neyse ki, Abbasî

37] O arada, Amorion'a sığınmış bulunan Piskoposlar da öldürüldüler. Rum devleti, bunların anısını yaşatmak için, Amorion'a en yakın büyük gölü, Eber Gölünü, "Ermiş Kırk Şehitler Gölü" diye anmaya başladı; ayrıca, İstanbulda, kentin tarihsel bölümünde, bugünkü Adliye Sarayı yakınlarında yapılan bir kiliseye "Ermiş Kırk Şehitler Kilisesi" adı verildi. *Anna Komnena* çevirisine eklediğimiz açıklamalara bkz.: s. 71 dn. 2 ve s. 492 dn.1.

38] 905-959'da yaşamış, 945-959'da tahtta bulunmuştur. Porphyrogennetos (=Mor mermerli odada doğmuş olan) sanıyla bilinir. Birçok kitap yazmıştır.

devletinde başgösteren iç çatışmalar, Arapları Rumlarla barış yapmaya zorladı. Bu barış andlaşınası gereğince, iki taraf, o zamanki sınırda, Lamos Çayı kıyısında [39], 846 yılında, tutsak değişimi yaptılar.

IV. Rumların ikinci karşı saldırısı

Karşı saldırı, pek kısa süre sonra başladı. 856'da, İmparator III. Mikhaèl'in dayısı, Thrakesion Thema'sının [40] ve dolayısiyle buradan devşirilen kolordunun komutanı Petronas, Samosata/Samsat üzerinden geçip Amida/Diyarbakır'a kadar ilerledi, oradan Tephrike/Divriği'ye yönelip pek çok tutsakla *Thema*'sına döndü (859). Sonra, genç İmparatorun kendisi de, diğer dayısı, Caesar [41] rütbesiyle devletin en güçlü adamı durumunda bulunan Bardas'la birlikte, yeniden Samosata/Samsat dolaylarına yürüdü. Halife Mu'tasım komutasındaki Arap ordusunun evvelce yıkmış bulunduğu Ankara hisarı yeniden kuruldu; Nikaia/İznik surları berkitildi. 863'de, Arapların Malatya vâlisi Ömer'in bir saldırısı püskürtüldü; Ömer, Amisos/Samsun'a kadar uzanıp kenti ele geçirmişken, batıya ilerleyişi sırasında, Paphlagonia Thema'sı sınırında, Petronas komutasındaki imparatorluk ordusuyla karşılaştı ve bozguna uğradı, öldürüldü, ordusu yok edildi.

9. yüzyıl sonunda Rumlar, Balkanlarda giriştikleri savaşlar nedeniyle, gerek Güneydoğu gerek Doğu Anadoluda Araplar karşısında duraklar gibi oldular ve Araplar bu bölgelerde yeniden çapul akınlarına girişti, gemileriyle tüm Anadolu kıyılarını vurdu, hatta Çukurova'dan kuzeybatıya doğru ilerlemeye başladı. Ancak, o sırada Thrakesion Thema'sı komutanı olan Nikephoros Phokas, Gülek Boğazı dolaylarında toplanan ordusunun başına geçip Adana bitişiğinde, belki 900 yılında, Arapları yenince, Arap saldırıları durdu. Yine de, denizde üstünlüğü elde tutan Araplar, Ege Denizi adalarını ve hatta Peloponnesos, Thessalia kıyılarını vurmakta idiler; 904 yılında Çanakkale Boğazı Anadolu kıyısında, Nara Burnu ucunun doğu yanındaki Abydos kentini ve Selânik'i zaptedecek, talan edecek, Selânik halkını kılıçtan geçirecek kadar ileri gittiler. 924 yılında, imparatorluk donanmasının Limni Adası açıklarında Arap donanmasını yenmesi üzerine, Anadoluda Rumların karşı saldırısı yeniden hız kazandı. Çukurova Araplarda kaldıysa da, Rumlar Kuzey Mesopotamia'da, yâni Güneydoğu Anadolu bölgesinde ve Doğu Anadoluda başarılar elde ettiler. O arada, Melitene (Eski Malatya/Battalgazi), önce 931'de, (yeniden Arapların eline geçmesi üzerine) ikinci kez olarak 934'de Rumlarca alındı.

39] Lamos Çayı Strabon'da da anılır (14 V 6,8); Silifke-Mersin arasındadır ve şimdi Lamas Çayı adını taşımaktadır (yeni resmi adı, Limonlu Deresi).

40] Bu il, yaklaşık olarak, şimdiki İzmir, Aydın, Manisa illerinin kapladığı alandaydı.

41] Diocletianus'dan beri: "Yardımcı İmparator".

Bu arada, Bağdat Halifeliğinin gücü azalınca ortaya çıkan islâm devletçiklerinden biriyle, Musul ve Halep yöresine egemen bulunan Hamdanî devleti (Emîr'i Seyf üd Devle idi) ile çatışma başladı. Seyf üd Devle, 938'de büyük bir meydan savaşında Rum ordusunu yendi, 940'da Koloneia/Şebinkarahisar'a yürüdü; neyse ki, o ara Halifelik başkenti Bağdad'ta çıkan karışıklıklar üzerine, bu karışıklıklardan yararlanarak islâm dünyasında daha güçlü bir yer edinmek isteğiyle, geriye döndü. Rumlar tam bu sırada, 941'de, Kefken ile Şile arasına çıkarma yapıp yörede talana girişen Ruslarla çarpışmaya başlamışlardı; savaşı kazanınca yeniden Araplar üzerine döndüler. 943 yılında Martyropolis/Silvan, Amida/Diyarbakır, Dara hisarı, Nisibis/Nusaybin alındı. Artık bir islâm kenti olan Edessa/Urfa kuşatılıp buradaki yöneticiler, Rumların kutsal saydığı, üzerine İsa resmi işlenmiş bir örtüyü (Mandèlion) vermek zorunda bırakıldı [42]. *Bu başarılar üzerine, birçok Arap kabilesi, hristiyanlığı kabul etti ve Rum ülkesine, Anadoluya geçip orada yerleştirildi* [43]. 949'da Germanikeia/Maraş alındı; 952'de Fırat'ın doğusuna geçildi. Ancak, 953'de Seyf üd Devle Maraş'ı geriye aldı, Rumlara karşı birçok yengi kazandı. 954'de, artık Başkomutanlık yetkileri kullanan Nikephoros Phokas, Rumların ilerleyişini yeniden başlattı; 957'de Adata/Adattha [44] alındı. 958'de Samosata/Samsat, Ioannes Tzimiskes komutasındaki ordunun eline geçti [45]. Nikephoros Phokas, 960'da Girit'te Araplara karşı başarılar kazandıktan sonra, Anadoluda Seyf üd Devle üzerine yürüdü. Çukurova'da Anazarba/Anavarza Hisarı [46], Maraş, (Anteb'in atası) Dolikhe/Dülük ve hatta, 962 sonunda, Seyf üd Devle'nin başkenti Haleb, alındı. Büyük ün kazanan Nikephoros Phokas, 963'de II. Romanos ölünce, İmparator oldu, eski İmparatorun genç eşi Theophano ile evlendi.

Nikephoros, yüzyıllardır değişmeyen Kilikia sınırını deldi geçti. Tarsus, yıllar süren kuşatma sonunda, teslim olmak zorunda kaldı (965'de); aynı yıl, Mopsou Estia/Misis (şimdi, Yakapınar) baskınla alındı ve kentle yakın çevresinde 200 000 kadar islâm ya öldürüldü, ya da köleleştirildi. Kıbrıs Araplardan geriye alındı. Nikephoros 966'da Antakya surları önüne kadar geldi; 968'de Batı Suriyede kıyı boyunca güneye

---

42] Sözde, İsa bu mandèlion ile yüzünü silmiş ve oraya yüzünün resmi çıkmış imiş (*Abû'l Farac* Tarihi, Doğrul çevirisi, c.I s. 256). Mandèlion sözcüğü, Rumcada, hem "mendil" hem de "baş örtüsü" anlamını belirtir (è'si eta/ita ile).

43] *Ostrogorsky*, s. 259. Anadolu halkının sentetik yapılanmasından bir parçayı yansıttığı için vurguladım.

44] Kahramanmaraş yakınlarında bir kent; şimdiki ardılı İnekli köyüdür.

45] Sonradan İmparator olan bu komutan, Ermeni soyundandı; Tzimiskes san'ı ya da soyadı (aslı Çımış olmalı) Ermenilerce kullanılan ve Çemişkezek kasabamızın adıyla da bağlantılı olan bir sözcüktür (bkz. *Umar*, TT Adlar, "Çemişkezek").

46] Çukurova'da, çevresindeki düzlüğe egemen bir tepenin üzerindeki hisar; yerleşim, Roma egemenliği çağında, aşağıdaki düzlüğe de yayılmıştır. Oradaki köye şimdi Dilekkaya diye uydurma bir ad verildi.

doğru ilerleyerek kıyı kentlerini ele geçirdi, dönüp Antakya'yı kuşattı, oradan İstanbula gitti, Antakya onun arkada bıraktığı komutanlara teslim oldu (28 Ekim 968). Birkaç ay sonra Haleb ikinci kez zaptedildi ve o sıradaki Emîr, Rum bağımlısı olmayı kabul etti. Antakya ile birlikte Batı Suriye, imparatorluk ülkesine eklendi.

Ioannes Tzimiskes'in imparator'luğu döneminde de Rumların Araplara karşı başarıları süregitti. Bu aralık Mısır'a egemen olan Fatımî'ler devleti, 971'de Antakya'ya saldıracak kadar Suriye yönünde ileriye yayılmıştı. Tzimiskes, Emessa/Hums üzerinden geçip Şam'ı kuşattı ve aldı, Fenike/Lübnan'da ve Filistinde birçok kenti zaptetti.

Böylece, Rum imparatorluğu, 10. yüzyıl sonunda, yeniden bir güçlülük dönemi yaşamaya başladı. Bu güçlülük, büyük imparatorların sonuncusu olan, "Bulgarkıran" II. Basileios'un egemenliği döneminde (976-1025) doruğuna çıktı ve 1071 yılında Malazgirt yenilgisiyle sona erdi.

C. Doğu Avrupa'dan, Türk kökenli halkların saldırısı

I. Giriş

Doğu Roma imparatorluğu halkının, daha 5. ve 6. yüzyıllarda [47], bugünün Türkiye halkına Türk kimliği vermekte başlıca etken olmuş Türkmenlerle (Oğuzlarla) hısımlığı hayli uzak, ama yine de Türk halkları ailesinden olan bazı halklarla, özellikle Hun ve Avar halkları ile savaşımına daha önce değinmiştik [48]. Sonra, 9. yüzyıldan başlayarak, Rumlaşması hayli ilerlemiş bu halk, Doğu Avrupada, (Anadoluyu Selçuklu'ların yönetimi altında Türkleştirdiğini göreceğimiz islâm Türkmen/Oğuz'larla çok daha yakın hısımlığı bulunan) bazı Türk topluluklarıyla da karşı karşıya geldiler ve zaman zaman onlarla savaşıma girdiler. Bu toplulukların en önemlileri, Peçenekler, Kuzey Uz'ları (Oğuz'ları) ve Kuman'lardır.

II. Peçenekler ve Kuzey Uz'ları (Oğuz'ları)

Peçenekler, Türkmen/Oğuz soyundan, Üç-Ok kolunun 12 boyundan biri idiler. Bildiğimiz en eski yurtları, Balkaş Gölü yöresi iken, Karluk Türklerinin baskısı ile batı yönünde yığınsal göçe başlamışlar ve ağır ağır, yüzyıllarca süren bir göçle, 9. yüzyıl sonunda, Don Irmağı boyuna gelmişlerdi. Bu yörede, proto-Macarlar'ı batıya, bugünkü

47] O dönemde halk henüz Rumlaşmamıştı; bu yüzden "Rumların" demiyorum.

48] Bkz. yukarıda s. 28-29, 46 sonu, 48.

Macaristana doğru iterek, güçlü bir devlet kurdular. (Doğu) Roma İmparatorluğuna ve Macarlara karşı bu sırada savaşım sürdüren Bulgar Çar'ı Symeon'un [49] Peçeneklerden destek gördüğünü biliyoruz. Ancak, diğer Oğuz boylarından olup yalnızca Uz'lar diye anılan Kuzey Oğuz'larının ve ayrıca Kuman Türklerinin baskısı ile, kendileri de, 11. yüzyıl başında güneye, Tuna boyuna doğru itildiler.

Peçenekler, 1035'den başlayarak, zaman zaman Rum devleti ülkesine akın yaptılar. 1049'da bunlardan bir bölüm, imparatorluk yurtdaşı olup Silistre yöresine yerleştirildiler ve hristiyanlığı benimsediler. Asıl büyük kitle, Rumlarla çarpışmayı sürdürdü ve 1049 yılında bir meydan savaşında imparatorluk ordusunu yendi, bütün Trakyayı yağmaladı, 1050'de Edirne'yi kuşattı, Han'ları Selçe'nin kuşatma sırasında ölümü üzerine çekildi. Rumlar, Peçeneklere karşı Edirneye güçlü birlikler getirdiler; böyle iken, Peçenekler, 1053'de imparatorluk ordusunu bir meydan savaşında daha yendi.

1064'de, Kuman Türklerinin baskısı yüzünden Balkan Yarımadasına sarkan ve yarımadayı talan eden Uz (Kuzey Oğuz'ları) toplulukları ortaya çıktı; Peçenekler onlarla çatıştı ve onları yendi. Bu Uz'ların kimi Dobruca'da kalıp hristiyanlığı benimsedi [50]; *kimi Rum devletinin hizmetine girip imparatorluk ülkesine yerleştirildi, o arada Anadoluya yerleştirilenler de oldu* [51]. Ayrıca, Peçeneklerden de çok sayıda savaşçı, Rum devleti ordusunda ücretli asker olarak hizmet görüyordu. Bunlardan (Peçeneklerden ve Uz/Oğuz'lardan) bazı birlikler, 1071 Malazgirt savaşında, Selçuklu ordusuna karşı yürüyen imparatorluk ordusu içinde bulunmuş, fakat soydaşlarıyla savaşmayıp Selçuklu'lara katılmışlar, imparatorluk ordusunun yenilgisinde böylece etkin olmuşlardır.

1078'de bazı Peçenek toplulukları Balkanlarda imparatorluk ülkesine yeniden saldırdı, Edirne'yi kuşattı, yine kenti alamadı. 1087'de, imparatorluğa karşı savaş açan Macar kralı Samuel'i [52] desteklediler; sağa sola da uzanarak, yolları üzerine düşen her yeri, o arada, uzunca süre, bugünkü Türkiye Trakyasını talan ettiler, ancak buradaki bir çatışmada komutanları Tzelgou öldürüldü ve geriye çekilip Tuna boyuna döndüler, imparatorluk ülkesi kapsamında olan güney kıyıya yerleştiler. İmparator Alexios Komnenos bunların üzerine sefere çıktıysa da, Silistre yakınlarında, fecî bir bozguna uğradı, ordusu neredeyse tümüyle yok edildi. Peçenekler, 1088 ve 1089'da Trakya'yı yeniden yağmaladılar.

49] Bulgar ulusu, artık, Türk kimliği değil, Slav kimliği baskın bir ulus olmuştu.

50] Şimdi orada yaşayan ve Gagavuz denen hristiyan Türkler, bunların soyundandır. Gagavuz adının, Rum ülkesine sığınan, tahttan düşmüş Selçuklu Sultanı Keykâvus'un oralara gitmesi nedeniyle, onun adından bozma olarak oluştuğu öne sürülüyorsa da, herhalde tüm Gagavuz halkı, Keykâvus'un ve onunla birlikte yöreye gelmiş olabilecek bir avuç Selçuklu Türkünün soyundan türemiş olamaz.

51] Karş. yukarıda s. 10 dn. 14; s. 60 dn. 43.

52] *Anna Komnena*'da (Türkçe çeviride s. 213) Solomòn.

Sonunda, Peçeneklere dost iken onların yendiği Rum ordusundan talan edilmiş malların bir bölümü kendilerine verilmedi diye onlara düşman olmuş Kuman'ların işbirliğini sağlayan ve kendi küçük ordusunu Kuman'ların büyük ordusuyla birleştiren imparator Alexios Komnenos, Meriç'in Ege Denizine döküldüğü yer yakınında doğu kıyı yöresinde, dolayısiyle Enez'in doğu yanıbaşında, o zaman Lebounès Dağı denen tepenin eteğinde olduğu için Lebounion adıyla anılan yerde, 29 Nisan 1091 Salı günü yapılan büyük meydan savaşında, Peçenekleri Kuman'lara kırdırarak, büyük bir yengi sağladı; tutsak düşen onbinlerce Peçenek savaşçısı da hemen o gece, Alexios'un buyruğuyla, kıyımdan geçirildi [53]. Peçenekler, bu yıkımın altından kalkamadı. Her ne kadar 12. yüzyıl boyunca dahi küçük Peçenek topluluklarının imparatorluk ülkesine akınları görülmekteyse de, daha sonraki dönemlerin tarihinde Peçeneklerin hiç adı anılmamaktadır.

III. Kuman'lar (Kıpçak'lar)

Kuman/Kıpçak Türkleri, Oğuz'lara hısım olmakla birlikte, Oğuz'lardan değildi. Bunlar da ilk kez 1030-1050 arasında Doğu Avrupada ortaya çıktılar ve Karadeniz kuzeyindeki bozkırlara yerleşip, daha önce oraya gelmiş Peçenek'lerle diğer (Peçenek olmayan) Uz/Oğuz'ların kimini göçe zorladılar, kimini kendilerine kattılar. Bugünkü Romanya'ya da yayılarak, buradan, tüm komşu ülkelere talan akınları yaptılar. 1078 Edirne kuşatmasında Peçeneklerle birlikteydiler. Ancak, bunlar, daha çok, Ruslarla çarpışıp durmuşlardır. Rus bestecisi Borodin'in Prens İgor operasında anılan ve oradaki Polovets Dansları bölümüyle [54] ünlenen Polovets'ler, Kuman (Kıpçak) Türklerinden başkası değildir.

Kuman'lar, 12. yüzyıldan başlayarak, ya hristiyan ya da islâm dinine girmişler ve Gürcülerle, Selçuk Türkleriyle, Altın Ordu devletini kuran Moğollarla, diğer yöre halklarıyla karışmışlardır.

IV. Hazar Türkleriyle ve proto-Macarlarla dostça ilişkiler

Rum devletinin, Kırım'dan Kafkas sıradağlarına kadar uzanan bölgeyi yurt edinmiş Hazar Türkleriyle de ilişkisi olmuştur; bu ilişki, genellikle dostça idi.

9. yüzyılın proto-Macar'ları dahi, Rum devletiyle iyi ilişkiler içindeydiler. Hatta, Bulgar Çar'ı Symeon'a karşı imparatorlukla birlik olmuşlar ve Symeon'u arkadan

---

53] Peçeneklerle ilişkiler ve aradaki savaşım, *Anna Komnena*'nın yapıtında pek ayrıntılı olarak anlatılır (Türkçe çeviride, özellikle s. 210-257).

54] Bunun bir parçası, hafif müziğe de uyarlanmış ve "Take my hand, I'm a stranger in Paradise" (=Elimi tut, ben Cennette bir yabancıyım) sözleriyle başlayan o şarkı pek sevilmiştir.

vurup birkaç kez yenmişlerdir. Bu yüzden, Symeon da, Peçeneklerden yardım aldı ve sonunda proto-Macar'ları yenerek Rum devletinin üzerine döndü; artık Boulgarophygon (=Bulgar Bozgunu Yeri) denecek olan yerde (şimdi: Babaeski) 896 yılında imparatorluk ordusuyla yaptığı savaşı kazandı. Proto-Macar'lar, zamanla, Peçenek baskısı altında batıya göçerek, şimdiki Macaristana yerleşmişlerdir.

D. Doğu Avrupanın diğer genç halklarıyla büyük savaşım

I. Bulgarlar tarih sahnesinde

İlk Bulgarların Türk kökenini ve Slav dilleri konuşan (bu anlamda Slav) [55] halklar arasında erimesi, Slav kültüründe yeni Bulgar ulusunun ortaya çıkması sürecini incelemek, bizim konumuzun dışındadır. Biz, eski ya da yeni Bulgar halkının tarihindeki olaylara, yalnızca, bu olayların ortaçağ Türkiye halkını ilgilendirdiği ölçüde değineceğiz.

Doğu Roma İmparatorluğu, 6. yüzyıl 2. yarımında, Avar'larla onlara bağımlı, Slav dilleri konuşan halkların Tuna ötesinden gelen saldırısına uğradı. Bu yığınlar 583'de bütün Balkan Yarımadasına yayıldılar. Avar bağımlısı olmayan, bugünkü Romanya dolaylarına gelmiş, Slav dilleri konuşan topluluklar da onlara katıldı. "Bütün yarımada, en güneyde bulunan ucuna kadar Slav'larla dolup taşmıştı" [56]. Peloponnesos bile, iki yüzyıldan fazla süre, Slav dilleri konuşan halkların egemenliğinde kaldı. *658'de, imparator II. Constans, bu halklar üzerine, belki Makedonya yöresine, başarılı bir sefer yaptı ve bu halklardan büyük kitleleri Anadoluya sürüp yerleştirdi* [57].

İlk Bulgarlar (Bulgar Türkleri) ise, daha sonra Balkan Yarımadasına girdi. Bunların devleti, Hazar Türklerinin baskısıyla dağılmış ve Bulgar yığınları bu yüzden, 7. yüzyıl ortasında, Balkan Yarımadasına doğru göçe başlamışlardı. 680'de, Doğu Roma orduları bunların üzerine yürüdü; fakat başarı kazanamadığı gibi, çekilirken çok yıprandı; Bulgarlar Varna bölgesine girdiler. O yöre, daha önceden Slavlaşmıştı. Buradaki, Slav dili konuşan halk, Bulgarlara bağımlı oldu. Ancak, bu yörede devlet kuran Bulgarlar, zamanla, o halkın kitlesi içinde eridi ve karışım ürünü yeni halk, Slav dili konuşan bir halk kimliğiyle ortaya çıktı. Doğu Roma imparatorluğu, Bulgar devletini, daha 680'lerde, tanımak zorunda kaldı.

55] "Slav soyu, Slav ulusu" vb. demekten geri duruyorum; bkz. yukarıda s. 20 dn. 40.

56] *Ostrogorsky*, s. 87.

57] *Ostrogorsky*, s. 109. Karş. yukarıda s. 60 dn. 43.

687'de, imparator II. Iustinianus, Bulgarlar üzerine sefer düzenledi. Slav yığınlarıyla da çarpışarak, Selâniğe varabildi, kente törenle girdi ve geriye döndü. Bu kez de, *yenilen Slav'lardan büyükçe topluluklar Anadoluya sürülüp, Opsikion Thema'sında (yaklaşık olarak, bugünkü Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Eskişehir illeri) timarlı sipahi olmak üzere yerleştirildiler* [58]. Bunlar, 30 000 kişilik bir ordu çıkaracak sayıda idiler.

Kaydetmeli ki, Doğu Roma İmparatorları böylece yabancı kitleleri öz yurdundan çıkarıp Doğu Roma ülkesine yerleştirme politikasını yalnız Slav dilleri konuşan halklara karşı uyguluyor değillerdi. *Amanos Dağları yöresinde bulunan ve Araplarla savaşta Rumlara hizmet etmiş çapulcu bir halk, Mardait'ler de imparatorluk ülkesine çağrılmış ve bir bölümü Attaleia/Antalya'ya, diğerleri devletin Avrupadaki topraklarına yerleştirilmişti; Kıbrıs halkından bir bölüm de, II. Iustinianus döneminde, Kyzikos bölgesine, bugünkü Kapıdağ Yarımadası yöresine yerleştirildi* [59]. Ancak, Anadoluya yerleştirilen Slav'ların çıkardığı kolordu, Rum devletine pek içten bağlı değildi. Bu kolordu, 691 yılında başlayan Arap savaşında, Araplardan yana geçti ve bu yüzden Rum ordusu, Sebastopolis (şimdiki ardılı, Yozgat ilinin kuzeydoğu ucunda ilçe merkezi durumuna yükseltilmiş Sulusaray) yakınındaki bir çatışmada bozguna uğradı. Buna rağmen imparatorlar, devlet ülkesine dışarıdan yabancı topluluklar getirmek ve onları asker-tarım işletmecisi olarak, ya da yalnızca tarımdan geçinen halk olarak yerleştirmek politikasını sürdürdüler.

756'dan başlayarak, Bulgarlarla Rumlar arasında büyük savaşlar dönemi açıldı; V. Konstantinos, Bulgarlar üzerine 9 kez sefere çıktı. Bu aralık, Bulgarlar arasındaki iç çekişmeler nedeniyle, "*...muazzam bir Slav kitlesi Bulgar sınır bölgesinden Bizans arazisine hicret etti. Bizans imparatoru bunlara, seleflerinin büyük Slav kitleleri iskân etmiş oldukları Bithynia'da ikamet yerleri gösterdi. Bu suretle, Anadolu thema'larındaki Slav unsuru yeniden ve şiddetle kabardı*" [60].

8. yüzyıl sonunda, imparatorluk, Bulgarlara haraç ödemek zorunda kaldı. 792 yılında, imparatorlukla Bulgar devletinin sınırında bulunan Markellai [61] yanında, İmparator VI. Konstantinos Bulgarlara yenildi ve kaçtı, pek çok komutan tutsak düştü, barışı satın almak için haraç ödemek yükümlülüğü üstlenildi. 811 yılı baharında, İmparator Nikephoros, Bulgaristan seferine girişip önce büyük başarılar kazandıysa da, bir dağ geçidinde pusuya düştü, öldürüldü, ordusu tek kişi sağ bırakılmıyarak kılıçtan geçirildi; Bulgar Han'ı Krum, İmparatorun kafatasından kendisine bir şarap çanağı yaptırdı.

58] *Theophanes* 364,15; *Ostrogorsky*, s. 122.

59] *Ostrogorsky*, s. 122-123.

60] *Ostrogorsky*, s. 156. Burada, *Nikephoros* 69,1'e göre Slav göçmenlerinin sayısının 208 000 olduğu da belirtiliyor.

61] Bugünkü Bulgaristanın doğu yarımında aşağı yukarı orta yerdedir.

Henüz tam Slav'laşmamış Bulgarların Han'ı, böylece, eski bir Orta Asya Türk geleneğini izlemiş oluyordu; örneğin Kuman (Kıpçak) Türklerinde de aynı gelenek vardı [62]. İran Safevî devletinin Türk İmparatoru (Şah) İsmail de, düşmanı Özbek Emîr'i Şeybek Han'ın kesilen başından kafatası üst bölümünün altınla kaplanmasını buyurmuş ve yaptırdığı bu tastan içki içmeğe başlamıştır [63].

Han'lar, Şah'lar, Sultan'lar, 16. yüzyıl sonunda bile, bu tür eğlencelere pek düşkünlük gösteriyorlardı. Şah İsmail'in oğlu ve ardılı Tahmasb, düşmanlarından Dev Sultan'ı kendi eliyle okladıktan sonra, askerlerine lokma lokma kestirerek ölüsünü bile yok ettirmiş [64]; ayaklanmış iken yakalanan Yukarı Geylân vâlisi Sultan Muzaffer'i kafese koydurup Tebriz'de Muzafferiye Câmii minaresine astırdıktan sonra üzerine yağ döktürüp yaktırmış [65]; baş kaldıran bir diğer düşmanını, Hoca Gulan'ı Tebriz'de Nasriye Câmii minaresine ayağından astırıp ölünceye kadar öyle bıraktırmış [66]; düşmanlarından Elkas Mirza'yı bir kalenin surları üzerinden aşağıya attırmış [67], Osmanlıyla birlik olan Bohtan aşireti Kürtlerinin diri diri kafa derilerini yüzdürtmüştü [68]. Türkiyedeki islâmcı kesimin şimdi Atatürk'e karşı bayrak-adam edinmeğe çabaladığı, Fâtih Sultan Mehmet'in bu gibi insanlık dışı marifetleri de, ona adanan ve sunulan, dolayısiyle onun denetiminden geçmiş, onun adamı *Kritoboulos*'un yapıtından öğrenilebilir.

Krum, 813 yılında da Edirne kuzey yakınlarında Versinikia'da (Sırpsındığı kuzeyinde, bugünkü Bulgaristan toprağında, Tunca batı kıyısında) sonradan İmparator olan, o zamanki Anatolikon Thema'sı komutanı Ermeni Leon'un da katıldığı savaşta, imparatorluk ordusunu yendi.

Bulgar baskısı, Çar Symeon döneminde doruğuna ulaştı. Symeon, 913 Ağustosunda İstanbulu kuşatacak ve 914'de, Doğu Roma İmparatoru olarak tanınmasını isteyecek kadar güçlü bir düşmandı. 914'de Edirne ona teslim oldu. 917'de

---

62] *Bahaeddin Ögel*, İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi, TTK yayını, Ankara 1962, s. 263.

63] *Şeref Han*, Şerefnâme, Farsça aslının Arapça çevirisinden Türkçeye çeviren Mehmet Emin Bozaslan, Ant Yayınevi, İstanbul 1971, c.II s. 149.

64] Şerefnâme, c.II, s. 173.

65] Şerefnâme, c.II, s. 188.

66] Şerefnâme, c.II, s. 190.

67] Şerefnâme, c.II, s. 202.

68] Şerefnâme, c.II, s. 205-206.

bugünkü Bulgaristanın Karadeniz kıyısına yakın bir dere boyunda, Akheloos'da [69] bir Rum ordusunu yok etti, arkasından İstanbul yakınlarında Katasyrtai denen yerde [70] ikinci bir meydan savaşını kazandı. 918 yılında Korinthos körfezine kadar egemenliğini yaydı. 923'de yine, bugünkü Türkiye Trakyasına saldırdı, Edirne'yi bir kez daha ele geçirdi, 924'de yeniden İstanbulu kuşatmaya kalktı, 927'de öldü. Bunu izleyen yıllarda Bulgarlarla Rumlar arasında barış egemen oldu; Symeon'un oğlu, yeni Çar Petro, Doğu Roma sarayından bir eş aldı.

İoannes Tzimiskes'in başta bulunduğu dönemde, savaş yeniden alevlendi. O sırada Bulgarlar, imparatorluğun Avrupadaki tüm topraklarının ve o arada başkent İstanbulun kendisine bırakılmasını isteyen Rus Çarı Svyatoslav'ın uydusu durumunda idiler. Tzimiskes, Bulgaristana bir sefer yaptı ve 971'de Bulgar başkenti Preslav'ı [71] ele geçirdi; Rusların tahttan indirdiği Bulgar Çarını yeniden Çar olarak tanıdı ve destekledi. Bulgarlar artık Ruslardan ayrılmağa başladılar. Tzimiskes, Rus Çarını da Silistre'de kıstırdı ve yendi.

Rum-Bulgar savaşının son aşaması, Çar Samuel dönemine rastlar. Büyük başarılar kazanan Samuel, 1014 yılı Temmuzunda imparator "Bulgarkıran" II. Basileios komutasındaki orduya yenildi, kaçtı, askerinin çoğu kılıçtan geçirildi, tutsak alınan 14 000 kadar askerin iki gözü kör edildi; yalnız, her 100 askerden biri, yurda dönüş yolculuğunda sürübaşılık edebilsin diye, tek gözü çıkarılıp diğer gözü çıkarılmadan bırakıldı. Bu körler ordusu, kaçan Çar'larının yanına geldiğinde, Samuel bayıldı [72] ve iki gün içinde öldü. Bulgar devleti kısa sürede yıkıldı, ülkesi Rum imparatorluğu ülkesine katıldı.

II. Ruslarla savaşım

Ruslar, bugün Türkiye denen ülkenin tarihinde ilk kez 9. yüzyılın ortasına doğru görüldüler ve Anadolunun kuzeydoğu parçasının Karadeniz kıyılarını sürekli olarak korsan akınlarıyla denizden talan ettiler. İstanbul çevresine bütün akınları da, çok sayıda küçük gemiyle deniz yolundan gelerek olmuştur. Bu akınların birincisi 860'da; daha sonrakiler 904, 941 ve 1043'de oldu.

69] Akheloos, Hellen'ler öncesi, Luvi/Pelasgos dilinden kalma, Akha (=Su) öğesiyle türetilmiş bir sözcüğün Hellen ağzına uydurulmuş biçimidir ve daima akarsu adıdır. Bkz. *Umar*, TT Adlar, "Akheloos"

70] Hellen dilinde Syrtai, balıkçıların kullandığı çekme ağı'nı anlatan Syrtè (è'si eta/ita ile) sözcüğünün çoğuludur; Kata ise, "Aşağı-" anlamında öntakıdır. Bunlara bakarak, hem Katasyrtai'nin bir diğer Syrtai'den ayrılması için böyle anıldığını, hem de deniz kıyısında bir balıkçı yerleşimi olduğunu anlayabiliyoruz.

71] Rum ağzında, örneğin *Anna Komnena*'da, Peristhlaba; Osmanlıda: Eski İstanbul.

72] Besbelli ki, birdenbire tansiyon yükselmesi nedeniyle beyin kanamasından.

971'de İmparator Tzimiskes'in Ruslarla yaptığı savaştan, az önce söz etmiştik. İmparator, Rus uydusu Bulgarları yendikten sonra, Rus Çarı Svyatoslav'ın savunduğu Silistre'yi kuşattı, çok kanlı çarpışmalarda üstün gelerek kenti aldı. Svyatoslav, saldırmazlık andlaşması yaptıktan sonra yurduna dönerken, Dnyepr çağlayanları yanında Peçeneklerle giriştiği bir çatışmada öldürüldü. Bundan böyle, Ruslar, hem yeniden saldırıya geçecek güce kavuşamadıkları, hem de o sıralarda Rum papaslarınca hristiyanlaştırıldıkları, ortodoks kilisesine bağlanmış oldukları için, İmparatorluğun saygılı dindaşları olmuşlardır.

E. Bu dönemde iç bunalımlar

I. İkona kırıcılık savaşımı

Doğu Roma imparatorluğunda, ilkçağ çoktanrılı inancından gelme pek çok geleneğin hristiyanlık giysisine büründüğünü, hristiyanlığa sızdığını belirtmiştik. Bu arada, zamanla, İsa'nın, Meryem'in, İsa çömezlerinin resimleri, heykelleri, bunları canlandıran kabartmalar vb.'ne gösterilen saygı, kutsal nesnelere tapkı görünüşü ve niteliği kazanmıştı. Öz hristiyanlığa yabancı bu gibi sapmaları gidermek, temizlemek isteyen bazı imparatorlar, belki o sıralarda ilişkiye girilen islâmlıktaki resim vb. düşmanlığından da etkilenerek yahut esinlenerek, böyle uygulamalara karşı savaşım açtılar. Ne var ki, halkın büyük bir bölümü, ikona vb. nesneleri kutsal saymayı, artık, dinsel inancın bir parçası olarak benimsemişti. İmparatorların ikona kırıcılık savaşımı büyük direniş gördü; bu yüzden ağır bir bunalım çıktı, çok kan döküldü ve en kötüsü, 120 yıl kadar süren bu savaşım boşuna oldu, sonuçta eski uygulama süregitti.

Başlangıçta, bu savaşımın düşünsel temelini hazırlayanlar ve kışkırtıcılığını yapanlar, bazı Anadolulu din adamlarıydı. Bu arada özellikle, Claudiopolis (şimdi: ilçe merkezi Mut) Başpiskoposu Thomas ve Nakoleia (Seyitgazi) Piskoposu Konstantinos anılmalıdır. Başkentteki Patrik ve diğer ortodoks kilisesi büyükleri, bu eğilimin karşısındaydılar; hatta, Nakoleia Piskoposuna Heresiarkhos (Dinden sapanların başı) adını takmışlardı. Ancak, Anadolulu bir komutan, İsauria'lı (İsaura/Bozkır dolaylarından) II. Leon İmparator olunca, ikona düşmanı eğilimini belli etti ve 726'da bu doğrultuda eyleme geçerek, ikona'lara tapkı uygulamasını yeren konuşmalar yaptı, öğütler verdi. Arkasından, imparatorluk sarayının kapısı üstüne çakılmış İsa heykelini söktürdü; bir subayın çekiç kullanarak, kırıp dökerek heykeli söktüğünü görenler hemen saldırıp subayı parçaladılar, bunların içinden yakalanabilenler idam edildi. Büyük bir karışıklık çıktı; Hellas/Yunanistan Thema'sında ayaklanma bile başgösterdi.

Leon, ayaklanmayı pek kısa sürede bastırdığı halde, sabırlı davrandı. Papa'yı ve İstanbuldaki Patrik Germanos'u kendi yanına çekmek istedi. Bu çabasında başarı kazanamadı, üstelik tüm manastır keşişleri kendisine karşı çıktı; yine de, 730'da, bütün ikona'ların yok edilmesini buyuran bir buyrultu yayınladı.

Leon ölüp de yerine oğlu V. Konstantinos geçince (741), genç İmparatorun eniştesi, ablasının kocası Artabasdos [73], başkentte Konstantinos'u devirip bir süre kendini İmparator olarak tanıttı ve bu konuda başarı kazanabilmek için İstanbuldaki kilise büyükleriyle halka, kendisini, ikonalara saygı özgürlüğü isteyenlerin baş savunucusu gibi gösterdi. Fakat çok geçmeden V. Konstantinos, Artabasdos'u 743 Mayısında Sardeis yakınında, dolayısiyle Salihli yöresinde, bozguna uğrattı; Ağustosta, onun oğlu Niketas komutasındaki diğer bir orduyu Modrene/Mudurnu yakınlarında yendi; Eylülde İstanbulu kuşatıp başkente girdi, düşmanlarının kimini öldürttü, kimini sakat bıraktırdı.

İkona kırıcılık eğilimi babasınınkinden de güçlü olan V. Konstantinos, 754'de Hiereia/Fenerbahçe'de imparatorluk sarayında bir konsil (kilise büyükleri kurultayı) topladı; bu konsil'e, hepsi de ikona kırıcılık yandaşı 338 Piskopos katıldı ve doğal olarak, konsil'den, tüm ikonaların yok edilmesi, bundan böyle ikonalara saygı gösterilerinde bulunulmaması, buna uymayanların din düşmanı sayılması ve aforoz edilmesi gerektiği yolunda karar çıktı. Yine de, V. Konstantinos'un ömrü boyunca iki karşıt görüşün yandaşları arasında savaşım son bulmadı ve bu yüzden zaman zaman kan döküldü.

V. Konstantinos ölünce (775), bir Hazar Prensesinden doğma, bu yüzden kendisi de Hazar sanıyla anılan oğlu IV. Leon başa geçti. İkona düşmanlığı bunun zamanında da devlet politikası olarak sürdürüldü, ancak bir ölçüde yumuşadı. Hazar Leon'un ölümünde (780) çocuk yaştaki oğlu VI. Konstantinos İmparator olduysa da, çocuğun hırslı anası, ikona düşkünü İmparatoriçe Eirènè (İrini) gerçek egemenlik sahibiydi; onun girişimiyle, ikona düşmanı ileri gelenler birer birer etkiden, güçten yoksun bırakıldı, 787 yılında Nikaia/İznik'de yeni bir konsil toplandı ve burada, 754 konsilinin ikona düşmanı kararları kaldırıldı, üstelik ikona düşmanlığının dinden sapma olduğu yolunda karar alındı.

Ermeni soyundan İmparator V. Leon (813-820) döneminde, bu İmparator, ikona düşmanı savaşımı canlandırdı. Başta Patrik olmak üzere bazı kilise büyüklerinin karşı çıkmasına rağmen, bu politikasında direndi; kendine uyacak birini Patrikliğe getirdi ve yeni Patriğin başkanlığında, Ayia Sophia kilisesinde toplanan Piskoposlar kurultayı, 787 İznik konsili'nin kararlarını geçersiz, 754 Hiereia/Fenerbahçe konsilinin kararlarını geçerli saydı, ikona'ların yok edilmesini kararlaştırdı.

Amorion'lu II. Mikhaèl döneminde (820-829) bir geriye dönüş oldu; ikona düşmanı savaşım bir yana bırakıldı, bu yüzden sürgün edilenler bağışlandı, üstelik konuya ilişkin tartışma yürütülmesi yasaklandı.

73] Adına bakılırsa, Ermeni olmalı; İÖ 1. yüzyılda yaşamış Ermeni kralı Büyük Dikran'ın (Tigranes) aynı adı taşıyan bir oğlu vardı.

İmparator Theophilos zamanında, 837'de, ikona düşmanlarının önde gelenlerinden biri, İoannes Grammatikos, Patrik oldu. Patrik'le İmparator, işbirliği ederek yine ikona düşmanı uygulamaya girişmek istediler ve bu yüzden yine kan döküldü, karşıt düşüncedeki insanlara işkence edildi. Ancak, bu uygulama, başkentin dışına pek çıkamadı ve Theophilos ölünce (842) sona erdi; bundan böyle, imparatorlukta ikona kırıcılık savaşımı hiçbir zaman canlanmadı.

II. Paulikianos'larla (Paulos'çularla) iç savaş

Rumların Paulikianismos dediği Paulos'çuluk, Mani'nin kurduğu, İran Zerdüşt dini ile hristiyanlığı birleştirip bağdaştırmaya çalışan ve hem hristiyanlarca hem de İranlılarca sapık sayılan Mani'cilik (Rumcada: Manikheismos) inancından geniş ölçüde etkilenmiş ama hristiyanlığa daha yakın bir inançtı ve hristiyanlığın gerçek özünü yansıtmak iddiasındaydı. 7. yüzyılın ortasından az sonra ortaya çıkan Paulos'çuluğun adı, *Anna Komnena*'nın sandığının tersine, Kallinikos oğlu Paulos'dan gelmez. Mani'cilik üzerine oturan bu inancın "kurucusu", Samosata/Samsat yakınında Manalis köyünün yerlisi Konstantinos adlı biriydi. Sonradan Sylvanos (Lâtincede: Sylvanus, "Orman halkından") adını takınan bu kişinin yaydığı inanç, hristiyanlığın özünü bulmak için Ermiş Paulos'un (o da aslında Tarsus'lu bir musevî yurtdaşımız iken, Şaul adını taşırken, hristiyan düşmanı iken, sonradan hristiyan olmuş ve yeni inancının yayılmasına çok büyük katkıda bulunmuştur) bıraktığı yapıtlara, mektuplara önem vermekte, onlara dayanmaktaydı. Zaten Konstantinos bu yüzden Sylvanos adını takınmıştı; Sylvanos, Ermiş Paulos'un çömezlerinden biridir. Paulos'çular, ikona'lara saygı göstermiyor, din ulularından arta kalmış kemikler, böyle kişilerin hristiyanlık düşmanlarınca öldürülmesinde kullanılmış işkence araçları, İsa'nın çakıldığı haç'ın parçaları diye bilinen nesnelerde hiçbir kutsallık, hatta saygıdeğerlik görmüyorlardı.

Bu inanç Anadolunun iç, doğu, güneydoğu ve kuzeydoğu bölgelerine hızla yayıldı. Önder durumundaki Sylvanos, Koloneia/Şebinkarahisar'ın yakınına yerleşti. 27 yıl boyunca inancını yaydıktan sonra, orthodox öğretiye sahip çıkan devletin Paulos'çulara karşı giriştiği savaşım sırasında öldürüldü, daha doğrusu öldürtüldü: *Edward Gibbon*'un (54. bölümde) anlattığına göre, bir Rum Papas, mülkî ve askerî yetkilerle donatılmış olarak, Şebinkarahisar'a geldi; tutuklanan Sylvanos'un karşısına çömezlerini dizdi ve çömezler, öldürülmek istemiyorlarsa, kendi "Pîr"lerini taşa tutarak öldürmek zorunda bırakıldılar.

Aradan geçen birbuçuk yüzyıl kadar süre içinde Paulus'çulara çok eziyet edildiği ve yüzbinlercesi öldürüldüğü halde bu inanç, Anadoluda canlılığını yitirmedi ve 9. yüzyılda, Paulus'çular ayaklandı. Karbeas adlı bir komutan, başlarına geçti. Halife devletinden de yardım gördüler; Tephrike/Divriği'yi başkent edinip berkittiler. 35 yıl kadar süreyle (845-880), çevreye akınlarda bulundular ve zaman zaman, bu akınları Arap atlılarıyla birlikte yaptılar. Üzerlerine yürüyen İmparator III. Mikhaël, Samsat surları dibinde yenildi, zorlukla kaçtı. Karbeas ölünce, yerini Khrysokheiros (Rumca: "Altın El") aldı. Onun yönetimindeki Paulos'çular, Araplarla birleşerek, İznik, İzmit, Ankara

ve Ephesos/Selçuk'u talan ettiler; sonuncunun talan edilmesi sırasında Ermiş İoannes'in (St.Jean'ın) mezarı diye bilinen yer üzerine Iustinianus'un yaptırdığı (görkemli kalıntıları günümüze ulaşmış) büyük kiliseyi de esirgemediler, bu yapıyı atları için ahır olarak kullandılar. İmparator Makedonyalı Basileios, haraç önererek barış istemek zorunda kaldı. Ancak, Khrysokheiros'un, başarılarından başı dönmüştü; Basileios'dan, İmparatorluk ülkesinin Anadolu bölümünü ona bırakmasını istedi. Basileios, savaşmağa zorlandı; Paulos'çuların yaşadığı yöreleri yaktı yıktı, ama güçlü Divriği hisarına saldıramadı ve geriye döndü. Bu ara bir akına çıkan Khrysokheiros, dönüş yolunda pusuya düştü, öldürüldü, başı kesilip İmparatora getirildi (872'de). Yeniden sefer düzenleyen İmparatorluk ordusu, Divriği'ye geldi, kenti boşaltılmış buldu ve yakıp yıktı. Daha sonra, sonucu *Ostrogorsky*'den aktaralım, "Bunlara karşı yapılan harekât binlerce Paulikian'ın hayatına mâl ve bunların kitleler hâlinde Trakya'ya tehcir ve iskânına sebep oldu". Bu kıyımdan geçirme ve kitleler hâlinde sürgün etme uygulamaları sonucunda, Paulos'çuluk, Anadoluda zamanla söndü; buna karşılık, Avrupa'da, Trakyaya yerleştirilen Paulos'çuların inancı çeşitli adlara, çeşitli içeriklere bürünerek pek çok yere yayıldı ki, bu sonuncu gelişmenin incelenmesi bizim konumuzun dışındadır. Ancak, Paulos'çuluğun uzantılarından Bogomil'liğe karşı Alexios Komnenos'un savaşımından ve zulmünden, ileride söz edeceğiz.

III. Yönetimde etkinlik çekişmeleri

Her toplumun tarihi, yönetimde etkinlik kazanmak ya da etkinliğini arttırmak isteyenlerin gerek birbiriyle gerek yönetimde etkinliğini yitirmemek isteyenlerle savaşımını içermek yönünden zengindir, ama belki hiçbiri, Doğu Roma devleti toplumunun tarihi kadar değil. Bu toplumda yalnız İmparatorların, İmparatoriçelerin bulaştığı saray entrikalarının, tahttan indirmelerin, düşmanının gözünü kızgın demirle kör ettirmelerin, burun ya da dil kestirmelerin öyküsünü özetlemek bile ciltlerle kitap yazılmasını gerektirirdi. Oysa, bizim incelememiz, saray tarihçilerinin yapıtlarında görülenin tersine, Sultanların, İmparatorların, saraylıların kişiliğini ya da kişisel yaşam öykülerini aydınlatmaya değil, Türkiye halkının sonsuz oluşum, değişim süreci içinde belli bir aşamanın koşullarını ve sonuçlarını aydınlatmağa yönelmiştir. Bu nedenle biz, Türkiye halkının, Rumlaşma döneminde tanık olduğu (bir yandan da kendisine ucu dokunduğu ölçüde acısını çektiği) saray içi çekişmelerin, komutanlar arası iç savaşların en ilgi çekici bir örneği üzerinde biraz ayrıntılı durmakla yetineceğiz. Tümüyle bu tür entrika ve çekişmeler içinde geçen bir yaşamı, İmparator II. Iustinianus'un yaşamını izleyelim.

II. Iustinianus, 685 yılında, 16 yaşındayken İmparator olmuştu. Önce büyük yengilerle şan kazanmaya heveslendi. Araplara karşı sefere çıktı; ancak, ordusundaki, Slav kökenli 30 000 kadar asker düşmandan yana geçince, yukarıda belirttiğimiz üzere, Sebastopolis/Sulusaray yakınında büyük bir bozguna uğrayıp kaçtı. Sonra, öfkesinden, ülkesinde bulunan Slav topluluklarına karşı büyük bir kıyıma girişti. Halkı zulüm altında inlettiği için herkes ondan nefret ediyordu. 692 yılında gözden düşüp zindana konmuş bir komutan, Leontius, 695 yılında bağışlanıp, Hellas (Yunanistan) Thema'sı

komutanlığına atanır atanmaz, Maviler "parti"sinin ve papaslar, keşişler takımının desteğiyle, ayaklanma başlattı; zindanları boşaltıp buradaki ipten kazıktan kurtulmuş kişileri yanına alarak, imparatorluk sarayını bastı. Patrik de ondan yana çıkıp, Ayia Sophia kilisesi önünde, İmparator olarak artık II. Iustinianus'u değil, Leontius'u tanıdığını duyurdu. Iustinianus tutuklandı; hippodromos'da (Sultan Ahmet Meydanında o zaman bulunan, at koşusu vb. için yapılmış stadyum benzeri yapıda), koşu yolunda yürütüldü, izleyici sıralarındaki mutlu halk onu yuhaladı, ona gönlünce sövdü; sonra Iustinianus götürüldü, burnu kesildi, Kırım'da Khersones kentine [74] sürgün edildi.

Iustinianus, başına gelene râzı olacak yapıda bir kişi değildi. O arada, Leontius donanmanın ayaklanması üzerine tahttan düşürüldü (698); yerine, Yeşiller "parti"sinin desteğiyle II. Tiberius çıktı, Leontius da burnu kesilerek bir manastıra kapatıldı. Sürgündeki Iustinianus'un yeniden İmparator olmak için ayaklanma çıkarmak hazırlıklarını farkeden Khersones kenti yöneticileri, onu yeniden İstanbula göndermek kararını vermişken Iustinianus kaçtı ve Hazar Kağanına sığındı. Kağan onu saygıyla karşıladı, onu kendi kızkardeşiyle evlendirdi ve onunla bağlaşıklık andlaşması yaptı.

Olan biten Tiberius'un kulağına gidince, Tiberius, Kağana elçiler yolladı ve büyük ödünler, armağanlar karşılığında Iustinianus'un teslimini istedi. Kağan, belki Doğu Roma devletiyle ilişkileri bozmak istemediğinden, belki önerilen karşılıkların çekiciliğine kapıldığından, Iustinianus'u teslim etmeğe niyetlenmişti ki, Iustinianus durumu öğrendi ve binbir serüven geçirerek Karadenizin batı kıyılarına kaçtı, Bulgar Han'ı Tervel'in yardımını sağlayıp onunla birlikte, büyük bir ordunun başında, İstanbul surları önüne geldi (705). Ordu, başkentin güçlü surları önünde çâresiz kalmışken, Iustinianus, ölümü göze almış birkaç yoldaşıyla gece karanlığında bir su kemeri üstündeki borudan, İstanbula girdi, kentin küçük bir bölümünü ele geçirdi; Iustinianus'un kan dökücülüğünü bilen halk yılgınlığa düşerek boyun eğdi, Tiberius kaçtıysa da sonradan yakalandı. Bundan böyle 6 yıl egemenlik süren ve icad edilmedik işkence, yapılmadık zulüm bırakmayan kesik burunlu İmparator, yeni egemenlik döneminin ilk işlerine hemen başladı. Önce, Tiberius'un kardeşi, değerli bir komutan olan Herakleios ve yardımcı komutanları, subayları, başkent surları üzerine dizilen darağaçlarında asıldılar. Tiberius'un ordusundaki askerlerden tüm yakalananlar öldürüldü. Tiberius ile ondan önceki, manastıra kapatılmış İmparator, tahtı Iustinianus'un elinden alan Leontius, halkın önünde yürütülüp, bağıran çağıran kalabalığın taşlamasıyla, bıçaklamasıyla uzun süre işkence edilerek, hippodromos'a getirildiler. Burada İmparator Iustinianus, en görkemli giysilerine bürünmüş oturuyordu. Eski İmparatorlar, gövdeleri yerde sürüklenerek, önüne getirildiler. Iustinianus aşağıya indi, yanlarına gidip ayaklarıyla onların enselerine bastı. Sonra, her ikisinin kafası kesildi. Onlarla işbirliği eden Patrik Kallinikos'un gözleri oyduruldu.

74] Rusçası Korsun. Sivastopol yakınında, tarihçesi ilkçağa uzanan bir kent; 1299'da Moğollarca yıkılmıştır.

Bu sırada, İtalya'da imparatorluğun elinde kalabilmiş birkaç bölgeden birinin başkenti durumundaki Ravenna'da, hoşnutsuzluk belirtileri görüldü. Iustinianus, kenti cezalandırmak için bir ordu gönderdi. Ordu, kenti acımasızca talan etti, ileri gelenler tutuklanıp zincire vurularak İstanbula getirildiler ve öldürüldüler; Iustinianus, din adamı öldürtmenin günah olduğuna inandığından, Ravenna Piskoposunun da gözlerini oydurtmakla yetindi (709). Arkasından, eski sürgün yeri olan Khersones kentine bir cezalandırma ordusu gönderdi. Halkın bir bölümü kılıçtan geçirildi, çocuklarla gençler tutsak edilip köleleştirildi, başkente getirilen ileri gelenler yine Hippodromos/At Meydanı'nda halkın önünde yürütülüp sonra işkenceyle öldürüldüler. Iustinianus bu gösteriden o kadar hoşnut kaldı ki, halkın geri kalanını getirmeleri için Khersones'e ikinci kez asker yolladı. Ancak, bu askerleri götüren filo, Karadenizin ünlü fırtınalarından birine yakalandı, battı, askerlerle denizciler boğuldu. Khersones'i yerle bir etmek ve halkını kılıçtan geçirmek buyruğuyla yeniden bir filo yükü asker gönderildi. Halk karşı koydu, gönderilen askerlerle denizciler onlara katıldı, Hazar'lar da ayaklananları destekledi. Bunları yatıştırmak için bir elçiler kurulu başkentten Khersones'e geldiyse de, halk hem kuruldaki kişileri hem de yanlarında bulunan 300 koruyucu askeri öldürdü, artık imparator olarak Iustinianus'u değil, komutan (Ermeni) Bardanes'i tanıdıklarını duyurdu. Donanma bu kişiyle İstanbul önüne gelince (711), halk başkentin kapılarını açtı, Iustinianus yakalandı ve öldürülüp başı kesildi, kesik baş sergilenmek üzere Ravenna ve Roma'ya gönderildi.

IV. Sınıfsal savaşım

Anadoluda üretim aracı olarak köle kullanılması, daha 6. yüzyılda ikinci plâna düşmüş ve üretimin yükü, toprağa bağlı yarı özgür insan durumundaki köylü sınıfının omuzuna binmişti. Iustinianus hukuku, bunların sömürülmesini önleyici kurallar içermiyordu; tersine, bunların baskı altında tutulması için arazi sahiplerine yetkiler tanıyordu.

II. Mikhaèl döneminde (820-829) Anadoluya yerleştirilmiş Slav'lardan Thomas adlı komutanın çıkardığı ayaklanma, tıpkı bin yıl önceki Aristonikos ayaklanması ve 6 yüzyıl sonraki Samaona Kadısı oğlu Şeyh Bedrettin ayaklanması gibi, sınıfsal içerikli, toplum yapısında devrim yaratmayı amaçlayan bir kitle hareketi niteliğine büründü. Thomas'ın, yine bu tür bir ayaklanmayı II. Katerina döneminde Rusya'da çıkaran Yemelian Pugaçov'un kendisini ölmüş eski Çar Piyotr/Petro imiş gibi tanıtmasına benzer biçimde, (797 yılında öz anası İmparatoriçe Eirènè'nin buyruğuyla sarayda, doğduğu odada kör edilen ve tahttan indirilen) VI. Konstantinos imiş gibi tanıtması da ilginç bir benzerliktir.

Thomas, kendini yoksulların koruyucusu diye gösteriyor, onlara daha iyi yaşam vaad ediyordu. Yığınlar, geniş ölçüde, ona katıldı; "Köle efendisine, asker subayına karşı öldürücü ellerini kaldırmıştı" [75]. Ancak, İstanbul'u kuşatmaya bile girişebilen

---

75] Tarihçi *Theophanes*'den aktararak *Ostrogorsky*, s. 191.

Thomas'ı, İmparator II. Mikhaèl'in yardımına koşan Bulgar Han'ı Omurtag'ın ordusu yendi (823); Arkadiopolis/Lüleburgaz'a kapanan Thomas, İmparatorun eline düştü ve tıpkı Aristonikos, Spartacus, Bedrettin, Pîr Sultan Abdal, Pugaçov vb. gibi, tutsak edildikten sonra öldürüldü.

Sonraki yıllarda, İmparator I. Romanos, kendi çağında toplumsal yapının orta direği durumunda bulunan küçük arazi sahiplerini korumak için bazı önlemler almak gereğini duydu. Çünkü, o aralık, bu orta sınıfın yok olması süreci pek hızlanmıştı. Büyük arazi sahipleri, ekonomik bunalım nedeniyle durumu güçleşen küçük arazi sahiplerinin elinden araziyi satın alıyor ve arazinin eski sahipleri, aynı yerde, toprağa bağlı, yarı özgür, yarı köle emekçi köylüler durumuna düşüyordu. Böylece, imparatorlukta, büyük arazi sahibi ileri gelenler sınıfı gittikçe gücünü arttırmağa başlamıştı. Oysa bu, devlet için hayırlı bir gelişme değildi. Çünkü o ara sosyal adalet kavramı bilinmiyordu ve devletin sosyal adaleti gerçekleştirmek diye bir anayasal görevi yoktu ama, devletin askerî gücü, timarlı sipahi düzeni yönünden, küçük arazi sahipleri sınıfına geniş ölçüde dayandığı için, bu sınıfın zorluklar çekmesi, güçsüzleşmesi, yok olması, devletin zararına idi.

Bu yüzden, başkent yöneticileriyle kırsal aristokrasi diyebileceğimiz büyük arazi sahipleri sınıfı arasında bir savaşım başladı. I. Romanos, bazı yasal önlemler aldı. Örneğin, köylü arazisinin satışa çıkarılmasında, satıcının hısımları gibi birtakım kimselere öncelikli alım hakkı tanındı; ancak böyleleri istekli çıkmazsa araziyi başka biri alabilecekti. Diğer bir buyrultu ile, değerinin yarısından daha az bedelle satılmış arazinin sonradan geri alınabilmesi hakkı tanındı.

Nikephoros Phokas'ın İmparator'luğu döneminde (963-969) bu gibi uygulamalar yumuşatıldı; çünkü bu Kayserili İmparatorun kendisi de büyük arazi sahibi kırsal yöre aristokratlarındandı. Onun 867 yılında çıkardığı bir yasa, kendisinden önceki İmparatorları yoksul köylülerden yana çıkıp yurtdaşlara karşı eşitlik gözetme ilkesinden uzaklaşmış olmakla suçlamaktaydı. Nikephoros, bu yasa ile, öncelikli alım hakkına sınırlamalar getirmiştir (yâni, parayı bastıranın araziyi alabilmesine çıkarılan engelleri önemsizleştirmiştir). Ama o da, timarlı sipahi sınıfını güçlendirici önlemler almaktan geri kalamadı. Örneğin, onun bir buyrultusuna göre, timarlı sipahi, arazisinin yaklaşık 12 libre altın [76] değerindeki bölümünü mutlaka kendinde tutmak zorundaydı; fazlasını satabilirdi. Böylece, Nikephoros, timarlı sipahinin en az 12 libre altın değerinde araziye sahip bulunması ilkesini yerleştirmek istemişti.

Nikephoros Phokas döneminde, islam devletlerinin uygulamakta olduğu, sonradan Selçuklu ve Osmanlılarda da uygulanan cizye yükümlülüğü benimsendi. İslâm devletlerinde bu vergiyi, devletin islâm dininden olmayan ve reaya (sürü) diye anılan uyrukları öderdi. Nikephoros, aynı yükümlülüğü, Araplardan geri alınan, ama artık

---

76] Libre, Romalılarda, 327 gram karşılığı idi.

halkı islâmlaşmış olan bölgelerde uygulattı [77]. Örneğin Halep Emîri, onun döneminde, İmparatorluk bağımlısı idi ve kentin hristiyan olmayan halkı, imparatorluğa vergi ödüyordu.

Nikephoros'u öldürterek İmparator olan Tzimiskes [78], onun gibi, kırsal aristokrasi sınıfından olduğu halde, köylüler politikasında devlet çıkarını kendi sınıfının çıkarı üstünde tuttu. O kadar ki, kırsal aristokratların büyük çiftliklerine baskınlar yapılıyor ve orada ırgat durumuna düşmüş timarlı arazi sahipleri bulunursa bu kişiler zorla eski topraklarının başına getiriliyorlardı. Ancak, dikkat edilirse, bu uygulama yalnız devletin çıkarını koruyucu bir uygulama idi, yoksa orta sınıfı, küçük arazi sahibini koruyucu bir uygulama değildi. Çünkü bu uygulama çerçevesinde küçük arazi sahiplerinin, kendileri için gerekli bile olsa, arazilerini satma, başka yere göç etme hakkı yok ediliyor, bunlar da toprağa bağlı devlet kölesi gibi bir duruma itilmiş oluyordu.

Bulgarkıran II. Basileios (976-1025), Anadoludaki kırsal aristokrasiyle çekişmeyi sürdürdü. Bu sınıftan olan ve bu sınıftan destek gören, (Nikephoras Phokas'ın yeğeni) Bardas Phokas'ın ayaklanmasını, bastırdı. Sonra, bu sınıfın ekonomik gücünü kırmaya çalıştı. Ancak, onun bu tutumu, yoksul köylülere yardımcı olmak isteğinden kaynaklanmadığı gibi, hatta, yalnız devlet çıkarını korumak amacına yönelmiş de değildi; geniş ölçüde, bu sınıfa karşı duymağa başladığı hınçtan kaynaklanıyordu. Bu yüzden, Basileios, çeşitli aşırılıklara da düştü. Örneğin, Suriye üzerine çıktığı seferden dönerken Kappadokia'da konuk olduğu Eusthatios Maleinos adlı bir zenginin gücünü, topraklarının genişliğini, adamlarının çokluğunu, birkaç bin kişilik bir savaşçılar birliğini çıkarabilmesini kıskanıp bu kişiyi başkente çağırdı ve orada alıkoydu, bütün arazisini de bedelsiz olarak kamulaştırdı. 996 yılında çıkardığı bir Novella (=yeni hukuk kuralı getiren buyrultu) ile, yasaya aykırı yolda elde edilmiş arazinin geriye istenmesi hakkının 40 yılda zamanaşımına uğrayacağı yolundaki ilkeyi kaldırdı; böylece, kırsal aristokratların yasaya aykırı olarak elde ettikleri, küçük arazi sahiplerine ait

---

77] Bu verginin Rum devletindeki adı *kephaleion* idi (*Dimitris Kitsikis,* Türk-Yunan İmparatorluğu, çev. Volkan Aytar, İletişim Yayınevi, 2. bsl. İstanbul 1996, s. 66). Söz konusu ad, verginin, "kişi başına", eskilerin deyişiyle "kelle başına" (per capita) alındığına işaret eder.

78] Kayseri'li Phokas ailesinden komutan Nikephoros Phokas, bir meyhanecinin kızı iken II. Romanos'la evlenip 963'de dul kalan ve bir süre küçük oğlu adına İmparator Nâibesi durumunda bulunan, genç ve güzel olduğu kadar hırslı ve acımasız İmparatoriçe Theophano ile anlaşmalı düzenlenmiş, uydurma bir ayaklanmadan sonra İmparator olmuş, aynı yıl (963) eski İmparatoriçeyle evlenmişti. Egemenlik yıllarında en güçlü yardımcısı, Ermeni soyundan komutan İoannes Tzimiskes idi. Ancak Theophano, Tzimiskes'le anlaşmakta gecikmedi; ikisi bir olup, Nikephoros'u yatak odasında öldürttüler (969); Tzimiskes İmparator oldu, ama Patrik'in baskısı yüzünden Theophano ile evlenemeyip onu saraydan uzaklaştırmak zorunda kaldı.

toprakların, bir zamanaşımına bağlı olmadan her zaman geri alınabilmesini sağladı. [79]. Kırsal aristokratlara topraklarındaki yoksul köylülerin ödeyemediği vergi bölümünden devlete karşı sorumlu olmayı yükledi.

II. Basileios'un ölümünden sonra, yerine geçen güçsüz İmparatorlar, kırsal yöre aristokratlarına karşı bu savaşımı sürdüremediler. Köylülerin ve timarlı sipahilerin çöküşü, bu sınıfların yoksullaşması, arazilerini kırsal yöre aristokratlarına kaptırıp toprağa bağlı yarı köle durumuna düşmesi süreci çok hızlandı. Timarlı arazi sahipleri sınıfının çöküşü, kaçınılmaz olarak, devletin askerî gücünü de önemli ölçüde azalttı.

F. Türklerle savaşım dönemi başlıyor

I. Selçukluların ilk saldırıları

İslâm olmayan Türklerin Tuna ötesinden gelerek zaman zaman Doğu Roma İmparatorluğu ile çatışmasını anlatmıştık. İslâmlığın daha ilk yüzyıllarında da, kendileri ya da sadece Bey'leri islâm dinini (içeriğini doğru dürüst bilmeden) benimsemiş, Arap hizmetine girmiş bazı Türk toplulukları, Anadoluyu çiğneyen Halife orduları içinde bulunmuşlardı; örneğin, Amorion'u yıkan Halife Mesleme ordusunun Türk atlı birliklerinin başında, Türkelinde Afşin (Kralcık, Prens) sanıyla hüküm sürmüş babası, Kara Buğra oğlu Afşin Kâvus dolayısiyle, kısaca Afşin diye anılıp ün kazanan, Kâvus oğlu Heyzar (Arap ağzında, Haydar) da vardı.

İslâmlıkları daha başından beri kendilerine özgü içerikte bir islâmlık olan Oğuz Türklerinin (Türkmenlerin), kendi devletlerini (Büyük Selçuklu Devleti; bunu, Anadoluda kurulan Rum/Anadolu Selçukluları Devletinden ayırmak için Büyük

---

79] Geleneksel marxist anlayışta, hukuk, "toplumda o çağda egemen olan üretim ilişkilerine ve üretim araçlarının mülkiyetinin kimde, hangi sınıfın elinde bulunduğuna bağlı olarak, yâni toplumsal-ekonomik alt yapıya bağlı olarak zorunlu biçimde içerik alan bir üst yapı kurumu"ndan ibaret sayılır. Bu anlayışta bir gerçek payı vardır ama, gerçeğin sadece bir payı vardır; onu tümüyle gerçek sanmak, evrensel diyalektiği gözden kaçırmak olur, marxizmin sahip çıktığı diyalektik materyalizme sırt dönmek olur. Çünkü:

a. Şimdi sözünü ettiğimiz örnekte görüldüğü üzere, tarihin nice döneminde nice toplumda hukuk kurallarının şu veya bu içerikte olarak ortaya çıkmasını, *egemen sınıfın çıkarı dışında, egemen toplumsal düzenin yararı dışında* birtakım etkiler gerektirmiştir.

b. Toplumda geçerli ekonomik-toplumsal düzen ne olursa olsun, *devrimci* bir iktidar kadrosu, üst yapı kurumudur denen hukukla "oynayarak", yâni hukuk kurallarını ona göre değiştirerek, toplumsal-ekonomik düzeni şu ya da bu içerikte olacak doğrultuya yönlendirebilir.

sözcüğünü kullanarak anmak, yerinde bir gelenek olmuştur) kurduktan sonra (Doğu) Roma İmparatorluğu ile (buna artık Romios'ların Devleti, Rum devleti denmesi daha doğru olacaktı ve gerçekten de Türkler devleti Rum devleti olarak andılar) savaşımı, 1040'larda başladı.

Selçuklu devletini kuran Alevî Türkmen'lerin, önce Tuğrul Bey döneminde, sonra da, Malazgirt Savaşına dek, Alp Arslan döneminde Anadolu içine yaptığı başlıca akınların tarihçesi şöyle özetlenebilir:

Türkmenler, henüz Rumlarla çatışmaya girmeden, 1040'ların başında, Hakkâri yöresinde Kürt boylarıyla birkaç kez çarpışmışlar ve yakındaki bazı Arap devletçiklerinin, özellikle Mervanî'lerin elindeki bölgelere talan akınları yürütmüşlerdir; bu arada Zaza Kürtlerinin yaşadığı Batman, Erzen (Garzan/Yanarsu) dolaylarını, Diyarbakır yakınlarını, özellikle Silvan-Mardin arasındaki bölgeyi ve Cizre çevresini; 1042'de Nusaybin yöresini; 1043'de Musul'u talan etmişlerdi. Arap Emîrlerinin yakınması üzerine Tuğrul bey, Türkmenlerin islâm ülkesine talana gitmesini yasakladı ve Azerbaycan'a dönüp oradan Rum İmparatorluğu ülkesine, Anadoluya akın yapmalarını buyurdu.

Diyarbakır dolaylarına gelmiş bulunan Türkmen boyları, buyruğa uydular, Dicle boyunca kuzeye çıkıp Murat Suyu kıyılarına dek Rum bağımlısı Ermeni Beylerin topraklarını talana giriştiler, Erciş yöresine ulaştılar, oradan Azerbaycan'a geçtiler (1045); bu geçişe engel olmak isteyen, Van Gölü dolaylarının imparatorluk bağımlısı yöneticisi Stephanos'u çarpışmada yendiler, hatta tutsak aldılar. Azerbaycan'da konakladıktan sonra da çevredeki hristiyan ülkelerine, o arada Doğu Anadoluya sık sık akına çıktılar. O sırada, Kutalmış komutasında bir Selçuklu ordusu, Aras'ı geçip Gürcü ve Ermeni topraklarına girmişti.

1047'de, ya da 1048'de, Hasan adlı bir Selçuklu Prensi, Van Gölü bölgesine akınlar yürütmekte iken, Zap Suyu kıyısında bir savaşta, Van Gölü yöresinin Rum bağımlısı Ermeni yöneticilerine ve onların yardımına gelmiş olan, yine Rum bağımlısı Gürcü yöneticilere yenildi; pusuya düşürülen ordusu yok edildi, kendisi de öldürüldü. Bunun öcünü almak için, Tuğrul Bey, Rum ülkesine (Diyâr-ı Rûm, Anadolu) ordu gönderdi. Selçukluları karşılamak üzere yine Ermeni ve Gürcülerden oluşan bir imparatorluk ordusu Pasinler Ovasına geldi. İbrahim Yınal ile Kutalmış'ın komuta ettiği Selçuklu ordusu, Erzurum'u aldıktan, yakıp yıktıktan sonra, Pasinler Ovasında imparatorluk ordusuyla çarpışmaya girdi ve düşmanını bozguna uğrattı; kaçabilenler Van ve Ani kalelerine sığındılar (1048).

1054'de Tuğrul Bey, ordusunun başına kendi geçerek saldırıyı yineledi; Muradiye ve Erciş'i kendisi aldı; Bayburt'u da oraya gönderdiği kolordu eline geçirdi, hatta bu akıncı kolordusu Trabzon'a kadar uzanan bölgeyi vurdu. Tuğrul, Malazgirt'i kuşattıysa da, alamadı; Halifenin çağrısı üzerine Bağdad'a gitti, Anadolu akınlarını diğer Selçuklu komutanları sürdürdü. Rum tarihçilerine bakılırsa, Tuğrul Beyin yönettiği saldırıda öldürülen hristiyanların sayısı 130 000'i buluyordu.

Selçuklu akıncıları, 1057'de Fırat'ı geçtiler, Malatya dolaylarını talan edip oradan Erzincan yöresine gittiler, kış boyunca konakladılar. 1058'de Muş'a doğru uzanan akınlar yürütüldü.

1059'daki saldırı, çeşitli kollardan yapıldı. Bu arada, bir kol, Urfa'yı kuşattı; halkın boşalttığı Sivas, direnmeksizin ele geçirildi, akıncılar bol talan malıyla Azerbaycan'a döndü.

1062'de akıncılar, Ergani dolaylarını vurdu, yine bol talan malıyla çekildi.

Alp Arslan, amcası Tuğrul Bey 1063'de öldüğünde, Horasan Vâlisi idi; bazı iç çekişmelerden sonra Selçuklu devletinin başına o geçti. 1064'de Azerbaycan'a gelerek Rum bağımlısı Gürcü Krallığının ülkesinde birçok bölgeyi aldı, Gürcülerin haraç vermeye râzı olarak barış istemesi üzerine geriye döndü, Aras dolaylarına, Arpa Çay kıyısındaki Ani kentine geldi, kenti kuşattı ve aldı (Ağustos 1064).

1065'de bir Selçuklu ordusu yeniden Urfa'yı kuşattı, kenti alamamakla birlikte yöreyi talan etti, üzerine gönderilen imparatorluk birliklerini yendi, talan malıyla geriye döndü.

1066'da Ergani dolayları ve Kuzey Mesopotamia talan edildi, Fırat geçilip Adıyaman bölgesine girildi; yine bol talan malıyla, akıncı ordusunun üs edindiği Ahlat'a dönüldü.

Bu sırada Selçuklu komutanı Afşin, diğer bir önemli komutanı, Gümüş-Tigin'i öldürttüğü için Alp Arslan'ın kendisini cezalandıracağından çekinerek, kendi başına, yanındaki ordusuyla Güneydoğu Anadolu yönünde akına çıktı. Gazianteb'in atası Dolikhe/Dülük'e geldi, burada konakladı; gönderdiği yaklaşık 1000 atlıdan oluşan akıncı birliği Antakya yöresini talan etti (1067, Ağustos). Afşin, Melitene'ye (Eski Malatya/Battalgazi) yürüdü, kendisine karşı gönderilen Rum ordusunu dağıttı, Kayseri'ye gelip bu kenti aldı; Laranda (Karaman) yöresine akınlar düzenledi, güneye inip Haleb'e geldi ve ele geçirdiği tutsakları, talan malını Halep pazarında sattı. Ertesi yıl, 1068'de yine Antakya yöresini talan etti, G.Antep yakınlarına uzandı; Antakya halkından haraç olarak 100 000 altın alıp, Gümüş Tigin'in öldürülmesini bağışlayan Alp Arslan'ın yanına döndü.

Alp Arslan da, 1067 sonunda Aras'ı yeniden aşıp Gürcistan'ı vurmuş, fakat devletinin doğu sınırına gitmesi gerekince geriye dönmüş, ordusunun yalnız bir bölümünü Anadolu sınırında bırakmıştı.

Bu sırada, İmparator Romanos Diogenes'in Selçuklular üzerine karşı saldırıları başladı.

II. Romanos Diogenes'in ilk başarıları

Romanos, yakışıklı bir erkek, yiğit bir asker ve oldukça yetenekli bir komutandı. Kappadokia'lı bir aileden geliyordu. İmparator Konstantinos Doukas'ın 1067'de ölmesinden kısa süre sonra dul İmparatoriçe Eudokia ile evlenince, İmparator yetkilerini kullanmağa başladı; zaten Eudokia bunun için kendisiyle evlenmişti. Ancak, yasal açıdan, Romanos İmparator değildi. Hatta aslında Eudokia bile yasal açıdan İmparatoriçe değil, yalnızca küçük yaşta bulunan oğlu VII. Mikhaël adına "İmparatorluk Nâibesi" idi.

Romanos, daha önce Peçeneklerle savaşta deneyim kazanmış, Sofya yöresinde komutanlıkta bulunmuştu. Eudokia ile evlendiği zaman 30 yaş dolaylarındaydı [80]. Büyük amaçlarını gerçekleştirmek için, hemen Selçuklular üzerine sefere çıktı.

Ordu, 1068 yılı Mart ayında Bithynia'da toplandı. Askerin çoğu Balkanlardan devşirilmişti; içlerinde Norman'lar, Frank'lar, Peçenek ve Uz/Oğuz Türkleri de bulunuyordu. Romanos ordusu, Phrygia'ya doğru ilerledi; buradaki, disiplinsiz, moralsiz, kendi yurdunu talan ederek geçinen yerel garnizonlardaki askerle birleşti; kuzeydoğuya yürüdü, Sebasteia/Sivas'tan geçerek (kent o sıralarda, imparatorluk bağımlısı Ermeni Beylerin yönetimi altındaydı) Lykandos Thema'sına (ilçe merkezi Sarız dolayları) indi. Yazı burada geçirip, güz geldiğinde, Antakya yöresini Türk akınlarına karşı korumak amacıyla güneye doğru yola çıktı. O sırada yeni haberler geldi; Türk akıncılarının Kuzeydoğu Anadoluya saldırdığı, hatta Neokaisareia/Niksar'ı yağmaladığı öğrenildi. Romanos geriye döndü, ağırlıklarını Sivas'ta bırakıp atlı birlikleriyle Türk akıncılarının peşine düştü, eline geçen tutsakları öldürttü. Sivas'a dönüp orada kısa süre dinlendi; yola çıktı, Melitene (Eski Malatya/Battalgazi) üzerinden Haleb'e, oradan da (şimdi Suriye ülkesinde bulunan) Hierapolis/Menbiç Kalesi'ne uzandı, kaleyi aldı. Antakya'ya uğrayarak Pozantı'ya geldi. Orada iken, Türklerin yeniden Doğu Anadoluya girdiğini, İç Anadoluda Amorion dolaylarına bile geldiklerini öğrendi. Phrygia'ya yöneldi, ama Türkler çoktan geriye çekilmişti; 1069 Ocak ayı içinde İstanbula döndü, küçük de olsa elde ettiği başarılar yüzünden sevinçle karşılandı.

Romanos, aynı yıl, ikinci seferine çıktı. Ordusunu ikiye ayırmıştı; kendisi birinci bölümün başında Van Gölü doğrultusunda, Türk akıncı üssü Ahlat'ı ve yöresini ele geçirmeğe giderken, ikinci bölüm, Kappadokia'daki Türk kuvvetleri üzerine yürüdü, fakat yenildi. Türkler Konya'ya kadar uzanıp kenti aldılar, talan ettiler; ne var ki, çekildikleri sırada Silifke yolu üzerinde Ermenilerin pususuna düşerek çok ölü verdiler, kurtulabilenler Haleb'e kaçtı. Oysa, Romanos, onların bu kaçış yoluna yâni Silifke, Tarsus, Adana yoluna Claudiopolis/Mut üzerinden ineceğini sanıyor ve onları Mut'ta bekliyordu. Selçuklu akıncılarının Silifke'ye Karaman-Mut yolundan değil, Karaman-Ermenek yolundan indiği anlaşılıyor. Romanos, olanları öğrenince, kış başlamadan İstanbula dönmeyi yeğledi.

80] Kişiliği üzerine bilgi edinmek için bkz. *Semavî Eyice,* Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes, TTK yayını, Ankara 1971.

Romanos, 1070'de, doğuya, Türkler üzerine, (Anna Komnena'nın, kendisi doğmadan ölmüş amcası; gelecekteki İmparator Alexios Komnenos'un ağabeylerinden) Manouèl Komnenos komutasında bir ordu gönderdi. Bu ordu, Sivas'ta yenildi ve komutanları tutsak düştü. Ne var ki, onları tutsak alan Selçuklu komutanı, belki işlediği bir suç nedeniyle Alp Arslan'dan kaçmakta olduğu için, belki Manouel'in kendisine yaptığı önerileri çekici bulduğu için, yanındaki askerle birlikte, imparatorluk hizmetine girdi, Manouel'in yanı sıra İstanbul'a gitti. O arada, diğer Türk birlikleri Anadoluyu talan etmekte idiler; bunlardan bir kol, Denizli yakınında Laodikeia ile Khonai/Honaz'ı bile ele geçirebildi, yağmalayıp çekildi. Doğuda ise, asıl Selçuklu ordusu Malazgirt hisarını almış, güneydoğu Anadoluya sarkarak Urfa'yı kuşatmış ve Halep önlerine kadar ilerlemişti.

III. Malazgirt Savaşı [81]

Romanos Diogenes, 1071 baharında, yeniden sefere çıktı. Ordu, Dorylaeion (Eskişehir bitişiğinde Şarhöyük) üzerinden yürüyüp Kızılırmağı aştı, Basilika Therma (Yozgat iline bağlı ilçe merkezi Sarıkaya)'ya geldi ve burada bir süre konakladı. Daha sonraki konaklama, Sebasteia/Sivas'ta oldu. Yeniden yola çıkılıp, şimdi Türklerin eline geçmiş olan Malazgirt'e yaklaşılırken, ordunun bir bölümü, Van Gölü kuzeybatı kıyısındaki Türk akıncı üssü Ahlat'ı almaya gönderildi, diğer bölüm İmparatorun komutasında Malazgirt'e yürüdü. Bundan sonra, küçük Türk atlı birliklerinin yıpratma saldırıları başladı. İmparatorluk ordusundaki Türk kökenli (Peçenek, Uz/Oğuz vb.) askerlerden birçoğu gizlice kaçıp Selçuklu'lara katıldı; bu kaçışlar savaş günlerine dek ve savaş günlerinde de süregitti. Barış önerilerini geri çeviren ve Selçuklu'ların başkentine kadar ilerleyip orayı da alarak Selçuklu devletini yıkmayı düşleyen Romanos, Malazgirt hisarı önüne gelince, oradaki koruyucu birliğini kısa sürede yenip, Rum devleti adına hisarı geri aldı; bundan birkaç gün sonra, Malazgirt Ovasında, kesin sonuçlu büyük meydan savaşı yapıldı (19 ya da 26 Ağustos 1071 Cuma günü). Selçuklu atlıları, önce, imparatorluk ordusunun, Kappadokia'lı komutan Alyattes yönetimindeki sağ kanadını dağıttılar ve yenilgi başladı; Romanos, yaralı olarak tutsak düştü.

IV. Malazgirt Savaşının ilk sonuçları

1. Romanos Diogenes'in egemenlikten düşürülmesi

Alp Arslan, Romanos ile, Malazgirt Ovasında, savaş sonrası günlerde bir barış andlaşması yapmıştı. Bu andlaşmaya göre, Romanos, Selçuklulara yüklü bir haraç

81] Gerek yukarıda andığımız, *Semavî Eyice*'nin Romanos Diogenes kitabında, gerek Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğunun ya da Selçuklu Sultanlığının tarihiyle ilgili yapıtların hemen tümünde, Malazgirt Savaşına ilişkin bilgi vardır. Ayrıca bkz. *Ali Sevim*, Malazgirt Meydan Savaşı, TTK yayını, Ankara 1971; *Faruk Sümer/Ali Sevim*, İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, TTK yayını, Ankara 1971; *Ahmed bin Mahmud*, Selçuknâme, Erdoğan Merçil metni, c.I s. 80-108.

ödeyecek ve Rum devletinin yakın zamanda geriye alabildiği bazı yerleri, o arada Urfa ile Antakya'yı Selçuklulara bırakacaktı. Ancak, İstanbulda çevrilen entrikalarla, kendisi egemenlikten düşürüldü. Kendisinin Erzurum ve Koloneia/Şebinkarahisar üzerinden dönerken gönderdiği mektupla bildirdiği barış andlaşmasını, İstanbuldaki yöneticiler tanımadılar. Bütün illere gönderilen bir buyrultu ile, artık Romanos'un İmparator olarak tanınmaması istendi. Bunu imzalamak zorunda kalan (asıl İmparator olan, delikanlılığa adım atma yaşındaki oğlu VII. Mikhèl adına İmparator'luk Nâibesi) İmparatoriçe Eudokia da, 24 Ekim 1071'de, kendi oğluna imzalatılan bir buyrultu ile, yetkisizleştirildi; ortada egemenliğin tek ve gerçek sahibi görünüşüyle, VII. Mikhaèl bırakıldı. Entrikacıların ele başısı, genç İmparatorun eğitmeni Psellos, devleti yönetmeğe başladı [82].

Romanos, dönüş yolculuğunu sürdürdüğü sırada, durumun kötüleştiğini sezdi. Amasya yukarı hisarına kapandı; üzerine asker gönderilince hisardan çıkıp Dokeia'da meydan savaşı verdi. Dokeia'nın, şimdiki Tosya olduğu sanılıyor. Romanos, buradaki savaşta yenildi; artık pek az kalan yandaşları, askerleriyle zor kaçabildi. Adana hisarına varıp bu kez oraya kapandı. Ne var ki, yanındakiler hâinlik etti, onu tutuklayıp düşmanlarına verdi. Tutsak olarak İstanbul'a doğru yola çıkarılan Romanos, gelen bir buyruk üzerine, Kotiaeion/Kütahya'da kör edildi. Bu işlem sırasında yüzünde açılan yaralar, zamanla azdı ve Romanos, kapatıldığı Kınalıada Manastırında öldü.

2. Anadoluya büyük bir Türkmen göçünün başlaması

Rum devleti, Romanos'un yaptığı barış andlaşmasını tanımayınca, artık kendilerine karşı koymağa kalkışacak güçte bir ordu bulunmadığı için, *Selçuklu devletinin Anadoluyu fetih doğrultusunda bir politikası asla söz konusu olmaksızın*, devletin güçlü Beyleri, komutaları altındaki akıncı birlikleriyle ve talan amacıyla Anadoluyu bir ucundan diğerine aşmaya; kendilerine yurt edinmek isteyen Yörük (Yürük; yürüyen, göçebe) Türkmen toplulukları da Anadolu içlerine doğru yayılmaya başladılar.

Bu sırada, kendi aralarında çekişen, kimi İmparator olma hevesine düşen Rum soylularından, komutanlarından kimi, Türklerden paralı asker birlikleri tutarak, daha doğru söyleyişle yapılacak savaş sırasında elde edilecek talanla zengin olacaklarını söyleyerek ve dolayısiyle, direnecek Rum kentlerini talan etmeğe onları kışkırtarak, Türkleri Anadolu içlerine soktular ve yerleştirdiler. Örneğin, devletin Trakya topraklarında olgunlaştırdığı bir ayaklanma sonucu kente girip İmparator tahtına geçebilen Alexios Komnenos ile aynı sıralarda, Anadoluda bulunan kendi komutasındaki birliklere kendini İmparator tanıtan ve İmparatorlara özgü giysiyi giyip Boğaz'ın İstanbul karşısındaki kıyısına dayanan, henüz kenti ele geçirmemiş Alexios'a

---

82] Bu kişinin, kendi dönemindeki ve az öncesindeki olayları anlatan önemli bir tarih yapıtı vardır: *Mikhaèl Psellos*, Khronographia, çeviren Işın Demirkent, TTK yayını, Ankara 1992.

da İmparatorluğu bölüşme önerisi ileten, Alexios'un kızkardeşinin kocası (dolayısiyle, Alexios kızı Anna Komnena'nın halasının kocası) Nikephoros Melissenos, Anadoluda kendi mülkü olarak bir yerler edinmek isteyen bir Selçuklu Prensinden, Kutalmış oğlu Süleyman'dan sağladığı savaşçılara dayanarak, kendi durumunu güçlendirmişti; Alexios'tan önceki İmparatorun (Nikephoros Botaniates; o da böyle asker zoruyla VII. Mikhaèl'in yerine geçmiş bir komutandı) gönderdiği Hadım İoannes komutasındaki orduyu yenmiş, Boğaz'a, İstanbul karşısına böylece dayanabilmişti. Süleyman Şah'ın Türkmen savaşçılarına Nikaia/İznik'i, (Erdek ile Bandırma arasında kalıntıları bulunan) Kyzikos kentini bırakan, odur. Anadoluda birçok hisara böylece yerleşen Türkler, daha sonra oralardan çıkarılamadılar; işte Anadoluda ilk Türk Beyliklerinin kurulması böyle olmuştur [83].

Ancak, 1081'e kadar, bu Türk Beyliklerinin durumu o kadar iğretiydi ki, o sıralarda kaç Beyliğin kurulmuş denebilecek durumu olduğunu ve bunların sınırlarını belirlemek olanaksızdır. 1081'de İmparator olan babası Alexios Komnenos'un devleti o sırada ne durumda bulduğunu anlatırken bize bir hayli bilgi veren Anna Komnena sayesinde, 1081 ve sonrası yönünden, konu geniş ölçüde aydınlanıyor.

Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın İznik'de Rum (=Anadolu) Selçukluları devletinin temelini atması da böyle oldu. Süleyman'ın babası Kutalmış, 1064'de Alp Arslan'a karşı ayaklanarak, savaşta öldürülmüştü ve Kutalmış'ın yakınları, tutuklu olmamakla birlikte, gözetim altında idiler. Malazgirt Savaşı sonrasında, vaktiyle Romanos'un hizmetine girmiş ve Anadoluda bir bölge komutanlığı almış, Norman soyundan Roussel de Bailleul, onun başına gelenlerden sonra, İstanbul'daki yeni yönetimi tanımamış ve taht'a, baştaki VII. Mikhaèl Doukas'ın amcası olan İoannes Doukas'ı çıkarmak üzere baş kaldırmıştı. Bu sıralarda, Selçuklu komutanları, hatta Selçuklu Prensleri, akıllarına estiği gibi, talan amacıyla Anadoluda akınlar yürütüyorlardı ve Rum devleti buna karşı en küçük direnme gösteremiyordu, hatta gelen komutanlarla iyi geçinmeğe bakıyordu. Böyle tuhaf bir ilişkiler düzeni içinde, VII. Mikhaèl, Rum devletinin bölge komutanı Roussel'i dize getirmesi için, Selçuklu Sultanlığı komutanı Artuk Bey'den yardım diledi; Artuk Bey, "görev"ini yerine getirip Anadoluda geniş bir bölgeye egemen oldu. O sıralarda, pek genç yaşına rağmen, Rum devletince başkomutanlığa atanmış Alexios Komnenos, talan için Anadoluya giren Selçuklu Şehzadesi Tutuş'a haber göndermiş, "Sana şu kadar para vereceğim, Bailleul'ü tutuklatıp bana sat ve teslim et" demiş, Tutuş bu pazarlığa uymuş ve Alexios, Bailleul'ü Türklerden teslim almış, satın alma bedelini Amasya halkına ödetmişti. Ancak, Alp Arslan'ın öldürülmesi üzerine başgösteren karışıklıklarda Artuk Bey'in

---

83] *Louis Bréhier*, Vie et Mort de Byzance, Editions Albin Michel, Paris 1948, s. 288 başı ve s. 289 sonu. *Mükrimin Halil Yınanç* da "Anadolunun Fethi" adlı yapıtında (İstanbul 1934, s. 64-65) bunu doğruluyor: "...Melissenos, Ege sahillerine gelmiş olan Türk Beyleriyle münasebetler tesis etmiş ve bu münasebetler ona da Botaniates gibi hükümdar olmak sevdasını ilham etmişti. Kendini İmparator ilân eden bu adam, Türk kuvvetlerini kendine muavin kılmak için Anadolu şehirlerinden olup henüz onlar tarafından alınmamış olanları birer birer onlara teslim etti. Bu suretle Phrygia ve Lydia şehirleri kâmilen Türklere geçti"

yardımına gereksinme duyan Selçuklu Büyük Hakanı Melik Şah, onu yanına çağırdı. İşte bu sırada ve Artuk'un yokluğunu, *Anadoludaki büyük egemenlik boşluğunu* fırsat bilen Süleyman, 1074 dolaylarında, Anadoluya girmiş; kendinden destek isteyen Rum komutanlarına, ileri gelenlerine bu desteği sağlamasının bedeli olarak, orada pek çok bölge ve kenti ele geçirmiştir.

Aynı yıllarda, birazdan daha geniş ölçüde ele alacağımız gelişmelerin sonucunda, Türk kökenli ama Rum Sarayında, Botaniates döneminde Prens durumuna yükseltilmiş bir Bey, Çaka, yöre Rumlarıyla işbirliği ederek, İzmirde bir beylik kurdu, donanma oluşturarak Foça vb. yakın yerleri, hatta yakın adaları ele geçirdi.

Bu gelişmeler üzerine, Alexios'un taht'a geçtiği 1081 yılında, Rum devletinin egemenliğinin *sağlam* denebilecek biçimde yürüdüğü ülke parçası, İstanbul Boğazından Edirne'ye kadar uzanan (ve Edirne'yi kapsayan) bugünkü Türkiye Trakyasına eşit kalmıştı. Anadoluda, 1071 Malazgirt yenilgisi günündeki durum itibariyle imparatorluğa bağlı bölgeler, kentler içinde, Büyük Selçuklu Sultanlığınca işgal ve ilhak edilenler bütüne göre pek azdı ama, kalan bölgede Rum devletinin görevlilerince fiilen egemenliğin kullanılabildiği parçalar, ancak, az sayıda bazı adacıklar halinde idi. Durumun böyle olmasında baş etken, Anadolu yerli halkının tutumudur. Yerli halk, Rum devletinin egemenliğinin yok olmasına, egemenliğin (çoğu sağlam bir temelde devlet kurmuş olmayan) ve güçlerini yalnız komutalarındaki atlı savaşçılardan alan birtakım Türk Beylerince kullanılmasına karşı etkin bir direniş göstermedi. Tersine, güçsüz, sömürücü, kargaşayı önleyemeyen son dönem Rum devleti yönetimi yerine, güçlü ve daha az kötü bir toplum düzeni getiren, Türk Beyleri egemenliğini, hoşnutlukla, yeğledi.

Diğer yandan, Anadolunun *Türkler eline geçmemiş* adacık hâlindeki bölgelerinin kiminde, *yeni bağımsız (ya da, şuna, buna yarı bağımlı) devletçikler* oluştu. Bunların tipik bir örneği, Trabzon yöresinde Theodoros Gabras'ın, başkente yarı bağımlı Beylik durumdaki egemenlik bölgesidir. Çukurova yöresinde de Ermeni Baronlukları ortaya çıktı.

1080'e doğru, Rum devletinin elinde kalan bölgelerde ayaklanmalar başladı; örneğin, Draç Douka'sı (Askerî Vâlisi) Nikephoros Bryennios başkaldırdı, İmparatorlara özgü giysiye (mor kaftan, mor pabuçlar) bürünüp ordusuyla ilerledi, başkent yönetiminin Alexios Komnenos komutasındaki ordusunca (Süleyman Şah'ın gönderdiği yardımcı askerlerin etkin desteği sayesinde) yenildi, tutsak alındı; arkasından, onun yerine geçen Draç Vâlisi Basilakios baş kaldırdı, mor kaftan giyindi, o da Alexios Komnenos'a yenildi, tutsak düştü. Bu ayaklanmaları bastıran Alexios, sonunda, mor kaftanı kendisi omuzlayarak ordusuyla İstanbul surlarına dayandı ve Edirne Kapı yanındaki burcu, dolayısiyle kapıyı savunan Alman paralı askerlerin komutanını satın alıp kente girdi, İmparator oldu. Ancak, o dahi, Anadoluda Rum devleti egemenliğinin artık fiilen sona erdiği gerçeğini kabullenmek ve komşusu, İznik'i başkent edinmiş Süleyman Şah'la ilişkilerini buna göre düzenlemek zorunda kaldı.

İKİNCİ BÖLÜM
TÜRKLEŞME YÜZYILLARI

§ 4. Malazgirt yengisinden sonra, Türklerin Anadoluda doğudan batıya yayılması

I. İlk sızma ve süzülmeler. Kutalmış Oğlu Süleyman Şah İznik'de Rum (Anadolu) Selçukluları devletini kuruyor

Genellikle, Türkmenlerin Anadoluya 1071 sonrasında yayılmasının, Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın Başkomutanlığındaki Artuk, Tutak, Dânişmend Bey vb.'nin yönettiği akıncı Selçuklu (Büyük Selçuklu Sultanlığı) ordularınca gerçekleştirildiği; Selçuklu Büyük Hakanı Melik Şah'ın Anadoluyu fethetmek yetki ve görevini verdiği Süleyman Şah'ın, ona bağımlı olarak, Anadoluda, merkezi (Başkenti) İznik olan bir yerel yönetim kurduğu, sonradan onun bağımsızlığının Melik Şah tarafından bir fermanla onaylandığı "hikâye edilir" [1]. Oysa, süreç, az önce anlattığımız üzere, gerçekte, böyle yürümemişti.

1] Eskilerden, örneğin, *Bostanzade Yahya*, Duru Tarih (yayına hazırlayan: Necdet Sakaoğlu, Milliyet Yayınları Tarih Dizisi No. 43, İstanbul 1978) s. 245: "Alp Arslan oğlu Melik Şah, amcazadesi olan Kutlumuş'la bunun oğlu Süleyman'ı, dinsizler üzerine gazaya yolladı. Onlar da Antakya şehrini fethedip daha birçok yerleri ele geçirdiler. Sultan Melik Şah'ın izni ile buralara hâkim oldular" Yenilerden, *Yılmaz Öztuna,* TA "Selçuklular" maddesi, *İbrahim Kafesoğlu,* İA "Selçuklular" maddesi. *Kafesoğlu*, bir diğer yayınında (Anadolu Selçuklu Devleti hangi tarihte kuruldu? İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 1979/1980, No. 10/11, s. 1-28), yine aynı doğrultuda açıklama yapmakta; Süleyman Şah'ın kendi başına değil, Melik Şah'ın bir komutanı olarak fetihlerde bulunduğunu, fethettiği yerlerin ona Melik Şah tarafından *dirlik diye* bırakıldığını söylemekte; ancak (Melik Şah ile Süleyman Şah sağ iken bunlardan birincisinin ikinciye bağımsızlık vermediğini vurgular yolda), Süleyman Şah'ın kurduğu devletin bağımsızlık kazanmasının, gerek Melik Şah gerek Süleyman Şah öldükten sonra, I. Kılıç Arslan'ın İznik'e gelip orada yönetimi ele alması üzerine 1092'de gerçekleştiğini kaydetmektedir. *Ali Sevim* (Anadolu'nun Fethi/Selçuklular Dönemi, TTK yayını, Ankara 1988, s. 77) aynı "hikâye"ye itibar etmektedir: "Alp Arslan'ın emriyle Selçuklu Prens ve Emîrleri Anadoluda fetihlere devam etmekte idiler. Bu cümleden, başta Kutalmış oğulları Süleyman, Mansur, Alp-İlek ve Devlet başta olmak üzere, Artuk, Tutak ve diğer Selçuklu Emîrleri, Kızılırmak'ı geçip Orta Anadolu yönünde fetihlere devam ettiler" *Erdoğan Merçil* (Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK yayını, Ankara 1993, s. 103) "hikâye"ye itibar etmiyor ve konunun tartışmalı olduğunu belirtiyor. *Osman Turan* ise (Selçuklular Tarihi, s. 285, 288-289; Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 45-50) "hikâye"ye açıkça karşı çıkıyor ve Kutalmış oğlu Süleyman'ın, ancak 1074'den sonra ve Melik-Şah'ın bir görevlendirmesi olmaksızın Anadoluda fetihlere giriştiğini; İznik'i başkent edinerek kurduğu devletin de *daha kuruluşundan başlayarak bağımsız ve üstelik Büyük Selçuklu Sultanlığına rakip bir devlet* olduğunu vurguluyor. *Paul Wittek* de (Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu, çeviren Fatmagül Berktay, Kaynak yayınları İstanbul 1985, s. 27 sonu-28) Anadolu fethinin, Büyük Selçuklu devletinin güdümünde gerçekleşmiş olmadığını belirtmektedir.

Süleyman Şah'ın Anadoluya gelişi öncesinde, (Melik Şah'a bağlı komutan) Artuk Bey, birtakım yörelere akınlar yaptı ve oralarda egemenlik kurdu; Kelkit Çayı vâdisi, Yeşilırmak vâdisi, Kızılırmak vâdisi boylarında bazı yerleri ele geçirdi. Ancak, sonraki gelişmeler, onun, Sultan tarafından verilen bir görevle fetihlerde bulunuyor olmadığı gibi, kendi hesabına oralarda bir Beylik kurmak amacıyla fetih seferleri yürütmediğini de göstermiştir. Bu akınlar sırasında, eski İmparator İsaakios Komnenos'un (1057-1059) aynı adı taşıyan yeğeni İsaakios (sonraki İmparator Alexios'un ağabeyi) komutasında olarak üzerine gönderilen bir Rum ordusunu Kayseri yakınında yendi; gerek komutan İsaakios, gerek kardeşi Alexios, tutsak düştüler [2], kurtulmalık parası karşılığında özgür bırakıldılar; Ankara'ya uğrayıp yanlarında az sayıda askerle İstanbula dönerken, bir Türk akıncı birliğinin yeniden saldırısına uğradılar, zorlukla başkente kaçabildiler.

1072'de, Romanos Diogenes'in başına gelenlerden dolayı İstanbul yöneticilerine kinlenen Roussel de Bailleul, VII. Mikhaèl yerine onun amcasını, İoannes Doukas'ı tahta çıkarmak amacıyla baş kaldırdığında, Mikhaèl, yardım dileyerek Artuk Bey'e başvurduğundan, Artuk Bey, İmparatora karşı ayaklanmaları bastırmak "görevi" dolayısiyle, İzmit Körfezine kadar uzanan geniş bir ülke parçasını ele geçirdi; ama, Alp Arslan öldürülünce başa geçen yeni Sultan, Melik Şah, desteğine gereksinme duyup kendisini çağırınca, bu yerleri Selçuklu Sultanlığına bağlayacak ya da Sultanlık bağımlısı Bey sıfatiyle kendisinin adına oralarda egemenliği kullanacak bir yönetim oluşturmadan, Anadoludan ayrıldı gitti (ortada bir fetih görevinin ya da hatta kendi hesabına fetihte bulunmak amacının bulunmadığı böylece kanıtlanmaktadır).

II. Süleyman Şah'ın kimliği

Süleyman'ın babası Kutalmış, Alp Arslan'ın babası Tuğrul'un babası olan Mikail'in 3 kardeşinden (Arslan Yabgu, Yusuf Yınal, Musa İnanç Yabgu) biri olan Arslan Yabgu'nun oğluydu. Dolayısiyle, Kutalmış oğlu Süleyman, Tuğrul Bey'e göre, amca oğlunun oğlu durumundaydı. Kutalmış, Büyük Hakan olmak için, Tuğrul Bey'in yerine geçen Alp Arslan'a karşı ayaklanmış ve savaş sırasında ölmüştü (1064). Alp Arslan'ın Malazgirt Savaşındaki yengisinden hemen sonraki yıllarda, Kutalmış oğlu Süleyman ile kardeşleri, Selçuklu devleti sınırına sürgün edilmiş olarak Urfa yöresinde bulunmakta idiler. Melik Şah, Anadoludaki büyük komutan Artuk Bey'i çağırıp ona Anadolu dışında görev verince, Süleyman Şah, Anadoluya dolmuş Türkmenlerin başına geçti. Konya'yı Rum devletinin yerel yöneticilerinin elinden alıp, doğruca

---

2] *Yılmaz Öztuna*, TA "Selçuklular" maddesinde, dalgınlıkla, bu iki kardeşin birbiri ardınca İmparator olduğunu söylemekte ve Alexios Komnenos'un hiçbir zaman İmparator olmamış ağabeyi İsaakios Komnenos'u, bu kardeşlerin amcası İmparator İsaakios Komnenos ile karıştırmaktadır. Zaten, Alexios'dan önceki yahut sonraki İmparator da, bir diğer İsaakios değildi; taht'ta, Alexios'dan önce, Nikephoros Botaniates; Alexios'tan sonra ise, oğlu İoannes Komnenos vardı.

İznik yöresine yürüdü ve kendisinden destek isteyen Rum ileri gelenlerinin işbirliğiyle, nice başka kentle birlikte, bu kenti de ele geçirdi, başkent edindi.

Süleyman, daha 1074'de, kuzeydoğuya yönelip Amasya'yı ve Yeşilırmak vâdisini almıştı. Aynı yıl, güneye ilerledi, Antakya yakınlarında Romanos Diogenes'in kardeşi Prens Konstantinos ile, o aralık Antakya yöresi Genel Vâlisi durumunda bulunan Prens İsaakios Komnenos (sonraki İmparator Alexios'un ağabeyi) komutasındaki bir Rum ordusunu yendi; Prens Konstantinos çarpışmada öldü, İsaakios Komnenos Türklere tutsak oldu, bir kez daha kurtulmalık parası karşılığında özgür bırakıldı.

Süleyman'ın Anadoludaki fetihlerini, kendi çıkarları için savaşım yürüten bazı Rum ileri gelenleri kolaylaştırdı. 1078'de, VII. Mikhaèl'e karşı, Doğu Roma İmparatorluğunun hem Rumeli bölümünde, hem Anadolu bölümünde, iki adaş Nikephoros (=Muzaffer) ayaklanmış bulunuyordu. Gerek Draç Vâlisi iken, 1077 Kasımında, kendisinin doğum yeri Edirne'de ayaklanma başlatan Nikephoros Bryennios, gerek 1078'de Anadoluda baş kaldıran Nikephoros Botaniates, Süleyman'a başvurup, imparator olmak için, destek ve işbirliği dilediler. Süleyman (Anadoluda bulunan Botaniates'in burada kendisine bölgeler, kentler bırakması çok daha kolay gerçekleşebileceği için) Botaniates'le işbirliği kurdu. Onun, toplayabildiği ordu ile, Antakya'dan İznik'e kadar, Türklerin elindeki topraklardan geçmesine izin verdi, hatta kendi ordusundan bir bölümü onun ordusuna kattı. Nikephoros Botaniates İstanbulda taht'ı elde edince (24 Mart 1078), Süleyman, onun egemenliği döneminde, Khrysopolis/Üsküdar'a gidip ona konuk oldu, saygı ile ağırlandı. 2000 Türk atlısı Rumeline geçirilerek, Botaniates'ın komutanı Alexios Komnenos'un yönettiği imparatorluk ordusunun Nikephoros Bryennios ile çatışmasına katıldı ve *Anna Komnena*'nın anlatımında çok açık olarak görüldüğü üzere, daha önce yenilmiş durumda bulunan Alexios Komnenos, bu sayede, Bryennios'u yenip tutsak edebildi. Bu işbirliği, kuşkusuz, Rum devletine pahalıya mâlolmuştu; Rumeli'nde egemenliğin berkitilmesi, ancak, Anadoluyu Süleyman'a bırakmakla sağlanabilmişti.

Bu sırada, daha doğrusu tam Alexios Komnenos'un Çorlu'ya topladığı birliklerinin başına geçip mor kaftana bürünerek İstanbul surlarına dayandığı sırada (1081), Rum İmparatoru olmak isteyenler kalabalığına üçüncü bir Nikephoros daha katıldı ve Alexios'un kızkardeşinin kocası Nikephoros Melissenos, bir mor kaftan da kendisi edinerek, Süleyman'ın önüne geldi. Bu kişiye, Anadoluda henüz Türklerin eline düşmemiş, Rum devleti bağımlısı yerel yöneticilerin koruduğu kentlerden birçoğu kucak açtı; o da, bu kentleri Süleyman'a bıraktı. Ancak, elini çabuk tutan Alexios, Edirne Kapı'yı koruyacak Alman paralı askerler birliğinin komutanını rüşvetle elde edip kente girmeyi, taht'a geçmeyi başardı; aile içinde tatsızlık çıkmasın diye eniştesine de bir "Kaisar" (Yardımcı İmparator) rütbesi verdi, mor kaftan Alexios'un sırtında kaldı.

Alexios Komnenos, her yönden gücü tükenmiş bir devletin başına geçmişti. Süleyman Şah'ın Anadoludaki fiilî egemenliğini tanımak ve onunla barış içinde dostça ilişkiler kurmak zorunda kaldı. Anadoluda, özellikle doğu bölümde, imparatorluk bağımlısı yöneticilerin elinde hâlâ bazı kentler hatta bölgecikler bulunmakla birlikte, bunların sayısı gittikçe azalıyordu. Süleyman Şah, 1082'de Çukurova'ya indi; 1083'de,

Adana, Tarsus, Mopsou Estia (Misis/Yakapınar), Anazarba/Anavarza hisarları ile birlikte, bölgenin tümünü ele geçirdi.

Anadoluda, imparatorluk bağımlısı yöneticiler elinde, artık yalnız Trabzon ile Antakya kalmıştı. Alexios, Kocaeli Yarımadasına da yayılmış olan Türkleri, deyim yerinde ise, "tâciz baskınları" nı sistemli biçimde yürüterek, oradan kaçırmayı başardı ve Süleyman Şah'la, aradaki sınırın Drakon Deresi/Dil Deresi [3] olmasını, 1081'de yapılan bir Barış Andlaşmasıyla sağladı; böylece, Rum devletinin egemenliği, doğuda, Nikomedeia/İzmit kentini de içine alacak kadar, Kocaeli Yarımadasına yeniden yayılmış oldu.

Antakya'nın Türklerce alınmasını, oradaki, Ermeni kökenli ama Hellen dilinden ad taşıyan komutan Philaretos'un, babasına düşman oğlu ayarladı. Bu kişi, İznik'e, Süleyman'ın yanına giderek, Antakya'nın alınmasını sağlayacağını bildirdi. Süleyman hiç zaman yitirmeden yola çıktı. Düşmanı olan, Suriye Selçukluları Sultanı Tutuş'un kendisini engellememesi için, büyük bir gizlilik içinde yola çıkıp geceleri ilerliyerek, gündüzleri ıssız yerlerde konaklayarak, 12 gecede Antakya önüne geldi ve Philaretos'a tam bir baskın yapmış oldu, kenti aldı (13 Aralık 1084). Antakya, kendi yöresinin en önemli kenti (Metropolis'i) ve bu nedenle Başpiskoposluk (Metropolit'lik) merkezi idi. Orası Süleyman'a teslim olunca, yöredeki küçük kentler de boyun eğdi, Süleyman'ın egemenlik alanına katıldı.

Diğer yandan, Anadolunun doğu ve güneydoğu bölgelerinde de Büyük Selçuklu devletine ya da Suriye Selçukluları Sultanı Tutuş'a bağlı komutanlar, fetihleri sürdürüyordu. Bu savaşım, daha çok, bir zamanlar Rum devleti bağımlısı iken şimdi kendi başına buyruk kalmış Gürcü Kralları, Ermeni Baronları (Takavor'lar=Tekfur'lar), yerli Rum yöneticiler ile yapılmaktaydı.

Türklerin eline geçen Erzurum ve Kars'ı Gürcüler 1080'de aldılarsa da, aynı yıl, Melik Şah'ın gönderdiği Ahmet Bey komutasında bir ordu yöreyi yeniden fethetti ve burada, Erzurum başkent edinilerek, Saltuk Oğulları Beyliği kuruldu.

Suriye Selçukluları, Suriye, Lübnan, Filistin dolaylarında Rumların ya da (şiî) Fatımî'lerin elindeki yerlerin hemen tümünü ele geçirmişlerdi.

Türkler, 1082'de Hısn-ı Mansur'u (Adıyaman) aldılar. Germanikeia/Maraş, henüz direnmekteydi.

3] İzmit Körfezi güney kıyısında denize uzanan ve haritalarda üçgen biçiminde görülen çıkıntıya "Dil" denir; kuzey kıyıdaki, oraya geçiş yolculuğunun yeri olan iskele de bu yüzden Dil İskelesi diye anılır. Drakon Deresi/Dil Deresi (Kırkgeçit Deresi de denir) güney kıyıdaki Dil'in üzerinde bir deredir. *Anna Komnena* çevirimizde s. 126 dn. 1'e bkz. *Ali Sevim*'in (Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah, TTK yayını, Ankara 1990, s.30), Drakon Deresi yerine israrla Dragos Suyu demesi önemli yanlıştır; çünkü Dragos, İstanbulun çok yakınında, Maltepe ile Kartal arasında bir semttir. Karş. ileride s. 95.

Fırat ile Van Gölü batı kıyıları arasındaki yörede, Çubuk Bey komutasındaki bir ordu, direniş odaklarını tek tek düşürmeğe girişti; Harput, Eğin/Kemaliye, Palu, Genç, Arapkir, Çemişkezek alındı. Çubuk Bey 1092'de Melik Şah'ın buyruğuyla Yemen yöresine gidince, onun aldığı yöreler, başkent Harput olmak üzere, oğlu Mehmet Bey'in yönetiminde kaldı.

Karatekin Bey, 1084'de Sinop'u aldı; ancak, Selçuklu Sultanının İstanbula gönderdiği elçi Siyavuş, İmparator Alexios Komnenos ile anlaşıp, hristiyan olmasından ve bir vâlilik görevine atanmasından önce, "Bu elçi ne derse yapılacak" içeriğinde bir Sultan fermanını kendisine (Kara Tekin Bey'e) gösterip kenti teslim aldı, Alexios'un gönderdiği yöneticilere devretti. Melitene (Eski Malatya/Battalgazi) de bir aralık yeniden Ermenilerin eline düşmüştü; 1085'de ikinci kez olarak Türklerce alındı.

1085'de, Süleyman Şah, düşmanı (Suriye Selçukluları Sultanı) Tutuş'la ve onun yanında bulunan, yine kendisine düşman Selçuklu komutanı Artuk Bey'le hesaplaşmaya girdi. 5 Haziran 1086'da Halep yakınında büyük bir meydan savaşı yapıldı ve Rum (Anadolu) Selçukluları ordusu yenildi. Süleyman Şah, bu savaş sırasında yahut hemen sonra, ya öldürüldü, ya da yenilginin üzüntüsüyle kendini öldürdü.

Süleyman Şah'ın ölümü üzerine, Rum (Anadolu) Selçuklu devletini, 1092 yılına kadar, yerine nâip sıfatiyle bıraktığı Emîr Ebu'l Kaasım yönetti. Bu kişi, kendisine Büyük Selçuklu Sultanlığı bağımlısı yerel Bey sıfatının tanınması için, katırlara yüklediği altınları da rüşvet olarak vermek üzere, Büyük Selçuklu başkentine gittiği halde, dileği kabul edilmedi ve orada, *Anna Komnena*'nın anlatımına göre, yay kirişiyle boğularak öldürüldü [4]. Giderken o da kendi yerine nâip olarak kendi kardeşi Ebu'l Gaazi'yi bırakmıştı. Ancak, aynı yıl, 1092'de, Melik Şah'ın Isfahan'daki sarayına ve onun koruyuculuğuna alınmış, orada eğitim görmüş olan, (Süleyman Şah'ın büyük oğlu) Kılıç-Arslan, görünüşe bakılırsa Büyük Hakanın izniyle, Türkiye'ye döndü, İznik'de babasının tahtına geçti.

III. Çaka Bey'in İzmirde Beylik kurması [5]

Çaka, Süleyman Şah'ın ordusunda komutanlık görevi almış Türk Beylerindendi. 1080 dolaylarında, Rum devletinin komutanlarından Alexandros Kabalikos'a, kendi anlatımına göre, "deneyimsizliğinin kurbanı olarak" tutsak düştü. Bu kişi, Çaka'nın subay olarak yeteneğini anladı; onu, hizmetinde bulunsun diye, İmparator Botaniates'e

---

4] Bu öldürülme biçimi, onun da, Kutalmış oğlu Süleyman gibi, Selçuklu Sultanları ailesinden olduğunu gösteriyor.

5] Bu konuda tek belgesel bilgi kaynağımız, *Anna Komnena*'nın yapıtıdır. Ayrıca bkz. *Akdes Nimet Kurat*, Çaka Bey, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara 1966; *Osman Turan,* Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 87-95.

armağan etti. Çaka, çok kısa sürede, Botaniates'in gözüne girdi [6]; kendisine Protonobilissimos (=En Soyluların Birincisi) san'ı bile verildi, değerli armağanlara boğuldu. Rumca'yı kusursuz konuşacak kadar iyi öğrendi [7]. Ne var ki, 1081'de Alexios Komnenos, İmparator olunca, belki de kendisince düşürülen eski İmparatora hâlâ bağlı olabileceğini düşündüğünden, Çaka'yı sarayda tutmadı ve işler, Çaka yönünden çok ters gitti. Çaka, İzmir yöresine geçip, devletin güçsüzlüğünden, kargaşadan, Venedikli vb. Frenklerin sömürüsünden bezmiş bulunan halkın desteğini sağlayarak; ayrıca, Rum imparatorluğunun büyük sorunlarla boğuşmasından ve Rumelinde Peçeneklerle bir ölüm-kalım savaşımına girmiş olmasından yararlanarak, İzmiri ele geçirdi, bu yörede bir Beylik kurdu, kısa sürede 40 gemilik güçlü bir donanma oluşturdu. Klazomenai'yi (Kilizman; şimdiki Urla İskelesi ve karşısındaki adacık), Phokaia/Foça'yı, Midilli Adasını, Sakız Adasını aldı. Ege Denizi kıyılarında talan akınları yürütmeğe başladı. Üzerine gönderilen imparatorluk donanmasını yendi. Gelen ikinci donanma, yalnız Sakız Adasını alabildi; bu bile geçici oldu, çünkü az sonra ada yine Çaka'nın eline geçti, hatta Çaka Sisam ile Rodos'u da zaptetti.

Çaka, Anna Komnena'ya bakılırsa, İstanbul'da İmparator tahtına geçmeyi kuruyor, bunun savaşımını yürütüyordu. Rum (Anadolu) Selçuklularıyla da iyi geçinmek amacıyla, Kılıç-Arslan'a bağımlı Bey durumunu kabullendi, hatta onunla evlilik yolundan hısımlık kurdu. Kızını, İznik Sarayına gelin gönderdi [8]. Ancak, Çaka'nın Çanakkale Boğazı kıyısında, Nara Burnu ucundaki (kalıntısı günümüze ulaşmamış) Abydos kentini ele geçirme girişimini Kılıç-Arslan hoş görmedi. Zaten, İmparator Alexios Komnenos, ona yazı göndermiş ve onu Çaka'ya karşı kışkırtmış, "Çaka senin yerini almak istiyor" demişti. Bu yüzden, Kılıç-Arslan, Abydos'da bulunan Çaka'nın üzerine yürüdü; onu destekleyen Rum donanması da kenti denizden kuşatmaya aldı. Çaka, Kılıç-Arslan ile anlaşma çabasındayken, Anna Komnena'ya bakılırsa, Kılıç Arslan'ın kendisini çağırdığı şölende, Kılıç Arslan tarafından, kılıçlanarak öldürüldü [9].

6] Zaten Botaniates'in Türklerle, hele Süleyman Şah'la arasının pek iyi olduğunu görmüştük.

7] İliada'yı bile okuyup anlayabildiği söyleniyorsa da bunda bir yanılma var sanıyorum. *Anna Komnena*'nın, Çaka üzerine bilgi veren bölümünde, şu satırı görüyoruz: "Çaka, Homeros'un dizesini aktarırcasına, şöyle dedi: İşte gece oldu, gecenin de hakkı verilmeli" Gerçekten, İliada, VII 282'de böyle bir deyiş vardır. Ancak, Çaka'nın, İliada'yı okuduğu, anladığı ve oradaki deyişi anımsadığı için, onu tekrar etmiş bulunduğunu varsaymak, fazla hayalcilik olur kanısındayım. Tersine, *Anna Komnena,* çok iyi bildiği ve etkilendiği İliada'daki o bölümü anımsayarak, Çaka'nın sanki o dizeyi okumuş da onu tekrar ediyormuş gibi konuştuğunu söylemek istemiştir sanırım.

8] Damat, bazı kaynaklara bakılırsa, Kılıç-Arslan'dan başkası değildi; bazı kaynaklar ise, onun İznik'e gelişi öncesinde, Süleyman Şah'ın nâibi durumunda bulunan Ebu'l Kaasım'ı damat olarak gösteriyor.

9] *Hakkı Gültekin* (İzmir Tarihi, İzmir 1952, s. 43) bunun doğru olmadığını, Çaka'nın öldürülmesi olayının (Aydın ilimizdeki) Çine kasabasında geçtiğini, *Oikonomos*'a dayanarak, öne sürüyor.

IV. Anadoluda, Malazgirt Savaşının hemen sonrasında kurulan diğer Türk Beylikleri

1. Dânişmendliler

Beyliğin kurucusu Dânişmend Gazi sayılır; Beyliğin kuruluşu da onun (Eski) Malatya'yı alması ile, 1085 dolaylarında gerçekleşmiş kabul edilir.

Dânişmend Gazi'nin hangi soydan olduğu kesinlikle saptanabilmiş değildir. Battal Gazi soyundan, ya da Mervanîlerden, dolayısiyle (her iki durumda) Arap olduğu söylentisi vardır; Ermeni ve Rum tarihçileri ise onun islâmlığa geçmiş bir Ermeni olduğunu öne sürmektedirler. Bu söylentiler tümüyle asılsız ve Dânişmend, Türkmen soyundan da olabilir. Diğer yandan (yâni, kendisinin soy kökeni ne olursa olsun), Dânişmend Gazi, Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın dayısı olarak biliniyor.

Dânişmend Gazi, Artuk'un Anadoludan ayrılması üzerine, Anadoludaki Büyük Selçuklu ordularının komutanlığına atanmıştı ve kısa süre sonra, Büyük Selçuklu Sultanlığı bağımlısı olarak, kendi Beyliğini kurmuştu. Haçlı seferine çıkan yığınlar Anadoluya gelince, İznik Selçukluları ile aradaki çekişmeye son verip, 1097 Dorylaeion/Eskişehir meydan savaşında Kılıç Arslan'la birlikte savaştı. Ne var ki, 1100'de Antakya Haçlılar Prensliğinin hükümdarı Bohemund/Bohemond'u tutsak etmişken bırakması yüzünden, belki de aldığı yüklü kurtulmalık parası yüzünden, Kılıç Arslan ile arası bozuldu; Sultanın bir baskın saldırısına uğrayan ordusu yenildi ve dağıldı (1103). Dânişmend Gazi'nin bu çarpışmada öldüğü sanılıyor. Türbesi Niksar'dadır.

Dânişmendliler Beyliği Malatya, Elbistan, Kayseri, Sivas, Tokat, Niksar, Amasya ve Canik/Samsun yörelerine yayılmıştı; yaşamı 100 yıl kadar sürdü, elde kalan son dayanak, (Eski) Malatya 1178 yılında II. Kılıç Arslan tarafından alınınca Beylik ortadan kalktı.

2. Saltuk'lular

Bu Beylik, sanıldığına göre, Alp Arslan'ın Malazgirt yengisinden sonra Erzurum yöresini komutan Ebu'l Kaasım Saltuk'a dirlik olarak bırakması üzerine kurulmuştu. Başkenti Erzurum idi; Bayburt, Tercan, İspir, Oltu, Beyliğin ülkesi kapsamında bulunuyordu.

3. Mengücek/Mengücik Oğulları

Geleneksel inanca göre, Malazgirt yengisinden sonra Alp Arslan, Karasu (Murat Suyu, Yukarı Fırat) ve Çaltı Irmağı vâdilerinin fethi için Mengücik Ahmet Gazi'yi görevlendirmişti. Böyle bir görevlendirmenin gerçekten yapılmış bulunduğu pek kuşkuludur. Bilinen şudur ki Erzincan, Kemah, Divriği, Şebinkarahisar yöresini ele

geçiren bu komutan, böylece, Mengücek/Mengücik Oğulları Beyliği'nin temelini atmış oldu. Osman Turan, Ahmet Gazi ile onun komutasındaki Türkmenlerin buraya gelişini, Malazgirt'ten çok sonra, 1080'deki yığınsal göç içinde olmuş sayıyor [10].

Mengücik Ahmet Gazi'nin yaşamı ve kimliği üzerine hemen hemen hiçbir şey bilinmiyor. Türbesi, Kemah'tadır.

4. Sökmen'liler (Ahlat Şah'lar) [11]

Ahlat, Malazgirt Savaşından hemen önceki yıllarda, Rum devleti bağımlılığını kabul etmiş olan, Amida/Diyarbakır Arap Mervanî Emîr'lerinin ülkesi kapsamındaydı, yine de o sıralarda Türk akıncılarının üssü olarak kullanılmıştı. Burada bir Türk Beyliğinin oluşması ancak 1100 yılında gerçekleşmiştir. Bunun kurucusu, Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın amca oğlu Kutb ed din İsmail'in Türk soyundan kölesi Sökmen'dir.

5. Artuk'lular

Artuk Bey, Malazgirt savaşından hemen sonraki yıllarda, önce Anadolunun kuzeydoğu ve iç bölümlerinde, daha sonra da Suriye Selçukluları Sultanı Tutuş'un komutanı olarak Suriye ve Güneydoğu Anadolu yöresinde bazı yerleri ele geçirmiş bulunduğu halde, kendisi Anadoluda bir Beylik kurmuş değildi; daha önce vurguladığımız üzere, bu gibi yerlerde egemenliğin doğrudan doğruya Büyük Selçuklu Sultanlığına bağımlı olarak yürütülmesini ya da Sultanlık bağımlısı bir yerel Beylik adına yürütülmesini sağlayacak örgütlemeyi yapmaksızın, oralarını ve Anadoluyu bırakmış gitmişti. Artuk Bey, Kudüs'ü aldıktan sonra, *orada* bir Beylik kurmuş, yaşamının son yıllarını Kudüs'de geçirmiş, orada ölmüş (1091) ve oraya gömülmüştür. Bu Beylik, kendisinin ölümünden sonra pek az süre yaşayabildi. 1098'de Kudüs yöresini, Fatımî'ler ele geçirdi; Artuk'un oğulları Sökmen ve İlgazi, Anadoluya doğru çekildiler. Anadoludaki Artuk'lular (ya da, Artuk Oğulları) Beyliğini işte bu kardeşler ve onların soyundan gelenler kurmuştur.

Artuk Oğulları'nın, Hısn Keyfa/Hasankeyf Artuk'luları, Mardin Artuk'luları, Harput Artuk'luları olmak üzere üç kolu vardı. Bunlardan birincisinin, 1097'de, Artuk oğlu Sökmen/Sokman eliyle; ikincisinin, 1103'de, Artuk oğlu İlgazi eliyle; üçüncüsünün, 12. yüzyıl ikinci yarımında, Sökmen/Sokman'ın torun çocukları İmad ed din Ebu Bekr ve Nur ed din Muhammed eliyle kurulduğu kabul edilir.

10] *Osman Turan,* Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 2. bsl., İstanbul 1980, s. 55 ve 57.

11] Artuk Bey'in yaşam öyküsü için bkz. *Ali Sevim,* Ünlü Selçuklu Komutanları, TTK yayını, Ankara 1990, s. 46-71.

6. Bu dönemde Anadoluda Büyük Selçuklu Sultanlığı bağımlısı olarak (geçici) egemenlik yürütmüş Türk komutanlardan başlıcaları

Bunlardan bir çoğunun adı, Büyük Selçuklu devleti tahtı için Sultan Mehmet Tapar'ın, kardeşi Büyük Hakan Berk-Yaruk'a karşı giriştiği savaştan sonra, ikisi arasında barış yapılıp, Büyük Selçuklu devletinin batı illeri, bu arada Doğu Anadolu, Mehmet Tapar'a verilince, onun bağımlısı olan ve Tapar'ın yeniden Büyük Hakan olma savaşımına girmesi (1105) üzerine onun yanında yer alan, Anadoludaki yerel yönetici-komutanlar olarak listeleniyor [12]. Amid/Diyarbakır Beyi Yınal oğlu İbrahim, Siird Emîri Kızıl Arslan, Erzen (Garzan/Yanarsu) Beyi Hüsam ed din Togan Arslan, Harput Sâhib'i Çubuk oğlu Mehmet, Hani Emîr'i Şah Ruh, bunlar arasındadır.

V. Bu dönemde Anadoluda filizlenen diğer devletçikler

1. Ermeni Beylikleri

Çukurova yöresi ilkçağda Ermeni yurdunun kesinlikle dışında iken, tıpkı bugünkü Doğu Anadolu insanlarının daha gelişmiş batı kentlerine akıp durması gibi, Ermeniler de Doğu Roma İmparatorluğunun bin yılı aşkın yaşam süresince batıya göçmen yollamaktan, örneğin Selânik'te bile önemli bir Ermeni azınlığı oluşturmaktan geri durmamışlar ve Çukurova yöresine, hatta Dağlık Kilikia'ya yayılmışlardı.

Malazgirt Savaşından hemen sonraki dönemde Türklerin doğudan batıya, Ege Denizine kadar Anadolunun çoğu bölümünü ele geçirmesi üzerine, Rum devletinin Fırat boyunda, Toroslarda, Çukurova'da bulunan yönetim birimlerinin başkentle ilgisi kesildi. Bu yörenin önemli bir bölümü bakımından baş yönetici durumunda olan Ermeni Philaretos olsun, diğer bölümlerdeki Ermeni ya da Rum yerel yöneticiler olsun, kendi başlarına buyruk kaldılar. Her ne kadar Kutalmış oğlu Süleyman Şah, egemenliğini bu yöreye yaydı ve yerel yöneticileri kendine bağladıysa da, pek kısa süre sonra onun ölmesi ve Rum (Anadolu) Selçuklu devletinde iç çekişmelerin çıkması, bu gibi yerel yöneticilerin başına buyrukluğunu yineledi; hemen arkasından yöreye gelen ve üstelik pek yakında (Antakya, Urfa) devletçikler kurup yerleşen haçlı Norman'ların desteğiyle oluşup yaşayacak "Küçük Ermenistan Krallığı"nın tohumları, böylece atılmış oldu [13].

2. Trabzon Duka'lığı

Rumların Theodoros Gabras adlı bir komutanı, Trabzon'u, Türklerin eline geçmişken alıp burada Duka'lık diye anılan bir devletçik kurmayı başarmıştı (1075).

12] *Osman Turan,* DATDT, 2. bsl., s. 6.

13] Oysa, Roma egemenliği çağında, devletin yönetim örgütünde Armenia Minor ili, Divriği-Kemah yöresini kapsıyordu.

Gabras, kökeni yönünden, Anadolunun Doğu Karadeniz kıyılarının, Rumlarca Khaldaia'lılar diye anılan yerli halkındandı. Anna Komnena bunu açıklıyor ve bize, Trabzon Duka'lığı hakkında ilginç bilgiler veriyor. Ondan öğrendiğimize göre, Gabras, Trabzon'u Türklerden alınca *kendisi* orada bir Duka'lık, Beylik kurmuş değildi. Tersine, İstanbula dönüp başkentte yaşamağa başlamıştı; ancak, İmparator Alexios Komnenos, "bu kişinin ateşli mizacını ve girişken ruhunu bildiği için [14], onu uzaklaştırmak istedi ve vaktiyle bu savaşçının Türklerden aldığı bir kent olan Trabzon'a Doukas (Duka, Askerî Vâli) atadı. Gerçekten, Khaldaia kökenli ve soylu bir aileden gelme olan bu adam, askerlikte şan kazanmıştı ve gerek zekâsı, gerek yiğitliği yönünden herkesi geçmekteydi;...her düşmanını yenmişti" Gabras, Trabzon yöresini, Rum devleti bağımlısı bir yerel Bey imiş gibi yönetmeğe başladı, hatta çevredeki Türklerle kendi başına savaşa girdi, Bayburt'u ele geçirdi. 1098'de Türklere tutsak düştü ve öldürüldü. Alexios, Trabzon'a başka yöneticiler atadı ve Trabzon yöresinin, başında yarı bağımlı bir Bey varmış gibi yönetilmesi durumu, son buldu.

14] Yâni, o dönemde nice ileri gelen kişinin yaptığı üzere, onun da bir entrika çevirip taht'a kendisi geçmek girişiminde bulunacağından, yahut da, Alexios'un düşmanlarınca böyle bir girişime yönlendirileceğinden, çekindiği için.

§ 5. Haçlı seferlerinden yararlanan Rumlar, Anadolunun batı bölümüne ve tüm kıyılarına yeniden egemen oluyor, Ermeniler Çukurova yöresinde Krallık kuruyor, yalnız İç ve Doğu Anadolu Türklerde kalıyor

I. Birinci Haçlı Seferi ve sonrası

1. Birinci Haçlı Seferi'ne çıkan orduların Anadoludan geçişi

İmparator Alexios Komnenos'un, Türkleri Anadoludan, Suriyeden, Filistin yöresinden ve özellikle Kudüs'ten sürüp atacak bir haçlılar savaşının başlatılması için çağrı ve kışkırtmalarda bulunduğu, tarih yapıtlarının kiminde belirtilir. Oysa, Anna Komnena'nın yapıtında asla böyle birşey görülmüyor. Daha yeni araştırmalar da, Alexios'un batılı dindaşlarından askerî yardım, o arada ücretli asker istediğini; ancak, dev bir haçlılar ordusunun oluşturulup bunun Anadolu ve Yakın Doğu üzerine sefere çıkması, o yörelere katolik batılıların egemen olması Rum devletinin çıkarlarına pek çok yönden ters düşeceği için, böyle bir istekte kesinlikle bulunmadığı sonucuna varmaktadır [1].

Bilindiği üzere, 1096'da İstanbula ulaşan ilk haçlılar ordusu, bir ordu değil, tam anlamıyla bir sürü idi ve bu sürü, umutsuz yoksullardan, serserilerden, yersiz yurtsuzlardan, toplumun en aşağı pislik tabakasından oluşuyordu. Daha Avrupa ortalarından, Macaristandan başlayarak uğradığı her yeri gaddarca talan eden ve bir haylisi de daha oralarda kılıçtan geçirilen bu sürünün öncüleri İstanbula varır varmaz, Alexios, bunları hemen, tatlılıkla yahut kurnazlıkla yahut zorla, karşı kıyıya, Boğaz'ın Anadolu yakasına; karadan Pelekanon'a (yâni Gebze yakınında şimdiki Eski Hisar'a) geldiklerinde de, buradan karşı kıyıya (İzmit Körfezinin güney kıyısındaki Dil'e, dil biçimli çıkıntıya) geçirdi [2]. İlk geçenler, 10 000 kişi kadardı; Anna Komnena'ya göre, bunlar, "herkese karşı zâlimliğin son mertebesini göstererek, İznik dolaylarını talan etmeğe koyuldular. Örneğin, ana kucağındaki süt bebeklerini ya sakat ettiler ya da şişlere takıp ateşte kızarttılar; yaşı ileri insanları ise, her çeşit işkenceden geçirdiler" Dil denen çıkıntıda o zamanlar var olan Helenopolis adlı yerleşimde üslenmişlerdi. Kılıç Arslan, bunlara karşı, Anna'nın İlhan diye andığı bir komutan gönderdi. Bu kişi, önce, Haçlı Norman'lardan bir bölümün elinde olan bir köye saldırdı, o köyü geri aldı. Sonrasını Anna Komnena şöyle anlatıyor:

1] Örneğin *Jean Longnon,* L'Empire Latin de Constantinople, Librairie Payot, Paris 1949, s. 13.

2] Bunların İstanbul'da birikmelerine olanak verilirse, birleşip kenti almağa kalkacaklar korkusunu, pek haklı olarak, duyuyordu.

...Normanların ise kimini kılıçtan geçirip, diğerlerini tutsak etti. O sırada, Keşiş Pierre ile birlikte arkada [Helenopolis yakınındaki ordugâhta] kalmış bulunanlara karşı da bir baskın tasarladı. Uygun yerlerde pusular kurdurdu; İznik yönüne gidecekler, hiç beklemezken, bu pusulara düşecekler ve kıyıma uğrayacaklardı; beri yandan, Kelt'lerin mal mülk tamahkârlığını bildiği için, iki fedaî getirtti ve onlara, Keşiş Pierre'in ordugâhına gitmelerini, orada "Norman'lar İznik'i ele geçirdi, kentin zenginliklerini aralarında bölüşecekler" diye bir haber yaymalarını buyurdu.

Bu haber, Pierre ile birlikte olanlar arasında yayıldı ve onları korkunç bir karışıklığa sürükledi. Çünkü, bölüşme ve zenginlik lâflarını duyar duymaz, hepsi, karmakarışık, İznik yoluna fırladılar; savaşa gidenlerin uyması gereken askerlik deneyimi kurallarını ve disiplini unuttular ya da umursamadılar. Çünkü, Lâtin soyu, yukarıda söylendiği üzere, çok tamahkâr olduğundan ve hele bir ülkeye saldırmaya karar verdiğinde, artık onu zaptetmek, akıl vermekle durdurmak olanağı yoktur. Bunlar, ne saf saf dizilmişlerdi ne de düzenli bir birlik hâlinde ilerliyorlardı; Drakon [Deresi] yakınında Türklerin kurduğu pusunun ortasına düştüler ve acınacak biçimde kıyımdan geçirildiler. İsmail Oğullarının [Türklerin] kılıcına o kadar çok sayıda Kelt ve Norman kurban gitmişti ki, her yanda yatıp duran savaşçı cesetleri [sonradan] toplanıp yığıldığında, bundan, koskoca bir yığın demiyeceğim, hatta bir yükselti, hatta bir tepe demiyeceğim, ama pek geniş bir alana yayılan yüksek dağ benzeri oluşturuldu; kemik yığını öylesine büyüktü.

Anadoluya bu ilk geçenlerden yalnız, Haçlı Seferi kışkırtıcısı keşiş Pierre ile bir avuç adam kurtulup, Alexios'un gönderdiği gemilerle, karşı kıyıya, İzmit Körfezinin kuzey kıyısına dönebildi (Eylül, 1096). Aynı yılın sonunda, büyük feodal Beyler, Şövalyeler de kendi adamları, ordularıyla İstanbula gelmeğe başladı. Alexios, bunları da, İstanbulda birikmelerine fırsat vermeden, tatlılıkla, kurnazlıkla yahut zorla, hemen Pelekanon/Eski Hisar'a gönderiyordu. Bu kişilerle yürüttüğü uzun konuşma ve tartışmalardan sonra, bir andlaşma yapılmasını sağladı. En büyük yeminlerle pekiştirilen bu andlaşmaya göre, Rum devleti haçlılara yolları boyunca yiyecek, araç-gereç sağlayacak; haçlılar da, ele geçirecekleri ülkelerden ve kentlerden, vaktiyle Doğu Roma İmparatorluğuna/Rum Devletine ait olmuş bulunanları Alexios'un göndereceği yöneticilere bırakacaklardı [3].

3] Andlaşma hiç gerçekçi değildi ve haçlıların buna uyma niyeti, daha andlaşma yapılırken bile, yoktu. Çünkü, sefere çıkan haçlı Şövalyelerden, Beylerden çoğu, ülkesinde malını mülkünü satıp, nasıl olsa kâfir Türkler elindeki arazilerden zaptedilecek olanlar sayesinde büyük mülkler edinmek hevesi ve amacıyla yola düşmüştü, yoksa din uğruna değil; Anna Komnena bunu en açık biçimde vurguluyor. Oysa, gidiş, Kudüs'e idi; İstanbul ile Kudüs arasında, vaktiyle Doğu Roma/Rum devletinin olmamış arazi, kent kesinlikle bulunmadığına göre; haçlılar, ele geçirecekleri her araziyi, her kenti Alexios'a devredecekleri yolunda and içmiş oluyorlardı. Haçlıların bu andlaşmaya uyması beklenemezdi ve gerçekten de uymadılar.

1097 başında Anadoluda, Rum (Anadolu) Selçukluları ülkesine giren bu haçlı orduları, önce, İznik'i kuşattı. O sırada Sultan Kılıç Arslan, Gabriel adlı bir yerel yöneticinin elindeki (Eski) Malatya'yı kuşatmakta, Gabriel'i sevmeyen yerli hristiyanlardan, özellikle Süryanîlerden destek görmekte idi. Haçlıların gelişini öğrenince kuşatmayı kaldırıp İznik'i kurtarmaya koştu. Ancak, hem sayıca pek üstün kalabalıkta, hem de atlıları ağır zırhlı donanımlı olan haçlı ordularını oradaki savaşta yenemedi, çekilmek zorunda kaldı. Alexios, gizlice İznik halkına ve koruyucu birliklerine haber gönderip, haçlıların kıyımından ve talanından kurtulmak için, kendisine teslim olmalarını önerdi; böyle yaparlarsa hiç kimseye zarar gelmeyeceği sözünü verdi (ve sözünü tuttu); ama haçlılarla ilişkileri düşmanlığa çevirmemek için, durumu onlara sezdirmedi ve kendi ordusundan bir birliğin, savaşarak surları aşmış, kenti ele geçirmiş gibi, kentlilerle danışıklı bir gösteri sergilemesini sağladı, bu gösterinin sonunda İznik iç kalesinin üzerinde İmparator Alexios'un bayrağı dalgalanmağa başladı, kent Rumlarca "zaptedilmiş" oldu.

Haçlılar, Kudüs'e doğru ilerleyişi Eskişehir-Konya yolundan sürdürmekte idiler. Eskişehir'in atası Dorylaeion'un yıkıntıları alanı (şimdi, kentin yanıbaşında Şarhöyük; Eskişehir henüz yeniden kurulmuş değildi) yöresinde Kılıç Arslan, Dânişmendli ordusunun da desteğiyle, bunların karşısına çıkıp büyük kıyım yaptı ise de, haçlıların ezici sayısal üstünlüğü ve ağır zırhlı donanımı nedeniyle, yine çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra, ilerleyişi sürdüren haçlılar, Konya öncesinde iki kez daha çatışıp yine üstün geldiler ve artık, Çukurova'ya kadar, Anadoluda, önemli bir direnişle karşılaşmadılar, herhangi bir kenti kuşatmakla da oyalanmadılar.

2. Alexios Komnenos, Batı Anadoluyu ve tüm Anadolu kıyılarını Türklerden geri alıyor

Rum (Anadolu) Selçukluları ordusunun Haçlılarla savaşmakta olmasından, İç Anadoluya çekilmesinden yararlanan Alexios Komnenos, hemen harekete geçti. Donanmasını, kayınbiraderi Ioannes Doukas komutasında olarak, İzmir'i geri almaya yolladı. Donanma, kısa süre önce öldürülen Çaka'nın kardeşi Yalvaç yönetimindeki İzmir önüne geldiğinde, kentin Türk yöneticileri, Çaka'nın, vaktiyle İznik Sarayına gelin gitmiş olan kızını, donanmanın bir gemisinde görünce, İznik'in düştüğünü, Sultan Kılıç Arslan'ın saldırganlarla baş edemediğini ve kendilerine yardım gelmesi umudunun da bulunmadığını anlayarak, İzmir'i, yine kimsenin zarar görmeyeceği vaadinde bulunan Rum komutanlara teslim ettiler. Ne var ki, teslim sonrasında beklenmedik olaylar çıktı, çok kan döküldü.

İoannes Doukas, İzmir'i teslim aldıktan sonra, donanmayla Ephesos/Selçuk'a gitti. O zaman ve hatta 14. yüzyıl başında yâni Aydın Oğulları döneminde bile, Ephesos/Selçuk'un denizle bağlantısı hâlâ vardı. Burada, Tanrıvermiş adlı bir Türk Bey egemendi. Karada yapılan ve sabahtan akşama dek süren korkunç çatışmada, yerel Türk yönetiminin ordusu yenildi, kaçabilen kaçtı, savaş yerinde pek çok Türk ölüsü kaldı,

pek çok Türk de komutanlarıyla birlikte tutsak düştü. *İmparator, tutsakların adalara dağıtılmasını buyurdu* [4].

İzmir-Aydın yöresinden çekilen Türkler, Menderes vâdisini, demek ki Aydın, Denizli yolunu izleyerek Bolvadin'e gitmekteyken, Rum komutan İoannes Doukas, önce İzmir-Salihli yolunu izleyip Salihli'nin 8 km. batı yakınındaki (önemli kalıntıları günümüze ulaşmış) Sardeis kentini, arkasından Alaşehir yoluna sapıp Philadelphia/Alaşehir'i, Denizli yakınındaki Laodikeia'yı ve Çivril-Dinar arasındaki Khoma'yı (Homa/Gümüşsu) Türklerden geriye aldı; oradan Bolvadin'e vardı (demek ki, ileride Myriokephalon Savaşından söz ederken değineceğimiz, bu savaşın yeri olan Kûfi Çayı vâdisi yolunu izledi) ve Ege kıyılarından çekilerek oraya gelmiş olan çok sayıdaki Türk, henüz yüklerini, denklerini çözmekte iken birdenbire bastırıp çok Türk öldürdü, pek çok talan malı ele geçirdi.

Donanmaya yüklenerek giden İoannes Doukas ordusunun arkasından, İmparator Alexios da, ikinci bir orduyla, sefere çıkmıştı; Philomelion/Akşehir yoluyla Konya doğrultusunda ilerleyen (demek ki, Dorylaeion/Eskişehir üzerinden gelmiş bulunan) Alexios, yolu boyunca bütün Anadoluyu yeniden Rum devletine bağlayıp, Antakya'yı kuşatmaya girişen haçlılarla birleşmek ve Antakya zaptedilince onu haçlılardan devralmak hevesinde görünüyor. İlerlerken, Anna Komnena'ya bakılırsa, pek çok Türk öldürtmüş, pek çok kenti Türklerden almış ve bu kentleri talan etmekten de geri kalmamıştı. Ancak, Dânişmendli Melîk Gazi'nin kardeşi İsmail komutasında büyük bir Türk ordusunun Rum devleti ülkesine yürüdüğünü öğrenince, "Dimyat'a pirince gitmek"ten vazgeçti, hemen başkent İstanbul'a döndü. Bunu duyan İsmail de, Batı Anadoluya yürümekten vazgeçip Bayburt'u eline geçirmiş olan (Rum devletinin Trabzon yöresi askerî vâlisi) Theodoros Gabras üzerine yöneldi [5].

3. Haçlılar Güneydoğu Anadoluda, Suriye ve Filistinde devletçikler kuruyor

Birleşik haçlı ordusunun, ana gövdesi (eski deyimle, kısm-ı küllî'si) Konya sonrasında, önemli bir direniş görmeden ve herhangi bir kenti kuşatmakla da

---

4] Anadoluda ve yakın yöresinde, bir etnik topluluğun, başkası içine yerleşmesinin yahut yerleştirilmesinin bir örneği daha.

5] Oysa, İsmail, İmparatorluk ordusuyla çatışmayı göze alarak ve hatta isteyerek Batı Anadoluya ilerliyor idiyse, İmparatorluk ordusunun çekildiğini öğrenince, yâni "meydan boş kalmışken", Batı Anadoluyu bir kez daha Türk egemenliğine almaktan, hiç olmazsa talan etmekten vazgeçivermesi kesinlikle anlamsız ve akla aykırıdır. Anlaşılıyor ki o zaten Bayburt'a sefer ediyordu ve Alexios, İsmail onun üzerine geldiği için değil, Konya yanından geçip giden haçlı orduları şimdi orayı başkent edinen Rum (Anadolu) Selçuklu Sultanlığını yıkamamış olduğu için, Kılıç Arslan ile çatışmayı göze alamadığından dolayı kendi başkentine geri dönmüştü.

uğraşmadan Çukurova'ya inmişti. Ancak Konya'da bu ana gövdeden ayrılmış bulunan küçük bir kol, Aksaray üzerinden doğuya, Kayseriye yürüdü, oradan da güneydoğuya, Maraş'a yöneldi, Antakya'da ana gövdeyle buluşmak üzere ilerledi. Ana gövde, Çukurova'ya inince, önce, Tarsus ile Mopsou Estia/Misis'i (Yakapınar) zaptetti. Sonra, ana gövdeden bir kol daha ayrıldı, Urfa'ya uzanıp bu kenti aldı. Söz konusu kolordunun komutanı Baudouin'i oraya, Urfa'nın Türk bağımlılığını kabul zorunda kalmış hristiyan Beyi (Ermeni ya da Rum olan yerel yönetici), Türklere karşı kendisini ve hristiyan halkı korusun diye çağırmıştı. Baudouin, onun oğlu ve koruyucusu olmayı kabullenip Urfa'ya girdi, girer girmez halkı kışkırtıp yeni babalığını öldürttü, tahtına ve hazinesine el koydu, yakın yöreyi de ele geçirip 54 yıl yaşayacak olan Urfa Kontluğunun kurucusu oldu [6]. Ordunun ana gövdesi ile, Maraş'tan gelen kol, 7 000 kadar atlı ve 20 000 kadar yaya askerin savunduğu Antakya önünde yeniden birleşti. Haçlılar, aylarca direnen kenti, içeriden bir hâinin onlara kapı açmasıyla 3 Haziran 1098'de ele geçirdiler, kent halkından 100 000 dolaylarında insanı boğazladılar. Antakya başkent olmak üzere, Antakya Prensliği diye anılan bir devletçik kurdular. Alexios'la yapılan andlaşmanın çiğnenmesi, Antakya'nın Rum devletine verilmemesi ve üstelik burada, imparatorluğun güvenliği açısından gelecekte tehlikeli olabilecek bir devletin kurulması, zaten aralarında karşılıklı çekememe, küçümseme, güvensizlik, kızgınlık bulunan katolik batılı haçlılarla Rumların arasını iyice açtı. Bundan sonra, haçlıların Kudüs'ü zaptetmesi üzerine (15 Temmuz 1099) orada da, Kudüs Krallığı adıyla bir haçlı devletçiği kuruldu.

4. Birinci Haçlı Seferi sonrasında Anadoluda Kılıç Arslan'ın güçlü durumu

Kılıç Arslan, Konya'yı, Rum (Anadolu) Selçukluları devletinin yeni başkenti edindi. Batı Anadolu elden gitmiş olmakla birlikte, devletin güçsüzleşmesi için toplumsal yapının ya da ekonomik koşulların getirdiği bir neden yoktu; sarsıntı kısa sürede atlatıldı. Kılıç Arslan'ın bağımlılığını üstlenmiş Dânişmendli Gümüş-Tigin, 1100 yılında, Antakya'dan Malatya'ya doğru yürümeğe kalkışan (Antakya Haçlı Prensliğinin hükümdarı) Bohemund/Bohemond'u Malatya yakınında bozguna uğrattı, yardımcı komutanlarıyla birlikte tutsak alıp Niksar'da alıkoydu. Bunları kurtarmak için 1101'de gelen bir diğer haçlı birliği Amasya dolaylarında; onun arkasından gönderilen de, Konya Ereğlisi yakınında yok edildi. Sonradan Bohemund'u Dânişmendlilerin kurtulmalık parası karşılığında özgür bırakması nedeniyle Kılıç Arslan'ın kızıp Dânişmendlilere baskın verdiğine yukarıda değinmiştik [7]. Kılıç Arslan, Dânişmendlilerle arası bozulunca, onların elinden (Eski) Malatya'yı aldı. Bu sırada,

---

6] *Hansgerd Hellenkemper,* Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien. Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1976; *Işıl Demirkent,* Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, Doktora tezi, İÜ Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul 1974.

7] Bkz. s. 90.

daha önce Büyük Selçuklu Sultanlığı bağımlısı olan Doğu Anadolu Beylerini, yerel yöneticileri kendine bağladı. Ancak, Büyük Selçuklu devletini kardeşi Büyük Hakan Berk Yaruk ile bölüşüp doğu bölümün ona, batı bölümün kendisine kalması yolunda anlaşan Sultan Mehmet Tapar, Kılıç Arslan üzerine Musul ve Diyarbakır yöreleri vâlisi Atabey Çavlı komutasında bir ordu gönderdi. Kılıç Arslan, bu orduyla giriştiği savaşta öldürüldü (1107) ve devleti büyük bir bunalıma düştü.

5. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonraki durum. Türklerle Rumlar arasında yeni çatışmalar

Alexios Komnenos, daha Kılıç Arslan'ın ölümünden önce, 1104 yılında, Türklerin Urfa güneyinde Harran yakınında bir haçlı ordusunu bozmasından yararlanmış ve Antakya'daki Haçlı Prensliğini, anlaşma yoluyla (önceden kendi bağımlılığını tanımış olan) Tarsus, Adana, Misis'i imparatorluğa vermek zorunda bırakmıştı.

Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra, onun Musul vâlisi olarak görevlendirmiş bulunduğu büyük oğlu Şâhin Şah tutuklandı, Büyük Selçuklu ülkesine, Isfahan'a gönderildi. Anadolu Selçuklu devleti başsız kaldı, Rum devletinin geri aldığı yerleri yeniden kendi egemenlik alanına katma savaşımı yürütemedi.

İmparator Alexios Komnenos, 1108'de, Norman Prensi (ve Antakya Haçlı Prensliği hükümdarı) Bohemund/Bohemond ile girişilen savaşı [8] başarı ile sonuçlandırdıktan sonra, Batı Anadoludaki kısa Türk egemenliği döneminin, daha doğrusu egemenlik boşluğu ya da kargaşası döneminin yarattığı sarsıntı ile ekonomik gerilemeye uğrayan ve o dönemin savaşlarında yakılıp yıkılan İzmir-Antalya arası kıyı bölgesini kalkındırmak istedi. Antalya'da askerî vâli olmak ve bu işlerle de uğraşmak için, Rum devletinin saygın kişilerinden, Eumathios Philokales adlı güvendiği bir genç gönüllü çıkınca, ona, istediği görevi verdi. Eumathios başkentten deniz yoluyla ayrıldı, Adramytteion/Edremit'e daha doğrusu bu tarihsel kentin yıkıntıları alanına [9] geldi. Çaka, İzmir yöresinde egemenliğini sürdürürken ve orada üslenen donanmasına kıyıları talan ettirirken, tarihsel kenti tümüyle yıktırmış, yok ettirmişti. Eumathios ilk iş olarak bu kentin yeniden kurulması çalışmalarını başlattı. Orada bulunduğu sırada, Türklerden bir akıncı ordusunun Lampe yöresinde, yâni Ulubat Gölü dolaylarında konakladığını öğrendi; askerlerinden güçlü bir birlik oluşturup oraya gönderdi. Bu birlik, Türk akıncılarıyla karşılaşıp şiddetle çatıştı ve pek kısa sürede yengi kazandı; gerek eline düşen, gerek yöredeki Türklere o kadar zulmetti ki, yeni doğmuş bebekleri içinde su kaynayan kazanlara atmaktan bile geri kalmadı [10], pek çok insan kesti, pek

---

8] Bu kişiyle ve onun babası Robert ile aradaki çekişme çok eskiye dayanıyordu; *Anna Komnena* bu konuda çok ayrıntılı bilgi vermektedir.

9] İlçe merkezi Burhaniye'ye bağlı, kıyıdaki Ören.

10] Bunu *Anna Komnena* açıkça anlatıyor (14 I 4).

çok insanı tutsak-köle edinip keyifle Eumathios Philokales'in yanına döndü. Bu kıyımdan kurtulabilen Türkler kara giysilere bürünüp soydaşlarına koştular, Türklerin elinde kalmış tüm Anadolu bölgelerine yayılıp başlarına gelenleri anlattılar; Türklerde büyük bir hınç uyandı ve öç alma isteği doğdu.

Eumathios, Philadelphia/Alaşehir'e gelip konaklamıştı ki, Kappadokia yöresindeki Türk Beylerinden Hasan adlı biri, komutasındaki 24 000 kişilik orduyla sefere çıkıp Alaşehir üzerine yürüdü. Eumathios Philokales, elindeki asker sayısını meydan savaşına girişmek için yetersiz gördü; bir savaş aldatmacasına başvurdu ve Alaşehirdeki askerlerine, Rum halka, düşman gelince surlar üzerine çıkmamaları, hiç görünmemeleri komutunu verdi. Hasan gelip kenti kuşattı; üç gün süreyle ortalıkta ya da surlar üzerinde hiç kimseyi göremeyince, yanında mancınık gibi kuşatma savaşı araçları olmadığından, üstelik savaşmaya çıkmayan Rum ordusunu pek küçümsediğinden, kuşatmayı kaldırıp ordusunu üçe bölerek akınlara girişti. Birliklerinden 10 000 kişilik bir bölümü, Kelbianos Ovasına, yâni Küçük Menderes vâdisi iç ucundaki ovaya, bugün Kiraz, Beydağ, Ovakent adlarını taşıyan kentlerin bulunduğu yöreye; ikinci bölümü, Bergama, Kırkağaç yöresine gönderdi; kendisinin başında bulunduğu üçüncü bölüm ise İzmir-Kemalpaşa üzerine akına çıktı. Philokales, bunu duyar duymaz, kendisinin bütün birliklerini saldırıya geçirdi. Bu Rum kolordusu, önce, Kelbianos Ovasına gitmekte olan Türkmen akıncıların peşine düştü, onlara yetişti ve gündoğumunda üstlerine saldırdı, hemen hemen tümünü kılıçtan geçirdi ve Türkmenlerin yanında götürmekte olduğu (köleleştirilecek) tutsakları kurtardı. Arkasından, İzmir-Kemalpaşa dolaylarına gitmekte olan akıncıları izlemeye koyuldu; bir öncü birliği bunlara yetişti, aralarından geçti ve her iki kanatta (sağda, solda) çatışmaya girdi, düşmanını bozguna uğrattı. Anna Komnena'nın anlatımıyla, "Öldürülenler de, tutsak edilenler de çoktu; canlı kalabilmiş az sayıdaki kişi de, kaçarken [ırmağı aşmaya çalışırken] Menderes'in burgaçlı akan sularına düştü, hemen boğulup gitti" Bundan sonra Philokales'in kolordusu büsbütün yüreklenerek, Türkmen akıncılardan sonuncu bölümün izlenmesine giriştiyse de, o bölüm hızla çekildi, yakalanamadı; kolordu, Alaşehir'e, Philokales'in yanına döndü, ödüllendirildi.

Bu olayların etkisiyle, Türkmenler, Anadolunun bütün kıyı bölgelerinden çekilmeye, İç Anadoluya doğru göç etmeye koyuldular.

1110 dolaylarında başkent Konya'ya gelip taht'a geçebilen (Kılıç Arslan'ın oğullarından) Şahin Şah/Şehinşah (ya da, diğer adıyla, II. Melik Şah), Batı Anadoluya akıncılar gönderdi. Bunlardan bir kol, Simav yöresine indi; diğerleri, Küçük Menderes vâdisine yöneldi. İkinci bölümle savaşmak üzere, Rum devletinin o sıradaki Alaşehir askerî vâlisi Konstantinos Gabras [11], saldırıya geçti ve Kelbianos Ovasında düşmanıyla karşılaştı, çatıştı, akıncıları bozguna uğratıp kaçırttı. Şahin Şah, yenilginin ezici boyutta olduğunu öğrenince, barış diledi ve iki devlet arasında barış andlaşması yapıldı. Buna rağmen, kısa süre sonra, 1113'de, İznik üzerine, yaklaşık 40 000 kişilik

---

11] Trabzon dolayısiyle daha önce sözünü ettiğimiz Theodoros Gabras'ın oğlu.

bir Türk ordusunun yürüdüğü haberi geldi. Alexios, saldırıyı karşılamak için, sefere çıktı. Selçuklu ordusu birkaç kolorduya bölünmüş, İznik yöresini, Marmara Denizi güney kıyılarını, Bursa yakınlarını, Ulubat Gölü dolaylarını talan etmekte idi; hatta Manyas yöresine kadar uzanmışlardı ve pek çok talan malı elde etmişler, pek çok insanı köle-tutsak edinip götürmüşlerdi. Sonra, adını Anna Komnena'nın Monolykos (Rumcada: Yalnız Kurt) diye aktardığı ve rütbesi hakkında da kullandığı Arkhisatrapès (Baş Satrap) deyişiyle diğer Beylerden üstün durumuna işaret ettiği, kimliğini aydınlatamadığımız Türk Beyi, Çanakkale Boğazına ve o yöredeki Parion, Abydos kentlerine kadar uzandı. Yanı sıra götürdüğü tutsaklarla birlikte, hiç direniş görmeden, savaşmak zorunda kalmadan, Edremit'e ve (Kırkağaç yakınında, şimdi görünür kalıntısı bulunmayan yıkıntı yığını durumundaki) Khliara kentçiğine uğrayarak geriye döndü.

Bunları öğrenince, İmparator Alexios, İznik'te askerî vâli olan adamı Kamytzes'e, 500 atlıyla Türkleri izleyip onların davranışları hakkında kendisine bilgi ulaştırmak görevini verdi, çarpışmaya girmekten kaçınmasını da öğütledi. Ama bu kişi çatışmaya girdi ve küçük birliği dağıldı, kendisi tutsak düştü. Bu sırada, İmparator, ordusuyla, İznik'e yaklaşmakta idi. Kamytzes'in başına gelenleri duyar duymaz, onu tutsak eden Türk akıncılarının yolunu kesmek için Melangina (Lefke/Osmaneli dolayları) üzerinden, Domaniç-Emet doğrultusunda ilerlemeye başladı, Emet yanıbaşındaki Akrokos/Eğrigöz Dağı'na vardı. Bu yörede, Türklerle karşılaştı; ancak, bunlar, izlediği akıncı ordusu değildi, hatta belki savaşçı, akıncı bile değildi; Anna Komnena, onların Karme adlı bir yerden gelmiş olduklarını söylüyor [12]. Bu Türklerin pek çoğu öldürüldü, pek çoğu da tutsak edildi. Selçuklu komutanlarından Emîr Muhammed, Karme'li Türklerin başına gelenleri haber alınca, yakınlardaki birçok Türkmen boylarından savaşçı devşirdi, hemen İmparatoru izlemeye koyuldu. Onun öncü birlikleri, Alexios'un artçı birliğine yetişti ve birkaç subayı öldürdü, artçıları yendi; ne var ki, daha ileride, Alexios'un ordusu, saldıran Türkleri püskürttü. Türklerin yanında bulunan tutsak Kamytzes de o arada kaçabildi. Alexios, herhangi bir belirleyici sonuç ortaya çıkmış olmaksızın, başkentine döndü.

6. Alexios, devletin, Bogomil inancındaki insanlarını eziyor; önderlerini diri diri yaktırıyor

1114 yılı Kasımında, Kuman'ların yeniden Tuna'yı aştığı yolunda bir haber geldi ve Alexios, bunlar İmparatorluk ülkesi içine doğru yığınsal saldırıya geçerlerse karşılarına çıkmak üzere, ordusuyla, Filibe yöresine gitti. Daha önceki yüzyıllarda Rum devletinin ve onun sahiplendiği ortodoks kilisesinin, Doğu Anadoluda yayılan Paulikianos'luk mezhebine karşı giriştiği savaşım sırasında [13], bir haylisi hatta belki

---

12] *William Ramsay*'in, Anadolunun Tarihi Coğrafyası adlı yapıtında (s. 461) Pisidia ile Galatia sınırında (Senirkent yakınları?) bulunduğu sanılan bir köy diye andığı Karma olabilir.

13] Bkz. yukarıda s. 70-71.

çoğunluğu Ermeni olan Paulikianos'lardan büyük kalabalıklar, Filibe yöresine sürülmüşlerdi ve bunlar, bütün baskılara, zulümlere rağmen, inançlarından dönmemişlerdi; doğal olacağı üzere, aradan geçen yüzyıllar boyunca, eski Paulikanos'luk inancı da, evrensel diyalektik ilişkiler, evrensel etkileşim içinde, hem yenilenmiş hem de dallanıp budaklanmıştı. Balkanlarda tutunan ve Bogomil adlı bir Papas dolayısiyle Bogomil'lik diye anılan mezhep de, bu dallardan biridir [14]. Alexios, Filibe'de, yöre halkının kesin çoğunluğunu oluşturan Bogomil'ler ve diğer Paulikianismos yakını mezheplerden olan kişiler üzerinde çok ağır baskı kurdu; bunların tümünün kendi inançlarından dönmesi ve ortodoks inancına geçmesi için canla başla çalıştı. Bu arada, İmparator ordusunun gelişini öğrenen Kuman akıncıları, telâşla geriye dönmüş ve Tuna kuzeyine geçmiş bulundukları için, Bogomil'leri ortodoks etme "çalışması"na rahatça zaman ayırabildi. Ancak, Bogomil'lerden toplum önderi durumunda olan ve ortodoksluğa geçmeleri için Alexios'un özel olarak uğraştığı kişilerden birçoğu, tüm baskılara direndiler. Alexios, onları başkente gönderdi. Bunlardan kimini, zindana attırdı ve "onları kötülükleri içinde kendi başlarına ölmeye bıraktı"; yâni, Anna Komnena'nın bu deyişinden anlıyoruz ki, ölene (ya da, hidayete erip ortodoks oluncaya) kadar orada kalacaklardı.

Araya, biraz sonra anlatacağımız, Alexios'un Konya üzerine gülünç seferi girdi; bu seferden dönüşte, Alexios, ömrünün son bir iki yılı boyunca, yeniden Bogomil'lerle uğraştı, onlara karşı en ağır, en yıldırıcı baskıları uyguladı ve önderleri Basileios'u, diri diri yakılmak üzere, şimdiki Sultan Ahmet Meydanında, Dikilitaş'ın yakınında kazılan büyük çukurda dev bir odun, kütük yığınının tutuşturulmasıyla hazır edilmiş ateşin karşısına getirtti. Biraz öteye dikilmiş bir haç vardı; Basileios, ortodoks inancına geçmeyi kabul ederse haç'ın yanına yürüyecek ve yakılmaktan kurtulacaktı; gitmedi ve yakılmayı yeğledi. Anna Komnena, bu olayı anlattıktan sonra, noktayı şöyle koyuyor: "*İmparatorun uzun emeklerini ve başarılarını taçlandıran son işi böyle idi*"

7. Alexios Komnenos'un "Konya üzerine" gülünç seferi

Alexios, ömrünün son iki yılını (1116-1118), öldürmeyen ama süründüren bir hastalıkla pençeleşerek geçirmişti. Ayaklarında dayanılmaz ağrılar vardı, yürüyemiyordu, çoğu zaman yatmak zorunda kalıyordu; 200 yıl kadar sonra Osman Gazi'nin de yakalandığı damla hastalığına (Goutte, Gut, Nikris) tutulmuştu. 1116'da, Rum devleti ülkesinin Anadoludaki bölümüne yapılan Türk akınları, çoğalmıştı. Selçuklu Sultanlığı üzerine caydırıcı bir sefere, hatta, olabilirse, Konya'yı zaptedip Rum (Anadolu) Selçuklu Sultanlığını tarihe gömecek bir sefere çıkmak umuduyla,

---

14] Konunun, Osmanlı tarihi, dolayısiyle de Türkiye Türkleri ulusunun oluşma süreci açısından önemi vardır. Çünkü, Balkanlarda yaygın, özellikle de Bosna yöresinde yoğun olan Bogomil'ler, Rum devletinden ve ortodoks kilisesine bağlı Sırplardan, Bulgarlardan vb.'nden çok büyük zulüm gördükleri için, Osmanlı'dan yana olmuşlar, çoğunlukla da islâma geçip Osmanlı'ya katılmışlardır.

dış ülkelerden pek çok sayıda paralı asker getirtti, ayrıca (dost hükümdarlardan) yardımcı birlikler gelmesini sağladı. Ancak, tam bu sırada, ayaklarındaki ağrılar büsbütün azdı, yatağa düştü. Sultan Şahin Şah bunu duydu ve meydanı boş bularak, Rum devleti ülkesine yapılan akınları arttırdı. İmparator, ağrıları biraz hafifleyince, tasarladığı sefere çıktı. Önce, denizden, İzmit Körfezi güney kıyısındaki Dil'in ucunda bulunan Kibotos adlı iskele yerleşimine geçti. Oradan yola çıkıp Lopadion/Ulubat'a vardı ve çağırttığı yardımcı askerlerin gelmesini bekledi. Bütün birlikler toplanınca, yola çıktı; Manyas Gölü dolaylarında talan akınları sürdüren Türkmen akıncıların üzerine yürüdü. Gönderdiği öncü birlikleri, düşmana baskın verip çoğunu öldürdüler, İmparatorun yanına geldiler, hep birlikte Ulubat'a dönüldü.

Ordu burada üç ay dinlendi. Anna Komnena, bu oyalanmanın nedenini, özetle, "mevsim yazdı ve sefere çıkılacak İç Anadolu bölgelerinde akarsular kurumuş, ordunun yol boyunca su gereksinmesinin karşılanması zorlaşmıştı" diye açıklamaya çalışıyor. İmparator da İznik yakınlarına çekildi, yanına gelen eşiyle birlikte bu dinlence döneminden yararlanmaya başladı. Burada iken, Türklerin saldırıya geçerek çok yakına dek sokulduğu duyulunca, eşini başkente geri yollayıp, dinlenceyi kesti. Gönderdiği öncüler, Türk akıncılarının öncülerini yendi. Sonbaharda, sözde Konya üzerine girişilen sefer yeniden başladı. O yüzyılların Anadoludaki en önemli stratejik yolundan, Osmaneli-Eskişehir yolundan ilerleyen ordu, o dönemde yıkıntı durumunda olan Dorylaeion kenti (Eskişehir'in atası) yöresine vardı, geniş ovada konakladı. Sonra, Nakoleia/Seyitgazi ve Santabaris/Bardakçı Köyü [15] üzerinden güneye inildi, çevreye iki koldan öncüler gönderildi; öncü kollarından biri Polybotos/Bolvadin yöresine, diğeri Amorion kenti yöresine, dolayısiyle Emirdağ doğu ilerisine yönelmişlerdi. Birinci kol, Bolvadin'de Türklere baskın verdi, çoğunu öldürdü. İmparator, kendi yanındaki ordu bölümü ile, Kedrea hisarına [16] vardı. Bolvadin'e geçmek ve oradan Konya üzerine yürümek istiyor havasındaydı. Sonrasını Anna Komnena'dan okuyalım:

> ...Aklında bunu evirip çevirmekte ve tam eyleme geçmek üzere iken, Barbarların [Türklerin] ve Sultan Süleyman'ın [Süleyman oğlu Kılıç Arslan'ın oğlu Şahin Şah'ın] kendisinin, onun gelişini haber alınca, Asya'nın [Anadolunun] bütün tarlalarını ve bütün ovalarını ateşe vermiş bulunduğunu öğrendi; bu iş öylesine kapsamlı yapılmıştı ki, gerek insanlar için gerek atlar için tam bir yiyecek kıtlığı kendini göstermişti; üstelik, kuzey bölgelerinden gelen Barbarların [Amasya-Tokat yöresine egemen olan Dânişmendli Beyliği savaşçılarının] da bir akına geçtiği bildirilmekte idi ve bu içerikte bir söylenti bütün Asya'ya

---

15] Bu köy, günümüzde, artık ana yol üzerinde değildir; Kırka ile Çifteler arasında tam orta yerde, önemli yolların arasındadır.

16] Afyon'un 44 km. kuzeydoğu ilerisinde bulunan Bayat kasabasının 3 km. batısında, şimdi Âsar Kümbet Kale denen yıkıntısı günümüze ulaşmış, o dönemdeki yerleşim.

[Anadoluya] yayılmıştı. [İmparator,] Konya üzerine yürüyüşe geçerse tüm ordusunun, yiyecek sıkıntısı yüzünden, açlığın pençesine düşeceğinden korktu; beri yandan, gelmekte olduğu haber verilen Barbarlardan [Dânişmendlilerden] dolayı da çekinmekte ve huzursuzlanmakta idi.

O zaman, akıllıca ve gözüpek [!] bir karara vardı; kararı, Konya yolunda ilerlemek mi gerekir, yoksa Philomelion/Akşehir yöresindeki Barbarlara saldırmak [ve oradan dönmek] mi gerekir konusunda Tanrıya danışmak idi. Böylece, bu soruları, iki kâğıda yazdı, kâğıtları [Kedrea'daki] kilisede sunak masası üzerine yerleştirdi; arkasından, gece boyunca, Tanrıya, o güne özgü ilâhiyi ve Ektenès denen duaları okudu. Gün doğunca, papas içeriye girdi ve oraya konmuş kâğıtlardan birini aldı; onu herkesin önünde açtı ve okudu: İmparatora, Philomelion/ Akşehir yolunu tutması buyurulmuştu [17].

Bu sırada, Amorion kenti yöresine giden öncü birliği, Sakarya'yı o yörede aşan, Iustinianus yapıtı, ünlü (ancak, kalıntıları ve yeri saptanamamış) Zompè köprüsünden geçmişler, hemen orada bir Türk akıncı kolu görmüşler ve çatışmaya tutuşarak onu yok etmişlerdi. Ancak, onlar bu çatışmada iken başka Türk atlıları, öncü birliğinin konaklama yerine baskın verip tüm yük hayvanlarını, ağırlıkları, askerin öte berisini talan etmişti. Öncüler, bu ikinci Türk birliğini izleyemedi ve yöreden çekilmek zorunda kaldı; yolda yeniden Türklerin saldırısına uğradı, kuşatıldı, İmparatora bin güçlükle ulak göndererek yardım istedi. İmparator yardıma gelip öncü birliğini kurtardı.

Böylece yüreklenen Alexios, kilisedeki kâğıtta Tanrının ne demiş olduğuna aldırmıyarak, kendisi Akşehir üzerine yürüdükten başka, Konya yöresine de öncü-akıncı birlikleri gönderdi. Ancak, o arada, adını Anna Komnena'nın Monolykos diye aktardığı, daha önce de sözü geçen yaşlı Türk Beyi, meydan savaşına girmemekle birlikte, kuvvetlerini ikiye ayırmış, bunların her bir bölümü Rum ordusunun bir yanında, biraz uzakta, düşmanı izliyor, zaman zaman atlı gerilla savaşı yapıyor, vur-kaç saldırıları düzenliyordu.

Çok geçmeden, Sultan Şahin Şah yöreye geldi ve Rum ordusunun artçılarına saldırdı; çevredeki Türk Beylerine de, önden saldırıya girişmeleri komutunu verdi. Azgın bir çatışma başladı. Türkler, yamaçlara doğru çekildiler. Gece boyunca Türk okçusu, çepeçevre sardığı Rum ordusuna uzaktan ok yağdırdı. *Ertesi gün, İmparator, kuzeybatı doğrultusunda ilerlemek üzere, dönüş yolculuğu yürüyüşüne başladı.* Ordu, doğal vâdi yolunun dibinde, iki derin kol halinde ilerliyor ve iki kolun ortasında da, orduyla

---

17] Alexios bu çeşit hokkabazlığı daha önce de yapmıştı; bkz. *Anna Komnena*, Türkçe çeviride s. 290.

birlikte İstanbula gitmek isteyen, yahut götürülen [18] çok kalabalık sayıda yerli hristiyan halk da, yaşlısıyla, çocuğuyla, gebesiyle yürüyor; bu siviller arasında sık sık ölüm, doğum olayları gerçekleşiyordu. Bu sırada, Anna Komnena'ya bakılırsa, Sultan, yanında Türk komutanlarla, yamaçtan aşağıya indi, birden yere kapanıp Alexios'un ayağını öptü, ondan barış dilendi, o da Sultana "Malazgirt savaşı öncesi sınırlarınızı geçmeyerek bizimle barış içinde yaşarsanız ne âlâ; yoksa bilesiniz ki soyunuzu yok ederim" dedi ve Sultan, can atarak râzı oldu, bunun arkasından Alexios Sultana *yüklü tutarlarda para armağan etti, keza onun Beylerine de pek cömertçe armağanlar sundu ve onları, [hepsi] mest olmuş durumda, uğurladı.*

Gerçekte olan bitenin ne olduğu, apaçık bellidir: Geri dönmekte olan ve perişan edilmeden, başkente ulaşmak derdinde bulunan Alexios, yamaçları tutmuş, kesinlikle tehlikede bulunmayan Türk ordusunun kıyımından kurtulabilmek için, çok yüklü bedel ödeyerek, yalnız barışı değil, kendisinin ve askerlerinin canını da, satın almıştır.

8. Anadoludaki çekişmeler süregidiyor

Bu sırada Rum Selçukluları devletinde taht kavgası başladı. Şahin Şah'ın kardeşi Mes'ud, kayınbabası Dânişmendli Emîr Gazi'nin desteğiyle, baş kaldırdı. Devletin ileri gelen komutanlarından bazısı kendi yandaşlığına geçince, Mes'ud, bu kardeşler arası savaşımı kazanabildi. Ancak, onun egemenliğindeki devlet ülkesi, artık, başkent Konya ile yakınlarından ötesini kapsamıyordu. İç Anadoluda üstünlük, Konya doğusuna ve kuzeyine egemen olan Dânişmendlilerin eline düşmüştü.

Alexios'un, son aylarında büyük acılar içinde kıvranarak ölmesi (1118) üzerine, oğlu İoannes Komnenos İmparator oldu. O da, babası gibi, kendi döneminde genellikle başarı göstermişti [19]. İoannes, Batı Anadoluda Rum devleti egemenliğindeki parçayı elde tuttu; bir ara yeniden Türklerin eline geçen (Denizli ile Pamukkale arasındaki) Laodikeia'yı geri aldıktan başka, Sozopolis/Uluborlu'yu da kendi ülkesine kattı.

Bu dönemde, Anadoludaki Selçuklu Sultanlığı, Türk Beylikleri, Rum devleti ve onun bağımlısı yahut bağlaşığı olan olmayan hristiyan Krallıkları, Beylikleri arasındaki ilişkiler, bazan barış, çoğu zaman da çekişme ve hatta savaş içinde, gittikçe karmaşık bir görünüşe bürünmekteydi:

18] Gidenler, kendi istekleriyle mi gidiyordu, yoksa "Siz hristiyansınız, bizimle geleceksiniz" denerek, yerlerinden yurtlarından alınıp götürülüyor muydu, bilmiyoruz. Gerçekten, Anadolunun birçok yöresinde, Rum halkın İstanbul yönetimine karşı duyguları hiç de dostça değildi. Biraz sonra göreceğiz ki, Alexios'un oğlu İmparator İoannes Beyşehir yöresinden geçerken yerli Rum halkın hakaretine, sövgüsüne uğramıştı.

19] Bu dönem ve onu izleyen (İoannes'in oğlu) Manouèl Komnenos dönemi hakkında temel bilgi kaynağımız, Honazlı yurtdaşımız Niketas'ın Tarih'idir. Yakın zamanda, Türkçe çevirisi de yayınlandı: *Niketas Khoniates,* Historia. Çeviren Fikret Işıltan, TTK yayını, Ankara 1995.

Dânişmendli Emîr Gazi, Artuklularla işbirliği kurarak, hem Trabzon Duka'lığını, hem Mengücek Oğlu'nu yendi (1120). Kılıç Arslan'ın, Arap adlı bir oğlu daha ortaya çıktı, Ankara ile Kastamonu yöresini elde etti, kardeşler arası taht savaşımına katıldı, Konya'ya, Mes'ud elindeki başkente saldırdı (1126); fakat Rum devletiyle bağlaşıklık kurmuş olan Mes'ud onu yendi. Arap, Çukurova'ya kaçtı, Kastamonu yöresini yeniden Rum devleti aldı. 1132'de İmparator İoannes Çukurova üzerine yürüdüyse de, Balkan Yarımadasındaki karışıklıklar nedeniyle dönmek zorunda kaldı. *İoannes, Sırbistan yöresine yaptığı seferden dönüşte getirdiği çok sayıda tutsağı Anadoluya, İzmit yöresine yerleştirmiştir; bunlardan bir bölümüne, timarlı sipahi olmaları için, dirlik arazisi verilmişti.* Dânişmendli Emîr Gazi, onun Balkanlarda bulunmasından yararlanıp Kastamonu'yu aldı, oradan Karadeniz kıyısına kadar egemenliğini yaydı, güneye yönelip Çukurova'da yerel etkinlik kazanmaya çalışan Haçlıları bozguna uğrattı. Sultan Mes'ud, başkent batısında bazı yerleri Rumlardan geri aldı. 1134'de Dânişmendli Emîr Gazi ölünce, yerine geçen Mehmet'le Sultan Mes'ud arasında bağlaşıklık kuruldu. İmparator İoannes Çukurova'da yeni gelişen Küçük Ermenistan Krallığı'nı ezme savaşımına girdi (1137); bu Krallığın elinden, pek kısa sürede, Tarsus, Adana ve Misis/Yakapınar'ı aldı. Ermeni Kralı Levon kaçtıysa da ertesi yıl iki oğluyla birlikte yakalanmış, tutsak edilip İstanbula getirilmiştir. İoannes, 1137 Ağustosunda, Haçlıların elindeki Antakya'yı kuşattı, kent teslim oldu. O aralık, Sultan Mes'ud ve Dânişmendliler, Rum devletine karşı birkaç başarı kazanabildiler. İoannes, 1140'da, Dânişmendlilerin başkenti Niksar'ı almak, Beyliği yok etmek, ayrıca Trabzon Dukalığının bağımsız durumunu ortadan kaldırmak için kuzeydoğu Anadoluya yürüdü. Niksar kuşatması çok uzadı. Kuşatma sırasında, bir zamanlar İoannes'e karşı ayaklanıp tahtı elde etmeye kalkışan kardeşi İsaakios'un [20] büyük oğlu İoannes Komnenos, ordudan kaçtı, Türklere katıldı, islâm oldu, Sultan Mes'udun kızıyla evlendi, kendisine Çelebi san'ı ve dirlik olarak da genişçe topraklar verildi. Belki bu olayın yaratabileceği sarsıntıdan çekinerek, İmparator İoannes Komnenos, ordusuyla, deniz yolundan, İstanbula döndü (1141).

Aynı yılın baharında, İoannes, "Phrygia kenarından geçerek" yâni Batı Anadolunun, Türkler elindeki İç Anadoluya sınır bölgelerinden geçmeye, Selçuklu Sultanlığı ülkesine girmemeye özen göstererek, Antalya yöresi üzerine sefere çıktı; oradan Antakya dolaylarına gitti, buradan Çukurova'ya (Rum devletinin, Antakya'yı başkent edinmiş Haçlı Prensliği ülkesine bitişik olan bölgesine) döndü ve ölümü de orada oldu. Beyşehir Gölü kıyısından geçerken yerli Rum halkın ona karşı takındığı tutumla ilgili olarak Honaz'lı Niketas'ın verdiği bilgi, aktarılmaya değer:

> Gölün içinde, birçok yerde, sudan fışkıran küçük fakat çok müstahkem adaların ahalisi hristiyan olmakla beraber, o sıralarda

---

20] Daha sonra kurulan Trabzon Rum devletinin hükümdarları Komnenos'lar, bu kişinin soyundandır ve o nedenle İmparator'luğu kendi hakları sayıyor, İmparator sanını kullanıyorlardı. Buna dikkat edilmezse, o küçücük devlet hakkında Trabzon Rum İmparatorluğu denmesi pek gülünç görünmektedir.

kayıkları aracılığı ile Konya Türkleriyle çok canlı ilişkiler sürdürmekteydiler. Böylece, bunlarla Türkler arasında sadece kuvvetli bir dostluk kurulmakla kalmamış, bunlar âdet ve gelenekleriyle hemen hemen Türkleşmişlerdi. Bu sebeple de sınır komşularının tarafını tutuyorlar ve Bizanslıları kendilerine düşman görüyorlardı. Uzun bir alışkanlık işte milliyet ve dinden daha güçlü oluyor. Bunlar akıllarını yitirmişçesine davrandılar: İmparatora küfürler savurdular ve adalarını koruyan su engeline güvenip, onun emirlerine açıkça karşı koydular. İmparator her ne kadar bunlara, gölün eskiden beri Bizans'a ait olduğunu, eğer gerçekten istiyorlarsa adaları boşaltıp açıkça Türklerin tarafına geçmelerini söyledi. Eğer böyle yapmıyacak olurlarsa İmparator, gölün, belki de uzun bir süre, Bizans devleti için kaybedilmesine hiçbir suretle tahammül etmiyecekti. Fakat sözlerinin bir yararı olmadı. Bu yüzden de İmparator, icraata geçti. Gezi ve balıkçı kayıklarını birbirine bağlıyarak sallar yaptırdı. Surları yıkan koçbaşlarını bunların üzerine yükleyerek müstahkem adalara karşı sevketti. Böylece bu adaları zaptedebildi ama bu arada Bizanslılar da bazı felâketlere uğramaktan kurtulamadılar. Birkaç kez gölde patlayan fırtına salları sürükleyip parçaladı; bunların yükü ya suların derinliğine gömüldü, ya da dalgalarla sürüklenip kayıplara karıştı.

1143'de Dânişmendli Beyi Mehmet ölünce, Dânişmendliler arasında da iç çekişme başladı ve Sultan Mes'ud yeniden Anadolu Türkleri arasında üstünlüğünü kurabildi. Sivas'a egemen bulunan Dânişmendli komutanı Yağı-Basan'ı yenip bozguna uğrattı, kaçırttı. Yukarı Ceyhan bölgesini ele geçirdi, (Eski) Malatya'yı kuşattı. Bu sırada, bazı Türkmen toplulukları da kendi başlarına, Menderes ve Gediz vâdilerini izleyerek batıya doğru ilerliyorlardı.

İoannes Komnenos 1143'de ölmüştü, yerine oğlu I. Manouèl geçti. Selçuklular Rum ülkesine akınlar yapıp durdukları için Manouèl, hemen, batıya ilerleyen Türkmen akıncıları üzerine sefere çıktı, bunları dağıttı, kaçırttı ve arkalarına düşerek Akşehir'e kadar geldi, kenti yakıp yıktı [21]. Burada büyük bir çatışma oldu; kendisi de topuğundan yaralandı. Buna rağmen, çatışmada üstünlük sağladı ve Konya üzerine yürüdü. Sultan Mes'ud, başkentinden kaçıp Aksaray'a sığındı. Başkentin savunmasını, kızlarından biri, babası adına, başarı ile yürütmekteydi. İmparator kente yaklaşıp kuşatmaya giriştiyse de, Türklerin yaptığı çıkış saldırıları sonucunda geriye çekilmek zorunda kaldı ve dönüşü pek zor oldu; çünkü Türkler, yalnız Konya'dan dışarıya saldırı çıkışıyla yetinmemişlerdi, Sultan Mes'ud, asker toplayıp hızla dönmüş, İmparatorun çekiliş yolunu da kesmişti. Manouèl, çok zorlu çarpışmalar sonucunda bin güçlükle çemberi yararak başkentine dönebildi (1147).

21] Bugünkü Akşehir'de, kentin atası, kuruluşu Hellenistik çağa uzanan Philomelion'dan hiçbir kalıntı görülmemesi bu olay yüzündendir sanıyorum.

II. İkinci Haçlı Seferi ve sonrası

1. İkinci Haçlı Seferine çıkan orduların Anadoludan geçişi

Kuzey Suriye'de güçlenen İmad ed din Zengî'nin Urfa Haçlı Kontluğunu ortadan kaldırması (1144) Avrupada büyük yankılar uyandırdı ve ikinci haçlı seferi başlatıldı (1147).

Haçlı komutanlarının Yakın Doğu'da yeni devletler, devletçikler kurmaya ne kadar eğilimli bulundukları, görülüp denenmişti. Bu nedenle, Haçlıları destekler görünen Manouèl, aslında onlara destek sağlamadı. Rumların Haçlılara bakışını, Honaz'lı Niketas'ın sözleri pek açık biçimde ortaya koyuyor: *"Batıda bir düşman bulutu toplandı ve korkunç ve meş'um gök gürültüleriyle Bizans sınırlarına yaklaştı. Almanların -kendilerine akraba diğer milletlerin de katıldığı- [haçlı] seferini kasdediyorum"*

Haçlılar, özellikle Anadoluya geçtikten sonra, Rumlardan direniş gördüler. Zaten Manouèl, Niketas'ın açıkça belirttiği üzere, Haçlılara karşı Sultan Mes'ud'a mektuplar göndererek hem onu savaşa kışkırtmış [22], hem de Haçlıları yol boyunca kırmak için elinden geleni yapmıştır. Örneğin, Rum yol göstericilerden yararlanan Haçlı birliklerinin Türk baskınlarıyla kırılması, bu yol göstericilerin onları bile bile, pusu kurulmuş yerlerden geçirmesi yüzündendi. Hatta, bazı kaynaklara bakılırsa, pusuya düşürmek vb. yollardan Haçlılara saldıranlar, nice kez, doğrudan doğruya Rumlardı. Gibbon'a göre, "Haçlılar, yürüyüşün her adımında, durduruldular ya da yol göstericilerce yanıltıldılar; vâlilere, onları engellemek için geçitlerin berkitilip savunulması, köprülerin yıkılması gizlice buyurulmuştu; yolunu şaşıranlar soyulup öldürüldü; ormanlarda askerler, atlar, görünmeyen ellerin fırlattığı oklarla delik deşik edildi; hastalananlar yataklarıyla birlikte yakıldı; yol yanlarında kurulmuş darağaçlarında dizi dizi ölü gövde sallandırılmıştı" Haçlı Kralları, Beyleri İstanbul'dan geçerken, onlarla andlaşma yapıp, Haçlıların Rum ülkesinden geçişi boyunca yolda kendilerine yiyecek satın alabilmeleri (onlar için yiyecek hazır edilmesi) yükümlülüğünü üstlenen Manouèl, onlara her türlü kötülüğü etti ve ettirdi. Yine Honaz'lı Niketas'ın anlattıklarını aktaralım:

> ...yol boyunca yiyecek stoklarını hazır bulunduruyordu. Ancak, bir taraftan da, uygun yerlerde onlara tuzaklar hazırlamıştı; birçok batılı, bu tuzaklarda hayatını yitirdi.

22] Oysa Haçlıların, Anadoludaki Türklerin elinden herhangi bir kent ya da bölgeyi almak niyeti, sonuç olarak da, onlarla çarpışmak niyeti yoktu.

> Şehirler kapılarını kapayıp onların pazarlarda alış verişte bulunmalarına müsaade etmiyorlardı. Bizanslılar surlar üzerinden iplerle sepetler sarkıtıyor, talep ettikleri ve Almanların bu sepetler içine koydukları paraları yukarı çekiyor ve ancak bundan sonra, canlarının istediği miktarda, ekmek ve diğer yiyecekleri aynı sepetlerle aşağıya gönderiyorlardı. ...Bazıları, hatta, ununa kireç katarak ekmekleri zehirlemekteydiler bile.
>
> Bunu, rivayet edildiği gibi, gerçekten İmparatorun mu tertiplediğini bilmemem; ama kanun dışı ve câniyane olduğu da kesin. Ancak, herhangi bir şeyi satmak isteyen İtalyanlara [Haçlılara] verilmek üzere bozuk ayarlı sikkeler basıldığı ve bunun da hiç tartışmasız İmparatorun emriyle yapıldığı muhakkaktır. İmparator bu hususu zaten saklamaya da çalışmadı. Kısacası, bunlara ve onlardan sonra geleceklere, Bizanslılara karşı sefer etmekten ürkmeleri için sürekli bir uyarma olması amacıyla, İmparatorun bunlara yapmadığı ve yaptırmadığı hiçbir kötülük kalmadı.

Alman İmparatoru III. Konrad ile Fransa Kralı VII. Louis'nin orduları, birbiri ardından, Rum donanmasının gemileriyle, Boğazın Anadolu yakasına geçirildiler. Önde giden Alman ordusu, yıkıntı durumundaki Dorylaeion kentinin, dolayısiyle bugünkü Eskişehir'in yakınında, 25 Ekim 1147'de Türklerin saldırısına uğradı, hemen hemen tümüyle yok edildi; kaçabilenlerin çoğunu da Rumlar soyup öldürdü. Konrad, ordusunun küçük kalıntısıyla İstanbul'a dönerken, Louis'yle karşılaştı. Olan biteni öğrenen Fransa Kralı hemen yolunu değiştirip, Rumlar elindeki Batı Anadoludan yürüdü ve Selçuk-Denizli yolundan Antalyaya ulaştı; yine de, Menderes Irmağını geçmesi sırasında kendisini karşı kıyıda bekleyen Türklerle zorlu bir çatışmaya girmek zorunda kalmıştı. Denizli dolaylarında, Laodikeia kenti yakınında bir çarpışmada da, Türkler ordusunu çok yıprattılar. Hatta, bir gece baskınında, Louis ağaca tırmanıp sabaha kadar orada tünemekle canını kurtarmıştı. Antalya'ya varabilenlerin zengin, Bey takımı gemilere binebildi, deniz yolundan gidip Antakya yakınına çıktı. Antalyada kalan yoksul takımını ya Türkler, ya da Rumlar öldürdü. *Bu arada, aç kalan 3000 Frank, Türklere tutsak düşmüşken kendilerine iyi davranılması, karınlarının doyurulması üzerine islâmlığa geçtiler.*

2. İkinci Haçlı Seferi sonrasında Anadolu

Manouèl, 1158 yılına kadar, Avrupadaki düşmanlarıyla uğraştı; özellikle, o sırada İtalya'ya egemen olan Norman devletiyle çarpıştı. Bundan sonra, aynı yıl, Çukurova'daki Küçük Ermenistan Krallığı üzerine yürüdü. Antakya Haçlı Prensliği ile öteden beri işbirliği içinde bulunan Ermeni Kralı Toros, Rum bağımlılığını, Antakya Prensliğinin kendisiyle birlikte, kabul etmek zorunda kaldı. Hemen arkasından, Kudüs'deki Haçlı Devleti Kralı III. Baudouin de, İmparatorun önüne çıkıp bağımlılığını bildirdi. Manouèl, 1159'da, başkentine dönmek üzere yola çıktı. Kendi ülkesinden geçerek yolculuk edeceği için ordusunun bir bölümünü terhis etmişti, kalan birlikler de birbirinden ayrı yürümekteydi; bu nedenle, Türklerin büyük topluluklar hâlinde yaptığı saldırılara uğrayan bu birlikler çok ağır kayıp verdiler, Manouèl de canını zor kurtardı.

Manouèl, 1161'den başlayarak, yine Avrupa politikasıyla uğraştı, Macaristan iç işlerine karıştı, Dalmaçya ve Hırvatistan yörelerini kendi egemenliği altına aldı, Sırplarla savaşıp onları yendi, bir ara Venediklilerle de savaşa girişti. Bu süre boyunca Rum devletiyle Anadolu Selçuklu Sultanlığı arasında iyi ilişkiler yürüdü. Hatta, yeni Sultan II. Kılıç Arslan, 1162 yılında İstanbula geldi, üç ay boyunca ağırlandı ve Honaz'lı Niketas'a bakılırsa, (vaktiyle babasının, kendi damatlarından, dolayısiyle II. Kılıç Arslan'ın eniştelerinden olan Zünnûn'a verdiği) Sivas dolaylarını Rum devletine bırakmayı kabullendi. Ancak, bu üstlenim yerine getirilmediği gibi, iyi ilişkiler, üç beş yıl içinde bozuldu. Yörük/Yürük (Göçebe) Türkmenler, yurt edinmek için, büyük kitleler hâlinde, Batı Anadoludaki Rum ülkesine yayılmakta idiler; Manouèl birkaç kez bunların üzerine yürüdü ve Türkmenleri zorla ülkeden çıkardı; bunlar özellikle Pentapolis [23] bölgesine yerleşmiş bulundukları için, o yöreden pek çok talan malı elde etti, hayli insanı da tutsak-köle edindi. Ne var ki, Türkmenlerin akınları, göçleri bitmek bilmiyor ve II. Kılıç Arslan, bunları engellemiyordu; hatta, Niketas'a bakılırsa, kendi seçkin birliklerini (Denizli ile Pamukkale arasında) Laodikeia'ya karşı yağma akınına göndermiş, akıncılar oralarda yağma ile yetinmeyip birçok insanı da öldürmüşlerdi. Karşılıklı akınlar, artık birbirini izledi durdu. 1176 yılında İmparator, Konya üzerine sefere çıktıysa da, yıkık Myriokephalon Kalesi (Eumeneia/Işıklı'nın akropolis bölümündeki, kimi parçaları arkhaik çağdan kalma surlar kasdediliyor) önünde başlayan geçitte, yâni Kûfi Çayı vâdisinde bastırılan ordusu büyük kıyıma uğradı ve bu savaşın sonucu, Anadolu tarihinde bir dönüm noktası oldu; o nedenle, savaşın öyküsü üzerinde, birazdan, özel olarak duracağız.

Rum devletinin Avrupada savaşım yürüttüğü dönemde, Anadolu Selçuklularıyla Dânişmendliler, Doğu ve Güneydoğu Anadoluda durumlarını güçlendirmişlerdi. Sultan Mes'ud, 1149 ve 1150'de Suriyedeki Haçlı devletçiklerine karşı sefer yürütüp Frank'ları yendi; Maraş'ı, Kokoussos/Göksun'u, Anteb'i aldı. Dânişmendli Yağı-Basan, Karadeniz kıyılarına uzanıp Paura/Bafra'yı ele geçirdi. Sultan Mes'ud, bağımlıları olan Sivas ve Malatya Dânişmendlilerinin de desteğiyle Çukurova'daki Küçük Ermenistan Krallığı elinden bazı bölgeleri aldı, bu savaş sırasında çıkan ve ordusuna bulaşan veba nedeniyle 1154'de geri döndü, 1155'de öldü. Yerine oğlu II. Kılıç Arslan geçti.

Kılıç Arslan, egemenliğinin ilk yıllarında Anadolu Türkleri arasında ortaya çıkan bazı çekişmelerle uğraştı; Küçük Ermenistan Kralı II. Toros bunu fırsat bilip saldırıya girişti. Ancak o ara, Rum devletiyle barış ve bağlaşıklık kuran II. Kılıç Arslan, düşmanlarını birer birer yendi, Sakarya ile Fırat arasında egemenliğini pekiştirdi. Onun çok güçlenmesinden kaygı duyan İmparator Manouèl, 1176'da, Konya üzerine sefere çıktıysa da, II. Kılıç Arslan, başarılarını, Myriokephalon savaşında İmparatoru bozguna uğratmakla taçlandırdı.

23] Güneybatı Phrygia bölgesindeki "Beş kent birliği"; Sandıklı ilçesi yöresinde.

3. Myriokephalon Savaşı

Savaşın nerede yapıldığı, 1980'li yıllara kadar, tartışmalı idi; bu konuya bir hayli yayında değinilmiş ve çok değişik görüşler öne sürülmüştü; üstelik, o zamana dek, Kûfi Çayı vâdisi üzerinde duran da olmamıştı. Yeterli gerekçelerle sorunu çözümleyen inceleme yazısı, 1983'de, Kemal Turfan tarafından yayınlandı. Ne yazık ki, bu yazı, Edebiyat Fakülteleri kitaplıklarına bile girmeyen çok özel bir yayında çıktı [24]; bu nedenle, konuya özel ilgi duyduğum ve üzerinde çalıştığım halde bu yayından haberim olmaksızın ben de aynı sonuca yâni savaşın, Çivril güneydoğu yakınında Eumeneia/Işıklı kasabasında başlayıp Sandıklı yöresine, oradan da Bolvadin yöresine uzanan önemli bir tarihsel yolun geçtiğini saptadığım doğal vâdi geçidinde, Kûfi Çayı vâdisinde yapıldığı sonucuna varan, bu sonuca varmamın ayrıntılı gerekçelerini de açıklayan bir inceleme yazımı TTK Belleten'inde yayınladım [25]. Daha sonra, Kemal Turfan'ın aynı konuya değinen, X. Türk Tarih Kongresine sunulmuş bir bildirisi, TTK'nun "X. Türk Tarih Kongresi" adlı kitabında (Ankara, 1991) yayınlandı. Konu artık aydınlandığı için, hele şimdi, savaşlardan çok Türkiye Türkleri ulusunun oluşum tarihçesini aydınlatmayı amaçlayan bu kitapta, Myriokephalon savaşı üzerine eski belgelerde hangi bilgileri bulduğumuz konusunda, savaş yerine ilişkin olarak kimin hangi yazısında hangi görüşü ne gibi gerekçelerle savunduğu konusunda ayrıntılara girmeksizin, pek özetlenmiş bilgi vermekle yetineceğim.

Savaş yerinin Kûfi Çayı vâdisi olduğunu gösteren başlıca dayanaklar, belirtiler, kanıtlar şunlardır:

a. Savaşın yapıldığı geçidin adını Niketas Tzibritzè diye yazıyor. Bunun okunuşu, söylenişi, Civrici'dir. Ayrıca, İmparator Manouèl'in, savaşı anlatan Lâtince yazılmış bir mektubunda, yöre halkının adı Cybrilcimani'dir ki, bu, geç dönem Latincesine göre ve ayrıca Rumların b'yi v'ye eşit tuttuğu anımsanarak okununca, Çivrilçimani değerindedir. Dolayısiyle, *her iki ad, Çivril yakınlarına işaret etmektedir.*

b. Peutinger Tablosu, Çivril yakınında (ilkçağ Eumeneia kentinin ardılı olan) Işıklı kasabasından Kûfi Çayı boyunca kuzeydoğuya uzanan bir eski ana yol'u gösteriyor; demek ki, bu vâdi geçidi, *eskiden beri ana yol olarak kullanılıyordu* (zaten, şimdiki kitabımızda da, İoannes Doukas komutasındaki Rum birliklerinin *Homa/Gümüşsu'yu geçtikten sonra* Bolvadin yöresine baskın vermesi olayında, bu yolun kullanıldığını anlayabilmekteyiz); oysa, yaklaşık 7000 arabayla ağırlıklarını taşıtan Manouèl ordusu, Homa/Gümüşsu yakınında Düz Bel vb. yerlere doğrulup dağ patikalarında ilerlemeyi yeğlemiş olamazdı.

24] Birinci Askerî Tarih Semineri adlı kitabın II. cildinde (Ankara, 1983).

25] Myriokephalon Savaşının yeri: Çivril yakınında Kûfi Çayı Vâdisi (Belleten, c. 54, Nisan 1990, No. 209, s. 99-116; gönderdiğim resimler basılmış, açıklama yazılarının eklenmesi unutulmuş).

c. Myriokephalon Savaşının yapıldığı yerin topografyası hakkında, Rum kaynaklarının aktardığı özelliklerin hiçbiri (dar, uzun bir vâdi ve bunun bir yanından akan, Eylül ayında bile suyu bulunan bir akarsu!) önerilen diğer yerlerde görülmediği halde, tümü, Kûfi Çayı vâdisi geçidinde görülmektedir.

d. Önerilen diğer yerlerden hiçbirinde, "yıkıntı durumundaki Myriokephalon Kalesi" olabilecek bir kale saptanamamıştır. Bu, Khoma'daki Soublaion Hisarı (Homa/Gümüşsu'daki, Iustinianus yapıtı kalenin yıkıntısı) olamaz, çünkü Manouèl ordusunun Homa'dan *sonra* yıkık Myriokephalon kalesinin bulunduğu yere geldiğini ve buradan geçide girdiğini Niketas açıkça söylüyor. Buna karşılık, Kûfi Çayı vâdisi geçidinin güney ucunda, dört başı bayındır bir yıkık hisar vardır: Eumeneia/Işıklı'nın akropolis hisarı! [26]

e. En önemlisi şudur: Dinar'a, batıdan (Khonai/Honaz'dan) doğuya yürüyerek gelen Rum ordusunun, Konya'ya giderken, ilerlemesini Dinar'dan sonra aynı yönde sürdürmeyip *tam tersine, Marmara Bölgesine ya da Ege Denizi kıyılarına gidiyormuş gibi kuzeybatıya* doğrulması, Homa/Gümüşsu'dan geçmesi kesinlikle kanıtlıyor ki, bu ordu, *doğu* ilerisindeki Sozopolis/Uluborlu, ya da *güneydoğu* ilerideki Prostana/Eğridir üzerinden gitmiyecekti; keza, *kuzeydoğuya* uzanan Dinar, Karaadilli, Karamık Beli, Çay yolu üzerinden de gitmiyecekti. Oysa, Kûfi Çayı vâdisi dışında savaş yeri öneren görüşlerin tümü, sonuçta, Manouèl ordusunu, Dinar'dan başlayarak sırt dönüp uzaklaştığı bu yolların birine sokmaktadır, yahut ancak o diğer yolların birine çıkabilecek olan (Homa/Gümüşsu yakınındaki) Düz Bel'e sokmaktadır. Bunun imkânsızlığı, bana pek açık görünüyor.

Işıklı'da girilen, dibinde (Menderes'in başlangıç kollarından) Kûfi Çayının aktığı, yer yer, hatta pek çok yerinde, kanyon durumunda olan, upuzun, sağı solu çıkışsız vâdi, barış döneminde çok uygun bir kestirme yol olmakla birlikte, savaşa giden bir

---

26] Onu da gördüm, gezdim, resimledim ve "*kyklop işi*" sur bölümlerini yorumladığım gibi, arkhaik çağ yapıtı olduğunu, resimleri inceleyen Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu da doğruladı.

Belleten'de çıkan yazıda, Myriokephalon Savaşına adını veren kale yıkıntısının yeri konusunda duraksamada idim ve yararlandığım yapıtlardan *Ramsay*'de, bu kale için, *Niketas*'ın "tam geçidin içinde bina edilmiş" dediği yolunda ifade kullanıldığından (*Ramsay*'in yapıtının Türkçe çevirisinde s. 84 başı), Kûfi Çayı vâdisinin içinde değil, başında bulunan, ilkçağ Eumeneia kenti (şimdi, Işıklı kasabası) kalıntılarının, 1176'daki o savaş sırasında yıkılmış durumdaki Myriokephalon kalesi olamıyacağını yazmıştım. Oysa, savaşın yıldönümünde, 17.9.1995'de Çivril'de yapılan "Birinci Myriokephalon Sempozyumu"na geldiğimde, tam o günlerde yayınlanmış olan, *Niketas*'ın Türkçe çevirisini orada inceleyebildim ve gördüm ki, *Niketas* (Türkçe çeviride s. 124)'de, aynen şöyle diyor: "Bizans ordusunun *Myriokephalon'dan hareket ettikten sonra* geçmesi gereken ve Tzibritzè Geçidi adını taşıyan, yolun darlaştığı yer yüksek yamaçlarla çevrelenen uzun bir vâdidir"

ordunun ancak binbir çeşit güvenlik önlemi alarak buraya girmesi uygun olabilirdi. Yanındaki binlerce öküz arabası vb. ile bu upuzun geçitte kıstırılan imparatorluk ordusu, yamaçları tutmuş Türklerin ok yağdırması, yalın kılıç saldırmasıyla, kıyımdan geçirildi ve hemen hemen tümüyle yok edildi. "Hendekler, içlerine dolan cesetlerle düzelmiş, vâdiler tepelere dönmüştü. Çalılıklar cesetlerle örtülmüştü"

Malazgirt'te savunma savaşı veren Alp Arslan gibi, II. Kılıç Arslan da, düşmanını perişan edince, onunla barış yapmak için çok ağır koşullar öne sürmedi ve onun ülkesinden hiçbir bölümün kendisine bırakılmasını istemedi; yalnız, İmparatorun, yakın zamanda, çoktan yıkılmış Dorylaeion kentinin yeri yakınında yaptırdığı yeni hisarı [27] ve onarıp berkittiği, Homa/Gümüşsu'daki, Iustinianus yapıtı Soublaion hisarını yıktırmasını istedi. İmparator, savaş yerinden geriye dönüş sırasında yine Homa/Gümuşsu'dan geçtiği sırada, oradaki Soublaion kalesini, yüklenimine uyarak, yıktırdı, ama Dorylaeion'daki yeni kaleyi yıktırmadı ve Sultan ona elçi gönderip, yükümlülüğünü anımsattığında, Niketas'ın ifadesiyle, "ona cevaben, mecburiyet içinde kabul edilmiş olan bir anlaşmaya pek önem vermiyeceğini bildirdi"

4. Manouèl ile Türklerin daha sonraki küçük çatışmaları

Rumlar barış koşullarını umursamayınca, Selçuklu Sultanı da, 24 000 kişilik bir orduyu, Selçuklu ülkesi ile Ege Denizi arasında kalan Rum ülkesinin tüm kentlerini talan etmek [28] göreviyle sefere yolladı. Bu ordu, bütün Batı Anadoluyu yağmalayıp Menderes vâdisi boyunca dönüşe geçti. O sırada, İmparator, hiç tepkide bulunmamış olmanın utancını yaşamamak için, yeğeni İoannes Batatzes komutasında bir birliği Batı Anadoluda, karşılaştıkları Türkleri yenebileceklerine kesin güven getirirlerse çatışmaya girmek üzere (komutu böyleydi) yöreye göndermişti. Batatzes ile yanındakiler, yolları boyunca da yapabildikleri kadar asker devşirerek, "doğruca Hyelion ve Leimmokheir'e yürüdüler. Eskiden burada Menderes bir köprüden geçilirdi" Demek ki, Sarayköy kuzey yakınında, Menderes'in tarihsel geçilme yerine geldiler. Menderes'in kuzey kıyısı boyunca uzanan tarihsel yoldan gelen Türkler, burada, atlarıyla ırmağa girip biraz yüksekçe olan karşı kıyı yamacından yukarıya çıkmak, güney kıyıda yollarına devam etmek yâni Sarayköy yolunda ilerlemek isteyince, karşı kıyıda mevzilenmiş Rumlar, onların üzerine ok, mızrak yağdırdı. Bu yerde düşmanla karşılaşmayı hiç beklemedikleri için çok dağınık durumda bulundukları anlaşılan Türklerin birçoğu, o arada başlarındaki Atabey, öldürüldü; diğerleri kaçmaya koyuldu, ama (Niketas'a göre) pek azı canını kurtarabildi.

27] Bugün, Eskişehir ili merkez ilçesi merkez bucağına bağlı Karacaşehir köyünde kalıntıları vardır.

28] *Niketas*, "yakıp yıkmak görevi" verildiğini söylüyorsa da bu doğru olamaz, çünkü yumurtlayan tavuk, kesilmez; zaten ordunun başındaki Atabey de, giriştiği seferde her kenti yakıp yıkmağa kalkmış değildi.

Bu başarı, Rumların yılgınlığını azalttı, onlara az çok kendine güven duygusu verdi. İmparator, sefere çıkıp, "Lakerion ve Panasion'da çadır kurmuş olan büyük Türk gruplarına" (göçebe Türkmenlere) saldırdı [29]; ne var ki, bu görevle gönderdiği öncü birliği komutanı, İmparatorun kolayca ele geçirmeyi düşündüğü Türkleri, savaşmadan "İmparator geliyor" diyerek, ürkütüp kaçırttı. İmparator buna pek kızdı ve komutanın burnunu kestirdi; Türklerin arkasına düştü, ancak onları yakalayamadı.

Yörük/Yürük Türkmenlere karşı yürütülen daha sonraki bir seferde de, İmparator, bazı seçme birliklerini, "Lampe ile Graosgala arasında bir kale olan Kharax'da bulunan Türklerin" üzerine gönderdi [30]. Bu birliklerin başında olan, Başkomutan Andronikos Angelos, önce Graosgala/Yorga Köyü'ne baskın yaptı, kendisinin yük hayvanlarıyla diğer ağırlıklarını orada bıraktı, bu hafiflemiş haliyle Kharax hisarı üzerine gitti, ancak, "otlaklardaki sürüleri yağmalamayı ve birkaç Türk çobanını esir etmeyi yeterli bir kahramanlık sayarak, korku içinde, oradan ayrıldı. Çünkü, gecenin birinde, arkasında Türkler belirmiş ve nağra atmışlardı"; komutan, birliğini bırakıp, önce Honaz'a, oradan (Denizli-Pamukkale arasındaki) Laodikeia'ya kaçtı. Onun ortadan yok olması, orduda karışıklık yarattı; "Düzen tamamiyle bozuldu ve herkes kaçışmaya başladı. Ganimet olarak kazanılmış hayvanlar ve esirler arkada bırakıldı. Bizanslılar, eğer Manouèl Kantakouzenos kılıcını çekip karşılarına çıkmamış ve kılıcının tersiyle kaçanların sırtına vurmamış olsaydı, herhalde birbirlerine düşecek ve kendi aralarında döğüşmeye başlayacaklardı. Kantakouzenos, 'Durun! Nereye kaçıyorsunuz, kimsenin saldırdığı yok!' diye bağırmıştı. Böylece askerler yavaş yavaş kendilerine geldiler"

Çok geçmeden, Türkler Bolu yöresine sokuldular ve kenti kuşattılar. Savunucular, "Gelip bizi kurtarmazsan, kenti teslim edeceğiz" diye haber gönderdiklerinden, İmparator, hemen sefere çıktı, İzmit üzerinden Bolu'ya yürüdü; kenti kuşatan Türkler çekildiler, çatışma çıkmadı.

5. Manouèl Komnenos'un ölümünden sonra Rum devletinde iç çekişmeler, Türklerle savaş, batıya karşı yenilgiler

Manouèl, 24 Eylül 1180'de öldü; Pantokrator Kilisesi (şimdi, Zeyrek Câmii) içine gömüldü. Yönetim, 12 yaşındaki oğlu, yeni İmparator II. Alexios Komnenos adına, bunun dul anasının, Antakya Haçlı Devleti'nden gelin alınmış Maria'nın eline

---

29] Panasion, Banaz'dır; ancak, bu adın gerçek sahibi, şimdiki ilçe merkezi Banaz kasabası değil, kasabanın 4 km. batısındaki Banaz köyüdür.

30] Çivril ile Homa/Gümüşsu arasındaki Işıklar Gölü'nün güney kıyılarından biraz güney ileride. Lampe, gölün güney ve batı kıyıları yöresidir (Rumcada: Köpük; köpüklü bataklıklar, sazlıklar yöresi); Graosgala, oradan güney ilerideki Yorgalar Köyünün eski adıdır. Kharax (Kazıklarla çevrili ilkel hisar, Palanka) hisarının tam yeri saptanamamıştır.

düştü ve bu hanım, (ülkenin bütün olanaklarını, Rum halkı sömürmekte olan, halkın nefret ettiği) Lâtinlerin etkinliğini daha da arttırdı. Bu yüzden doğan büyük hoşnutsuzluğu, Komnenos'ların sonuncusu ve belki en ilginci, Andronikos adlı Prens değerlendirip bir ayaklanma çıkardı, kendisi İmparator oldu.

Her ne kadar incelememiz, saraylıların, Beylerin, İmparatorların kişiliğini ve kişisel yaşamını değil, Türkiye Türkleri ulusunun oluşum sürecinde ortaçağ aşamasını aydınlatmaya yönelmiş ise de, Andronikos'un olağanüstü renkli yaşamı üzerinde kısaca duracağız. Çünkü bu yaşamın öyküsü, dönemin ve o dönem insanlarının nitelikleri üzerine bilgi vermek bakımından pek aydınlatıcıdır.

İmparator Manouèl'in amcası (dolayısiyle, Manouèl'in halası olan Anna Komnena'nın erkek kardeşlerinden) İsaakios'un oğlu Andronikos, 1120'de doğmuştu. Delikanlılık yaşına gelince, yakışıklı, duygusal, çok akıllı, bilgili, düzgün ve tatlı konuşur, üstelik güçlü, yiğit, gerek savaşta gerek kadın peşinde koşarken ölçüsüz denecek kadar gözü pek olduğundan, saraylılar çevresinde tüm kızların, kadınların gönlünü devşirmeğe, yatağına girmeye başladı; o arada, Manouèl'in kızkardeşi (dolayısiyle, kendisinin amcası İmparator İoannes'in kızı), genç yaşta dul kalmış Eudokia'yı da kapatma edindi [31]. Eudokia, onun her görev yerine yanında gidip; herkesin gözü önünde karı-kocaymışlar gibi birlikte yaşam sürdürür oldu.

Manouèl, bu şeytan tüylü amca oğlunu başkentten çok uzak bir yerlerde bulundurmayı çeşitli bakımlardan gerekli saydı, onu sınır boylarında değişik yerlere yolladı. Andronikos, buralarda, çatışmalara katıldı, canını esirgemiyerek pek yiğitçe savaştı, ama örneğin, bağımsızlık heveslisi Ermeni Beylerle savaştığı Çukurova'nın Mopsou Estia (Misis/Yakapınar) kentinde gün boyu surlar dibinde çarpışıp saldırı yönetirken, geceleri içki ve çalgı çengiyle gönlünce yaşamaktan, Eudokia ile çadırda aşk yapmaktan canını yoksun bırakmadığı gibi; bir yandan da, güçlü düşmanlarla (önce Anadolu Selçuklu Sultanı ile, sonra Macar Kralı ve Alman İmparatoru ile) kendisi arasında yakınlık oluşturucu ilişkileri kurmaktan geri durmadı. Böyle ilişkileri kurmaktaki amacı, gelecekte Manouèl'i devirmeye yardımcı olacak güçlü yabancıları şimdiden hazır etmekti. Bir gün ordugâhta İmparatorun çadırına yalın kılıç sokuldu ve Manouèl'in kuşkusunu çekti; İmparator onu 1155'den 1164'e kadar 9 yıl süreyle, sarayın kulelerinden birine kapatmak zorunda kaldı. Andronikos 1158'de buradan kaçtıysa da yakalandı ve daha sıkı bir denetim altında tutukluluğunu sürdürdü. 1164'de yeniden kaçtı ve bu kez yakalanmadı. Rusya'ya gitti, orada İstanbul üzerine yürüyecek bir ordu oluşturmaya çabalarken Manouèl durumu öğrendi, amca oğlunu bağışlayıp onu yeniden onurlu görevlere getirerek, başına açılacak belâdan kurtuldu.

Andronikos, 1166'da, İmparatorluğa karşı bağımlılıktan kurtulma girişimlerinde bulunan Ermeni Beylerine boyun eğdirmek göreviyle bir kez daha Çukurova yöresine

---

31] Eudokia'nın çok akıllı bir kadın olduğunu, *Honaz'lı Niketas* (Işıltan çevirisi, s. 71 sonu) şöyle anlatıyor: "Eudokia'nın aklı işlemekteydi ve aslında karı kısmının pek nasibedâr olmadığı kadar zekâya sahipti"

geldi. Bu yörede, Antakya Sarayından güzel bir Prensesi, üstelik İmparator Manouèl'in eşi Antakya'lı Maria'nın kızkardeşi olan Philippa'yı ayarttı; ya bıktığından, ya da İmparator bu ilişkiye karşı çıktığından, pek kısa sürede, 20 yaşındaki, güzelliği dillere destan yeni sevgilisini bıraktı. Kudüs'e gitti ve o yörede Rum soyundan, İmparatorun (ana yönünden) yeğeni, dolayısiyle kendisinin de (daha uzak) hısımı olan diğer bir genç Prensese, Kudüs Haçlı Devleti Kralı III. Baudouin'den dul kalmış 22 yaşındaki güzel Theodora'ya sevdalandı, kadın da onu sevdi. İmparatorun sabrı taştı, Andronikos'un tutuklanması, kör edilmesi buyruğunu verdi. Sevdalılar bunu öğrenir öğrenmez kaçıp Bağdad'a, Halifenin sarayına sığındılar. Buradaki yaşamları sırasında çocukları da oldu. Her yerde büyük saygı görerek, Sultanların ya da Beylerin kesesinden en görkemli biçimde ağırlanarak, islâm ülkelerinde oradan oraya geçtiler ve sonunda, Koloneia/Şebinkarahisar Beyi Saltuk'un konuğu oldular. Bey, Andronikos'a bir kale ve dirlik arazisi verdi. İmparatorun amca oğlu, bir akıncı birliği oluşturup Karadeniz kıyısında Rumlar elindeki bölgelere, özellikle Trabzon çevresine akınlar yapmaya başladı. Rum kentlerini, köylerini basıp talan ediyor, getirdiği Rum tutsakları köle olmak üzere pazarda satıyordu. İstanbul'da hakkında hem öldürülme buyruğu verilmiş hem de kilise tarafından aforoz edilmişti. Ancak, Trabzon Vâlisi, onun bulunmadığı bir sırada kalesini bastı, eşiyle çocuklarını tutsak edip götürdü; Andronikos İmparatora başvurup bağışlanmasını dilemek zorunda kaldı ve bağışlandı.

Andronikos, bağışlanma sonrası yaşamını, sürgün edildiği Oinoe/Ünye'de görkemli bir konakta geçirmekteydi. Manouèl'in ölümünü, başkentte olan bitenleri, halkın hoşnutsuzluğunu ve herkesin güçlü bir Komnenos arayışı içinde olduğunu orada öğrendi. Kendine katılan üç beş kişiyle yola çıktı, katılanlar yol boyunca arttı, ordusu çığ gibi büyüdü; Khalkedon/Kadıköy'e vardı ve orada konakladı. Devletin donanmasındaki paralı askerlerin çoğu Lâtin olduğu için, Boğazı aşıp karşı kıyıya çıkabilmesi güç görünürken, donanma komutanı ondan yana çıktı ve Andronikos askerleriyle birlikte karşı kıyıya geçer geçmez halk ayaklandı, yöneticiler devrildi, Lâtinlerin evleri basıldı, pek çoğu öldürüldü, neleri varsa talan edildi. Andronikos, halkın şenlikleriyle karşılanarak, İstanbula girdi (1182). Önce, genç İmparatorun koruyuculuğunu üstlenmiş göründü; II. Alexios, kendi anası Antakya'lı Maria'nın öldürülmesi buyruğunu vermek zorunda kaldı, arkasından Andronikos'u ortak İmparatorluğa atadı ve 1183'de Andronikos'un adamlarınca, yay kirişiyle boğularak öldürüldü [32], ölüsü denize atıldı. Dul eşi, 13 yaşındaki Fransız Prensesi (Kral VII. Louis'nin kızı) Agnes Maria, 60 yaşına gelmiş yeni İmparatorla evlendi.

Andronikos önceleri disiplinli bir yönetim kurarak devleti güçlendirdi, toplumsal yaşantının bazı bozukluklarını ortadan kaldırdı, bu doğrultuda önemli başarılar kazandı. Ancak, arada çok adam öldürttü. Balkanlarda saldırıya geçen Macarlarla Sırplara karşı uğranılan yenilgiler, Komnenos Prenslerinden İsaakios'un Kıbrıs'ta baş kaldırıp

---

32] Ulusal kültürlerdeki diyalektik ilişkinin, etkileşimin çok ilginç bir örneği; artık Türk geleneklerinin Rum sarayını bile etkilediğinin kanıtı. Bilindiği gibi ortaçağda Türklerde, Sultanların, Şehzadelerin kanı akıtılmaz, bu kişiler yay kirişiyle boğularak öldürülürdü.

adayı ele geçirmesi, Sicilya'daki Norman devletinin bugünkü Arnavutluk ve Kuzey Yunanistan yörelerini zaptetmesi, Norman ordusunun Selânik'te halkı toptan kesmesi, tüm kenti talan etmesi ve İstanbul yönünde yürüyüşe başlaması, onun da sonunu getirdi. İstanbulda ayaklanma çıktı. Bir kalyona binerek kaçmakta olan Andronikos yakalandı; zincire vurulup yeni İmparator, Angelos'lar soyundan, II. İsaakios'un karşısına getirildi, kendisine işkence edildi ve kent içinde halkın öç almasına bırakılıp, yavaş yavaş yâni dileyen herkes tarafından ayrı ayrı bıçaklanmakla, orası burası koparılmakla öldürüldü. Böylece, Edirne yakınlarının yerlisi, bir zamanlar Kastamonu'da büyük araziler sahibi olan Komnenos'lar soyunun egemenliği sona erdi; Philadelphia/Alaşehir'li Angelos'ların egemenliği dönemi, bu soydan İmparatorların ilki II. İsaakios ile, başladı.

Rum devleti ülkesinde, dış düşmanların saldırıları, savunmasız kıyıların korsanlarca talan edilmesi süregiderken, iç çekişmeler de bitmek bilmiyordu. Salgın hastalıktan ve talan malı zenginliğinin getirdiği disiplin gevşemesinden güçsüz düşmüş Norman ordusunu, komutan Alexios Branas yendiyse de (1185), bu kişi az sonra Edirne'de kendini İmparator tanıtıp İstanbul üzerine yürüdü, surların karşısında bir çatışmada öldürüldü (1186). Bulgarlar, Kuman/Kıpçak Türkleriyle birleşerek İmparatorluğa savaş açmışken, Anadoluda yeni bir ayaklanma oldu (1187); Rum devleti, Bulgarlarla barış yapmak ve bağımsız Bulgar devletinin yeniden doğuşunu tanımak zorunda kaldı. Güneyde, islâm yayılması yeniden başladı; Salah ed din Eyyubî, Kudüs'ü aldı (2 Ekim 1187) ve bu nedenle yalnız islâmların değil, Rum devletinin de başına yeniden bir haçlı seferi belâsı çıktı.

III. Üçüncü Haçlı Seferi ve sonrası

1. Üçüncü Haçlı Seferine çıkan orduların Anadoludan geçişi

Bu seferi düzenleyenler, Alman İmparatoru I. Friedrich (Barbarossa/Kızıl Sakallı diye bilinir), Fransa Kralı II. Philippe ve İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard idiler. Son ikisinin, ordularını Filistin'e deniz yolundan götürmelerine karşılık, Friedrich kara yolunu seçti.

Barbarossa, Balkanlardan ve Anadoludan geçişini, savaşmaksızın gerçekleştirebilmek umudunda ve çabasındaydı. Rum devleti elçileriyle 1188'de Nürnberg'de, ordunun bu devlet ülkesinden geçmesine ilişkin bir andlaşma yapıldığı gibi, daha önce ve daha sonra ülkelerinden geçilecek Sırplarla, Bulgarlarla, Rum (Anadolu) Selçuklu Sultanlığı ile de böyle andlaşmalar yapma girişiminde bulunulmuştu. Bulgarlarla Sırplar güçlük çıkarmadı; tersine, Rum devletine karşı düşmanca duygular besleyen Alman İmparatoruna, bu devlete karşı birlikte savaşım yürütmek üzere bağımlı olmayı önerdiler. Bu gelişme İstanbulda duyulunca, Rum devleti yöneticileri de vaktiyle Andronikos Komnenos'un Anadolu Selçuklu Sultanlığıyla yapmış olduğu, haçlı seferine çıkabilecek Alman ordusunun Anadoludan geçişini elbirliğiyle engellemek andlaşmasını yenilediler. Bu da Friedrich'in kulağına

gitti; Alman ordusu, yolu üzerindeki Filibe'i düşman kentiymiş gibi zaptetti. İki taraf karşılıklı suçlamalarda, öfkeli istemlerde bulunmaya başladı; Friedrich İstanbulu da zorla almaya niyetlendi, Edirne'ye gelip kenti ele geçirdi, II. İsaakios uzlaşma istemek zorunda kaldı ve Edirne'de andlaşma yapıldı. Bu andlaşma gereğince Rumlar, Almanların gemilerle Çanakkale Boğazını aşıp Anadoluya geçmesini sağladılar, iyi niyetlerinin güvencesi olmak üzere Friedrich'in yanına soylu kişilerden tutaklar verdiler, Alman ordusuna düşük bedelle yiyecek sağlamayı üstlendiler.

Alman ordusu, 1190 yılında, 22-28 Mart arasında gemilerle Gelibolu'dan Lâpseki'ye geçişi sürdürdü. Üç gün boyunca kötü yollardan, dördüncü gün yeşil bir vâdiden yürüyerek ve anlaşıldığına göre İskender'in yolunu izleyerek, onun gibi, Biga Çayını (Granikos/Kocabaş Çayı) geçtiler (2 Nisan 1190). Ertesi gün, bir dereyi, hayli zorluk çekerek, aştılar. 7 Nisanda, taş döşeli ana yola, demek ki çağdaş Bandırma-Balıkesir yolunun Mustafakemalpaşa kavşağı yakınlarına çıktılar. 9 Nisanda, ya bugünkü Balıkesir'in yerinde ya da pek yakınında olduğu bilinen Akhyraous kentine; 14 Nisanda, halkının boşaltıp kaçmış olduğu Kalanda/Gelenbe Hisarına geldiler. Thyateira/Akhisar üzerinden geçip, 21 Nisanda Philadelphia/Alaşehir'e vardılar ve orada iki gün kaldılar. Ancak, yörede Rum halktan direniş gördüler ve çarpışmaya girdiler. Yolculuğu sürdürüp, Tripolis'den geçtiler [33]. Hierapolis/Pamukkale'ye vardılar ve burada yeniden Rum halkla çarpıştılar; oysa, 27 Nisanda vardıkları komşu kent Laodikeia'da halk onlara konukseverlik gösterdi. Akhisar'dan başlayarak, İranlı Şah Xerxes ordusunun İÖ 481'de izlediği (Herodotos'da anlatılan) yolu ters yönde almakta olan haçlılar, 1 Mayısta Acıgöl kuzeyinden geçerek "Menderes'in kaynakları yöresine", demek ki Dinar dolaylarına vardılar ve 1176'da Manouèl ordusunun izlemek istediği ana yoldan yürüyüp 3 Mayısta, Myriokephalon Savaşının yapıldığı vâdi geçidine girdiler, oradan kuzeydoğuya ilerleyip, bugünkü Bolvadin-Akşehir yoluna çıktılar.

Alman ordusu, Akşehir yakınlarında, Türklerle çatıştı. Bir süre önce II. Kılıç Arslan, ülkeyi 11 oğlu arasında bölüştürmüştü ve bu bölünme, bir de kardeşler arasında üstünlük çekişmesi başlayınca, devleti çok güçsüzleştirmişti. Akşehir'den başlayarak Almanların yolu sık sık, kardeşlerden kiminin küçük ordularınca kesildi; ancak bu direnişler, meydan savaşı vermeye değil, düşmanı yıpratmak için atlı gerilla savaşı uygulamaya yönelikti. Friedrich, ilerlemesini sürdürdü, Konya'ya girdi ve iç kaleye kapanan yaşlı Sultan II. Kılıç Arslan'ın vermek zorunda kaldığı izinle, 18-26 Mayıs günleri arası süreyi burada geçirdi. Yine yola çıkıldı, 30 Mayısta Laranda/Karaman'a gelindi. Bilgi kaynaklarımız, buradan Silifke doğrultusunda gidilirken hangi kentlerden, kasabalardan geçildiği konusunda ayrıntılı bilgi vermiyorlar. 6 Haziranda, Selephika/Selef Çayı da denen Kalykadnos/Göksu üzerindeki bir köprü (Ramsay'in varsayımına göre, Mut kuzey yakınında) aşıldı; sonra, hiç beklenmedik birşey oldu,

---

33] Tarihçesi ilkçağa dayanan bu kentin, Buldan güney yakınında Yenice köyü bitişiğinde kalıntıları vardır. Şimdiki ana yoldan birkaç km. doğu ileride kalmıştır. Birazdan sözü edilecek olan Hierapolis/Pamukkale ve Laodikeia bakımından da durum şimdi böyledir.

Friedrich Barbarossa, 10 Haziran 1190 günü, (Silifke yakınında ?) Göksu'nun sığ yerinden atla geçerken, ırmağa düştü, boğularak öldü. Ordusu (cenazeyi de alarak) Tarsus, Adana, İskenderun yolundan Antakya'ya geçti; oradan, ilerleyişini sürdürüp, Türkiye dışına çıktı.

2. Üçüncü Haçlı Seferi sonrasında Anadolu

Sultan II. Kılıç Arslan 1192'de öldü. Oğulları arasında üstünlük çekişmesi süregidiyordu; ancak, bunlar, ara sıra Rumlarla savaşmaktan da geri durmuyorlardı. Bu arada, Ankara yöresine egemen olan Muhiddin Mes'ud, Kastamonu batı yakınlarında olduğu bilinen ama yeri ve günümüzdeki ardılı kesin güvenle saptanamayan Dadybra kentini [34], bir zaman direnmesine rağmen, teslim olmak zorunda bıraktı. 1196'da, kardeşlerden bir diğeri, Tokat yöresine egemen olan Süleyman, Konya'yı, orayı elinde tutan Keyhusrev'den aldı, II. Süleyman Şah olarak üstünlüğünü tanıttı.

II. Süleyman, Rum devletiyle, yıllık haraç ödenmesi karşılığında barış yaptı. Türklerin iç çekişmelerinden yararlananarak durumunu güçlendirmeğe çalışan Küçük Ermenistan Kralı II. Levon'u boyun eğmeye zorladı. Anadolunun doğu yarımındaki bazı Türk Beyliklerini, ya kendine bağımlı etti, ya da ortadan kaldırdı. Bu arada, Saltuk Oğulları Beyliğine son vererek, ülkesinin sınırlarını Gürcistana kadar genişletti. Gürcülerle savaşa girdi. Bu savaşta, ömründe ilk kez, yenilgiye uğradı; Sarıkamış yakınlarında Gürcülerin Kuman (Kıpçak) Türklerinden savaşçıları da içeren ordusunun baskın saldırısında, çok sayıda tutsak vererek geri çekildi. Bir süre, kardeşi Muhiddin Mes'ud ile çekişip, sonuçta Ankara'yı ondan geri aldı, öç seferi düzenleyerek yeniden Gürcistan üzerine yürürken yolda öldü (1204).

Bu gelişmeler sırasında, eski Sultan I. Keyhusrev, Rum devletinin konuğu olarak, İstanbulda sürgün yaşamını sürdürmekteydi. Sultanlık, Süleyman'ın oğlu III. Kılıç Arslan'a geçtiyse de, 1205'de Anadoluya dönen I. Keyhusrev, onu yendi ve Rum (Anadolu) Selçuklu devletinin Sultanlığını yeniden elde etti.

3. Rum İmparatorluğunun Balkanlarda yeni savaşları

II. İsaakios yönetimindeki Rum devleti, Barbarossa sarsıntısını atlatır atlatmaz, Bulgarlarla Sırplara karşı savaşa girdi. 1190'da Sırp Kralı Stephan Nemanya yenildi ama, bu yenilginin bir ezilme ağırlığında olmadığı, yapılan barış andlaşmasından bellidir: Andlaşmaya göre Sırplar, İmparatorluk ülkesinden son yıllarda ele geçirdikleri bölümleri geri veriyorlar, daha önce aldıkları onlarda kalıyordu. Bulgar Savaşı ise, açık

---

34] *Hulûsi Yazıcıoğlu*, "Safranbolu" adlı araştırmasında (basımı: Karabük 1982) ilkçağ ve ortaçağ Dadybra kentinin bugünkü Safranbolu olduğu yolunda, kesin değilse bile hayli güçlü kanıtlar göstermektedir.

başarısızlıkla sonuçlandı: Rumlar önce, 1190'da, Bulgar başkenti Trnovo'ya yaptıkları kuşatma girişimine son verip dönerken, Balkan Dağları geçitlerinde; 1194 yılında da, Arcadiopolis/Lüleburgaz yanında, yenilgiye uğradılar. İsaakios, Macarlarla bağlaşıklık ve işbirliği kurarak Bulgaristan üzerine yeni bir sefere henüz çıkmışken, ağabeyi Alexios onu tahttan indirdi, tutuklattı ve kör ettirdi (1195).

Bulgar savaşı, III. Alexios yönetiminde de süregitti. Rumlar bir kez daha yenildi (1195-1196); Bulgaristan, bazı iç çekişmelerden, bölünmelerden sonra, Çar Kaloyan (1197-1207) döneminde, Rum İmparatorluğu zararına olarak, büyük güce kavuştu.

4. Batılılarda, Rum İmparatorluğunu yok etme amacının yerleşmesi

O sırada Avrupada, Alman İmparatoru (Barbarossa'nın oğlu) IV. Heinrich, Sicilya'ya egemen Norman devletinin Kralı II. Guillaume'un kızıyla evli bulunması yüzünden, Guillaume ölünce, miras yoluyla, onun ülkesini de edinmiş ve çok güçlenmişti. Heinrich, Hadrianus dönemindeki Roma devleti gibi, tüm dünyada üstünlük sağlayacak bir imparatorluk, dünyada ancak kendisine bağımlı bazı devletçiklerin yaşamasına izin verecek bir imparatorluk kurma hevesindeydi. Yeterince güçlendiğine inanınca, daha II. İsaakios döneminde, Rumlardan, Adriyatik Deniziyle Selânik arasındaki bölgenin kendisine bırakılması, yüklü bir haraç ödenmesi, girişeceği haçlı seferinin bir donanmayla desteklenmesi istemlerinde bulundu. Kardeşi Philippe, II. İsaakios'un kızıyla evlenmiş olduğu için, İsaakios tahttan indirilip kör edilerek zindana atılınca, bir de, onun hakkını arıyor görünüşüne büründü. Kıbrıs Kralıyla, Küçük Ermenistan Kralı Levon, onun bağımlılığını tanıdılar. III. Alexios, korku içinde kalmıştı; yılda 800 kg. altın ödemek gibi inanılmaz bir yükümlülük altına girdi ve bu parayı toplayabilmek için halka vergi saldı. Bu yüzden büyük hoşnutsuzluk oluştuğu halde para toplanamadı. Ancak, Heinrich'in 1197'de ölümüyle başlayan bazı gelişmeler, Almanları güçsüzleştirdi.

Bu durum, Rum İmparatorluğunu, batıdan gelecek tehlikeye karşı güvenceye almış değildi. Papa III. Innocentius, tüm dünyada katolik inancını yerleştirmek, dolayısiyle Papalığın egemenliğini kurmak istiyordu. Bu amaçla da, Rum İmparatorluğunun, yok edilmese bile, katolikleştirilmesini amaçlıyordu. Diğer yandan, Venedik Cumhuriyetinin baş yöneticisi, Doge (İtalyancada Doce okunur) Enrico Dandolo, 19. yüzyıl İngilteresinin *Gun-boat* emperyalizmi türünden bir emperyalist politikanın, donanma desteğiyle ekonomik sömürü alanları yaratma politikasının peşindeydi. Küçücük Venedik Cumhuriyeti, özellikle doğu ülkeleri limanlarında yürütülen deniz ticaretinden, doğudaki deniz ötesi insanların sömürülmesinden, olağanüstü zenginleşmişti. Bu zenginliği hem güvenceye bağlamak hem de arttırmak için, Dandolo, Rum İmparatorluğunun yok edilmesini zorunlu sayıyordu. Gerçekten, Rum İmparatorlarının, vaktiyle dara düşülen durumlarda Venediklilere tanımak zorunda kaldıkları kapitülasyonların kaldırılması, daraltılması yolunda girişimleri ve ayrıca başkent İstanbul halkının sömürücü Lâtinlere düşmanlığı, Venedik çıkarları için tehlike oluşturmaktaydı.

IV. Dördüncü Haçlı Seferi ve sonrası

1. Venedik önderliğinde bir haçlı ordusunun İstanbul'u zaptetmek üzere oluşturulması [35]

Dördüncü Haçlı Seferi, Kudüs'ü zaptetmek üzere düzenlenmiş iken İstanbul'un zenginliklerini görünce, ordu niyetini bozmuş ve İstanbul'u zaptetmiş değildir; bu sefer, özellikle İstanbul'u zaptetmek, Rum devletini yıkmak amacı güdülerek düzenlenmişti.

Venedik önderliğinde, Rum devletinin düşmanlarına, kardeş bir hristiyan toplumuna karşı böyle sefer düzenlemek gerekçesini, daha doğrusu bahanesini, II. İsaakios'un oğlu, Prens Alexios sağladı. Tahttan indirilip kör edilen babası II. İsaakios ile birlikte zindana kapatılmış olan Alexios, kaçtı; eniştesine, kendisinin kızkardeşiyle evli Alman İmparatoru (Barbarossa'nın oğullarından; Heinrich'in kardeşi) Philipp von Schwaben'a başvurdu, taht'a geçmek için yardım istedi, İmparator olunca kendi destekçilerine Rum devleti ülkesinden bazı yerler, hazinesinden büyük paralar vermeyi de üstlendi. Philipp bu istek doğrultusunda çabaya koyuldu ve Venedikliler başta olmak üzere, 4. Haçlı Seferi'ni düzenleyecek devletlerle, devletçiklerle anlaştı. Böyle bir fırsatı değerlendirip İstanbul üzerine sefer düzenlemeye en içten istekli çıkanlar, doğal olacağı üzere, Venedik'lilerdi.

Haçlı ordusunu taşıyan donanma, 24 Haziran 1203'de İstanbul önüne geldi. Çoğu, o zamanlar pek geri bir uygarlık düzeyinde bulunan Avrupanın kırsal ya da yarı kırsal bölgelerinden gelme askerler, şövalyeler, dünyanın en zengin, en uygar kentinin güzelliğini, görkemli yapılarını hayranlıkla ve hasetle seyrettiler. Çıkarma yapıldı, kente saldırıldı, 17 Temmuz günü çetin direnişe rağmen kente girilmekteydi ki, İmparator III. Alexios devlet hazinesinden alabildiği kadarını yüklenip gemiyle Karadenize, Kuzey Trakya kıyılarına kaçınca, başkentte ileri gelenler zindana gidip II. İsaakios'u cellât gelecek diye titrerken dışarı çıkardılar, taht'a geçirdiler; durum Haçlılara bildirildi, çarpışma durduruldu. İsaakios, oğlunun Haçlılarla yaptığı andlaşmayı tanımak, ayrıca oğlunu IV. Alexios adıyla ortak İmparatorluğa atamak zorunda kaldı. Ancak, Haçlılara verilen sözler yerine getirilemediği gibi, Lâtinlerden nefret eden başkent halkı da çok geçmeden ayaklandı; kaçan III. Alexios'un damadı ve adaşı, Mourtzouphlos (=Bitişik kaşlı) sanıyla bilinen bir diğer Alexios, V. Alexios olarak taht'a geçti; önce IV. Alexios, birkaç gün sonra da babası II. İsaakios zindanda öldürüldü.

35] Türkiye tarihinin bu dönemi için temel bilgi kaynağımız, yine, *Honaz'lı Niketas*'ın Tarih'idir. Ancak, Işıltan'ın Türkçe çevirisi, kapağında da yazılı olduğu üzere, sâdece İoannes Komnenos ve Manouel Komnenos dönemlerini kapsamaktadır. Yapıtın, 4. Haçlı Seferiyle İstanbulun zaptedilmesini anlatan bölümü, Franz Grabler tarafından Almancaya çevrilmiş ve "Die Kreuzfahrer erobern Konstantinopel" (=Haçlılar İstanbul'u Fethediyor) başlığıyla, 1958 yılında Graz'da Styria Verlag eliyle yayınlanmıştır. Daha yeni bir araştırma olarak bkz. *Jean Longnon,* L'empire Latin de Constantinople, Librairie Payot, Paris 1949. Haçlıların İstanbul'u zaptını anlatan yazın, hayli zengindir.

2. Haçlılar İstanbulu zaptediyor

Haçlılar, kukla bir İmparator aracılığıyla Rum devletini sömürmek olanağını yitirince, hristiyanlık ve haçlılık maskesini indirdiler, İstanbul surları dibinde İmparatorluğun paylaşılması pazarlığına girip bu konuda anlaşmaya vardıktan sonra İstanbula saldırdılar. Başkent koruyucu birliklerinin özünü, İngiliz ve Danimarkalı soyundan ücretli askerler oluşturuyordu. Bu birliklerin yiğitçe direnişine rağmen, İstanbul, 13 Nisan 1204'de düştü ve kente dalan haçlılar, *Homo homini lupus* [36] özdeyişinde büyük gerçeklik payı bulunduğunu bir kez daha kanıtladılar.

22 yıl önce, 1182'de, Andronikos Komnenos İmparator olmak üzere kente girer girmez Rumlar Lâtin mahallelerine saldırmışlar, kaçamıyan tüm Lâtinleri boğazlamışlar, Papa'nın temsilcisi katolik Piskoposunun kafasını kesip bir köpeğin kuyruğuna bağlamışlar ve köpek o kafayı kent sokaklarında sürüklerken keyiflenmişlerdi. Lâtin mahallesi talan edilip yakılmış, Lâtin hastaneleri bile içindekilerle birlikte ateşe verilmiş, Lâtinlerden yaklaşık 4 000 kişi Türklere köle olarak satılmıştı. Gözü dönmüş kentliler saldırıya geçer geçmez gemilere binip kaçabilen Lâtinler de, Çanakkale Boğazı yoluyla uzaklaşırken, Anadolu kıyılarını ellerinden geldiğince talan etmekten, burada köyleri kentleri yakıp yıkmaktan, insanları öldürmekten geri kalmamışlar ve yurtlarına dönünce Rumlara karşı kendi yurtdaşlarını kinlendirmek için, onları hristiyanlık ve insanlık düşmanı olarak tanıtmak için, onların devletini yıkma isteğini yaymak için, ellerinden geldiğince herkesi kışkırtmışlardı. İşte şimdi Lâtinlerin öç günü gelmişti.

İstanbul, Lâtinlerce, iliğine dek sömürüldü, soyuldu, talan edildi. Binlerce insan öldürüldü. Irzına geçilmedik kadın kız pek az kaldı; manastıra kapanmış genç ya da yaşlı rahibe kadınlar, kızlar, Başrahibeler bile esirgenmedi. Kentin soyulması sistemli bir çalışma biçiminde yapıldı: Bütün haçlı ordusu kentin her köşesinde para eder ne varsa aldı, söktü, kırıp çıkardı, bunlar üç kilisede yığıldı ve sonra, herşeye değer biçilip listeler düzenlendi, sıradan askerlere birer pay, çavuşlara daha çok pay, subaylara daha da çok pay verilmek üzere bölüşme yapıldı. Kentin alanlarını süsleyen, ilkçağdan kalma san'at başyapıtı tunç heykeller bile madenine tamah edilerek eritildi.

3. Haçlılar, Rum imparatorluğu ülkesini bölüşüyor

Rum İmparatorluğu, artık, Lâtin soylularının egemenliğinde olarak ve devlet dini diye de katolikliği benimsemiş olarak süregidecek, doğunun zenginliklerini ve başta İstanbul olmak üzere tüm İmparatorluk kentlerinin ticaret olanaklarını Venediklilerle Frankların sınırsız sömürmesi dönemi açılacak gibi görünüyordu.

Seçimde Venediklilerin desteklediği Flandres Kontu Baudouin, 16 Mayıs 1204'de Ayia Sophia kilisesinde yapılan törenle, İmparator'luk tacını giydi. İstanbul'daki

---

36] "İnsan, insanın kurdudur"

Patrik'liğe (Metropolitler, yâni Başpiskoposlar başkanlığına) tarihte ilk kez olarak bir katolik atandı; bu kişi, Venedikli Thomas Morosini idi. Ayia Sophia kilisesi bunun makam kilisesi oldu. İmparatorluk, Batı Avrupanın feodal düzeni çerçevesinde bölündü. Ülkede, İmparatora ancak pek gevşek bağımlılığı olan Krallıklar, Prenslikler kuruldu. Örneğin, Şövalyelerden Boniface de Montferrat, Selânik yöresi ile Thessalia'yı içeren bir Krallığı sahiplendi. İmparatorluğun birçok bölgeleri, kentleri, Venedik Cumhuriyetine bırakıldı: Girit Adası, Euboia/İğriboz Adası, diğer bazı adalar, Kallipolis/Gelibolu, Rhaidestos/Tekirdağ, Herakleia/Marmara Ereğlisi, hatta Trakya içlerindeki Edirne, bu arada idiler. İmparatorluk ülkesi içinde yalnız, Rumeli yakasında İstanbula yakın bölümler ve Anadolunun başkent İstanbula yakın kuzeybatı bölümleri, ayrıca Ege Denizinde birkaç ada, dirlik arazisi gibi, doğrudan doğruya İmparator mülkü sayıldı.

İstanbulun Lâtinler eline geçtiği günden başlıyarak, Rumların soylularından, ileri gelenlerinden pek çoğu, hele ortodoks kilisesi büyüklerinin hemen tümü, başkentten kaçmıştı. Bunlar, henüz Lâtinlerin egemen olmadığı bölgelere sığındılar ve böyle yerlerde devletler, devletçikler kurdular. Diğer yandan, eski İmparatorluk ülkesinde, kimseye bağımlılık tanımıyan, şimdilik kendi kendini yöneten bölgeler oluştu. Bu devletlerin, devletçiklerin, kendi kendini yöneten bölgelerin başlıcaları şunlardı:

a. Eski İmparator III. Alexios'un damatlarından olup İstanbulda haçlılara karşı yiğitçe savaşmış yetenekli bir devlet adamının, Theodoros Laskaris'in yönetiminde, Nikaia/İznik başkent edinilerek, bu kent yöresinde kurulan devlet.

b. III. Alexios'un ve kardeşi II. İsaakios'un amca oğlu Mikhaèl Angelos yönetiminde olmak üzere bugünkü Kuzeybatı Yunanistan-Arnavutluk sınırı yöresinde, yâni Epeiros'da kurulan devlet.

c. Trabzon yöresindeki Rum devleti. Daha İstanbulun Lâtinler eline geçmesinden önce, Komnenos'lar soyundan son İmparator Andronikos'un (I. Andronikos'un) çocuk yaştaki torunları Alexios ile David, dedelerinin tahttan indirilip öldürülmesi üzerine, kendilerine hısım olan Gürcü kraliçesi Thamar'ın (1184-1212) sarayına kaçırılmışlar ve orada yetiştirilmişlerdi. Bunlardan Alexios Komnenos, İsaakios Angelos'un ilk İmparator'luğu döneminde, yâni 1203 öncesinde, bu İmparator tarafından, Güneydoğu Karadeniz kıyılarında, batı ucu Sinop olan bölgeye vâli olarak atanmıştı. Sonradan, Gürcü Kraliçesi Thamar'ın desteğiyle, o bölgenin bağımsız kralı durumuna geçti. Daha İstanbulda Haçlıların devleti kurulmadan, 1204 yılının Nisan ayında, bölgede egemenliği, başkente bağlı olmaksızın kendi eline almıştı. Haçlı devleti kurulunca, bu Alexios Komnenos ile kardeşi David, kıyı boyunca batıya ilerliyerek, Sinop'u, Paphlagonia kıyılarını, Herakleia Pontika/Karadeniz Ereğlisi'ni aldılar; Theodoros Laskaris yönetimindeki Nikaia/İznik Rum devletine komşu oldular.

Gerek bunlar, gerek Epeiros ve Nikaia/İznik Rum devletlerinin yöneticileri, birkaç yıl sonra, İmparator sayılmanın kendi hakları olduğu iddiasıyla, "İmparator" sanını da kullanmaya başlamıştı.

d. Roma (Rum) İmparatorluğunun başına geçmiş ya da geçecek olmak, veya yeni devlet kurmuş olmak iddiası bulunmaksızın şimdilik kendi kendini yöneten Rum toplulukları ve bunların başındaki kişiler de şunlardı: Philadelphia/Alaşehir yöresinde Theodoros Mankaphas (Mankafa Theodoros); Menderes vâdisinde Manouèl Maurozomès; Menderes ağzında, (güneyde kalan) Miletos kalıntılarının karşısında, Sampson denilen yerde Sabbas Asidenos. Adı geçen Sampson, ilkçağ Priene kenti yerinde o dönemde bulunan yerleşimdir (şimdi, kalıntılar alanının yanıbaşındaki Güllübahçe köyü) [37].

V. Nikaia/İznik Rum devleti, Roma/Rum İmparatorluğunun dirilişini ve son büyüklük dönemini gerçekleştiriyor. Bu süreç boyunca Anadoluda gelişmeler: Moğolların gelişi ve sonrası

1. Theodoros Laskaris döneminde Nikaia/İznik Rum devleti. Bu dönemde Anadoluda gelişmeler

Lâtinler, hayli gecikmeyle, Nikaia/İznik Rum devletini ortadan kaldırmanın kendileri bakımından zorunluluğunu anladılar. İstanbul'daki Lâtin İmparatoru Baudouin'in kardeşi Henri de Flandre ile, Lâtinler arası bölüşme anlaşmasına göre İznik yöresini almaya, orada bir Duka'lık kurmaya heveslenen Kont Louis de Blois, şövalyeleriyle, ordularıyla, 1204 sonunda Anadoluya geçtiler, Rum İmparatorluğu ülkesinin Anadoludaki bölümüne de el koyma girişimini başlattılar.

İlk çatışma, Poimanenon yanında oldu, Poimanenon, Manyas Gölü güney yakınlarında, Manyas ile Susurluk kasabaları arasında aşağı yukarı orta yerde, Eski Manyas/Soğuksu köyünün 1 km. kadar doğusunda, vâdi geçidine egemen bir hisar idi; buradaki ortaçağ kalesinin yıkıntıları gönümüze ulaşmıştır. Haçlılar, çatışmayı kazandı ve doğuya, Bithynia içine ilerlemeyi ağır ağır sürdürdü; Batı Bithynia kentlerinden birçoğu onların eline düştü. Ancak, bu sırada İstanbul'a egemen Lâtinlerin Rumeli yakasında Bulgarlarla savaşa girmeleri, ordularını o yana aktarmaları ve Bulgar Çarı Kaloyan komutasındaki, Kuman (Kıpçak) Türkleriyle destekli Bulgar ordusuna Edirne yanında yenilmeleri, İstanbul Lâtin İmparatoru Baudouin'in bir daha kurtulamamak üzere tutsaklığa düşmesi, ordusunun yok edilmesi, İznik Duka'sı olmaya heveslenen Louis de Blois ile birlikte pek çok şövalyenin bu arada öldürülmesi, Lâtinlerin gücünü birdenbire yıktı ve Nikaia/İznik devleti kurtuldu. Kurtulmakla kalmadı, karşı saldırıya geçti ve Anadoluya yayılmış Lâtinler, Pegai/Biga (Eski Biga; bugünkü Karabiga Kalesi) dışında her yeri boşaltmak zorunda kaldılar.

37] Orada Sisam Adasına doğru uzanan burun, haritalarda hâlâ Samsun Burnu olarak (şimdiki resmî adı: Dilek Yarımadası); bu burun üzerindeki dağ (Herodotos I 148'de ve diğer ilkçağ yapıtlarında Mykale Dağı) Samsun Dağı olarak anılır (örneğin bkz. Admiralty Haritası, No. 1546). Sampson/Samsun adının kökeni, anlamı konusunda bkz. *Umar*, TT Adlar, "Sampson"

Theodoros Laskaris, devletini, Rum İmparatorluğu modeline göre örgütledi ve İmparator sanını takındı, bir bilgin kişiyi İstanbul Patrik'i (Evrensel Patrik) olarak atadı (1208). Her ne kadar İstanbulda Baudouin yerine Lâtin İmparatoru olan kardeşi Henri, Trakyada Lâtin devletinin durumunu bir ölçüde düzelttikten sonra, 1206 sonundan başlayarak, Anadolu seferine giriştiyse de, Bulgarların yeniden savaş çıkarması üzerine 1207'de Theodoros Laskaris ile iki yıllık bir "savaşa ara verme" anlaşması yapıp Anadoludan çekilmek zorunda kaldı.

Böylece, Theodoros Laskaris, Rum (Anadolu) Selçuklu Sultanlığı ile de, güçlü bir komşu olarak, çatışma durumuna geldi. Daha önce arada barış, hatta işbirliği vardı. Sultan I. Keyhusrev (Gıyas ed din Keyhusrev), 1205'de kardeşinin oğlu III. Kılıç Arslan'ı devirerek başa geçtikten sonra, Theodoros Laskaris ile dostluk kurmuştu. Çünkü Lâtinlerin İstanbulu ele geçirmesi, Kuzeybatı Anadoluya yayılması, Sultanlık ülkesinden geçen ticaret yollarını işlemez hâle getirmiş ve 1176'dan (Myriokephalon Savaşından) beri Rum İmparatorluğu ile genellikle barış içinde bulunan Rum (Anadolu) Selçuklu devletinin ekonomisine zarar vermişti. Niketas'a göre [38] Theodoros Laskaris, Keyhusrev'le bir barış andlaşması yapmış ve kendi ülkesinden bir bölümü, o arada Niketas'ın doğup büyüdüğü kent olan Khonai/Honaz'ı ve yakınındaki (Denizli ile Pamukkale arasında kalıntıları günümüze ulaşmış) Laodikeia kentini, oralardan Menderes ağzına kadar uzanan tüm yöreyle birlikte, Sultanın kayınbabası Manouèl Maurozomes'e [39] bırakmıştı. Keyhusrev, hatta, Lâtin İmparatorluğu bağımlılığını tanıyıp İznik Rum devleti zararına olarak Karadeniz kıyılarında batıya doğru ilerlemekte olan Trabzon Komnenos'larını, Laskaris'le işbirliği ederek, geriye sürmüştü (1206). Selçuklu Sultanı, başarıdan başarıya koşmaktaydı. Ertesi yıl (1207), Lâtinler elindeki Antalya'yı almış, hem de yerli Rumların yardımıyla almış [40]; böylece ilk kez, daha doğrusu 1. Haçlı Seferini izleyen yıllarda Türklerin tüm Anadolu kıyılarını yitirmesinden bu yana ilk kez, devletine önemli bir ticaret limanı kazandırmıştı. Öteden beri haçlılarla birlik olan, Çukurova'daki Küçük Ermenistan devletinin Kralı II. Levon ile savaşmış, Halep Eyyubî devletinin Melîk'i Zâhir ile de işbirliği ederek, Ermenileri yenmişti.

Keyhusrev, Denizli ve Alaşehir yöresine yayılarak, Laskaris'le savaşıma girdi. O ara, eski İmparator (Laskaris'in kayınbabası) III. Alexios, kaçtığı Trakya'da uzun bir süre kaldıktan sonra, Keyhusrev'e sığınmıştı ve Keyhusrev, Laskaris'den, tahtını Rumların gerçek İmparatoru III. Alexios'a bırakması isteminde bulunmuştu.

38] *Honaz'lı Niketas,* Bekker basımında s. 842.

39] Sonraki yıllarda Türklerce Emîr Komnenos diye anılmıştır.

40] *Abû'l Farac* Tarihi, Doğrul çevirisi, c. II s. 488; *Müneccimbaşı* Tarihi, Hasan Fehmi Turgal'ın çevirdiği "Anadolu Selçukluları" bölümü, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1939, s. 14; *Uzunçarşılı*, Osmanlı Tarihi, c.I, 4. bsl., s. 4.

Selçuklu ordusuyla Theodoros Laskaris ordusunun çatışması, Menderes Antiokheia'sı [41] yanında oldu. Bu çarpışmada çok kan döküldü; Keyhusrev, özünü 800 paralı (ağır zırhlı) Lâtin askerinin oluşturduğu Laskaris'in küçük ordusunu bozguna uğratmışken öldürüldü ve savaşın sonucu tersine dönüverdi [42]. Selçuklu ordusu dağıldı; Laskaris, oraya Keyhusrev'le birlikte gelen III. Alexios'u tutsak aldı. Ancak, ordusu çok ölü verip sarsıldığından, çekilen Türkleri izleyemedi, barış yaptı, geriye döndü. Kayınbabası Alexios İznik'de bir manastıra kapatıldı ve yaşamını orada tamamladı.

Selçuklularla, Nikaia/İznik Rum devleti bundan sonra birbiriyle savaşmadı; Türkler doğuda, İznik'e egemen Rumlar batıda savaşıma girdiler. Keyhusrev'in yerine büyük oğlu, Malatya vâlisi İzzettin Keykâvus geçti (1211-1220). Keykâvus, önce kardeşi Tokat vâlisi Alâeddin Keykubad [43] ile savaştı. Keykubad, amcaları olan Erzurum Beyi Mugis ed din Tuğrulşah'ın ve Ermeni Kralı II. Levon'un desteğiyle, Keykâvus'u Kayseri'de bastırdıysa da, destekçilerinin çekilmesi ve Eyyubîlerden Harran-Urfa yöresi Melîk'i Eşref'in Keykâvus'a yardıma geleceğinin duyulması üzerine kuşatmayı kaldırdı, Ankara kalesine sığındı (1211). Bu kez Keykâvus onu kuşattı, tutsak alıp Malatya yakınındaki bir kaleye hapsetti (1213). Yeni Sultan, Trabzon'daki Komnenos'lara karşı savaşıma girip Sinop'u zaptetti (1214); böylece Türkler Karadeniz'de önemli bir ticaret limanı kazanmış oldular. Sinop surları berkitildi, burada da bir donanma kurmaya başlandı. Keykâvus, Sinop'ta tutsak aldığı Trabzonlu İmparator Alexios Komnenos'u, yıllık haraç ödeme ve istendiğinde asker gönderme yükümlülüğü içeren bir bağımlılık andlaşması yaptırdıktan sonra, bıraktı. Çukurova'da Sis/Kozan'ı başkent edinmiş Küçük Ermenistan Krallığı üzerine yürüdü, onu da yendi, haraca bağladı, kendi bağımlılığını ona da kabul ettirdi; Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye yöresindeki yerel Beyliklere üstünlüğünü tanıtmak çabasındayken (1218-1220) öldü. Yerine, kardeşi Alâeddin Keykubad geçti (1220-1237).

41] Bu ilkçağ ve ortaçağ kenti, ilçe merkezi Karacasu yakınından da geçen Dandalas Çayı'nın böylece güneyden gelip Menderes'le birleştiği yerde, iki akarsuyun arasında, dolayısiyle Menderes'in güney kıyısında idi. Aydın ili Kuyucak ilçesi merkez bucağına bağlı Başaran/Çiftlik köyünün kuzey yanıbaşında bir tepecik üzerinde pek önemsiz kalıntıları günümüze ulaşmıştır.

42] Keyhusrev, *Osman Turan*'a göre, bir düşman fedaîsinin kılıcı ile şehit edilmiştir; *Uzunçarşılı*'ya bakılırsa, "ihtiyatsız hareket edip İmparatoru arayıp üzerine bizzat hücum ederek atından düşürdüğü sırada Laskaris'in can havliyle ayağa kalkarak Gıyas ed din'in atının ayaklarını bir kılıç darbesiyle kesip [Sultanı] yere düşürmesi ve sonra [onun] başını kesmesi neticesinde" ölmüştür.

43] Keykûbad değil, Keykubad. Selçuklu Sultanlarının adlarının başında bulunan Key'in aslı Farsça Keyâ yahut Kiya'dır ve "Emreden, buyuran, egemen olan" anlamındadır (Ziya Şükûn, Farsça-Türkçe Lûgat, Gencine-i Güftar, c. 3, MEB yayını İstanbul 1984, s. 1621). Öntakı gibi kullanılan bu sözcüğün Key-Kâvus, Key-Husrev, Key-Kubad gibi adlarda başa getirilmesi, Key-Kubad'ın Kubad'ını değiştirmez ve onu Kûbad'a dönüştürmez.

Theodoros Laskaris ise, yeniden Lâtinlerle çarpışmaya başlamıştı. Önce, Rhyndakos/Orhaneli Çayı kıyısında (Ulubat yakınlarında?) 15 Ekim 1211'de yapılan çatışmayı Lâtinler kazandı ve Lâtin İmparatoru Henri, ordusuyla, Bergama'ya, hatta Laskaris'in artık sürekli oturma yeri edindiği Nymphaeion (Nif/Kemalpaşa; İzmir doğu yakınında ilçe merkezi kasaba) dolaylarına ilerledi, ama kesin sonuç alıcı bir yengi elde edebilmiş değildi. 1214'de Nymphaeion'da iki devlet arasında, sınırı da belirten bir barış andlaşması yapıldı. Buna göre, Biga Yarımadası, Adramytteion/Edremit'e kadar, Lâtinlerde kalıyordu. Theodoros Laskaris, İstanbul Lâtinleriyle çeşitli dostça ilişkilere de girdi. Bunların ilk iki imparatorunun yeğeni olan bir Prensesle evlendi; İstanbuldaki Venedik temsilcisiyle anlaşma yapıp, Venediklilere kendi ülkesinde ticaret özgürlüğü, vergi bağışıklığı tanıdı.

Laskaris artık, bir zamanlar Lâtin bağımlısı olup Lâtin desteğiyle İznik Rum devleti zararına genişleyen Trabzon Komnenos'ları üzerine yürüyebilirdi ve yürüdü. Karadeniz Ereğli'siyle Amasra'yı, Sinop'a kadar Paphlagonia kıyılarını onlardan aldı. Sinop'u da alacakken Sultan Keykâvus daha çabuk davranıp, gördüğümüz üzere, kenti zaptetti; üstelik, orada tutsak düşen Alexios Komnenos, Sultanın bağımlılığını üstlenmek zorunda kaldı.

2. İoannes Batatzes döneminde Nikaia/İznik Rum devletinin güçlenmesi süregidiyor. Bu dönemde Anadoluda gelişmeler

Theodoros Laskaris'in başarılarında, kızı Eirènè (İrini)'nin kocası olan değerli komutan İoannès Batatzès (söylenişi: Yoannis Vatacis) büyük ölçüde pay sahibiydi. Theodoros ölünce, yerine, İmparator III. İoannes olarak, bu kişi geçti ve 1222'den 1254'e kadar süren dönemde, onun yönetimindeki devletin güçlenmesi süregitti.

Daha taht değişiminin hemen sonrasında, Theodoros Laskaris'in kardeşleri, Lâtinlerle işbirliği kurup onlardan asker alarak, Batatzes'i devirip yerine geçmek üzere, girişimde bulundular. Bunların getirdiği Lâtin ordusunu, Batatzes, 20 yıl önce kayın babasının Lâtinlere yenildiği yerde, Poimanenon/Eski Manyas yakınında yendi; Lâtinlerin Anadoludaki arazisini hemen hemen tümüyle zaptetti. Lâtinlerle 1225'de barış andlaşması yapıldı ve bunlara Anadoluda yalnız İstanbul Boğazının Anadolu kıyısı ile, İzmit kenti ve yakın yöresi bırakıldı. İznik Rum devletinin donanması, Ege Denizinde Midilli, Sisam ve Sakız adalarını aldı; az sonra Rodos Adası da İznik bağımlılığını tanıdı. Batatzes, Gelibolu Yarımadasını ele geçirdi ve Edirne halkının çağrısı üzerine Trakya'ya yayılarak hem Edirne'ye girdi, hem de İstanbulun pek yakınındaki Çorlu ile birlikte birçok Trakya kentini, kentçiğini kendi ülkesine kattı.

Bu arada, Epeiros Rum devletinin İmparatoru Theodoros Angelos, Bulgarlarca ağır bir yenilgiye uğratılmış, yakalanıp kör edilmiş (1230) ve devleti pek güçsüzleşmişti. Bulgarlar önce, Batatzes ile dostluk kurdular. Hatta 1235'de Gelibolu'da bir bağlaşıklık andlaşması imzalandı ve Lâpseki'de, Batatzes'in oğlu Theodoros (sonradan II. Theodoros Laskaris) ile Bulgar Çarı II. Asen'in kızı görkemli şenliklerle evlendirildi. Bağlaşıklar, Lâtinler elindeki İstanbul'un kuşatmasına girişmiş iken, Asen, İznik Rum

devletinin Bulgaristan için İstanbuldaki güçsüz Lâtin İmparatorluğundan daha tehlikeli olabileceğini düşünerek, Lâtinlerle birleşti, Batatzes'e savaş açtı, fakat sonra duygusal bazı nedenlerle yeniden onunla barış yaptı (1237). Çok geçmeden, Asen öldü (1241); kuzeydeki dalgası Orta Avrupaya kadar uzanan Cengiz yönetimindeki büyük Moğol saldırısı başladı ve Bulgar devleti çöküntü dönemine girdi. Batatzes, Trakya ile Makedonyada kolayca egemenliğini yaydı; Doğu Anadolu üzerinden gelmekte olan Moğollara karşı da, öteden beri barış durumunda bulunduğu Rum (Anadolu) Selçuklu Sultanlığıyla bir bağlaşıklık andlaşması yaptı (1243). Ancak, Anadoluya giren Moğollar, Trabzon Rum devletiyle Selçuklu Sultanlığını ağır yenilgiye uğratıp bağımlı duruma düşürdükleri halde, Batatzes'in ülkesine saldırmadılar. Böylece, Moğolların Anadoluya girmesi, doğudaki komşuları güçsüzleştirdiği için, Rum devletine yarar sağladı.

Batatzes, yeniden Balkanlarda ülkesini genişletmeye koyuldu ve hemen hemen hiçbir direnme görmeden, Bulgarların eline düşmüş pek çok araziyi aldı, Epeiros devletinin son kalıntılarından Selânik kentindeki ve yakın yöresindeki devletçiği [44] savaşmadan ele geçirdi, yine Epeiros devletinin Arnavutluk yöresindeki kalıntı alanları yerel yöneticilerce kendisine teslim edildi.

İoannes Batatzes, devletinin iç bünyesinde de önemli düzeltmeler yaptı. Bu arada, timarlı sipahi dirliklerini çoğalttı; hatta *Moğol ilerleyişinin baskısı ile Trakyaya gelen Kuman (Kıpçak) Türklerinden savaşçıları, aileleriyle, Trakya ve Makedonyadaki sınır bölgelerine ya da Anadoluda Menderes vâdisine timarlı sipahi olarak yerleştirdi.*

Bu büyük İmparator, son yıllarında, sara hastalığının pençesindeydi. Çok severek oturduğu Nymphaeion/Kemalpaşa'da, 1254 yılında öldü ve kendi yaptırdığı, Sosandra'nın Meryem'i adlı manastıra gömüldü [45].

Batatzes dönemi (1222-1254), oldukça geniş ölçüde, Konya'da Alâeddin Keykubad'ın Sultanlığı dönemiyle (1220-1237) çakışır. İlginçtir ki, Rumların büyük İmparatorlarının sonuncusu Batatzes ile, Anadolu Selçuklu devletinin son güçlü Sultanı Keykubad, hep barış içinde bulundular ve dostça ilişkiler yürüttüler.

Keykubad döneminde, ülkesi, Anadoluda Selçuklular tarihinin en mutlu yıllarını yaşadı. Sultan, saldırganlığa başlayan ama henüz uzakta bulunan Moğollara

---

44] Bir zamanlar Epeiros Rum devletinin İmparatoru olan, Bulgarlarca tutsak alınıp kör edilmiş Theodoros Angelos'un oğlu burada Kral durumundaydı.

45] *Kemal Irmak*, Manisa Vilâyeti Tarihi, İstanbul 1937, s. 7'de, adı geçen manastırın, Saruhan Oğulları dönemi yapıtı (Manisa kentindeki) Ulu Câmi'in yerinde olduğunu, manastır kalıntıları üzerine ve kalıntı parçalarından da yararlanılarak, Ulu Câmi'in yapıldığını söylüyor, ama dayanak göstermiyor. *Ostrogorsky* de (s. 410) Manastırın Manisada olduğunu söylemektedir. Oysa, *Ramsay*'in (s. 115) işaret ettiği üzere, Manastır Manisa'da olamaz, Nymphaeion/Kemalpaşa'da olmalıdır. Çünkü Sosandra, Manisa'nın yanı sıra, ayrı bir Piskoposluk merkeziydi. Bu Piskoposluk, Nymphaeion adıyla anılmıyordu çünkü Nymphaeion (Nymphe Yeri) adı, eski çoktanrılı inançla bağlantılıdır.

karşı savunma önlemi olarak Konya, Kayseri, Sivas vb. kentlerin surlarını, kalelerini güçlendirdi. Güneyde, ilkçağın Korakesion, kendi çağının Kalonoros denen hisarını alıp burasını askerî bir liman kenti hâline getirdi, kalesini güçlendirdi, orada bir tersane kurdu, geliştirdiği kenti -gelecekte kendi adını yaşatacak yolda- Alâiye diye adlandırdı (şimdi, Alanya). Ülkesinin tüm yüzeyinde saray, câmi, medrese (imam-hatip okulu), kervansaray, hastane gibi pek çok bayındırlık yapıtı yaptırdı.

Keykubad, Güneydoğu ve Doğu Anadoluda savaş yürüttü. Çukurova'daki Küçük Ermenistan Krallığı ülkesinde bazı yerleri; aralarında işbirliği eden Artuklularla Eyyubîlerden Hısn Mansur (Adıyaman), Kâhta, Çemişkezek kalelerini; son verdiği (1228) Mengücek Oğulları Beyliğinin Erzincan yöresindeki ülkesini; Selçuklulara baş kaldırıp Celâl ed din Harizm-Şah bağımlılığını üstlenen Trabzon Komnenos'larından da Samsun ile Ünye arası Karadeniz kıyılarını aldı, onları yeniden Selçuklu bağımlılığını üstlenmeye zorladı. 1231'de, Moğol tehlikesi karşısında Selçuklularla işbirliği edeceğine saldırganlığa girişen Celâl ed din Harizm-Şah'ın ordusunu Yassı Çimen Savaşında [46] yendi. Onun yandaşı kendi amca oğlu Erzurum Melîk'i Cihan-Şah'ın elinden ülkesini aldı. Van Gölü güneyinden Eyyubîleri sürüp çıkardı.

Ne var ki, 1237'de Keykubad'ın ölümü üzerine yeteneksiz oğlu Gıyas ed din Keyhusrev (II. Keyhusrev) başa geçince, Rum (Anadolu) Selçukluları devletinde çöküntü başladı. Eğlenceyle gününü gün eden bu Sultan yerine yönetimi elde tutan vezir Saadeddin Köpek'in zulmü, halkı devletten soğuttu. Her ne kadar bu sırada Diyarbakır ve Tarsus fethedilmiş olup ülke henüz dış düşmanlara karşı gücünü korumakta idiyse de, Türkmenler, Baba Resul adını takınan ve kendisinin Peygamber (Resul) olduğuna çevresini inandıran Baba İlyas adlı bir tarikat önderinin halifesi (vekili) Baba İshak yönetiminde olarak, büyük bir ayaklanma çıkardılar.

3. Anadoluda Baba Resul/Baba İlyas'ın çıkartıp Baba İshak'ın yönettiği büyük Türkmen ayaklanması [47]

Moğollar önünden kaçarak Anadolu bozkırlarına dolan göçebe Türkmen yığınları da, tıpkı Malazgirt Savaşı sonrasında Anadoluya göçen soydaşları gibi, henüz pek yüzeysel olarak islâmlaşmışlardı; islâmı yeterince bilmedikleri, islâma pek az uydukları gibi, hâlâ, eski dinleriyle bağlantılı bazı gelenekleri koruyorlardı; ata'lara, kam'lara

---

46] Savaş yeri, Erzincan batı yakınındaki Yassı Çimen Vâdisi idi ve savaş 29 Temmuz 1231 günü yapılmıştı (*Claude Cahen,* s. 138). Ancak, savaş gününü 10 Ağustos 1230 olarak gösteren kaynaklar da vardır (örneğin *Osman Turan*, DATDT, s. 110).

47] *Ahmet bin Mahmud,* Selçukname, Erdoğan Merçil metni, c.II s. 153; *Abû'l Farac (Bar Hebraeus)* Tarihi, Doğrul çevirisi, c. II s. 539-540; *Müneccimbaşı* Tarihi, Turgal çevirisi, s. 31-32 (ayaklanmanın çeşitli dinlerden halkın katılmasıyla yürüdüğüne burada, "Din, budun ayırd etmeksizin sürüler bir yere geldiler" deyişiyle değiniliyor); *İbn-i Bibi*, M.Nuri Gencosman çevirisi, s. 206-210; *Ernst Werner*, Die Geburt einer Grossmacht: Die Osmanen, 2. bsl., Hermann Böhlau Verlag, Wien 1966, s. 65-68; *Osman Turan*, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 420-427; *Ahmet Yaşar Ocak*, Babaîler İsyanı, Dergâh yayınları, İstanbul 1980.

yâni şaman niteliğindeki büyücü, mucîzeler gösterici, ermiş geçinen gözbağlayıcılara inançları, saygıları vardı. Göçebe Türkmenlerle birlikte yaşayan bu gibi kimseler Abdal, Baba, Ata, Dede sanlarıyla anılıyor ve Türkmenlere, medreseden (imam-hatip okulundan) yetişme din adamlarının anlattığından hayli değişik, sâde, tasavvufçu, başka çeşit uydurmalarla (hurafelerle) dolu bir islâmlık anlayışı yayıyorlardı. Medreseliler bunların tümüne birden, haricî ya da rafızî diyorlardı. Bu Baba'lar, Dede'ler vb. de, diğer din adamları gibi, çoğunlukla, Allah yolunda değil kendi küplerini doldurma çabasında idiler. Devletin hoşgörüsüyle uygun bir araziyi sahiplenip orada tekke açmak, bir yandan yerel halkı sömürmek bir yandan da geliriyle hem kendisini hem de tüm soyunu rahat yaşatacak bir vakıf kurmak, bunların yaygın uygulaması idi. Anadoluda bugün bile sömürüsünü sürdüren yüzlerce şeyh ailesinin kökeni budur.

Anadoluya üşüşen Baba'ların birçoğu, İran kökenli Kalenderî ya da buna pek yakın olan Haydarî tarikatındandı. Bunlar, Mahmud bin Hatip adlı, kendi çağdaşları bir Selçuklu yazarının anlattığına göre, islâmla hiç ilgisi olmayan kişilerdi: Şeriata, dinsel yasaklara aldırmadıkları, namaz kılmadıkları gibi, şarap içerler, esrar çekerler, hatta câmilere köpekleriyle girip orada esrar çekmekten bile çekinmezlerdi; gizlice doğaya, özellikle güneşe, ay'a, suya taparlardı. Bu anlatıma göre, Türkmen Baba'larının Türk şamanizmi ile İran'ın kendine özgü, islâmdan sapmış bazı tarikatlarının karışımı olan bir inancı, belki biraz da islâm katarak, müritlerine (inananlarına) sundukları, yutturdukları sonucuna varabiliriz.

Moğol yayılışı önünden kaçarak Anadoluya sığınan Yörük (Göçebe) Türkmenler, bir süre sonra, obaları ve sürüleri için gereksinme duydukları geniş otlaklardan yararlanabilmek konusunda, toplum yapısından ve ekonomik düzenden gelme bazı güçlüklerle karşılaştılar; gerek arazi sahipleriyle, gerek daha önce Anadoluya göçmüş ama şimdi göçebelikten yerleşik yaşama geçmiş, tarım işletmeciliğine başlamış soydaşlarıyla çıkar karşıtlığına, bir çeşit sınıfsal çelişkiye düştüler; yer yer çatışmalar başgösterdi. Bu gibi sıkıntılara bir de vezir Saadeddin Köpek'in zulmü, vergi toplayıcıların acımasız baskısı eklenince, Yörük Türkmenler, artık, önder edinecekleri herhangi bir Baba'nın yönetiminde ayaklanmaya hazır, önderin çıkmasını bekler hâle geldiler.

1239-1240 Anadolu Türkmen ayaklanmasını başlatıp yöneten, Baba Resul adını takınmış Baba İlyas'ın baş halîfesi Baba İshak olmakla birlikte, son incelemelerin vardığı sonuca göre, ayaklanmayı düzenleyen, Baba İlyas'ın kendisidir. Bu kişi, Türkmenler arasında göçmen gelip Amasya yakınında, Amasya-Turhal arasındaki Çat Köyüne (şimdiki adı: İlyas Köyü) yerleşmişti. Köylülerin güvenini ve saygısını kazanmış, halîfeler yetiştirip sağa sola göndermiş [48] ve bir süre sonra kendisinin Resul (=Gönderilmiş kişi) olduğunu, Allahla konuştuğunu, Peygamberlik görevi aldığını söylemeye, Baba Resul adını takınmaya başlamıştı. Baş halîfesi Baba İshak'ı

48] Bunlardan biri de, Bektaşîliğin kurucularından Hacı Bektaş Velî'dir.

Adıyaman yöresine gönderdi. Halkı, hem pîr'i Baba İlyas'ın hem de kendisinin kerametine inandırmak için göz aldatmaca, büyücülük gösterileri de yapan Kefersud'lu [49] Baba İshak, zaten "Umudumuz" diye bağlanılacak bir kurtarıcı adayı bekleyen ve ortaya çıkacak kişi sahtekârın önde gideni olmasın diye düşünerek kafa yormaya hiç eğilimli olmayan yığınların önderi oldu. Üstelik, ayaklanma başarı kazanınca elde edilecek zenginliklerin, ayaklananlara eşit olarak paylaştırılacağını da söylemekteydi. Bu durumda, çıkarılan ayaklanmanın, bir tarikat yobazları ayaklanması değil, düpedüz sınıfsal savaşım ayaklanması olduğunu, hiç değilse bu niteliğinin ağır bastığını, duraksamasız, anlamaktayız.

Bu sıralarda, görünüşe bakılırsa Baba İlyas'ın güzel atını kendisine armağan etmeyişini bahane ederek, Sultan Gıyas ed din Keyhusrev, Çat Köyüne, Baba İlyas (Baba Resul) üzerine asker gönderdi. Baba İlyas bunu duydu ve en yakınları, en inançlı yoldaşlarıyla Amasya kalesine sığındı. Olanları öğrenen Baba İshak, ayaklanmayı başlattı ve ilk olarak, 1239 Sonbaharında, Maraş-Adıyaman arası yöreyi ele geçirdi. Göçebe Türkmenler, ortalığı talan ederek ilerliyor, Baba Resul'ün Peygamberliğini kabul edip kendilerine katılmak istemiyenleri öldürüyordu. Çığ gibi büyüyen yığınların karşısına, Selçuklu devletinin Malatya vâlisi Muzaffer ed din Alişîr, yerli hristiyanlardan da asker toplayarak, çıktı, ancak yenildi, ordusu dağıldı, kendi kaçıp (Eski) Malatya'ya döndü, "Germiyan Türkmenlerinden ve Kürtlerden" derlediği ikinci bir orduyla yeniden, Elbistan yakınında, ayaklanmacı Türkmenleri karşıladı, yine yenildi. Baba İshak'ın öncüleri Sivas'a geldi; kent ileri gelenlerinin öncülüğünde sur dışında kendilerine direnenleri yenip, birçoğunu öldürerek, Tokat üzerinden Amasya'ya yaklaştı.

Sultan, bu gelişmelerden korkarak Konya'dan kaçmış, Beyşehir Gölü batı kıyısında babası Keykubad'ın yaptırmış olduğu görkemli bir saray kentçiğine, Kubadâbâd'a sığınmıştı. Gönderdiği komutan Mübariz ed din Armağan-Şah büyük bir orduyla Amasya üzerine yürüdü. Amasya halkı, Selçuklu ordusuna karşı kaleyi savunup direndiyse de, Baba İlyas bu sırada öldürüldü, Selçuklu askeri kaleyi aldı. Baba İlyas'ın ölüsü, surlardan aşağıya sallandırılarak sergilenmekteyken, gece vakti, yoldaşlarınca indirilip, bir söylentiye göre kent içine, sonradan üzerine "Ambarlı Evliya Türbesi" denen türbenin yapıldığı yere; ya da, diğer bir söylenceye bakılırsa, Çat Köyüne gömüldü [50].

49] Bilgi kaynaklarımızda Kefersud diye anılan köy, güçlü olasılıkla, Gaziantep ili Nizip ilçesi merkez bucağına bağlı Kefer Tut (Süryanî dilinde: Dut Köyü) idi (şimdiki adı: Dutlu). Konunun tartışılması için bkz. *Umar*, TT Adlar, "Kefersud".

50] Şimdi İlyas Köyü'nde (eski adıyla, Çat Köyü'nde) bulunan türbe, onun türbesi olarak biliniyor; halkın kimi, buradaki "Ermiş"i Hızır İlyas diye tanıyor ve 6 Mayısta Hıdrellez (Hıdır-İlyas) gününü orada kutluyor; kimi de, orada ölüsü gömülmüş kişinin, türbesi ziyaret edilince sarılık hastalığını geçirtecek "Sarılık Evliyası" olduğuna inanıyor. Onun, kâfirle savaşırken şehit düşmüş bir Selçuklu komutanı olduğuna inananlar da vardır.

Amasya'ya yaklaşan Baba İshak'lılar, Resul'ün öldüğüne inanmadılar; göğe çekildiğini kabullendiler ve Mübariz ed din ordusuna saldırıp bu orduyu yendiler, dağıttılar, Mübariz ed din'i öldürdüler; başkent Konya üzerine yürüyüşe geçtiler. Sultan, Erzurumda bulunan sınır ordusunu, devleti kurtarmaya çağırdı. Bu ordu 6 günde Sivas'a geldi, oradan Kayseri'ye doğruldu. O sırada, Amasya'dan Konya üzerine yürüyen Baba İshak'lılar da Kırşehir-Kayseri arasına gelmekteydiler. Büyük çarpışma orada, Kırşehir kuzeydoğu ilerisindeki Malya Ovasında [51] oldu. Selçuklu ordusunda, Sultan hizmetindeki Türkmenlerden başka Kürtlerden, Gürcülerden gelme askerler, ayrıca paralı Frank askeri de vardı. Türkmen asker, soydaşlarına ve kerametini duyduğu Baba İshak'a saldırmakta isteksizlik gösterdi; buna karşılık Frank askeri, zorlu bir çarpışmaya girdi ve ağır zırhlı donanımının katkısıyla, Baba İshak'lıların yenilgisinde başlıca etken oldu. Baba İshak ve 4 000 kadar ayaklanmacı Türkmen öldürüldü, kalanı kaçıp dağıldı.

4. Anadoluda Moğol istilâsı ve Selçuklu Devletinin çökmesi

Selçuklular Baba İshak yönetimindeki Türkmen ayaklanmasını henüz bastırmışlardı ki, Moğol orduları Anadoluya girdi; yiğitçe direnen Erzurum'u içeriden bir subayın ihaneti sayesinde zaptedip halkın tüm erkeklerini, Türk ya da Ermeni diye ayırmaksızın, süt bebeklerine varıncaya dek kesti, kadınları kapatma-köle edinip götürdü, kenti yaktı, yıktı (1241), geri çekildi.

Moğollarla Rum (Anadolu) Selçukluları arasında büyük çatışma, 1243'de (Sivas'a bağlı ilçe merkezi Zara'nın kuzeyinde) Köse Dağ'da yapıldı. Baycu Noyan komutasında Moğol ordusu, Sivas üzerinden gelen II. Keyhusrev'in ordusunu yenip dağıttı. Keyhusrev'in ordusunda, Rumlardan gelmiş yardımcı birlikler de vardı. O yıl Menderes yakınındaki Tripolis kentinde [52] İznik Rum devletinin İmparatoru Batatzes ile Moğollara karşı yapılan işbirliği andlaşması gereğince gönderilen Rum yardımcı birlikleri, Sultanın kâfir (yâni, hristiyan olmayan) bir kişi olduğu bahanesiyle, onun yanında savaşmaktan kaçındılar [53].

51] Seyfe Gölü'nün kuzeydoğu yakınındadır.

52] Yerini daha önce belirtmiştik; bkz. yukarıda s. 118 dn. 33.

53] *Bertold Spuler*, İran Moğolları, çev. Cemal Köprülü, TTK yayını, Ankara 1957. Yapıtın, konumuza ilişkin bölümünde, çeviren, (Buldan güney yakınındaki Tripolis'in kalıntılarını ve hatta adını bilmediği için) o bölümün Türkçe çevirisini şöyle vermiştir: "Az evvel Trablus'da Mayandros'da akdedilen bir ittifaka istinaden meydan savaşına iştirak eden Şarkî Roma askerleri, müşrik olduğu iddiası ile onun emrine girmekten imtina etmiş ve savaşa pek de karışmamıştı". Sonra, "Menderes yakınındaki Tripolis" yerine "Trablus'da Mayandros'da" demesinin yanlışlığını baskı bitmeden anlayıp, s. 538'de, düzeltme cedveli içinde, bu yanlışını gidermek, yerine doğru çeviriyi koymak istemiş, fakat bu kez de "Menderes kenarındaki Trebolu (Torbalı)da akdedilen" deyip, Tripolis'i Torbalı imiş gibi göstermiştir.

Yenilgi üzerine, Keyhusrev, önce Tokat'a, oradan Konya'ya kaçtı. İlerleyen Moğollar, Sivas'a geldiler, teslim olan kenti üç gün süreyle talan ettiler, Kayseri'yi çetin bir direnmeye rağmen aldılar, burada da Erzurum'daki gibi tüm erkekleri öldürüp kadınları kapatma-köle edindiler, kenti yağmalayıp sonra yaktılar, yıktılar; ana üslerine, Azerbaycan'da Mogan Ovasına döndüler. Bir Selçuklu veziri, yanına Amasya kadısını alarak yola çıktı, Moğolların üssüne geldi, komutanlarıyla konuştu; Anadoluda daha pek çok kale ve ordu bulunduğu inancını aşılayarak, Moğolların yıllık haraç karşılığında barışa yanaşmasını sağladı.

1246'da II. Keyhusrev öldü. Yerine oğullarından İzzeddin Keykâvus seçildiyse de, oğullar saltanat çekişmesine girdi, devlet Moğollar karşısında daha da güçsüz düştü, hatta bir ara ikiye bölündü. 1261-1277 arasında Başvezir'liği yürüten Muin ed din Süleyman Pervane, Moğollarla iyi geçinerek, devlete son bir barış, dirlik düzenlik dönemi yaşattı. Ancak, ileri gelenlerden bazıları, yaban, acımasız ve üstelik islâm düşmanı Moğollardan kurtulmak için onun gelişinde ayaklanmak üzere, Mısır'ın Türk Sultanı Baybars'ı Anadoluya çağırdılar. Baybars, küçük bir orduyla Anadoluya geldi. Üzerine yürüyen Moğol ordusunu Elbistan Ovasında yendi.

Cahen, savaş yerinin Yukarı Cihan olduğunu söylüyorsa da [54], Anadoluda, şimdiki yahut eski adı Yukarı Cihan olan hiçbir köy yoktur [55]. Sevim/Yücel, savaş yerini Akça Derbend olarak gösterirken [56] gerçeğe yaklaşıyorlar. Savaş, gerçekte, Akça Derbend denen dağ geçidi in kuzeybatı yakınında yapılmıştı. Yazarı bilinmeyen "Baybars Tarihi" [57] bize, bu yerin belirlenmesine yardımcı olacak önemli bilgiler vermektedir. Oradaki açıklamalara bakınca anlaşılıyor ki, Akça Derbend, ilçe merkezi Gölbaşı kuzey yakınında Göksu'nun geçildiği yerden Elbistan'a uzanan yolda; yâni, kuzeye çıkmakta olan demiryolunun izlediği doğal yoldan Kapıdere İstasyonunda ayrılıp, bucak merkezi Nurhak kasabasına uğrayarak Elbistan'a ulaşan yolun üzerindedir. Gerçekten de tam orada, yol üzerinde, Nurhak kasabasının kuzeybatı yakınında bir Derbent köyü ile, onun kuzey-kuzeydoğu yakınında, yolun biraz ilerisinde Bir Ağcaşar (=Akça Şehir !) köyü görmekteyiz ve Akça Derbend'in işte buradaki derbent olduğunu anlamaktayız.

54] *Claude Cahen*, Osmanlılardan önce Anadoluda Türkler, çeviren Yıldız Moran, E yayınları, İstanbul 1979, s. 281.

55] İçişleri Bakanlığı yayını, 808 sayfalık bir liste-kitap olan "Köylerimiz 1981"de (Ankara, 1982) gösterilmez.

56] *Sevim/Yücel*, Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi), TTK yayını, Ankara 1989, s. 187.

57] Baypars Tarihi adıyla Türkçeye çeviren: Şerefüddin Yaltkaya, TTK yayını, İstanbul 1941.

Baybars ordusu, 1277 Nisanında yapılan bu çatışmada pek çok Moğol öldürmüştü. Moğolların birlikte getirdiği, ama güvenemiyerek savaşa sokmadığı, Başvezir Muin ed din Pervane gibi komutanlar yönetimindeki Selçuklu birlikleri de Baybars önünde dağıldı. Baybars, Kayseriye geçip bir hafta kadar kaldı, Selçuklu töresine göre taht'a geçme töreni yaptırdı ve kendi adına para bastırdı. Ancak, kendini çağıranların söylediğinin tersine, kendisi gelince Anadoluda Moğollara karşı toplu bir ayaklanmanın başlamadığını görünce, dönüşünde de (hâlâ ölülerin yattığı) savaş alanından geçerek, Mısır'a döndü. Bunun üzerine, Anadolu halkını cezalandırmak amacıyla gelen Moğol İlhan'ı Abaga/Abaka, Erzurum ile Kayseri arasındaki yörede en az 200 000 insan öldürttü; Muin ed din Pervane de Moğollarca öldürüldü.

Rum (Anadolu) Selçuklularının son Sultanlarından III. Keyhusrev, II. Mes'ud, III. Keykubad, Moğol kuklası yeteneksiz kişilerdi. Bunların döneminde ağır karışıklıklar oldu. Bu arada, II. Keykâvus'un oğullarından Siyavûş (yöneticilerin yanını tutarak onu küçülten Selçuklu tarihçilerince Cimri diye anılır) [58] 1279'da; bunun kardeşi Rükn ed din Kılıç Arslan, 1289-1291'de ayaklanma çıkardılar. Her ikisi yenildi, Moğol desteğindeki Selçuklu Sultanının ordusu üstün geldi. Moğollara özgü acımasızlığın kısa sürede Selçuklu Sultanlarına da bulaştığı şuradan belli ki, Cimri'nin diri diri derisi yüzülüp bu deriye saman dolduruldu.

Sonunda, III. Alâeddin Keykubad'ın zulmünün Moğolları bile duygulandırması ve bu kişinin Moğollarca tahttan indirilmesiyle yeniden başa geçirilen gölge Sultan II. Mes'ud, Kayseri'de bir yıl kadar yatalak yaşamı sürdürüp ölünce (1308), Moğollar yeni bir Sultanın başa geçmesine izin vermediler ve Rum (Anadolu) Selçukluları devletinin Vâlileri, Beyleri, birinci aşamada bu devletin, daha üstte de İlhanlılar Moğol devletinin bağımlısı durumundayken, şimdi yalnız İlhanlılar'ın bağımlısı oldular, Rum (Anadolu) Selçukluları devleti ortadan kalktı.

5. Bu dönemde Nikaia/İznik Rum devletinin güçlenmesi ve İstanbulu da alarak Doğu Roma İmparatorluğunu diriltmesi

Batatzes ölünce, oğlu Theodoros, annesi Eirènè (İrini) I. Theodoros Laskaris'in kızı olduğu için Laskaris soyadını taşıyarak, II. Theodoros Laskaris adıyla taht'a geçti. Türklerle barış ve iyi komşuluk ilişkileri, süregidiyordu. Zaten, Moğol bağımlılığına düşmüş Anadolu Türklerinin kimseye saldırı yürütecek durumları yoktu. Moğollar ise, Anadolunun batısına geçmemişler, Nikaia/İznik Rum devletine bir elçiler kurulu göndermiş, ama saldırganlık göstermemişlerdi.

Anadolu sınırlarının güvenlikte olması, İznik Rum devletinin Rumelinde ve Balkanlarda savaşım gücünü arttırdı. Theodoros, bundan geniş ölçüde yararlandı.

58] Cimri, Farsçadaki öz anlamında "Soysuz, alçak, dilenci" demektir (*Ziya Şükûn,* Farsça-Türkçe Lûgat, c. I s. 659-660).

Ayrıca, iç yapıda da, soyluların egemenliği paylaşma alışkanlığına ve eğilimine karşı başarıyla direndi. Ancak, 1258'de, babası gibi sara hastalığından ölür ölmez, daha ölümünün 9. gününde ve Manisanın büyük kilisesinde [59] ölümü dolayısiyle âyin yapılırken, bu sınıfın ileri gelenleri, onun vasiyetiyle küçük oğlu IV. İoannes adına yönetimi üstlenen Georgios Mouzalon'u kardeşleriyle, yakınlarıyla birlikte kilisenin içinde öldürdüler. İçlerinden en güçlüsü, Mikhaël Palaiologos, bu kişinin yerini aldı, 1258 yılının son günlerinde de VIII. Mikhaël adıyla ortak-İmparator'luğa atanma kararını çıkarttı.

Mikhaël, Balkanlarda dış düşmanlara karşı başarıyla savaş yürüttü. Ordusunda Kuman (Kıpçak) ve hatta Selçuklu Türklerinden (Anadolu Türkmenlerinden) paralı askerler de vardı [60]. Birleşik düşmanlarını bir meydan savaşında ezdi (1259). 1261'de, bütün İznik Rum İmparatorları gibi severek oturduğu Nymphaeion/Kemalpaşa'da, Venediklilere karşı Genoa'lılarla (Ceneviz'lerle) [61] bağlaşıklık ve işbirliği andlaşması yaptı, ödün olarak onlara kapitülâsyonlar tanıdı. Bu arada, İzmir kentinin liman bölümünde Ceneviz'ler yararına bir gümrük dışı bölge kurulmuş, burasının yönetimi onlara bırakılmıştı. O çağda İzmir limanı, şimdiki kentin içine doğru sokulan bir deniz girintisi idi; günümüzde kentin eski bölümünde çarşı caddesi niteliğinde olan ve durumu haritada orak gibi görülen Anafartalar Caddesi (halk arasında: Kemeraltı Caddesi), o zaman, *limanı çevreleyen Yalı Caddesi* işlevindeydi. Onun çevrelediği liman girintisinin ağzını denetleyen (şimdiki Hisar Câmii bitişiğinde bulunan ve 14. yüzyılda Aydın Oğlu Umur Bey'in başına dert olan, günümüze ulaşmamış) aşağı hisar, sonradan Türklerin verdiği adıyla Liman Kalesi/Limon Kalesi, az önce, İoannes Batatzes tarafından yaptırılmıştı [62]. İşte bu bölüme, andlaşma ile, Ceneviz'ler egemen oluyordu.

İstanbulun Lâtinlerden geri alınması, bu büyük amaç, beklenmedik bir zamanda, rastlantı sonucu, beklenmedik bir kolaylıkla gerçekleşti. Bulgar sınırında denetim için Trakyaya giden 800 kişilik küçük bir birlik, İstanbul yanından geçerken, kenti koruyan

---

59] İşte bu, Ulu Câmi'in yerinde olabilir; bkz. yukarıda s. 128 dn. 45.

60] Hatta, *Auguste Bailly*'ye bakılırsa (Byzance. Librairie Arthème Fayard, Paris 1939, 378) ordusu yalnızca bunlardan oluşuyordu. Mikhaël'in de, daha önceki İznik Rum İmparatorları gibi, Selçuklu Türkleriyle ilişkileri çok iyi idi. O kadar ki, İmparator olmadan önce, bir saray entrikasında öncülük ettiği ortaya çıkıp kaçmak zorunda kalınca, Konya'ya, Sultanın yanına sığınmıştı (*Auguste Bailly*, s. 378).

61] Bazı yapıtlarda "Cenevizli" dendiği görülüyor. Oysa, Türkçede kullanılan Ceneviz sözcüğü, zaten, İtalyancada Genoa'lı demek olan Genoese (okunuşu, söylenişi: Cenoeze)'den gelir; bunun Türk ağzına uydurulmuşudur. İngilizli, Fransızlı denemiyeceği gibi Cenevizli de denemez.

62] *Tuncer Baykara*'nın yapıtında (İzmir Şehri ve Tarihi, EÜ Arkeoloji Enstitüsü yayını, İzmir 1974) bu konuda geniş bilgi vardır.

Venedik donanmasının, koruyucu Frank askerlerden çoğunu da yüklenerek, Kefken Adasındaki kaleyi kuşatmaya gittiğini, kentin hemen hemen korumacısız kaldığını öğrendi ve baskınla kente girdi [63], önemli bir direniş de görmedi (25 Temmuz 1261). Lâtin yöneticiler hemen kaçtılar. Mikhaèl, olan biteni bir iki gün sonra Kemalpaşa'da, gece uykudan uyandırılarak öğrendi; 15 Ağustosta [64] İstanbula girip, Lâtinlerce iliğine kadar sömürülmüş, yoksullaşmış başkentte, halkın şenlikleri arasında, Ayia Sophia kilisesine gitti, Evrensel Patrik (Ortodoks Kilisesinin İstanbul Patriği) eliyle orada bir kez daha törenle taç giydi. Çok geçmeden, küçük ortağı, Batatzes'in torunu IV. İoannes'in gözlerini kör ettirip tahtta tek başına kaldı; kör ettirilen bahtsız genç, Dakibyza/Gebze Kalesine hapsedildi.

Mikhaèl daha sonra, Peloponnesos yöresinde Rum İmparatorluğunun üstünlüğünü tanıtma savaşımına girdi. Buraya gönderdiği, içinde 5 000 Selçuklu (Anadolulu Türkmen) paralı askerin bulunduğu ordu da başarı kazandı (1262). Ancak, paraları ödenmeyen Türkler, Franklardan yana geçince savaşın gidişi tersine döndü; 1264'de Rum ordusu yenilip geriye çekildi.

1265'de Venedik'lilerle, 1267'de yeniden Genoa'lılarla birer kapitülâsyon andlaşması yapıldı. Bunlardan ikincisine göre, İstanbul kuzey karşısındaki Galata mahallesi, bir Ceneviz ticaret kentçiği oluyordu. Ceneviz'ler, kısa süre sonra, bu kentçiği bir surla çevirdiler.

Mikhaèl'in, Rum İmparatorluğuna karşı yeni bir Haçlı Seferi düzenlenmemesini sağlama bağlamak için Papa ile yakınlaşması, büyük bir iç bunalıma yol açmıştı; zamanla bu bunalım da atlatıldı.

Mikhaèl, 1282'de öldü. Yerine, daha sağlığında ortak-İmparator'luğa atamış bulunduğu oğlu II. Andronikos geçti. O da, daha kendi sağlığında ardılını belirledi, oğlu IX. Mikhaèl'i ortak-İmparator'luğa atadı, hatta kendisinin sağlığında da yönetimde oğlu etkin oldu.

Ne var ki, II. Andronikos ile IX. Mikhaèl'in ortak egemenlikleri döneminde, çöküş belirtileri yeniden kendini gösterdi. Devlet ülkesinin Anadoludaki bölümü artık pek küçüktü; ülkenin Balkan Yarımadasındaki parçalarını Rum devletinin sahiplenmesi bir türlü sağlama bağlanamamıştı ve üstelik o yörede yürütülen savaşlar, devlet

---

63] İlginç olan, Kentlerin Sultanı'nı Rumlara geri veren, Alexios Strategopoulos komutasındaki bu küçük paralı askerler birliğinin Skyth'lerden (yâni Peçenekler vb. Türklerden) oluşmasıdır (*Gérard Walter,* La Ruine de Byzance, 1204-1453. Editions Albin Michel, Paris 1958, s. 169 sonu).

64] Rumlar için çok kutsal bir gün, Meryem'in "Uykuya varışının" ve göğe çekilişinin günü. Bkz. yukarıda s. 18.

hazinesini yiyip bitiriyordu. Venedik'lilerle Genoa'lılara tanınan kapitülâsyonlar, devletin gümrük gelirlerini yok etmiş, ekonomisinde çok olumsuz etkiler yaratmıştı. Donanma ve ordu, acınacak hâle düşmüştü. Donanma hiç yoktu; bağlaşık Ceneviz donanmasına güvenerek, devlet artık donanma bulundurmuyordu; para yokluğundan, sürekli kara ordusu 2 000 kişiyi aşmıyordu. Parasızlıktan, altın para içine zaten öteden beri katılmakta olan yabancı maddelerin oranı yüzsüzce daha da arttırıldı, paranın değeri büsbütün düştü, fiatlar arttı. Halk yığınları, özellikle en yoksullar, açlık çekmeğe başladı. Yeni vergiler konarak, 20 tane üç sıra kürekli savaş gemisinden oluşan küçük bir donanma kurulması ve sürekli ordunun, 1 000'i Anadoluda, 2 000'i Rumelinde görevlendirilecek toplam 3 000 askere çıkarılması plânlanmış, ama bu yeni vergi de halkın sırtındaki yükü ve genel hoşnutsuzluğu arttırmıştı.

§ 6. Rum İmparatorluğunun Anadoluyu kesin olarak yitirmesi ve Anadoluda Türk Beyliklerinin egemenliği dönemi

I. Genel Bakış

Rum (Anadolu) Selçuklu Sultanlığı çökünce, bu Sultanlıkla yapılmış barış andlaşması dolayısiyle süregiden, Rum İmparatorluğu Anadolu sınırlarının güvenliği, yok oldu. Selçuklu ülkesinde bu sınır yakınına yerleştirilmiş olan Türkmen toplulukları, Moğol kuklası Selçuklu başkent yönetimi henüz yok olmamışken bile, kendi başlarına buyrukluk kazandılar, kendi çevrelerinde çapul ve talana, özellikle de korumasız Rum devleti ülkesine saldırıp yayılmaya başladılar. Ayrıca, bu "Batıya hücum" döneminde, Doğu Anadoluda Moğol zulmünden, ya da açlıktan, yoksulluktan kurtulmak, *din yolunda gaza etme* bahanesinden de yararlanarak Rum ülkesinde talan malı edinmek isteğindeki bir hayli halk da Doğu Anadoludan batıya akmakta idi.

Yıkılma sürecinin eğimli düzeyinde yuvarlanan Rum İmparatorluğu, artık ülkesini savunabilecek durumda değildi. Gördüğümüz üzere, donanması hemen hemen hiç yoktu; ordusunda 2 000'den fazla sürekli asker beslemeğe bile gücü yetmiyordu. Savaş çıkınca, çeşitli uluslardan, savaşla geçinen çapulcu serserileri aylıklı asker olarak tutuyordu. II. Andronikos, politikadan çâre umdu, kızkardeşi Prenses Maria'yı İlhanlılar Moğol devletinin İlhan'ı Gazan Mahmud Han'a vermek ve bu devletle bağlaşıklık kurmak üzere anlaşma yaptı; Gazan Mahmud Han ölüverince Prenses bu kez onun yerine geçen kardeşi Olcayto Mehmed Hudabende'ye verildi, ama Moğollar o ara güçsüzleşmişlerdi, kendi iç sorunları vardı, İmparatora yardım sağlayamadılar.

Böylece, Türkmenlerin Anadoluda Rum ülkesine yayılması süregitti. Göçebe Türkmenler bir yandan sürüleriyle, yerleşik düzene geçmeden yayılmak üzere bu ülkeye doluyor; bir yandan da savaşçı aşiretler, kendilerine yurt edinmek, taşınır zenginlik birikimini yağmalamak, egemenlik altına alınacak köylü kentli halkı kendi Beylerine haraç yükümlüsü etmek üzere, Beylerinin yönetiminde gerçek anlamda fetih savaşlarını, kendi güçleri oranında, yürütüyorlardı.

Sonuçta, Anadolu Selçuklu devleti yönetiminin son döneminde bu devlet ülkesinin batı uçlarına, Rum İmparatorluğu sınırına yerleştirilmiş iken şimdi Rum ülkesine de yayılan aşiret yöneticisi Türkmen Beyleri, ya da bunların komutanları, İlhanlı bağımlılığını tanıyan, ama gerçekte İlhanlı Moğol devleti Anadoluyla artık ilgilenemediği için bağımsızlıktan yararlanabilen birçok devletçik kurdular. Bunların yanı sıra, Anadolu Selçuklu Sultanlığının ülkesinde başka bölümlere egemen pek çok vâli, komutan vb. de, bağımsızlıktan yararlanmaya başladı ve Sultanlık yönetimi yok olunca bu bağımsızlık daha da açığa çıktı, o kişiler kendi yörelerinde devletçik yöneten Bey durumuna geldiler. Bütün bu Beyliklerin Moğollara bağımlılığı, yıllık haraç göndermekten öteye gitmiyordu.

II. Bu dönemde Anadoluda kurulan Beylikler

1. Eretna/Ertena Beyliği

Moğollar, önceleri, gerek Konya'daki Selçuklu Sultanlığı yönetimini gerek buna bağlı yerel yönetimleri, o arada aşiret Beyliklerini ve doğrudan doğruya Moğol bağımlılığını üstlenmiş Trabzon Rum devleti vb.'ni gözetim altında bulundurmak için, bir çeşit Genel Vâli yetkisiyle, bazı büyük komutanlarını Anadoluya göndermekte idiler. Bunlar bile, bağımsız devlet kurma hevesine düşmekten geri kalmamışlardı. O arada, Emîr Çoban oğlu Demirtaş, bağımsızlık çabasındaki bazı Anadolu Beyliklerini ezdiği, örneğin Eşref Oğulları Beyliğinden II. Süleyman ve Hamid Oğulları Beyliğinden Dündar Bey'i öldürtüp Eşref Oğulları Beyliği ülkesini doğrudan doğruya İlhanlı yönetimine bağladığı halde, daha 1322'de, kendi başına devlet kurmak isteyerek Mısır Memlûk (Kölemen) Sultanlığı ile ilişkiye girdi; babası Emîr Çoban İlhanlılar devleti yönetimince öldürüldükten (1327) hemen sonra Mısır'a kaçmak zorunda kaldığından başarı kazanamadı. Anadoludan ayrılırken, kayınbiraderi Eretna/Ertena'yı kendi yerine nâip olarak bırakmıştı [1]. Bu kişi, 1335'de İlhanlılar (Hülâgü Oğulları) Moğol devletinde, İlhan Ebu Said Bahadır'ın oğulsuz ölümü üzerine saltanat kavgası başlayınca, bağımsız duruma geçti ve sessizce, başkent Sivas olmak üzere bir Beylik kurdu.

Savaşlardan, talan akınlarından bıkıp yılmış olan halkı adaletli yönetimiyle kendine bağlayan Emîr Eretna/Ertena, Sivas, Kayseri, Niğde, Aksaray, Ankara, Tokat, Amasya, Şebinkarahisar, Erzincan yöresine egemendi. Ölümünden (1352) çok sonra, 1381'de, Beyliğin yönetimi Kadı Burhaneddin Ahmet'in eline geçti; o dönemin olayları anlatılırken, Beylik artık Kadı Burhaneddin Devleti diye anılır. Kadı Burhaneddin hakkında birinci elden bilgi kaynağımız, onun yaşamını anlatan Bezm u Rezm (=Eğlence ve Savaş) adlı yapıttır [2].

2. Karaman Oğulları Beyliği

Karaman aşireti, I. Alâeddin Keykubad'ın Ermeni ya da Rum sınırına yerleştirdiği Türkmen aşiretlerindendi; Keykubad'ın 1228'de Küçük Ermenistan Krallığından aldığı Ermenâk (ilkçağda Germanicopolis, şimdi Ermenek) dolaylarına yerleştirilmişti. O zamanki Bey, Saadeddin oğlu Nûre Sofi idi. Bunun soyundan gelen Beyler, güçlerini arttırarak bağımsız devletçik başkanı durumuna geldiler. Konya Selçuklu Sultanlığıyla savaşıma girdikleri gibi, bu Sultanlığın tarihe karışmasından sonra da İlhanlı Moğol

---

1] *Yaşar Yücel,* Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, TTK yayını, Ankara 1991, c.II s. 6.

2] *Aziz bin Erdeşir-i Esterâbadi,* Bezm u Rezm, çeviren Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1990.

devleti vâlileriyle çatışmaktan çekinmediler ve Konya'yı birkaç kez ele geçirip yitirdiler; 1327'de İlhanlı'ların Anadolu Genel Vâlisi Demirtaş, kendi devletine baş kaldırıp Mısır'a kaçınca, üzerlerindeki Moğol baskısı da kalktı, aşağı yukarı bugünkü Konya ve Karaman illeri kapsamında, güçlü bir Beylik durumuna geldiler.

3. Eşref Oğulları Beyliği

Bu Beyliği, 13. yüzyıl sonuna doğru, Selçuklu komutanlarından Eşref oğlu Seyf ed din Süleyman Bey kurdu. Başkent, Beyşehir idi; Seydişehir, Ilgın, Akşehir, Bolvadin yöresine de egemenliği yayılıyordu. Moğolların Anadolu Genel Vâlisi Demirtaş, Anadolu Türkmen Beyliklerini ezme çabası sırasında, Beyşehir'i ele geçirip, o zamanki Bey olan II. Süleyman'ı işkenceyle öldürttü ve Beyliği ortadan kaldırdı, ülkeyi doğrudan doğruya Moğollar adına yönetecek bir vâliye bağladı (Ekim, 1326); sonradan bu ülke, Hamid Oğulları ve Karaman Oğulları arasında paylaşıldı.

4. Hamid Oğulları Beyliği ve bunun bir kolu olan Teke Beyliği [3]

Bu da bir Türkmen aşiretince kurulmuştur. Aşiretin adı kesin güvenle saptanabilmiş değildir; baskın olasılıkla, bu, Lykia yöresine de yayılan ve Lykia'ya Teke Yarımadası adı verilmesine neden olan Teke aşiretinin bir kolu idi. Daha 13. yüzyıl başında, 1203'de, Isparta ve yakın çevresi III. Kılıç Arslan'ın eline düşmüş, onun ardılı Gıyas ed din Keyhusrev de Lâtinler egemenliğindeki Antalya'yı 1207'de fethetmişti. İşte bu dönemde, Hamid Bey yönetimindeki Türkmen aşireti, Yalvaç, Uluborlu, Isparta, Eğridir dolaylarına yerleştirildi. Hamid Oğulları, Selçuklu devletinin çöküşü nedeniyle bağımsızlaşınca, Gölhisar'ı ve 1301 yılında Antalya'yı aldılar; bir kolları burada egemenlik yürüttü, bunlara Teke Beyleri dendi.

5. Menteşe Oğulları Beyliği [4]

Menteşe Bey yönetimindeki Türkmenlerin Muğla ili yöresine nereden, ne zaman göçtüğü güvenilir kanıtlarla saptanabilmiş değildir. Bu yayılmanın 1261'den sonra, 1282'den önce gerçekleştiği anlaşılıyor. Rum tarihçileri, 1292 yılının olaylarına değinirken, Muğla ili yöresinde *Salpakès* (Salpakis; sözcük, belli ki, Sahil Bey'i deyiminden bozmadır) olarak Menteşe'den söz ediyorlar. Bu Beyin birlikleri, 1282'de, Tralleis/Aydın ile Nyssa/Sultanhisar'ı Rumlardan almış bulunuyorlardı.

3] *Barbara Flemming*, Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spaetmittelalter. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Nr. 35/1, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1964, s. 67-92; *Şehabettin Tekindağ*, Teke Eli ve Teke Oğulları, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 1976/1977, No. 7/8, s. 55-94.

4] *Paul Wittek*, Menteşe Beyliği. Türkçeye çeviren Orhan Şâik Gökyay, Ankara 1944.

Bilgi kaynaklarımızın çoğunda Menteşe Bey diye anılıp geçilen, gerçekte iki ayrı kişidir. 1282 sıralarında artık gerçekleşmiş olan, Karia'ya (Muğla ili yöresine) ve Tralleis/Aydın'a Türkmen yayılışının başında bir Menteşe Bey vardı. 1290'lı yıllarda ise, oradaki Türkmenler, aynı kişinin oğlu olduğu sanılan ve adı da Rum kaynaklarında Karman diye gösterilen bir diğer Menteşe Beyinin yönetimindeydiler; Aydın Oğulları tarafından yenildiğine birazdan değineceğimiz Sasa Bey, işte bu ikinci Menteşe Beyi/ Menteşe Bey'in damadı ve komutanlarından biriydi.

İlk Menteşe Bey'in fetihleri, bir ara tehlikeye düştü; İmparatorun Başkomutanı Alexios Philanthropos, 1296'da, Muğla ili yöresinde Türkmenlerin eline geçen toprakları geri almaya çabaladı ve başarılı oldu, hatta akın ve talanla geçinen Türkmenlere nasıl pek çok yerli Rum katılmış idiyse onun ordusuna da yendiği Türkmenlerden birçoğu katıldı. Alexios, bundan da güç alarak, İmparatora karşı ayaklandı; anlaşıldığına göre bu yörede kendisi bir devletçik kurmak istiyordu. Ne var ki, Nymphaeion/Kemalpaşa'daki, İmparatora bağlı Neokastron Thema'sı komutanına yenildi, komutasına girmiş Türkmenlerin çoğuyla birlikte öldürüldü (Ocak, 1296) ve Menteşe Beyliği, onun Rumlar adına geri aldığı yerleri yeniden ele geçirdi. 1302'de, II. Andronikos'un oğlu ve İmparatorluk ortağı IX. Mikhaèl bu yöreye bir sefer düzenlemeğe kalkışıp Magnesia/Manisa'ya kadar gelebildi ise de, ordusuyla çekilmek zorunda kaldı, Rum ordusunun yöredeki artıkları Bergama, Pegai (Eski Biga; şimdi: Karabiga) ve Kyzikos'a [5] sığındı.

Menteşe Beyliğinin ülkesi, bugünkü Muğla ilini aşağı yukarı tümüyle kapsadıktan başka; önceleri, Aydın ili batı yarımını, örneğin orada Menderes ağzı yakınında Miletos kenti kalıntıları alanının bitişiğinde bulunan Balat kentçiğini ve Antalya ilimizden bazı bölümleri, bir bağımlı Bey yönetimindeki Finike'yi de kapsıyordu. Sonradan Aydın ili dolayları Aydın oğullarının, Finike de Hamid Oğullarının (onların bir kolu olan Teke Beyliğinin) ülkesine katılmıştır.

Menteşe Oğulları, tıpkı vaktiyle Çaka Bey'in yaptığı gibi, yerli Rum halkın işbirliğinden yararlanarak bir donanma kurmuşlar, korsanlığa ve yakın kıyılarda talana girişmişlerdir. Bu donanma, 1300 yılında, Rodos Adasını ele geçirmek başarısını bile gösterdi; ada on yıl Menteşe Oğullarının elinde kaldı. Papa'nın ve Fransa Kralının yardımıyla, St. Jean Şövalyeleri saldırıya geçip 1310'da adanın başkentini ve 4 yıl içinde de diğer bölümlerini zaptettiler.

Menteşe Oğulları donanmasının ana üssü ve Beyliğin ana ticaret limanı, ilkçağ arkhaik döneminin şanlı Anadolu liman kenti Miletos idi. Onların yönetimi zamanında kente, Roma egemenliği çağı yapıtı tiyatronun görkemli kalıntısı üzerine kondurulmuş olup berkitilmiş bir konak gibi görünen kale dolayısiyle, Rumca Palatia (Saraylı yer, Konaklı yer) ve bundan bozma olarak yerel Türkçede Balat deniyordu [6]. Menderes'in

---

5] Yerini daha önce belirtmiştik (bkz. yukarıda s. 52 dn. 15).

6] İstanbuldaki Balat semtinin de Blakhernai Sarayı kalıntıları alanının hemen altında olduğu anımsanmalıdır.

doldurduğu ova henüz bugünkü kadar ilerlememişti ve ırmağın ağız bölümü, genişçe bir haliç biçimindeydi; o kadar ki, bir Venedik donanması 1351/1352 kışını Balat limanıyla Alto Luogo limanında yâni Selçuk limanında [7] geçirebilmişti [8].

6. Germiyan Oğulları Beyliği [9]

Kürtlerle hayli yüksek oranda karışık bulunduğu kesin olan [10] Germiyan (Farsçada: "Ilıcalar"; Kürtçede: "Kışlak, kışı geçirecek sıcak yer") Türkmen aşiretinin Anadoluya, Moğollar önünden kaçan yığınlar arasında, 13. yüzyıl ortasına doğru, belki Celâl ed din Harizm-Şah ordusuyla birlikte geldiği "sanılıyor" Ben böyle bir aşiretin Anadoluya geldiğinden kuşkuluyum; kanımca, Kirman yöresinden gelen bazı Türkmenlerin Anadoluda Kürtlerden bir bölümle, Anadolu Selçukluları devletinin Malatya vâlisi durumunda bulunan Bey'in, Muzaffer ed din Alişîr'in komutasına girdiği ve "Germiyan aşireti"nin böylece oluştuğu, Anadoluda oluştuğu, daha güçlü olasılıktır. Gördüğümüz üzere, Muzaffer ed din Alişîr ve komutasındaki savaşçılar, Baba İshak yönetiminde ayaklanan Türkmenlerin karşısına çıkmış, ancak iki kez yenilmişlerdi. Ondan sonra, Germiyanlıların başına geçen, Muzaffer ed din'in oğlu Kerim ed din Alişîr de, Moğol bağımlısı Selçuklu devletinin iç çekişmeleri dolayısiyle, başkent yönetimince (belki, 1264'de) öldürtülmüş, bunun yerini kendi oğlu Yakup Bey almıştır. Kesin olan, bu karma "Germiyan aşireti" nin hiçbir zaman Germiyan Bey diye bir kimsenin yönetiminde olmadığı, Beylerinin ataları arasında böyle bir kişinin bilinmediğidir.

Sonuç olarak, Germiyan Beyliğini kuran topluluğu Germiyan'lılar diye anmak, "Germiyan *aşireti*" diye anmaktan çok daha doğru olacaktır. Zaten, bu dönemin Anadolu Beyliklerinden her birinin belli bir Türkmen aşiretine dayandığını sanmak, pek yanlıştır; örneğin Menteşe, Aydın Oğulları, Karesi Beyliklerinin belli bir aşirete dayandığı hakkında hiçbir kanıt, belirti, bilgi yoktur.

7] Alto Luogo, İtalyancada "Yüksek Yer" demek ise de, bu ad, aslında, Rumların o dönemde Ephesos/Selçuk için kullandığı Ayios Logos (Türk ağzında: Ayasluk) adının İtalyan ağzına uydurulmuş biçimidir. Ephesos/Selçuk Limanı, o dönemde, hatta Aydın Oğulları döneminde bile, vardı; ancak, belki liman denen yer, Roma çağından beri denizle bağlantısı bir kanal sayesinde sağlanabilen kentte, bu kanalın ucunda değil, kanalın ya da Kaystros/Küçük Menderes ırmağının denize açılan ucunda idi. Bkz. aşağıda dn. 8.

8] *Wittek*, Menteşe Beyliği, s. 70, 110, 121-122. 300 yıl kadar sonra, Evliya Çelebi döneminde, bu kentlere mal giriş çıkışı, deniz kıyısında bekleyen gemilere, ırmaktan, altı düz iri kayıklarla aktarma yapılması biçiminde yürütülebiliyordu.

9] *Mustafa Çetin Varlık,* Germiyan Oğulları Tarihi, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi (Erzurum) Edebiyat Fakültesi yayını, Ankara 1974.

10] *Claude Cahen* buna (s. 299 başında) olasılık diye işaret etmişti.

Germiyanlılar'ın İç Anadolu batı bölümüne, Rum ülkesi sınırına, Kütahya dolaylarına ne zaman göçtüğünü de bilmiyoruz. Kütahya, daha 1233'de, Alâeddin Keykubad eliyle son ve kesin olarak fethedilmişti. Germiyanlılar'ın, 1276'dan önce bu yöreye yerleşmiş bulunduğu kesindir. Anadolu Selçukluları güçsüzleşip çökünce bağımsızlık kazanan Germiyan Beylerinin, soyadı ile, Alişîr Oğulları diye anılması gerekirken, bunlar da Karaman aşiretinin başındaki Karaman Oğulları gibi, soyadıyla değil, başında bulundukları topluluğun adıyla, Germiyan Oğulları olarak anılmışlardır.

Germiyan Beyliği, Yakup Bey döneminde, 1305'de, Buldan güney yakınındaki Tripolis kentini ve arkasından (şimdi kurutulmuş bulunan) Simav Gölü batı kıyısındaki Ankyra'yı (günümüzdeki ardılı: Boğaz Köy) ele geçirmiş, arkasından Philadelphia/Alaşehir'i kuşatmaya almıştı. Katalan'lar tümeninin gelip Yakup Bey savaşçılarını yenmesi üzerine kuşatma kaldırıldıysa da, Katalan'lar ayrıldıktan sonra Alaşehir, Germiyan Oğulları'na yıllık haraç ödemeyi üstlenmek zorunda kaldı.

Yakup Bey, komutanlarından (Aydın'a egemen olunca, anlatacağımız nedenle, Aydın Oğlu denen) Mehmet Beyi Selçuk yöresine göndermişti; Mehmet Bey oralarını aldı ve orada, göreceğimiz üzere, bir Beylik kurdu.

7. Sahib Ata Oğulları Beyliği

Anadolu Selçuklularının son yüzyılında, ünlü vezir Sahib Ata Fahr ed din Ali, o zamanlar yalçın kayalık bir çıkıntı doruğundaki görkemli hisarından dolayı Karahisar (keza, Afyon Karahisarı) diye anılan Afyon kenti yöresine dirlik olarak sahip bulunmaktaydı [11]. Sonradan onun soyuna geçen bu dirlik, 1 000 kadar köyü içerdiği, 4 000 kadar atlı savaşçı çıkarabildiği halde, Sahib Ata Oğulları henüz kendilerini bağımsız Beyler saymıyorlardı, Hülâgü Oğulları Moğol (İlhanlı) devletinin ve sonra da Germiyan Oğullarının vâlisi gibi görüyorlardı. Bunların sonuncusu 1324'de ölünce, ülkesi, Germiyan Beyliği ülkesine katılmıştır.

8. Denizli yakınında Lâdik'deki Germiyan bağımlısı Beylik

İlkçağın Laodikeia'larından biri olan bu Lâdik, Denizli ile Pamukkale arasındadır. Avrupadan doğu ülkelerine ulaşım sağlamak üzere binyıllar boyunca kullanılmış en önemli gidiş yolunun bir parçası (aşağı yukarı, bugünkü Balıkesir, Akhisar, Salihli, Alaşehir, Denizli, Dinar gidişinin yolu) bu kente uğramaktaydı. Kent, 1190'da, Friedrich Barbarossa'nın buradan geçişi sırasında henüz Rumların elindeyken, 1204'de haçlı Lâtinlerin İstanbulu ele geçirmesini izleyen dönemde, Anadolu Selçukluları Sultanı Gıyas ed din Keyhusrev, 1211'de Menderes Antiokheia'sı savaşında ölmeden

---

11] Kentin bazı eski kaynaklarda Karahisar-ı Sahib, yâni Sahib (Ata) Karahisar'ı diye anılmasının nedeni budur.

önce, Denizli yöresine yayılmıştı ve 1211 savaşını izleyen barış andlaşmasında bir sınır değişikliği getirilmemişti; o yörede, Laodikeia/Lâdik'in kuzeyinde, Buldan'ın güneyinde bulunan Tripolis (şimdiki ardılı: Yenice Köyü) Rumların sınır kenti olarak kalmıştı.

Lâdik çevresi. önce, Afyon kentindeki Sahib Ata Oğulları'nın yönetiminde bulundu; sonra Germiyan Oğulları buraya yayılarak, Ali Bey adlı bir komutanı, onun ölümünün ve bazı çekişmelerin ardından da oğlu İnanç Beyi yöreye vâli atadılar. İnanç Bey ve ardılları, Germiyan Oğulları bağımlısı bir Beyliğin başı durumunda idiler. Bunlardan İnanç Bey oğlu Murat Arslan ile onun oğlu İshak Bey, kendi adlarına para basmışlardır.

9. Aydın Oğulları Beyliği [12]

Gerek Selçuklularda, gerek Anadolu Türkmen Beyliklerinde, bir komutanın ele geçirdiği yerler, onun dirlik arazisi olurdu. Bu nedenle, Germiyan Oğulları'nın verdiği görevle Selçuk yakınlarında bazı yerleri, 1300'lü yılların hemen başında, ele geçiren Mehmet Bey, oralarını dirlik edinmişti. Aynı sıralarda, 1304'de, Menteşe Bey yakın yöreye, kendi komutanlarından, damadı Sasa Bey'i göndermişti ve Teira/Tire, Pyrgion/Birgi, Ayios Logos/Ayasluk (=Selçuk) yöresini bu kişi, güçsüz yerel Rum yöneticilerden almıştı; Mehmet Bey de oraları onun elinden aldı, aradaki savaşta Sasa Bey öldürüldü (1307).

İlkçağda adı Tralleis olan kentin o dönemdeki ardılının, Mehmet Bey eline geçtikten sonra, bu Mehmet Bey "Aydın Oğlu" olduğu için, Aydın diye anılır olduğu, herkesçe, hiç duraksamasız, varsayılmaktadır. Oysa kanımca gerçek bunun tam tersidir ve artık Tralleis diye anıldığını hiçbir ortaçağ belgesinde görmediğimiz kentin 1300'lü yılların başındaki zavallı, köy irisi ardılı, oradan geçip az ileride Menderes'e katılan Eudon Çayı [13] (şimdi: Tabakhane Çayı) dolayısiyle Eudon diye anıldığı için; o çağın Türkmen Beylerinden kiminin, şanlı bir kökenden geliyor bile olsalar *egemen bulunduğu yere nisbetle*, örneğin İzmir Oğlu diye anılması geleneği bulunduğundan, Eudon adının Türk ağzına uydurulmuş biçimi, Aydın, Mehmet Beyin "Aydın Oğlu" diye anılmasına temel oldu.

Bu konuda biraz ayrıntıya girmemiz, zorunlu olacak.

12] *Himmet Akın*, Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma, DTCF yayını, Ankara 1968; *Mükrimin Halil (Yınanç)*, Düsturnâme-i Enverî, Medhal, Türk Tarih Encümeni külliyatından, İstanbul 1929; *Paul Lemerle*, L'émirat d'Aydın. Recherches sur "La geste d'Umur Pacha" Presses Universitaires de France, Paris 1957 (özellikle *Enverî*' in Düsturnâme'sini analiz eden bir araştırmadır).

13] *Plinius*'da anılmıştır. Ayrıca bkz. *Johann Tischler*, Kleinasiatische Hydronymie, Wiesbaden 1977, s. 52.

"Aydın Oğlu" Mehmet Bey'in yöreye gelmesinden hayli zaman önce, daha I. Andronikos Palaiologos'un egemenliği döneminin (1282-1328) başında, yüzyıllardır süregitmiş savaşlar, akınlar nedeniyle Menderes Vâdisinin tüm kentleri yok olmuş; daha kuzeye düşen kentler ise çok ağır biçimde yıkıma uğramıştı. Andronikos, eski Tralleis kentinin yerinde yeni bir yerleşim kurdu, ama bu yerleşime su getirilmesi için hiçbir düzen yapılmamıştı; bu nedenle, oradaki halk, bir iki yıl sonra Menteş'in Komutanları (Sasa Bey kasdediliyor) gelip o yerleşimi zaptedinceye kadar, pek büyük sıkıntılar çekti [14]. Dolayısiyle, orada, Tralleis diye bir kent çoktandır yoktu ve daha sonra da olmamıştır; kurulan yeni kentin Metropoliti, aynı zamanda Teira/Tire'nin de Metropoliti olarak, Evrensel Patrikhane örgütünde Heliopolis ve Theirai Metropoliti olarak anıldı, hâlâ da öyle anılır [15]. Yâni, yeni kentin kilise örgütündeki adı, Heliopolis, "Güneş Kenti"dir.

"Aydın Oğlu" Mehmet Bey'in ataları arasında Aydın adlı birinin bulunduğu hakkında en küçük kanıt, belirti, bilgi yoktur. Zaten daha önceki dönemlerde Aydın sözcüğünün Türklerce erkek adı olarak kullanıldığının da bir tek örneğini olsun bilmiyoruz. Öneminin bilincine varılarak anımsanmalı ki, "Aydın Oğulları" denen soydan yâni ünlü, şanlı bir soydan gelen Cüneyt, *İzmir'e egemen olduğu için*, ataları arasında İzmir adlı bir kimse kesinlikle bulunmadığı halde, *İzmir Oğlu Cüneyt* diye anılmış ve ün kazanmıştır.

"Aydın Oğlu" Mehmet Bey, 1310 yılında, İzmir'in, sonradan Müslüman İzmir denen bölümünü, yâni Ceneviz elindeki Liman Kalesi [16] dışındaki bölümünü ve bu bölümün en yüksek yerindeki Kadife Kale'yi aldı. 1313'de, ilkçağ tarihçesi çok şanlı bir kenti, henüz Timur'un getirdiği yıkıma uğramamış ama pek yoksullaşmış Sardeis'i (onun 8 km. doğusundaki Salihli, daha kurulmamıştı), 1326'da da, sonradan Gâvur İzmir denen, İzmir'in liman kıyısındaki aşağı hisar bölümünü (Liman Kalesi'ni) ele geçirdi. Ödemiş doğu yakınındaki Pyrgion/Birgi'yi başkent edindi.

Belirttiğimiz üzere, o sırada Ayasluk (eski Ephesos, şimdi Selçuk), Küçük Menderes'in dolgusuyla denizden içeride kalmış ise de, bir su yolu (Hadrianus dönemindeki gibi, kanal ? Küçük Menderes Irmağı ?) üzerinden denizle bağlantı hâlâ sağlanabiliyor ve Ayasluk/Selçuk, bir liman kenti işlevini görebiliyordu. Mehmet Bey, burada, 200 yıldan biraz fazla zaman önce Çaka'nın İzmirde yaptığı ve kendi çağında da komşusu Menteşe Bey'in Menderes ağzında yapmakta olduğu gibi, gemi yapımından ve denizcilikten anlayan Rumların işbirliğiyle, donanma kurdu, Peloponnesos/Mora

---

14] Rum tarihçi *Pakhymerès*'den aktararak, *Ramsay*, s. 120.

15] 1997 yılındaki Metropolit, tanımış olmakla övünç duyduğum, çok bilgin bir kişi olan, İlâhiyat (Teoloji) Doktoru Athanasios Papas'tır. Hem ortodoks hristiyanlık ve onun töreleriyle, hem İstanbuldaki bazı kiliselerle, hem de sanat tarihi ile ilgili pek çok yayını vardır.

16] Bkz. yukarıda s. 135 ortası.

kıyılarına varıncaya dek çevreyi talan etmeğe koyuldu. Bu donanma, Saruhan Oğulları Beyliğinin donanmasıyla birlikte, "Aydın Oğlu" Mehmet Bey'in oğlu Umur (Gazi Umur Bey) komutasında olarak, İmparator III. Andronikos'un 1336 yılında Midilli Adasında ve Foça'da egemen bulunan Genoa'lılar üzerine yaptığı seferde, Rum İmparatoruna yardım etmiştir. Çünkü artık Rumların ne donanması, ne de donanma kuracak gücü vardı.

Mehmet Bey, 1334'de öldü, yerini oğlu Umur Bey aldı. Umur Bey, az önce sözünü ettiğimiz savaş sırasında İmparatorluk Başkomutanı İoannes Kantakouzenos ile tanıştı, dost oldu. Deniz seferlerini Ege Denizinde Lâtinlere, Rodos'taki St. Jean Şövalyelerine yöneltti. Arnavutluk yöresinde Rum İmparatorluğu elinde kalan son yörelerde ayaklanma çıkınca, ayaklanmanın bastırılmasına donanmasıyla yardımcı oldu. 1341'de III. Andronikos'un ölümüyle başlayan iç çekişmelerde de, kendini İmparator VI. İoannes olarak tanıtan Kantakouzenos'u destekledi. Papa'nın yardımıyla düzenlenen bir haçlı donanması seferi Umur Bey üzerine yöneltildi ve düşman donanması, 1344'de, İzmirin Liman Kalesi'ni aldı, Umur Bey'in donanmasını yaktı. Böyle iken, Saruhan Oğullarının ve Karesi Oğullarının da katılmasıyla, Umur Bey, Trakya'da, İoannes Kantakouzenos'un İstanbul üzerine yürüyüşüne destek oldu; onun, Osman Oğulları'nın Beyi Orhan ile anlaşmasını da sağladı. 1348'de Liman Kalesini haçlılardan (St. Jean Şövalyelerinden) geri almak için askerinin önünde kaleye saldırıp, surlara dayanan merdivenle yukarı tırmanırken, okla alnından vuruldu, öldü; ölüsü Birgi'ye götürüldü, babasının yaptırdığı câminin bitişiğindeki türbe bölümünde babasının yanına gömüldü. Yerine geçen kardeşi, Ayasluk (=Selçuk) Emîr'i Hızır Bey, ağır koşullar üstlenerek St. Jean şövalyeleriyle barış andlaşması yapmak zorunda kaldı. Bundan sonra Ayasluk/Selçuk, Beyliğin başkenti oldu.

10. Saruhan Oğulları Beyliği

Beyliğin kurucusu, başında bulunduğu aşiretle Selçukluların Rum İmparatoru sınırına yerleştirdiği Saruhan Bey'dir. Aşiretin kimliği üzerine hiç bilgimiz yoktur; bunun, Celâl ed din Harizm-Şah bağımlısı olup 13. yüzyıl ilk yarımında Anadolu Selçukluları ülkesine gelen Türkmen aşiretlerinden biri olduğu sanılıyor. Aslında, Saruhan Beyin yönettiği "aşiret", çeşitli aşiretlerden iken, hep birlikte "gaza eylemek" için bir araya gelmiş bir Türkmenler topluluğu da olabilir. Bu olasılık, Karesi Beyin ve Beylik kurmuş diğer bazı Beylerin başında bulunduğu "aşiret"ler için de geçerlidir kanısındayım. Celâl ed din Harizm-Şah komutanlarından iken sonradan I. Alâeddin Keykubad hizmetine giren daha eski bir Saruhan Bey'i tanımaktayız; ama bu bilgimiz, aşiretin kimliği konusuna ışık tutmuyor.

Beylik kurucusu Saruhan Bey'in "aşiret"'i, herhalde, önceleri Germiyanlılarla ya da Menteşe Bey'in "aşiret"iyle birlikteydi. Çünkü Denizli yakınlarından, Osman Oğullarının bulunduğu Sagouda/Söğüt yöresine kadarki alanda Germiyan Oğulları; Denizli yöresinden Muğla ili kıyılarına kadar uzanan alanda Menteşe Oğulları egemen iken, 1305'den başlıyarak, daha batı bölümde, aşağı yukarı bugünkü Manisa ilinin kapsadığı alanda ve Gediz vâdisinin denize dayanan uç bölümünde (Menemen dâhil),

Saruhan Oğulları Beyliği ortaya çıkmaktadır. Değindiğimiz olasılık, Karesi Oğulları "aşiret"i için de aynen geçerlidir.

11. Karesi Oğulları Beyliği

Karesi Bey'in, hangi aşiretle, ne zaman, nereden gelip Balıkesir yöresine yayıldığı bilinmiyor; bu konudaki bir olasılığa biraz önce değindik.

Karesi Oğulları'nın bildiğimiz büyük atası, 11. yüzyılda yaşamış (kendi soy kökeni tartışmalı olan) ünlü Dânişmend Gazi'dir. Dânişmendli Beyleri, kendi Beylikleri ortadan kaldırıldıktan sonra, Anadolu Selçuklu devletinde komutan olarak hizmet görmüşlerdi. Kalem Bey ile Oğlu Karesi Bey [17] de bunlardandı. Karesi Bey, 1302 sıralarında Bergama ile Balıkesir yörelerini almıştır. Beylik, zamanla, bugünkü Balıkesir ilinin hemen hemen tümünü kapladı, Troas bölgesine (Biga Yarımadası) da yayıldı.

12. Candar Oğulları (İsfendiyar Oğulları) Beyliği [18]

1292'de kardeşi Rükn ed din Keyumers ile savaşıma giren Moğol bağımlısı Anadolu Selçuklularından Sultan Mes'ud, Moğol askerinin de desteğiyle kardeşi üzerine yürüdüğü halde yenilmiş, tutsak düşmüş, sonradan Şems ed din Yaman Candar komutasındaki bir ordusu onu kurtarmıştı. Selçuklu Sultanı, bu hizmetin ödülü olmak üzere ona Eflâni yöresini verdi. Candar'ın yerine geçen oğlu Süleyman Paşa, 1308'de komşu Kastamonu yöresini dirlik almış olan Mahmud Bey'e baskın yapıp onu sarayında öldürerek, Kastamonu yöresini de sahiplendi. İlhanlı Moğol devletinin yüksek egemenliğini tanımakla, yâni onlara haraç göndermekle birlikte, artık başına buyruk idi. Sinop yöresini yöneten Gazi Çelebi, onun egemenliğini tanımıştı; bu kişi 1322'de ölünce, o yöre de Candar Oğulları Beyliğinin ülkesine eklendi. İlhanlı Moğol devletinde taht kavgası başlayıp bu devlet güçsüzleşince, Süleyman Paşa, bağımsızlığını duyurdu, kendi adına para bastırdı.

17] Karesi adının aslı Kara Ese (=İsa) olabilir.

18] *Yaşar Yücel,* Çoban Oğulları-Candar Oğulları Beylikleri, TTK yayını, Ankara 1980; *Yaşar Yücel,* Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, TTK yayını, Ankara 1991, c.I s.33-181.

Biraz sonra metinde anacağımız Mahmud Bey ile son bulan Çoban Oğulları, Kastamonu yöresini dirlik almış Selçuklu komutanı Emîr Hüsameddin Çoban'ın soyundan idiler. *Yücel,* bunların Kastamonu yöresindeki dirlik sahibi yönetimini, devlet başkanı egemenliği niteliğinde sayarak bir Çoban Oğulları *Beyliği*'nin varlığını kabul ediyor. Ne var ki, onun yapıtında da görüldüğü üzere, Çoban Oğulları hiçbir zaman kendilerini ayrı bir devletin yöneticileri sayıp kendi adlarına para basmamışlardır.

Osmanlılarda Yıldırım Bayazid'in Sultan olduğu dönemde, Candar Oğulları Beyliğinin başında İzzeddin İsfendiyar Bey vardı. Bu kişi ve soyundan gelenler Osmanlılarla çok çatıştığı için, Beylik, Osmanlı tarihçilerince bundan böyle İsfendiyar Beyliği, İsfendiyar Oğulları Beyliği diye de anılmıştır.

13. Osman Oğulları Beyliği

Osman Oğullarının Orhan Bey'den önceki dönem tarihçesi pek karanlıktır ve bu konuda, kimi birbirine ters düşen birçok söylence yaygındır.

Osman'ın babası Ertuğrul Gazi yönetimindeki, Oğuz/Türkmen'lerin Kayı boyundan aşiret (özel bir adı bilinmiyor), 13. yüzyıl ortasında, bugünkü Ankara ilinin kuzeybatı bölümündeydi. Oraya ne zaman geldiği, yâni 1071'den sonraki ilk göç dalgası ile mi, yoksa Moğollar önünden kaçarak Anadoluya giren yığınlar arasında, 13. yüzyıl ilk yarımındaki ikinci büyük göç dalgasıyla mı geldiği, bilinmiyor. Ertuğrul'dan önce bu aşiretin başında bulunan Beyler hakkında da hiçbir sağlam bilgimiz yoktur.

Aşiret, Ertuğrul yönetiminde olarak, 13. yüzyıl 2. yarımında Sagouda/Söğüt kasabası yöresine geldiğinde aşiret halkının 400 çadırlık olduğuna inanılıyor. Ertuğrul, belki 1270'lerde, Söğüt kasabasını aldı ve dirlik edindi, Bele Kome/Bilecik'teki Rum vâlisini (Tekfur'unu) [19] vergiye bağladı. 1280'lerde, çok ileri yaşta, öldü, Söğüt'te gömüldü, yerine oğlu Osman geçti.

Osman Bey (ya da, Gazi); Samsa Çavuş, Konur Alp, Akça Koca, Aykut Alp, Gazi Abdurrahman gibi diğer bazı aşiret Beylerinin de bağımlı işbirliğiyle, Rum ülkesinde fetihlere girişti. 1291'de Lefke/Osmaneli yakınındaki Melangina/Karacahisar'ı aldı. Harmankaya [20] Rum Tekfur'u Mikhaêl/Mihal, onunla işbirliği kurmuştu, savaşlarında destek oluyordu; birlikte, Göynük'e kadar, akınlar yaptılar. Osman, 1299'da Bilecik'i ve onun kuzeybatı yakınındaki Yarhisar'ı aldı; aynı yıl İnegöl hisarı kuşatılıp alındı. 1301'de İznik güneyinde Yenişehir kuruldu ve burası, İznik kuşatması için üs edinildi.

Bu başarılardan ürküntüye düşen komşu Rum yöneticiler, başkent İstanbul'dan yardım istediler ve kendi aralarında birleştiler; İstanbul'dan da 2 000 kadar yardımcı asker geldi - (Doğu) Roma İmparatorluğunun artık ne kadar düşkünlediği, bu zavallı sayıda görülüyor. Böylece oluşan Rum ordusuyla, Osman Beyin yaklaşık 5 000 kişilik ordusu, İzmit'in 5 km. kuzeydoğusunda, Bapheus/Bapheon (Koyunhisar) önünde çatıştılar. Rum hizmetindeki, Slav dilleri konuşan halklardan, paralı askerler yenildi,

---

19] Sözcük Ermenicede "Taçlı" anlamını belirten Takavor'dan bozmadır; Osmanlılarda, bir hisara egemen olan Rum ya da Ermeni Beyini anlatır. Erken Osmanlı dönemi tarihçileri, Rum İmparatorunu dahi (artık egemenliği hemen hemen yalnız İstanbul surları içinde geçtiğinden olmalı) Konstantiniye/İstanbul Tekfur'u diye anmışlardır.

20] Şimdiki ilçe merkezi Mihalgazi.

Rum ordusu dağıldı. Bu sonuç üzerine, yakın çevredeki bazı yerler daha teslim oldu. 1313'de, Harmankaya/Mihalgazi Tekfuru, Osman Gazi'ye bağımlı Bey ve onun hristiyan gaza yoldaşı Gazi Mihal, islâm'a geçti; Osman Gazi ile birlikte savaşarak Leukai (Lefke/Osmaneli), bunun kuzeydoğu yakınındaki Mekece kalesi, Geyve-Gölpazarı arasındaki bazı kaleler alındı. Bursa, kuşatma savaşına girilmeksizin, bir bağlantı kesme çemberiyle çevrildi. O sırada İstanbulda, II. (Yaşlı) Andronikos ile torunu (genç) Andronikos arasında taht çekişmesi vardı ve başkent, politika yoluyla bile, Anadoludaki son kentlerini, kalelerini savunmaya ilgi göstermiyordu. Bursa kenti, çok uzun süren kuşatmanın verdiği sıkıntıya dayanamıyarak ve bir kurtuluş umudu olmadığını görerek, zaten az önce Adranos/Orhaneli kalesini de alıp yıktırmış olan Osmanlılara, kale komutanı eliyle teslim edildi (6 Nisan 1326). Teslim koşullarının konuşulmasında, Harmankaya'nın eski Tekfur'u, şimdi Osmanlı bağımlısı ve yeni müslüman olmuş Beyi, Gazi Mihal, aracılık etmişti. Her ne kadar Uzunçarşılı ve bazı başka yazarlar, kenti teslim eden komutanın Evrenos Bey olduğunu ve bu kişinin Osmanlı bağımlılığına geçip müslüman olduğunu, Gibbons'a yollama yaparak, yazıyorsa da, burada pek akıl dışı bir yanlış anlama vardır [21].

Bu sırada Beyliğin yönetimini Osman'ın oğlu Orhan Bey (ya da, Gazi) üstlenmiş bulunuyordu. Osman Bey, Bursa'nın alındığı sıralarda (bazı kaynaklara göre az önce, bazılarına göre az sonra) öldü.

III. Katalan'lar Tümeni Anadoluda

Sicilya'ya egemen Kral Friedrich'e ücretli asker olarak hizmet eden Arap-İspanyol melezi Katalan'lardan bir savaşçılar topluluğu, Friedrich sonradan düşmanı Charles d'Anjou ile barış yapınca, işsiz kaldı. Anadoluda Türklerin ilerlemesini öğrenen Katalan'lar, Rum İmparatorluğunun hizmetine girmek istediler. Yıllardır, ailelerini de birlikte taşıyarak savaş içinde yaşam sürdüren bu küçük ordu, gerçekten çok disiplinliydi ve yaman dövüşürdü. Önderleri, soylu bir Alman babayla bir İtalyan kadından doğma, Roger de Flor adlı biriydi.

Bu 8 000 savaşçı (sayılarını göz önünde tutarak, onlara ordu değil, olsa olsa tümen dememiz doğru olur), onları başından savmakla mutlu olan Sicilya Kralının sağladığı 18 kalyon, 4 büyük taşıma gemisiyle, İstanbula geldi, İmparator II. (Yaşlı) Andronikos'un hizmetine girdi. Savaşçılar başkentte sevinçle karşılandılar; Roger'ye bir saray, eş olarak İmparatorun yeğeni bir genç Prenses, ayrıca Büyük Duka san'ı verildi.

Kısa bir süre başkentte kalan, ama hemen Rum halkla ve Galata'daki Ceneviz'lerle hırlaşmaya başlayan Katalan'lar, 1304 başlarında, gemiyle Marmara güney kıyısına, bugünkü Kapıdağ Yarımadası kıstağında kalıntıları bulunan, yöredeki Rumların son

---

21] Konuyu ileride ayrıntılı olarak ele alıyoruz; bkz. s. 235-238.

güçlü sığınaklarından Kyzikos kentine çıktılar. Kış ayları boyunca, Artake/Erdek'te konakladılar [22]; bahar gelince, önce Karesi Beyliğinin ülkesinden geçerek, Türkleri püskürtme savaşımına giriştiler.

Katalan'ların Anadoludaki ilk seferi üzerine kaynaklardan edindiğimiz bilgiyi zaman sırasına göre birleştirmek çok zordur. Kaynaklarımızın bu konuda yetersiz ve karışık olmalarının yanı sıra, Katalan'ların, anlaşıldığına göre, 1304 sonuna doğru sefere ara verip 1304/1305 kışını Gelibolu'da geçirmiş bulunmaları, Anadoludaki hangi kente hangi yolu izleyerek ne zaman geldiklerinin saptanmasını büsbütün güçleştirmektedir. Üstelik, Gelibolu'ya gidip dönüşün karadan, yürüyerek ve hatta savaşarak mı yapıldığı, yâni uğradıklarını bildiğimiz bazı kentlere o sırada mı uğradıkları, yoksa o sırada uğramayıp başka zaman mı uğramış oldukları, Geliboluya şu ya da bu limandan gemiyle mi yolculuk etmiş bulundukları da açıkça anlaşılmıyor.

Şu kadarını kesinlikle biliyoruz: Katalan'lar, girdikleri her çatışmada Türkmen savaşçılarını yendiler. Hatta, ilk iki büyük çatışmada, Pakhymeres'e bakılırsa 30 000 Türk öldürdüler. Germiyanlılardan Yakup Beyin kuşatma altına aldığı Philadelphia/ Alaşehir önünde onu yenip kenti kuşatmadan kurtardıklarını, Nymphaeion (Kemalpaşa) üzerinden Manisa'ya geldiklerini [23], Küçük Menderes vâdisine, Tire'ye uzanıp burada Türk saldırısına karşı savaşacak asker bıraktıklarını; Birgi'ye, Ayasluk/Selçuk'a ve Anaia kentçiğine [24] uğradıklarını; Kula'yı ve (şimdi kurutulmuş olan) Simav Gölü batı kıyısındaki Ankyra'yı (günümüze ulaşmış ardılı: Boğaz Köy) Germiyanlılardan aldıklarını bilmekteyiz.

Görülüyor ki, Rum İmparatorluğunun yalnız 8 000 kişilik disiplinli bir ordusu olsaydı, kuruluş dönemindeki Türk Beyliklerinin tümünü yıkabilecekti. Ancak, bu ordu, Katalanlar Tümeni, ulusal bir ordu değil, bir çapulcular alayı idi. Uğradıkları her yeri kendilerinin yasal sömürü alanı sayan Katalan'lar, Türklerin yapmadığı ölçüde talana, zorbalığa, ırza geçmeye koyuldular; halka çok ağır haraçlar yüklediler, hatta direnen Magnesia/Manisa'yı kuşatmaya aldılar; İmparatorluk yönetimi bunlara karşı duramadı. Bunlar, bir yandan da, devletten çok yüklü bir aylık alıyorlardı. O kadar ki, devlet bu yüzden yeni vergiler koymak ve hatta altın parayı 24 ayarda yalnız 5 ayarlık altın içerir ölçüde yabancı madde ile karıştırmak zorunda kalmıştı.

22] Demek ki, birkaç kez Türklerin eline geçip geri alınan kent, bir zamanlar pek bayındır olduğu halde, artık geniş ölçüde yıkıntı durumundaymış ve konaklamaya Erdek kadar bile elverişli değilmiş.

23] Herhalde, Kemalpaşa yöresinde savaşmaları gerektiğinden dolayı böyle bir yol izlediler. Yoksa, Alaşehir, Salihli, Turgutlu, (oradan) Manisa yolunu izlemeyip Turgutlu sonrasında İzmir'in yanı başına, Kemalpaşa'ya kadar ilerlemek ve ondan sonra (Turgutlu'ya dönerek, Turgutlu'dan) Manisa'ya gitmek, özel bir nedeni olmadıkça, yapılacak iş değildir.

24] Söke güneybatısında, kıyıdan az içeride, yamaçta, Davutlar yolu başlangıcından az ileride; şimdi Anya/Soğucak Köyü. Aşağısında, deniz kıyısında, Kadı Kalesi denen ortaçağ kalesi vardır.

Katalan'lar Tümeni, Batı Anadoluyu iyice sömürdükten sonra, sözde İmparatorun geri çağırmasına uyarak, İstanbula geldi. Ancak Roger, tümenini dağıtmaktan kaçınıyordu, küstahça dikbaşlılık ediyordu. Kendisine Kaisar (=Yardımcı İmparator) sanı verilip bir pusu kuruldu ve Edirne'de İmparator sarayına gitmişken orada, İmparatorun Alan (artık, hatta Komnenos'lar döneminden beri, "Gürcü" anlamında) soyundan paralı askerlerince delik deşik edilerek öldürüldü. İstanbulda kalan askerlerinden bir haylisi de kılıçtan geçirildi; kurtulabilenler kaçıp sağa sola dağıldı. Bunlardan 1 500 kadarı Geliboluyu zaptetti, orada üslendi; haydutluğa, korsanlığa başladı.

II. (Yaşlı) Andronikos'un oğlu, ortak İmparator Mikhaèl, bu belâya son vermek kararındaydı. Toplayabildiği ordu ve donanmayla Geliboluya saldırdı; Genoa'lılardan (Ceneviz'lerden) de önemli ölçüde destek almıştı. Ancak, can havliyle kendilerini savunan Katalan'lar hem karada hem denizde üstün geldi, saldıranlar kaçmak zorunda kaldı. Bu başarı üzerine çapulcu sürüsüne pek çok yeni çapul heveslisi katıldı; o arada, İmparatorun (yalnız bu savaş için ?) hizmetine girmiş 3 000 kadar Türkmen savaşçısı bile bunların yanına geçti. Katalan'lar, üslendikleri Gelibolu'dan, hem Çanakkale Boğazında gemilerin gelip geçişini engelliyor, korsanlık ediyor, hem de yakın kıyılara akın yürütüp talancılığı sürdürüyordu. Örneğin, 1308 yılının Paskalya günlerinde, Foça'ya uzanarak, Ceneviz'lerin 1280'den beri İmparator adına yönettiği kenti basmışlar, talan etmişlerdi. Rumlar bütün yakın yöreyi boşaltıp kaçtılar, götüremiyecekleri binlerce hayvanı öldürdüler.

Böylece yiyecek bulma güçlüğüyle karşılaşmaları ve ayrıca, komutanlar arasında geçimsizliğin başgöstermesi nedeniyle Katalan'lar, Gelibolu'yu ve İstanbul yakınında üslendikleri yerleri boşaltıp gitmek zorunda kaldılar. Bunlara katılmış Türkler Anadoluya döndü, Katalan'lar ise karadan Yunanistana geçtiler ve orada da yeni serüvenler yaşadılar.

IV. Anadoluda Türklere karşı son direniş odakları

1. Ermeniler elindeki kentler, bölgeler [25]

Önceleri Doğu Roma İmparatorluğu ile İranlılar arasında çekişme alanı olduğunu gördüğümüz Doğu Anadolu ve genel olarak Ermeni halkının yayılmış bulunduğu topraklar, 6. yüzyılda, İmparatorluğun en güçlü olduğu Iustinianus döneminde bile, çoğu bölümüyle İran Sasanî devleti elindeydi. Öyle ki, Iustinianus, aşağı yukarı,

---

25] *İnayetullah Cemal Özkaya,* Le peuple Arménien et les tentatives de réduire le peuple Turc en servitude, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi yayını, İstanbul 1971; *Gustave Schlumberger,* Récits de Byzance et des croisades, Librairie Plon, Paris 1923, s. 105-111: "Les Arméniens au moyen age"; *Kasım Ener,* Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış, 6. bsl., İstanbul 1964, s. 146-180; *Abû'l Farac (Bar Hebraeus)* Tarihi, Türkçesi Ömer Rıza Doğrul, TTK yayını, c.I Ankara 1945, c. II Ankara 1950.

Nusaybin-Artvin çizgisinin doğusundaki bölgeleri İranlılara ait olarak tanımak zorunda kalmıştı. Az sonra, 7. yüzyıl başında Herakleios'un İranlılara karşı kazandığı yengiler üzerine Doğu Roma İmparatorluğu ülkesinin sınırları doğuda bir hayli ilerlemiş ise de, bu başarı geçici olmuş; İran Sasanî devletini yıkan Araplar ona ardıl olduktan başka, İmparatorluk ülkesinin Anadolu parçasında, tüm Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölümlerini ele geçirmişlerdi. Öyle ki (Eski) Malatya, Maraş, Tarsus bile artık Arap-islâm devletinin yurdunda, hatta sınırdan hayli uzakta bulunuyordu.

İmparator Bulgarkıran Basileios döneminde, 11. yüzyıl başında yine İmparatorluk egemenliği doğuya yayıldı; Güneydoğu Anadolu islâmlarda kalmakla birlikte, Doğu Anadolunun kuzey yarımında Rum ülkesi sınırı, tıpkı bugünkü Türkiye sınırı gibi, Aras ırmağına kadar uzandı. Bundan önce, Abbasîler, Ermenilere yarı bağımlı özyönetim hakkı vermişler ve Halîfe Muntasır döneminde, güçlü Ermeni Beylerinden birini, Bagratuni (Bagrat'lı) ailesinden Aşot'u, Ermeni Kralı olarak tanımışlardı (862; taç giymesi: 885). Kısa sürede, Ermeni devletçiklerinin sayısı 4'e çıkmıştı. Bunlar hem iç karışıklıklarla, hem birbiriyle, hem de Gürcüler, Rumlar, Araplarla uğraşıyor; zaman zaman Rum İmparatorluğunun ya da Abbasîlerin bağımlılığını tanıyarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Devletçiklerin en güçlüsü, Ani'yi başkent edinmiş olandı; Ani, 10. yüzyılda, Bagrat'lı Krallar yönetiminde, altın çağını yaşadı [26].

1018'de Selçuklu akınları başlayınca, önce, başkenti Van olan Vaspurakan yöresinin [27], Ardzruni ailesinden Ermeni Kralları (1021'de); sonra da, Ani Bagrat'lıları (1045'de), ülkelerini Rum İmparatorluğuna bırakıp, bu devletin kendilerine verdiği daha iç bölgelere çekildiler. Kars'ı başkent edinen Bagrat'lı Kralları ise Alp Arslan'a teslim oldular (1064). Bugünkü Türkiye dışında Lori'yi başkent edinmiş Taşirk ailesinden Krallara gelince; bunlar, aynı yıl (1064'de) islâmlığı kabul edip Selçuklu bağımlılığına girmişlerdir.

Doğu Anadoludan çekilen Ermeniler, ağır ağır yer değiştirerek, Çukurova yöresine yerleşmeye başladılar; ancak, tarihin hiçbir döneminde Çukurova halkının çoğunluğunu oluşturabilmiş değillerdir. Bunların başında bulunanlardan Rupen, Sis/Kozan'ı başkent edinerek, Çukurova'da bir Beylik kurdu ve haçlılar gelince, onların koruyuculuğu altında, gücünü arttırdı. 1198'de, Beyliğin başındaki II. Levon, haçlılardan Kral'lık tacını aldı, 1199'da Tarsus kilisesinde törenle başına geçirdi. Adı geçen kişi döneminde Krallığın Türklerle ve Rum devletiyle ilişkilerine birkaç kez değinmiştik. Ermeni Krallar yönetiminde bulunan, ama halkının ancak azınlığı Ermeni olan bu devlet, Küçük Ermenistan Krallığı diye anılır.

26] *K. Balkan/O.Sümer,* 1965 yılı Ani kazıları hakkında kısa rapor (TAD XIV/1-2, 1965, s. 103-118).

27] Vaspurakan Ermeni Kralları, Van Gölü güneyinde Akhtamar Adasında otururlardı (*Ernst Honigmann,* Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Çev. Fikret Işıltan, Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul 1970, s. 206).

Küçük Ermenistan Krallığının da yazgısı, bir yandan iç çekişmelerle, bir yandan Rumlar, Türkler gibi komşu halklarla uğraşmak; çoğu kez, Rum İmparatorluğu, Anadolu Selçukluları, İlhanlı Moğolları, Karaman Beyliği gibi komşu devletlerden hangisi güçlü durumda ise onun yüksek egemenliğini, ona bağımlılığı tanımak olmuştur. Tahtta, Rupen ailesinin yerini 1226'da Hethum ailesi; onun yerini de 1342'de (o zamanki Kıbrıs Kralları ailesi olan) Lusignan'lar aldı. Küçük Ermenistan'ın son Kralı Lusignan'lı VI. Levon, 1375'de Mısır Memlûk'lerine tutsak düştü ve devleti yıkıldı.

2. Batı Anadoluda Rum yönetimindeki kentler, bölgeler

Rum Tekfurlarından birkaçının komutası altındaki birliklere İstanbuldan gönderilen 2 000 yardımcı askerin katılmasıyla oluşan bir kuvvetin Osman Beyin birkaç bin savaşçısıyla çatıştığı Koyunhisar Savaşından söz etmiştik. Rum İmparatorluk ordusuyla Osmanlının ordusu arasındaki ilk ve son meydan savaşı, 1329 ya da 1330 baharında, Kocaeli Yarımadasında, Pelekanon/Eski Hisar'da oldu [28].

Orhan Bey'in İznik'i kuşatma altına aldığını öğrenen III. (Genç) Andronikos, Rumelinden getirtebildiği 2 000 kadar askere, başkentten ve yakın çevresinden sağladığı askerleri katarak, Üsküdar'a çıkmış, kara yolundan ilerleyip bugünkü Darıca Kalesi olan Philokrene hisarında konaklamıştı [29]. Orhan Bey bunu duyunca, İznik önündeki askerinin çoğunu, 8 000 kadarını aldı, İmparatorun üzerine yürüdü. Andronikos da ordusunu savaş düzenine sokup doğuya ilerletti; iki ordu Pelekanon yakınında karşılaşıp çatıştı. Bu savaşa, sonradan İmparator, Orhan'ın dostu ve kayınbabası olan Rum devleti komutanı İoannes Kantakouzenos da katılmıştı. Hem o, hem İmparator savaşta yaralandılar. Rum ordusu bozuldu ve dağıldı; İmparator, çekildiği Philokrene'de 3 gün kalıp, gemiyle İstanbul'a döndü.

28] Pelekanon'un, Gebze yakınında, kıyıdaki (şimdi Feribot iskelesinin bulunduğu yerde, iskeleye biraz kuzeydoğu yukarıdan bakan) Eski Hisar olduğunu, bu Pelekanon hisarının babası Alexios Komnenos tarafından (İznik'e egemen Türk Beyi Ebu'l Kaasım'ın "uyutulması" ile) yapılmasını uzun uzadıya anlatan *Anna Komnena* sayesinde, kesin güvenle ve en küçük duraksamaya yer olmaksızın, biliyoruz. Pelekanon, o çağda da, kuzey kıyıdan güney kıyıya geçişin iskelesiydi. Zaten, Hellen dilinde anlamı bulunmayan adı da, Luvi kökenli bir Anadolu dilinden gelmiş olarak, onun geçit yeri durumuna işaret eder (bkz. *Umar*, TT Adlar, "Pelekanon").

29] *Donald Edgar Pitcher*, An historical geography of the Ottoman Empire, Leiden, E.J. Brill yayınevi, 1972 (s.38) Philokrene'yi Tavşancıl köyüne eşitliyor. Ben de TT Adlar kitabında onun bu eşitlemesini aktarmakla yetinmiştim. Şimdi görüyorum ki, o eşitleme yanlıştır; çünkü İmparator Andronikos, Gebze yanıbaşındaki Pelekanon/Eski Hisar'a giderken Philokrene'de konaklamıştı; oysa Gebze ilçesi Hereke bucağına bağlı Tavşancıl köyü, Gebze'nin ve Eski Hisar'ın bir hayli doğu ilerisinde, Hereke'nin batı yakınındadır. Orası kesinlikle Philokrene olamaz. Codex Kultur-Atlas ise, Philokrene'nin Darıca Kalesi yerinde olduğunu göstermektedir.

Osmanlının bundan sonra, Kuzeybatı Anadoluda Rumlar elinde kalabilmiş son kentleri, bölgeleri alması şöyle oldu:

a. Kocaeli Yarımadasının alınışı. Bursa teslim olurken, Nikomedeia/İzmit kenti ve İzmit-İstanbul arası (Kocaeli Yarımadası) henüz Rumlardaydı. Bursa teslim alındıktan sonra Osmanlı, bu yöreye de sızdı; Kandıra'yı, Kartal yakınında Aetos/Aydos Kalesini, bunun kuzey yakınındaki Samandıra/Semendire'yi zaptetti. Rumların elinde yalnız Kocaeli Yarımadasının uç batı bölümü kalmıştı; Şile, 1339'da, Yahşi Bey komutasında gelen Osmanlı birliğine teslim oldu.

b. Nikaia/İznik ve yakın çevresi. İznik de, İzmit ve Bursa gibi, saldırısız kuşatma (bağlantı kesme) altında geçirdiği çok uzun sürenin verdiği sıkıntılar nedeniyle teslim oldu (1329, ya da, 1330). Hemen arkasından, yakın yöredeki Göynük, Modrene/Mudurnu gibi kasabalar teslim oldular [30].

c. Gemlik Yarımadası. Osmanlının komutanlarından Kara Mürsel, bu yarımadanın kuzey kıyılarını daha 1327 ya da 1328'de almıştı. Kios/Gemlik ve batı ilerisindeki Armutlu ile, yarımadanın güney kıyıları, 1334'de alındı.

d. Bursa'nın kuzey ve batı yakınları. Mudanya, Bursa'dan önce, 1321'de alınmıştı ve o yüzden Osmanlının Bursa kuşatması kuzeyden de tamamlanabilmişti. Ulubat, Mihalıç/Karacabey, Kirmastı/Mustafakemalpaşa, 1342'de alındı. Bu yöre ile Çanakkale Boğazının arasına düşen Anadolu bölümü zaten daha önce Karesi Beyliğince Rumlardan zaptedilmişti, yalnız Karabiga yöresi Katalan'larda kalmıştı. Orasını da Osmanlı 1365'de Katalan'lardan aldı.

> Burada, Biga ile Karabiga'nın tarihçelerine ilişkin bir yanılgıyı ortadan kaldırmamızda yarar vardır. *Uzunçarşılı*, Karabiga'nın hiç sözünü etmeksizin, 1365'de Osmanlının Biga'yı Katalan'lardan aldığını söylüyor. Ancak, kentin denizden de kuşatıldığını anlattığına göre besbelli ki, fethini anlattığı kent, kıyıdan 20 km. içerideki Biga değil, bunun iskelesi durumunda olan Karabiga'dır; daha da doğrusu, bugünkü Karabiga'nın kuzey bitişiğinde bulunan, surla çevrili, ilkçağ Priapos kentinin ardılı (Eski) Pegai/Biga, şimdiki adıyla Karabiga Kalesi'dir. *Neşrî* Tarihi, konuya biraz daha aydınlık getiriyor. Bu yapıtta da, Osmanlının Biga'yı hem karadan hem denizden sıkıştırdığı anlatıldıktan sonra, "Nihayet [Osmanlılar], Biga'yı yıkarak, onun yerine şimdiki Biga'yı mâmur ettiler" deniyor. Demek ki, yıkılan Pegai/Biga yerine, değişik bir yerde, şimdiki Biga kurulmuştu. Zaten, ilkçağ kenti Priapos'un ardılı, ortaçağdan kalma görkemli surlarla çevrili eski kasabaya Kara Biga Kalesi adının, Kara eklentisi ile verilmiş bulunması, anlamlıdır. Çünkü Kara ya da Karaca eklentisi çok kez, o hisarın Türkler

---

30] Göynük, Türkçede "yanık" demektir. Türklerin kasabayı geniş ölçüde yanmış, yıkılmış durumda bularak böyle adlandırdıkları anlaşılıyor. Daha eski adının ne olduğu saptanamamıştır.

eline geçmeden ya da geçerken yanmış, yıkılmış bulunduğunu anlatır. Örneğin, Türkler eline yanıp yıkılmış durumda geçen, Samsun kentinin Gâvur Samsun bölümü (ilkçağ kenti Amisos/Samisos'un ardılı ortaçağ kenti) alanı, şimdi Kara Samsun diye anılmaktadır. Roma ve erken Bizans çağı Dorylaeion'unun (Eskişehir'in atası olan kent) bulunduğu Şarhöyük'ten biraz ileride, Manouèl Komnenos'un kurdurduğu yeni Dorylaeion hisarı Türklerin eline yanıp yıkılmış durumda geçtiği için, Türkler oraya Karacaşehir demişlerdir ve oradaki köy hâlâ böyle anılmaktadır. Bütün bunlara bakarak, Neşrî'nin söz ettiği, yakılıp yıkılmış eski Pegai/Biga'nın, şimdiki Karabiga ile yanyana duran kalıntılar alanı olduğunu kesin güvenle anlayabiliyoruz. Gerçekten de, Katalan'ların, ana üs Kallipolis/Gelibolu ile bağlantı sağlayarak tutunabilecekleri yer, ancak kıyıdaki bu hisar olabilirdi, yoksa kıyıdan çok içerideki (yeni) Biga değil. *Jean Longnon* da, Pigae diye andığı 13. yüzyıl kentinin Granikos/Kocabaş Çayı ağzında bulunduğunu açıkça söylüyor.

3. Anadolunun Karadeniz kıyısında Rumların elindeki kentler, bölgeler

Bunlar, yönetimi Ceneviz'lere bırakılmış Ereğli (Pontos Herakleia'sı), Amasra, Samsun (o çağdaki Samsun'un liman bölümü, tarihsel bölüm, "Gâvur Samsun") ile Trabzon Rum devleti elindeki Kuzeydoğu Anadolu kıyı bölgesinden ibaretti. Fâtih Mehmet döneminde Türkler eline geçmeleri ileride kısaca anlatılacaktır.

4. Diğerleri

Batı Anadoluda yalnız Philadelphia/Alaşehir, Türk egemenliğindeki ülke içinde bir adacık gibi kalmış, kendi kendini yönetmekteydi ve Rumların elinde bulunan son hisar idi. (Eski) Foça ile Yeni Foça da, Sakız Adasını ele geçirmiş Ceneviz ailesinin yönetiminde iken, Fâtih Mehmet döneminde, Osmanlı egemenliğini tanımıştır.

§ 7. Türkiyede Osman Oğullarının egemenliği dönemi. Rum İmparatorluğu Rumeli'ni de yitiriyor ve yıkılıyor. Osmanlı devletinin Balkan Yarımadasına yayılması

I. Diğer Türkmen Beylikleri elindeki Anadolu bölümlerinin de Osmanlı ülkesine katılması süreci başlıyor

Bu süreç, 1345'de ya da az sonra, Karesi Beyliği ülkesi doğu ve güney parçalarına Osmanlının el koymasıyla başladı. Karesi (Kara Ese ?) Bey'in ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu Demirhan'a, bunun kardeşi Dursun Bey karşı çıkıp Osmanlıya sığındı, taht savaşımında desteklenecek olursa Beylik ülkesinden bazı bölümleri onlara bırakacağını söyledi. Orhan Bey, Karesi seferine çıktı; Dursun Bey, savaşta öldü, Demirhan Bey Orhan'a boyun eğdi ve ülkenin Bergama, Balıkesir dolaylarını içeren güney bölümüyle, Kapıdağı Yarımadası, Manyas dolaylarını içeren doğu bölümünü ona bıraktı; kendi elinde yalnız Edremit Körfezi çevresiyle Biga Yarımadasını (Troas) içeren batı bölüm kaldı.

Orhan Bey'in 1361'de ölümü üzerine yerine geçen oğlu I. Murad, ilk iş olarak, Âhiler örgütünün [1] yönettiği Ankara üzerine yürüyüp, Âhiler'i, kenti teslim etmek zorunda bıraktı (1362). 1378'de, büyük oğlu (Yıldırım) Bayazid'i Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın kızı Devlet Hatun ile nişanladı ve Süleyman Şah, kızının çeyizi olarak Kütahya ilini kapsayan Beylik ülkesi bölümünü Osmanlılara bıraktı, kendisi güneye, Kula'ya çekildi.

I. Murad, yine bu sıralarda, Hamid Oğulları ülkesinin bir bölümünü, o devletçiğin başı Hüseyin Bey'den, 80 000 altına satın aldı; alınan bölüm Akşehir, Yalvaç, Beyşehir, Seydişehir, Şarkî Karaağaç'ı ve hatta belki (burası kesinlikle saptanamamıştır) Isparta'yı içeriyordu.

II. Osmanlılar, Rumeline yayılıyor

Osmanlıların Rumeline yayılmasının, Orhan Bey oğlu Süleyman Paşa komutasında küçük bir akıncı birliğinin sallarla Geliboluya çıkması üzerine başladığı yolunda, sonraki yüzyıllarda benimsenmiş inanç, asılsızdır. Osmanlının, henüz hemen hemen yalnızca Anadolulu Türkmenlerden oluşan savaşçıları, Rumeline, barış yoluyla, Rumlar arası çekişmede İmparator Kantakouzenos'u desteklemek için ve onun çağrısıyla ayak bastılar. Daha önce de pek çok kez çeşitli Türk Beyliklerinin askerleri, para karşılığında Rum ordularına katılmış, Rumelinde savaşmış, geriye dönmüştü.

1] Âhiler (Âhi=Arapçada "Kardeş"; çoğulu: İhvan) tarikat benzeri törelere sahip esnaf loncalarının üyeleriydi. Bu örgüt ve töreleri üzerine bilgi için bkz. *Mustafa Akdağ*, Türkiyenin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, DTCF yayını, Ankara 1959, s. 8-9.

Hatta, 1081 yılında, belki İznik'i başkent edinmiş Süleyman Şah'a bağımlı olan belki olmayan bir Türkmen akıncılar topluluğunun, talan için Meriç boyunda bulunduğunu, orada rastlaştığı (Anna Komnena'nın anasının baba-babası) İoannes Doukas'ın çağrısı üzerine ve bu kişi ile birlikte Çorlu'ya gidip, İmparator olma savaşımı veren Alexios Komnenos'un ordusuna katıldığını, Anna Komnena'nın yapıtından öğreniyoruz. Trakya yanına geçen Türkmen savaşçıların Beyleri, emeklerinin karşılığında yeterli saydıkları kadar kazanç edinince, savaşçılarıyla, Anadoluya geri dönerlerdi; bu kez durum değişik oldu. Kantakouzenos, Türklerin yardımı karşılığında, Gelibolu kuzey yakınındaki Tzimpè (son harf eta/ita ile; söylenişi: Cimbi) Hisarını [2] onlara vereceğini söylemişti. Süleyman Paşa, 1352'de Kantakouzenos'u destekleyip kuşatma altındaki Edirne'yi kurtardığı, Didymoteikhon/Dimetoka yakınında Bulgarlarla Sırpları yendiği seferden dönerken, bu kalede asker bıraktı; ayrıca, bir deprem sonucu surları yıkılmış bulunan Gelibolu hisarını, kendi adına ve hesabına, ele geçirdi (1354). Osmanlılar, daha sonra da, Rumların kendi iç çekişmelerinden yararlanarak ve önemsenecek bir direniş görmemenin sağladığı kolaylıkla, hemen Paktye/Bolayır'ı [3] ve oradan yâni Gelibolu Yarımadası kıstağından Tekirdağ'a kadar uzanan kıyıları aldılar. Süleyman Paşa, 6 mil uzunluğunda olduğu için Hexamilion (Türk ağzında: Eksamil, Eksamiliye) denen kıstak surlarını, kuzeye doğru da aştı; Malkara, Keşan, Lüleburgaz, Çorlu'yu ele geçirdi (1357).

Böylece, Osmanlılar, Edirne ile başkent İstanbul'un bağlantısını kesmiş oluyorlardı. 1361'de Rumlar, bir yıl önce Süleyman Paşa'nın attan düşüp ölmüş ve Osmanlı yayılma hızının kesilmiş olmasından yararlanarak, Çorlu, Lüleburgaz, Malkara'yı geri aldıkları ve daha da ilerlemek çabasına girdikleri halde, bu direniş başarısız oldu ve (sanıldığına göre 1362'de), Osmanlı o kentleri yeniden zaptetti, üstelik İpsala ile Kırklareli'ni de aldı ve bugünkü Türkiye Trakyasının Karadeniz kıyısına vardı. Rum İmparatorluğu ülkesinin yağmasından kendileri de pay kapma çabasında olan Bulgarlar Kırklareli, Salmydessos (Midye/Kıyıköy), Pınarhisar, Bizye (Vize)'yi Türklerden ele geçirdiler, ama buraları ancak 6 yıl kadar onlarda kaldı. Osmanlı atlıları, yayılmayı sürdürüyordu; 1361 ile 1363 arasında, Edirne'yi de düşürdüler [4].

2] Bugün hangi adla anılan yerleşimin yerinde bulunduğu; eğer herhangi bir ardılı günümüze ulaşamamış ise, vaktiyle nerede bulunduğu, güvenle saptanamamıştır.

3] TT Adlar kitabını yayınlarken, Bolayır adının kökenini bulamamıştım. Daha sonra, Ordu iline bağlı ilçe merkezi durumunda bulunan Gülyalı'nın eski adının Abulayır olduğunu yerlilerden öğrenince ve bunun da TA c. 25, "Ordu" maddesi, s. 470'de Ebulhayır biçiminde yazıldığını görünce, her iki yerde adın kökeninin Ebu'l Hayr, "Hayır (ve hasenat) Babası" deyiminden geldiğini anladım. Demek, Bolayır'da kabri bulunan, Orhan Bey oğlu, I. Murad'ın büyük kardeşi (o yüzden Paşa, yâni Baş-ağa) Süleyman Bey, Ebu'l Hayr diye anılıyormuş.

4] Edirne'nin Türkler eline geçmesi konusunda bkz. *Halil İnalcık*, Edirne'nin Fethi/1361 (TTK Ankara 1965 yayını "Edirne" adlı kitapta s. 137-159). Fetih tarihi tartışmalıdır; *İnalcık*, 1361 yılını kabul ediyor.

Murat, anlaşıldığına göre, daha devletin başına geçmeden, ağabeyi Süleyman Paşa yerine Rumeli fetihlerinin komutanlığı görevini üstlenmişti. Onun başlattığı ikinci fetih dalgasında, önce, Banatoz Hisarı [5] direnmeden teslim oldu. Çorlu, savaşla alındı, hisarı yıkıldı. Misini kalesi [6] savaşsız teslim edildi. Pyrgos/Burgos, içindekiler kaçmış olduğu için, savaşmadan alındı, surları ve kalesi yıkıldı [7]. Yine o sırada, Hacı İl Bey, bir diğer Pyrgos/Burgos'u [8] ele geçirmiş; oradan, komşu Dimetoka'ya saldırı düzenlemekteydi. Az sonra, Dimetoka'nın Rum Tekfurunu (bazı kaynaklara göre, Tekfurun oğlunu) bir pusuya düşürüp tutsak etti, onu özgür bırakma karşılığında Dimetoka hisarını teslim aldı. Gazi Evrenos da Keşan'ı almış, İpsala'yı sıkıştırmaktaydı. Murat, Eski'ye geldi [9]; hisarı boş buldu, aldı, surlarıyla kalesini yıktı. Edirne üzerine yürüdü. Kente, daha önce Osmanlının eline geçen birçok hisardan kaçan askerler de sığınmıştı. Savunucular dışarıya çıkıp Türklerle çatıştılarsa da, yenildiler ve yeniden Edirne'ye sığındılar. Çok geçmeden, kentin Tekfur'u, kayıkla, Meriç üzerinden Enez'e kaçtı; halk, direnişin umutsuz olduğunu görerek, kapıları açtı ve Osmanlılara teslim oldu.

Daha sonra, 1368'de Kharioupolis/Hayrabolu zaptedildi. 1369'da Kırklareli, Pınarhisar, Vize Bulgarlardan geri alındı. 1373'de İpsala yakınında Fere'cik kalesiyle İstanbul yakınlarında, Çatalca yöresinde İnceğiz, Çatalburgaz kaleleri düşürüldü.

5] Panados; şimdi, Tekirdağ güneybatı yakınında bucak merkezi Barbaros.

6] Mesinia, şimdi Çorlu ilçesine bağlı Misinli; Antoninus Rehberinde Druziparo, Peutinger Tablosunda Drysiporo.

7] Pyrgos, Rumcada "Burç" demektir; fakat sözcük, özellikle ortaçağda, "Hisar" (surla çevrili kasaba) anlamında kullanılıyor ve birçok kentçiğin adında yer alıyordu. Şimdi andığımız Pyrgos/Burgos'un, ilkçağda Arcadiopolis/Arkadioupolis, çağımızda Lüleburgaz adını taşıyan kent olduğu sanısına düşmemelidir. *Hammer,* bunun İstanbul-Edirne yolu üzerinde, Edirne'nin çok yakınında, Meriç üzerinde Çatalburgaz olduğunu açıkça söylüyor. Lüleburgaz ise, az önce değindiğimiz üzere, 1357'de, daha Orhan Bey döneminde alınmıştı. Oysa, *Mustafa Nuri Paşa* (Netayic ül Vukuat. Yayına hazırlayan: Neşet Çağatay, TTK yayını, c.I-II Ankara 1979, c. III-IV Ankara 1980), c.I s. 6'da Burgos hisarının şimdiki Lüleburgaz olduğunu sanarak o yolda bilgi vermiştir.

8] Dimetoka ile Edirne arasında Kuleli Burgaz; şimdi Yunanistan ülkesinde kalmış bulunan, Phytion adını alan kentçik.

9] Rumlardaki adı Boulgarophygon; şimdi Babaeski diyoruz. Murat döneminde kullanılan "Eski" adı, kasabaya Bulgar bozgunu yeri anlamında Boulgarophygon denmeye başlanmasından önceki (ve kullanılması o yeni adın yanı sıra süregitmiş) tarihsel adın Türk ağzında çarpıtılmış biçimi olabilir.

III. Türkiyede Timur depremi ve sonrası

1. Osmanlılar Anadoluda, diğer Türk Beylikleri zararına yayılmayı sürdürüyor

Karaman Oğulları ile ilk çatışma, bu Beyliğin, artık Osmanlılara geçmiş olan Beyşehir ile yakın yöresine saldırısı üzerine başladı (1386) ve aradaki savaşım, aralıklarla da olsa, kuşaklar boyunca süregitti. I. Murat, 1387'de, Karaman Oğlu Alâeddin Bey üzerine yürüdü. Karaman Beyliği ordusu içinde Tatarlardan Tebrek, Samagar, Barımbay, Çagazan, Saga ve Tosboğa aşiretlerinin savaşçıları da vardı. Alâeddin Bey yenildi ve Konya kalesine kaçtı; orada kuşatıldı, barış istemek zorunda kaldı.

Bu sırada Osmanlılar, Karadeniz Ereğlisi kentini barış yoluyla aldılar. Kent, daha 1360'da Osmanlı'ya teslim olmuş, sonra Ceneviz eline geçmişti. Ceneviz'ler, kenti elde tutmanın pek zor olacağını görünce, Ereğliyi, 1380 dolaylarında, para karşılığında, Osmanlıya verdiler.

I. Murad'ın Kosova'da şehit edilmesi (1389) üzerine umuda düşen Türk Beylikleri, Karaman Oğlu Alâeddin Bey'in kışkırtmasıyla, Osmanlılara karşı düşmanca bir tutum takınmışlardı; hatta Alâeddin Bey, yeniden Beyşehir'i ve yakın yöresini işgal etmişti. Yıldırım Bayazid, bu nedenle, Anadolu seferine çıktı. 1390 yılının güz ve kış aylarında, Germiyan Oğulları, Aydın Oğulları, Menteşe Oğulları, Saruhan Oğulları ya savaşta yenildiler, ya da savaşmaksızın boyun eğmek zorunda kaldılar; ülkeleri Osmanlı ülkesine katıldı. Rumların elinde kalmış son Batı Anadolu hisarı Alaşehir, bu sefer sırasında teslim alınmıştır.

Bayazid, 1391'de yeni bir Anadolu seferi düzenledi; Hamid Oğulları elindeki yerleri aldı, Konya'yı kuşattı, Dağlık Kilikia/Taşeli'ne kaçan Alâeddin Bey yine boyun eğip barış istedi.

Bayazid, 1392'de üçüncü kez Anadolu seferine çıktı. Kastamonuya girdi ve Candar Oğulları (İsfendiyar Oğulları) Beyliğinin bu yörede egemenlik sürdüren dalına son verdi. Sivas yöresinde Eretna/Ertena Beyliğinin yönetimini ele geçirmiş olan Kadı Burhaneddin'e karşı gönderilen Osmanlı ordusu yenilmiş, başındaki Şehzade (Bayazid'in oğlu) Ertuğrul bu savaşta ölmüş bulunmakla birlikte, Merzifon-Amasya dolayları Osmanlı ülkesine katıldı. Kadı Burhaneddin devleti ileri gelenlerinden olup, bu devletin ülkesi kapsamındaki Amasya'yı ve yakın çevresini kendi elinde tutan, Kadı Burhaneddin'e düşman olmuş, yerel Emîr durumundaki Ahmet Bey, bu yerleri Osmanlılara bıraktı, Şehzade Mehmet Çelebi, bir orduyla gelip Amasya kalesini işgal etti (1393).

Bayazid'in 4. Anadolu seferi, 1397 yılındadır. Karaman Oğlu Alâeddin, Niğbolu Savaşı (1391) sırasında yine Osmanlı ülkesine saldırmış, Ankara üzerine yürümüştü. Onun ordusuyla Bayazid'inki Konya Ovasında iki gün boyunca çatıştılar; Alâeddin

yenilip Konya kalesine kaçtı, kale kuşatıldı ve teslim alındı, kaçarken yakalanan Alâeddin Bey'in başı kesildi. Bayazid, Beyliğin güneydeki bölümüne yürüdü; Lârende/Karaman teslim oldu. Bu yöre ve Beylik ülkesinin daha kuzeydeki bölümü, o arada Niğde yöresi, Osmanlı egemenliğine girdi; yalnız Mut, Ermenek, İçel yöresi Karaman Oğullarından bazı Beylerin elinde kaldı. Bayazid, 1398 başında, Kuzey Anadoluya doğruldu; Canik'de (Samsun yöresinde) Beylik egemenliği yürüten Kubad oğlu Cüneyt'ten, Samsun kentinin Türk bölümünü aldı, Osmanlı bağımlılığını üstlenen Cüneyt'in elinde Lâdik ve diğer birkaç hisar bırakıldı. Çarşamba, Terme, Niksar bölgesine egemen Taceddin oğulları Mahmut ve Alp Arslan ile, 1397'de Giresun'u Trabzon Rum devletinden almış olan (Hacı Emîr oğlu) Emîr Süleyman Fiçi, ayrıca Bafra bölgesindeki Taşan Oğulları, Osmanlı bağımlılığına girdiler.

Osmanlıların Anadoluda Yıldırım Bayazid döneminde giriştiği seferlerin beşincisi, 1399'da yapıldı. Ordunun başında Bayazid gitmedi, oğlu Süleyman Çelebi'yi gönderdi. Bir yıl önce, Sivas yöresinin güçlü Bey'i Kadı Burhaneddin, Akkoyunlu aşiretiyle savaşırken öldürülmüş, Akkoyunlular Sivas'ı kuşatmağa kalkışınca kent halkı Osmanlıları yardıma çağırmıştı. Süleyman Çelebi, kuşatmacıları yenip kenti kurtardı, sonra babasını çağırdı, Bayazid de Sivas'a gitti, bu yöre Osmanlı ülkesine katıldı. Kadı Burhaneddin devletinin bağımsızlığı son bulunca, o devletin ülkesinin diğer bölümleri, bu arada Tokat, Kayseri, (Kadı Burhaneddin'in Karaman Oğullarından aldığı) Aksaray da, Osmanlı yönetimine geçti.

Aynı dönemdeki Anadolu seferlerinin altıncı ve sonuncu olanı, 1399 yılında, beşinci seferden birkaç ay sonra, sonbaharda, Bayazid komutasında yapıldı. Osmanlının ordusu, Mısır'daki Memlûk/Kölemen devleti Sultanı Berkuk'un ölümü üzerine orada başgösteren çekişmelerden yararlanarak, bu devlet ülkesinin kuzeydoğu bölümünü oluşturan Malatya yöresine yürüdü. Eylül ayında (Eski) Malatya'yı kuşattı ve teslim aldı. Aynı seferde, Memlûkler elindeki Kâhta, Divriği, Behisni, Darende, Elbistan kaleleri de Osmanlılara geçti.

2. Timur'un Moğol ordusu Anadoluya giriyor ve Osmanlı düşmanı Türk Beylerinin yardımıyla Osmanlı ordusunu yeniyor

Timur, Anadoluya ilk seferini 1400 yılı yazında yaptı; Erzurum üzerinden gelip Osmanlı ülkesine girdi ve Sivas'ı kuşattı. Kale komutanı, kimsenin kanı dökülmeyecek diye Timur'dan söz alıp kenti teslim etti; Timur, sözünü tuttu, kaleyi savunan, hepsi de Ermeni soyundan, 4 000 askerin tümünü, hiçbirinin kanını dökmeksizin, diri diri gömdürerek öldürttü. Kent yakılıp yıkıldı; halktan pek çok kişi, özellikle kızlar, alınıp götürüldü. Moğol ordusu güneye doğruldu, (Eski) Malatya'yı aldı, Osmanlı ülkesi dışına çıkıp 1401'in ilk aylarında Mısır Memlûk devleti ülkesinin Suriye'deki bölümünü işgal etmeğe başladı. Bu sırada Antep ile Mardin de onun eline geçti. Bağdad'ı alarak, Azerbaycan'a döndü ve orada kışladı. Ülkeleri Osmanlı eline düşen Anadolu Türkmen Beylerinden birçoğu da yanına gelmişlerdi ve onu Bayazid'e karşı kışkırtıp duruyorlardı.

Bilindiği gibi, Timur ile Bayazid arasında büyük hesaplaşma 1402 yılı Temmuzunda, Ankara'da yapıldı. Timur ordusu, Azerbaycan'dan yola çıkıp Kemah, Sivas, Kayseri üzerinden ilerledi, Kırşehir'e yaklaşırken Bayazid'in Ankara'ya gelmekte bulunduğunu öğrendi ve oraya doğruldu, Bayazid gelmeden varıp kaleyi kuşattı. Bayazid, düşman kendisini güneydoğudan (Polatlı ya da Haymana üzerinden) gelecek diye beklerken kuzeydoğudan, Kalecik yolundan çıkageldi ve Timur'un arkasına düştü. Buna rağmen, Timur ordusunun ezici sayı üstünlüğü ve ayrıca Bayazid ordusundaki, yeni ele geçirilmiş Anadolu Beylikleri ülkelerinden gelme savaşçıların, Timur'a sığınmış eski Beyleri yanına geçmesi, Timur'un daha önceden elde ettiği Kara Tatar savaşçılarının da Bayazid'e ihaneti, Osmanlı ordusunun yenilgisine yol açtı. Bayazid tutsak düştü, ordusu dağıldı, oğullarından ve komutanlarından bazısı kaçabildi.

Timur, Ankara önünde 8 gün kaldı; sonra ordusuyla, Sivrihisar üzerinden, Kütahya'ya geçti, orada bir ay kadar konakladı. Bu sırada Bayazid'in oğlu Süleyman Çelebi, Başvezir Ali Paşayla başkent Bursa'ya gelmiş, oradan devlet hazinesini ve bazı yakınlarını alıp Gemlik'den deniz yoluyla Kocaeli Yarımadası güney kıyısına geçmiş, Anadolu Hisarına sığınmıştı. Sonradan Bursa'ya gönderilen Timur komutanı Emîr Şeyh Nureddin, kenti yağmaladı, yaktırdı.

Timur, Kütahya'da kalırken, Anadoludaki egemenlik alanlarını düzenledi. Bayazid'in yıktığı Anadolu Türk Beylikleri yeniden kuruldu ve Osmanlı ülkesinden Anadoluda bırakılan bölümde egemen olan Bayazid Şehzadeleri gibi, diğer Türk Beyleri de, bundan böyle Timur bağımlılığını üstlendiler.

Tatar ordusu Kütahya'dan ayrılınca, Denizli, Aydın, Selçuk üzerinden ilerledi, Tire'ye sapıp orada konakladı, sonra İzmir'e yürüyüp (Aydın Oğulları'nın isteği üzerine), kentin St. Jean Şövalyeleri elindeki Liman Kalesi bölümünü yâni Gâvur İzmir/Gâvur İzmiri bölümünü, -yardıma gelen haçlı gemilerini, kesilmiş insan kafalarını mancınıkla attırmakla, korkutup kaçırtarak- 15 günlük bir kuşatmadan sonra, 2 Aralık 1402'de ele geçirdi; o bölümü de Aydın Oğullarına verdi. Bu sırada, Anadolu Hisarında bulunan Süleyman Çelebi ile karşılıklı mektuplar, haberciler gönderildi; Süleyman Çelebi, Timur bağımlılığını üstlendiğini bildirdi ve Timur da onun karşı yaka'da, yâni Osmanlı ülkesi Rumeli bölümünde hükümdarlığını tanıdı. İsa Çelebi ile Mehmet Çelebi de Timur bağımlılığını üstlendiler.

Timur ordusu dönüş yolculuğuna çıkmışken, tutsak olarak götürülen Bayazid, Osmanlı tarihinin geleneksel inancına göre yüzüğünde sakladığı zehiri içmesinin sonucu olarak, Akşehir'de öldü (1403). Musa Çelebi yanında idi; Timur cenazeyi ona teslim ettirdi, cenaze Bursa'ya getirilip gömüldü.

3. Osmanlı ve Türkiye tarihinin fetret (karışıklık) dönemi

Timur'un izniyle, Osmanlı ülkesinin Rumelindeki bölümü hükümdarı olan Süleyman Çelebi, Anadolu Hisarından Gelibolu'ya geçti. Bu sırada, İmparator Manouèl, Osmanlılara karşı yardım bulmak amacıyla çıktığı Avrupa yolculuğundan,

Bayazid'in yenilgisini öğrenip sevinerek, dönmüş ve o da Timur bağımlılığını üstlenmişti. Manouèl ile Süleyman Çelebi, Gelibolu'da bir andlaşma yaptılar (1403); söz konusu andlaşmaya göre, Kocaeli Yarımadasında Kartal, Pendik, Gebze; Türkiye Trakyasının tüm Karadeniz kıyıları, ayrıca Marmara kıyısında İstanbul ile Silivri arasında kalan bölüm ve Silivri; bugünkü Yunanistanda kalan bazı yerlerle (Selânik, Tesalya) birlikte, İmparatora bırakılmıştı. Süleyman Çelebi, Edirne'ye gitti ve orasını başkent edindi. Devletin Rumelindeki bölümünde, Osmanlıların güçsüzleşmesinden yararlanma amacı güden önemli hiçbir kıpırdanma olmadı. Süleyman Çelebi'nin ölümü ve üstünlüğün Musa Çelebi'ye geçmesi üzerine Musa Çelebi andlaşmayı tanımıyarak Rumlara verilen yerleri geri aldıysa da, Mehmet Çelebi tek Sultan durumuna geçince aynı yerleri yeniden İmparator Manouèl'e bıraktı; yalnız, Kocaeli Yarımadasındaki yerlerin bırakılmadığı anlaşılıyor.

Bayazid'in oğulları arasındaki, zaman zaman çeşitli Anadolu Türk Beylerinin ve diğer devletlerin, devletçiklerin de karışmasıyla 10 yıl kadar süregiden çekişmelerin tarihçesini incelemek, kitabımızın asıl konusu bakımından yararsız ve gereksizdir. Çekişmede öldürülen kardeş Şehzadelerin sonuncusu Musa Çelebi idi; I. Mehmet (Çelebi), tek Sultan olarak, başkent edindiği Edirne'den Osmanlı ülkesini yönetmeğe başladı (1413).

4. Osmanlıların yeniden güçlenmesi süreci başlıyor

Mehmet Çelebi, Timur devletine bağımlılığını, hiç değilse sözle, sürdürüyordu. Böyle iken, çok geçmeden Anadoludaki Türk Beylikleriyle Osmanlıların savaşımını yeniden başlatmak zorunda kaldı. Çünkü, Karaman oğlu Mehmet Bey Bursa hisarını kuşatmış ve iç kaleyi alamamakla birlikte kenti yakarak geri çekilmişti.

Mehmet Çelebi, önce Aydın Oğullarının sonuncusu, İzmir'e egemen bulunduğu için İzmir Oğlu diye bilinen Cüneyt Bey üzerine yürüdü. Çandarlı, Menemen, Kayacık [10], Nymphaeion/Nif (Kemalpaşa) hisarlarını teslim aldı. İzmir de, 10 günlük bir kuşatmadan sonra teslim oldu, surları Mehmet Çelebi tarafından yıktırıldı. Bu savaşta, Aydın Oğullarının düşmanı St. Jean Şövalyeleri [11], donanmalarıyla, Mehmet Çelebi'ye yardımcı olmuşlardı ve İzmir kenti Aydın Oğullarının bu son Bey'inden alınınca, vaktiyle kendilerinin olan, liman bölümünün kendilerine geri verilmesi isteğini öne sürmüşlerdi. Mehmet Çelebi bu isteği kabul etmedi, ama Menteşe ülkesi kıyılarında diledikleri yere bir kale yapmalarına izin verdi.

10] İlkçağ Temnos kentinin kalıntıları alanındaydı.

11] Sonradan Rodos'a yerleşince aldıkları adla, Rodos Şövalyeleri; Rodos'u Türklerin ele geçirmesi üzerine Malta'ya sığınmalarından beri de, Malta Şövalyeleri. Bunlar gerçekte hristiyan tarikatı niteliği ağır basan, yaşamını hristiyanlık düşmanlarıyla savaşıma adamış bir örgütün mensuplarıdır.

Şövalyeler, o çağda geniş ölçüde yıkıntı durumunda bulunan, ilkçağın ünlü 7 Harika'sından birinin, Mausolos'un anıt-kabri Mausoleion'un taşlarından geniş ölçüde yararlanarak, günümüzde de görkemle ayakta duran Petrum/Bodrum Kalesini yaptılar. Bu kale, Kanunî tarafından, Rodos seferinde fethedilinceye (1522) kadar, Şövalyelerin elinde kalmıştır.

Mehmet Çelebi, Karaman Oğulları üzerine doğruldu; Germiyan Oğlu Yakup Bey ve Candar Oğlu İsfendiyar Bey tarafından gönderilen yardımcı birliklerin de katılmasıyla, Akşehir, Beyşehir, Seydişehir teslim alındıktan sonra, Konya kuşatıldı; Karaman Oğlu Mehmet Bey barış istemek zorunda kaldı (1414). Mehmet Çelebi, Canik (Samsun yöresi) üzerine gitti, o yöre de Osmanlı bağımlılığını üstlendi; arada yine baş kaldıran Karaman Oğlu Mehmet Bey, gönderilen Osmanlı ordusuna Konya önünde yenildi, ağır koşullarla bir barış andlaşması yaptı. Bu andlaşmaya göre, Karaman Oğulları Beyliği Osmanlı bağımlılığını üstleniyor ve ülkesinden bazı bölümleri, o arada Beypazarı, Sivrihisar, Akşehir, Yalvaç, Beyşehir, Seydişehir'i Osmanlılara bırakıyordu.

Mehmet Çelebi, 1416'da, İsfendiyar Bey ile büyük oğlu Kasım Bey arasındaki çekişme dolayısiyle Kasım Bey'in yardım istemesinden yararlanarak, Candar Oğulları (İsfendiyar) Beyliğinin ülkesinden önemli bölümleri, o arada Çankırı, Tosya, Kalecik'i aldı. 1418 dolaylarında, Samsun'un Ceneviz yönetiminde bulunan bölümü (Gâvur Samsun, Gâvur Samsun'u) üzerine asker gönderdi; yerli Rum halk kenti ateşe vererek gemilerle kaçtı, Osmanlılar hisarı ele geçirdi. Burasının yakılarak boşaltılması, bitişikteki, Candar Oğulları elindeki Samsun (Müslüman Samsun'u) bölümünün ticaret olanaklarını ve ekonomik önemini ortadan kaldırdığı için, o bölüm de Candar Oğullarınca (hisarda bulunan, İsfendiyar Bey'in oğlu Hızır Bey tarafından) Osmanlılara bırakıldı.

Bu sırada, Samaona Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'in öncülük ettiği ünlü ayaklanma patlak verdi.

IV. Şeyh Bedreddin ayaklanması [12]

Bedreddin'in babası, Edirne batı yakınlarında, şimdiki Yunan toprağında bulunan

---

12] *Doukas*, 21 (Mirmiroğlu'nun Türkçe çevirisi: Bizans Tarihi, İstanbul 1956, s. 67-69); *İsmet Zeki Eyuboğlu*, Şeyh Bedreddin ve Vâridat, Der yayınları, İstanbul 1980; *Vecihi Timuroğlu*, Simavne Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin ve Vâridat, İnceleme, Yazko yayını, İstanbul 1982; *Ernst Werner*, Die Geburt einer Grossmacht: Die Osmanen, s. 198-213. Bu yapıtın kaynakçasından öğrendiğimize göre, 1950'da DDR Leipzig Üniversitesinde *A. Waechter*, "Der Aufstand des Börklüdsche Mustafa. Ein Beitrag zur Geschichte der Klassenkaempfe in Kleinasien im 15. Jh." adıyla bir Doktora tezi vermiştir, ancak bu tez yayınlanmış değildir. Yine *Werner*'in kaynakçasında, büyük bilgin *Franz Babinger*'in Der Islam dergisi c. 11, 1921, s. 1-106'da "Schejch Bedr ed din" başlıklı, ayrıntılı bir incelemesinin bulunduğu gösteriliyor; bunu da elde etmek olanağını bulamadım.

küçük Samaona hisarında kadı idi. Komşu kent, Rumlar elindeki Didymoteikhon/Dimetoka hisarının Tekfur'unun kızıyla evlendi ve bu evlilikten Bedreddin doğdu [13]. Bu Samaona hisarının adı, Türk ağzında, daha ünlü bir kentçik olan Simav'ın adıyla karıştırılmasının da etkisiyle, Simavna diye söylenerek, Bedreddin'e Simavna Kadısı Oğlu denmiştir. Hatta Simav'lılar da, (Eynal ılıcalarının, tüm kasabayı ısıtmakta kullanılan suyu gibi bir nimete sahip olmakla yetinmeyerek) Şeyh Bedreddin'e sahip çıkmışlar ve kasabanın tarihsel bölümünde, eski akropolis doruğuna çıkan bir sokağa, "Şeyh Bedreddin Sokağı" adını vermişlerdir.

Bedreddin Bursa, Konya, Kahire'de öğrenim gördü, islâm dini üzerine derinlemesine bilgi edindi. İran'a gitti ve bu yolculuğunda, islâmın doğru yorumu ve öğretisi olmak iddiasındaki sünnî islâm [14] gözünde sapma sayılan batınî inançlarından etkilendi. Mısır'a döndü; Sultanın oğlu Ferec'e hocalık etti. 1397'de Anadoluya geldi; Karaman Oğulları, Germiyan Oğulları, Aydın Oğulları ülkelerinde halkın Türk kesimi o dönemde hemen hemen yalnız Alevî, şamanlık kalıntılarının hâlâ geniş ölçüde etkisindeki Türkmenlerden ibaretti ve bu kitle zaten batınî inançlara [15] geniş ölçüde itibar etmekteydi; bu ortamda, Bedreddin, hem batınî temeldeki öğretisini kolayca yaydı, hem de (diyalektik etkileşim yani kendisiyle yığınlar arasındaki etkileşim içinde) batınî'liğe büsbütün bağlandı. Rumeli'ne geçti, Edirne'ye yerleşti, Musa Çelebi'nin egemenliği döneminde onun Kazasker'i oldu, saygınlığı ve etkinliği çok arttı.

Uzunçarşılı'ya bakılırsa, Bedreddin'in "ilim ve fazileti, irfan ve kudreti etraftan duyulmuştu. Bundan dolayı, Edirne'de hükümdarlığını ilân etmiş olan Musa Çelebi,

---

13] *Dimitris Kitsikis* de (Türk-Yunan İmparatorluğu adıyla Türkçeye çevrilen yapıtında, s. 121) buna değinmiş; ayrıca, Bedreddin'in Mısır'da öğrenim görürken evlendiği ilk eşini yerli hristiyanlardan Gazila adlı bir kız; daha sonra evlendiği ikinci eşinin, yine bir hristiyan kız, bir papasın yeğeni olan Harmana olduğuna ve oğlu (sonradan Bedreddin'in yaşam öyküsünü menâkıb-nâme'sinde anlatmış olan, Bedreddin torunu Halil'in babası) İsmail'in bu evlilikten doğduğuna işaret ediyor. Bedreddin'in islâm dışı dinlere de hoşgörüyle bakması ve hatta her inançtan insanın katılabileceği, bağdaştırıcı bir "mezhep" (aslında, kuşkusuz, yeni bir din) yayma girişimi, kendisinin bu özellikleri bilinince, daha iyi anlaşılıyor.

14] Aslında tüm diğer mezhepler de aynı iddiadadır; "biz gerçek islâma uymuyoruz ama yine de bizi benimseyin" diyen islâm mezhebi yoktur.

15] Batınî sözcüğü, "İçte gizli olana değer veren" anlamındadır. Batınî'lere göre, Kur'an sözlerinde, Arapça bilen herhangi bir insanın anlayabileceğinin çok daha ötesinde Tanrı bildirimleri, buyrukları vardır; bunları ancak Tanrı'nın özel anlayış gücünden nasiplendirdiği bazı sevgili kulları (yâni Baba'lar, Dede'ler vb. !) anlayabilir. Görüldüğü üzere, batınî'lik, Şeyh, Baba, Dede vb. kişilerin, Kur'andaki, anlamı pek açık görünen kurallara, buyruklara uymayan yorumlarına, kapıyı alabildiğine açık tutmaktadır.

Şeyh Bedreddin'i Kazasker tâyin etmek suretiyle *bilmeyerek* onun nüfuzunun yayılmasına yardım etmiş ve Şeyh de bundan istifadeyi kaçırmamıştır" Oysa, *Paul Wittek* [16], Musa Çelebi'nin pek devrimci bir ruhu olduğunu söylemekte, sonra [17] "Musa'nın temsil ettiği içtimaî tehlikeden telâşa düşen bütün bu Prensler " deyişiyle, Musa Çelebi'nin toplum düzeninde devrim yapmak istediğini belirtmekte ve onun yenilmesini, Rum İmparatorunun, Sırp Kralının, başlıca Osmanlı akıncı komutanlarının, devrim düşmanlığıyla, ona karşı birleşmesine bağlamakta; ayrıca [18], zaten Musa Çelebi'nin bir süre için bile olsa hükümdarlığa geçebilmesini, onun büyük bir toplumsal katman tarafından devrim umudu ve isteği ile desteklenmiş olmasından dolayı gerçekleşmiş saymakta, şöyle demektedir: "Büyük bir içtimaî tabakanın memnuniyetsizliğinin iktidara getirdiği Musa'yı gördük; içinde Rumeli'nin hem hristiyan ve hem de müslüman unsurunun birleştiği hareketinin nasıl inkılâpçı bir karakter taşıdığını gösterdik". Buna göre, Musa Çelebi, Bedreddin'i Kazaskerliğe hiç de *bilmeyerek* atamış görünmüyor.

Musa Çelebi'nin ölümü ve Mehmet Çelebi'nin başa geçmesi üzerine (1413), Şeyh Bedreddin sürgüne gönderildi, 1 000 akçe aylıkla İznik'de oturması buyuruldu. Burada da yapıtlar vermekten, düşüncelerini yaymaktan geri durmadı. Halîfeleri (vekilleri) olarak görevlendirdiği kişiler de yandaş kazanma, ayaklanma hazırlama çalışmalarını Batı Anadoluda yürütmekte idiler. Bunların en önemlileri, Börklüce Mustafa ile Torlak (=Kalenderî Dervişi) Kemal'dir. Börklüce Mustafa, İzmir'in batı yakınlarında, ucunda Karaburun kasabasının bulunduğu yarımadada; Torlak Kemal, Manisa'nın Alevî Türkmenleri arasında çalışıyordu [19]. Bedreddin'in kendisi de, zamanı uygun görünce, hacca gideceğini öne sürerek İznik'den ayrıldı; Kastamonu, Sinop, Kefe, Eflâk (güney Romanya) üzerinden Tuna boyuna, Silistre, Dobruca ve Deliorman yöresine geldi, Deliorman'daki Alevî Türkmenler arasına yerleşti.

16] *Paul Wittek,* Ankara bozgunundan İstanbul'un fethine kadar (Türkiye Yayınevinin 1971'de İstanbulda yayınladığı "Batı dillerinde Osmanlı Tarihleri" adlı kitap içindedir, s. 53-80; çeviren: Muallâ Süerdem), s. 69 sonu.

17] *Paul Wittek,* a.g.e., s. 70.

18] *Paul Wittek,* s. 74.

19] Önemle anımsanmalı ki Anadolunun Türkleşmeye başlaması sürecinin ilk yüzyıllarında bulunuluyordu ve Anadolu Türkleri toplumunun ezici çoğunluğu, Alevî Türkmenlerden oluşuyordu. Müslüman kesimde sünnî'liğin ağırlık kazanması, ancak Yavuz Sultan Selim'in tüm devlet ağırlığını o kefeye koyması ve Arap yahut Araplaşmış ülkelerin fethedilip devlet ülkesi kapsamına alınması üzerine gerçekleşmiştir. İslamlaşma-Türkleşme sürecinin ilk yüzyıllarında, "islâmlaşıp Türkleşen" Anadolunun hristiyan kitleleri de, kendilerine hiç uzak bulmadıkları, Alevî, özellikle Bektaşî inanca geçmiş, geçmekte idiler. *Dimitris Kitsikis* (Türk-Yunan İmparatorluğu adıyla Türkçeye çevrilen yapıtında, s. 40-41) bunu özenle vurguluyor.

Bedreddin ve onun halifeleri, yalnız (Baba İlyas'ın ve onun halîfesi Baba İshak'ın, sonra da Baba İlyaş halîfelerinden bir diğerinin, Hacı Bektaş Velî'nin yaydığı türden) birleştirici, bağdaştırıcı, toplayıcı bir dinsel inanç [20] yaymakla kalmıyor, çok daha önemlisi, değişik, sosyal adaletçi bir toplum düzeninin, "hakça düzen"in propagandasını yapıyorlardı. Her soydan, her inançtan yandaşlar onlara katılıyordu. Börklüce Mustafa tutsak edildikten sonra Ayasluk/Selçuk'a götürüldüğünde, onu ve yoldaşlarını orada görüp kendileriyle konuşan Rum tarihçi *Doukas,* Börklüce Mustafa'nın, kadınlardan başka herşeyde paylaşma ilkesini savunup yaydığını açıkça söylüyor. Çok dikkate değer ki, daha sonraki bir devrimcinin, Pîr Sultan Abdal'ın idamına yol açan suçlamalar arasında Bedreddinci olmak suçlamasının da bulunduğunun kanıtı niteliğinde bazı belgelere, Başbakanlık arşivinde rastlanmıştır [21].

Bedreddin'in, ayaklanma sırasında, başka yere değil de Balkanlara, Deliorman'daki Alevî Türkmenler arasına gitmesi, anlaşılıyor ki, nedensiz değildi. O aralık Balkan Yarımadasının güney bölümünde, özellikle Trakya'da, yakın geçmişin büyük bir sınıfsal ayaklanmasının anıları henüz pek tazeydi. Daha 60-70 yıl önce bu yörede, Edirne'den başlayarak, büyük arazi sahiplerine, soylulara, zenginlere karşı esnaf ve yoksul halk bir sınıfsal savaşıma girmiş, çıkan ayaklanma bütün Trakya'ya yayılmış, Selânik bu ayaklanmanın ikinci merkezi olmuş ve tüm bölgede zenginler, ileri gelenler öldürülmüştü [22]. Ayaklananlara *zelot'lar* deniyordu. İmparator Kantakouzenos bu ayaklanmayı büyük güçlükle ve dostu Aydın Oğlu Umur Beyin yardımıyla bastırabilmişti (1347).

20] Bedreddin'in dinsel öğretisi, onun temel yapıtı olan, Vâridat'da (bkz. yukarıda dn.12'de anılan, *Timuroğlu*'nun yapıtı içindeki Türkçe çeviri) açıklanmaktadır. Vâridat, sözcük anlamı yönünden, "Gelenler" (buradan, keza: Gelir, gelirler) demektir. Ancak, Bedreddin'in yapıtının adında, "İçe dolan esintiler", yâni Bedreddin'in içine doğanlar anlamındadır. Sözcüğün buradaki anlamını, *Hilmi Yavuz* (Bedreddin Üzerine Şiirler, Cem Yayınevi, 2. bsl., İstanbul 1976, s. 9), pek ustaca bir sözcük oyununda, hem o anlamı hem Bedreddin'in yapıtının öz adını kaynaştırarak, şöyle belirtmiştir: "buyur otur/şeyhim/ samanyollarının ılık sedirine uzan/uzun, görkemli ve sof/yüzünü bizden yana döndür/bize buğdayın ateşini/gözlerin timârını/*ve hüznün vâridatını anlat*"

Bedreddin'cilerin, islâmın temel taşı olan "Tanrı birdir ve Muhammed Tanrının Resûlüdür (=gönderdiği görevlidir)" tanımasını (ikrarını) yapmadıkları, "Tanrı birdir" demekle birlikte, "Muhammed Tanrının Resûlüdür" demekten kaçındıkları hakkında kanıtlar vardır (*Vecihi Timuroğlu*, s. 68'deki yollamaya göre, *Şerafettin Yaltkaya*, Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedrettin, İstanbul 1924, s. 67). Gerçekten, erken Osmanlı dönemi tarihçilerinden *Şükrullah*, Behçet üt Tevarih'inde açıkça bu iddiada bulunur (*Nihal Atsız* tarafından "Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi" başlığıyla yayınlanmış metin, İstanbul 1939, s. 36).

Buna karşılık, Bedreddin'in toplumsal düzendeki arayışı, Vâridat'ta anlatılmaz.

21] *Vecihi Timuroğlu*, s. 27, 55, 65.

22] *Semavî Eyice*, Bizans devrinde Edirne ve bu devire ait eserler (TTK Ankara 1965 yayını "Edirne" adlı kitap içinde s. 39-76), s. 59-60.

Bedreddin ayaklanmasının, önce, onun halîfelerinden Börklüce Mustafa yönetiminde, Karaburun Yarımadasında çıktığını belirtmiştik. Yandaşlarının Dede Sultan diye andığı Börklüce üzerine, Osmanlı bağımlısı eski Bulgar Çar'ı Sisman'ın islâmlığa geçmiş, Osmanlı hizmetine girmiş, vâlilik gibi yüksek görevler yürütmekte olan oğlu Alexandr komutasında asker gönderildiyse de, çatışmada Alexandr yenildi ve öldürüldü. Saruhan (şimdiki Manisa ili yöresi) Sancak Beyi, Timurtaş Paşa oğlu Ali Bey de bozguna uğratıldı, zorlukla Manisa'ya kaçabildi. Çelebi Mehmet, bu kez, savaş deneyimi edinmesini istediği, delikanlılığa geçme yaşındaki oğlu Şehzade Murat (sonra, Padişah II. Murat) ve Başvezir Bayazid Paşa komutasında, büyük bir ordu gönderdi.

Osmanlının ordusu (I. Murat döneminde başlayan yeni düzenlemeyle, artık, hatta hayli zamandır, geniş ölçüde, fethedilmiş yerlerin islâm dininde olmayan halkının çocuklarından devşirilip islâm-Türk eğitimiyle yetiştirilmiş Yeni Çeri'lerden oluşuyordu), önce Manisa, İzmir, Narlıdere, Urla yolu boyunca, ayaklanmaya katılmış, kendisiyle çatışmaya giren halk savaşçılarını (büyük çoğunluğuyla, dinsel coşku içindeki Alevî-Türkmenler) "temizledi", Stylarios Dağı (Karaburun Yarımadasının güneyden kuzeye belkemiği durumunda olan dağ dizisi; bu ad, Rumcada "Direk, Destek direği" demektir) eteğine vardı, dağ dizisiyle (doğu yandaki) deniz arasında uzanan geçide, kıyı yoluna girdi [23]. Börklüce'nin komuta ettiği grupla savaştı. Neşrî'nin deyimiyle "mübalaga cenk olundu"[24]; çetin geçen ve Osmanlı ordusunun da çok ağır kayıp verdiği savaşta, ayaklanmacılardan birçoğu öldürüldü, kaçamayanlar, Börklüce'yle birlikte, tutsak alındı. O ve diğer tutsaklar, o zamanki adı Ayasluk, Ayasuluğ biçiminde söylenen (Rumca aslı, Ayios Logos) Selçuk kasabasına doğru yola çıkarıldılar. Bu yenilmişler topluluğunun, kimse görmesin diye kaçırılırcasına İzmir'den geçirilmeyip başka bir yol izlenerek Selçuk'a götürüldüğünü düşünemeyiz. Demek ki, yenilenler, zincire vurulanlar, daha sonra kurulmuş Narlıdere köyü ve kıyıdaki Yeni Kale/Sancak Kale arasındaki doğal yoldan geçirilip, İzmir üzerinden Selçuk'a götürüldüler. Rum tarihçi Doukas da, onları orada gördü, kendileriyle konuştu.

Bayazid Paşa, tüm tutsakları Ayasluk/Selçuk'ta sorguladı. Ayaklanmanın amacını, yöneticilerini öğrendi, sonra tüm tutsakları işkencelerle öldürttü. Börklüce'ye inanıp katılanlar, kendisinin gözü önünde boğazlandı; bunlar ölürken, Börklüce'nin mucîze gösterip kendilerini kurtarmasını bekliyor, "İriş (=Yetiş) Dede Sultan" diye

---

23] *Hammer*, A. Karahan metninde c.I s. 109; Çevik/Kılıç metninde c. II s. 421.

24] Börklüce'nin, bunca yandaşı ile, kendi kendine gidip, kapanın dibine kısılma konumunda bir yerde, Karaburun Yarımadasının ucunda veya oraya yakın bir yerde üslenmeyi yeğlemesi beklenemez. Tersine, batıda Çeşme'ye ve Sakız Adasına, doğu yakınlarda İzmir'e uzanan yolları denetleyebilecek bir yerde, şimdi sözünü ettiğimiz geçit girişinin hemen başında, Gülbahçe köyü gibi bir yerde, üslenmiş ve çatışmaya da orada girmiş olması gerekir.

bağırıyorlardı. Sonra, Börklüce, ellerinden, ayaklarından çarmıh'a (Çar-mıh, Farsçada Dört-çivi) çakıldı, daha doğrusu dört büyük çivi ile bir tahtaya çakıldı, deve üzerine konuldu, halk onu görsün ve Osmanlının yönetimine karşı ayaklanmaktan korksun diye o haliyle kent içinde dolaştırıldı, bu gösteriden sonra öldürüldü.

Aynı Osmanlı ordusu, Torlak Kemal üzerine, Manisa'ya doğruldu; ayaklanmacıları yenip dağıttı, çarpışmada çoğunu öldürdü, yakalayabildiklerini de sonradan astı.

Anadoludaki ayaklanmaların ezildiği duyulunca, Deliorman yöresindeki Bedreddin yandaşlarının pek çoğu kaçıp dağılmıştı. Oraya giden Bayazid Paşa, küçük bir çatışmadan sonra, en güvendiği, en yakınındaki bazı kişilerin hâinlik edip bağlayarak kendisine getirdiği Bedreddin'i, böylece, kolaylıkla yakaladı. O sırada Tesalya-Selânik yöresinde ayaklanma çıkaran (Osmanlı tarihçilerinin utanmadan yalan söyleyerek Düzmece dediği) kendi kardeşi Mustafa Çelebi ile savaşmak üzere Serez'de bulunan Sultan Mehmet'e gönderdi. Orada, Bedreddin, din bilginleri önünde yargılandı; Herat'lı Mevlâna Haydar adlı bir din bilgininin verdiği, söylenceye bakılırsa kendisinin de doğru bulduğu, altına mühürünü bastığı fetva üzerine, Serez çarşısında, bir dükkân önünde asıldı, ya da boğdurulup cenazesi orada sergilenmek üzere oraya asıldı (1420). "Bir nice günden sonra cünüb müridlerinden birkaçı gelüb defn etdiler. Şimdi dahi ol diyarda mürîdleri vardır" [25]. Kalıntıları, 1924'de İstanbula getirilmiş ve bir hayli sonra, 1961'de, Sultan Mahmut Türbesi avlusuna gömülmüştür.

V. Osmanlı devletinin yayılması süregidiyor; devlet, Roma İmparatorluğunun ardılı olmak iddiasında bir İmparatorluğa dönüşüyor

1. Rum İmparatorluğunun güçsüz kalıntısıyla Mehmet Çelebi dönemindeki dostluk son buluyor ve II. Murat, Rum devletiyle savaşa başlıyor

Musa Çelebi, Osmanlı devletinin Rumeli'ndeki parçasına egemen bulunduğu sırada, İstanbul'u kuşatmış, ancak alamamıştı. Onun bu tutumuna karşı, Rum İmparatoru da Mehmet Çelebi'yi desteklemiş, sonra Mehmet Çelebi yeniden birleşmiş Osmanlı devletinin başına geçince, aradaki dostluk süregitmişti. Hatta, Mustafa Çelebi'nin ilk ayaklanmasında başarısızlığa uğrayarak Selânik hisarına sığınması üzerine başgösterebilecek olan bunalım da, onurlu bir anlaşmayla çözüme bağlanmıştı. Bu anlaşmaya göre, yaşlı İmparator Manouèl ile genç ortak İmparator İòannès, Mustafa Çelebiyle yandaşı, Aydın Oğullarından, İzmir Oğlu Cüneyt Beyi Osmanlıya teslim etmiyecekler; ancak, bunları Rum devleti ülkesinde tutsak-konuk durumunda bulundurarak, Mehmet Çelebi yaşadığı sürece, özgür bırakmıyacaklardı; "bunların ağırlanma giderini karşılamak üzere" Mehmet Çelebi, İmparatorluğa her yıl yüklü tutarda para gönderecekti.

25] *Neşrî* Tarihi, Unat/Köymen metninde c.II s. 547.

Rumlar bu anlaşmaya dürüstlükle uydular ve konuklarını Lèmnos/Limni Adasında tuttular. Ancak, anlaşma, Mehmet Çelebi'nin yaşamıyla sınırlıydı. Bunu bilen Mehmet Çelebi, ölümünün yaklaştığını anlayınca, Rumlar Mustafa'yı bırakınca ortaya çıkacak kargaşanın önlemini almış, büyük oğlu Murad'ın Amasya'dan hemen çağırılmasını ve o gelinceye kadar ölümünün kimseye duyurulmamasını istemişti.

Bu dönemde Osmanlı ile Rumlar arasındaki dostluk ve güveni ortaya koymak bakımından pek anlamlı bir olay da şudur: Mehmet Çelebi, kendisi ölüp II. Murat başa geçer geçmez, yeni Sultanın, ilk iş olarak, kendi küçük kardeşlerini öldürteceğini biliyordu; onları kurtarmak için, Murat gelmeden küçük şehzadelerin İstanbula, İmparatorluk başkentine gönderilmelerini istemişti; ama pek çabuk öldü ve bu vasiyeti yerine getirilemedi. Onun ölümünü öğrenen İmparator, Mustafa Çelebiyle, Aydın Oğullarından İzmir Oğlu Cüneyt'i özgür bıraktırdı, hatta Gelibolu'ya çıkmalarını sağladı. Mustafa Çelebi, Osmanlı tahtına kendisi geçerse, devlet ülkesinin Trakya'daki ve Yunanistandaki bazı bölümlerini İmparatorluğa bırakacağı yolunda söz vermişti.

Rumların bu tutumu, II. Murat için ağır sonuçlara yol açtı. Çünkü, Mustafa Çelebi, kısa sürede, devletin Avrupa'daki bölümünde tartışmasız üstünlüğünü kurdu, başkent Edirne'de saltanat sürmeğe başladı. Sonuçta onu yenebilen ve öldürten Murat, bu nedenle, Rumlara düşman oldu, hemen İstanbul'u kuşatmaya girişti (1422). İmparator Manouèl, bu kez de, (Murat başa geçince kendisini öldürtecek diye korkarak, vâlisi bulunduğu eski Hamid Oğulları ülkesinden kaçmış, Karaman Oğulları Beyliğine sığınmış olan) bir diğer Mustafa Çelebi'yi, Murad'ın kardeşi olan Mustafa Çelebi'yi, ortaya çıkardı. Önce, onu kendi yanına, İstanbula getirdi ve ona, Murad'a karşı ayaklanırsa kendisini destekleyeceğini söyledi, sonra onu Anadoluya gönderdi. Karaman Oğlu ve Germiyan Beyi de Şehzadeyi kışkırtmışlardı. Genç Mustafa Çelebi, Bursa-İznik dolaylarında ayaklanma çıkardı ve Murat, İstanbul kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldı. Ne var ki, 14 yaşında bulunan Şehzadenin ayaklanması kısa sürede bastırıldı ve kendisi boğduruldu (1423).

2. Menteşe, Aydın Oğulları, Germiyan Beyliklerinin ülkeleri kesin olarak Osmanlı ülkesine katılıyor

Az sonra, II. Murat, devletinin Anadoludaki üstünlüğünü berkitme çabasına girdi. Menteşe Oğulları Beyliği üzerine yürüyüp, direniş görmeden, bunun ülkesini aldı (1425). Aydın Oğullarının sonuncusu, İzmir Oğlu Cüneyt Bey üzerine ordu gönderdi. Akhisar ile Salihli arasındaki savaşta Aydın Oğulları ordusu yenildi, Cüneyt kaçtı, Sisam Adası karşısında deniz kıyısında yüksekçe bir yerde olan ve Rumca kökenli adını da bu konumuna borçlu bulunan İpsili Hisarına [26] sığındı; fakat burada kuşatılınca teslim olmak zorunda kaldı, öldürüldü, Aydın Oğulları Beyliği tarihe karıştı (1426).

26] Şimdi, Doğanbey köyü. Seferihisar'ın 10 km. güneyindedir. Hisar surlarından hiçbir kalıntı günümüze ulaşmamıştır.

Germiyan Oğulları ile Osmanlı arasında iyi ilişkiler vardı. Bu Beylik, 1428'de II. Yakup Bey'in ölümü ve kendi ülkesini vasiyetle Osman Oğullarına bırakmış bulunması nedeniyle, Osmanlı devletine katıldı.

3. İstanbul'un ve yakın çevresinin Rumlardan alınması [27]

> Ey hasis Romalılar (=Rumlar)! Kundakçılar! Hâinler! Vatanınıza ihanet eden sizler! İmparatorunuz fakir idi ve gözleri yaşlı olarak sizden muhariplere ödesin ve onları toplasın ve onlar yardım etsin ve muharebe etsinler diye flori ödünç vermenizi rica etti, sizler ise yoktur ve fakiriz diye yeminle inkâr ettiniz! Fakat sonra Türk sizi yakaladığı zaman zengin bulundunuz; tarih önünde açıklanacağı üzere, Türk servetinizi aldı ve başınızı da kesti [28].

Sultan II. Mehmet, babasının ölümünden sonra, Karaman Oğulları Beyliği üzerine bir sefere çıkmak zorunda kalmıştı (1451) ve arkasının güvenlikte olmasını istediğinden, Rumlarla andlaşma yapıp, Çorlu'yu onlara bırakmıştı. Bu sırada Rum devletinin elinde, İstanbul'dan başka, Türkiye Trakyasında, yalnız Selymbria/Silivri, (bunun yakınındaki) Epibates/Bigados hisarı, Perinthos/Herakleia (Marmara Ereğlisi) ve bazı köyleri içeren, İstanbul-Ereğli arası kıyı; bir de, Salmydessos (Midye/Kıyıköy) ile Bizye'yi (Vize) içeren, İstanbul-Vize arası kuzey kıyı bölgesi kalmıştı. Yâni, Trakya'da, Doğu Roma İmparatorluğu uzantısı Rum devletinin elinde kalabilen ülke, artık, aşağı yukarı, bugünkü İstanbul ilinin Trakya yakasındaki parçası kadardı, onun dışına pek az taşıyordu; "*ve dahi Osmanlı diyarı arasında, nâzik bir sevgilinin yanağındaki ben misâlinde idi*" [29].

II. Mehmet, Karaman Seferinden dönüşünde, İstanbul kuşatmasının ön hazırlıklarına girişti ve o arada Rumeli Hisarını yaptırmaya başladı. Ürken ve barış sağlamak isteyen son İmparator Konstantinos'un gönderdiği elçilere, "Ben şehirden birşey almıyorum; şehrin, hendekten dışarı hiçbir yeri yoktur, bundan dolayı Boğazda kale yaptırmama mâni olmaya da hakkınız yoktur. Anadolu yakasındaki kaleler, burada oturan halk ... benimdir" yanıtını verdi ve Boğazda henüz kale yapılmamış boş yerlere varıncaya dek, İstanbul surları dışında tüm yöreyi kendi devletinin ülkesi saydığını açıkladı.

27] Dönemin tarihini anlatan her kitapta bu olaya geniş yer verilir. Bunlardan, görgü tanığı *Phrantzès*'in (söylenişi: Francis) yazdığı kitap özellikle önemlidir ve kitabın yalnız o bölümü, Türkçeye çevrilmiştir: *Francis*, Şehir Düştü, Bizanslı Tarihçi Francis'den İstanbul'un Fethi, çeviren Kriton Dinçmen, İletişim yayınları, 4. bsl. İstanbul 1995.

28] "16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi", yayına hazırlayan Şerif Baştav, DTCF yayını, Ankara 1973, s. 140.

29] *Tursun Bey*, Târih-i Ebu'l Feth, Ahmet Tezbaşar metni, s. 43. Ancak, bugünkü Yunanistan ülkesinde birkaç küçük parça, hâlâ Rum devletinin bağımlısıydı.

1453 yılında, 6 Nisan günü İstanbul kuşatmasına girişilmesinden önce, Urban'ın dökümüyle yapılan dev topun güvenlik içinde oraya getirilebilmesi için, Karaca Paşa komutasında 10 000 kişilik bir birlik, Edirne'den, Rumlar elindeki son kasabalar, hisarlar üzerine gönderildi ve direnişi sürdüren Silivri dışında tüm hisarlar, kaleler, ya çarpışmayla alındı, ya da çarpışmasız teslim oldu.

İstanbul savunucularının sayısal gücü, hem gülünç hem acıklı düzeyde idi. Kent nüfusu o sırada 50 000 dolaylarındaydı [30]. İmparatorluğun ordusu, yalnız 4 973 kişiden ibaretti [31]; yabancılardan gelmiş yardımcı birliklerdeki savaşçıların toplamı da 2 000 idi [32]. Yabancı savaşçıların özü, kuşatmanın başlamasından hemen önce, Giustiniani komutasında, 2 kadırga ile gelmiş 700 Ceneviz askerinden oluşuyordu; bu 700 askerin 400'ü ağır donanımlı, zırhlı savaşçı; 300'ü ise denizci idi.

Kentte, Osmanlı'ya karşı savaşan küçük bir Osmanlı birliği de vardı. 1289 yılında Sultan Murad'ın şehit edilmesinden hemen sonra Kosova Savaşı alanında, yeni Sultan Yıldırım Bayazid'in buyruğuyla kardeşi Yakup Çelebi'nin öldürülmesinden beri uygulanan ve din adamlarının islâma uygun saymak, fetva ile onaylamak zorunda kaldığı bir ilke gereğince, başa geçen Sultan, hemen tüm erkek kardeşlerini ve onların erkek soyunu öldürttüğünden [33] Orhan adlı bir Osmanlı Şehzadesi, İstanbula sığınmıştı [34]. Fâtih'in çağdaşı, onun adamı olmuş, onun tarihini yazmış Kritoboulos, yapıtında [35], "Orhan, Mehmed'in amcası, Osmanlı Şehzadesi..." diyor. Bu Şehzade'den, Doukas da söz eder [36]. Onun yanında da kendisine bağlı, kendi komutasında birkaç yüz savaşçı bulunuyordu.

30] *Franz Babinger*, Mehmet the Conqueror and His Time, Princeton University Press, New Jersey 1978, s. 83.

31] *Phrantzès*, Kriton Dinçmen çevirisinde s. 52; *Babinger*, s. 83.

32] *Phrantzès*, aynı yer.

33] Oysa böyle bir ilkenin ne Kur'anda ne de Sünnet'te (Muhammedin herhangi bir hadîs yahut uygulamasında) yeri vardır. İslâm, hiçbir insanın ya da kurul'un, hatta bir ulusun tümünün, uygulanacak hukuk kurallarını yaratmasına izin vermez; islâm hukukunun temel taşı budur. Böyle iken, daha önce kurulmuş islâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı devletinde de, islâm hukukunu uyguluyor olmak iddiasında bulunulurken, insanlarca konmuş hukuk ilkelerinin var olageldiğinin çok ilginç bir örneği.

34] Yanında kendisine bağlı kaç Türk bulunduğu kesin güvenle saptanabilmiş değildir.

35] *Kritoboulos*, History of Mehmed the Conqueror, İngilizceye çeviren Charles T. Riggs, Greenwood Press yayınevi, Connecticut 1970, I 248 (İngilizce çeviride s. 74).

36] *Doukas*, 40 (Mirmiroğlu'nun Türkçe çevirisinde s. 186 başı).

Kritoboulos'un verdiği bilgiye bakılırsa, "Orada Rumlardan ve yabancılardan, söylendiği üzere, gerek bütün savaş boyunca gerek kentin ele geçirilmesi sırasında, toplam olarak, erkek, kadın, çocuk, hepsi hepsi 4 000 kişi öldü; 50 000'den az fazlası tutsak-köle edildi; tüm ordu (Osmanlı ordusu-Umar) içinde ölenler de 500 kişi kadardı"

Bütün kuşatma boyunca İstanbulda bulunan ve o sırada gördüklerini, duyduklarını anlatan Venedikli aristokrat Barbaro [37], savaşta ölen, Türklere tutsak düşen ya da Türkler kente girdikten sonra gemiyle kaçabilen Venediklilerin tek tek adını göstererek listelerini veriyor. Venediklilerden ölenler 5, tutsak düşüp sonra kurtulmalık parası karşılığında bırakılanlar 29, kaçabilenler (Barbaro ile birlikte) 33 kişi idiler.

Kente saldıran Osmanlı askerinin ise yalnız savaşçı bölümünün en az 200 000 - 300 000 kadar olduğu kesindir. Kritoboulos, kent kuşatıcılarının, yanlarında bulunan hizmetkâr, esnaf vb. kişiler sayılmaksızın, 300 000'den fazla olduğunu söylüyor; Phrantzès ise, Fâtih'in 420 savaş gemisindeki leventler yahut deniz piyadeleri vb. dışında, yalnız kara ordusunu 258 000 kişilik gösteriyor. Kritoboulos'un yapıtı, Fâtih Mehmed'e adanmış ve ona sunulmuş, yâni onun tarafından okunmuştur. Dolayısiyle, Fâtih Sultan Mehmet gerçekte 300 000 savaşçı çıkararak ölçüsüz bir sayısal üstünlükten yararlanmış olmadığı halde onun başarısını küçültecek yolda Kritoboulos'un şişirme bir sayı vermiş bulunması beklenemez.

Bir avuç savunucusundan çok, nice kuşatıcının düşlerini kırmış güçlü surlarına ve ayrıca, Panayia'nın (Meryem'in) göndereceği meleklere güvenen İstanbul, o çağın yeni korkunç silâhı olan büyük toplara karşı, iki ay'a yakın süre direndikten sonra, yenik düştü. Osmanlı, İstanbul kuşatmasında surlara karşı pek çok top kullanmıştı; bunların kimi o kadar büyüktü ki, böylelerinin her birini ancak 40-50 çift öküz, ya da 2 000'den çok adam çekebiliyordu [38].

37] *Niccolo Barbaro,* Kostantiniye Muhasarası Ruznamesi, İstanbul Fethi Derneği yayını, İstanbul 1953.

38] *Uzunçarşılı,* Osmanlı Tarihi c.I, 4. bsl., s. 472 dn. 6. Fâtih'in İstanbul kuşatmasında kullandığı toplar üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. *Gustave Schlumberger,* Récits de Byzance et des Croisades, Librairie Plon, Paris 1923, s. 188-205: "Les canons du Sultan Mahomet II au siège du Constantinople en Avril et Mai 1453". Halic'e gerilen (şimdi bir parçası İstanbul'da, Askerî Müze'deki) ünlü zincir konusunda bkz. *Rodolphe Guilland,* La chaîne de la Corne d'Or (Paris'te Presses Universitaires de France yayınevinin 1959'da yayınladığı Etudes Byzantines adlı kitap içinde s. 263-297).

VI. Osmanlı'nın Türk ağırlıklı egemenliğinin tüm Türkiye'yi kapsaması; 1453 sonrası dönemdeki gelişmelerin özeti

1. Fâtih Mehmed'in Sultan'lık yıllarında [39]

Yunus Paşa, Sakız Adasına da egemen olan Ceneviz ailesinin elindeki Yeni Foça üzerine, 1454'de, donanmayla sefer etti ve karaya çıkarma yaptı; kentçik, anlaşmayla ona teslim oldu [40]. Aynı donanma, 1455 yılı sonunda, (Eski) Foça önünde göründü; Ceneviz'ler, 24 Aralık 1455'de, tüm hristiyanlar için yılın en kutsal gününde, direnmeksizin kenti teslim ettiler. Yine Ceneviz yönetimindeki Ainos/Enez ile İmbros/Gökçeada, 1456 yılında, aynı komutanın donanmasına teslim oldular.

Trabzon ve yakın çevresindeki Rum devleti; önceleri, Anadolu Türkmen Beylikleri gibi, İlhanlı Moğol devletinin bağımlılığını üstlenmiş olarak, daha sonra da, evlenme yolundan hısımlık kurduğu Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan'ın koruyuculuğuna sığınmış olarak, varlığını sürdürebilmişti. Ancak, 1461 yılında, karadan ve denizden üzerine gelen Osmanlı'ya, önemli bir direniş gösteremeden teslim oldu. Bu devletin bağımlısı olup hem sapa ve dağlık yerde, hem de Akkoyunlu ülkesi içinde kalan (şimdi Gümüşhane iline bağlı ilçe merkezi) Torul, Osmanlı egemenliğine son düşen Rum hisarı oldu ve Akkoyunlulara karşı 1474'de kazanılan Otluk Beli yengisinden [41], hatta 1478'de Uzun Hasan'ın ölümünden *sonra* Osmanlılarca alındı. Buna karşılık, ilkçağın Koloneia'sı Şebinkarahisar, Otluk Beli Savaşından az sonra, üzerine yürüyen Fâtih'e teslim olmuştu.

Amasra, Trabzon'dan az önce, Fâtih'e teslim olmuştu. Bu kent üzerine yürüyen Osmanlı ordusunun başında Fâtih'in bulunup bulunmadığı; daha doğrusu, ordunun Amasra'yı Fâtih komutasında olarak Trabzon üzerine gidiş seferi sırasında teslim almış

39] Bu dönem hakkında temel kaynakça da *Kritoboulos, Tursun Bey, Babinger*'in daha önce andığımız yapıtlarıdır. Ayrıca bkz.*Vl. Mirmiroğlu*, Fâtihin Donanması, İstanbul Belediyesi yayını, İstanbul 1946; *Selâhattin Tansel*, Osmanlı Kaynaklarına Göre Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti, TTK yayını, Ankara 1953.

40] Yeni Foça daha önce, şap cevheri çıkarılan bir dağın eteğinde, cevherin satılacak şap hâline gelmek üzere işlendiği ve ihraç olunduğu adsız bir işyeri ve iskele iken, Mehmet Çelebi'nin ölümünü izleyen dönemde, Ceneviz'lerce (gerekirse sığınacakları bir hristiyan kalesinin varlığında yarar gören yöre hristiyanlarının yardım ve desteğiyle) bir kale-kentçik durumuna getirildi. Buralarda Ceneviz egemenliği, 1346'ya dayanıyordu; o yıl, İoannes Kantakouzenos döneminde, Rumlar arası iç savaştan yararlanan Ceneviz komutanı Vignoso, (Eski) Foça'yı ve yakınlarını işgal etmişti.

41] Otluk Beli Savaşı, Erzincan ile Bayburt arasında aşağı yukarı orta yerdeki ovada yapılmıştır.

bulunup bulunmadığı tartışmalıdır [42]. Kent, teslim olmadan önce, (Rum devleti adına) Ceneviz yönetiminde idi; tarihsel bölüm, günümüzde de, o dönemin yapıtları, kalıntılarıyla doludur.

Osmanlılar bu arada, önce 1468-1472 arasında, sonra 1474'de yapılan savaşlarla, Karaman Oğulları Beyliğini ortadan kaldırmış ve ülkesini almışlardır.

2. Yavuz Selim'in Sultan'lık yıllarında [43]

Yavuz, 1512 yılında taht'a geçtiğinde, Erzurum ile, Fırat doğusunda kalan Anadolu bölümü, Akkoyunlular'ın yerini alan, Türkmen kökenli Şah'lar yönetimindeki Safevî devletinin egemenliğinde idi ve o sırada devletin başında Şah İsmail bulunuyordu.

Yavuz, bu devlet üzerine ünlü seferini 1514 yılında yaptı ve Sivas, Hafik, Koyulhisar, Suşehri, Erzincan, Tercan, Erzurum, Eleşkirt, (Doğu) Bayazid yolunu izledi. Büyük çatışmaya tanık olan Çaldıran sahrası, Türkiye-İran sınırı yakınında, ama bugünkü İran ülkesindedir ve (Doğu) Bayazid ile onun güney ilerisindeki Muradiye arasında yer alan Çaldıran kasabasının adı, yanlış sanıya yol açmaktadır; savaş orada olmamıştı.

Çaldıran Savaşını Osmanlılar kazanınca, Doğu Anadolu'nun Safevî bağımlısı bölümleri, Osmanlı bağımlılığına girdiler.

O sırada, Anadoluda eski Dulkadır Oğulları ve Ramazan Oğulları Beyliklerinin ülkeleri kapsamında olan yöreler, yâni Fırat'ın Divriği dolaylarından başlayarak batı kıyıları ile yakın yerler, o arada Divriği, (Eski) Malatya, Adıyaman, Antep, Adana, Tarsus, Antakya, Çerkes soyundan Memlûkler (=Kölemenler) yönetimindeki Mısır-Suriye devletinin egemenliği altındaydı. Yavuz, 1516'da başlayan ve 1517'de son bulan savaş seferinde o devleti yıkınca, Anadolunun bu parçalarında da Osmanlı egemenliği kuruldu.

Kuzeydoğu Anadoluda ise, Bayburt, İspir, Tortum, Livana/Livane (Yusufeli-Artvin yöresi), Oltu, Ardanuç, Şavşat, Göle, Ardahan, Gürcülerin elindeydi ve bu yörelerin yönetimini, Gürcüleşmiş Kuman (Kıpçak) Türklerinden gelme ortodoks hristiyan Atabek'ler yürütüyordu. Osmanlılara komşu Atabek'lerin en önemlisi, Mirza

---

42] *Semavî Eyice,* Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayını, Ankara 1965, s. 35.

43] Doğu, güneydoğu, kuzeydoğu doğrultularında yayılma, özellikle Yavuz ve Kanunî dönemlerinde gerçekleşmiştir. En az bilinen, Kafkasya doğrultusunda yayılma üzerine çok ayrıntılı bir monografi olarak bkz. *Fahrettin Kırzıoğlu,* Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi (Erzurum) Edebiyat Fakültesi yayını, Ankara 1976.

Çubuk, 1512'de Osmanlı bağımlılığını üstlendi ve hatta Yavuz'un 1514 Çaldıran seferinde, İspir hisarını ona teslim etti.

3. Kanunî Süleyman'ın Sultan'lık yıllarında

Bitlis, Ahlat, Muş, Hınıs yörelerinde etkin olan Kürt Beyi Şeref, Osmanlı bağımlılığından çıkıp Şah Tahmasb'a bağlandı ve ondan, "Kürdistan Beylerbeyi Şeref Han" sanını aldı. Fakat üzerine gelen, Ulama Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ve bu orduyla birleşen Osmanlı yandaşı Kürt Beyleri, o arada Rojeki boyundan Kisani'li Budak Bey, 27 Eylül 1533 günü, Şeref Han'ı yendiler, tüfek kurşunuyla yaralanan Şeref Han öldü ve başı kesildi.

1534'de, Sadr-ı âzam İbrahim Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Amid/Diyarbakır'da toplandığı sırada Van Gölü çevresinin Kürt Beyleri de gelip Osmanlı'ya bağımlılıklarını bildirdiler, savaşçılarıyla birlikte orduya katıldılar. Ordu, Bingöl yaylâklarından geçerek kuzeydoğuya ilerledi; daha önce boyun eğmemiş olan Akhtamar Adası, Erciş, Adilcevaz, teslim oldular.

1536'da Osmanlıların ilk Erzurum Beylerbeyi, Dulkadır Oğlu Mehmet Paşa, Gürcistan üzerine sefer edip Gürcü Atabek'ler ordusunu Mamruvan (şimdi, Narman) önünde bozguna uğrattı, Oltu ve Penek hisarlarını aldı; ertesi yıl, Livana/Livane'yi (Yusufeli-Artvin yöresi) ele geçirdi.

1553'de, Van Beylerbeyi Çerkes Sarı İskender Paşa, yine Gürcü Atabek'ler ülkesine sefere çıktı, Ardahan ile Şavşat'ı fethetti.

Kürt Beylikleri üzerinde Osmanlı egemenliği sağlama bağlanınca, şanlı Eyyubî devletinin son kalıntısı, Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) Eyyubî Beyliği de bağımsızlığını yitirmiş oldu [44].

44] Eyyubî devletinin kurucusu Salâheddin Eyyubî, Büyük Selçuklu Sultanlığı bağımlısı Musul Atabeyleri Zengî'lerin bir komutanı olarak yetişmişti. Dedesi (babası Eyyub'un babası) Mervan oğlu Şadi, Azerbaycan Kürt aşiretlerinden biri olan Revadî'lerin Beylerindendi. Ancak, ailenin daha Eyyub döneminde hayli Türkleşmiş olduğu, bu kişinin 4 oğlundan yâni Salâheddin'in 3 kardeşinden birinin Seyf el islâm Tuğ-Tigin diye, bir diğerinin de Şemseddin Turan Şah diye anılmasından anlaşılıyor. Salâheddin, Mısır Fatimî devletinde, amcası komutan Şirkûh'un ölümünden sonra, onun yerine, güçlü adam durumunu kazandı. Önce, bu durumdan yararlanarak, Mısır'da Fatimî egemenliğine son verdi (1171), sonra da savaşla Kuzey Suriye'de Zengî'lerin elinden yönetimi aldı (1175). Suriyedeki Beylikler, 1183'de onun egemenliğini tanıdı. 1187'de Haçlı ordusunu yenerek Kudüs'ü ele geçirdi. 1193'de Şam'da öldü. Ölümünden sonra çocukları, kardeşleri, üstünlük çekişmesine girdiler, kurduğu devlet bölündü. Güneydoğu Anadoluda, Meyyafarıkîyn/Silvan ve Hısn-ı Keyfa'da (Hasankeyf), Eyyubî ailesinin birer kolu Beylik kurdu. Mısır'daki Eyyubîler egemenliği, kısa sürede, Eyyubî'lerin kendi Memlûk/Kölemen subay ve askerlerince yıkıldı (1252 dolaylarında). Anadoludaki Eyyubî Beyliklerinden Silvan'dakine, 1260'da Moğollar; Hasankeyf'dekine, 1534'de Kanunî Süleyman son vermiştir.

Silvan'daki Beyliğin Moğol istilâsı döneminde son bulmasına rağmen bu yörede etkinliğini yüzyıllarca sürdüren Eyyubî Oğulları, 1507'de oradan kaçarak Yavuz Sultan Selim'e sığınmışlar, Trabzon'un Maçka'sına yerleşmişler ve onların soyundan gelenler, soyadı yasası çıkınca, Eyuboğlu soyadını almışlardır.

Batı Anadoluda, Mehmet Çelebi'nin verdiği izinle St. Jean Şövalyelerinin yaptığı ve üs edindiği Petrum/Bodrum Kalesinin, Kanunî Süleyman tarafından, Rodos Seferi sırasında, 1522 yılında, Şövalyelerin elinden alındığına değinmiştik.

4. III. Murad'ın Sultan'lık yıllarında

Bugünkü Türkiye ülkesinde Osmanlı eline geçmiş son parçalar, Ağrı ili yöresi (1578'de); Kars'ın Posof, Çıldır yöreleri (yine 1578'de); Arpaçay, Digor, Kağızman yöreleri (1579'da) ve Tuzluca, Iğdır, Aralık yöreleri (1583'de) olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKLERİ ULUSUNUN OLUŞMASI SÜRECİNDE, BU SÜRECE KATKIDA BULUNAN ÖĞELER (TÜRKİYE TÜRKLERİ ULUSUNUN SOY VE KÜLTÜR KÖKENLERİ)

BİRİNCİ ALT BÖLÜM

SOY KÖKENLERİ (SÜRECE KATILAN ETNİK TOPLULUKLAR)

§ 8. Giriş

I. Ulusların soy birliğiyle değil, kültür birliğiyle oluştuğu

Uluslaşma, bir kültür olgusudur; toplum bireylerinin, ulusal kültür oluşturucu öğelerden (dil, dinsel inanç, yaşam biçimi, görenekler ve gelenek kuralları, giyim biçimi, beslenme yöntemleri, müzik vb.) tümü yahut çoğu yönünden, *geniş ölçüde* ortak özelliklerde bulunmaları durumu [1] gerçekleştiğinde, ortaya çıkar. Bu gerçekleşmenin son yüzyıllarda yapay yöntemlerin, hatta yalan dolanın, asılsız inançlar yaratmakla sözde bilinçlendirmenin etkisiyle hızlandırılmakta, güçlendirilmekte olması, toplumbilimsel olarak ulus'ların varlığını inkâr etmeye yol açamaz.

Bir toplumun uluslaşması için, o toplum bireyleri arasında kandaki gen'ler açısından, dış görünüş (saç rengi, göz rengi, boy, kafatası ölçüleri vb.) ortak ırksal özelliklerin var olması asla gerekmez ve var olması, kendi başına asla yetmez [2].

Bu söylenenlerin doğruluğunu kanıtlamak için, insanlık geçmişinden sayısız örnek gösterilebilir. En belirgin bir örnek ve kanıt olmak üzere, bugün Araplığa en büyük bir bağlılıkla sahip çıkan Suriye'lilerin, Irak'lıların, Mısır'lıların Arap kimliği edinmesini inceliyelim.

1] Evrensel diyalektik ilişkiler içinde şu ya da bu konuda etkilenme, zorunlu olarak, her bir yörede, ya da aynı yöredeki birtakım nüfus bölümleri içinde, az çok değişiktir; bu nedenle, kültürün her öğesi bakımından, belli yörelere ya da belli halk kesimlerine özgü ayrılıklara, özelliklere rastlanması da kaçınılmazdır.

2] Dikkat edilsin; insanlarda, saydığım yönlerden, ayrı ırksal özellikler bulunduğu gerçeğini inkâra kalkışmak gibi bir saçmalığa düşüyor değilim.

İslâm, Arap soyunun ve kültürünün öz yurdu Arap Yarımadasından sonra ilk olarak, Doğu Roma İmparatorluğundan fethettiği Suriye, Mısır ülkesine ve İran'dan fethettiği Irak yöresine, ayrıca İran'ın kendisine yayıldı. Kendine özgü çok güçlü bir kültürü olan İran, kılıç zoruyla islâmlaştırılmasına rağmen, asla Araplaşmadı. Buna karşılık, Suriye, Mısır, Irak, hızla Araplaştı. Bu Araplaşma, kesinlikle, Arap öz yurdundan milyonlarca göçmen Arabın çıkıp gelmesi, yayılmasıyla gerçekleşmiş değildir. O ülkelerde Arap soyunun yerli halkla karışması, önemsenemiyecek ölçüdedir [3]. Ne var ki, buraların hristiyanlık dönemindeki yerli dilleri, tıpkı Arap dili gibi, semitik diller ailesinden idi yâni Arap diline çok yakındı [4]. Bu nedenle ve üstelik Arapça, Halifeler Devleti yönetiminde, devlet yöneticilerinin dili, Kur'an dili, hacı hoca takımının dili olduğu için, halk büyük bir hızla Arapçayı öğrendi ve Arapça konuşmaya başladı. Bu gelişmeyi, biraz da devlet zorladı. Abdülmelik zamanına kadar islâm devletinde, resmî dairelerde defter tutulması, yazışma yapılması yerel halkın diliyle olurdu, bu dili bilen yerli memurlar eliyle işlem yürütülürdü. Örneğin, Mısır'da resmî işlerde, yerli dil olan Kıptî dili kullanılırdı, devlet görevlileri de Kıptî idiler [5]. Abdülmelik, devlet ülkesinin her bölümünde resmî dil olarak Arapça kullanılmasını buyurdu. Böylece Arapçanın yayılması olağanüstü hızlandı [6].

Arap dilinin yayılması dışında, Arap yönetimindeki Halifeler devletinin çevreye getirip yaydığı kültür, aslında Arap ulusunun öz kültürü değil; Semitik diller ailesinden Aram/Süryanî dilini konuşan etnik toplumun yâni kültür tarihçesinin zenginliği

---

3] *Maurice Lombard*, İlk Zafer Yıllarında İslâm, çev. Nezih Uzel, Pınar yayınları, İstanbul 1983, s. 18; *Robert Mantran*, İslâmın Yayılış Tarihi, çev. İsmail Kayaoğlu, İlâhiyat Fakültesi yayını, Ankara 1981, s. 193 ortası.

4] Örnek olarak, Suriye-Irak ve Güneydoğu Anadolu (özellikle Urfa dolayları) yöresine yayılmış Aram/Süryanî dili i ele alalım ve *Simon Atto* sözlüğünden seçilmiş birkaç sözcükle, bu dilin sözcüklerinin Arap diline ne kadar yakın olduğunu gösterelim: Süryanî dilinde Aho, Arapça âhi, "erkek kardeş"; Aloho, Arapça Allah, "Tanrı"; Anoşo, Arapça ve oradan Türkçe, İnsan; Asiro, Arapça ve oradan Türkçe, Esir; Arbein, Arapça Erbain, "Kırk"; Bayto, Beyt, Arapça Beyt, "Ev"; Bakro, Arapça Bakar, "Davar"; Beleod, Arapça Bilâ (Türkçede -sız); Bnoto, Arapçada ve oradan Türkçede, "Bina"; Dayro, Arapça Deyr, "Barınma yeri, manastır"; Dmo, Arapça Dem, "Kan"; Emo, Arapça Ümm, "Ana"; Gavzo, Arapça Cevz, oradan Türkçe Ceviz; Gaşro, Arapça Cisr, "Köprü"; Gomuşo, Arapça Camus, "Sığır" (bizde ise Camus/Camız, yalnız "Manda" anlamındadır) vb.

5] Türkiyede, Çingene vatandaşlarımızın Güney Mısır'dan geldiği yolunda yanlış bir inancın etkisiyle Kıptî sözcüğü özellikle Çingeneler için kullanılır. Oysa bu sözcük, eski Hellen dilinde Aigyptos (Aygüptos; şimdiki Yunanlılar bunu Egiptos diye okuyor, söylüyorlar) biçimine girmiş, Hellen kökenli olmayan sözcükle bağlantılıdır ve islâmlık öncesi Mısırlı'yı kasdeder.

6] *Bahriye Üçok*, İslâm Tarihi, Emevîler-Abbasîler. İlâhiyat Fakültesi yayını, Ankara 1968, s. 47.

yüzyıllar öncesine uzanan Aram halkınınki idi. Çöl Arabının, daha dokunur dokunmaz denecek kadar kısa süre içinde özümlediği ve sonra islâm kültürü diye yaydığı, fethedilen ülkelere taşıdığı bu kültür içinde, çölden gelme Arabın kendinden kattığı, öz malı olan şey yok gibiydi [7].

Bu koşulların, kent kültüründen yoksun, göçebe, akıncı Türkmenlerin gelip yayıldığı, ama özellikle kırsal alanlarına yayıldığı Anadoluda bulduğu çevre koşullarına ne kadar benzediğini görmemek olanaksızdır. Bir iki yüzyıl içinde Anadoluda oluşan görkemli Selçuklu Türkleri kültürünün, uygarlığının mayası, hiç kuşku götüremez ki, çadır ve göçebelik yaşamı sürdüren akıncı Türkmenlerin Anadoluya getirebildiği kendi kültür birikiminden pek çok daha geniş ölçüde olmak üzere, Anadolunun binlerce yıldan beri depolanmış kültür ve uygarlık birikimidir. Bu birikim, Anadolu tarihinin en karışık, en yoksul, en zor bir dönemi olan 1100'lu, 1200'lü yıllarda dahi, henüz yıkanmak âdeti bile olmayan haçlı Normanların, Frankların, Almanların gözünü kamaştıran bir birikim idi.

Gerek çağdaş uluslardan, gerek tarihte gelmiş geçmiş uluslardan *hiçbirinin*, yüzyıllar önce yaşamış bir ata-halk'ın katışıksız torunları olmayıp, tersine, tümünün, evrensel diyalektik etkileşim içinde sürekli, hiç kesilmeyen bir değişim, oluşum sürecinin ürünleri olduğunu kanıtlamak çabasına girmemiz, bizi şimdiki inceleme konumuzun dışına çıkarır. O nedenle, şimdi sözünü ettiğimiz konuda, Suriye, Mısır vb. "Arap" ulusları örnekleri dışında yalnız iki örneğe daha işaret etmekle yetinelim:

Çağdaş Yunan ulusu. Geçen yüzyılda yapılmış uzun tartışmalardan sonra kendisini Yeni Hellen'ler diye adlandırmakta karar kılmış, çağdaş Yunan halkının, ilkçağdan sonra özellikle Arnavutlar ve Slavlarla çok geniş ölçüde karışıp kaynaştığı, tarihle az çok uğraşan herkesin bildiği bir gerçektir [8]. Üstelik o halka, 1923 yılındaki Türkiye-Yunanistan azınlık değiştirme andlaşması öncesinde ve sonrasında, etnik açıdan ilkçağ Hellen soyu ile pek, ama pek az ilgisi bulunan, ortodoks hristiyan dininde yüzbinlerce Anadolu insanı da karışmıştır; bu kitlenin kendi içine karışmasından sonra Yunanistan nüfusu 6 204 674 olmuştu [9]. Yâni, bu son karışım dahi, çok önemli bir oranda gerçekleşmiştir.

7] *Maurice Lombard*, s. 18.

8] Bkz. *A. A. Vasiliev*, History of the Byzantine Empire, The University of Wisconsin Press, 1952 metninin yenilenmiş 1978 basımı, c. I, s. 212, 218, 240; *Steven Runciman*, Byzantine Civilization, Edward Arnold & Co, London 1936, s. 180; *Finlay*, s. 283-284; *Un ancien diplomate en Orient* (Doğuda hizmet görmüş eski bir diplomat) imzasıyla yayınlanmış ve 3. basımı Paris'te 1870 yılında Librairie de la Société des Gens de Lettres tarafından yapılmış olan, Les Grecs à toutes les époques (Tüm dönemler boyunca Yunanlılar) adlı kitapta s. 223-230.

9] *Nikos Svoronos*, Çağdaş Hellen Tarihine Bakış, çeviren Panayot Abacı, Belge yayınları, İstanbul 1988, s. 92.

Batı Orta Asya'daki Özbekler, vb.; Doğu Türkistanlılar. Bu gibi gibi çağdaş "Türk" uluslarının soy kökeni gerçekte Türk-Moğol karışımıdır. Bunların, Moğol öğesinin baskın etki gösterdiği bir karışım ürünü yeni uluslar olduğunu Faruk Sümer, en açık biçimde, vurgulamıştır [10]. Bunlara komşu olan Horasan, Fergana, Buhara dolaylarının "Türk"leri de, ortaçağdan (ve Anadoluya göç öncesinden) beri, Türk-İranlı karışımıdır [11].

II. Türkiye halkının, tarih boyunca, bir soy birliği göstermediği

Saf ırktan olmak, yâni bütün bireyleriyle katkısız olarak aynı ırksal özellikleri göstermek, eskiden aynı özelliklere sahip bulunmuş bir ata halk'ın ve sâdece onun çocukları olmak durumu, *tarih boyunca hiçbir ulusta* görülmemiştir. Dolayısiyle, şimdi hatta yüzyıllardır Türkiye denen ülkenin kapsamında da görülmemiştir ve görülemezdi.

Yukarıda, kitabımızın hatta Sunuş'umuzun ilk sayfasında bulunan açıklamaların gösterdiği üzere, daha tarih dönemlerinin başlangıcında bile Anadolu, bir uluslar mozayiği durumundaydı. İÖ 2. binyılda, yurdumuzda, halkın büyük çoğunluğunu, Hind-Avrupa dilleri ailesinden Luvi dilini konuşan dolikosefal (uzun kafalı) Luvi'ler ile, yine aynı dil ailesinden, bunların diline çok yakın diğer bir dil (Nesa dili, Hitit dili) konuşan, genellikle brakisefal (kısa-geniş kafalı) Hitit'ler oluşturmakla birlikte; Türkiyede, bunların yanı sıra, kimi yine aynı aileden bazı dilleri konuşan (Kaska/Gasga'lar, Pala'lar), kimi konuşmayan (Hurri'ler); kimi genellikle dolikosefal, kimi genellikle brakisefal nice ulus yaşıyordu. Hatta o çağda bile, bunlardan kiminin bir karışım ürünü olduğu gözlemlenebiliyor. Örneğin Hitit'ler, Kızılırmak büklümü yöresinin daha eski halkı olan, İÖ 2500 dolaylarının ürünü Alacahöyük buluntularını üretmiş, Hind-Avrupalı dil *konuşmayan* Hatti'leri özümlemişlerdi, artık ortada Hatti halkı kalmamıştı, Hitit'ler ise bunlarla karışmış bir halk olarak var idiler.

Ertesi binyılda, evrensel diyalektik etkileşimlerin, değişimin zorunlu sonucu olarak, bu İÖ 2. binyılın bütün kültürleri, bütün soyları, kesintisiz değişim-yeniden oluşum süreci içinde, yok oldu, ortaya bambaşka kültürler ve o kültürlerin ulusları çıktı: Thrak kökeni baskın olanlar (İÖ 1. binyıl Thrak'ları, Bithynia'lılar, Phrygia'lılar, bunlardan bir boy olan o çağın Ermenileri, Bebrykos'lar); Luvi kökeni baskın olanlar (Asitiwata/Karatepe vb. yerlerde tutunmuş, yanlış olarak Geç Hitit'ler denen, geç dönem Luvi'leri; Lydia'lılar, Mysia'lılar, Paphlagonia'lılar, Karia'lılar ve Leleg'ler, Lykia'lılar, Pisidia'lılar, Kilikia'lılar, Kappadokia'lılar, Lykaonia'lılar); İÖ 2. binyılın Hurri'lerine hiç değilse dil yönünden hısımlığı olan Urartu'lar; bugün Kürt etnik toplumunun yoğun bulunduğu yörede Xenophon'un rastladığı, soy kökenleri, dilleri ve kültürleri hakkında en küçük bilgiye sahip bulunmadığımız Kardukh'lar, ayrıca

---

10] *Faruk Sümer*, Oğuzlar, 3. bsl., s. 139.

11] *Zeki Velidî Togan*, UTTG, s. 83 sonu.

varlıklarını yine Xenophon'dan öğrendiğimiz ama soy kökenleri, dilleri ve kültürleri hakkında hiçbir şey bilmediğimiz, Kuzey Anadolunun İÖ 400 dolaylarındaki yaban halkları (Mariandyn'ler, Khalyb'ler, Taokh'lar, Phasis'liler, Skyth'ler benzeri halk, Makron'lar, Kolkhos'lar, Drila'lar yâni Drila/Torul yöresi halkı, Mossynoikos'lar, Moskhos'lar, Tibarenos'lar, Mares halkı vb.); ayrıca, anmadan geçilmesi olanaksız, Anadolunun kıyılarında belli odaklarda tutunmuş, ama yörenin Anadolulu yerli halkıyla da şu yahut bu ölçüde karışmış olan, ilkçağ Anadolu Hellen'leri!

Daha sonraki binyılda, yâni İS 1. binyılda, bunlar da silindi gitti; yeni kültürler ve bu kültürlerin belirlediği yeni uluslar oluştu. Bu yeni ulusların en yaygın ve devlet içinde (yâni Doğu Roma İmparatorluğu ve bunun geç dönemdeki uzantısı Rum İmparatorluğu içinde) egemen etnik öğe durumunda olanı, Rum ulusuydu. Ancak bu ulus, hemen şimdi göreceğimiz üzere, ırksal köken birliğinden kesinlikle yoksun bulunduğu gibi, yine Türkiyenin tek ulusu değildi; onun yanı sıra Ermenilerin, Süryanîlerin ve çok güçlü olasılıkla kıyıda köşede kalmış bazı yerli, eski Anadolulu toplumların kendi kültürleri, kendi ulusal kimlikleri vardı. Kürt etnik toplumunun da, bu dönemin hiç değilse son yüzyıllarında, şimdi yoğun bulunduğu Anadolu yörelerinde, bugünküne oldukça yakın bir kültürün sahibi olarak varlığını kabul etmeliyiz; çünkü Selçuklu'nun Türkmenleri, daha Anadoluya giriş öncesinde, o yörede Kürt etnik toplumunu bulmuşlardı.

III. Türkmen göçleri başlangıcında Türkiye halkının soy özellikleri ve ulusal kültürü

1. Rumlar

Türkiyenin ilkçağ halklarının hiçbiri, toplu olarak yurdundan çıkıp gitmedi; bireylerinin tümünü ya da çoğunu kurban eden bir kitle kıyımına uğramadı. Yunanistandan bugünkü Türkiyeye, ilkçağın erken döneminde, bazı kıyılarda belli odaklara yönelmiş "Hellen göçleri" yapılmış ise de, Anadolunun kıyılarında bile diğer yerlere ilkçağ Hellen'leri yayılmadı, hele Anadolu içlerine hiçbir zaman bir Hellen göçü gerçekleşmedi. Dolayısıyle, ortaçağdaki Rumlaşma süreci, yukarıda andığımız, ortaçağ başındaki Türkiye yerli halklarını ve bugünkü Türkiyeye ortaçağ boyunca Rum devletinin yönetimi yüzyıllarında kimi kendi isteğiyle gelip yerleşmiş kimi zorla yerleştirilmiş çeşitli etnik toplulukları kendi kazanında eritti, Rumlaştırdı.

Süreç, bir Rum ulusu yaratma noktasına geldiğinde, kendine Romaios/Romios (Rum) diyen bu karma soy kökenli halk, pek haklı olarak, kendisini *asla* Hellen saymıyordu. Kendisinin karmaşık soy kökenleri içinde ilkçağ Hellen'lerine düşen payın çok az olduğunun [12] bilincinde idi. Rum halk, kendine Hellen, Neo-Hellen yahut

---

12] Bu konuda bkz. *Steven Runciman*, s. 180.

Graikos/Grek değil, yalnızca, devletinin adına yollama yaparak, Romaios/Romios derdi ve üstelik, gerek ilkçağ Hellenlerini (hristiyan olmadıkları için), gerek kendi çağındaki, ilkçağ öz Hellen yurtları çekirdek bölümünün, artık Graikos/Grek diye anılan halkını (dağlı ve kaba saba, eşkiya saydığı için) hor görürdü: Tıpkı Selçuklu'nun, Osmanlının, Selçuklu ya da Osmanlı kentlisinin Türkmen'i, Türk'ü hor gördüğü gibi. Rum halk, özellikle İstanbul halkı, Hellen sözcüğünü, ya (Anna Komnena'da gördüğümüz üzere) ilkçağın çok tanrılı inanca sahip Hellen'leri için, ya da, kendi çağının (ortaçağın) Orta Yunanistandaki devlet ilinin (Hellas Thema'sının), kaba saba, haydut sayılan halkı için kullanırdı [13],

Diğer yandan, İmparatorluk ülkesinde, bu karma kökenli Rum ulusunun yanında, kendine özgü ayrı ulusal kültürlere sahip diğer birkaç topluluğun da bulunduğuna değinmiştik. Şimdi bunların başlıcalarını, ulusal kimlik ve soy kökeni açısından, gözden geçirelim. Göreceğiz ki, bunların soy kökeni de, Rumlarınkinden yahut bugünkü Türkiye Türklerininkinden daha az karmaşık değildi.

2. Ermeniler

Ermenileri ilk kez anan tarihçi, Herodotos'tur. Tarihin Babası, Kızılırmak'ın Armenia dağlarından çıktığını söyler [14]; Fırat'ın da kaynağını Armenia'dan aldığını [15], Armenia'nın Asur ülkesine göre üst (kuzey) yanda bulunduğunu [16], İran (Pers) İmparatorluğu yönetim örgütünde, başkente yılda 400 talenton gümüşü vergi olarak ödeyen 13. il (satraplık) kapsamında olduğunu [17], Armenia'nın Anadoludaki Kilikia bölgesi ile Anadolunun kuzeydoğu dışındaki Matien'ler Yurdu (=Media) arasında yayıldığını [18], ve en önemlisi, Armenios'ların, Phrygia'lılardan bir göçmen boy olduğunu, onlarla aynı geleneklere sahip bulunduğunu [19] belirtir. Phrygia'lılar, biliyoruz ki, İÖ 1200 dolaylarında Anadoluya akıp buradaki tüm uygarlığı geniş ölçüde kazıyan, Hitit devleti dahil hemen hemen bütün devletleri yıkan, Anadoluya yayılan, çapulcu, ilkel, yıkımcı Thrak kökenli yığınların, Anadoludaki daha eski halkla karışımı sonucunda, 400-500 yıl kadar sonra tarih sahnesine çıkan, Batı Anadolunun o

---

13] *George Finlay*, s. 184-185.

14] *Herodotos*, I 72.

15] *Herodotos*, I 180.

16] *Herodotos*, I 294.

17] *Herodotos*, III 93.

18] *Herodotos, V 49.*

19] *Herodotos*, VII 73.

dönemdeki en güçlü halkı ve kendine özgü, yüksek düzeyde bir uygarlığın sahibi kimliğiyle, tıpkı Anadolu Türkleri gibi, *Anadoluda oluşmuş* bir halktır. Herodotos'un söz ettiği dönemde, İÖ 5. yüzyılda, Phryg'lerin bir kolu durumunda olan ve Hellen'lerce Armenios'lar [20] diye anılan bu halk, tarih boyunca kesintisiz yürüyeduran diyalektik etkileşim süreci içinde, daha sonraki yüzyıllarda, binyıllarda da, kendi geçmişinden ve çevredeki halklardan etkilenerek değişti durdu, kendi çevresindeki halkları ve kendi geleceğini etkiledi durdu. Tıpkı Anadolunun Rumlaşmış halkı ve tıpkı çağımızın Türkiye Türkleri gibi o da, her zaman, kesintisiz bir etkilenme, yenilenme sürecinin o zaman noktasındaki ürünü oldu.

Ermeniler, yazıyı, Orta Doğunun diğer uluslarına göre, çok daha geç kullanmışlardır [21]. Ermeni yazısı, Ermeni din adamlarınca İS 400 dolaylarında (Süryanî yazısı temeline dayanan, eski İran Pehlevî yazısından geniş ölçüde esinlenilerek, ama onların tersine ünlü sesleri gösteren harfleri yâni sesli harfleri de bulunacak yolda ve Hellen yazısı gibi soldan sağa yazılmak [22] üzere) geliştirilmiştir; hemen o yüzyılda, Ermenice İncil'in yazılmasında kullanılmıştır [23].

Ermeni yazısının hemen hemen hiçbir harfi Arap, Süryanî, Hellen, Lâtin harfine benzemez [24]. Bu yüzden, harflerin görünüşü, yazıyı öğrenmek amacıyla Ermeni alfabesini inceleyen, kendi ulusal yazısı Lâtin yazısı vb. olan bir araştırmacının gözünü, ilk bakışta, pek yıldırır. Ancak, aynı simge daima aynı sesi gösterdiği ve kullanılan sesler de 40 kadar olduğu için, azimli araştırmacı, bir haftada, kitap yazısıyla yazılmış metinleri okumaya başlayabilir. Ne var ki, Ermeni yazımında da, tıpkı Hellen yazımında, Fransız yazımında vb. birçok yazımda olduğu gibi, bazı sesler, birkaç harfi yanyana getirmekle gösterilir: u için ou, ö için io gibi. Yazılanı doğru okuyabilmek için bunları öğrenmek gerekir. Böyle yapmakla da olsa, her sesi yazımda göstermek

---

20] Adın kökenine birazdan değineceğiz.

21] İÖ 1. binyıl ortasından önce kullanılmakta olan Phryg yazısını hiçbir zaman kullanmamışlardır.

22] Gerek Phryg yazısı, gerek arkhaik çağdaki Hellen yazısı, soldan sağa yazılabildiği gibi sağdan sola da yazılabiliyordu. Örneğin bazı yazıtlarda, üstteki satır soldan sağa yazılmışken, bunun devamı için alt satıra geçildiğinde, yazının, çift süren öküzün tarla sınırına gelince ters yöne dönerek ilerlemeye başlaması gibi, ters yöne gittiği görülmüştür ve o nedenle böyle yazıya Boustrophedon (Öküz dönüşü) yazısı denir. Klâsik çağda ve sonrasında ise Hellen yazısı yalnız soldan sağa doğru yazıldı.

23] Osmanlı'nın çok değerli bestecisi ve müzikologu, Ermeni yurtdaşımız Baba Hampartzum'un (adı, Ermenicede, "Yükseliş" demektir, özellikle İsa'nın göğe çıkışını kasdeder) bu yazıdaki harfleri nota gibi kullanarak bir tür nota icad ettiğini (bizdeki söyleyişle, Hamparsum notası) ve bununla notaya alınan şarkıları, saz eserlerini unutulmaktan kurtardığını minnetle anımsayalım.

24] Bunun birkaç istisnası var; ho, o, liun, pen harfleri Lâtin yazımının h, o, l, p harflerine ya tıpatıp ya da geniş ölçüde benzemektedir.

olanağı vardır. Ancak, tarihsel ve pek münasebetsiz bir gelenek dolayısiyle, bazı sözcüklerin yazımında, belli bir yerde kullanılması gerekli sesli harfler, kullanılmaz, atlanır. Örneğin, "Su" (buradan, keza, "Akarsu") anlamındaki Çur sözcüğünün kendisi, arada u sesini gösterecek harfler dahi (vo, hün) eksiksiz kullanılarak yazıldığı halde; Çur'dan türetilmiş, "Su değirmeni" anlamında Çurağatz gibi bazı sözcükleri yazarken, Ç'den sonra r'ye geçilir, aradaki ünlü sesin harfle gösterilmesi yapılmaz. Bu nedenle, semitik dillere özgü ulusal yazıların tümünde (Akkad/Asur/Babil çivi yazısında, Süryanî yazısında, Arap yazısında, İbranî yazısında) karşılaşılan bu "ünlü seslerin gösterilmesi eksikliği", daha az ölçüde olmakla birlikte, Ermeni yazısında da görülür ve yazılanın doğru okunmasını zorlaştırır.

Ermeniler, kendi devletlerinin öncülüğünde hristiyanlığı kabul etmiş ulusların ilkidir ve bu yönden, Roma devletinin bile öncesindedirler. Ancak, Ermeni kilisesi, yakın ilişkide bulunduğu Süryanî kilisesi gibi, 451 yılında Khalkedon/Kadıköy'de toplanan Konsil'de (Piskoposlar Kurultayında) alınan ilke kararlarını, benimsenen görüşleri reddetti ve kendi görüşlerini, 506 yılında Dvin Konsili'nde alınan kararlarla belirledi. Dolayısiyle, Ermeni ulusal kilisesi, doğu ortodoksluğu denmesi doğru olacak (İstanbuldaki Evrensel Patrikhane'nin başında bulunduğu batı ortodoksluğu'ndan farklı) bir mezheptendir. Bu kilisede, 15. yüzyılda geçmiş bazı iç çekişmeler nedeniyle, şimdi Patrik (Tüm kilise önderinin Baba'sı, önderi) anlamında olarak Katoğikos ünvanını taşıyan iki kişi vardır; günümüzde, bunlardan biri Ermenistanda Eçmiadzin'de, diğeri Lübnan'dadır. İstanbuldaki Ermeni Patrikhanesi, Eçmiadzin'in üstünlüğünü kabul eder. Ancak, Ermeniler arasında, özellikle son bir iki yüzyılda, katoliklik, protestanlık gibi başka mezheplere bağlanmış olanlar da vardır.

Ermenice, her zamanki yapısıyla ve içeriğiyle, Hind-Avrupa dilleri ailesinden olmuştur. Ancak bugün, herhalde ilkçağ Ermenicesinde asla görülmeyecek ölçüde, İran dillerine yaklaşmış ve (yine Hind-Avrupa dilleri ailesinde) İran dilleri grubundan sayılması gerekecek duruma gelmiştir. Bu niteliği paylaşan Kürtçeyle ortak özellikleri ve sözcükleri de, doğal olacağı üzere, çoktur. Diğer yandan, yöre toplumlarının yüzyıllar sürmüş ilişkisi ve Türkçe ile de bin yılı aşan teması sonucunda, Ermenice ile Türkçe arasında sözcük alışverişi elbette ki gerçekleşti. Hatta, tıpkı Rumca ksiros (=kuru) sözcüğünün, Türkçede, "kurutulmuş uskumru balığı"nın adı olarak çiroz edilmesi, sonra bu sözcüğü Rumların Türkçeden (tsiros biçimine sokarak) kendi dillerine alması gibi, diyalektik ilişkinin dil alanında dahi ne kadar karmaşık, gitmeli gelmeli olabildiğini ortaya koyan örnekler de, ilgili araştırmacının kendilerini görmesini beklemektedir. Bunlardan birine değinelim: Türkçe kapamak fiilinin köküne, Ermenicenin fiilden isim türetme takısı olan -ank [25] eklenerek üretilen Kapank sözcüğü, Türkçeye Kepenk biçiminde girmiştir.

25] Örneğin, Hos-il, ak-mak'tan, Hosank (akıntı); Mağt-el, iste-mek'den Mağtank (istek, arzu); Paypay-el, okşa-mak'tan Paypayank (okşama); Aşkhad-el, çalış-mak, işle-mek'ten Aşkhadank (iş, çalışma).

Ermeniceden Türkçeye giren sözcüklerin başlıca örneklerini gösteren bir tablo, ileride verilmektedir [26].

Türkiyede bu halk için kullanılan Ermeni adı, eski Hellen'lerin ve Rumların kullandığı Armenios adının çoğul biçimi Armenioi (şimdiki Rumcada söylenişi: Armenii)'den gelir. Eski Hellen'lerin Armenios sözcüğü ise, Armen kök bölümüne, Hellen dilinin -sal, -lı anlamındaki takılarından -ios'un [27] eklenmesiyle oluşturulmuştur. Armen kök bölümü, Hellen dilinden değildir; halkın ülkesine ilkçağda Perslerin verdiği Armina adından bozmadır. Ermeniler, kendilerine birey olarak Hay, ulus olarak (Ermeni'ler anlamında, çoğul takısı -k ile) Hayk diyorlar.

Doğu Anadolu yöresinde İÖ 1. binyıl ortasından önce yaşamış, o çağa göre yüksek düzeyde uygar bir ulus olan Urartu'ların da, evrensel diyalektik ilişkiler içinde, soy yönünden, kültür yönünden, Ermeni ulusunun oluşumuna katkıda bulunduğu kuşkusuzdur. Ancak, bunların dili, Hind-Avrupa dilleri ailesinden değildi [28]. Bu nedenle, bazı ulusçu Kürtler gibi bazı ulusçu Ermenilerin de o yüksek uygarlık sahibi ulusa *atalarımız* diye sahip çıkması, pek yanlıştır [29]. Doğrusu şudur ki, bugün Anadoluda yaşayan tüm etnik toplulukların pek zengin soy kökenleri arasında, Anadolunun daha eski etnik topluluklarının tümü vardır ve o eskilerin hepsi, bugünkülerin *atalarından* olmuştur; ama bugünkülerin hiçbiri, onlardan birinin veya herhangi bir başka eski halkın, katışıksız torunları değildir.

Ermeniler, tıpkı Hitit'ler gibi ve bugünkü Türkiye Türkleri gibi, büyük çoğunlukla, kafatası ölçüleri yönünden, ılımlı brakisefaldir; hatta bu yüzden, antropologlar, bu özelliği gösteren ırka Anadolu ırkı dedikleri gibi Armenoid ırk da diyorlar. Anadolu insanın ırksal özellikleri konusunu, ileride hayli ayrıntılı olarak, ele alacağız [30].

3. Süryanîler

Süryanîler, yalnız dinsel bir topluluk değil, aynı zamanda etnik bir topluluktur. Bu konuda daha önce özetlenmiş bilgi sunmuştuk [31].

26] Bkz. ileride s. 338

27] Bunun karşılığı, İran dillerinden birçoğunda -akan, Kürtçede -ikân, Ermenicede ise -agan'dır.

28] Bkz. ileride s. 262-263.

29] Türk ulusçuluğu adına Urartu'ları Türk ilân eden akıllılar da çıkmamış değildir. Çerkes ulusçuluğu dahi, Urartu'ları Çerkes diye göstermekten geri durmamıştır; bkz. ileride s. 264 dn. 18. Son iddia, Urartu'ları Kürt çıkarmaktır; bkz. s. 262.

30] Bkz. ileride s. 303 vd.

31] Bkz. yukarıda s. 21-24.

4. Gürcüler

Anadolunun kuzeydoğu komşu bölgesinde, hatta zaman zaman Anadolunun kuzeydoğu köşe bölümünde yaşayan Gürcü ulusu da, gerek Türkmenlerin gelişi öncesinde, gerek onların gelişi sonrasında, o yöredeki uluslaşma süreçlerine, soy ve kültür açısından, katkıda bulunmuştur. Gürcülerin, yalnız yakın yörenin pek kendine özgü kimlikli halkıyla değil, İstanbul merkezli Rum halkla ve onların devletiyle de, örneğin Komnenos'lar zamanında, önemli ölçüde ilişkisi vardı. Bu ilişkinin nice ayrıntısına Anna Komnena'nın yapıtında değinilir.

Gürcülerin, Anadoludaki etnik toplumlarla ilişkisi, elbette ki, Türkmenlerin gelişi üzerine kesilivermiş olmadı ve olamazdı. Bu ilişkilerin ne kadar yoğun ölçüde süregittiğini gösteren bazı ip uçları, Gürcü kökenli aydınlarımızdan kiminin iki ayda bir çıkmak üzere yayınladığı "Çveneburi/Kültürel Dergi"de bulunabilir. Adı geçen dergide, 1996 Temmuz-Aralık sayısı olduğu belirtilerek 1997'de dağıtımı yapılmış No. 22-24'de s. 3'de yayınlanan yazısında, Hayati Asılyazıcı, "Türkiyede, Gürcistan nüfusunun yarısına yakın, Gürcü kökenli yurtdaş yaşamaktadır" diyor. Gürcistan nüfusu, 1991'de 5.5 milyon olarak hesaplanıyordu. Demek, Asılyazıcı'ya göre, Türkiyede 2,5 - 3 milyon kadar Gürcü kökenli insanımız vardır. Dikkat edilsin ki, 19. yüzyıl ortasında Şeyh Şâmil önderliğindeki Kafkasya islâm halkları ayaklanmasının başarısızlığa uğramasından sonra Anadoluya akan Dağistanlı, Çeçen, Çerkes göçmen yığınları arasında Gürcüler, var idiyse bile, herhalde pek azdı; çünkü büyük çoğunluğu ortodoks hristiyan olan Gürcüler, Şeyh Şâmil'in yönettiği ayaklanmaya katılmış değillerdi. Öyleyse, o ayaklanma sonrası Anadoluya göçen *milyon* üzerindeki Kafkasya kökenlilerin torunlarının yanı sıra, Asılyazıcı'ya göre, 2,5 - 3 milyon da Gürcü-Kafkasyalı kökenden geldiği bilinen insanımız vardır. Şimdiki halkımız arasında, bir iki kuşak geçmişteki atalarının etnik kökeni bilinenler yönünden durum böyle ise; daha uzak geçmişteki ataları dolayısiyle, kendileri bilmediği halde, Kafkasya etnik toplumlarıyla bağlantısı olanlar, bu sayının (sayı, Asılyazıcı'nın tahmin ettiği kadar olsun olmasın) herhalde pek çok üzerindedir.

> *Kuzey* Kafkasyadan, *geçen yüzyılda* Türkiyeye gelen milyon üzerindeki göçmenin *şimdiki* torunlarının sayısını ise, Alev Coşkun, Cumhuriyet gazetesinin 22.5.1997 günlü "Kitap" ekinde s. 3'de yayınlanmış olan, "Kurtuluş Savaşında Çerkesler" yazısında, bu başlık altında, *beş milyondan fazla* diye hesaplıyor. Gerçekten de öyle olabilir. 1933'de nüfusumuz "her yaştan 15 milyon genç" iken, 1990'ların sonuna doğru 70 milyona yaklaştığımızı anımsayalım; 1933 kuşağı için bile her kişinin yerine bugün 4,5 kişi geçmiştir.

Rumlar, Gürcüleri, güçlü bir Kral olan (ünlü Kraliçe Thamar'ın babası) III. Georgiy dolayısiyle, 13. yüzyıldan sonra, Osmanlı der gibi, "Georgiy (Rumca aslı: Georgios) Halkı" anlamında Georgianos olarak anmışlardır [32]. Batı dillerinde

---

32] *Anna Komnena* zamanında bu kullanım henüz yerleşmemişti; o, Gürcüleri, Kafkasya yöresinin çoktan tarihe karışmış eski bir halkının adıyla, Alan'lar diye anıyor.

kullanılan Géorgien, Georgian vb. adların ve Türkçedeki Gürcü adının kökeni budur. Ulus, kendisine Kartveli; yurduna da Sakartvelo demektedir.

Hazar Denizi ile Anadolu arasındaki bölgeler, tarihte kavimler gidiş gelişinin, yığınsal göçlerin en büyük yoğunluk ve sıklıkla yapıldığı yer olan *Kavimler Kapısı* Anadolu'nun, doğu yöndeki kapı önü durumundadır. Bu nedenle, sözü edilen bölgelerin etnik topluluklarının soy ve kültür kökenleri, tarih boyunca, tıpkı Anadoludaki bütün etnik toplulukların soy ve kültür kökenleri gibi, olağanüstü zengin ve karmaşık olmuştur. Gürcü etnik toplumu da, bu zengin soy ve kültür kökenlerinden gelen etkilerin sentezi olarak, kendini ortaçağda gösterdi. Kimliğinde temel öğe, bir Kafkasya ulusu olması; Lâzlar dahil Kafkasya kökenli bütün etnik topluluklar gibi, Hind-Avrupa dilleri ailesine, Semitik diller ailesine, Ural-Altay dilleri ailesine girmeyen, Kafkas Dilleri Grubu'ndan bir dil konuşmasıdır. Dilin, kendine özgü bir yazısı vardır, o da (Ermeni yazısı gibi) ortaçağ başında geliştirilmiştir.

Gürcüler, 4. yüzyıl başında hristiyanlığı benimsemişlerdir ve Rum devletiyle yakın ilişkileri nedeniyle, İstanbuldaki Evrensel Patrikhanenin ilkelerini, batı ortodoksluğunu kabul etmişlerdir. Osmanlı ve İran işgalleri, halkın bir bölümünün, özellikle 17. yüzyıl sonrasında, islâmlığa geçmesine yol açmıştır.

5. Lâzlar

Lâzlar da, kökenleri yönünden, Kafkasyanın etnik topluluklarındandır ve dilleri, Kafkas dilleri grubuna girer, Gürcü dilinin hısımıdır.

İlkçağın geç döneminde bu etnik topluma, Hellen dilini kullanan yazarlarca, Lazoi (Lazos'lar); bunların ülkesine de, Lazika/Lazikè (è'si, eskiden a'ya yakın değer taşıyan, eta/ita harfiyle) deniyordu. Ülkeden ilk kez, Arrianos, İS 2. yüzyılda, Karadeniz kıyılarını anlatan yapıtında söz ediyor. Lâz Yurdu anlamında olarak Lazika/Lazikè diye anılan bölge, bu halkın, daha doğrusu Lâz etnik kimliğini koruyan bölümünün, yer değiştirmesine bağlı olarak, Karadenizin doğu kıyısında, önce daha güneye, sonra da Anadolunun kuzeydoğu Karadeniz kıyılarında karar kılmak üzere, batıya doğru ilerlemiştir. Iustinianus döneminde, ilkçağdaki Argo Gemisinin Yolculuğu (Argonautika) destanı içinde Kolkhis diye anılan yöreye, yâni Karadenizin tam doğu ucundaki girintide bulunan kıyı yöresine Lazika/Lazikè deniyordu. Daha sonra, Rum İmparatorluğunun yönetim örgütünde bir Thema (=İl) olarak değil, ama İstanbul Patrikliğine bağlı kilise örgütü içinde bir Başpiskoposluk bölgesi olmak üzere, Trabzon merkezli Lazikè'yi görüyoruz [33].

Osmanlıda ise, Lâzistan, devletin yönetim örgütü içinde bir bölgesel birimin, Trabzon Vilâyetine bağlı bir Sancak'ın adıydı ve merkezi Trabzon'a göre hayli doğuda, Batum'da idi; Batum elden çıkınca, merkez Rize'ye alındı. Rize yöresi, Atina/Pazar ve Hopa yöreleri de bu Sancak kapsamındaydı.

33] *Honigmann*, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Türkçe çeviride s. 188.

Lâzlar, 5. yüzyıl başında, geniş ölçüde, hristiyanlığı benimsemiş bulunuyorlardı. Bunların bir bölümü, Karadeniz doğu kıyısındakiler, Doğu Roma Devleti ile Sasanî'ler arasındaki çekişmeden yararlanarak, 5. ve 6. yüzyıllarda kendi küçük devletlerinin bağımsızlığını koruyabilmişlerdi. Kuzeydoğu Anadolunun Karadeniz kıyılarında, Trabzon dolaylarında yaşayanlara ise, Lâz etnik toplumundan olsun olmasın, Roma Pontos'luları deniyordu ve bunlar, daha sonra, yörenin diğer yerli halklarıyla (Rumlar bunlara Khaldaia'lılar demekteydi; yöredeki yönetim birimi, Thema, Khaldaia adını taşımaktaydı) karışarak, Pontos'un kendine özgü "Rum" larına, Pontos'lu etnik toplumuna dönüştüler (bu toplumdan hemen şimdi söz edeceğiz). Gerek onların arasında, gerek Lâz etnik kimliğini koruyanlar arasında, 1461'de Trabzon Komnenos'ları ülkesinin Osmanlı eline geçmesinden sonra, islâmlık hızla yayıldı [34].

Günümüzde, kendilerini Lâz sayan ve Lâzca konuşan topluluklar, özellikle Hopa ve Pazar ilçesinde yoğunlaşmışlardır. Atina/Pazar ilçesine bağlı 69 köyün 64'ünde Lâzca konuşulduğu, bazı bilgi kaynaklarımızda belirtiliyor [35].

6. Pontos "Rum"ları [36]

Türkmenlerin Anadoluya akmaya başladıkları sırada bile, Anadolunun ilkçağda Pontos Kappadokia'sı adıyla ya da kısaca Pontos adıyla anılan, çoğu bölümüyle Rum İmparatorluğunun Khaldaia Thema'sını oluşturan bölgenin halkı, (özellikle Hemşin yöresindeki) Ermeniler, (Atina/Pazar yöresindeki) Lâzlar gibi kendi etnik kimliklerini koruyan bazı toplulukları da içinde barındırmakla birlikte, geniş ölçüde, kendine özgü bir karışım ürünüydü. O yörenin (Pontos) halkı, daha sonraki yüzyıllarda da, o yöreye özgü bir etkileşim süreci içinde bulunduğundan, yöre Lâzlarını yüksek oranda özümleyerek, kendine özgü bir etnik toplum olma niteliğini sürdürdü. Daha batıya, Osmanlının Canik diye adlandırdığı yöreye (yaklaşık olarak, Kızılırmak ağzı ile Yeşilırmak ağzı arasında kalan yöredir) bu adın verilmesine neden olan eski halk, yâni Ermenilerin Çanivk diye andıkları, pek güçlü olasılıkla Kafkas kökenli halk da, bu karışım, oluşum süreci içinde kendi öz kimliğini yitirdi ve ortaya çıkan Pontos "Rum" toplumu içinde özümlendi.

Görülüyor ki, evrensel diyalektik ilişkiler içinde süregiden kesintisiz "etnik kimliğin oluşması, değişip durması" sürecinin her yörede kendine özgü etkileşimler

---

34] *Bijişkyan,* Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası, çeviren Hrand Andreasyan, İÜ Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul 1969, bu konuda çok ilginç ve değerli bilgiler aktarmaktadır.

35] Daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Peter Alford Andrews*, Türkiye'de Etnik Gruplar, Ant yayınları, İstanbul 1992, s. 250-254 ve s.311-320.

36] *Ömer Asan*, Pontos Kültürü, Belge yayınları, İstanbul 1996.

içinde yürümesi ve sürecin her zaman noktasındaki ürününde o bölge halkının etnik kimliğinde gerek soy kökenlerinin gerek kültür kökenlerinin az çok kendine özgü nitelik taşıyacağı ilkesi, Anadolunun Pontos bölgesinde de, daha Türklerin gelmesi öncesinde bile, kendine özgü bir etnik toplum yaratmış bulunuyordu.

Bu toplumun soy kökenindeki zenginliğe, karmaşıklığa ve Kafkasya kaynaklı öğelerin baskınlığına değindik. Etnik kültürün en önemli öğesi olan dil bakımından da bu toplumun, pek kendine özgü niteliklerini görüyoruz. Konuşulan dil, artık, Rumca temelinde bir dildir ama Rumcanın bir ağzı değildir. Ömer Asan'ın yapıtına, değerli araştırmacı, memleketlimiz, Prof. Dr. Neoklès Sarrès'in yazdığı önsözde, s. XVI sonu-XVII başında görülen bazı ifadelerin yaratabileceği sanının tersine, Pontos dili, Rumcanın, *eski Hellen diline, arkhaik özelliklere daha sadık kalmış, daha saf bir türü* değildir ve böyle bir sanı, çok, çok yanlış olur. Ömer Asan'ın yapıtında Pontos Dili (Rumcanın Pontos lehçesi değil!) deyimi, ilgili bölümün başında yer alıyor ve gerçekten, o uzun bölümde verilen bilgiler değerlendirilince, Pontos dilinin, eski Hellen diline "diğer Rumcadan" daha bağlı kalmak şöyle dursun, gerek eski gerek yeni Hellen diline çok aykırı düşen nice özelliğinin bulunduğu apaçık görülüyor. Şöyle ki:

a. Pontos dili; c, ç, ş gibi, gerek eski Hellen dilinde gerek Rumcada kullanılmayan bazı sesleri, bol bol kullanır [37]. Ömer Asan'dan birkaç örnek aktaralım:

Rumcada yazılış	**Söylenişi**	**Pontosça'da yazılış**	**Söylenişi**
Σκυλι (Köpek)	Skili	Σκυλι	Şkili
Μαχαιρι (Bıçak)	Maheri	Μαχαιρ	Maşer
Παχεια(Kalın)	Pahiya	Παχεα	Paşeya
Χερι (El)	Heri	Χερ	Şer
Κοιμουμαι (Uyuyorum)	Kimume	Κιμουμαι	Cimume
Και (ve, keza)	Ke	Και	Ce
Κεφαλι (Kafa)	Kefali	Κεφαλ	Cefal

b. Pontos dilinde, pek çok sözcük, eski Hellen diline bağlı kalmakla hiç ilgisi olmaksızın, hem o dildekinden hem de Rumcadakinden başka türlü söylenir. Bunun, üstelik söyleyişe birtakım yabancı sesler de katan birkaç örneğini yukarıda gördük. Yabancı ses katmadan, sözcüğün farklı söylenişinin örneklerini verelim:

37] Rumca, c sesini, yalnız Kafecis (=Kahveci), Kazancis (=Kazancı) gibi, yabancı dillerden alınma sözcüklerde kullanır; keza, ts sesinin (örneğin, Girit'lilerce, Kıbrıs'lılarca) ç diye söylenmesi köylü işi, kaba sayılır ve devlet televizyonu spikerlerinin "temiz" konuşmasında asla görülmez. Ş sesi ise hiç mi hiç kullanılmaz, bunun geçtiği yabancı sözcükler Rumcaya girebildiğinde onun içindeki ş, s'ye çevrilir; örneğin Atina yakınındaki ünlü Paşalimanı'nın adı, Pasalimani diye söylenir.

Rumcada yazılış	**Söylenişi**	**Pontosça'da yazılış**	**Söylenişi**
Αγαπουν (Seviyorlar)	Ağapun	Γαπουνε	Ğapune
Σπιτια (Evler)	Spitya	Ασπιτα	Aspita
Ανοιγω (Açıyorum)	Aniğo	Ανοιζω	Anizo

c. Pontos dilinde, eski Hellen dilinde ya da Rumcada bulunmayan, başka dillerden alınmış sözcükler kullanılıyordu. Yaylâ anlamındaki Parhar, bunların çok tipik bir örneğidir [38].

d. En önemlisi, Pontos dilinin, gerek eski Hellen dilinde gerek Rumcadaki en temel bazı ilkelere ters düşen ilkeler uygulamasıdır. Bu arada, Artikel'lerin kullanılışında, Pontos dilinin özellikleri öncelikle anılmalıdır. Gerek eski Hellen dilinde gerek şimdiki Rumcada, istisnasız her türlü (eril, dişi, cinsiyetsiz) adlar için, ad çoğul Genitiv biçiminde olduğu zaman, yâni Türkçedeki -ların eklentisiyle yüklenen anlamı yüklenmesi isteniyorsa, onun başındaki Artikel tòn olur (ò'su omega ile). Pontos dilinde ise, eril adların başında ti, dişi ve cinsiyetsiz adların başında ta Artikel'i kullanılır [39].

7. Keldanî'ler, Nesturî/Nasturî'ler (Asurî'ler) [40]

Keldanî sözcüğü, Kalde'li anlamındadır. Bu sözcük, eski Hellenlerde, örneğin onu Khaldaios biçiminde kullanan Herodotos'da [41] astronomi bilgisi hayli ileri olan, Bâbil'li râhipleri kasdediyordu. Kalde (Khaldea), aslında, Bâbil'in güneyindeki, Tevrat'ta sık sık anılmış bir bölgedir. Dolayısiyle, ilkçağdan beri, Kalde'li deyişi, Bâbil'li deyişiyle eş anlamdadır.

38] Bu sözcüğün etimolojisinin ne kadar uzaklara ve derinlere gittiğini görmek için bkz. *Umar*, TT Adlar, "Paryadres".

39] *Ömer Asan*, s. 180.

40] Topluluğun etnik kimliği konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Peter Alford Andrews*, Türkiyede Etnik Gruplar, s. 232-236.

41] *Herodotos*, I 181 sonu.

Bugün kullanılan anlamında ise, Keldanî sıfatı ve adı, hristiyanlığın Keldanî mezhebine bağlı bir etnik toplumu anlatır. Bu mezhep, Bâbil'li soyundan gelsin gelmesin, Süryanîlerin bir bölümü arasında yayılmıştı. Mezhebin ayırıcı özelliği, İsa'nın doğasındaki *insan* özelliklerini vurgulayan İstanbul Patrik'i Nestorius'un, sonradan ortodoks kilisesince sapık sayılmış öğretisinin benimsenmesidir; bu nedenle, söz konusu mezhep yandaşlarına, Nesturî'ler ve bundan bozma olarak Nasturî'ler de deniyor. Mezhebi kabul eden Doğu Süryanîleri, kendi Patrik'leri Yuhannan Sulaka'nın 1551 yılında katolikliği benimsemesinden sonra, Roma kilisesine bağlandı; bu birlik sonradan birkaç kez bozulup yenilendi.

Söz konusu topluluk, özellikle Irak, Türkiye, İran sınırlarının birleşme yeri çevresinde yayılmıştı. Bunlardan günümüze kalanlar, Doğu Süryanî âyin usulü denen bir âyin usulünü hâlâ uygulamaktadır. Papalığa bağlanan bu Nesturî'leri (Doğu Süryanîlerini), eskiden beri Nestûri mezhebinde olan, ama Süryanî kökeninden gelmeyen inananlar topluluğundan ayırd etmek için, ilk kez 1445'de, Papa IV. Eugenius, bunlar hakkında, Kalde'liler (Keldanî'ler) deyimini kullandı.

Bu dinsel, ama kendine özgü birtakım kültürel özellikleri de bulunan, o nedenle etnik topluluklar arasında ayrıca anılması gereken toplum, Türkleşme yüzyılları boyunca da, Anadolunun güneydoğu uç bölümü dolaylarında yaşamakta idi.

8. Rumlaşma öncesinin Kappadokia'lı vb. Anadolulu kimliğini yitirmemiş etnik topluluklar

Bu tür etnik toplulukların Anadoluda, 1071'in yâni Türkmenlerin Anadoluya akmaya başlamasının sonrasında, Komnenos'lar döneminde bile var olduğunu bize gösteren bir hayli belirti, hatta kanıt bulunmaktadır. Konuya daha önce değinmiştik [42].

9. Rum devletince Anadoluya yığınlar hâlinde yerleştirilmiş, ortodoks hristiyanlığı benimsemiş, ama henüz kendi dillerini ve öz kültürlerini yitirmemiş etnik topluluklar; özellikle Türk kökenli, Türkçe konuşan "Karamanlı"lar

Böylelerinin varlığına da, yukarıda [43], yine kısaca, değinmiş bulunuyoruz.

42] Bkz. yukarıda s. 19.

43] Bkz. s. 10.

10. İslâmlaşmış kesim

İslâmlaşmış kesimi, o arada Kürtleri, ileride § 10'da (s. 258 vd.) ayrıntılı olarak ele alıyoruz.

IV. Anadoluya akan Türkmenlerin soy özellikleri ve ulusal kültürü. Türkmenlerin içinde ve yanındaki İranlı öğeler

Türkmenlerin Anadoluya ve Rumeline yaptığı yığınsal göçler sonrasında, bu yörede Türkiye Türkleri ulusunun oluşması sürecinde ne kadar "muazzam" oranda karışım gerçekleştiğini vurgulamak için, yalnız 19. yüzyılda, yalnız iki kaynaktan gelen katılım ve karışımın kapsamını anımsatmak yeterli. 19. yüzyıl ortalarında, bütün Anadoluda islâm nüfus (Kürdüyle, Lâzıyla, Arnavut vb. kökenlisi ile) en çok 10 milyon dolaylarında iken, Kafkasyadaki bağımsızlık savaşımının başarısızlığa uğraması üzerine oradan göçmen gelerek Anadoluya sığınabilen yığınların 1 - 1,5 milyon arasında olduğunu, Osmanlı istatistiklerinden, bilmekteyiz [44]. Bundan az önce de, Kırım'ın Ruslarca alınması gerçekleşince, Kırım'dan Osmanlı ülkesine yüzbinlerce Tatar göçmen gelmişti [45]. Türkiyede bin yıla yakın zamandır süregelen, Türkiye Türkleri ulusunun oluşması sürecinin yalnız 60-70 yıllık bir bölümünde, yalnızca iki kaynaktan gelen katılım ve karışımın bu kadar yüksek oranda gerçekleşmiş bulunması; bugünkü Türkiye Türklerinin ırksal özelliklerinde, örneğin kanındaki gen'lerde, 1071 Türkmenlerinin ne oranda payı kaldığını pek açık seçik anlatır.

Ne var ki, istisnasız her etnik topluluk, aynı türden bir sürekli etkileşim, karışım sürecinin, sürekli değişim içindeki ürünüdür. Atalarımızın Türkmen kökenli olanları da bu ilkenin istisnası değillerdi ve olamazlardı. Daha açık deyişle, 1071 Türkmenleri de, daha o zaman, binlerce yıldan beri süregelmiş bir karışım, değişim, oluşum sürecinin o zaman noktasındaki ürünü idiler. Bunlar, Orta Asya'nın İran'a komşu ve İranlı öğelerle karışık yörelerinden gelmişlerdi; daha oralarda iken, örneğin Sogdiana'nın İranlı halkının Türkleşmesi ve Türk etnik toplumuna katılması gibi yollardan, soy kökeni itibariyle, Türk-İranlı karışımı olmuşlardı. Daha sonra da, o yörelerden uçağa binip Türkiyeye inmediler. Yıllarca süren bir yığınsal göç hareketi içinde, *İran'dan geçerek ve 1040'larda İran'a egemen olduktan sonra*, sonuçta Anadoluya geldiler ve 1071 sonrasında, yine *yıllar boyunca, dalga dalga Anadoluya aktılar*; bu geliş sırasında dahi, İran'lı etnik topluluklarla karışmaları süregitti. Üstüne üstlük, Mükrimin Halil Yınanç'ın da vurguladığı üzere, Anadoluya gelen yığınlar, *kendileri kadar sayıda* İranlıyı da birlikte getirdiler [46].

44] Bkz. ileride s. 275.

45] Bkz. ileride s. 273.

46] Bkz. ileride s. 278 dn. 33.

Bunların, soy kökeni açısından İranlı öğelerle ne kadar karışık olduğunu, İlhanlı Moğolları döneminin tarihçisi Reşid ed din, Câmi üt Tevarih adlı yapıtında, vurgulamıştır. Bu konuda, İsmail Hâmi Dânişmend, şöyle diyor:

> İran Moğolları devrinde Gazan Han'ın emriyle Türk ve Moğol ırklarını birbirine bağlamak için Câmi üt Tevarih ismiyle meşhur eserini yazmış olan Yahudi Reşid ed din ve daha doğrusu Reşid ed devle de, birinci cildinde, Türk tipinin Moğol tipinden ayrılığını, Türk mitolojisindeki Oğuz Han devrinde Türklerin garba hicret edip *İranlılarla ihtilât etmelerine* ve iklimin tesirine atfetmiştir [47].

Kültürel etkilenme, daha az yoğun ölçekte olmamıştı. Türkmenlerin Türkçesine, daha o zamandan beri, hemen hemen hepsi dilin en temel sözcükleri arasında yer almak üzere [48], Farsçadan, binlerce sözcük girmişti [49].

Dahası, *bu Türkmenlerin başındaki Selçuklu Sultanları, komutanları, ileri gelenler, Türkçe konuşmuyordu, Farsça konuşuyordu ve devletin resmî dili, ömrü boyunca, Farsça kaldı;* bildiğimiz üzere, bu devletin yıkılması yaklaşırken, Moğol kuklası olmuş Konya Sultanına karşı ayaklanan Karaman Oğlu Mehmet Bey, Konya'yı (geçici olarak) ele geçirdiği sırada, "Bundan böyle dergâhta, mecliste Türkçe konuşulacak" buyruğunu vermişti.

Sonuç olarak, daha Anadoluya adım atış sırasında bile, göçebe Türkmenler, istisnasız bütün çağların bütün etnik toplulukları gibi, sentez ürünü bir etnik topluluk idiler.

47] *İsmail Hâmi Dânişmend,* Türklük Meseleleri, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1966, s. 110. Yazar, *Reşid ed din*'in yapıtının bir yazma nüshasının Ayasofya kitaplığında No. 3034'de bulunduğunu belirtiyor. Yollama yaptığı yer, o yapıtta s. 60'tır.

48] Çünkü, akıncı-göçebe Türkmen yığınlarının Farsçada yüksek kültür sözcükleri, teknik terimler, tıp terimleri vb. arayıp almağa gereksinmeleri yoktu.

49] Dilimizin öz malı sandığımız nice sözcüğün gerçekte Farsçadan alınmış ve olsa olsa (gûşe'nin köşe edilmesi gibi) biraz çarpıtılıp öylece kullanılmış bulunduğunu kanıtlayacak ilginç örnekler, ileride bir tablo halinde verilmiştir. Bkz. s. 317.

§ 9. Anadoluya göçen Türkmenlerin, yöre yerlisi, hristiyan dinindeki etnik topluluklarla (Rumlar, Ermeniler ve diğerleri) karışması

A. Karışımın hangi oranlarda gerçekleştiği tartışması

I. Anadolucu görüş ve bunu savunanlar

Bu görüşe bakılırsa, Türkleşme süreci yalnızca kültür açısından ve o konuda bile, daha eski Anadolu kültüründen etkilenerek, Türkleşmeye yol açmıştır; *soy açısından Anadolu halkı pek az yenilenmiştir.* Sonuçta, tıpkı Rumlaşma süreci Anadolu halkının görünüşüne pek yüzeysel bir Hellen'lik/Rumluk cilâsı vurduğu gibi, Türkleşme süreci de Anadolunun halkına pek yüzeysel bir Türk'lük cilâsı vurmuştur.

Batı dünyasında, uzmanlar arasında bile, baskın görüş budur [1]. Birkaç örnek verelim:

1. İsmail Hâmi Dânişmend'in verdiği bilgiye göre, Kont de Marsigli, Anadolucu görüşü savunmuştur:

> Osmanlı İmparatorluğunun askerî teşkilâtını o zamanki Avrupaya tanıtmak için mühim bir eser yazmış olan Kont de Marsigli, Türklerin şimdiki Türkiye topraklarına geldikten sonra Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Ruslar, Avrupalılar ve Kafkasyalılarla ihtilât ederek ırkî tiplerini tamamiyle değiştirmiş olduklarından ve hatta eski Türklerle Türk isminden başka bir alâkaları kalmadığından bahsetmiştir [2].

2. Yine Dânişmend'den öğreniyoruz ki, Girard de Rialle, 1875'de Paris'te yayınlanan Mémoire sur l'Asie Centrale adlı yapıtında, Oğuz Türklerinin batıya göçtükten sonra, soyca İran'lılarla karıştıklarını, üstelik haremlerini beyaz tenli güzellerle doldurduklarını ve bu nedenle birkaç kuşak içinde eski Mongoloid tiplerinin yok olduğunu söylemekte; tıpkı de Marsigli gibi, batı Türklerinin eski Türklerle Türk adından başka hiçbir ilgisi bulunmadığını öne sürmektedir [3].

1] Bunun "Umumî kanaat" olduğunu, *Osman Turan* (Selçuklular Tarihi, 3. bsl., s. 43) kaydediyor.

2] *Dânişmend,* Türklük Meseleleri, s. 110. Yollama yaptığı yer, *de Marsigli*'nin L'état militaire de l'empire Ottoman adlı yapıtının 1732 La Haye basımında s. 8'dir.

3] *Dânişmend*, s. 110 dn. 3.

3. Büyük İngiliz tarihçisi Edward Gibbon, dev yapıtında [4], "Osmanlı Türkleri, fethettikleri ülkelerin yerli halkı arasında kitleye düşüp dağılan bir damla gibi erimiştir" demektedir

4. H. A. Gibbons, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu adlı yapıtında, Osmanlı Türkleri soyunun, başlangıçtan beri, hâlis bir Türk soyu değil, Türkiyede yaşayan çeşitli halkların birbiriyle karışıp kaynaşmasından oluşan yeni bir soy olduğunu, bu karışımda baskın öğenin Anadolu Rumları (Anadolunun, Rumlaşmış halkı) olduğunu savunur. Fuad Köprülü, bu görüşü eleştirmek için yazdığı yapıta aynı adı (Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu) vermiştir [5].

5. Ünlü Antropolog Paul Topinard, 1879'da Paris'te yayınlanan L'Anthropologie adlı yapıtında [6], Türkiye Türklerinin Osmanlı döneminde Rumlar ve Çerkeslerle genel kapsamlı bir karışım içinde oluştuğunu söylemektedir.

6. Macar Türkolog'u Hermann Vambery, Osmanlılar için şöyle der [7]:

> Türk halkının batıya doğru en çok ilerleyip sokulmuş olan ve kendi kişiliğinde batı dünyasının ilk kez Türklerle tanışmasına yol açan bu bölümü, gerçekte yalnız adı bakımından Ural-Altay ulusları soy ağacına mensuptur, ama işin özünde değil; çünkü günümüz etnografları için bugünkü Osmanlılar, damarlarında yalnızca kaybolmuş denecek kadar az oranda Türk kanının dolaştığı, dış görünüş yönünden Türk tipinden en küçük iz göstermeyen ve bu yüzden de Türk ulusundan bulunması yalnızca sözcüğün [Türk sözcüğünün-Umar] politik anlamıyla kabul edilecek insanı temsil eder.

4] *Edward Gibbon*'ı, birazdan sözünü edeceğimiz, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşuyla ilgili önemli bir yapıtı bulunan *Herbert Adams Gibbons* ile karıştırmamalıdır. *Gibbon*, İngilizdir; 1737-1794'de yaşamıştır; The Decline and Fall of the Roman Empire adlı, başyapıt niteliğindeki çalışmasından daha önce söz ettik (bkz. yukarıda s. 56 dn. 32). Şimdi aktaracağımız sözü, orada Bölüm 65'tedir. *Gibbons* ise Amerikalıdır; 1880-1934'de yaşamıştır, bizim için en önemli yapıtı, 1916'da yayınlanan ve sonra Türkçeye de çevrilen, The Foundation of the Ottoman Empire (=Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu) adlı olandır.

5] Yine bu adla, ama *Fuad Köprülü*'nin diğer bazı yazılarının da eklenmesiyle yeni basımı: Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981. Ne var ki, *Köprülü*, tartışmayı daha çok, timar sistemi Bizanslılardan mı alındı Selçuklulardan mı Osmanlıya geçti gibi, birtakım kurumların tarihçesinin tartışılmasına yöneltmiştir.

6] *Dânişmend*, s. 110 dn. 4'den aktarıyoruz.

7] *Hermann Vambery*, Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen, 1885 basımının tıpkıbasımı, Biblio Verlag, Osnabrück 1970, s. 594.

7. Osmanlı Türkünü soy açısından Türk saymayan en ilginç kesim: Osmanlının kendisi ve aydınları

Belirtmeğe değer ki, yalnız uydurma bir "Osmanlı ulusu" bilincinin ve ulusçuluğunun İmparatorluk halkına benimsetilmesi için çaba gösterilen 19. yüzyılda değil; daha Osmanlı devletinin ilk yüzyılında bile, Osman Oğulları, ayrıca onların yanındaki yönetici kadrosu, hatta genellikle İmparatorluk kentli halkının islâm kesimi, Türk olmayı bir üstün topluluğa mensup olmaktan dolayı sevinme nedeni gibi görmek şöyle dursun, hiçbir zaman Türklüklerini sahiplenmemişler, kendilerini sâdece "Müslüman" saydıktan başka, Türklüğü kendileri dışında görmüşler ve Türk adını yalnız göçebe Türkmenler için, küçümseyici bir anlam yükleyerek kullanmışlardır [8].

Hatta, çok daha önce, Selçuklular döneminde bile, saraylının, yöneticinin, kentlinin tutumu böyle idi. Örneğin, 13. yüzyılda, adı saptanamıyan bir Türkün yazdığı Farsça Selçuknâme, Türk diye, hafif bir aşağılama havası ile, göçebe Türkmenlerden söz etmekte, kentlerdeki Türklere yalnızca Müslüman demektedir [9]. Selçuklu dönemi tarihçilerinden, Türk olduğu sanılan Aksaraylı Kerim ed din Mahmud (Kerim ed din Aksarayî), kentli islâm halka (Türk ve İranlı) toptan Tâcik (yâni, İranlı) demekte; Türk sözcüğünü göçebe Türkmenler için kullanmakta ve bunları çok ağır bir dille (kan dökücüdürler, köpek gibidirler, yağmacıdırlar, güçlü düşmanı görünce kaçarlar vb. diyerek) yermektedir [10].

Erken Osmanlı dönemindeki akıncı komutanlarından birinin, Turahan/Turhan Beyin san'ı, konumuz yönünden çok anlamlıdır; sanki toplumun kendisinin Türklükle ilgisi yokmuş gibi, bu kişiye Türk Turhan deniyordu. II. Murad'ın, amcası Mustafa Çelebiyle Ulubat önünde, eski köprü [11] bitişiğinde yaptığı savaş sırasında Murat ordusunda bulundurulan (kapatıldığı yerden çıkartılıp getirtilen) akıncı komutanı Mihal Oğlu Mehmet Bey, karşı yandaki Beyleri Mustafa'nın gerçek Osman Oğlu değil düzmece biri olduğuna (!) inandırmak için yaptığı konuşmalara başlamak üzere, arkadaşı olan bu Turhan Bey'i, "Bre Türk Turhan ve bre hâin!" diye bağırmakla yanına

---

8] "Hakikî Türk olan Osmanlılar, bu ismi şerefe dokunan bir isim sayarak, red ile, göçebe aşiretlere ve vahşî kavimlere tahsis ederler" (*Hammer*, Ata Bey çevirisinin Mümin Çevik/Erol Kılıç düzenlemesiyle yeni basımında c.I s. 29. MEB yayını, Abdülkadir Karahan düzenlemesiyle yapılmış yeni basımda ise kitabın ilk bölümleri çıkarılmıştır).

9] *Claude Cahen*, Türkçe çeviride s. 158'den aktarıyoruz.

10] *Zeki Velidî Togan*, UTTG, s. 215.

11] Kalıntılarının resmi, Anna Komnena çevirimizde arka kapakta görülebilir. Köprü, o yapıttan öğrendiğimiz üzere, Komnenos'lar zamanında da vardı ve Helena Köprüsü diye anılıyordu.

çağırmıştı [12]. İran'ın Isfahan kentinden Hoca Muhammed'in torunu olan ünlü din bilginimiz, Şeyh ül islâm, Haçova kahramanı Hoca Saadeddin Efendi, Türklerden, "Etrâk-i bîidrak" (=İdraksiz, anlama yeteneği olmayan Türkler) diye söz etmekteydi [13].

Hatta, Türk ulusçuluğu ile uzaktan yakından ilgileri varmış gibi "Millî görüş" vb. lâflara sarılan takunyacı esnafının Atatürk'e karşı bir bayrak-adam, simge-adam olarak halkımıza tanıtmak, benimsetmek istedikleri Fâtih Sultan Mehmed'in tutumu da bundan farklı değildi. Fâtih, Otlukbeli Savaşı öncesinde, 1472 yılında, Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan'a yazdığı bir mektupta hem onu "Türkmen" diye aşağılamakta, hem de genellikle Türkmenler hakkında çok ağır bir dil kullanmaktadır. Bu arada, Uzun Hasan'a, "senin gibi imansız bir Türkmen'in ...." demekte ve "tiynet-i redîe-i Türkmâniyen muktezasınca" (=aşağılık Türkmen karakterinin gereği olarak) ahaliye zulmettirdin diyerek onu suçlamakta, böylece Türkmen karakterinin aşağılık olduğu yolundaki düşünce ve inancını da dile getirmektedir [14].

Osmanlı Sultanları, Türklüğü kendilerinden uzak saymakla kalmamışlar; daha Orhan Bey döneminde başlayıp Fâtih Mehmet döneminde kesinleşen bir gelişmeyi kendi elleriyle yürüterek, yönetici kadroları Türklerden arındırmışlar, bu kadroları Türk soyundan olmayıp sonradan Türkleşmiş dönmelerle devşirmelerin, gerçek anlamda kendi kapı kullarının (kendilerine bağımlı köle durumundaki kişilerin) ezici egemenliğine bırakmışlardır. Bu gelişme, Mustafa Akdağ'ın da vurgulayarak belirttiği üzere, Orhan'ın kölelikten yetişme Lülü Paşa'yı Ankaraya Beylerbeyi atamasıyla başladı ve I. Murad'ın yine kölelikten yetişme Lala Şâhin Paşa'yı Rumeli fetihleri ordusunun Başkomutanlığına getirmesiyle güç kazandı. Bu atamaların,

> ...her ikisi usulsüz olup, ilmiye yolundan gelen vezirlere verilmemiş olan bir vazifenin, Başkumandanlık ile birlikte Beylerbeyliğinin, hem köle, hem ikinci vezir durumunda olan şahıslara tevcih olunması, medreseden gelme ricâlin haklarına tecavüz olduğu gibi, Rumeli'nde akıncı uç beyliğini ellerinde tutan aristokrat Türk Beylerinin başına bir köle Beylerbeyinin verilmiş olması da onların asalet gururlarına karşı bir saygısızlık olarak karşılanmış olduğu muhakkaktır [15].

12] *Neşrî* Tarihi, Unat/Köymen metninde c.II s. 561.

13] *Faruk Sümer*, Oğuzlar, 3. bsl., İstanbul 1980, s. 152.

14] *Selâhattin Tansel*, Osmanlı Kaynaklarına Göre Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti, s. 311. Yazar, mektubu *Cizyedâr Zâde* Tarihinden aktardığını orada dn. 183'de belirtiyor.

15] *Mustafa Akdağ*, Türkiyenin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, DTCF yayını, Ankara 1959, c.I s. 326-327.

I. Murat, Lala Şâhin'e böyle bir görev verirken, belli ki, Türk soyundan ileri gelenlerin devleti eski bir Türk geleneğine göre bir Beylikler, Hanlıklar konfederasyonu ve kendilerini de bu devlette Sultana bağımlı olarak geniş ölçüde egemenlik kullanacak saltanat ortakları kimliğinde görmesine son vermek istiyordu. Hele II. Murat, amcası Mustafa Çelebiyle giriştiği savaşımda, Türk aristokratlarının, akıncı Beylerinin desteklediği amcasına karşı umutsuz görünen bir duruma düşmüşken yalnız devşirme yeniçerilerin ve dönme Mihal Gazi soyundan Mehmet Bey'in desteği sâyesinde üstünlük kazanabildiğini unutamazdı. Bu olay, devlet kadrolarında Türk kökenli olanlarla dönme ve devşirmelerin, dönme ve devşirme kökenli olanların savaşımını dramatik boyutlara ulaştırdı [16]. Fâtih Mehmet de, küçük yaşta taht'a geçirilmişken uzaklaştırılmasına ve babası II. Murad'ın geri getirilmesine iki kez yol açan, Çandarlı Halil Paşa önderliğindeki Türk aristokrasisine kinlenmiş ve İstanbulun fethinden hemen sonra bu kadroyu yok ederek, etkinlikten arındırarak, çok daha önceden kendi çevresinde kümelenmiş Rum Mehmet Paşa gibi dönmeleri ve devşirme kapı kulu kadrosunu devlette tek söz sahibi durumuna getirmiştir.

II. Orta Asyacı görüş ve bunu savunanlar

Türk ulusçuluğunun Orta Asya'cı kanadından bazı tarihçilerimiz ve onları izleyenler, Anadolucu görüşün tam tersini savunmaktadır. Onlara bakılırsa, Türkleşme süreci, özellikle, Anadoluya çok büyük Türkmen göçlerinin yapılmış olmasının sonucudur. Yerli halkın din değiştirip Türklere karışması asla büyük çapta olmamış, bu tür davranış tek tük kalmıştır. Dolayısiyle, bugünün Türkiye Türkleri soy açısından hemen hemen saf Türkmen kanı taşımaktadırlar.

Örneğin:

1. Fuad Köprülü, bu görüşün öncüsüdür [17].

2. Osman Turan, bu görüştedir [18].

3. Faruk Sümer, aynı görüşü savunmakta ve şöyle demektedir [19]:

16] *Mustafa Akdağ*, s. 318-319.

17] *Fuad Köprülü,* Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu (Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981 basımında) s. 140-141. İşin tuhafı, Köprülü ailesinin atası Köprülü Mehmet Paşa da Türk soyundan değil, devşirme imiş: "Rum ortodoks dininden olan, Arnavutluk'taki Berat kenti yakınlanrında dünyaya gelip 1661'de ölen ve son devşirmelerden olan Köprülü Mehmet Paşa..." (*Dimitris Kitsikis,* Türk-Yunan İmparatorluğu, s. 87 sonu).

18] *Osman Turan,* Selçuklular Tarihi, özellikle s. 41-45'deki dn. 83.

19] *Faruk Sümer*, Oğuzlar/Türkmenler, 3. bsl., s. 158.

Türkmenler savaşlarda ellerine geçirdikleri hristiyanları köle gibi kullandıklarından bunu çok iyi bilen hristiyanlar, onların harekete geçtiklerini görünce adalara ve Rumeli yakasına kaçıyorlardı. Türkmenler aldıkları hristiyan tutsakların çoğunu Mısırlı, Suriyeli, İranlı tâcirlere satıyorlardı. İşte Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinin, 15. yüzyılda hristiyan nüfusun en az bulunduğu yerler arasında olmasını bir sebebi de budur.

4. Teoman Ergül [20], Faruk Sümer'den bu bölümü, kendi katıldığı görüş olarak aynen aktarıyor; ayrıca, Salihli yöresinde 1831 nüfus sayımında yalnız 91 Rum erkek bulunduğunu belirttikten sonra, bu olguyu, eski Rumların (Türkleşmesiyle değil) Türkler karşısında kaçıp gitmesiyle açıklıyor, "Bu rakamlar Türklerin gelmesinden sonra Rumların bölgeden uzaklaştığını gösteriyor" diyor.

5. Yılmaz Öztuna da, Türklerin Anadoluda kendi kendine ürediği görüşünü savunur:

Türkler, milyonlarca sayıda Türkistandan gelip Anadolu'da yerleştiler. Bunların kaahir ekseriyeti Oğuz Türkü idi Yerli halk, yerinde kaldı. Hiçbir zaman toptan din değiştirerek Türkleşmedi ve dinlerini ve milliyetlerini, zamanımıza kadar sakladı. Din değiştirme, şahsî vak'alara inhisar etti [21].

Kitle hâlinde hiçbir ihtida hâdisesi olmadığını [!-Umar] tekrarda fayda vardır. ...Uluabad ve Manyas Gölleri çevresindeki Rumlar, 1923'e kadar 6 asır milliyet, din ve mezheplerini korumuşlar; ancak Lausanne muahedesi ile Yunanistandaki Türklerle mübadele edilmek suretiyle burasını terketmişlerdir. Bu misal, daha yakın zamanlarda fethedilen yerler için örnek olmalıdır [22].

6. Mustafa Akdağ, aynı görüşü benimsemiştir:

Rum-Selçukî Türkiyesinin insan unsurunu, hiç olmazsa yüzde doksan olarak, göçebe Oğuzlar (Türkmenler) teşkil etmiş bulunuyordu. Bu bakımdan, ne Konya Sultanlığı devrinde, ve ne de Osmanlılardan sonra, birtakım ırkların karışması ile yeni bir millet veya içtimai malgamanın ortaya çıkmış hâli asla görülmemiştir. Çünkü, Türkler

---

20] *Teoman Ergül*, Salihli Tarihi, İzmir 1982.

21] *Yılmaz Öztuna*, Türkiye Tarihi, İstanbul 1964, c. II s. 235.

22] *Yılmaz Öztuna*, Türk Ansiklopedisi c.25, "Orhan Gazi" maddesi, s. 481 sonu. Kitlesel din değiştirme, islâma geçme (ihtida) örneklerine ileride değineceğiz. Bkz. s. 238-247.

Anadoluya geldikleri zaman, burada hâkimiyetlerine aldıkları, bilhassa Rum ve Ermenilerden ibaret hristiyan ahali, bütün tarih boyunca, hiçbir zaman azınlık hayatı yaşamaktan öteye geçememişlerdir [23].

...Şu halde, kısaca ifade edersek, Anadolu Türkiyesinin tarihî teşekkülünde etnik unsur esas itibariyle Türkmen/Oğuz'lardan ibaret olduğunda şüphe yoktur [24].

Akdağ'ın yapıtında, bir yerde [25], "hristiyan ahali arasında ise, kayda değer bir ihtida hareketinin görülmeyişi..." diye bir söz geçiyor. Aynı yerde, Akdağ, Türkmenlerin eski geleneklerine bağlı kalarak önce yaylâ yaşamını, hayvancılığı sürdürdüklerini, buna karşılık hristiyan nüfusun özellikle kentlerde toplandığını, ancak ekonomik gelişme nedeniyle bir süre sonra yeni kurulan kentlerde ya da büyüme yeteneği gösterebilen eski kentlerde Türklerin çoğunluğa geçtiğini söylüyor [26].

7. Süleyman Gönçer, Orta Asya'cı görüşe katılanlardandır [27]:

Anadoluyu fethe gelen Oğuz Türkmenleri, çadırları, hayvanları ile boy boy göçebe olarak geldiklerinden ilk zamanlar yazın yaylâlarda, kışın şehirlerin kenarında çadırlarında vakit geçiriyorlardı. Her boğuşma ve çarpışmada çadırlarını kaldırıp daha emin yerlere göç edebiliyorlarddı. Halbuki kadîm şehirler ahalisi ayak altında kaldılar. Türkler hücuma geçtikçe şehirlerini bırakıp Bizans'a kaçıyorlardı [28]. Bu hal, Anadolunun Bizanslılardan temizlenmesine ve boşalmasına yol açtı. Bir bakıma haçlı seferleri Türklerin Anadoluda yalnız kalmalarına, kat'i şekilde Anadolunun Türkleşmesine neden oldu [29].

23] *Mustafa Akdağ*, s. 2.

24] *Mustafa Akdağ*, s. 3.

25] *Mustafa Akdağ*, s. 5 sonu.

26] *Mustafa Akdağ*, s. 5-6.

27] *Süleyman Gönçer*, Afyon İli Tarihi, c.I (c.II yayınlanmamıştır), İzmir 1971, s. 240.

28] Oysa, tüm Rum halkın sığınmış bulunduğu iddia edilen İstanbuldaki nüfusun 1453'de ancak 50 000 kadar olduğunu görmüştük. Bu durum, Gönçer'in anlattığı hikâyenin ciddiyet derecesi hakkında bir fikir verebilir.

29] Tam tersine, haçlı seferleri nedeniyle Alexios Komnenos'un ve ardıllarının, neredeyse Anadolunun dörtte üçünü Türklerden geri aldığını, bu sırada bebeklerin kaynar su kazanına atılması gibi tekniklerle Türklerin bu yerlerden kaçırılmış bulunduğunu görmüştük.

III. Orta Asyacı görüşü savunanların, "Eski halk ne oldu?" konusunda bölünmüşlüğü. "Kaçtı" diyenler, "Kaldı" diyenler

Anadolucu görüşle Orta Asyacı görüşten hangisinin ne ölçüde doğru olduğu sorununu incelemeye geçmeden önce, Orta Asyacı görüşü savunanlar arasında bir bölünme ve çelişkinin varlığına işaret etmek, çıkan bir ön sorun üzerinde durmak gerekir.

Gördüğümüz üzere, Orta Asyacı görüşü savunanlardan kimine göre, Anadolunun yerli halkı, Türkmen akınları başlayınca, tutsak edilip köle diye satılmamak için, hemen hemen tümüyle kaçmış, Ege adalarına sığınmıştı; böylece ıssız kalan Anadoluda Türkler aşağı yukarı kendi kendilerine üremişlerdir; yakaladıkları tutsakları da Anadoluda değil, Mısırlı, Suriyeli vb. yabancı köle satıcılarına vererek Anadolu dışına satmaya özen gösterdiklerinden, o tutsaklarla da Türkiyede bir soy karışması olmamıştır. Buna karşılık, kimi, yerli halkın yerinde kaldığını, din ve kültürünü yüzyıllar boyunca koruduğunu; sonra, ya Yunanlıların 1922 yenilgisi üzerine Türkiyeden kaçarak, ya da 1923 Lausanne azınlık değiştirme anlaşması gereğince Türkiyeden çıkartılarak, toptan, Yunanistana gittiğini en açık biçimde savunmuştur.

Şimdiki konumuz yönünden, bu iki görüşten herhangi birinde gerçek payı bulunup bulunmadığını araştırmamız zorunluluğu ortadadır. Önce, Rumların Anadoluyu boşaltıp kaçması diye birşey olmuş mu, görelim.

Türkmen yayılışının ilk yüzyılında, Anadoluya yayılan Türkmen yığınlarının tümü, kentli yaşam biçimine yabancı, kentte yerleşip "iş tutmak" diye bir amacı kesinlikle bulunmayan göçebelerdi ve yerli halkın elindeki zenginlik birikimini, taşınır malları talan etmekle kestirme yoldan varlık kazanma olanağını alabildiğine değerlendirmek çabasında idiler. Fakat bu talan dönemi, daha doğrusu dönemleri, pek kısa süreli oldu. 1050'lerdeki ilk akınlardan başlayarak 30 yıl geçmemişken, Anadolunun hemen hemen tümünde, Süleyman Şah'ın Anadolu Selçukluları Sultanlığı ya da Dânişmendliler vb., devlet otoritesini, düzenini kurmuş bulunuyordu ve bu devletlerin, devletçiklerin hiçbiri, kendi ülkesi kapsamında, göçebe Türkmenlerin ya da başkasının, talan akını yürütmesine izin vermiyordu. Bu durum, 1. Haçlı Seferinden yararlanan Rumların, Batı Anadoluyu hemen hemen tümüyle ele geçirmesi ve güney Anadoluda, özellikle güneydoğu Anadoluda, Ermeniler, Haçlı devletçikleri tarafından egemenlik kurulması döneminde dahi, Türk devletlerinin, devletçiklerinin elinde kalan bölüm bakımından, süregitti. Ancak, Türklerin elinden çıkan bölgeler dahi, artık, eskisi kadar savunmasız değildi; özellikle, Batı Anadoluyu elde tutan Rum İmparatorluğu, Komnenos'ların sağladığı bir güçlülük dönemini yaşıyordu. Dolayısiyle, onların (Komnenos'ların) elindeki, savaşçı haçlı şövalyelerin elindeki ya da bu sonuncuların korumasındaki Ermeni devletçiklerinin elindeki Anadolu bölümlerine, artık başıbozuk göçebe Türkmenlerin çapul akını yürütmesinden çok (böylesi hiç olmuyor değildi), Anadolu Selçuklularının ya da Dânişmendli vb. Türk devletlerinin komutanlarınca

yönetilen orduların, savaş zamanında, yaptığı akınlar gerçekleşiyordu. Ancak, bu dönemin de sonu geldi. İstanbulun 1204'de haçlı Lâtinler eline geçmesinden sonra, Rumların güç merkezinin, Laskaris'ler döneminde Batı Anadoluya yerleşmesi üzerine, Laskaris'ler devletiyle Anadolu Selçukluları arasında, yalnız 1211'de bir çatışmayla kısa süre için bozulan, sürekli barış ve dostluk durumu gerçekleştikten başka, başıbozuk Türkmenlerin talan akınlarına karşı Rumlar elindeki Anadolu bölümünde Komnenos'lar dönemindekinden bile etkin bir savunma gücü ortaya çıktı. 1300 dolaylarında Rum devletinin artık Batı Anadoluyu savunamıyacak kadar güçsüzleştiği sırada bir de Selçuklu çöküp, sınırdaki Türkmen aşiretlerin Rumlar elindeki yörelere yayılmasını engelleyen başkent Konya yönetimi yok olunca dahi, hemen hemen hiçbir etkin direnme görmeksizin batıya yayılan aşiretler artık yörede yurt edinmek, Beylik kurmak isteyen Beylerinin yönetimindeydi ve Batı Anadoluda egemenliği Rumlardan aldıklarında, kısa bir geçiş döneminden sonra, her beyliğin ülkesinde iç dirlik-düzenlik kurulmuştu.

Dolayısiyle, Rumlar, Ermeniler vb. elindeki Anadolu bölümlerine Türkmenlerce talan akınlarının yürütülmesi, Anadolunun aşağı yukarı yarısı (ilk akınlarda ele geçirilip ondan sonra da Türkler elinde kalan parçaları), bakımından pek, pek kısa sürmüştür (20 yıl bile sürmemiştir); diğer Anadolu bölümleri için ise, iki ya da üç ayrı dönemde, kısa denebilecek sürelerle, kendini göstermiştir. Böyle dönemlerde, can güvenliğinin hiç bulunmadığı kırsal alandan halkın çekilmesi; keza, ekonomisi böyle alanlarda tarım yapılmasına çok geniş ölçüde bağımlı olan Gediz Ovası, Küçük Menderes Vâdisi, Menderes Vâdisi gibi yörelerde, hele su kanallarının bakımsızlıktan kullanılmaz olması gibi etkenler de üste eklenince, yöre kentlerinin, kentçiklerinin ıssızlaşması doğal olmakla birlikte; Anadolu Rumlarının bu en zor döneminde bile, *kırsal alanda* talan yürüten Türkler nedeniyle Rumların, Ermenilerin, tüm Anadoluda kasabaları, kentleri dahi (özellikle oralarda yığılmaları beklenir iken) boşalttığını varsaymak, hem dayanaksız, hem de tutarsız olduktan başka, *böyle bir durumun kesinlikle gerçekleşmediğini bize gösteren pek çok güvenilir bilgi kaynağımız vardır.*

Mustafa Akdağ da [30] bu konuda pek açık olarak böyle düşünüyor:

> Türk fetihleri zamanında hristiyan halkın, korku ile yerlerini ve yurtlarını terkederek, şuraya buraya firar ettiklerine dair haberler doğru olsa bile, bu, mahdud zengin tabakalarla bazı rahipler sınıfı için bahis mevzuu olabilir.

Akdağ, bunu söyledikten sonra, Marco Polo'nun Anadoludan geçerken uğradığı kentlerde, Rum ve Ermenilerin kalabalık olarak yaşadıklarını gördüğünü anımsatıyor [31].

30] *Mustafa Akdağ*, s. 396.

31] *Mustafa Akdağ*, s. 396 dn. 3 sonu.

Aynı açıklık ve duraksamasızlığı, Mükrimin Halil Yınanç'ta da görüyoruz [32]:

> Anadoluya vukua gelen ilk akınlar esnasında filhakika bazı şiddetli hareketler olmuş ve bazı şehirler tahrib edilmiştir. Fakat bunlar gelip geçici olmuştur. Malazgirt muharebesinden ve Türkmenlerin yeni geldikleri bu kıt'aya yerleşmeye başlamalarından sonra, tahrip ve tedhiş hareketleri tamamiyle durmuş; bil'akis evvelce harap olan yerlerin imar ve iskânına çalışılmıştır. İstilâ dolayısiyle şehirlerden ve köylerden kaçıp sarp yerlere çekilen ahali, bilâhare tekrar şehirlere ve köylere dönmüşler... dir.

Anadolunun fethi, asla, Türkmenlerin içi bomboş kasabalara, kentlere doluvermesi biçiminde yürümemiş, böyle haller ancak bir iki kez (örneğin, Gâvur Samsunu'nun alınmasında) görülmüştür. Yerli halkın ilke olarak yerinde yurdunda kaldığının, hatta pek çok yerde Türklerle işbirliği kurduğunun, birinci elden kaynaklardaki, örneğin Honaz'lı Niketas'taki kanıtlarını ileride uzun uzadıya göreceğiz. Şimdilik yalnız, Sorbonne Üniversitesi Profesörlerinden Hélène Ahrweiler'in şu satırlarını [33] aktarmakla yetinelim:

> Bizans'ın yerli halkları ile yeni gelenlerin [Türklerin-Umar] barış içinde bir arada yaşadıkları ve din ayrılığına rağmen bunun böyle olduğu, kanıtlanmış bir gerçektir; bu işbirliği birkaç yıl sonra [Türklerin Anadoluya girişinden hemen birkaç yıl sonra -Umar] fiilen kendini gösterdi ve İzmir yöresinin Bizanslı halkı, Türk Emîr'i Çaka'nın, Ege Denizi kıyılarıyla adalarını talan edecek, hatta İstanbulu tehdid edecek bir donanma yapmak girişiminde ona yardımcı oldu; iki halkın işbirliği ayrıca ve özellikle, Alexios Komnenos'un ardılı İoannes Komnenos Anadoluyu Türklerden geri almaya kalkıştığında da kendini gösterdi [34].

Hele, boşaltılmış ülkede Türklerin alabildiği tutsakların da Türkiye pazarında değil, Türkiye dışında satıldığının öne sürülmesi; bildiğimiz ve görebildiğimiz kadarıyla, en küçük kanıtla desteklenmedikten başka, mantığa açıkça aykırıdır. *Suriye vb. yerlerde köle emeğine gereksinme duyuluyordu da Türkiyede duyulmuyor mu idi?* Tersine, o dönemde yâni akınlar, fetihler döneminde ve sonrasında, her yerde olduğu gibi Türkiyede de, her zengince kişinin köleleri bulunduğunu biliyoruz. Anadolu Selçukluları devletinde bütün ileri gelenlerin sarayları, konakları köle dolu idi; bu devletin en ünlü, en değerli Başvezirlerinden Celâl ed din Karatay bile Rum soyundan

---

32] *Yınanç,* Türkiye Tarihi/Selçuklular Devri, s. 178-179.

33] *Hélène Ahrweiler*, L'idéologie politique de l'Empire Byzantin, Presses Universitaires de France, Paris 1975, s. 68-69.

34] İoannes'in, Beyşehir Gölü adalarındaki, Türk dostu Rumlarla takışması kasdediliyor; bkz. yukarıda s. 106-107.

olup kölelikten yetişmeydi. Bu durum, daha sonra da, yüzyıllar boyunca süregitti. Örneğin, gezgin İbn-i Batuta'ya, Aydın oğlu Mehmet Bey, Mikhaèl adlı bir Rum köleyi; oğlu Umur Bey de, İzmirde, Nikolaos adlı bir Rum cüce köleyi armağan etmişti; demek ki Aydın Oğullarında Rumlardan pek çok köle vardı ve bunlar, gelene geçene Rum köle armağan etmekte idiler. İbn-i Batuta, ayrıca, Ayasluk/Selçuk'da 40 Dinar'a, bâkire bir Rum kızını, câriye edinmek üzere satın almıştı [35]. Osman Oğullarının egemenliği dönemine gelelim: Sokol'lu Mehmet Paşa öldüğünde, terekesi arasında 3 000'den fazla köle bırakmıştı; Kanunî'nin dâmadı Sadr-ı âzam Rüstem Paşa'nın ölümünde, terekesinde 1 100 köle vardı. Yine daha önceye dönelim: Yıldırım Bayazid zamanında çok sayıda tutsak alınıp Türkiye içine tutsak akını olması nedeniyle, "*Rumeli ve Anadolu halkından esirsiz [kölesiz-Umar] hiç kimse kalmadığı*" Âşık Paşa zâde Tarihinde kayıtlıdır [36]. II. Murat dönemindeki seferlerden birinde, 1438'de Osmanlı akıncılarının Erdel/Transilvanya'ya yürüttüğü akında Türkiyeye getirilen tutsaklar 70 000 kadardı [37]; bir diğerinde, 1446'da Mora ayaklanmasını bastırmağa giden II. Murat ordusu oradan Türkiyeye 60 000 kadar tutsak-köle ile dönmüştü [38]. Türkiyede köle edinmeye talep yokmuş gibi, ele geçirilen tutsakların Türkiye dışına köle olarak satıldığı yolundaki kanıtsız, dayanaksız, mantıksız iddianın tarihsel gerçeklere aykırı düştüğünü böylece gördükten sonra, incelemekte olduğumuz asıl ön sorun'la ilgili olarak vardığımız sonucu özetleyelim: Bu sonuç, Türkiye halkının, Türkmen fetihleri döneminde de büyük çoğunluğuyla yerli yerinde kalmış bulunduğudur. Üstelik, iki halk yâni eski halkla, yeni gelenler arasında, daha Türkmen yayılması süregiderken, yakınlaşma ve kaynaşma oluştuğunu biraz ileride, ayrıntılarıyla ve kanıtlarıyla, göreceğiz.

IV. Türkmen göçlerinin yoğunluk derecesi tartışması

1071 sonrasındaki yığınsal Türkmen göçleri nedeniyle Anadolunun soy yönünden de geniş ölçüde Türkleştiği, yâni ortaya çıkan karışım içinde Türkmen öğesinin sayısal, oransal açıdan pek önemsiz olmadığı, vurgulanması gereken bir gerçektir. Ancak, bu konuda da, Türklük gayretiyle abartmaya düşmemek, bilimsel dürüstlüğün gereğidir. Daha açık söyleyişle, Gibbon'daki benzetiş ve iddianın tam tersine, Türkmen göçlerinin, koskoca kitleye bir damlanın düşmesi önemsizliğinde gerçekleşmeyip, damla üzerine düşen koskoca bir kitle heybetiyle, yâni Anadolu yerli halkını pek önemsiz bir azınlık durumuna düşürecek kadar çok milyonlu sayılarla yapılmış olup olmadığını araştırmamız zorunluluğu vardır.

35] *İbn-i Batuta* Seyahatnamesinden Seçmeler, MEB yayını, İstanbul 1971, s. 33-34, 36, 37, 38.

36] *Âşık Paşa zâde* Tarihi, Atsız metninde s. 72.

37] *Franz Babinger*, Mehmed the Conqueror, s. 16 sonu.

38] *Franz Babinger*, a.g.e., s. 50 başı.

1071'den hemen sonra, Moğol yayılmasına kadar geçen süre boyunca Anadoluya ilk gelen Türkmen göçmenlerin, Anadolu nüfusu içinde çoğunluğu sağlamaktan pek uzak olduğunda hiç duraksama yoktur [39]. Buna karşılık, daha önce aktarmış bulunduğumuz, Orta Asya'cı görüşü savunan yazarlarımız, genellikle, 13. yüzyıl ilk yarımında Moğollar önünden kaçarak Anadoluya göçen Türkmen yığınlarının, Anadoluda pek büyük çoğunluk oluşturacak kadar kalabalık olduğunu ileri sürüyorlar.

Oysa, sözü geçen görüşteki yazarlardan Akdağ, bu konuda kuşkuludur [40] ve "Bu devri hayli teferruatlı yazan ve kendisi de o zamanı yaşamış olan İbn-i Bibi geniş çapta herhangi bir göçten bahsetmiyor" demeğe kadar işi vardırmakta; hatta, "Moğollar Anadolu şehirlerini yağma ve tahribe başladıkları sıralarda ise, aksine, Anadoludan Haleb'e doğru bazı muhaceretlerin olduğu da bu müellifin kitabında kaydolunmuştur" demektedir.

Akdağ'ın kuşkusunun pek yerinde olduğunu başka bilgi kaynaklarımız da gösteriyor. Bunlardan öğrendiğimize göre, Anadoluya dolan Türkler, İranlılarla da çok önemli ölçüde (hatta, keza Moğollarla, ama daha az önemli ölçüde) karışık olduktan başka [41]; bu karışım içindeki Türkmen öğesi, Selçuklu Sultanlarınca, bilinçli bir politika güdülerek, ülkenin iç bölümlerine bırakılmıyor, Rum devletinin sınırı bitişiğine, Uç'lara yerleştiriliyordu. Büyük Selçuklu Sultanlığında da, Nizâm ül Mülk'ün Siyasetnâme'sinde belirtildiği üzere, Türkmenler İranlılaşmış Selçuklu yöneticilerine karşı yabancılık ve hınç duydukları, Selçuklu yöneticileri de bunu bildiği için, Türkmenler, başkent Isfahan yakınlarında yerleşmeye bırakılmazlar; Büyük Selçuklular, Türklerden çok, diğer ulusların karışımı niteliğindeki bir orduya dayanırlardı. İşte tıpkı onlar gibi, Rum (Anadolu) Selçukluları da "Türkleri uç'lara sevkettiler ve kendileri Acem, Frenk, Slav, Gürcü vesaire milletlerden toplanan Tâcik ordusuna dayandılar" [42]. Keza, Moğollar önünden kaçan ve Anadoluya dolan Türklerin, o dönemde, özellikle Rum devleti sınırında yerleşip Rumlar elindeki yöreleri talan etmeğe, oralara yayılmağa başladığı bilinmektedir [43]. Üstelik, sınır bölgelerine yığılan Türkmenlerin, sonradan *Batı Anadolunun tümü* Türkmenler eline geçince, toplam yöre nüfusu içinde *baskın bir oransal çoğunluk* sağlayabildiği pek kuşkuludur ve bu kuşkumuz, şimdi göreceğimiz üzere, birinci elden tarihsel bilgi kaynaklarında bulduğumuz bilgiye dayanıyor.

39] Örneğin, Sultan I. Mes'ud döneminde (1116-1156) bile Anadolu Selçukluları devleti uyruğu halkın çoğunluğunun Rumlar olduğu, *Osman Turan*'ın kendi yapıtlarından birinde aktarılmaktadır (Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, 3. bsl., s. 479).

40] *Akdağ*, s. 96 sonu - 97 başı.

41] Bkz. ileride s. 278.

42] *Zeki Velidi Togan*, UTTG, s. 217.

43] *Nikephoros Gregoras*'a dayanarak *Zeki Velidi Togan*, UTTG, s. 259.

Göynük (şimdi, Bolu ilinin güneybatı ucundaki ilçenin merkezi olan kasaba) örneği üzerinde duralım. Osmanlılar eline geçtikten kısa süre sonra Göynük'e giden İbn-i Batuta, tüm kasabada *bir tek* islâm hânesi (kent yöneticisi Türk'ün evi!) bulunduğunu söylüyor [44].

İkinci örnek, Antalya yöresidir. Mevlâna Celâl ed din Rumî, Fih Mafih adlı yapıtındaki bir bölümde, Antalya yöresi halkının çoğunluğunun Rum olduğunu belirtiyor [45]; oysa ki Mevlâna'nın bu yapıtını yazdığı sıralarda Antalya yöresi yarım yüzyıldır Türk elinde bulunuyordu.

Böyle olunca, Türk akınları karşısında hemen hemen tüm Rumların yurtlarını, ata ocaklarını bırakıp kaçtığı, kalanların da hemen hemen tümünün Türklerce öldürüldüğünü bildiren Pakhymeres gibi Rum tarihçilerinin pek abartmalı bilgi verdikleri; *onlara dayanarak*, Türklerin bomboş (!) buldukları Anadoluda kendi kendine ürediği görüşünü savunan yazarlarımızın da yanılgıya düştüğü açıkça anlaşılır. Oysa, özellikle ortaçağ tarihçilerinin pek sayı saymak bilmediği; beş on kişinin öldürüldüğü bir olaydan, tüm kent halkının kılıçtan geçirildiği öyküsü çıkarıverdiği, önemle göz önünde tutulmak gerekirdi [46].

Gerçekten de, Pakhymeres, bu tür abartmacılıkta en ileri giden tarih yazarlarından biridir. Bu kişi, yapıtının (Hammer tarafından da gerçek sanılıp aktarılan) [47] bir bölümünde, daha Osman Bey zamanında Türklerin [48] Khios/Sakız Adasına 30 gemiyle bir saldırı düzenlediklerini ve kaleye sığınabilen pek az insan ile, 40 gemiye dolup kaçan ama sonra bir fırtınaya tutulup denizde telef olan Rumların dışında *tüm ada halkının öldürüldüğünü* söylüyor. Yine onun yapıtındaki, Hammer'in inanıp inanmıyacağına karar veremiyerek aktarmakla yetindiği [49] bir diğer bölüme göre,

---

44] Bkz. ileride s. 240 dn. 170.

45] *Zeki Velidi Togan*, UTTG, s. 257'den aktarıyoruz.

46] Örneğin, *Mehmet Köymen*'in "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilâsı" adlı yapıtında (DTCF yayını, Ankara 1947, s. 588) belirtildiğine göre, Oğuzların Büyük Selçuklu yönetimine karşı ayaklanması sırasında Nişapûr kentinde öldürülenlerin sayısını *Sem'anî* yalnız 13 kişi olarak bildirdiği halde, *İbn ül Esîr*, hemen hemen tüm kent halkının öldürüldüğü, yalnız iki mahallede kadınlarla çocuklar dışında 10 000 ölü sayıldığı vb. yolunda "bilgi" vermektedir.

47] *Hammer*, Çevik/Kılıç metninde c.I s. 81-82.

48] Saldıran, herhalde, Menteşe Beyliğinin ya da Aydın oğullarının donanması idi; sırada Osmanlıların henüz deniz gücü yoktu. *Hammer* de bunu belirtmiştir.

49] *Hammer*, Çevik/Kılıç metninde s. 82 sonu.

Sasa Bey, Ayasluk/Selçuk'u fethettiğinde, halka dokunmıyacağına söz vermiş olduğu halde, halkın bir bölümünü acımasızca kılıçtan geçirtmiş, kalanını tutsak edip götürmüştü.

Pakhymeres gibilerin birkaç yöre, birkaç hisar hakkında anlattıklarında görülen aşırı abartmacılıktan etkilenerek, Rumların neredeyse tümünün yok edildiği ya da kaçırıldığı, Türklerin Rumsuz bir Anadoluda kendi kendilerine ürediği zannına düşmenin yanlışlığını vurguladık. Şimdi de, konumuz yönünden çok önem taşıdığı halde, yeterince üzerinde durulmamış bir olguyu, okuyucumuzun değerlendirmesine sunalım. Sözünü edeceğimiz, Anadoluya şu ya da bu sayıda olarak dolmuş Türkmenlerden bir haylisinin, özellikle 16. yüzyıl başlarında, yeni kitlesel göçlerle gerisin geriye İran'a akmış bulundukları olgusudur. Böylece İran'a gidenlerin kimi, Erzincan dolaylarında yandaş toplayan Şah İsmail'in ardına düşmüş ve onunla İran'a geçmiş; kimi de, bu güçle Safevî devletini kurabilen Şah İsmail'in çağrısına uyarak, sonradan gitmiştir. Bu konuda da, Anadoluda Türkler kendi kendine üredi görüşünü savunanların başta gelenlerinden, Faruk Sümer'in yapıtına dayanacağız. Değerli tarihçimiz, şöyle diyor [50]:

> Safevî hareketi Anadoludan altıncı, fakat en devamlı ve en kalabalık bir göç hareketine sebep olmuştur. Bu göçler İran'daki Türk unsurunu kuvvetlendirerek bu unsuru bilhassa Azerbaycan'da nüfusça da hâkim duruma getirmiş, buna karşılık, Doğu ve Güneydoğu Anadoludaki Türk unsurunu zayıflatmıştır. Şurası muhakkaktır ki, Doğu Anadolu Safevî idaresinde kalsaydı, bir müddet sonra burada Türkçeden başka hiçbir dil konuşulmıyacaktı [yâni, şimdi süregittiği üzere, Kürtçe yaygın olmıyacaktı-Umar]. Osmanlı idaresi bu bölgedeki göçebe Türk unsurunu dahi yerinde tutamadı.
>
> Bilhassa Kara Koyunlular, Ak Koyunlular ve Safevîler'in faaliyetleri sonucunda İran'a Anadoludan pek çok Türk gitti

Bundan önce, Anadolu Türkmenlerinden, sayısını saptamak olanağı bulunmayan nice yığınların, Rumeli fethedildiğinde, orasını islâmlaştırmak ya da hiç değilse güçlü bir islâm azınlığı oluşturmak için Rumeline devletçe aktarıldığını da biliyoruz [51]. Osman Turan'a bakılırsa, bu göçme, göçürülme o kadar geniş çapta olmuştu ki, daha 15. yüzyılda, İmparatorluğun Rumeli bölümünde Türk-islâm kültüründeki nüfus, Anadolu bölümünde bulunan Türk-islâm kültüründeki nüfustan daha çoktu [52].

50] *Faruk Sümer*, Oğuzlar, 3. bsl., s. 155 başı-156.

51] Örneğin bkz. *Zeki Velidi Togan,* UTTG, s. 345.

52] Bu 15. yüzyılda, İmparatorluğun Rumeli'ndeki, Yunanistanı, Bulgaristanı, Sırbistanı daha yüzyıl başında kapsamakta olan ülke bölümlerinde, islâm halkın, ortodoks hristiyan yerli halk karşısında çoğunluğa geçtiğini öne sürmek gibi gülünç bir iddiadan, Osman Turan özenle geri durmuştur.

Oysa, Anadoludan Rumeli'ne Türkmenlerin aktarılması, Batı Anadolunun Türkmenler eline geçmesinin geniş ölçüde gerçekleştiği 1305-1320 dolaylarından yalnız yarım yüzyıl sonra başlatılmıştı ve gerek bu arada, gerek daha sonra, Anadoluya artık kitlesel Türkmen göçü olmamıştır; tersine, az önce gördüğümüz üzere, Kara Koyunlular, Ak Koyunlular, Safevîler, Anadoludan İran'a kitlesel Türkmen göçü çekmişlerdir.

İşte bu nedenlerle biz; Türkiye Türkleri ulusunun Türkiyede oluşması sürecinin ilk yüzyıllarında, bu karışım-oluşum sürecine Anadolu yerli halkları ile göçmen gelmiş Türkmenlerden başka bazı öğelerin (Arnavutlar, islâmlaşıp Türkleşmiş Rumeli yerli halkları, Kırım Ruslar eline geçince Anadoluya akan Kırım Tatarları, Şeyh Şâmil ayaklanması başarısızlığa uğrayınca, milyon üzerindeki sayı ile Anadoluya gelen Dağistanlı, Çeçen vb. müslümanlar) dev ölçülerde katılması *öncesinde* dahi, karışım sürecinin o erken dönemdeki aşamasında, Türkmen öğesinin diğer öğeler karşısında sayısal açıdan ezici bir çoğunluk oranında bulunduğunu savunmayı, araştırmada duraksamasız öğrendiğimiz gerçeklere ve bilimsel sorumluluğa uygun düşecek bir tutum sayamıyoruz.

V. 1922-1923'de Yunanistana giden Rumların, Anadoludaki Türkler öncesi Rum halkı ne ölçüde temsil ettiği sorunu

1. Sorunun, şimdi incelediğimiz konu açısından önemi

Çağdaş Türkiye Türkleri ulusunun etnik kökeni konusuna değinen yazarların neredeyse tümü, ulusumuzun Türkiyede 1071 sonrası Türkmen akınlarıyla başladı diyebileceğimiz bir karışım, oluşum süreci içinde ortaya çıkmasının, Osmanlılar Rumeline de yayılıp çok büyük bir İmparatorlukta egemen olduktan *sonra* da yürüyegiden gelişmelerle gerçekleştiğini, yâni sürecin kesintisiz yürüyüp durduğunu unutmuş görünüyorlar. Bu "sonra" döneminde, biraz önce değindiğimiz üzere, karışımın içine, hem de muazzam sayılarla, yeni öğeler girdi: Kırım Tatarları, Kafkasyalılar gibi. Sözünü ettiğimiz gerçek unutularak, Türkiye Türklerinin etnik kökeni tartışmasında, yalnızca 1071 sonrası dönemin ilk bir iki yüzyılında Anadoluda gerçekleşen yerli halk-Türkmen göçmenler karışımında oran neydi, Rumlar ve Ermeniler çok az ama Türkler ezici çoğunlukta mıydı tartışması yürütülüyor. Oysa, Orta Asyacı görüşü savunanların dediği üzere gerçekten Anadoludaki Rumlar, Ermeniler öteye beriye kaçmış ve ezici sayıda olarak Anadoluya doluşan Türkler *o dönemde* burada kendi kendilerine üremiş bulunsaydı bile, daha sonraki katılımların muazzam yığınlar halinde gerçekleşmesi, Türkiye Türkleri olarak kendimizi "Orta Asya'dan göçüp gelmiş Türkmenlerin ve yalnız onların torunları" diye görmemizi, ilân etmemizi, gülünç kılar.

Bu gerçeği akıldan çıkarmıyarak, sürecin yalnız ilk yüzyıllarındaki durumun tartışmasına dönecek olursak; görüyoruz ki, "Rumlar Türkmenlerin önünde Anadoluyu boşaltmışlardı, Türkler bomboş buldukları bir ülkede kendi kendilerine ürediler" iddiasının yanlışlığını ortaya koyan pek çok bilgi kaynağımız bulunduğu için o iddianın yanlışlığını güvenle saptayıp söyleyebilecek olmamıza karşılık, "Rumlar bir yere gitmedi ama Türklerle de hemen hemen hiç karışmadı, onlar ayrı Türkler ayrı kendi kendilerine ürediler, sonra da zaten *Rumlar, milyonun üzerinde bir sayı ile, Türkiyeden ayrılıp gittiler, işte eski Rumların soyu bunlardır, görülüyor ki Rum etnik toplumu Anadoluda varlığını, Türklere karışmadan, korumuştur;* şimdi de o toplumun gitmesiyle burada yalnız bizler, Türkmenlerin torunları kaldık" iddiasının değerlendirilmesinde, yanıtını belirleyebilirsek bize çok önemli ölçüde yol gösterecek bir sorun üzerinde durmamız gerekiyor. Sorunu, yukarıdaki başlıkta, "1922-1923'de Yunanistana giden Rumların, Anadoludaki Türkler öncesi Rum halkı ne ölçüde temsil ettiği sorunu" deyişiyle ifade ettik. Acaba giden bir milyon üzerindeki Anadolu Rumları, Türklerle pek karışmadan Anadoluda eski Rumların etnik varlığını sürdürmüş bulunduğunun kanıtı mıdır?

2. Sorunun yanıtı

Asıl inceleme konumuz bakımından çok önemli bulunan bu soruya, kesin bir güvenle, "Hayır" yanıtını verebiliriz. Çünkü:

a. Yerli Rumların Türkiye Türkleri etnik toplumunun oluşması sürecinde bu etnik toplum içine gerek bireysel gerek yığınsal ölçekte katılmış bulunduğunun pek çok örneğini biliyoruz ve bunlardan başlıcalarını, ileride aktaracağız. Bu bilgimiz var iken, şu kadar sayıda Rum Anadoludan gitti, bu az bir sayı değil, demek ki Rumlar pek geniş bir oranda Anadolu Türküne karışmamış demeye kalkmak, abestir.

b. Bu az bir sayı değil denmesi de abestir. Sayı, pek azdır. Şöyle ki:

Daha önce belirttiğimiz üzere, 1918 sonrasında Anadoluda tedirgin olan Rum toplumundan yahut Pontos "Rum"ları toplumundan 1924'e kadar doğrudan doğruya Yunanistana yahut önce Rusya vb. bir ülkeye, oradan Yunanistana göçen kitle, bir milyonun az üzerinde idi ve bunların katılması ile (Türkiyeye gönderilen birkaç yüz bin Türk de eksilmiş olarak) Yunanistan nüfusu 6 204 674 olmuştu [53]. Demek, bunların katılması öncesinde, Yunanistandaki, çok büyük çoğunluğuyla Rum kültüründe ve dolayısiyle Rum kimliğindeki nüfus, 5 milyon kadardı. Doğu Roma İmparatorluğunun uzantısı Rum İmparatorluğunda, Anadoluya Türkmen göçlerinin başladığı dönemde yâni 11. yüzyılda, devletin Rumelindeki bölümlerinden bugünkü Yunanistan dışında bir yerde, örneğin Bulgaristanda, Sırbistanda, Makedonyada, Arnavutlukta, önemsenecek oranda bir Rum azınlık bile yoktu; buna karşılık, Yunanistandan kat kat daha büyük bir

---

53] Bkz. yukarıda s. 179 sonu.

ülke olan Anadoluda, Fırat kıyısına kadar, Rumlaşmış etnik öğe kesin çoğunlukta idi. 1920 dolaylarında nasıl oluyor da Yunanistanın yerli Rum (Yunanlı) nüfusu 5 milyon oluyor, buna karşılık Anadoludaki Rumlar, Türklerle önemsenecek ölçüde karışmadan (iddia bu), yalnızca 1 milyon kadar kalıyor?

c. En önemlisi şudur ki, bu küçük sayıdaki (bir milyon kadar) Rum göçmen içinde çok büyük çoğunluk, Anadolunun yerlisi olan Rumlar değildi; Anadolunun yerlisi olan Rumlar, 1850 dolaylarında yalnız ve yalnız birkaç yüz bin dolaylarına düşmüşken, 1850'lerden sonra, hele hele Anadolu kıyı kesiminde komprador burjuvazi modelinde bir zengin Rum burjuvazisinin ortaya çıkışı sonrasında, Yunanistandan ve adalardan Anadolunun batı kıyılarına, en çok da İzmir'e ve yakın çevresine, dalga dalga, yığın yığın Rum göçmen geldi ve 1922 "Küçükasya felâketi" üzerine Türkiyeden ayrılmak zorunda kalan Rum yığınlarının büyük çoğunluğu da, Anadolunun yerli Rumları değil, böyleleriydi. Şimdi, önemi dolayısiyle, bu son konuda ayrıntıya girelim.

Yunanlıların, Batı Anadoluda hak iddia etmelerine dayanak olmak üzere kullandıkları istatistik dahi [54] tüm Anadoludaki (dikkat edilsin, Türkiyedeki değil, yalnız Anadoludaki) Rum nüfusu, 1912 yılında 1 888 111; Ermeni nüfusu 1 559 241; Türk, Kürt, Çerkes, Lâz vb. kökenli toplam müslüman nüfusu 8 393 948; diğer halkı (Rum ya da Ermeni olmayan hristiyanlar, özellikle Süryanî ve Nesturî'ler, ayrıca Yezidî'ler) 476 913 kişi; toplam Anadolu nüfusunu da 12 318 213 kişi olarak göstermekte idi. Pallis [55], Anadoludaki toplam Rum nüfus, Sèvres andlaşmasının imzası sırasında (10 Ağustos 1920), 1 200 000'i geçmiyordu diyerek, 1 888 111'in bir hayli altına inmektedir.

Bu tahminlerin, gerçek sayıya göre altta kalmış değil, oldukça önemli ölçüde üste çıkmış bulunduğu, diğer bilgi kaynaklarımızdan anlaşılıyor. Çünkü, *bütün Türkiyede* 1914 yılında toplam 1 167 946 Rum ve 587 960 Ermeni bulunduğunu, devlet istatistiklerinden öğrenmekteyiz [56]. Oysa, İstanbul Rumları Türkiyede bırakılmışlar ve zorunlu değişimde gönderilmemişlerdi. Demek ki (Türkiye Trakyasının İstanbul dışı yerlerindeki Rum nüfus dahil) kaçanlar ve gönderilenler, olsa olsa, bir milyon dolaylarında olabilir [57].

54] *Alexandros Anastasios Pallis,* Yunanlıların Anadolu Macerası, çev. Orhan Azizoğlu, Yapı ve Kredi Bankası yayınları, 2. bsl. İstanbul 1997, s. 148.

55] *Pallis*, s. 48.

56] *Tevfik Çavdar*, Millî Mücadele başlarken sayılarla vaziyet ve manzara-i umumiye, Milliyet yayını, İstanbul 1971, s. 16.

57] *Pallis* de (s. 104 sonu), bunu doğruluyor ve 1. Dünya Savaşı sonrasında Yunanistana dolan göçmenlerin sayısının, *Anadolu felâketi öncesinde Rusyadan ve Bulgaristandan gelenlerle birlikte,* 1 200 00'i bulduğunu belirtiyor.

Anadoludan Yunanistana göçenlerin çoğu, 1922 yılında Yunan yenilgisinin sonrasında Anadoluyu bırakıp kaçarak, güvenlikte olacaklarını umdukları Ege ve Marmaranın büyük kıyı kentlerine, özellikle İzmir'e sığınmışlar, sonra gemilerle Yunanistana geçmişlerdir. İzmir'den deniz yoluyla yığınsal kaçış, Türk ordusunun 9 Eylül 1922'de kente girmesini izleyen günlerde de süregitmiştir [58]. Anadoluda son günlerini geçiren Rumların başlıca sığınağı İzmir'den, yalnız İzmir kentinden, böylece Yunanistana kaçanların sayısı, bir bilgi kaynağımızda [59], 213 418 olarak gösteriliyor. Dolayısiyle, Anadoludan Rumların göçü, neredeyse tümüyle, o günlerde tamamlanmış gibiydi; sonradan, 30.1.1923'de Lausanne'da imzalanan azınlıkları değiştirme sözleşmesi gereğince, kendi isteklerine bakılmaksızın Anadoludan Yunanistana gönderilen Rumlar yalnızca 149 851 kişi idi [60].

Ancak, Anadoludan ayrılan bu bir milyon kadar Rum göçmenin çok büyük çoğunluğu, belirttiğimiz üzere, Anadolunun yerlisi değildi, yakın geçmişte, komprador burjuvazi kimliğiyle Rum burjuvazisinin filizlendiği, geliştiği Batı Anadoluya Yunanistandan yahut Ege Adalarından göçmüş Rumlardı [61]. Birkaç aydınlatıcı kanıt-örnek üzerinde duralım:

Kırım Savaşı sırasında, yâni 19. yüzyıl ortasında, Çanakkalenin Ezine kasabasında *bir tek Rum* kalmışken, önce 3 Rum göçmen gelmiş, bu gelişin arkası kesilmiyerek kasabadaki Rum sayısı 1909'da 380 hâneye çıkmıştı. Çanakkale Boğazı girişinde, Skamandros/Kara Menderes ağzı ile Ege Denizi arasında, bugün Deniz Kuvvetleri tesislerinin bulunduğu yerde (ilkçağ Akhilleion kentçiğinin ve tümülüs'ünün yerinde) , 1. Dünya Savaşı başına kadar bulunan, sonra boğaz savunması için boşaltılıp askerî arazi kapsamına alınan Yenişehir Rum köyü, Kırım Savaşı sırasında yaklaşık 30-40 hânelik iken, 19. yüzyılın sonunda 850 hâneye ulaşarak, nüfus patlaması göstermişti. Edremit'te, yine Kırım Savaşı sırasında, yalnız 2 Midilli'li Rum varken, 1909'da Rum nüfus 1 500 hânelik olmuştu [62].

58] *Bilge Umar,* İzmirde Yunanlıların Son Günleri, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974, s. 330-334.

59] *David Walder*, Çanakkale Olayı (İsmail Cem çevirisinin özeti, 19 Ekim 1969'dan başlayarak, Milliyet'te yayınlanmıştır).

60] Türk Ansiklopedisi, "Göç" maddesi, c. 17 s. 460.

61] Ayrıntılı bilgi için bkz. *Umar*, İzmirde Yunanlıların Son Günleri, s. 56 vd.; *Nurdoğan Taçalan*, Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken, Milliyet yayını, İstanbul 1970, s. 52-61; *Engin Berber*, Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997, s. 57 vd.

62] *Taçalan*, s. 53.

Çınar Atay'ın aktardığı bilgi kaynakları da [63] aynı olguyu yansıtmaktadır. 17. ve 18. yüzyıllarda İzmir kentinin nüfusu hakkında bilgi veren 15 kadar kaynak, Türk daha doğrusu islâm nüfusu ortalama 50 000, Rum nüfusu ortalama 10 000 dolaylarında gösteriyor (oran: 5'e karşı 1). Oysa, 1917 yılında Türk resmî istatistikleri bile, toplam 238 000 olan kent nüfusu içinde Türklerin (islâmların) 111 000, Rumların 87 000 olduklarını belirtmektedir (oran: yaklaşık, 1,1'e karşı 0,9; yãni, 5'e karşı 4. Üstelik bu, 5'e karşı 1'den 1917'de 5'e karşı 4'e çıkarak 4 kat artma, oransal artıştır; sayısal artış ise, 10 000'den 87 000'e, 9 kat kadardır!).

Muğla ilimiz yöresinin tarihine ilişkin olarak da, gerek Wittek'in "Menteşe Beyliği" adlı yapıtında, gerek Akarca kardeşlerin yapıtında [64] aynı doğrultuda bilgi buluyoruz. Daha Menteşe Beyliği döneminde Milâs'da hemen hemen hiç Rum kalmamış ve buradaki ortodoks piskoposluğu da kaldırılmıştı. Çünkü,

> hudutlarda...hristiyanların müslüman olmaları teşvik edilmiş, *Rum unsuru Türk câmiası içinde tamamiyle erimiş ve kaybolmuştur.* ...Sonraki asırlarda, bilhassa 1822'de Yunanistanın istiklâlini almasından sonra Batı Anadoluya azar azar Yunan unsuru girmeye başlamıştır. Bunların çoğu adalardan göçmüşlerdir. Bu itibarla, 1924'de Yunanistandaki *Türklerle mübadele edilen Rumların ekseriyeti buranın eski ahalisi olmayıp, daha yakın tarihlerde gelmiş olan ada Rumlarıdır* [65].

Bunları Anadoluya çeken, Anadoluda kalabilmiş Rumların ekonomik refahı idi. Bu refah, Dido Sotiriou'nun çok geniş ölçüde gerçek olaylara dayanan, gerçek olayları yansıtan belgesel romanında [66] dürüstçe belirtilmektedir; aynı konu, pek çok diğer Türk yahut Yunanlı araştırmacı tarafından da işlenmiştir.

Böylece, Milâs'ta 1738'de yalnız 30 kadar Rum ailesi varken ve bunların tümü han benzeri bir büyük yapıda otururken, 19. yüzyılda gelen göçmenlerle, Milâs'ın Rum halkı 550 hâneye çıktı ve kasabada bir Rum mahallesi kuruldu; Rum nüfus 19. yüzyıl sonunda 1 950'yi, 1908'de 3 200'ü buldu [67].

63] *Çınar Atay,* Tarih İçinde İzmir, İzmir 1978, s. 114-115.

64] *Aşkıdil Akarca/Turhan Akarca,* Milâs, İstanbul 1954.

65] *Aşkıdil Akarca/Turhan Akarca,* s. 68-69.

66] *Dido Sotiriou* 'nun bu romanı, Türkçeye "Benden selâm söyle Anadoluya" adıyla çevrilmiş ve İstanbulda Sander Yayınevince yayınlanıp birkaç kez basılmıştır.

67] *Aşkıdil Akarca/Turhan Akarca,* s. 94-95.

VI. Vardığımız sonuç: Türkiye Türkleri ulusunun oluşumu süreci ortaçağ aşamasında, karışıma Türkmen öğesinin katkısını önemsiz sayan Anadolucu görüş ile, Anadolu yerli halkının katkısını önemsiz sayan Orta Asyacı görüşten her ikisi, abartmaya dayanır; o dönemde, bu iki öğenin birbirine yakın etkinlik gösterdiği bir karışım ortaya çıkmıştı

Bu sonuca varmamızın gerekçelerini belirtmiş bulunuyoruz. Ayrıca, o gerekçeler açısından, incelememizin daha sonraki bölümlerinde, daha da somut'a, ayrıntıya girerek, hayli uzunca boylu, karışımın somut örneklerini sıralıyacağız.

Konu incelendikten sonra varılan bu sonuç, bizim özgün buluşumuz değildir. Diğer pek çok araştırmacı da, aynı sonuca varmış bulunmaktadır. Birkaçını analım:

1. Brockelmann şöyle diyor [68]:

> Osmanlılar hiçbir zaman nüfus bakımından pek kalabalık olmamakla beraber geniş sahalara hâkim olmayı bildiler; çünkü onların askerî timar sistemleri kendilerini zengin metbular [yâni, egemen azınlık-Umar] olarak yayıyordu. Bu efendi sınıfından müteşekkil milletin içine girmek imkân dâhilinde idi. Daha Selçuklular devrinde Türklerin Küçük Asyanın yerli halkıyla bir tesalübü [döl alıp vermesi-Umar] vukubulmuştu. ...Arnavutların büyük bir kısmı ve Bosna asilzâdeleri [islâm dinine girdikleri halde-Umar] Küçük Asya halkı gibi artık Türkler tarafından temessül edilmediler [özümlenmediler-Umar].

2. Hilmi Ziya Ülken'de şu satırları görüyoruz :

> Türkler de, Osmanlı istilâsı sırasında Anadolu kıyıları ve Rumelide büyük bir temsil [özümleme-Umar] kudreti göstermişler ve işgal ettikleri memleketler halkının mühim bir kısmını Türkleştirmişlerdir [69].
>
> Selçukîler Anadoluya yerleştikten sonra orada milyonlarca müslüman-Türk nüfusun bulunması, eski Paflagonya, Frigya, Kapadokya, Bitinya, Lydia, Karia, Lykia ilâh. ahalisinden büyük bir kısmının Türklüğü ve islâmlığı kabul etmiş olduklarını gösterir [70].

68] *C. Brockelmann*, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, çeviren Neş'et Çağatay, c. I, Ankara 1954, s. 329-330.

69] *Hilmi Ziya Ülken*, Milliyet ve Tarih Şuuru, Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul 1948, s. 354.

70] *Hilmi Ziya Ülken*, s. 342 başı.

3. İsmet Parmaksızoğlu, aynı sonuca varmıştır [71]:

> Malazgirt Savaşı, bütün dünya tarihinde, dönüm noktalarını teşkil eden büyük olaylar zincirine dâhil bir savaştır. Bu zafer, Anadolunun Türkleşmesine sebep olmuş, Anadoluya yerleşen Türklerin, *bu ülkenin eski halkı ile* veya eskiden gelip buraya yerleşmiş hatta asıllarını yitirmiş soydaşları ile [72] kaynaştıktan sonra, örgütleşmiş ve örgünleşmiş bir millet hâline gelmesine yol açmış...tır.

4. Stanford Shaw da bu görüştedir [73]:

> Türk Anadolusu, yaşayan hristiyan kültür ve geleneğini almış ve kısmen de yansıtmaktaydı. Türklerin Anadoluyu istilâsı sırasında bazı hristiyanlar öldürülmüş ya da yerlerinden atılmışlarsa da, bunların çoğu yerlerinde kaldılar, eski gelenek ve dinlerini sürdürdüler. Bir bölümü de islâmlığı kabul ederek istilâcıların ırk ve kültürüne karıştılar.

5. Mükrimin Halil Yınanç'ın vardığı sonuç, yine, budur:

> ...fâtihler dinlerini yâni müslümanlığı yerlilere yavaş yavaş kabul ettirmeğe başlamışlar ve nihayet pek az zaman zarfında bu diyarı hakikî bir islâm ülkesi hâline getirmişlerdir [74].
>
> Türkler eski Anadolu şehirlerinin içine yerleşerek yerli halk ile münasebete ve *ihtilâta* başlamışlar, fakat kendileri müslüman ve fâtih olmak dolayısiyle daha mümtaz bir sınıf hâlinde kalmışlardır. Bütün siyasî haklarla askerlik şerefi ancak kendilerine inhisar etmiştir. Bilâhare yerli halkı kendi dinlerine döndürdükten sonra, aralarında müsavat hâsıl olmuştur. *Anadolu şehirlerinin kısm-ı âzamı bu nevidendir* [75].

71] *İsmet Parmaksızoğlu*, Tarih Boyunca Kürttürkleri ve Türkmenler, TKAE yayını, Ankara 1983, s. 21. "Kürttürkleri" tuhaflığına ileride değineceğiz.

72] Anadoluda gerçekten böyleleri de vardı; Rum devleti, örneğin, Peçenek Türklerinden bazı toplulukları Anadoluya yerleştirmişti.

73] *Stanford Shaw*, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çeviren Mehmet Harmancı, e yayınları, İstanbul 1982, s. 29.

74] *Mükrimin Halil Yınanç*, Türkiye Tarihi/Selçuklular Devri, s. 178.

75] *Mükrimin Halil Yınanç*, s. 180 No. 1.

6. Doğan Avcıoğlu, bizimle aynı sonuca varmıştır [76].

7. Bréhier'nin yapıtında [77] şu satırları görüyoruz:

> Gerçekten, teşvik edilmekte olan islâm dinine geçme'ler çok bol sayıda gerçekleşiyordu ve müslümanlarla hristiyanlar arasında yapılan evliliklerin de sonucu olarak, bir Osmanlı devletiyle birlikte, bir Osmanlı ulusu da doğdu.

8. Laszlo Rasonyi, Türkler öncesi Anadolu halkının *çoğunluğunun* islâmlığa geçip Türkleşmesini vurguluyor [78]:

> Türk fâtihleri eski sekeneye kıyasla azınlık idiler. Ön Asya tipi kitle, Yunanlılardan önce de vardı; bunlar eski çağ tarihi sonuna kadar Hellenleşerek hristiyan olmuşlardı. Şimdi ise, *bunların çoğu* müslüman oldu...

Tam şimdi, belirtmemiz gerekiyor ki, Türkiye Türklüğü, kendine özgü oluşum sürecinin 1071 sonrası ilk yüzyıllardaki aşamalarında, en çok Anadolunun eski halkıyla Türkmenlerin karışıp kaynaşmasının ürünü niteliğiyle ortaya çıkmakta iken, aynı dönemde ve daha sonra, Orta Asya "Türk"lerinin etnik oluşum, değişim süreci de kendine özgü, ama bambaşka öğelere dayanan bir diğer yolu, yâni Uygur, Karluk vb. eski Türk boylarının ve oralarda kalabilmiş Türkmen'lerin *Moğollarla* karışıp kaynaşmasının ürünü olmak yolunu tutmuş bulunuyordu. Şimdi Türkî denen bu Orta Asya etnik toplumlarının da, tüm diğer etnik toplumlar gibi, karışma ve kaynaşma ürünü *yeni* uluslar olduğunu, Faruk Sümer, pek açık ve özlü olarak, dile getiriyor [79]:

> Moğol istilâsının en mühim sonuçlarından biri de Orta Asya Türk etnografyasını değiştirmiş olmasıdır. Uygur, Karluk, Kıpçak ve diğer bazı Türk kavimleri, bu istilâ neticesinde çözülerek kavmî hüviyetlerini kaybettiler. Bunlar ile Moğol teşekküllerinin birleşmesinden yeni kavimler meydana geldi ki, bunların dili Türk ve siyasî mazileri Moğol idi. Meşhur Timur bunun tam bir örneğidir. Böylece bugün Orta Asya'daki Özbek, Kazak, Kara Kalpak, Doğu Türkistan Türkleri, bu karışma ve kaynaşmadan meydana gelmiş yeni kavimlerdir.

76] *Doğan Avcıoğlu*, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, c.I, İstanbul 1978, s. 32, 42-44, özellikle s. 44 ortası.

77] *Louis Bréhier*, Vie et Mort de Byzance, s. 451-452.

78] *Laszlo Rasonyi*, Tarihte Türklük, TKAE Yayını, Ankara 1971, s. 195.

79] *Faruk Sümer*, Oğuzlar, 3. bsl., s. 139. Ancak, yazarın ifadesi yalnız Orta Asya "Türk"leri hakkındadır; yazar, Türkiye Türklerinin oluşumunda önemli ölçüde karışmayı kabul etmez.

B. Yerli hristiyan etnik toplulukların Türkmenlerle karışımını kolaylaştırıp hızlandıran ortam koşulları

I. Türkmenlerin daha az kötü yönetim getirmesi

1. Genel bakış

Ortaçağ sonuna doğru, Türkleşme sürecinin ilk yüzyıllarında Anadolu ve Rumeli'nde uygulanan, Türk etnik öğesinin ağırlıklı egemen durumunda bulunduğu yönetim, Osmanlının "Hasta Adam" olmuş dönemindeki çağ dışı kalmış, sömürücü, hep alan ama devlet baba işlevini yerine getirmeyen yönetimine benzemiyordu ve ülke halkının yeni umudu, tutunacak dalı idi.

Çünkü, Rum İmparatorluğunun son dönemi, tıpkı Osmanlının son dönemi gibiydi. Yönetim, sömürücü, hep alan, ama devlet baba işlevini yerine getirmeyen; üstelik ırz, can, mal güvenliğini bile sağlayamayan bir yönetimdi. Yukarıda anlatılan Katalan'lar olayı [80] devletin o dönemde ne hâle düşmüş bulunduğunu pek güzel açıklamaktadır.

Üstelik, Selçuklu ya da Osmanlı, hiçbir zaman dinsel inancı yüzünden hristiyan topluluklarını kovuşturmadığı, zulme uğratmadığı halde, Rum İmparatorluğu egemenliğinde Anadolunun doğu, güneydoğu ve iç bölümleri halkı, ayrıca Rumeli'ndeki birçok yörenin halkı, yüzyıllar boyunca, İsa'yı Tanrının tâ kendisi sayan ortodoks kilisesinin devlet destekli inancını benimsemeyip hristiyanlığın başka çeşit yorumlarını benimsediği için, örneğin İsa'yı tıpkı islâmlar gibi insan olarak gördüğü için, İmparatorluk yönetiminin kovuşturmasına, zulmüne uğramıştı ve uğramaktaydı [81].

Önce bu nedenlerle, yâni daha düzenli ve daha insancıl denebilecek bir yönetim getirdiği için, Anadolu insanı, Türkmen'i kolaylıkla benimsedi. O kadar ki, Türkler İmparatorluk ülkelerinin hemen hemen tümünü ele geçirip, İmparatorluk ülkesi olarak elde yalnız İstanbul surlarının çevrelediği alan kalmışken ve İmparator, katolik batı'dan yardım sağlamak için Papa ile birlik kurmaya çabalarken, Rumların en ileri gelen kişileri bile, böyle bir birliğin kurulmasına karşı çıkmışlar ve hatta içlerinden biri, Büyük Dük Notaras, Ayia Sophia kilisesinde katolik kardinalin şapkasını görmektense Türk sarığı görmeyi yeğlediğini açıkça söylemişti.

Türk'ün daha iyi bir yönetim, daha az bozuk bir düzen, daha güçlü güvenlik getiriyor olmasının etkisiyle, Anadoluda ve Rumelinde yerli halk, Türk fetihleri sırasında, pek az direniş gösterdi, Rum devletine pek az yardımcı oldu. Tersine, yalnız daha çok ezilen Ermeniler vb. halkların değil Rumların bile Osmanlıya, "Gelin bizim kenti de alın" diye başvurduğunun örnekleri bilinmektedir.

80] Bkz. yukarıda s. 149-151.
81] Bkz. yukarıda s. 70-71, 101-102.

> Bu arada, 1396 yılında Yıldırım Bayazid Enez kuzey yakınında Karaferye'de bulunduğu sırada, Yunanistanın Amphissa/Salona kentinden halk adına Piskopos gelip, Kantakouzenos ailesinden olan Düşesin kötü yönetiminden yakınarak, kentin Türk yönetimine alınmasını dilemiş ve bu dilek, yerine getirilmiştir [82].

Ermenilerin tutumu da farklı değildi. Üstelik onlar, mezhep farkı yüzünden Rumlarca ezilmekteydiler. Katolik haçlıların gelişi, Ermenilerin durumunu düzeltmemişti ve önce umutla bağlandıkları haçlılardan büyük zulüm görünce, Ermeniler, Türk yönetimini istemeğe başlamışlar; bu yüzden Urfa Haçlı Kontluğu'nun hükümdarı Baudouin du Bourg, 1113 yılında, Ermenileri kitle hâlinde kentten sürmüştü [83].

Bu durumun yanı sıra, Rumlardan, Ermenilerden, kişisel ölçekte yahut yöresel ölçekte, Türkmenlerin Rum devleti zararına yayılma akınlarına katılma gerçekleştiğinin de pek çok örneğini biliyoruz ve bunlardan bazısına ileride değineceğiz [84].

Türk'ün eskisine göre daha az kötü bir yönetim getirmesinin etkisiyle, Türkün dar zamanında, örneğin ve özellikle İlhanlı Moğollarının Selçuklu gücünü yok ettiği dönemde bile, herhangi bir yörede yerli hristiyanlar Türk'e karşı ayaklanma çıkarmadı. Hatta, Timur depreminde Osmanlı Şehzadeleri birbirine düşmüş, iç savaşa girmiş iken, gerek Anadoluda, gerek ülkenin henüz sâdece 50-60 yıl önce fethedilmiş Rumeli bölümünde, halk hiçbir kıpırdanma göstermedi.

2. Değindiğimiz gerçeğin tartışmasızlığı

Sözünü ettiğimiz olguyu, yabancı araştırmacılar, hatta Türklere pek duygusal yakınlık duymayanları da, belirtiyor [85].

82] *İ. H. Dânişmend*, İstanbul Fethinin Medenî Kıymeti, İstanbul Fethi Derneği yayını, İstanbul 1953, s. 49.

83] *Işın Demirkent*, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, s. 119, 141 ve özellikle s. 145.

84] Bkz. ileride s. 230 vd.

85] Osmanlı yönetiminin bozulduğu dönemde, özellikle Yunan ayaklanmasından sonra, batıda "köle edilmiş Hellen'ler" ve "Kılıç zoruyla halkları köle etmiş Osmanlı" imajından etkilenmiş nice yazar, örneğin Victor Hugo, keza Yunanistanda Tourkokratia (=Türk Yönetimi) dönemini tümüyle bir zulüm dönemi olarak Yunan halkının bilincine çakmayı gerekli gören çağdaş Yunan ulusçuluğu, çok başka havalardan çalmış ve çalmakta iseler de, biz, tarih araştırması yapıp ondan sonra bir yargıya varmış kişilerden, araştırmacılardan söz ediyoruz.

Bu arada, Anadoluya akan Türkleri pek yaban ve yıkıcı olarak niteledikten sonra, onların gerek Selçuklu döneminde gerek Osmanlı döneminde kendilerine özgü bir uygarlık geliştirmediklerini söyleyebilen Runciman, aynı yerde [86], "Türkler çok zulmetmediler; gerçekten, hristiyanlar çoğu kez, daha hafif vergilendirme nedeniyle, onların egemenliğini İmparatorun egemenliğine yeğ tuttular" demektedir.

Yunanlıların büyük dostu Finlay de, "Osmanlı Türklerinin Rumları, Sırpları, Ulahları egemenlik altına alması, müslümanların güç üstünlüğünden dolayı olmaktan çok, hristiyan kitlelerinin bu egemenliğe gönüllü olarak boyun eğmesi yüzündendir" diyor [87].

Levtchenko'da şu satırları görüyoruz: "Topluluğun alt sınıfları, Türklerin egemenliği döneminde, küçük Grek zorba despotlarının egemenliği altında yaşadığından daha fena yaşamıyordu" [88].

Papasların bile Türk egemenliğinden hoşnutluğunu, Bréhier, şöyle anlatıyor [89]:

> Bundan [Rum İmparatoru VIII. İoannes'in katoliklerle din birliği kurma çabalarını Rum kamu oyunun benimsemeyişinden-Umar] daha da ağır sonuçlu olgu şu idi ki, işgal altındaki Bizans ülkesi bölümlerinin hristiyan din adamları Türklerin egemenliğine alışmışlardı ve bu egemenliği Frenk egemenliğine yeğ tutuyorlardı. O dönemden, 1436 yılından kalma bir belgede, papasların artık Türk elbiseleri giydiğini, efendilerinin [Türklerin-Umar] dilinde konuştuğunu ve İstanbul Patriği tarafından atanmış 12 Piskoposun atanma işlemlerinin tamamlanmış sayılması için Osmanlı yöneticilerinden onay beklediklerini görüyoruz.

Çağdaş Yunanlılığın yetiştirdiği değerli bilim adamlarından Dimitris Kitsikis de, yayınlandığı dilde, Fransızcadaki adı L'Empire Ottoman (=Osmanlı İmparatorluğu) iken, herhalde dayandığı ana fikri yansıtmak için, Türkçeye"Türk-Yunan İmparatorluğu" adıyla çevrilen yapıtında [90] , Rumların Osmanlı yönetimini ister olduğu gerçeğini ve bunun nedenlerini açık açık söylüyor:

86] *Steven Runciman,* Byzantine Civilization, s. 293-294.

87] *George Finlay,* History of the Byzantine Empire, s. 125.

88] *M. V. Levtchenko*, Bizans, çev. Erdoğan Berktay, Milliyet yayını, İstanbul 1979, s. 342.

89] *Louis Bréhier,* Vie et Mort de Byzance, s. 498.

90] Çeviren Volkan Aytar, İletişim Yayınları, 2. bsl. İstanbul 1996.

Bizanslılar iki kampa derinden bölünmüştü: Bu iki kamp, Türk ve Lâtin yanlılarını temsil ediyordu. Bizans İmparatorluğu 1081'den itibaren kolonici Frenk sömürüsüne boyun eğmiş durumdaydı. Bizanslılar ne karada ne de denizde dolaşabiliyorlardı. Tüm ticarî kâr, dokunulmazlık ayrıcalığıyla Bizans sitelerinin kalbine yerleştirilmiş sürekli koloniler dolayımıyla yabancı tüccarlara, özellikle de Venedik ve Cenevizlilere akıyordu. Lâtinlerin bu ekonomik sömürüsüne, ortodoks kilisesinin tamamiyle boyun eğmesini dayatan Roma [Papa'nın-Umar] dinsel hoşgörüsüzlüğüne karşı, Türk varlığı bir çözüm sunmaktaydı [91].

Hızla güçlenen toprak aristokrasisinin gitgide zor duruma soktuğu kitleler, Bizans'taki Türk yanlısı harekete destek vermekteydi. Ama toplumsal bunalımın yanı sıra, dinsel bir bunalım da mevcuttu. Geniş mülklere sahip manastırlar, köylünün sömürülmesine katkıda bulunuyordu. Zenginliğe susamış ruhban'ın [râhipler'in-Umar] bir bölümü ahlâk dışı bir yaşam sürüyor; kadınlarla evlenmeleri ve cinsel ilişkiye girmeleri yasak olan ortodoks keşişler manastırlarda odalıklarını barındırıyorlardı. Hristiyan dinine karşı ilgisizlik giderek büyüyordu. Türkler İmparatorluğun yaşadığı ahlâkî ve toplumsal bu çifte bunalımdan haberdardı. Türklerin iyi ahlâklılığı 15. yüzyılın ikinci yarısındaki yabancı gezginlerce de aktarılmıştı. Öyle ki, Türk adı "toplumsal adalete önem veren erdemli kişi" anlamını karşılar olmuştu. Sonuçta Osmanlı fethi, Türkler tarafından olduğu kadar, Yunanlılar tarafından da Tanrıdan istenen bir olay hâline gelmişti [92].

II. Türkmenlerin dini islâm'ın, özellikle de Türkmenlerin kendine özgü, hoşgörülü Alevî inancının, Anadolulu yığınlara (en çok da katı ortodoks inancını benimsemedikleri için devletçe ezilen mezheplerin insanlarına) yakın gelmesi

İsa'nın, Tanrı oğlu olduğu iddia edilse de, Meryem'den doğma bir insan olduğu, kardeşleri dahi bulunduğu İncil'de anlatılmış iken [93] Nikaia/İznik, Ephesos/Selçuk Konsil'leri kararlarıyla belirlenen ortodoks kilisesi inancında İsa'ya Tanrı'lık verilmesi, onun (insan olarak bir kadından doğup yetiştiği, her çocuk gibi altını kirletme dönemi de geçirerek büyüdüğü, sonra da öldürülmüş ve kendisinin öldürülmesini engelleyememiş bulunduğu bilinirken, bunları en yakından bilen kendi köylüleri bu yüzden onun vâazlarını, iddialarını alaya almışken ve İsa da kendi köyünde uğradığı

91] *Kitsikis*, s. 93.

92] *Kitsikis*, s. 94-95.

93] Matta İncil'i, XIII 54.

başarısızlığı, "Kimse kendi köyünde peygamber sayılmaz" diyerek kabullenmiş [94] iken) Tanrı olduğu, Tanrının tâ kendisi olduğu ilkesinin benimsenmesi, Anadolu insanının inançlarına ters düşmüştü. Anadolu insanı, hristiyanlığa İmparator Constantinus'la başlayıp Theodosius'la doruk noktasına ulaşan devlet zorlamasının sonucu olarak girdikten sonra, geniş ölçüde, hristiyanlığın ancak bu ilkeleri kabul etmeyen ve o yüzden İmparatorluk yönetiminin zulmüne uğrayan mezheplerini tutmuştu.

İslâm inancı da, İsa'yı, yalnızca bir Tanrı elçisi, bir insan olarak görür [95]. Muhammed'in Peygamber olduğuna inanmanın islâmlar için zorunlu olması dışında, temel inançlar yönünden ise hristiyanlıkla islâmlık arasında önemli fark pek azdır [96].

Türkmen'lerin Alevî inancı ise, hristiyanlığa, (sonradan Türk yönetimin benimsediği, sahip çıktığı ve halkın çoğunluğuna benimsettiği) sünnî islâmdan çok daha fazla yakındı. Örneğin, sünnî islâm, Baba, Dede, Ermiş, Evliya vb. bir kimsenin Allah ile iletişimde bulunmasını, Allah'a nazının ve sözünün geçmesini asla kabul etmez; oysa, bu nitelikte yüzlerce Ermiş kabul eden hristiyanlık gibi, Alevî inancı da, Tanrı ile iletişimde bulunan, ona nazı ve sözü geçen Baba, Dede vb. kişileri kabullenir. Alevî inanç, kendini, islâmın bütün zorunlu törensel görevlerinden bağışık sayar yâni namaz kılmanın, oruç tutmanın zorunluluğunu kabul etmez, câmiye gitmez. Sünnî islâm kadınla erkeğin bir araya gelmesini, kadının erkeğe görünmesini, çalgıyı, dansı, hele kadınlı erkekli çalgı çalınıp türkü söylenmesini, dans edilmesini yasaklamışken Alevîlik bu yasakları asla tanımaz, uygulamaz. Böylesine bir islâmın kabul edilmesi elbette ki fetih döneminde Türkmenlerle karşı karşıya gelen Anadolu halkı için hiç de zor olmamıştır. Rum halkın, Anadoluya yayılan Türkmenlerin inancı olarak bu çeşit islâmı görmüş bulunduğunu, Kitsikis, özenle vurguluyor [97].

Böylece, Anadolu insanının, Türkmen islâm'ına yönelmesi, yaygın ölçüde gerçekleşti. Zaten, aslında sünnî islâm, Arap'ın islâmı da, Akdeniz çevresinde, hep eski hristiyan ülkelerinde yayılmıştır; Kuzey Afrika Berberî'leri gibi, henüz hristiyanlığa geçmemiş ve çoktanrılı dinlerde kalmış iken doğrudan doğruya, yâni hristiyanlık aşaması söz konusu olmaksızın islâma geçen toplumlar, Akdeniz çevresinde, hristiyanlıktan islâma geçenlerle karşılaştığında, pek ama pek küçük bir azınlık

---

94] Matta İncili, XIII 57.

95] Kur'an, Âl-i İmran 45, 47, 59; ayrıca ve özellikle Nisâ, 171.

96] En önemli fark, dünün, bugünün, yarının her olayını Allah'ın ezelden programlamış, belirlemiş bulunduğunu islâm'ın kabul etmesine karşılık hristiyanlığın kabul etmemesidir.

97] *Kitsikis*, s. 63-65.

oranında kalırlar [98]. Oysa, halifeler devleti, hristiyan halka, islâma geçmeleri için Selçuklulardan, Anadolu Türk Beyliklerinden, Osmanlılardan daha sert kurallar ve baskı uyguluyor da değildi; tersine, kitlesel din değiştirme ve islâma geçmeler yüzünden cizye vergisi geliri azalıyor diye bir vâlinin Emevî halîfesi Ömer bin Abdülazîz'e yakınmada bile bulunduğunu biliyoruz. Halife devletinin egemenlik alanına katılmış olan, Doğu Roma/Rum İmparatorluğunun eski illerinde halkın çok büyük çoğunluğu islâma geçtiğine göre; sonradan Türkmenlerin, üstelik Halife devletinin sahip çıktığı sünnî islâma göre çok daha hoşgörülü, çok daha insancıl, çok daha özgürlükçü bir Alevî-islâm inancı benimsemiş yeni efendiler olarak yayıldığı komşu ülkedeki, Anadoludaki yerli halk, hristiyanlığa yapıştırılmış mıydı ki orada islâma geçişler yalnız tek tük kişilerin dönmesinden ibaret kalabilsin?

III. Ekonomik nedenler

Daha iyi bir yönetimin gelmesi, genellikle, toplum ekonomisinde de daha iyiye gidişe yol açar. Ancak, Türk yönetiminde yaşamak, Anadolunun yerlilerine, daha iyi bir yönetime kavuşmuş olmanın dışındaki bazı nedenlerle de ekonomik çıkar ve yarar sağlayabiliyordu. Özellikle, eskiden o halkın kendisi talan ve çapul akınlarının kurbanı olmaktayken, şimdi olsa olsa cizye denen ve islâm olmayanlardan alınan verginin yükünü üstlenerek [99], bundan kurtuluyor; üstelik, *kendisi,* Türk Beylerin karadan ya da denizden yürüttüğü talan ve vurgun akınlarına, hatta fetih seferlerine katılarak ganimetten pay alıyordu. İnanılmaz gibi görünen bu hallerin pek çok örneğini birazdan sıralıyacağız.

Burada önemle vurgulamak gerekir ki, günümüzde ve üstelik neredeyse yarım yüzyıldan beri Türk-Yunan ilişkilerinin ileri ölçüde gerilimli olması nedeniyle bunun da pek şaşırtıcı, inanılmaz görünmesine rağmen, Türk fetihleri döneminde, Anadoluya yayılmış Türkmenlerin gerek köye kente yerleşmiş olanlarıyla, gerek göçebeliği sürdürenleriyle yerli Rum vb. hristiyan halk arasında genellikle kin ve hınç değil, yakınlaşma egemendi. Paul Wittek bunu belirtmeye özen gösteriyor [100] ve Akarca/Akarca, yapıtlarında, aynı gerçeğe değiniyorlar [101]. Aynı konu üzerinde duran

---

98] İran'da ve Türk ellerinde ise böyle olmadı, çok tanrılı inançlardan islâma geçildi.

99] "Olsa olsa" diyorum; çünkü Türk yayılmasının ilk dönemlerinde, ötede beride devletçikler kuran Türk Beylerinin böyle bir vergiyi hemen almaya başladığı, hele *hepsinin* almaya başladığı yolunda bilgimiz yoktur. Örneğin, yerli halkın işbirliğiyle ve kendisi hiçbir Türkmen aşiretine dayanıyor olmaksızın İzmir'de Beylik kuran Çaka, hristiyan halka böyle bir vergi salmış görünmüyor.

100] *Paul Wittek,* Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu, s.39-40, 46.

101] *Aşkıdil Akarca/Turhan Akarca,* Milâs, s. 63.

başka araştırmacılar da vardır [102]. Bunlardan Cahen, şöyle diyor:

> Birçok kuşaklar boyunca Türkler ve Grekler, birbirleriyle kendi dindaşlarıyla olduğundan daha yakın bir ilişki içindeydiler. Pek çok başkaldırmış Grek'in Türklerden yardım istemiş olduğunu gördük. Bizans tarihinde aynı durumdaki Greklerin örneğin gene güçlü bir komşuları olan Slavlardan aynı oranda yardım istemiş olduklarının gösterilebileceğini hiç sanmıyorum. Öte yandan, Anadoludan kaçmak zorunda kalan Türk Beyleri, pek ender olarak Suriye, Mezopotamya ve hatta Irak'ın müslüman halkları arasına sığınmayı düşünmüşlerdir. Oysa bu ülkelerin hükümdarları Türk idiler. Bunun tam karşıtı olarak genellikle Bizans'a ya da Kilikya'daki Ermenilere sığınmışlardır.

Akdağ, bu yakınlaşmanın ekonomik nedenini şöyle açıklıyor:

> Türkler Marmara ve Ege sahillerine doğru yayılmaya başladıkları zaman, burasının ahvali, iktisadî bir perişanlık içindeydi.
>
> Fakat, Oğuz Türklerinin Selçukîler idaresinde Anadoluyu istilâ etmeleriyle bu memleketin iktisadî hayatında çok büyük bir canlılık başlamış olmaktaydı. ...Türk istilâsı altında kalan hristiyan halk emniyet içinde yaşadıkları gibi, birçok Türkmenler de, Bizans topraklarına girip, yaylâlardan faydalanmakta ve Rum şehirlerinde ticaret yapmaktaydılar. ...Türklerin ziyadesiyle müsamahakâr tavırları kadar mühim bir hâdise de, Bizans cemiyetini teşkil eden hristiyan kitlelerin kendi aralarına, yaylâlarına ve hatta en kalabalık şehirlerine kadar müslüman-Türk azınlıklarının girerek oturmalarına müsaade etmeleriydi [103].

Gerçekten, 1390'a kadar Rumların yönetiminde kalan Philadelphia/Alaşehir'de, daha 1211'de bir mahalle dolusu müslüman Türk yerleşmiş bulunuyordu; o yıl yapılan Antiokheia Savaşında yaşamını yitiren Sultan Gıyas ed din'in cenazesini I. Theodoros Laskaris, Alaşehir'deki bu Türklere teslim etmiş ve cenaze, ilâçlanarak geçici dinlenme yerine, Alaşehir islâm mezarlığına gömülmüş; barış yapıldıktan sonra çıkarılıp Selçuklu ülkesine gönderilmişti [104].

102] O arada *Claude Cahen*, s. 91 ve 210; *Akdağ*, s. 22 başı, 79, 80 ve yapıtının birçok diğer yerinde; *Fuad Köprülü*, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, 1981 basımı, s. 110-111, 139.

103] *Akdağ*, s. 361-362.

104] *Müneccimbaşı* Tarihi, Hasan Fehmi Turgal çevirisi, s. 15 ve 17.

> Bizans Rumlarıyla Anadolu Türkleri arasındaki münasebetlerin hiçbir zaman Araplarla Bizanslılar veya haçlılarla müslümanlarınkine benzer bir tarzda dinî veya millî husumetler şekline dökülmediğini, siyasî mücadelelerin iki tarafın ümerası [emîrleri, komutanları-Umar] ve hükûmet ricali arasına inhisar ettiğini biliyoruz. Türk ve Bizans hükûmetleri arasındaki siyasî münasebetler ister dostâne ve ister düşmancasına olsun, iki halkın birbiriyle ticarî ve iktisadî münasebetlerini kesmediklerini; hudutlar Türk ve Rum halkının yaşadıkları bölgeleri kat'i olarak ayırmayıp [105] Bizans topraklarında Türklerin ve Türk topraklarında Rumların serbestçe yaşadıklarını biliyoruz. ...Rum halk ve Türk halk adı geçen yerlerde yanyana ve birbirlerini iktisaden tamamlamış olarak yaşamaktaydılar. Şu Türk istilâsı hâdisesi, sâdece Selçukî-Türk uç emîrlerinin kendi siyasî nüfuzlarını Bizans vâlilerininki yerine geçirmek istemelerinden başka birşey değildi [106].
>
> Rum halk, refahını yeni müşterisi Türk halkına borçlu olduğunu biliyordu [107].
>
> Hem Bizans, hem de Türk kaynaklarının kayıtlarından açıkça anlaşıldığına göre daha Türklerin Anadoluya ilk girişlerinden itibaren, Bizans halkıyla Türk ahali, asla ne dinî ve ne de millî, herhangi bir kin duymadan, birbirlerinin içine girmişler, birçok ihtiyaçlarını yekdiğerinden temin etmişlerdi [108].

Diğer yandan, Türkler, Anadoluya yayılışlarının ilk yüzyılından başlayarak (kendi devlet örgütlerinin Moğollar yüzünden çöküşü gibi nedenlerle başgösteren güçsüzlük dönemleri dışında), yerli emekçi ve üretici yığınlarını koruyup desteklediler. Örneğin:

> Bu devrede Türklerin çoğu henüz göçebe olduğu için de Selçuklu devleti yerli halka ve çiftçilere muhtaç bulunuyordu. Bu sebeple Selçuklu hükümdarları bu halkları himayeden başka, işgal ettikleri bölgelerden kendi devlet hudutları içine hristiyanları kitle hâlinde tehcir ve iskân edip istihsali arttırmaya ve memleketlerini imara çalışıyorlardı. ...Gıyas ed din Keyhusrev de... Menderes havzasından hristiyan bir

---

105] İlkçağda ve ortaçağda insanlar savaş zamanında bile bir devletin ülkesinden diğerine geçebilirlerdi; bunu yapmaları suç değildi. Kimseden sözlü yahut yazılı izin almaları da gerekmiyordu.

106] *Akdağ*, s. 375.

107] *Akdağ*, s. 377.

108] *Akdağ*, s. 388.

> halkı Akşehir bölgesine sürüp iskân ediyordu. Keyhusrev, sürgün ettiği bu kalabalık halkı beşer bin kişilik gruplara ayırmış; ...onlara Bizans ve haçlı muharebelerinde ıssızlaşan Akşehir bölgesinde köyler, evler, çift âletleri, tohumluk dağıtarak iskân vermiş ve bu muhacirleri birkaç yıl da vergiden muaf tutmuştu. ...Hristiyanlar bu yeni vatanlarından memnun kalmış ve hatta onlara imrenen ve Bizans idaresinde ezilen başka köylüler de Selçuklu hâkimiyetine girmişti [109].

Osman Turan'ın, her nedense yollama yapmadığı, belirtmediği dayanağı, tarihçi yurtdaşımız Honaz'lı Niketas'ın yapıtıdır. Yapıtın, Türkçeye çevirisi yayınlanmış bölümünün dışında kalan, ilgili parçasında, 1199 yılında Gıyaseddin Keyhusrev'in Menderes Vâdisi boyunca saldırıya geçip surla çevrilmemiş Karia kentini [110] aldıktan ve hatta surla çevrili Menderes Antiokheia'sı kenti [111] yakınlarına kadar sokulduktan sonra [112], Philomelion/Akşehir yakınlarına gelişi ve oradaki Rumlara karşı tutumu şöyle anlatılıyor [113]:

> Philomelion'a gelince, tutsak edilmiş Rumlara, işlenecek mülkler, verimli tarlalar verdi ve üstelik onlara tohumlukla tahıl dağıttı. Ayrıca onlara iyi umutlar verdi; bu arada sözünü şöyle bağladı: Kendisiyle İmparator arasında yeniden dostluk kurulunca ve eski barış andlaşması yenilenince, kurtulmalık parası istemeksizin onların kendi yurtlarına dönmelerine izin verecekti. Ama İmparatorun kasdı barış yapmak değil, başka türlü olursa, bu durumda onlara, kendi ülkesinde, beş yıl süreyle vergi bağışıklığı tanıyacaktı, başka hiç kimse de onlardan en küçük bir haraç bile istemiyecekti; süre bitince de onlardan yalnız küçük bir vergi alacaktı ve bu vergi, Rumların devletinde alınagelen vergi tutarını aşmıyacaktı, bir kez alındıktan sonra yeniden ödenmesi de istenmiyecekti. Bu düzenlemelerden sonra Konya'ya döndü.

109] *Osman Turan*, Selçuklular Tarihi, 3. bsl., s. 352-353.

110] Türk ağzında Geyre; ilkçağ Aphrodisias kentinin kalıntılarıyla içiçe olan ve onun ardılı kimliğindeki kentçik. Bizans döneminde, Karia Piskoposluğu adını taşıyan bir Piskoposluğun merkezi olduğundan, böyle anılmıştı. Aphrodisias adı, ilkçağın çok tanrılı inancıyla bağlantılı olduğu için, hristiyanlık döneminde, kullanılmamıştır; kente önce Stauropolis (=Haç kenti), sonra Karia denmiştir.

111] Yerini, 1211'de o yörede yapılan savaş nedeniyle, daha önce belirtmiştik; bkz. s. 126 dn. 41.

112] *Honaz'lı Niketas*, Bekker basımında s. 655.

113] *Honaz'lı Niketas*, Bekker basımında s. 656, 657.

> Onun insancıl vaadlerinin sonucunda, tutsakların hiçbiri artık kendi yurdunu düşünmez oldu; bunun tam tersine, tutsak olmayan Rumlar sürüler hâlinde Philomelion/Akşehir'e akıp geldiler, çünkü kendi yurtdaşlarına Pers'lerin [İran çıkışlı, İrandan gelmiş Türklerin-Umar] nasıl davranış gösterdiğini duymuşlardı. Ve hatta günümüzde bile Rum aileleri içinde nice kimse böylece inancından ayrılıyor. [Rum yönetimindeki yerlerde] Adaletsizliğin yoğunluğu, halkta, sevgiyi [hristiyanlığın Tanrısına sevgiyi-Umar] soğuttu [114]; öyle ki, tüm Rum kentlerinde halk sevinçle baba ocağını bırakıp Barbarların ülkesinde yerleşmeyi yeğliyor [115].

Rum tarihçilerinin yapıtlarında, Türk egemenliğinin Anadoluya yayılması döneminde Rumların büyük çoğunluğunun Türklerden kaçmayıp yerli yerinde kaldığının hatta kimi zaman Rumlar elindeki bölgeden Türkler elindeki bölgeye göçtüğünün belgesel kanıtı niteliğindeki bölümler, çoktur. Yine Niketas'dan bir örnek verelim. Safranbolu yakınlarında, hatta baskın olasılıkla Safranbolu'nun kendisi olduğu bilinen Dadybra kentini [116], 1190'lı yıllarda, Ankara yöresine egemen olan Selçuklu Prensi (II. Kılıç Arslan'ın oğlu) Muhyeddin (Muhiddin) Mes'ut ele geçirmiş ve andlaşmayla kendisine teslim olan kentteki Rum halkı kentten çıkarıp, yerlerine Türkleri yerleştirmişti. Osman Turan, bunu belirtiyor [117], ama Niketas'ın açıkladığı [118] diğer bir gerçeği; *yerli halkın, kendilerine olanak verildiği halde Rum ülkesine göç etmediğini, Türklere bağımlılığı yeğ tutarak Dadybra kenti çevresinde çadırlarda, kulübelerde yaşamaya başladığını* belirtmiyor.

Türklerin küçük çiftçileri, yâni sahip bulunduğu küçük arazide çoluk çocuğuyla birlikte tarım işletmeciliği yürütenler sınıfını desteklemesi, Osmanlıda da geleneksel politika idi. Balkanlarda ve özellikle Romanya'da Osmanlı yönetim dönemini anlatan bir Romen bilim adamının yapıtında şöyle deniyor [119]:

114] Bu deyiş, Matta İncili XXIV 12'den alınmadır.

115] *Honaz'lı Niketas*'daki, Beyşehir Gölü adalarında yaşayan Rumların Türk yandaşlığı güderek, oralara gelmiş Rum İmparatoru İoannes Komnenos ile savaşmasına ilişkin bölümü, daha önce aktarmıştık (yukarıda s. 106-107). Bu gibi belgeler varken, Rumların hemen hemen hepsi Anadoludan kaçtı, Türkler boşaltılmış Anadoluda kendi kendine üredi diyenlerin çıkabilmesi pek şaşılacak şeydir.

116] Bkz. yukarıda s. 119 dn. 34.

117] *Osman Turan*, Selçuklular Tarihi, s. 352 sonu.

118] *Honaz'lı Niketas*, Bekker basımı s. 626.

119] *Nicoara Beldiceanu*, Le Monde Ottoman des Balkans, 1402-1566, Variorum Reprints, London 1976, Bölüm II s. 117.

Türkler bir kez daha yönetici niteliklerini ortaya koyarken [kanıtlarken], Macarlar, Verböczy yasası ile, ülkelerinde, babadan oğula serf statüsünde bulunan köylülerin durumunu çekilmez hâle getiriyorlardı. Macar Krallığında yürütülen uygulamanın tersine, I. Selim'in Kanunnâme'si, Sancakbeyinin ve Voyvoda'ların köylülere karşı her türlü zorbalığını yahut da onların emeklerinin ürününü gasbetme doğrultusunda her türlü yetki kötüye kullanımını yasaklıyordu.

Richard I. Lawless'in bir inceleme yazısında da şu satırları görüyoruz [120]:

Osmanlı egemenliğinin ne gibi sonuçları olduğu konusunda yorumlar çeşitlidir, ama birçok yazara -özellikle Balkan ülkelerinden olanlara- bakılırsa işgal dönemi, zulmüne ara vermeyen bir zorbalık ve baskı dönemiydi. Ne var ki bu, olan bitenin pek basmakalıp ve yanıltıcı bir yorumu olarak görünüyor. Osmanlı egemenliğinin ilk yüzyılları, bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar ve sömürülmeyle geçen iki yüzyıla katlanmış bölgelere, o eski döneme göre, dirlik düzenlik ve güvenlik getirdi. Yeni gelenler, halkı daha az baskı altında tutan bir timarlar düzeni kurdular ve sıradan Balkan köylüleri, Batı Avrupa'daki sıradan köylülerle karşılaştırıldıklarında çok daha elverişli koşullarla toprağı işleme hakkı kullandı.

Görülüyor ki, von Ranke'nin, 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için, "halk sefalet ve esaret içinde yaşıyordu. Memleketin büyük bir kısmı harab, insandan arî berbat bir hâle getirilmişti" demesi, utanmazlıktan başka şey değildir [121].

120] *Richard I. Lawless*, The economy and landscapes of Thessaly during Ottoman rule (Francis W. Carter yönetiminde yayına hazırlanan, London 1977 basımı "An historical geography of the Balkans" adlı kitap içinde s. 501-533), s. 503.

121] *Leopold von Ranke*, Onaltıncı ve onyedinci asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı, çeviren Halid İlteber (Türkiye Yayınevinin İstanbulda 1971'de yayınladığı "Batı dillerinde Osmanlı Tarihleri" adlı kitap içinde s. 115-211), s. 137. Herhalde bu gibi saçmalamalar kendisinin de gözüne battığı için, çeviren, Ranke'yi savunmak üzere, önsözünde, "Ecnebî muharrir elinden çıktığı için Türkiye tarihi hakkında her yazılan eser için *garazkârane* sıfatını kondurmanın ciddî bir ilim görüşüne sığamıyacağına kaani bulunuyoruz" diyor. *Her* yabancının yapıtı elbette ki garazkârane olmaz. Ama yabancıların hiçbiri mi Türkler hakkında garazkârane kalem yürütmemiştir? Hiç biri yürütmemiştir demenin de "ciddî bir ilim görüşüne sığamıyacağı" ortadadır ve kanımca *von Ranke*, garazkârane kalem yürüten bilim şaklabanlarının başta gelenlerindendir. Bu yazar, örneğin, Kıbrıs'ın Türklerce alınışını anlatırken, sanki savaşta düşmana zulmetmek 16. yüzyıl dünyasında yalnız Türklere özgü imiş gibi, "Kıbrıs elden gitmişti. Famagusta olsun, Nicosia olsun zabt edilmişti. *Türk harplerinde yapılması öteden beri mutad olan mezalim*, bütün dünyanın dehşet ve nefreti karşısında yeniden icra edilmişti" der (s. 193 ortası). Oysa, *von Ranke*'nin kendi ulusunun, *20. yüzyıl uygarlığında Yahudi fırınlamak* vukuatından çok önce de, üstelik başkalarına karşı değil kendi içinden bir bölüme karşı, sırf o bölüm hristiyanlığın protestan mezhebinden olduğu için, katolik Avusturya İmparatoru ordusu

Türklerin gelişi sonrasında Rumların Türklerle yakınlaşma içinde olmasının ve hatta Türk yönetimine eğilim göstermesinin ekonomik nedenlerinden biri, işte böylece, Türk yönetiminde ortaya çıkan yeni ekonomik düzenin, genel olarak, Rum halkın daha çok işine gelmesi idi. Bu gerçeği, hem Akdağ, hem Kitsikis vurguluyor. Akdağ, şöyle diyor:

> Türk hâkimiyetinin Bizans siyasî hayatına son vermesinin, batılıların aksine,bunların [Bizanslıların,Rumların-Umar] menfaatlerine olduğu apaçık görülür. Çünkü, yeni Türk rejiminin müslüman ve hristiyan herkes hakkında uyguladığı imtiyazsız hukuk sistemi ve bilhassa içtimaî-iktisadî alandaki serbestlik icabından olarak, evvelce batılı tüccar tarafından sömürülen Bizans'ın Rum ve sair hristiyan mezhepli ahalisi dahi, bu vaziyetten kurtularak, daha refahlı ve emin bir iş hayatına giriyorlardı. Rum çiftçiyi tarih boyunca ikide bir köleliğe zorlayan Bizans toprak aristokrasisi yok olduğu gibi, İtalyan ticaret kolonileri de tezgâhlarını söküp gidiyorlar ve yerlerini Türk-Osmanlı reayası olan yerli tüccarlara bırakıyorlardı [122].

Kitsikis de, daha önce aktardığımız üzere, Venedik, Ceneviz vb. "Frenk" takımının sömürüsü karşısında Rum insanının çektiği çileyi ve bu çile yüzünden, Türk'ü kurtarıcı olarak görmesini vurgulamıştır [123].

Belirtmeliyiz ki, Türkmenlerin ve onlara karışarak, Anadolunun fethi diye adlandırılması âdet olmuş olayı onlarla birlikte gerçekleştiren diğer öğelerin, Anadoludaki yerli hristiyan halkla kısa sürede yakınlaşma kurabildiği olgusu; diyalektik ilişkiler içinde böyle bir sonucu zorlayan etkenlerin baskın güçlülüğü nedeniyle, *arada, çeşitli savaşlarda, çatışmalarda pek insanlık dışı işler yapılmış ve yapılmakta bulunmasına rağmen,* ortaya çıkabilmiştir. Yâni, Türklerin ve yanlarındaki öğelerin Anadoluya yayılışı sırasında yerli halkın hiç zulüm görmediğini iddia etmeye kalkışmak gibi bir gülünçlüğe düşmekte olduğumuz sanılmamalıdır. Rumlarca da, Türkmen bebeklerini kaynar su kazanına atmak gibi tekniklerin kullanıldığı [124] o çağda, yerli halkın zaman zaman zulümle, hatta bazı olaylarda çok büyük zulümle karşılaştığı, inkâr götüremez[125].

---

eliyle 1631'de Magdeburg'da yaptığı zulüm (bkz. *Schiller,* Otuz Yıl Savaşı Tarihi, çeviren H. Dilevurgun, MEB yayını, İstanbul 1947, s. 277-279), insanlık tarihinin çok daha fazla dehşet ve nefret uyandırıcı bir olayı idi; böylelerine, Avrupa tarihinde daha pek çok örnek verilebilir. Birazdan, s.233'de, Venediklilerin savaş tutsaklarını kazığa vurduğu görülecek.

122] *Akdağ,* s. 390.

123] Bkz. yukarıda s. 219.

124] Bkz. yukarıda s. 99 sonu.

125] Örneğin Hilvan'da, (Eski) Malatya'da, Edessa/Urfa'da; bkz. *Abu'l Farac (Bar Hebraeus)* Tarihi, Doğrul çevirisi, c.I s. 303 ve 312, c. II s. 379 ve 384; hatta, Anadolunun Türkler öncesinde islâmlaşmış bazı kentlerinde, örneğin Nusaybin ve Diyarbakırda: Bkz. *Ahmed bin Mahmud,* Selçuknâme, Erdoğan Merçil metni, c.II s. 32.

IV. Anadolu yerli halkının, "Tanrı, hristiyanlardan değil Türklerden yana" izlenimini ve inancını edinmesi

Bu gelişmenin en başarılı bir açıklamasını, Basilike (okunuşu: Vasiliki) Papoulia'nın yapıtında [126] buluyoruz ve o açıklamayı, *özetleyerek*, aktarıyoruz:

> Anadolunun hristiyan halkı, yüzyıllar boyunca islâm'la savaşmış ve Tanrının yardımıyla hristiyanlığın üstün geleceğine inanmış iken, bu inancın boşa çıktığını görüyordu. Yengi artık hep islâm'da kalıyordu, islâm hep ilerliyordu. Nice kez batılı hristiyan din kardeşleri, yeni saldırganların [=Türklerin] kovulması için haçlı seferi düzenlemişler, uzak kuzey ülkelerinden nice hükümdar bu seferlere katılmış, bu yolda binlerce insan kurban verilmişti, yine islâmın ilerlemesi durdurulamamıştı. Görünüşe bakılırsa, islâm Tanrısı, hristiyan Tanrısını yenmişti, yeniyordu.
>
> Hele Bizans'ta devletle dinin nasıl içiçe geçtiği düşünülürse, devletin yenilgisinin din yönünden de bir yenilgi niteliğine bürünmesinin kaçınılmazlığı daha iyi anlaşılır. İslâmın ilerlemesi ve Bizans devletinin dağılıp gitmesi, Bizanslılarda ve bir zamanlar Bizans egemenliğinde kalmış olan hristiyan halk yığınlarında ne türlü izlenimler, düşünceler yaratmıştı, bunu kendi toplumlarının kuşkuculuğuna ve hatta umutsuzluğuna karşı savaşmaya çabalayan Rum din adamlarının, din bilginlerinin yapıtlarında görüyoruz; bu yapıtlardan, onların kendilerinin de kopkoyu bir kötümserlik içinde bulunduğunu anlıyoruz.
>
> Sorunun özü şurada idi ki, kişilerin ve toplumların yeryüzündeki başarısı, Tanrının o kişileri, toplumları tuttuğunun bir göstergesi sayılır; bu inanç, insan oğlunun kendisi kadar eskidir. Hristiyan kutsal kitabının Eski Sözleşme (Ahd-i Atîk) bölümü, yâni Tevrat çoktanrılı inançtan gelme bu düşünceye birçok yerinde karşı çıkar, İncil de bu düşüncenin açıkça karşısındadır. Gerçekten, hristiyanlığın kutsal kitaplarında, iyilerin bu dünyada [kötülerden] daha mutlu bir yaşam sürmesine Tanrının destek olduğu, olacağı yolunda tek satır yoktur [127]. Buna rağmen, Tanrının sevdiklerinin dünyada Tanrı desteğiyle

---

126] *Basilike D. Papoulia*, Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im osmanischen Reich, Verlag R. Oldenbourg, München 1963, s. 98-108.

127] Karşılaştırma yapmak için, Kur'andaki durumu gözden geçirelim.
Kur'anda, insanın kendi davranış ve eylemlerini kendi özgür isteği ve seçimiyle yönlendirdiğini gösterir yolda, Tanrının insanları Şeytan göndererek, savaş ve felâketlere uğratarak *sınadığı* içeriğinde birkaç âyet (örneğin Âl-i İmran, 166 sonu; Sebe, 21; Muhammed, 4) ve hatta, kişilerin Tanrıya, dine inanmalarının kendi özgür karar ve seçimleriyle olduğunu söyleyen (bkz. Araf, 96; Yunus, 44, Isra, 15; Kehf, 101, Zuhruf, 76)

başarı kazandığı, sevmediklerinin ise daha öteki dünyaya gitmeden *bu dünyada* felâketlere uğradığı düşüncesi, tüm ortaçağ dünyasına egemen idi [128]. Bizans toplumu da, devletinin güçlü yıllarında, Tanrının koruyuculuğunda olduğu inancını içten benimsemişti; toplumun ileri gelenleri, din adamları, topluma, "Tanrı bizden yanadır, bizler Tanrının en sevdiği ulusuz" düşüncesini aşılamıştı. Bütün Bizans destanları bu inancı işliyor, güçlendiriyordu. Toplumun güç zamanlarında Ermiş'lerin, Meryem'in gökten işe karışıp yardım sağlamaları, bu destanlarda anlatılıyordu.

Oysa, çöküş, inanılmıyacak bir hızla gerçekleşti. Haçlıların 1204'de vurduğu ölümcül vuruştan sonra yeniden doğan Bizans devleti, en güçlü göründüğü bir çağa ulaşmış iken, Selçuklu'ların saldırıları, Türkmenlerin akınları başladı ve tek insan kuşağının yaşam süresi içinde, Türk çadırları İzmit yakınlarına bile kurulup yayıldı; sonra da felâketler birbirini izledi, Rum ulusunun yurdu Türklerin egemenliğine girdi. Hristiyan inancına göre, Yahudiler de bir zamanlar Tanrının sevgili ulusu iken sonra Tanrı onlardan yüz çevirmiş değil miydi? Neden şimdi aynı durum Bizanslılar bakımından ortaya çıkmış olmasındı?

---

ve inanmıyanları en acıklı, en acılı cehennem işkenceleriyle tehdid eden (bkz. Nisa, 56; Yunus, 4; Isra, 10, 97; Kehf, 29; Te-ha, 124; Hac, 19-22; Mümin, 70-72; Fetih, 13) âyetler varsa da, diğer pek çok âyet, her işin olacağının ve herkesin sonunun Tanrı tarafından önceden belirlenip (yazılıp) bilindiğini; keza, inanıp inanmamanın da özgür karar ve seçim konusu olmadığını, inanmıyanların imansızlığının Tanrı yazgısı olduğunu, Tanrının o kişileri kasden anlayıştan yoksun kıldığını, gözlerine perde çekip yüreklerini katılaştırdığını en açık biçimde, söyler. Tevrat ve İncilde görülmeyen kesin bir fatalizmi (kaderciliği, yazgı inancını) yansıtan bu gibi âyetlerden birkaçını analım: Âl-i İmran, 145 ("Herkesin sonu yazılıdır" der); Fürkan, 2 ("O Allah ki her nesneyi yaratmış, her biri için de bir alın yazısı yazmıştır" der); A'raf, 179, 186; Ra'd, 27, 31; Nahl, 9, 93; Isra, 97; Hac, 16; En'am, 25, 35, 39; Neml, 4; Yâsin, 9.

Ancak, Tanrının belirlediği yazgı'yı böylesine açıklayan Kur'an dahi, Tanrıya yaranacak kişilerin elde edeceği ödüllerin zamanını öbür dünya yaşamına erteler; yâni o da, Tanrının buyruklarını dinleyen, ona yaranan kişilerin bu dünyada dinsiz, imansız, ahlâksız, zâlim kişilerden daha başarılı, daha mutlu olacağı yolunda bir vaadde bulunmaz. İnananların, aslında Tanrı yazgısıyla inanır olmuş bulunmalarına rağmen ödüllendirilerek gidecekleri cennette altınlar, inciler, süt ırmağı, süzme bal ırmağı, etler, ağaçlar, pınarlar, her yemişin iki türlüsü, ipekliler, sedirler, eş ve inci gibi oğlanlar vardır (Hac, 23; Fâtır, 33; Yâsin, 56, 57; Saffat, 41-48; Sad, 51-52; Zuhruf, 70-73; Duhan, 51-56; Muhammed, 15; Tur, 19-24; Rahman, 46-78; Vakıa, 11-37).

128] Çünkü, hristiyanlık öncesinde, binlerce yıldan beri egemen olmuş çoktanrılı inanç, bedenin ölümü sonrasında ruhun gideceği bir yeri kabullenmekle birlikte onu da *bu dünyada, yer altında* sayıyordu ve üstelik o yeri asla bir ödüllendirilme yahut cezalandırılma yeri diye düşünmüyordu; tersine, Tanrıların ödülü de cezayı da insanlara yaşam sırasında verdiğine inanıyordu.

Bir süre Türk tutsaklığında kalmış, ileri gelen bir Bizanslı olan Gregorios Palamas'ın anıları, Bizanslı tutsakların düşüncelerini çok iyi anlatıyor: Bunlar, başlarına gelenlerden kendi hristiyanlıklarını sorumlu tutuyorlar ve hristiyanlığa bağlılıklarını yitirmiş bulunuyorlardı. Bu ortam içinde, Türkmen Baba'larının vb. din yayıcılarının propagandaları, olağanüstü etkili olabilmiştir. İslâmın, hristiyanlığa en yakın din olması ve hatta (Yahudiliğin tersine) İsa'yı (Tanrı oğlu ya da Tanrının kendisi diye değilse bile, hiç olmazsa) Peygamber diye tanıması, hristiyan bireylerin ve kitlelerin islâma geçişini kolaylaştırdı. İslâma geçmeler, genellikle, zorlama sonucu değildi; hatta, zorlama denebilecek koşullar altında islâma geçen devşirme çocuklar vb. dahi çoğunlukla islâmı daha sonra gerçekten benimsiyorlardı.

C. Yerli hristiyan etnik topluluklarla Türkmenler arasında *yüksek oranda* karışım gerçekleştiğinin kanıtları, örnekleri

I. İslâmlığı henüz benimsemiş, hatta kimi benimsememiş nice Rum, Ermeni; Türklerin yanında Anadolunun ve Rumelinin fethine hizmet etmiştir

Bunlara birkaç örnek verelim.

1. Ermeni Bogusag ailesi

Türkler, 1066'da, Malatya havalisini tekrar istilâ ettiler. Bizans'ın çöküşünden faydalanan Ermeniler ve hususiyle Bezrig Oğulları, Bizans'a isyan ederek Rum ve Süryanî köylerini ve kiliselerini yağma ediyorlardı. Türklerin gelişi ile Ermeniler sahneden çekildi. Ermeni Bogusag ailesi daha ziyade emlâkini korumak için müslüman Sultandan ve Halifeden ferman aldı ve Siverek'e hâkim olup mevkilerini de muhafaza ettiler. Bunlar sonraları 1137'de Gerger hristiyanlarına karşı savaş yapıyorlardı [129].

2. Melik Şah ordusuna asker olarak giren Ermeniler

Melik Şah evvelce, 1081'de, Isfahan'dan Rey'e gidince askeri teftiş etmiş ve Türk kıyafetinde orduya giren 7 000 Ermeniyi çıkartmıştı. Nizam ül Mülk, buna taraftar değildi ve işsiz kalan bu gayrimemnunların bir huzursuzluk âmili olacağını söylüyordu [130].

129] *Osman Turan,* Selçuklular Tarihi, 3. bsl., s.162 sonu.

130] *Osman Turan,* s. 206 sonu.

3. Çaka Bey donanmasına İzmirli Rumların desteği

Gördüğümüz üzere, İmparator Botaniates döneminde İstanbul sarayında kendisine soyluluk sanı verilmiş olarak İmparator hizmetinde bulunan Çaka Bey, taht'a Alexios Komnenos'un geçmesinden sonra, yâni 1081 yılında, Malazgirt Savaşından ve Türkmenlerin Anadoluya yayılmaya başlamasından yalnız 10 yıl sonra, İzmir yöresinde, *yerli Rumların desteği ve katılımı ile,* bir Beylik kurmuş, güçlü bir donanma oluşturup *Rum devletinin elindeki* birçok yeri eline geçirmişti. Çaka, oralara bir Türkmen aşiretiyle gelmiş değildi ve daha sonra da herhangi bir Türkmen aşiretinin gelip onun komutası altına girdiği hakkında en küçük bilgimiz yoktur. Zaten, Türkmenlerin denizcilikle, donanma ile uzaktan yakından ilgisi olmadığı için, donanmasının yapımında ve seferlerinde yörenin denizci Rumlarının çalıştığı kesindir; yöreye ancak daha sonra, talan akınlarından pay almak için, gemilerde deniz piyadesi (karaya çıkartma yapıldığında, karada savaşacak asker) işlevi üstlenmek üzere, bilmediğimiz sayıda Türkmen gelip Çaka'ya katılmıştır.

4. Menteşe Beyliği donanmasına Söke yöresi Rumlarının desteği

Benzer bir olay, Menteşe Beyliği donanması bakımından da görülmüştür. Konuya daha önce değinmiştik [131]

5. Tzimpè Hisarı Rumlarının Süleyman Paşa ile işbirliği

Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın Rumeline geçişinden ve oradaki fetihlerinden söz etmiştik. Süleyman Paşa Gelibolu Yarımadasına geçimce, "Cimbe Hisarının kâfirleri bu gazilerle müttefik olub yürüdüler" [132].

6. Osmanlı ordusundaki hristiyan timarlı sipahi savaşçıları

Daha Yıldırım Bayazid döneminde bile, Osmanlı ordusunda hristiyan timar-erleri (timarlı sipahiler) vardı [133]. Fâtih döneminde ise bunlar inanılmaz bir sayıya ulaşmıştı: Yunanistanın Thessalia bölgesindeki Tırhala Liva'sı timarlı sipahilerini gösteren, birincisi 1454'de diğeri 1466'da düzenlenmiş iki defterden anlaşıldığına göre, toplam 183 timardan 36'sı, hristiyan sipahilere aittir, üstelik söz konusu timarlı sipahilerin kimi, babadan dededen timarlı sipahidir [134].

131] Bkz. yukarıda s. 141.
132] *Âşık Paşa zâde*'ye dayanarak, *İnalcık*, Fâtih Devri, s. 143.
133] *İnalcık*, Fatih Devri, s. 144.
134] *İnalcık*, Fâtih Devri, s. 145.

7. Türk akıncı Beyi olarak fetih öncülüğü eden Rumlar, Ermeniler

Bu gibiler, şaşılacak kadar çok sayıdadır.

Aralarında en ünlüsü, akıncı Mihaloğulları'nın ve şimdiki Gazimihal ailesinin atası, Osman Gazi'nin yoldaşı Mikhaèl/Gazi Mihal'dir. Birkaçını daha analım.

Dânişmend Gazi. Anadolunun fethinde büyük hizmeti geçen Dânişmend Gazi'nin Ermeni soyundan olduğunu Ermeni ve Rum tarihçiler söylüyor; Yınanç da bunun doğruluğunu kabul ediyor [135].

Lala Şâhin Paşa.

> Osmanlı devletinin kuruluşunda büyük hizmeti görülen ve değerli kumandanlardan olan Lala Şâhin Paşa'nın 746 Hicrî/1348 Miladî tarihli vakfiyesinde babasının adının Abdül Muîn olduğu görülüyor. Babasının adının Abdül Muîn olması, hristiyan iken müslüman olduğunu veya küçük iken elde edilip müslüman terbiyesi üzere yetiştirilmiş olduğunu gösterir [136].

Lülü Paşa. Mustafa Akdağ, Lala Şâhin Paşa'nın Türk soyundan olmadığını, kölelikten yetiştiğini vurguladıktan sonra, şöyle diyor:

> Kölelikten yükselen bir saray hizmetlisine, geleneğe aykırı olarak vezirlik verilip, Beylerbeyliği salahiyeti ile bir sefer ordusunun başına tâyin edilmesi şeklindeki bir bid'ati ilk çıkaranın Murad olmadığını burada ehemmiyetle kaydetmeliyiz. ...Orhan, Ankara'ya Rumeli'de olduğu tarzda bir Şehzadeyi değil, Vezirlik tevcih ettiği Lülü adında kölelikten yetişme bir saray hademesini Beylerbeyi yollamıştı [137].

8. Mehmet Çelebi döneminde Osmanlı donanmasında gönüllü olarak hizmet eden yerli hristiyanlar

Osmanlı donanmasıyla Venedik donanmasının yaptığı ilk deniz savaşında

---

135] Ana kaynaklardan, özellikle *Honaz'lı Niketas*'ın yapıtı, Dânişmend Gazi soyunun Ermeni kökenli olduğunu israrla belirtmektedir (Bekker basımında s. 27 başı ve s. 46 başı; Grabler'in Almanca çevirisinde s. 52 ve 67). Ayrıca bkz. *Urfalı Mateos*, Vekayi-nâme, Türkçe çeviride s. 225 (burada şöyle deniyor: "Bu yılda Ermeni aslından olup Roma memleketinin Büyük Emîr'i bulunan Danışman öldü. O, iyi bir adam, memleketi imar edici ve hristiyanlara karşı çok merhametli bir zattı. Onun tâbiiyetinde bulunan hristiyanlar, onun ölümü için büyük mâtem tuttular"); *Mükrimin Halil Yınanç*, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul 1944, s. 96-98, ayrıca s. 100 ortası.

136] *Uzunçarşılı*, Osmanlı Tarihi, c.I, 4. bsl., s. 572.

137] *Akdağ*, s. 326.

(Marmara Adası ile Gelibolu arasındaki sularda, Mayıs 1416) Venedikliler Osmanlı donanmasını yenmişler ve tutsak ettikleri Türk gemicileriyle, "bu donanmada gemicilik eden hristiyanları" öldürmüşler, yalnız angarya yaptırılan yâni zorla çalıştırılanları sağ bırakmışlardı; Bozcaada'da kazığa vurularak öldürülen diğer hristiyan gemiciler, "ücret ve diğer menfaat temini maksadiyle Türklerin hizmetine girmiş olanlar" idi [138].

9. Timarlı sipahilerin timar arazilerindeki hristiyan halkın, Türk akınlarına katılması

Köprülü'nün işaret ettiği üzere, "Timarlar dâhilindeki yerli halk da, bazan, sipahilerle birlikte, kendi din kardeşlerine karşı harplere katılıyorlardı" [139].

10. Sınır boyundaki Rum halkın, Türklerce yapılan akınlara katılması

Pakhymeres [140] İmparatorluk yönetiminin ağır vergilerle ezdiği, düşman ettiği yerli halkın, özellikle sınırda oturanların, "İranlılar" (İran üzerinden gelen Türkler) yanına geçtiğini, hem onlara yol gösterdiğini hem de gaza yoldaşlığı ettiğini açıklamaktadır.

11. Ermeni Prensi Mleh, Türk hizmetinde komutan

Çukurova'daki Küçük Ermenistan Krallığının başına, 1175 yılında, Toros'un yerine, yeğeni (kardeşi Stephan'ın oğlu) II. Rupen geçmişti. Daha Toros'un sağlığında onunla (Toros'la) çekişmekte olan kardeşi Mleh, Zengi oğlu Nureddin'e sığınıp Türk hizmetine girdi; bir Türk ordusunun başında Çukurova'ya saldırdı. Bu akında 16 000 dolaylarında tutsak alıp, köle olarak Halep'te sattı, satıştan elde ettiği parayı akına katılan Türklere dağıttı [141].

138] *Doukas,* 21 (Mirmiroğlu'nun Türkçe çevirisinde s. 67 başı); *Uzunçarşılı,* Osmanlı Tarihi, c.I 4. bsl., s. 354-355.

139] *Fuad Köprülü,* Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981, s. 115.

140] *Pakhymeres,* I 222 (*Paul Wittek,* Menteşe Beyliği, Gökyay çevirisi, s. 16 dn. 39).

141] *Abu'l Farac (Bar Hebraeus)* Tarihi, Doğrul çevirisi, c.II s. 405. *Kasım Ener,* Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış, 6. bsl., İstanbul 1964, s. 151, aynı konuya değiniyor.

12. Emîr Komnenos

Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad, babası I. Gıyaseddin Keyhusrev'in eşlerinden bir Rum Prensesin babasına (Komnenos'larla hısımlığı bulunan ve Türkler arasında Emîr Komnenos diye anılan Mauromazos'a) Küçük Ermenistan Krallığı üzerine yapılacak seferde ordu komutanlığı vermişti [142].

13. İzzeddin Keykâvus'un Ermeni ordu komutanı

I. İzzeddin Keykâvus döneminde bir Emîr'in (ordu komutanının) kendisi Türkçe, oğulları hem Türkçe hem Ermenice, babası ve dedesi Ermenice ad taşıyan bir Ermeni olduğu, günümüze ulaşan belgelerden anlaşılmaktadır. Bir vakfiyede bu kişi, *memleketin direği, Sultanların mutemedi ulu kutluğ Hâcib Eser üd Devle Arslan bin Sumpat bin Yuri* diye anılıyor [143].

II. İslâmlığa geçiş, yığınlara örnek olabilecek ("toplum önderi" kimliğinde), en ileri gelen Rumlarda, Ermenilerde bile görülmüştür

1. Prens İoannes Komnenos

1140'da, İmparator İoannes Komnenos'un kardeşi İsaakios'un oğlu İoannes Komnenos, Türklere katıldı, müslüman oldu, Selçuklu Sultanı Mes'udun kızıyla evlendi, Konya'ya yerleşti [144].

2. Mikhaèl'in Gazi Mihal olması

Osman Gazi'nin yoldaşı ve erken Osmanlı döneminin en ünlü akıncı gazilerinden Mihal Oğulları'nın atası Gazi Mihal, bir Rum dönmesiydi ve daha Harmankaya'nın Rum Tekfuru durumunda iken, dinini bile değiştirmeden Osman Gazi ile yakınlık, dostluk, işbirliği kurmuş; sonra dinini de değiştirmişti [145].

142] *Osman Turan*, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, 3. bsl., s. 487.

143] *Osman Turan*, a.g.e., s. 487 sonu.

144] Bkz. yukarıda s. 106.

145] *Hammer*'de bu konuda çok ayrıntılı bilgi vardır.

3. Büyük arazi sahiplerinden islâm'a geçip Türk toplumuna katılanlar

Büyük arazi sahipleri taşra aristokratları, derebeyleri içinde pek çoğunun islâma geçip, yeni egemen azınlık, Türkmen Beyleri arasına katılmakla durumlarını koruduğu, Köprülü tarafından belirtilmiştir:

> Daha Bizanslılar zamanında geniş topraklara mâlik olan yerli feodaller ve bilhassa Ermeni aristokratları, -bazan geçici ve zahirî, fakat bazan da hakikî olarak- islâmiyeti kabul etmek suretiyle, eski iktisadî ve hâkim vaziyetlerini tamamiyle muhafaza ediyorlardı [146].

4. Rum başkentinin aristokratlarından, islâma geçip Osmanlı hizmetine girenler

İstanbulun Osmanlı eline geçmesinden sonra, başkentin pek çok Rum soylusu islâma geçip Osmanlı hizmetine girdi.

Fâtih, Rumların en ileri gelen ailelerinden bazı gençleri sarayına almış, bunları Osmanlılaştırarak sonradan devlet yönetiminde önemli görevlerde çalıştırmıştı. Rum Mehmet Paşa, Palaiologos'lardan Has Murat Paşa ve kardeşi Mesih Paşa [147] bunların başlıcalarıdır. Fatih döneminde Sadr-ı âzamlık dâhil pek çok yüksek görevde bulunan Mahmud Paşa'nın hem anası hem babası Rumdu; babasının babası Philaninos, Kaisar (=İmparator Yardımcısı) rütbesiyle, Rum İmparatorluğunun Yunanistandaki topraklarında Genel Vâli görevinde bulunmuştu [148].

5. Bir ara sorun üzerinde inceleme: Gazi Evranos'un Rum olup olmadığı

Ünlü akıncı ailelerinden Evranos Oğulları'nın atası, kendi de şanlı bir akıncı Gazi olan Evranos'un Rum dönmesi, Bursa hisarının eski Rum komutanı olduğu söylenir [149]; oysa bunda şimdi göreceğimiz üzere, bir yanılma vardır.

146] *Köprülü*, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, 1981 basımı, s. 109 başı.

147] Bu ad, Khristos adının Arapçadaki tam karşılığıdır (meshedilmiş, kutsal yağla ovulmuş).

148] *Kritoboulos*, I 303 (İngilizce çeviride s. 88).

149] *İdris Bitlisî*, s. 116'ya dayanarak *Hammer*, Çevik/Kılıç metninde s. 115 başı; Abdülkadir Karahan metninde s. 18 başı (ancak *Hammer*, Bursa hisarının demiyor, Bursa'nın diyor; bu ayrıntının önemli olduğunu birazdan göreceğiz); ayrıca, dayanak belirtmeksizin, *Stanford Shaw*, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c.I s. 37 ve 43; *Kitsikis*, Türk-Yunan İmparatorluğu, s. 49.

Fuad Köprülü bir ara, Evranos'un adının Evren ve Uz sözcüklerinden türetilmiş Türkçe bir ad olabileceğini; Evranos'un da Kuman (Kıpçak) Türklerinin Rum hizmetine girmiş, hristiyanlığa geçmiş, Anadoluya yerleştirilmiş bir boyundan gelme olabileceğini savunmuştu; Togan bu görüşü olduğu gibi yansıtmış ve ona katılmıştır [150]. Onun böylece yollama yaptığı kitabın yeni basımında, Köprülü (aşağıda belirteceğimiz, Uzunçarşılı'nın yapıtında yer alan dayanağı belirtmesi gerekirken, hiç dayanak göstermeksizin) Evranos'un *eski Türk aristokrasisine mensub* olduğunu yazmıştır [151].

Uzunçarşılı ise, Evranos'un adının kökeni sorunu ile, Evranos'un soy kökeni sorununu, bizce arada zorunlu bir bağlantı bulunmadığı halde, bir arada incelemektedir. Değerli bilginimiz, yapıtının ilgili yerinde [152], sırf Âşık Paşa zâde'nin Evranos/Evrenos adını böyle s ile değil, son harfte z kullanarak yazmış bulunmasına ve ondan bir önceki vav harfinin de hem o, hem u diye okunabilmesine dayanarak, adın öz biçimini *Evrenuz* kabul ediyor; bunun, Evren ve Uz (=Oğuz) sözcüklerinden türetilmiş bulunduğunu, en küçük kanıt göstermeksizin, hatta bir varsayım önerdiğini de belirtmeksizin, gerçekliği kanıtlanmış gibi, yazıyor. Sonra, Evrenos'un soy kökenine geçiyor ve işte bu ikinci konuda, gerçekten yeterli kanıtla, doyurucu bilgi veriyor. Dayandığı kanıt, vakıflara ilişkin eski Osmanlı Sicillerinden daha doğrusu tahrir (yazım) defterlerinden, yâni kütük'lerinden biridir. Bunda, Paşaeli Sancağı Prankı/Kırcık Köyünde bir vakıf kuran Evranos/Evrenos Beyin atası Prangı İsa Bey'in o köyde şehid olup gömüldüğü, Evranos/Evrenos Bey'in de onun anısına, aynı yerde bu vakfı kurduğu belirtiliyor. Böylece, *Evranos/Evrenos Gazi'nin dönme olmadığı* ortaya konuyor.

Ancak, burada, Uzunçarşılı'nın, farkında olmadan düştüğü bir çelişki üzerinde durmalıyız. Uzunçarşılı, Evranos/Evrenos Gazi'nin dönme olmadığını böylece ortaya koyan yapıtının bir diğer yerinde, *Rum olup islâma geçen ve Türk hizmetine giren başka (!) bir Evrenuz*'dan söz ediyor ve Gibbons'a dayanarak, Bursa'yı Osmanlıya teslim eden Rum komutan Evranos/Evrenos (kendisine göre Evrenuz)'un islâma geçtiğini, Osmanlı hizmetine girdiğini söylüyor [153]. Bu durumda, başka kişi sanarak da olsa, Evranos Gazi'nin adının Türkçe olduğu savını öne sürmekten sakınması gerekirdi.

150] *Zeki Velidi Togan*, UTTG, s. 344 ve orada dn. 139.

151] *Köprülü*, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, 1981 basımı, s. 144.

152] *Uzunçarşılı*, Osmanlı Tarihi, 4. bsl., c.I s. 562 ve orada dn. 5.

153] *Uzunçarşılı*, a.g.e., s. 118.

Gerçekte, Uzunçarşılı, ayrı kişiden söz edercesine Bursa hisarının Rum komutanı Evranos/Evrenos'u anarken, ikili yanılgıya düşmektedir. Bir kez, Bursanın (dikkat edilsin, Hammer Bursa'nın diyor, Bursa hisarının demiyor; bu ayrıntının önemine birazdan değineceğiz) eski Rum komutanı sanılan Evranos, başkası değil, Karesi Beyliği hizmetinden Osmanlı hizmetine geçmiş ünlü Evranos Gazi'dir ve o sanı, Hammer'de açıkça ifade edilmiştir. Uzunçarşılı'nın ikinci ve aynı ölçüde önemli yanılgısı şudur ki, Hammer, Evranos'u, *Bursa hisarını Osmanlıya teslim eden sonuncu Rum Tekfur, komutan* diye anmaz; sadece onun, Bursanın eski Rum komutanı olduğunu söyler. Oysa, Bursa hisarını Osmanlıya teslim eden sonuncu Rum komutanın adını biliyoruz; bu kişi, Neşrî Tarihinden öğrendiğimiz üzere, Beres adlı biriydi ve hisarı teslim ettikten sonra Osmanlı hizmetine girmemiş, çekip gitmişti [154].

Hammer başta olmak ve ondaki bu bölümü aktarıveren Gibbons, Shaw gibi yazarlar daha sonra gelmek üzere, bunca değerli tarihçinin, *yıllar üzerinde hiç akıl yormadan* böylesine bir gülünçlüğe nasıl düşebildiği anlaşılamıyor:

Uzunçarşılı'nın aktardığı, Evranos/Evrenos Gazi'nin dönme olmadığını kanıtlayan tahrir defterini bir yana bırakalım. Evranos Gazi'nin Mehmet Çelebi ile kardeşleri arasındaki çekişme döneminde bile bazı etkinlikleri olduğunu ve 1417 tarihinde öldüğünü biliyoruz [155]. Evranos'un, Karesi Beyliği komutanlarından iken bu Beylik Osmanlı Beyliğine katılınca Osmanlı hizmetine geçmiş bulunduğunu da biliyoruz ve bunun Hammer'de dahi açıklandığını görüyoruz. Orhan Beyin Karesi seferi, dolayısiyle Karesi Beyliği komutanlarının Osmanlı hizmetine girmesi, 1345 dolaylarında idi [156]. Demek ki Evranos/Evrenos Bey, Osmanlı hizmetine girdikten sonra 72 yıl yaşadı. Öldüğünde 90 yaşında bir pîr-i fâni olduğunu varsayarsak, Osmanlı hizmetine girerken, 1345'de, olsa olsa 18 yaşında bir delikanlı olduğunu kabul etmek zorundayız. Bu delikanlının, 1345'den 19 yıl kadar daha da önce, 1326'da Osmanlıya teslim edilen Bursada kale komutanı olduğunu söylemek; hele hele, kenti teslim eden son kale komutanı Beres'den önceki bir komutan olduğunu öne sürmek, açıkça gülünçtür.

Evranos/Evrenos adının kökenine gelince. Bu sözcük ne Rumca, ne Türkçedir; Luvi kökenli bir Anadolu dilinden gelme adın Rum ağzına uydurulup sonu -os edilmiş biçimidir ve Orhan Gazi'nin daha babası Osman sağ iken fethettiği, Bursa yakınındaki bir hisarın adıdır: "Orhan Gazi, önce Evrenos Kalesini aldı. Kale Tekfuru dağlara kaçtı.

154] *Neşrî* Tarihi, Köymen metninde s. 67.

155] *Uzunçarşılı*, a.g.e., s. 564.

156] *Uzunçarşılı*, a.g.e., s. 123.

...Kale yağmalandı ve tahrib edildi. Sonra Bursa üzerine varıldı" [157]. Türkmenlerin Anadoluya yayılmasının ilk yüzyıllarında, Türkmen aşiretlerinin bir haylisi, Anadoluda yerleştikleri yörenin, köyün, kasabanın adıyla anılmaya başlamışlardır: Menye Türkmen aşireti gibi [158]. Ayrıca, Türkmen Beylerinden kiminin, Anadoluda egemen bulunduğu kentin adıyla anıldığını da biliyoruz; İzmir Oğlu Cüneyt, bunun pek aydınlatıcı bir örneğidir. Dolayısiyle, Evranos/Evrenos Bey'in adının da, ya kendisinin egemen olduğu ya da aşiretinin yayıldığı, Anadoludaki bu yahut başka bir Evranos/Evrenos hisarından geldiğini güvenle söyleyebiliriz. Ad, Anadolulu öz biçiminde (Ebrana/Evrana) yöredeki gür bir akarsuya işaret eder [159]; Türkçede "Canavar, dev yılan" anlamına gelen Evren sözcüğü ile hiç ilgisi yoktur.

III. İslâmlığa *toplu* geçişlerin, bildiğimiz pek çok örneği ve kanıtı vardır

1. Kars dolaylarında Gürcülerin *toplu* din değiştirmesi

Bu olay, ayrıca bazı benzerleri, "Anadolu yerli halklarının kitle hâlinde islâmiyeti kabul ettikleri hususunda *hiçbir hâdise ve kayıt* mevcut değildir... münferit kalan ihtidalar..."vb. diyen Osman Turan'ın [160], bu sözleri söylediği, bu sözlere ve bu bakış açısına rağmen değerli yapıtının içinde kaydedilmiştir. Daha Alp Arslan ve Melik Şah dönemlerinde Gürcülerin, Meryem Nişin Kalesi yöresinde ve Ahalkelek/Akşehir ile Kars arasındaki Lori yöresinde toplu halde islâmlığa geçtiğinin kaydı, bu yapıttadır [161].

157] *Müneccimbaşı* Tarihi, İsmail Erünsal çevirisi, c.I s. 71. Hammer'in, Evrenos Beyi Bursa hisarı sözünü etmeksizin Bursa'nın eski Rum komutanlarından biri diye anmasının nedeni belli ki *Müneccim Başı* Tarihinde gördüğü bu bölümdür; o, Evranos/Evrenos'u Bursa yakınındaki bu hisarın komutanı sanıyor. Oysa, Evranos/Evrenos Bey'in Karesi Beyliği komutanlarından olduğu *Müneccim Başı* Tarih'inde de (c.I s. 93) açıklanmıştı. Ayrıca, Manisa ili merkez ilçesi Muradiye bucağına bağlı bir Evranos köyü vardır (*Feridun M. Emecen,* 16. Asırda Manisa Kazası, TTK yayını Ankara 1989, s.179, bunun 16. yüzyıldaki durumundan söz ediyor).

158] Bkz. *Umar,* TT Adlar, "Durasıllı"

159] Bkz. *Umar,* TT Adlar, "Abra/Apra/Ebra/İbra (Sözcüğü)", Avra (Çayı), Avren, Eber, Eurymedon, Evren, Evrencik, Evrendede, Evrendi, Evrenli, Evrenye, Evreşe, Hebros, İbradı, İbrala, İbras, İvrindi, İvriz.

160] *Osman Turan,* Selçuklular Tarihi, 3. bsl., s. 41-45'de dn. 83.

161] *Osman Turan,* a.g.e., s. 155. Lori bölgesinin lokalizasyonu konusunda bkz. *Ernst Honigmann*, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 185 dn. 9.

Belirtmeğe değer ki, Meryem Nişin olayı, kılıçtan kurtulmak için islâma kitlesel geçişin de yer yer gerçekleşmiş bulunabildiğinin kanıt-örneklerinden biridir. Oradaki olayı, birinci elden bir bilgi kaynağımız [162], şöyle anlatıyor:

> ...Melik Şah ve vezir Nizam ül Mülk memlekete girmeğe muvaffak oldular, bütün kiliseleri yıktılar, Nasranîleri [hristiyanları-Umar] kılıçtan geçirdiler, kılıçtan kurtulanlar da islâm dinini kabul etti.

2. Samsun yöresindeki hristiyan Çan kavminin islâm Türk toplumu içine katılıp erimesi

Yine Osman Turan'ın yapıtındaki kayda göre, Anadolunun Doğu Karadeniz bölgesi, "daha ziyade Samsun'dan itibaren sâhili takib eden Oğuz Çepni boyu tarafından Türkleştirilmiş; Canik bölgesine adını veren yerli hristiyan Çan kavmi *tedricen kaybolmuş*tur" [163]. Bu kaybolmanın Türkleşmekle gerçekleştiği pek açıktır.

3. Keşiş Guibert'in anlattığı toplu islâmlaşma

Daha Süleyman Şah döneminde, yâni Türkmenlerin Anadoluya girmesinden hemen sonraki yıllarda bile, Rumlar arasında pek çok kişinin islâma geçtiğini, Rum çocuklarının Türkmen ordugâhında toplu olarak sünnet edildiğini Gibbon söylüyor [164] ve o dönemde yaşamış, kilise tarihine ilişkin Lâtince yapıtı günümüze ulaşmış bir tarihçi olan keşiş Guibert'e dayanıyor [165].

4. Aydın ilinde toplu din değiştirmeler

Himmet Akın'ın yapıtında [166] şu bilgiyi buluyoruz:

> Aydın ilinin fethi başlangıcında hristiyanlardan pek çoğunun adalara ve diğer civar memleketlere göç ettiği bilinmekle beraber, bir kısmının yerlerinde kaldığı ve Umur Bey devrinde Birgi, Ayasuluğ [Selçuk-Umar] gibi şehirlerde Piskoposluklar bulunduğu ve bir kısmının da *zamanla Türkleşip ihtida ettikleri* öğrenilmektedir.

162] *Sadrüddin Ebu'l Hasan Ali*, Ahbar üd Devlet is Selçukiyye, TTK basımı, Ankara 1943, s. 25. Bu konuda *Ahmed bin Mahmud*'un Selçuknâme'sinde de bilgi vardır (Merçil metninde c.I s. 61-62).

163] *Osman Turan*, a.g.e., s. 305.

164] *Gibbon*, Bölüm 57, dn. 53 ve 54.

165] *Gibbon*'da aynı bölümde dn. 53 ve 57'yi karşılaştırınız.

166] *Himmet Akın,* Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma, s. 42.

5. Neşrî Tarihinin Göynük, Mudurnu yöresindeki toplu din değiştirmeyle ilgili açıklaması

Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'nın, savaşmadan Osmanlıya teslim olan Göynük, Mudurnu yöresinde kurduğu iyi yönetim sonucu o yöre halkının topluca islâm dinine geçmesini, Neşrî Tarihi şöyle anlatıyor: "Süleyman Paşa ol vilâyette ol kadar adl ü dâd etti kim, nice köyler Türkün âyin ve erkânını görüp gelip müslüman oldular" [167]. Aynı bilgi açıklaması, Âşık Paşa zâde Tarihinde de tekrarlanmaktadır [168].

Gerçekten, halkı Rumlaşmış olan bu yörenin 1332 dolaylarında Osmanlı eline geçmesinden [169] hemen sonra oraya giden gezgin İbn-i Batuta, daha önce de değindiğimiz üzere, bütün Göynük'te bir tek islâm hânesinin (kent yöneticisi Türk'e ait evin) bulunduğunu söylemekteydi [170]. Oysa, 1910 sıralarında, Bolu kenti içinde bile hiç Rum kalmamıştı; kent halkı Türklerden, Ermenilerden, Tatar Mahallesinde yaşayan Kırım göçmeni Tatarlardan oluşuyordu, ayrıca Düzce dolaylarına Çerkes göçmenleri yerleştirilmişti [171]. Hristiyanlıkta kalan, ama Türkçeden başka dil bilmeyen Ermeniler bile o kadar Türkleşmişti ki, anılarını anlatan yazar Zekâi Konrapa, saf saf, "Anadoluda Ermeniler ayrı bir ırk mıydı, yoksa Anadolu Türklerinin hristiyan kısmı mıydı? Bu nokta ilmî bir şekilde incelenmeye değer" demektedir [172].

6. Bolu Ermenilerinden, 20. yüzyıl başında, islâma toplu geçiş

Herhangi bir azınlık toplumunun, kendine yönelik tehlike gördüğünde, tümüyle olmasa bile hiç olmazsa bir bölümüyle, din değiştirip islâm olarak ya da olmuş görünerek [173] bu tehlikeden kurtulmaya çalışması doğaldır ve geçmişte nice kez böyle yapıldığının birçok örneği vardır. Meryem Nişin Gürcülerinden *öldürülmemiş kalanların* topluca islâma geçmesi olayına yukarıda 1'de değinmiştik. Bir örnek de, en

---

167] *Neşrî* Tarihi, Köymen metni, s. 81 sonu.

168] *Âşık Paşa zâde* Tarihi, Atsız metni, s. 48 başı.

169] Bkz. *Zekâi Konrapa*, Bolu Tarihi, Bolu 1964, s. 120 başı.

170] *İbn-i Batuta* Seyahatnâmesinden Seçmeler, s. 49.

171] *Zekâi Konrapa*, s. 593.

172] *Zekâi Konrapa*, aynı yer. Üstelik, yazar, tarih öğretmenidir.

173] Kripto-hristiyanlık, hristiyanlığın "takiyye"sidir ve islâma geçmiş görünmekle kendini kılıçtan kurtarmanın câiz olduğunu ortodoks kilisesi Kudüs Patriği de onaylamıştır. Konuya birazdan değineceğiz.

güvenilir bir görgü tanığından öğrendiğimiz, çok yakın geçmişe ilişkin şu olaydır: 1915'de Ermenilerin göç ettirilmesine başlanınca, Boluda,

> ...sürgünden kurtulmak isteyen Ermeniler müslüman olmak dileği ile resmî müracaatlarda bulunuyorlardı. ...Mühtedilik meselesi garip neticeler doğuruyor. Müslüman olan Ermenilerle Türk kızlarının evlendikleri işitiliyordu [174].

7. Girit'te islâma kitlesel geçiş

Daha Girit'in fethi tamamlanmadan bile, 1658 dolaylarında, Türk elindeki bölümlerde Gazi Deli Hüseyin Paşanın iyi yönetimi yüzünden, halktan binlerce Rum [175] islâm olmuş ve Paşa, bundan sonra da "islâmlaşma hareketini çok teşvik etmiştir" [176]. İslâma geçenler, Anadoludan oraya göçmen gönderilen Türkiye Türkleriyle karıştılar. Girit elden çıkınca Türkiyeye Girit göçmeni olarak işte bu karışım aktı; 1864'den başlayarak, 1923'deki azınlıklar değişiminin öncesine kadar, Türkiyeye gelen Girit göçmenlerinin sayısı 60 000 kadardı [177].

Girit'te gerçekleşen yığınsal din değiştirme ve islâm-Türk toplumuna katılma olayının, Girit'e özgü nedenleri de vardı [178]:

174] *Konrapa*, s. 625.

175] Girit Rumlarının Rumluğu da, Yunanistan yahut Anadolu Rumlarının Rumluğu gibidir; buradaki halk dahi, etnik kimliğini binlerce yıldan beri süregelmiş bir etkilemeler, etkilenmeler, karışım, oluşum, yenilenme sürecine borçludur. Sürecin Girit'te gerçekleşmiş olanında, o sürece etkide bulunan öğeler, elbette ki, Yunanistanda yahut Anadoludakinden geniş ölçüde farklı idi. Bu arada, Girit'in yüzyıllar boyunca Arap ve Venedik egemenlikleri altında kaldığını anımsamak gerekir.

176] *Osman Turan* (Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, 3. bsl., s. 531) "fetihten az sonra *ada halkının büyük bir kısmı* müslüman olmuştu" diyor. Albay *Mithat Işın*'ın, Tarihte Girit ve Türkler adlı yapıtında (Genelkurmay Başkanlığı yayını, Deniz Mecmuası No. 374'ün eki, 1945, s. 44) aynı olguya değiniliyor.

177] *Ergül Yıldız/Ömür Sevin*, Meydan Larousse, "Göç" maddesi.

178] Bu konuda aktaracağımız bilginin kaynağı, *Kemal Özbayrı/Emmanouel Zakhos Papazakhariou*'nun Documents de tradition orale des Turcs d'origine crétoise başlıklı incelemesidir (Turcica, Strasbourg Üniversitesince yayınlanan bilimsel dergi, c. VIII/1, 1976, s. 70-86).

Adada, 1645'de başlayan Osmanlı yönetimi öncesinde, Venedik egemenliği döneminde, ada halkı ortodokslar ve katolikler olarak ikiye bölünmüştü; bu iki bölüm arasında iç çekişme hatta iç savaş vardı. Katolikler, yönetici Venediklilerin desteğiyle, ortodoksları din özgürlüğünden yoksun tutmakta, onları çeşitli baskılar altında bulundurmakta idiler. Girit'i almak için Venedik'le savaşa giren Osmanlı askeri karaya çıkıp yayıldıkça, bu kez de ortodokslar, düşmanları katoliklere karşı üstünlük sağlamak amacıyla, islâm dinine geçtiler ve yeni yöneticilere sırtlarını dayadılar. Ancak, kuşkusuz, ortodoksların hepsi din değiştirmiş değildi.

Venedikliler gidince, geride kalan katolikler, Osmanlılarca, din işlerinde, Osmanlı ülkesindeki ortodoks kilisesinin (Fener'deki Evrensel Patrikhane'nin) yönetimine bağlandı. Fakat bunlar, islâm halkın baskısından yılarak, kendileri de din değiştirip islâm toplumuna katılmak istediler; böylece işlemiş olacakları günahın bağışlanması için Evrensel Patrik'e başvurdular. Patrik, "İnsanlar önünde beni tanımıyanları ben de gökteki babamın önünde tanımazlıktan gelirim" diyerek, red yanıtı verdi. Buna karşılık, kendisi de Giritli olan Kudüs Patriği (1664-1682) Nektarios Pelopidas, aynı başvuruyla karşılaşınca, ortada bir zorlayıcı durum bulunduğu gerekçesiyle, kilise adına, istenilen "islâmlığa geçmek" iznini vermiş ve o davranışla işlenecek olan günahı bağışlamıştır. Bunun üzerine, özellikle Monoftokhio ve Selino bölgelerinde, eski katoliklerle Venedik yandaşları, kitle hâlinde islâma geçtiler.

Ancak, Girit toplumunun iki bölümü arasındaki savaşım yine bitmedi. Çünkü çekişmenin temelinde ekonomik nedenler vardı ve çekişme, aslında, Girit halkının dağlık bölgelerde çok güç koşullar altında yaşayan bölümü ile kentlerde, bereketli ovacıklarda yaşayan bölümünün çekişmesiydi.

İslâmlığa geçen halk içinde bir haylisi, 19. yüzyıl ortasından (yâni, Yunanistana katılma yanlısı ortodoksların Girit'te Osmanlı yönetimine karşı savaşıma girmesinden ve devletin bu ayaklanmayı bastıramaz duruma düşmesinden) başlayarak, hristiyanlığa döndü; islâm kalanların da bir haylisi, 1898 yılında Girit'te (ada henüz Yunanistana resmen katılmış olmadığı halde) hristiyan yönetimi kurulunca, yığınsal göçlerle, adadan ayrıldı.

Girit'te, 19. yüzyıl başında 350 000 kişilik ada halkının 200 000 kadarı, yâni yarıdan fazlası müslüman iken, 1923 yılında, Lausanne andlaşmasına ek bir sözleşme Türkiye ile Yunanistan arasında azınlıkları sürme ve değiş tokuş etme ilkesini benimsediği sırada, yalnız 80 000 kadar müslüman kalmıştı. Bunlar da Türkiyeye gönderildiler ve orada çeşitli bölgelere yerleştiler [179].

179] Ünlü Que sais-je? dizisinde yayınlanan, Girit tarihine ilişkin kitap (*Jean Tulard*, Histoire de la Crète, Presses Universitaires de France, Paris 1962), Osmanlı yönetimi döneminde Girit halkı arasında islâmlığın yayılması konusunda pek bölük pörçük ve yüzeysel bilgi veriyor. Pek eksikli bir araştırmaya dayandığı görülen bu kitapta önemli yanlışlar da bulunmaktadır.

8. Rumelinde kitlesel din değiştirmeler

Bu konuda fikir vermek üzere, yerli Rumlar vb. arasında islâma yığınsal geçişle Türk-islâm unsuruna katılma görülmemiştir, ancak tek tük din değiştirmeler olmuştur diyen [180] Yılmaz Öztuna'nın başredaktörlüğü döneminde Türk Ansiklopedisinde yayınlanmış "Rumeli" maddesinden [181] bir alıntı aktaralım:

> [Rumelinde-Umar] İlk fetih yıllarında yerli halkın kitle hâlinde din değiştirerek müslüman olduklarını da kaynaklar belirtmektedir. Vize, Kırkkilise [Kırklareli-Umar], Varna, Vidin, Üsküp, Manastır çevrelerinde yerli halkın müslüman oluşunda ırkî yakınlığın etkisi büyüktür. Bu bölgelerin fetihten önce, hristiyanlaşmış Kuman, Guz ve Peçeneklerin yerleşme alanları olduğu bilinmektedir [182]. Daha sonra bunlara Pomaklar, birtakım Çingeneler, Arnavutlar, Boşnaklar, bir kısım Ulah ve Sırplar ile Rumlar da katılacaklardır.

Rumelinde bu gibi etnik toplumlarla karışan Türklerin, ardık, evlâd-ı fâtihan'dan ibaret kalmadığı, kalamıyacağı pek açıktır ve bu gerçeğe, yine Yılmaz Öztuna'nın başredaktörlüğü döneminde yayınlanmış Türk Ansiklopedisi "Rum" maddesinde [183] de değinilmektedir:

> 1924 anlaşmasına göre yapılan mübadelede [184] etnik menşe yerine din unsurunu temel ilke olarak alındığından Konya, Niğde, Kayseri bölgesinde yaşayan ortodoks Türkler de Rum sayılarak yurt dışı edilmiş, buna karşılık Yunanistandaki çeşitli müslüman topluluklar Türkiyeye kabul edilmişlerdir.

9. Amasya yöresinde "yerli halkın islâmiyete kazandırılması"

Yılmaz Öztuna'nın ve bazı diğer yazarların iddia edebildiğinin tersine, bugünkü Türkiye kapsamında, Türkmenlerin yayılmasından sonra yerli etnik topluluklar içinden

---

180] Bkz. yukarıda s. 199, metinde No. 5.

181] Yazarı *İsmet Parmaksızoğlu*'dur.

182] Ama hiç kuşkusuz, yöredeki herkes yalnız bunların soyundan geliyor değildi.

183] Bunun da yazarı *İsmet Parmaksızoğlu*'dur.

184] Tarihte yanılma var. Azınlıkların değiştirilmesi sözleşmesi 1924 değil, 30 Kânunusâni/Ocak 1923 tarihlidir ve TBMM tarafından 13.8.1339/1923 günlü, 340 sayılı yasa ile onaylanmıştır.

kitlesel din değiştirmeyle islâm-Türk toplumuna katılımın pek çok örneği görüldüğünü ortaya koymak için göstereceğimiz dokuzuncu kanıt, yine aynı kaynaktandır [185] ve Amasya ile çevresine ilişkindir. Aktaralım:

> Anadolunun *yerli halkını islâmiyete kazandırmada* gösterdiği çabayla tanınan [Dânişmendli-Umar] Melîk Mehmed, kendisini [bastırdığı paralarda-Umar] Melîk ür Rûmi's-sugrâ unvanı ile takdim etmektedir ki, bu deyimle Amasya ile çevresini tanıtmaktadır.

10. Toplu din değiştirme konusunda Van'lı Mehmed Efendi'nin gözlemleri

Burada aktaracağımız kanıt, İsmâil Hâmi Dânişmend'in "17. yüzyılda bir Türk ırkçısı" olarak tanıttığı [186] Vânî (Van'lı) Mehmet Efendi'nin en önemli yapıtından, Dânişmend aracılığıyla alınmıştır.

Dânişmend'den öğrendiğimize göre, "Vânî Mehmet Efendi'nin muhtelif eserleri vardır: Bunların en mühimmi, Arais-ül Kur'an ve nefâis ül Furkan ismindeki Arapça tefsiridir; Türkçülük tarihinin en kıymetli vesikalarından olan bu mükemmel tefsirin İstanbul Kütüphanesinde iki yazma nüshası vardır, biri Bayazid Umumî Kütüphanesinde 67 numarada, biri de Yeni Câmi Kütüphanesinde 100 rakamında mukayyettir; Brockelmann'ın kaydına göre bir nüshası da Berlin Devlet Kütüphanesinde 1030 numaradadır. Biz şimdi mevzuumuzla alâkadar bahisleri Bayazid nüshasından takib edeceğiz" [187].

İşte bu yapıtta, Tevbe sûresinin 40'ıncı âyetinin yorumunda, Dânişmend'in "aynen tercüme" ederek verdiği metinde [188] Vanlı Mehmet Efendi, şunu da söylüyor:

> Rum, Ermeni ve Gürcü ülkeleriyle Frenk memleketlerinin bazıları ve Rus diyarının bir kısmı Türk memleketi hâline gelmiş, Türk dili oralarda taammüm ve intişar etmiş, Türkler tarafından bu memleketlerde islâm ahkâmı tatbik ve icra edilmiş ve Türklerin yümn ü bereketi sâyesinde *hristiyan cemaatlarının ekserisi* islâm dinini kabul ederek evvelce Rum, Frenk ve Rus oldukları halde *bil'ahare Türkleşmişlerdir*.

185] TA "Rûmiyye-i Suğra" maddesi; yazarı yine *İsmet Parmaksızoğlu.*

186] *İ. H. Dânişmend*, Türklük Meseleleri, s. 67.

187] *Dânişmend*, a.g.e., s. 88-89.

188] *Dânişmend*, a.g.e., s. 91.

11. İznik yöresinde "oldukça geniş bir ihtida ameliyesi"

Fuad Köprülü'nün andığı, İstanbul Patrikhanesinin 1339 ya da 1340'ta İznik halkına hitab ederek yayınladığı bir bildiri, bu yörede o sıralarda "oldukça geniş bir ihtida ameliyesinin vukuuna delâlet etmektedir" [189].

Anadoluda devletler, devletçikler kuran Türklerin, özellikle de Osmanlının, o çağdaki yerli halkın beklentisine uygun bir *Devlet Baba* yönetimi getirdiğinin en ilginç kanıtlarından biri, İznik'in 1329 ya da 1330 yılında Orhan Bey'e teslim olması sonrasında görülür. Orhan, kent halkından dileyenlere göçüp gitme hakkı tanıdığı halde yalnız kentin Rum Tekfuru (askerî vâlisi), kendi yakınlarıyla ve birkaç askerle çıkıp gitmiş; halk olsun, askerin çoğu olsun, Rumlar kentte kalmış, üstelik Orhan'ın gelişinde onu karşılamaya çıkmıştı [190]. Orhan, İznik'i, küçük ordusunun ana üssü, geçici başkent edinmişti; bu sırada İznik'in dul kalmış kimsesiz kadınlarının pek çok olduğunu öğrendi; bunun üzerine, askerini İznik dullarıyla evlenmeye teşvik etti; hatta, dayalı döşeli evi bulunan bu hanımlarla evlenenlerin İznikte koruyucu asker olarak kalacaklarını bildirdi; pek çok Türk askeri, İznikli dullarla evlendi [191]. Halk böylece Osmanlılara bağlandığı için, anlaşılıyor ki, orada kitlesel din değiştirmeler gerçekleşmiştir. Bunu Âşık Paşa zâde Tarihi de doğruluyor, İznikli Rumlardan nicesinin, Orhan Gazi'nin mertliğini görerek, islâma geçtiğini açıklıyor [192].

12. Derviş'lerin, Baba'ların, Tekkelerin etkisiyle gerçekleşen islâmlaşma

Türkiye Türkleri ulusunun oluşmasında, Türkmenlerin gelişi öncesi dönem yerli halkının etki ve katkısını önemsiz gösteren Fuad Köprülü [193], bu görüşünü açıkladığı yapıtında, tam bir çelişkiye düşerek, Türkler öncesi Anadolu halkının Türkler döneminde Bektaşî dervişlerinin (aslında, Alevî ve Bektaşî demeliydi) etkisiyle ihtida ettiğini, "kaleminden kaçırmış"tır [194]. Eğer yerli halklardan islâma geçenler üç beş kişi olsaydı, besbelli ki, bu olayları Bektaşî vb. dervişlerinin etkinliğine ve Türklüğe hizmetine kanıt diye anmak gülünç düşerdi.

189] *Fuad Köprülü*, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s. 142.

190] *Hammer*, Çevik/Kılıç metninde c.I s. 106 dn. 41'de görüldüğü üzere bu konuda *Hoca Saad ed din Efendi, Neşrî, İdris-i Bitlisî* gibi erken dönem Osmanlı tarihçileriyle, Rum tarihçilerinden *Nikephoros Gregoras* söz birliği etmektedir.

191] *Neşrî* Tarihi, Köymen metninde s. 79.

192] *Âşık Paşa zâde* Tarihi, Atsız metninde s. 45 sonu.

193] Bkz. yukarıda s. 198 dn. 17.

194] *Fuad Köprülü*, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s. 171. Üstelik, *Köprülü*, o yerde, "14. 15. asırlar esnasında Balkanların islâmlaştırılmasında hétérodoxe [sünni islamdan ayrılmış-Umar] dervişler zümresinin bu kat'i rolü, daha büyük mikyasta ve daha sarih olarak görülür" demektedir.

Böyle bir bölümü, tıpkı Köprülü gibi, Türkiye Türkleri ulusunun oluşumuna eski halkın katkısını önemsiz gösteren Osman Turan'da da görüyoruz; Onun "Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi"nde [195], 13. yüzyılda Dervişlerin, Baba'ların, tekkelerin, zâviyelerin, yerli halkı islâm dinine çekmekte gösterdiği büyük hizmet vurgulanmaktadır.

13. Ahmed Eflâkî'nin ve Âşık Paşa zâde'nin verdiği bilgiler

Şems ed din Ahmed Eflâkî'nin, Menakıb ul arifîn adlı yapıtında [196], Celâl ed din Rumî'nin etkisiyle pek çok hristiyanın islâmlığa geçtiği; keza, Âşık Paşa zâde Tarihinde, Osmanlıların iyi yönetimi yüzünden birçok yerde yerli hristiyanların islâm olduğu yolunda bölümler vardır. Fuad Köprülü, böyle kayıtlar hakkında, "şifahî an'anelere dayanan [197] bu kabil rivayetlerin tarihî vüsuku şüphelidir" deyiverip işin içinden çıkar [198] ve üstelik kendi kendisiyle çelişkiye düşer, çünkü o, Dervişler, Baba'lar gibi Türkmen din adamlarının *Anadolu yerli halkını islâma geçirmekte* büyük hizmeti olduğunu (az önce belirttiğimiz üzere) açıkça tanımıştır, hem de aynı yapıtında tanımıştır. Oysa Cahen, bu türlü açıklamaları, pek haklı olarak, şöyle değerlendirmiştir:

> Eflâkî'nin olayları abartmış olabileceğini de kabul etsek, yalnızca Celâl ed din Rumî'nin manevî etkisiyle kişilerin ya da grupların topluca müslümanlığa geçmiş olmalarını söylemesinin tamamen bir düş ürünü olduğunu da ileri süremeyiz.

14. On dördüncü kanıt: Osmanlı nüfus istatistikleri

Osmanlı resmî kayıtlarının kanıtladığı üzere, daha 16. yüzyılda bile, Batı Anadolu, Güneybatı Anadolu, Kuzeybatı Anadolu ve o arada Marmara kıyıları bölgelerinde Türk-islâm kültüründeki toplum kesimi ezici çoğunluk gösteriyor, hristiyan nüfus neredeyse

---

195] *Osman Turan*, a.g.e., s. 501, ayrıca s. 502 sonu-503 başı.

196] Özgün metni TTK tarafından yayınlanmıştır; Tahsin Yazıcı da Türkçe çevirisini yayınlamıştır.

197] Sanıyorum ki yapıtın ilk yayınlandığı Fransızca metninde buradaki deyiş *tradition* iken ve bunun "atalardan gelme anlatış" (menkulât) diye çevrilmesi gerekirken, çeviride, yazarın söylemek istediğini belirtmeyen bir Türkçe karşılık kullanılıp an'ane denmiştir.

198] *Fuad Köprülü*, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s. 142.

ortadan kalkmış bulunuyordu [199]. Bu bölgelerde toplam olarak 540 963 hânelik islâm nüfusuna karşılık yalnız ve yalnız 4 471 hânelik hristiyan nüfusu vardı [200]. Oysa, bu bölgeler, Türklerin eline en son, 14. yüzyılda ve sonrasında geçen Anadolu parçalarıdır. Hristiyan nüfusun en yoğun olarak burada bulunması beklenirdi. Yalnız bir-bir buçuk yüzyıl önce Türkler eline geçerken de Anadolunun bu koskoca, üstelik en bereketli, en zengin bölümlerinde topu topu 4 471 hanelik, yâni yaklaşık 18 000 kişilik hristiyan nüfus bulunuyor olmadığı, en küçük duraksama götüremez. Dolayısiyle, 16. yüzyılda o bölgelerde saptanan 540 963 islâm hanesi halkından bir haylisinin yeni islâmlar, hristiyanlıktan islâma geçenler olduğu açıktır.

15. Timarlı sipahiler arasındaki *nev müslüman*'lar

Osmanlı ordusunda, Yıldırım Bayazid döneminden başlayarak, *hristiyan* timarlı sipahilerin önemli sayılara ulaştığını yukarıda belirtmiştik [201]. Bunların ya kendileri, ya da bir iki kuşaklık süre içinde soyu, oldukça büyük oranda, islâma geçip Türk toplumuna katılmış, karışmıştır. Örneğin, 1466 tarihli bir defterde kaydı bulunan, Thessalia'daki Tırhala bölgesi hristiyan timarlı sipahilerinin sayısı 20 iken, aynı defterdeki diğer (müslüman) timarlı sipahilerden de 19 tanesinin timarlarının "babaları hristiyan olan nev-müslümanlara ait" bulunduğu görülmektedir [202].

16. Anadolunun Doğu Karadeniz Bölgesinde kitlesel Türkleşme

Bu konuda, gerek Bijişkyan'ın gezi anıları yapıtında [203], gerek Ömer Asan'ın incelemesinde [204] çok ayrıntılı bilgi vardır.

199] Manisa gibi bir kentte, 16. yüzyılda, bir tek Rum, Ermeni yoktu, yalnız küçük bir Musevî azınlığı vardı; sonradan, belki Ege Bölgesinde kendini gösteren ekonomik kalkınma üzerine, Manisaya Rum, Ermeni göçmen gelmeye başladı ve 17. yüzyıl ikinci yarımında, kentte bir Rum, iki Ermeni mahallesi de oluştu (*Feridun M. Emecen*, 16. Asırda Manisa Kazası, s. 62-65 ve orada dn. 310).

200] *Faruk Sümer*, Oğuzlar, 3. bsl., s. 182.

201] Bkz. yukarıda s. 231.

202] *Halil İnalcık*, Fâtih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar, c.I, TTK yayını, Ankara 1954, s. 147-148 ve s. 167 sonu.

203] Bkz. yukarıda s. 188 dn. 34.

204] Bkz. yukarıda s. 188 dn. 36.

IV. Rum, Ermeni, Arnavut gibi, Anadolulu ya da komşu toplumlardan çıkıp Türkiye Türkleri toplumu içinde yükselmiş ünlü kişilerimizin, ya da bu gibilerin (dönmelerin) soyundan gelen ünlülerimizin bolluğu. Genel bakış

Böylelerinden kiminin, *en ileri gelen* hristiyanlar arasından çıktığını belirtmiş ve bu gibilere birkaç örnek sıralamıştık. Şimdi, bu kimlikte olmayanların en ilginç birkaç örneği üzerinde duralım.

Osmanlı İmparatorluğunun en parlak döneminde, 1453-1623 arasında göreve gelmiş 48 Sadr-ı âzamın soy kökenleriyle ilgili olarak yapılan inceleme, bunlardan yalnız 5 tanesinin Türk soyundan olduğunu göstermiştir. Türk olmayan 43'ünden 6'sı Rum, 11'i Arnavut, 11'i Güney Slavlarından, diğerleri başka etnik toplumlardan idi, yahut Türk olmadığı bilinmekle birlikte, hangi soydan olduğu belli değildi [205]. Sonuncuların en tipik bir örneği, Gedik Ahmet Paşa'dır. Türk soyundan olmadığı biliniyor, ama hangi soydan olduğu bilinmiyor ve Mükrimin Halil Yınanç'a göre, Rumdur sanılıyor [206].

İsmail Hami Danişmend de şu bilgiyi veriyor [207]:

> Osmanlı devletinin teşekkülünden ilgasına kadar 293 sadaret tebeddülü vardır: fakat bu yekûna aynı bir şahsın muhtelif memuriyetleri de dahildir; mükerrer sadaretler hesap edilmemek şartiyle eşhas adedi 214'den ibarettir. Milliyetleri bakımından bunların ancak 79'u Türk olduğu halde mütebaki 135'i şarkın ve garbın muhtelif ecnebî milliyetlerine mensup veyahut millî hüviyetleri belirsiz kimselerdir.

Bir yanlış anlamaya düşülmemesi için belirtelim ki, dönme ve devşirmelerin Sadrı âzamlıkta görevlendirilmeleri, 1453 yılında Fâtih döneminde başlamış değildir. Örneğin, II. Murad'ın 1439'da bu göreve atadığı İshak Paşa, dönme idi; Rum olduğu sanılıyor [208].

Kuşkusuz, Anadolunun Türkler öncesi yerli halkları yahut yakın yörenin yerli halkları soyundan olup Türkiye Türkleri toplumuna katılarak ün kazananlar, yalnız

---

205] *C. Brockelmann,* İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, s. 330.

206] *Yınanç,* İslâm Ansiklopedisi "Ahmed Paşa (Gedik Ahmed Paşa)" maddesi.

207] *İ.H. Danişmend,* Türklük Meseleleri, s. 39.

208] *F. Babinger*, Mehmed the Conqueror, s. 14.

Sadr-ı âzamlar arasında görülmüş değildir. Beylerbeyliği, Kaptan-ı Derya'lık, Yeniçeri Ağalığı vb. yüksek görevlerde bulunanların nicesi de bunlardandı. Örneğin, 17. yüzyıl başlarında 4 kez Kaptan-ı Derya'lık eden Halil Paşa, Ermeni soyundandı; Yeniçeri Ağalığından gelip bu göreve geçmişti [209]. Daha II. Murat döneminde Vezirliğe getirilen, Fâtih döneminde de bu görevde kalan ve Rumeli Hisarının bir burcunu yaptıran Saruca Paşa, Rum soyundandı [210].

V. Evlenme yoluyla soy karışması. Türk olmayan Türkiyeli analardan doğma Türk büyükleri

Evlenme yoluyla soy karışımının hayli geniş ölçüde gerçekleştiğini biliyoruz. Hatta bunun kitlesel denebilecek bir örneğini, Orhan Bey'in önayak olduğu, İznikli dul Rum kadınlarıyla Osmanlı savaşçılarının evlenmesi olayını, görmüştük. Doğaldır ki, bu bakımdan sayı ya da oran verme olanağımız yoktur. Ancak, Türk olmayan Türkiyeli kadınlarla evlenen ünlü Türklerden ve bu gibi evliliklerden doğmuş ünlülerimizden, büyüklerimizden nicesinin adını saptayabiliyoruz; böyle adların çokluğu, bize, evlenme yoluyla soy karışımının oldukça geniş ölçüde gerçekleştiğini kanıtlamaktadır.

En tanınmış örneklerden birkaçını ele alalım:

1. Sultan I. Gıyaseddin Keyhusrev

II. Kılıç Arslan'ın oğlu, yiğit ve şehit Sultan I. Gıyaseddin Keyhusrev'in anası Anadolulu bir hristiyan kadındı; kendisi de İstanbulda sürgün yaşamında iken kentin ileri gelenlerinden Mauromazos'un kızıyla evlenmişti [211].

2. Sultan II. Gıyaseddin Keyhusrev

Sultan II. Gıyaseddin Keyhusrev'in anası hristiyandı ve hatta eşinin (I. Alâeddin Keykubad'ın) sağlığında, dinini değiştirmemiş, değiştirmeye zorlanmamıştı [212]. Selçuklu sarayında Mâh-Peri Hatun diye anılan bu kadın, Kalon Oros (şimdi, Alanya) hisarının yönetici ve komutanı Kyr Vart'ın kızıydı. Kalon Oros Beyleri, Ermeni idiler. Rum Selçuklularının Antalya askerî vâlisi Mübariz ed din Ertokuş'un bunlarla dostluğu vardı ve bu dostluk, Kalon Oros hisarının 1223 yılında Selçuklulara savaşsız

---

209] *Kâtip Çelebi*, Tuhfetü'l Kibar, Gökyay metni, c.II s. 218.

210] *İnalcık*, Fâtih Devri, s. 86.

211] *Osman Turan*, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, s. 482.

212] *Osman Turan*, a.g.e., s. 483 sonu.

geçmesini sağlamıştı. Kyr Vart, Alâeddin Keykubad'a bağımlılığı tanıyınca, Akşehir kendisine arpalık olarak verilmişti.

II. Gıyaseddin Keyhusrev'in kendisi de hristiyan kadınlardan çocuk edindi. Bu kadınlardan biri olan Gürcü Prensesi, II. Alâeddin Keykubad'ı doğurdu. Bir diğerinden, şimdi söz edeceğiz.

3. II. İzzeddin Keykâvus ve Rükneddin Kılıç Arslan

II. Gıyaseddin Keyhusrev'in oğullarından II. İzzettin Keykâvus'u doğuran da bir hristiyan kadın idi. Bunun erkek kardeşleri, dinlerini değiştirmeden, II. Keykâvus döneminde, devlet işlerinde etkinlik kazandılar, sözleri geçer oldu. Osman Turan, nedense bu kadarını belirtmekle yetiniyor ve II. Keykâvus'un anasının soyunu söylemek istemiyor. Bu hanım, Rumdu ve bir papasın kızıydı [213]. II. Gıyaseddin Keyhusrev'in diğer bir oğlunun, Rükneddin Kılıç Arslan'ın anası da başka bir Rum kadındı [214].

4. Adana Türkmen Beyi Ramazanoğlu

15. yüzyıl Adana Türkmen Beyi Ramazanoğlu'nun anası bir Rumdu; hatta oğlunu küçükken papaslara vaftiz ettirmişti [215].

5. Rumeli fâtihi Şehzade Süleyman ve Kosova şehidi I. Murat

Orhan Gazi, Yarhisar alındığında tutsak edilen, Rum Tekfurun 13 yaşındaki güzel kızı Holofira ile evlendirilmiş ve bu hanıma Nilüfer adı verilmişti. Bu kadın, hem Rumeli fâtihi Şehzade Süleyman'ın, hem de Kosova şehidi Murat Hüdavendigâr'ın, anasıdır. Bunda en küçük duraksama yoktur [216]. Böyle iken, Enver Behnan Şapolyo,

---

213] *İbni Bibi*, M. Nuri Gencosman çevirisi, s. 192 sonu; *Nejat Kaymaz*, Pervane Muînüddin Süleyman, Doçentlik tezi, DTCF yayını, Ankara 1970, s. 39 ve orada dn. 53.

214] *İbni Bibi*, M. Nuri Gencosman çevirisi, s. 250; *Nejat Kaymaz*, a.g.e., s. 39 ve orada dn. 55.

215] *Osman Turan*, a.g.e., s. 485 sonu.

216] Bkz. *Âşık Paşa zâde* Tarihi, Atsız metninde s. 22; *Neşrî* Tarihi, Köymen metni, s. 55; *İbni Kemal*, Tevarih-i Âl-i Osman, 1. Defter, TTK yayını, Ankara 1970, s. 129; *Müneccimbaşı* Tarihi, İsmail Erünsal çevirisi, c.I s. 67; *Hammer*, Çevik/Kılıç metni, s. 75; *Uzunçarşılı*, Osmanlı Tarihi c.I 4. bsl., s. 107 dn. 5; *Çağatay Uluçay*, Padişahların Kadınları ve Kızları, TTK yayını, Ankara 1980, s. 4.

I. Murat için "Babası Orhan Gazi, annesi ise *bir Türkmen kızı olan* Nilüfer Hatundur. Şehzade Süleyman da küçüğü idi. Kardeşleri, Bizanslı Holofira'nın oğlu Halil ile Rum Asporça'nın oğlu İbrahim, Murad Hüdavendigâr'a karşı isyan ettilerse de, hemen onları öldürterek kardeş kavgasına meydan vermedi" diyor [217]. Şu 4 satırda, yazarın düşmeyi başardığı yanlışların çokluğu hayret vericidir: a. Muratla Süleymanın anası Türkmen değil, Rumdur; b. Holofira ile Nilüfer ayrı hanımlar değil, aynı kişidir; c. Süleyman, Muradın küçüğü değil büyüğü idi; d. Holofira ile Asporça'dan birinin Bizanslı diğerinin Rum sayılmasında hiçbir anlam yoktur; e. Halil, Holofira/Nilüfer'in oğlu değildi, hemen şimdi belirteceğimiz üzere Theodora'nın oğluydu.

6. Orhan Gazi'nin diğer oğulları, Şehzade Halil ve Şehzade İbrahim

Orhan Gazi'nin sonradan evlendiği eşleri arasında bir diğeri, Rum İmparatoru VI. İoannes Kantakouzenos'un kızı Theodora idi. Bu hanımdan, Şehzade Halil doğdu; Orhan'ın eşlerinden, İmparator III. Andronikos'un kızı Asporça Hatun da Şehzade İbrahim'i doğurmuştu.

7. Yıldırım Bayazid

Yıldırım Bayazid'in anası, Osmanlı hareminde Gülçiçek Hatun adını alan câriye (türbesi Bursada Yahşi Bey mahallesindedir), Rum idi [218]. Stanford Shaw'a bakılırsa, bu nedenle, devlet ileri gelenleri içinde hristiyanlıktan dönme olanlar Yakup Çelebi'ye karşı Bayazid'i tutmuşlardı. Kaydedelim ki, Yıldırım'ın, sonradan Padişah olan oğlu Mehmet Çelebi'yi doğuran kadını da bir dönme idi [219]; ancak Türkiyeli olup olmadığını, hangi soydan geldiğini bilmiyoruz.

8. Samaona Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin

Ünlü devrimci Şeyh Bedreddin, Edirne yakınında (şimdi Yunanistan toprağında kalmış) Samaona hisarında Kadı olarak görev yapan İsrail'in, komşu Didymoteikhon/Dimetoka Hisarının Rum Tekfurunun kızı ile evlenmesinden doğmuştur [220].

217] *E.B. Şapolyo*, Osmanlı Sultanları Tarihi, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul 1961, s. 43.

218] *Çağatay Uluçay*, a.g.e., s. 6; *Mükrimin Halil Yınanç*, İslâm Ansiklopedisi "Bayezid" maddesi; *Zeki Velidi Togan*, UTTG, s. 496 dn. 248; *Stanford Shaw*, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c.I s. 48 ve 54.

219] *Çağatay Uluçay*, a.g.e., s. 8.

220] Bkz. yukarıda s. 164 dn. 13.

9. Akkoyunlu Türkmen Beyi Karayülük Osman

Akkoyunlular hükümdar soyunun kurucusu Tur Ali Bey'in oğlu Kutluğ Bey'e, Trabzon Rum "İmparator"u III. Alexios Komnenos, kızı Maria Despina'yı vermişti. Bu kadın, sonradan Fahreddin ya da Bahaeddin diye anılan Karayülük Osman Bey'in anasıdır.

10. Abdurrahman Gazi'nin Rum kızıyla evlendirilmesi

Orhan Gazi, komutanlarından Abdurrahman Gazi'yi, onun zaptettiği Aetos/Aydos Hisarının Rum komutanının kızıyla evlendirmişti [221].

11. Kara Ali'nin Rum kızıyla evlendirilmesi

O çağda Kalo Limni denen ada, Osman Gazi'nin buyruğu üzerine, Aykut Alp'ın oğlu Kara Ali eliyle fetholundu ve ada bu nedenle artık Emîr Ali diye anıldı (şimdi, İmralı). Osman Gazi, adada ele geçirilen tutsaklar arasında bulunan pek güzel bir Rum kızını, başarısının ödülü olarak, eş olmak üzere, Kara Ali'ye verdi, ikisini evlendirdi [222].

12. Şah İsmail'in anası Âlemşah Begüm

Akkoyunlu hükümdarı (Şah İsmail'in anasının babası) Uzun Hasan bey, Trabzon Rum "İmparator"u IV. Alexios Komnenos'un torunu Despina Hatun ile evliydi; bu kadından doğan kızı Âlemşah Begüm, Şah İsmail'in anasıdır.

13. Âlemşah Begüm'ün babası, Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan

Zaten, Uzun Hasan'ın kendi anası da Türk değil, Anadolulu bir hristiyan idi; Akkoyunlu sarayında Sara Hatun adını alan bu hanım, baskın olasılıkla, Diyarbakır yöresinin Aram/Süryanî etnik toplumundan gelme bir hristiyandı [223].

221] *Âşık Paşa zâde* Tarihi, Atsız metninde s. 39.

222] *Hammer*, Çevik/Kılıç metninde c.I s. 81.

223] *Franz Babinger*, Mehmed the Conqueror, s. 192 sonu.

14. Padişah Genç Osman (II. Osman)

I. Ahmed'in oğlu olan II. Osman'ın anası Mahfîruz Hatice Valide Sultan'ın soy kökeni kesinlikle saptanamamıştır; Türk soyundan olmadığı bilinmekte, Rum kökenli olduğu sanılmaktadır [224].

15. Sultan IV. Murat ve kardeşi Sultan İbrahim

I. Ahmed'in diğer oğullarından IV. Murat'ın ve Sultan İbrahim'in anası Kösem Mahpeyker Valide Sultan, Rum soyundandı [225].

16. Mevlâna Celâleddin'in ikinci eşinin Rum olduğu

Mevlâna Celâleddin Rumî'nin, Rumca "Hanımefendi" anlamındaki Kyria'dan [226] bozma olarak Kira diye anılan ikinci eşi de Rumdu:

> Mevlâna'nın ikinci eşi muhterem Kira Hatun'un bir Rum kızı olduğu anlaşılmaktadır. Bazıları -kim bilir nedense- bunu kabul etmek istemezler, Kira adının bir Türk adı olduğunu isbata çalışırlar [227]. Peygamberimizin bile hristiyan zevce aldığı ve adını bile değiştirmediği bilinirken, islâm tarihinde misalleri sayılamıyacak derece çok iken, Mevlâna'nın bir Rumla evlenmiş bulunması neden mümkün olmasın? Oysa ki, Mevlâna, yazdığı Rumca şiirlerde bu kadına karşı sevgisini ve bağlılığını terennüm etmiştir; ileride arzedileceği üzere kabri kitabesinde de Rumluğuna işaretler vardır [228].

Bu örnekler, gerçekten, sayılamıyacak kadar çoktur; biz en ünlülerinden 16 tanesiyle yetinelim.

224] *Nihal Atsız*, TA "Mahfiruz Hatice Valide Sultan" maddesi.

225] *Çağatay Uluçay*, a.g.e., s. 48.

226] Birçok Rum Prensesinin adı olan Despina sözcüğü de aynı anlamdadır.

227] Gerçekten, örneğin *Zeki Velidi Togan* (UTTG, s. 461 dn. 61) bu çabadadır.

228] *Muhittin Celâl Duru*, Mevlevî, İstanbul 1952, s. 35.

17. Halk arasında da karma evliliklerin çok sayıda yapıldığının kanıtı: "İğdişler" toplumu

İğdiş'lik, İğdişbaşı'lık kurumlarını Mustafa Akdağ oldukça ayrıntılı biçimde incelemiştir [229]. Günümüz mahalle muhtarlarının ya da Osmanlı dönemindeki mahalle kethüda'larının karşılığı, Anadolu Selçukluları toplumunda, İğdiş denen kişilerdi; bunların da, İğdişbaşı diye anılan ve bir ölçüde günümüzün Belediye Başkanlarına benzer işlev yürüten başkanları vardı. Dikkat etmeli ki, şimdi "kısırlaştırılmış hayvan" anlamında kullanılan İğdiş adı, "ortaçağlarda, yabancılarla evlenen Türklerden türeyen melez nesli de ifade ediyordu" [230]. Mahalle muhtarlığının İğdişlerde olması, ancak ve ancak, karma evlilikten doğmuş kişilerin kent mahallelerinde genellikle, çoğunluğu oluşturmasa bile, en azından, önemli bir azınlık oranında bulunduğunu gösterir.

Anadolunun Türkleşmesini Orta Asyacı yorumla açıklamak isteyen, yâni Anadoluda Türklerin kimseyle pek karışmadan kendi kendine ürediği görüşünü savunan yazarlarımızın öncüsü Fuad Köprülü, o görüşün yanlışlığını tek başına bile ortaya koyan bu kanıtı çürütmek için, bir "yanlış okuma" varsayımı öne sürmüştür. Ona göre, mahalle muhtarı anlamında kullanılan sözcük gerçekte İğdiş değil, Türkçede "Rehber" anlamını belirten Öndeş ya da Öğdeş "olması lâzım gelir" (neden lâzım gelir, belirtilmiyor); ortaçağda yazma kitapları çoğaltan kişiler, bunlarda gördükleri öğdeş sözcüğünü, eski yazıda iğdiş sözcüğüne benzediği için, iğdiş diye okuyup kendi çoğalttıkları metinlere öyle geçirmiş olmalıdırlar. Köprülü, Akdağ'a sözlü olarak açıkladığı bu varsayımın en küçük bir dayanağını belirtmemiştir [231]. Oysa, bu varsayım doğru olamaz. Çünkü, günümüze ulaşan ve İğdiş'lerden söz eden yazmaların istisnasız tümü çoğaltmacıların yazdığı kopyalar olup, çoğaltmacıların yararlandığı asıl-yazma nüshaların bir teki bile mi günümüze ulaşamadı? Asıl-yazma nüshaların hangisinde İğdiş değil de Öğdeş yazılmıştır?

İğdiş, hatta İğdişbaşı görevinde bulunmak için, kişinin islâm dininden olması gerekmediğini, bu görevleri hristiyan dininde olan yurtdaşların da üstlendiğini kesinlikle biliyoruz. Örneğin, Moğolların Kayseriye saldırısı sırasında kentin İğdişbaşı'sı, Hacuk Oğlu diye anılan bir Ermeni idi [232].

229] *Akdağ*, a.g.e., s. 12-13. Keza *Claude Cahen*, a.g.e., s. 194 ve *Taner Timur*, Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni, SBF yayını, Ankara 1979, s. 37, bu İğdiş'lik kurumu üzerinde durmaktadır.

230] *Akdağ*, bu söylediğinin dayanaklarını ayrıca belirtmiştir.

231] *Akdağ*, a.g.e., s. 12 dn. 1.

232] *Akdağ*, a.g.e., s. 13.

VI. Tutsak düşüp köle olanların ve onların soyundan gelenlerin Türkiye Türkleri toplumuna karışması

Gerek Malazgirt Savaşını izleyen yıllarda Anadoluya yayılan Türkmenlerin, gerek Anadolu Selçukluları devleti kurulduktan sonra, savaş dönemlerinde, sınır boyunda, Rum ya da Ermeni yönetimindeki bölgelere talan akınları yürüten Türkmen ya da Türkmen bağımlısı akıncıların en önemli kazanç kaynaklarından biri, olabildiğince çok "kâfir" tutsak edip bunları pazarda satmaktı. Bu kazançlı işe, Türkmenlere katılan bazı Ermeni vb. hristiyanların dahi karıştığını görmüştük.

Anadolu Selçuklu devletinin çöküşü ve sınırdaki Türkmen Beylerinin, vaktiyle Selçuklu Sultanı ile Rum devleti arasında yapılmış barışı artık umursamıyarak Batı Anadoludaki Rum ülkesini kendi hesaplarına zaptetmeye girişmesi üzerine, tutsak getirip köle olarak pazarda satma ticareti yeniden canlılık kazandı. Çünkü direndiği için savaşla alınan kentin halkı tümüyle köleleştiriliyordu. Osmanlıların Rumeli fetihleri döneminde de, bu yoldan, Türkiye Türkleri toplumu içine, başka etnik toplumlardan insan akışı süregitti. Hatta, Osmanlı bağımlısı iken ayaklanan ama ayaklanması bastırılan bir hristiyan halkın başına gelecek olan da, bu idi. Örneğin, Yunan bağımsızlık ayaklanmasına katılan Sakız Adası Rumlarının başkaldırısı ezilince, bu ada halkından yakalanabilen nice kişi köleleştirilmiş, Osmanlı ülkesindeki köle pazarlarında satılmış, Türkiye Türkleri toplumunun içine girmiş ve bunlardan, daha sonra, bu yeni etnik toplumları içinde, çok büyük üne kavuşanlar çıkmıştır [233].

Kendi etnik toplumundan böylece koparak Türkiye Türkleri etnik toplumu içine düşen köle ve onun soyundan gelenler, zorunlu olarak, Türkleşiyordu. Bu gelişmenin Osmanlı ile başlamayıp, Anadolu Selçukluları döneminde bile hız kazanmış olduğunu bir kez daha vurgulayalım. "Selçukîler zamanında, Sultan başta olmak üzere, bütün ricâlin sarayları seçme gulâm'larla [kölelerle-Umar] dolu idi ve bunlar buralarda, dinî-millî terbiyenin çemberinden geçtikten sonra, devlet hizmetine yarar hâle geliyorlardı" [234]. Osmanlı döneminde de, "Anadoluda büyük askerî fiyeflere [dirlik'lere-Umar] mâlik olan kumandanlar, yahut daha küçük fiyef sahipleri, hisselerine düşen

---

233] Örneğin, Sadr-ı âzam İbrahim Ethem Paşa; Şâir Nevres; Hekim İsmail Paşa. Bkz. ileride s. 295-296. Başka çağlarda, başka çeşit olaylarda köleliğe düşmüş kişiler arasından dahi Selçuklu-Türk yahut Osmanlı-Türk toplumu içine karışıp bu yeni toplumunda çok yükselen nice kişi vardır; papas olmağa giderken Osmanlı korsanlarının eline düşüp sonra kendisi Osmanlı korsanı, Paşa'sı olan Kılıç Ali Paşa gibi örnekleri dahi göreceğiz.

234] *Akdağ*, a.g.e., s.350 sonu.

esirleri ya satıyorlar, yahut islâm âdetine göre terbiyeden sonra kendi maiyetlerinde kullanıyorlardı" [235]. Türklerin Anadoluda kimseyle karışmadan kendi kendilerine ürediği görüşünü savunanların bir diğeri ve en ileri gidenlerinden olan Osman Turan dahi, tutsaklıktan köleliğe düşenlerin hemen hepsinin islâm Türk toplumuna katıldığını kabul ve teslim etmektedir [236]; Faruk Sümer'in yaptığının tersine, Türkler aldıkları tutsakları yabancı esir tüccarlarına satıyorlardı iddiasında bulunmaya kalkışmamaktadır.

Türk egemenliğinin ilk yüzyıllarında, tutsaklığa, köleliğe düşenler çoğunlukla Anadolunun Rumlaşmış halkından idi. Örneğin, Anadolu Selçukluları devletinin en ünlü ve değerli Başvezirlerinden Celâleddin Karatay, Rum kökenli bir köle iken yetenekleriyle böylesine yükselmiştir [237]. Nejat Kaymaz, bu kişiden, "Aslen bir Rum iken, gulâm sistemi içinde yetişerek Türkleşmiş, islâmiyeti en derin bir inançla benimsemiş, hizmet ettiği hanedâna ve devlete samimiyetle bağlanmış, âdil, dürüst ve vatanperver bir devlet adamı olan Karatay" diye söz ediyor [238]. Daha sonra, yâni Rumeli fetihleri başlayınca, deniz ötesi savaşlara girişilince, daha çok diğer halklardan alınma tutsaklar da, kölelik yoluyla, Türkleştiler. Bunlardan en ünlü bazı örnekleri, ileride anacağız.

Osmanlı toplumunda köle kullanımının ne kadar yaygın olduğuna ve kölelerin Türkiye Türkleri etnik toplumuna katılması yolundan soy karışımının ne kadar geniş ölçüde gerçekleştiğine, Mustafa Nuri Paşa da değinir:

> ...Ayrıca bir yandan da her yıl toplanan devşirme çocuklarının ve savaşlarda alınan tutsakların müslüman olmaları ile müslüman topluluğu günden güne çoğalıp güçleniyordu.
>
> Devşirme çocuklarının sayısı yılda beş altı bin kişi idi ise de tutsakların sayısı pek çoktu. Hatta Fâtih Sultan Mehmet, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı yendiğinde bu başarısının şükranı olarak "Bütün kölelerim âzad olsun" demekle verdiği ferman sonunda âzad olan kölelerin 40 000 kişi olduğunu tarihçiler söylemektedirler.

235] *Fuad Köprülü*, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.179.

236] *Osman Turan*, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, 3. bsl., s. 532 başı.

237] *C. Cahen*, a.g.e., s. 266; *Nejat Kaymaz*, a.g.e., s. 47. Ayrıca, M. Nuri Gencosman tarafından yapılmış *İbni Bibi* Türkçe çevirisine F.N. Uzluk'un s. 255-256'da eklediği açıklama notu, Karatay'ın Antalya Rumlarından olduğunu ve aynı dönemdeki pek ünlü, pek değerli Selçuklu komutanları Kemaleddin Rumtaş ile Seyfeddin Karasungur'un da onunla kardeş olduklarını belirtiyor. Zaten *İbni Bibi*'nin kendisi de, Celâleddin Karatay'ın Rum kökenli olduğunu açıklamıştır (Türkçe çeviride s. 244).

238] *Nejat Kaymaz*, a.g.e., s. 47.

Vezirlerin, komutanların ve askerlerin ellerine geçen kölelerin sayısı bununla ölçülebilir. Çünkü Padişahın köleleri, savaşlarda alınan kölelerin beşte biri olduğuna göre o sırada Osmanlıların elinde 200 000 köle bulunduğu anlaşılır [239].

Devlet-i Âliye, Avrupa savaşlarında kaybettiği nüfusun kat kat çoğunca tutsak elde edip milletine katmakla, devletin kuruluşundan beri alınan tutsaklar hesap edilse sayıları milyonlara varır ve Osmanlı nüfusunun artmasında ne denli hizmet ettiği ortaya çıkar [240].

239] *Mustafa Nuri Paşa*, Netayic ül Vukuat, c.I s. 68-69. Anımsatalım ki, önemlice bir Anadolu kenti olan Kastamonu'da 1582 yılında 1634 hânelik, yâni yaklaşık 6 000 kişilik nüfus vardı (*Yaşar Yücel*, Çoban Oğulları/Candar Oğulları Beylikleri, s. 130). 200 000 köle demek, 33 Anadolu kenti dolusu nüfus demektir.

240] *Mustafa Nuri Paşa*, a.g.e., c. I s. 124.

§ 10. Anadoluya yayılan Türkmenlerin, yöre yerlisi, islâmlaşmış etnik topluluklarla karışması

A. Etnik kimlik açısından, Türkmen yayılması başındaki durum

Doğu Roma İmparatorluğu ülkesinin güney ve güneydoğu Anadoludaki parçalarından olup Halife devletinin ülkesine katılınca islâmlaşan, ancak sonradan Rumların ya da Ermeni Beylerin yönetimine geçen yerlerde, Türkmen yayılması başladığı zaman, ne kadar islâm kalmıştı, bilmiyoruz. Ama kesin olan, Rumlarca geri alınmamış, Ermeni yönetimine de geçmemiş bölümlerde islâm halkın asla, tarihin hiçbir döneminde, Türklerden yığınsal bir göçle kaçmış olmadığı, yerli yerinde kaldığıdır.

Akdeniz çevresinde, 7. yüzyıldan başlayarak islâm devletleri, devletçikleri eline geçen bölgelerde, birkaç yüzyıl içinde, halkın büyük çoğunluğunun islâmlaştığını ve Araplaştığını, ancak soy yönünden Araplarla karışmanın pek önemsiz ölçüde gerçekleştiğini görmüştük. Anadolunun, Türkler öncesinde islâm eline geçmiş bölgeleri bu yönden bir istisna oluşturmuyordu. İstisna yalnız Anadolunun doğusu bakımından vardı. Doğu Anadolunun islâm elindeki parçası, tıpkı Batı Türkistan gibi, Arap islâmlığının etkisinden çok İran islâmlığının etkisinde kaldığından, bu parça, Mısır vb. ülkelerin tersine, kültür değişimini, Araplaşma'dan çok, hem Araplaşma hem İranlılaşma diyebileceğimiz bir oluşum doğrultusunda gerçekleştirmekteydi. Örneğin Ahlat'ta, Selçuklu egemenliği öncesinde, Arapça, Farsça ve Ermenice konuşuluyordu; Arapça, bilim ve medrese diliydi; etnik açıdan Araplaşma, Arap soyuyla karışma burada da pek önemsiz ölçüde gerçekleşebilmişti ve buraya yalnız islâm egemenliğinin başında az sayıda Arap göçmeni gelmişti [1]. Kürt etnik kimliğindeki toplum kesimi de, diline Arapçadan birçok sözcük almakla ve kuşkusuz Arap-islâm kültüründen etkilenmekle birlikte, bu kimliğini korudu.

Dolayısiyle, islâmlaşan doğu ve güneydoğu Anadolu halkı, etnik kimlikler açısından, kendi yaşadığı yörede islâmlık öncesi dönemdeki halkın geniş ölçüde aynı, daha açık deyişle, o eski halkın soyundan idi. Rum yönetimindeki Kappadokia vb. bölgelerde kalanlar nasıl Rumluk boyasına bürünmüş iseler, islâm bölgesindekiler de çevresel islâm kültürlerinin boyasına bürünmüşlerdi.

B. Yörenin yerli halkından, Araplaşmış bölümle karışma

Doğu ve Güneydoğu Anadoluda Türkmen göçleri öncesinde islâmlaşıp, Arap ya da Arap-İran kültürünün egemenliğine girmiş kentler, köyler dolusu halk, Türkmenler

---

1] *Osman Turan,* Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 128.

gelince yurtlarından ayrılmayıp yerinde kaldığına [2], ama bugün oralarda Türk yahut Kürt etnik kimliğinde değil de İranlı yahut Arap etnik kimliğinde pek az oranda yurtdaşımız bulunduğuna göre, aradan geçen yüzyıllar boyunca İranlı ve Arap etnik kimliğinin çok geniş ölçüde silindiği, Türkleşmenin ya da Kürtleşmenin gerçekleştiği ortadadır.

Önce, Arap etnik kimliğinin silinmesi üzerinde duralım. 1965 Nüfus sayımı sonucuna göre bütün Türkiye nüfusu içinde ana dili Arapça olanların bütüne oranı yalnız % 1.16 idi ve yalnız aşağıdaki tabloda belirtilen illerimizde, il halkından önemsenecek oranda kişi, Arapçayı ana dil olarak göstermişti [3]:

TABLO 2

1965 nüfus sayımında, ana dili Arapça olan nüfusun % 0,5 yahut daha yüksek olduğu 7 il ve bunlarda, ana dili Arapça olan halk

Hatay nüfusu	506 154'de	148 072'si,	% 29.25
Mardin nüfusu	397 880'de	079 687'si,	% 20.02
Siirt nüfusu	264 832'de	038 273'ü,	% 14.45
Urfa nüfusu	450 798'de	051 090'ı,	% 11.33
Adana nüfusu	902 712'de	022 356'sı,	% 02.47
İçel nüfusu	511 273'de	009 430'u,	% 01.84
Diyarbakır nüfusu	475 916'da	002 536'sı,	% 00.53

2] Belirtmeğe değer ki, bu halk arasında, Araplaşmış ama islâm dinine girmemiş Anadolulu küçük topluluklar da vardı. Örneğin, Harran/Altınbaşak'ta, 897 yılı dolaylarında bile eski çoktanrılı inanç hâlâ pek güçlü idi; hatta, Harran'lı aydınlardan Ebu'l Hasan Tabith o inancın propagandasını yapan Süryanîce kitaplar yazmaktaydı (*Abu'l Farac/Bar Hebraeus* Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, c.I s. 244-245; keza karş. c.I s. 252). Çoktanrılı inanç, Harran'da, 1000 yılı dolaylarında da tutunuyordu. 973 yılında ölen Harran'lı tarihçi, hekim (Sinan bin Sâbit oğlu) Sâbit'in de bir müşrik (Tanrıya ortak koşan, çok tanrıya inanan kişi) olduğunu *Abu'l Farac* (c.I s. 269) kaydediyor.

3] Bilgi kaynağımız, DİE'nün resmî yayınıdır: DİE, Genel Nüfus Sayımı 24.10.1965, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara 1969, s. 184-187'de Tablo 19, "Nüfusun iller ve ana dile göre dağılımı". Daha sonraki nüfus sayımlarında ve onlarla ilgili yayınlarda, Türkiyede kaç kişinin ana dil olarak hangi dili konuştuğu gibi "suya sabuna dokunan" konulara yer verilmemiştir.

Başlangıçta etkinlik gösteren İranlı kültürün silinmesinin örneğini yine Ahlat'tan verelim. Bu tarihsel kentte, Türk yönetiminin yerleşmesinden birkaç yüzyıl sonra, yâni Türkleşmenin başlangıç döneminde, yine üç dil konuşuluyordu ama, eski üç dilden ilk olarak Arapça silinmiş, onun yerini Türkçe almıştı [4]. Diğer iki dil, Selçuklular öncesinde olduğu gibi, Farsça ile Ermenice idi. Bugün ise orada, hatta Ahlat yöresini de içine alan Bitlis ilinin tümünde, 1915'deki göç ettirilme sonucu, Ermeni kültüründeki kişilerden hemen hemen kimse kalmadığı gibi, ana dili Farsça olan da kalmamıştır. Gerçekten, 1965 sayımı sonuçlarına göre, Bitlis ilinin toplam 154 069 kişilik nüfusu içinde ana dili Ermenice olan yalnız 16 kişi vardı; ana dili Farsça olan ise 1 kişiydi .

C. Kürtlerle karışma

I. Giriş: Kürt etnik kimliği

1. Özgün etnik kimlik gerçeği

Kendisine Kurd diyen, Araplarca da bu sözcüğün kendi dillerine göre çoğulu olan Ekrad adıyla anılan bir etnik topluluğun tarihçesi ve kültür özellikleri hakkında bize bilgi ulaştıran kaynaklar, ancak ortaçağda karşımıza çıkıyor.

Hiçbir insan ve hiçbir etnik topluluk, yeryüzüne gökten indirilmedi ve ataları, nineleri olmaksızın, bir anda yaratılmadı. Tarihin her zaman noktasındaki her etnik topluluk, tarihin aydınlatamadığı dönemlerden beri süregelmiş, insanlığın var oluşu boyunca süregidecek bir etkileşim, değişim, oluşum sürecinin o zaman noktasındaki ürünü olarak kendini gösterdi. Dolayısiyle, Türk ağzında adını Kürt diye söylediğimiz etnik topluluğun gerek şimdiki, gerek bu kitabımızın incelediği dönemdeki yâni ortaçağdaki kimliği, böylesine bir değişim sürecinin ürünüdür. Ne yazık ki, o sürecin ortaçağ ve daha sonrası aşamalarını aydınlatmak için, önceleri (erken ortaçağ için) pek az, giderek daha bol bilgi kaynağından yararlanabiliyor isek de, ortaçağ öncesi dönem bakımından tam bir kaynak yoksunluğu içindeyiz.

Kürt etnik toplumunun oluşumu sürecinde ortaçağ öncesine ışık tutabilmek için elimizdeki tek sağlam dayanak, Kürtçe genel adı altında toplanan ve birbirine göre kimi az önemli, kimi çok önemli farklar gösteren diller topluluğudur [5]. Tüm çeşitleriyle,

---

4] *Muhammed Nesevî*'ye dayanarak *Osman Turan*, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 128.

5] En yaygın olanları, Kuzey Kürtçesi diyebileceğimiz Kurmancî, Güney Kürtçesi diyebileceğimiz Soranî ve özellikle Tunceli yöresinde yaygın olan Zaza dili (Dumilî/Dımılkî).

Kürtçe, bütün zamanların bütün dilleri gibi, evrensel diyalektik ilişkiler süreci içinde değişip durmuştur ve değişip duracaktır; ama, temel özelliği olarak, onun İran dilleri ailesinden (dolayısiyle, Hind-Avrupa dilleri ailesinden) olduğu kesindir [6]. Hatta bu dile, sırf "Farsçanın, geniş ölçüde Arapça ve Türkçe ile de karışmış, bir ağzı" gözüyle bakmak da yanlıştır. Çünkü Kürtçe, Hind-Avrupa dilleri ailesi içinde *bazı* dillerde görülen *ama Farsçada görülmeyen* birtakım özellikleri içermektedir. Örneğin, adların eril ya da dişi olarak ayırımı Kürtçede vardır ve bu ayırımın konuşma kuralları, dilbilgisi açısından önemli sonuçları olur [7]; oysa, Farsça, tıpkı en eski Anadolu dillerinden Luvi dili, Hitit dili gibi, adların dişi-eril diye ayırımını tanımaz. Dolayısiyle, Kürtçe, şu veya bu dilin az çok yabancı alıntılarla karışmış bir ağzı, bir çeşitlemesi olmayıp kendine özgü kimliği bulunan bir dildir; bundan şu sonuç çıkar ki, eğer etnik kimliği dile bakarak belirleyecek isek [8] böyle bir dili konuşan herhangi bir topluluk gibi, Kürtçeyi konuşan toplumun da, özgün bir etnik kimliği bulunduğunu tanımak zorunluluğu vardır: dillerinin özellikleri gösteriyor ki Kürtler, ne "İranlılardan bir boy"dur, ne de "kart-kurt Türkleri"dir.

6] Yakın zamanda, Kürtlerin Hind-Avrupalı dil konuşan ve özgün etnik kimliği bulunan bir halk olmadıklarını, hem soy kökeni yönünden Türk, dillerinin de Türkçenin bir çeşitlemesi (!) olduğunu savunan yayınlar çoğalmaktadır. Özellikle, Ankara'daki, (kamusal kuruluş olmayan) "Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü"nün bu yönde pek çok yayını vardır. O arada bkz. *Salih San*, Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi, Ankara 1982; *Tuncer Gülensoy*, Kürmanci ve Zaza Türkçeleri Üzerine Bir Araştırma, Ankara 1983; *Edip Yavuz*, Doğu Anadoluda Dil-Onomastik İlişkileri Üzerine Bir Deneme, Ankara 1983; *İsmet Parmaksızoğlu*, Tarih Boyunca Kürttürkleri ve Türkmenler, Ankara 1983 (yazara göre Urartu'lar Türk soyundandı; Kürtler de onların kalıntısı olup "artık Türklüğünü unutmuş, Farsçanın etkisi altında dilini kaybetmiş ve yabancı bir topluluk hâline gelmiştir", bkz. a.g.e., s. 15); *Şükrü Kaya Seferoğlu*, Kürttürklerine Dair (TKAE yayını dergi: Türk Kültürü, No. 242, Haziran 1983, s. 360); *Hayri Başbuğ*, Kürt ve Zaza Türklerinin Folklorunda Su Menşeli Atlar (Türk Kültürü, No. 242, Haziran 1983, s. 402); ve Bektaşilerin başı *Bedri Noyan*, Kürt Sözü ve Kürt Türkleri Hakkında (Türk Kültürü, No. 245, Eylül 1983, s. 583). Bunların savunduğu tezdeki ciddiyet derecesi, Urartuların Türk olduğunun savunulmasındaki ciddiyet derecesine eşittir.

7] Örnek: addan sonra bir sıfat getirilerek sıfat tamlaması yapılırken, ad dişi ise, ucuna -a; eril ise, -ê eklenir. Şev (Gece'den) Şeva sar, Soğuk gece; Nan (ekmek)'ten Nanê hişk, Kuru ekmek (*Emîr Celadet Bedirxan/Roger Lescot,* Kürtçe Grameri, DOZ Yayınları, İstanbul 1991, s. 73-74).

8] Bu belirleme ölçüsü bazı hallerde yetersiz kalır, örneğin bir halkın İngilizce konuşuyor olması onu ne İngiliz saymaya ne de hangi etnik toplumdan olduğunu belirlemeye yeter; ama çoğu kez, konuşulan dil, etnik kimliği belirlemekte en değerli ölçüdür hatta bazan eldeki tek ölçüdür.

2. Kürt tarihi araştırmalarında, çağımızda egemen romantizm

a. Giriş

Tıpkı Türkiye Türkleri tarihinin, artık yetişmiş olan, *yeterli formasyona sahip* Türk bilim adamlarınca bilimsel ciddiyetle incelenmesine başlandığı dönemin, Cumhuriyet döneminin, öncesinde ve hatta başlarında, Güneş-Dil Teorisi denen teorinin suvunulabildiği, savunulmasına gereklilik görüldüğü dönemde Türkiye Türklerinin erken tarihi üzerine yapılan yayınlarda sıkça görüldüğü gibi; Kürt etnik toplumunun ortaçağ öncesi tarihiyle ilgili olarak günümüzde yapılan yayınlarda da, araştırmacının kendi bilgi birikiminin derecesine ve ayrıca dünya görüşüne (Marxist yahut Kürt milliyetçisi vb. olup olmadığına) göre değişen pek çeşitli tezler, hatta yargılar öne sürülüyor.

b. Urartuların Kürt sayılması

Örneğin, tarih bilgisinin ve dolayısiyle genel kültürünün nice olduğu, sözlüğünde "Bizans. Bizans, *İtalyada* eski bir devlet" diyebilmiş olmasından pek açıkça anlaşılabilen, buna rağmen çok kapsamlı bir Kürtçe-Türkçe, Türkçe-Kürtçe sözlük [9] hazırlama başarısını göstermiş olduğu için kutlanması gereken D. İzoli, bu yapıtında, bazı Urartu krallarının adı olan Argişti sözcüğüne, Kürtçe bir sözcük imiş gibi, yer ayırıyor ve orada şöyle diyor: "1. Şah. 2. *Urartu Kürtleri* dilinde, İmparator"

Oysa, Doğu Anadoluda ileri düzeyde ve kendilerine özgü bir kültürün sahibi olarak gördüğümüz Urartu halkını Urartu Kürtleri diye nitelemek, keza Urartu Türkleri diye nitelemek, pek yersiz ve yanlıştır. Çünkü, bölgede bugün var olan Kürt etnik kimliğindeki toplumun oluşumuna yol açan süreç içinde o bölgenin bütün eski halklarının az ya da çok katkısının bulunması doğal ise de, ırk özellikleri (kandaki gen'lerin özellikleri, dış görünüş, kafatası ölçüleri vb.) açısından Urartu halkının, şimdiki Kürtlerle, eşitlemeye hak verebilecek bir yakınlığa sahip bulunduğu hakkında en küçük belirti, dayanak, bilgi olmadıktan başka [10], İÖ 1. binyılda konuşulmuş Urartu dilinin, daha önceki binyılda Anadoluda (da) konuşulmuş Hurri dili temeline dayandığı (yâni nasıl İtalyanca, Fransızca, İspanyolca, hep Lâtincenin değişik yörelerde değişik öğelerle diyalektik ilişki içinde bulunup değişmesi süreçleri sonucunda ortaya çıkmış, geçmişi geniş ölçüde Lâtinceye dayanan diller ise, Urartu dilinin de bu

---

9] *D. İzoli*, Ferheng (Kurdi-Tırki, Tırki-Kurdi), Deng Yayınları, İstanbul 1992.

10] İleride s. 303 vd.'da, ırksal özelliklere ilişkin bilgi verilirken görüleceği üzere, gerek çağdaş Türkler gerek çağdaş Ermeniler çok büyük çoğunluğuyla brakisefal ırktan olduğu, çağdaş Kürtler ise bu açıdan birlik göstermediği yâni Kürt etnik kimliğindeki insanlardan kimi brakisefal kimi dolikosefal olduğu halde, Urartu iskeletlerinin ölçümlenmesinde, bu halkın dolikosefal olduğu anlaşılmıştır. Dolayısiyle, Urartu'lar, çağdaş Türk, Ermeni, Kürt etnik toplumlarından hiçbirine, genetik açıdan (ırk, soy açısından) dahi, eşitlenemez.

anlamda olarak Hurri dili temeline dayandığı), bilim dünyasında çoktan beri saptanmış bulunuyor [12]. Oysa, Hurri dili, ne (Türkçenin girdiği) Ural-Altay dilleri ailesinden, ne (ilkçağ Asur dili ve ona hısım diller, bu arada Arapça, İbranîce, Süryanîce'nin girdiği) Semitik diller ailesinden, ne de (Farsça, Ermenice, Kürtçenin ve birçok başka dilin girdiği) Hind-Avrupa dilleri ailesindendir. Hatta, örneğin "ismin halleri" bakımından, Hind-Avrupa dilleri ile Hurri dili arasında çok büyük farklılık saptanmıştır [13]. Böyle olunca, dil açısından dahi Kürtlerle Hurriler ya da Urartular arasında, Hurri'leri ya da Urartuları Kürt saymaya hak verecek bir yakınlığın varlığı sonucuna ulaşmak, olanaksızdır.

c. Med'lerin Kürt sayılması

İlkçağ Med'lerini, "Kürtlerin ataları olan bir kavim" diye nitelemenin [14] dahi yerinde olmayacağı kanısındayım. Çünkü, bir daha vurgulayalım, çağdaş Kürt etnik toplumunun bu kimliğiyle oluşması sürecine, geçmişte, aynı bölgenin bütün halklarının, örneğin Xenophon'da Kardukh'lar diye anılanların az ya da çok katkıda bulunmuş olması doğal, hatta zorunlu ise de; Med'lerle şimdiki Kürtler arasındaki yakınlığın, Med'leri *Kürtlerin atası* diye nitelemeğe, yâni aradan geçmiş 2400 yıl boyunca sürece katılan diğer etnik öğelerin tümüne göre en baskın etkili olabilmiş, etkisi ve damgası hâlâ belirgin bir öğe saymaya dayanak yoktur.

Med adının öz biçimi Mada/Manda, sadece Ana (Ana Tanrıça Ma) tapınıcısı olmaya işaret eder ve Ma sözcüğünün çağdaş Kürtçede "Ana" anlamında olarak varlığı son derecede ilginçtir, önemlidir; ama Mada/Manda adı, Anadoluda da pek çok yöredeki topluluklarca kullanılmıştır [15]. Dolayısiyle Ma (=Ana) sözcüğü, Anadoludaki Luvi dilinde ve buna dayanan İÖ 1. binyıl dillerinde, dilin kendi malı olarak bulunduğu gibi, onların tümüyle birlikte Hind-Avrupa dilleri ailesine giren Kürt dilinde de, dilin öz malı olarak bulunuyor olabilir [16], yahut

---

12] *Ali M. Dinçol*, Eski Anadolu Dillerine Giriş, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1970, s. 36 sonu.

13] *Ali M. Dinçol*, a.g.e., s.125.

14] Yine *İzoli*, a.g.e., s. 267'de "Med" maddesi.

15] Bkz. *Umar*, TT Adlar, "Mada"

16] *İzoli*'nin, Kürtçede Dukhter (yazılışı Duxter) sözcüğü için, "İngilizceden güney Kürtçeye geçmiş olan bu kelime kız evlât anlamı verir" demesi yani onu İngilizce Daughter'dan bozma sanması, inanılmaz bir haldir; çünkü tıpkı Mother, Mutter, Mater, Mitera, Mâder sözcüklerinin sırasıyle İngilizce, Almanca, Lâtince, çağdaş Rumca, Farsça'da "Ana"yı belirtmesi gibi, "Kız evlât" anlamındaki sözcük de Hind-Avrupa dilleri ailesi üyelerinin çoğunda birbirine benzer ve bunların içinde Kürtçeye en yakın dil olan Farsça'da da Duhter biçiminde kullanılmaktadır (Almancada, Tochter). Dolayısiyle, Kürtçede de o sözcüğün, *İngilizceden alınmış* (!) olmaksızın, Dukhter (Duxter) biçimiyle varlığı, pek doğaldır.

bu Anadolu dillerinin birinden, örneğin Kappadokia dilinden Kürtçeye geçmiş olabilir; mutlaka (çağımız Azerbaycan'ı yöresine yayılmış) İÖ 600 dolaylarındaki Mada'lar (Med'ler) topluluğunun konuştuğu dilden gelmiş sayılması için bir dayanak yoktur.

d. Kardukh'ların Kürt sayılması

Bu konuda da aşağı yukarı aynı şeyler söylenmelidir. Kaldı ki, Kardukh adının kard(a) bölümünde, İÖ 2. binyılın ve 1. binyılın Luvi kökenli Anadolu dillerine özgü Karda/Korda/Gorda sözcüğünü [17] tanıyabiliyor ve ayrıca, gerek Hellen yazarlarında gerek Roma çağında, Anadolunun güneydoğu uç köşesinin adı olarak kullanılmış Gorduana, Gordyene vb. sözcüklerdeki ana bölümün bu Karda/Korda/Gorda olduğunu, yörenin insanlarının adı Kurd'un (Türk ağzında Kürt) buradan geldiğini anlayabiliyor isek de; Xenophon'un Kardukh'ları gördüğü ve andığı dönemdeki, İÖ 400 dolaylarındaki o halkın kendisinin ne tür bir dil konuştuğu, ulusal kültürünün Perslerle mi, Kappadokia'lılarla mı, kuzey komşuları Ermenilerle mi daha çok yakınlık gösterdiği hakkında en küçük bilgimiz yoktur. Ancak, Kardukh adının -ukh bölümü, kesinlikle biliyoruz ki, eski Ermenicenin "-halkı" anlamına gelen takısıdır. Xenophon'un andığı, çok daha kuzeydeki bazı diğer Doğu Anadolulu halkların adında da aynı bölüm görülür: Taokh'lar, Kolkh'lar (ülkelerinin adı, Hellenlerde, Hellen dilindeki -is takısının eklenmesiyle, Kolkhis) gibi. Dolayısiyle, Xenophon belki bunlar hakkında Ermeni yol göstericinin kullandığı adı tekrarlıyordu ve Kardukh halkı, Ermenice konuşmadığına (Xenophon bunları Ermenilerden ayırdığına) göre, kendini Kardukh diye değil, -ukh takısını içermiyen başka bir adla anıyordu.

e. Guti'ler, Kassit'ler, Mitanni'ler gibi bazı diğer eski halkların Kürtlere eşitlenmesi

Gönüllerinin coşkun romantizmine yenik düşen bazı Kürt tarihi ve kültürü araştırmacılarımızda bu gibi eşitlemelerin yapıldığını görüyoruz [18]. Bu içerikte görüş

17] Bkz. *Umar*, TT Adlar, Karda (Sözcüğü).

18] Bu romantizm, yalnız söz konusu Kürt kökenli aydınlarımıza ya da Cumhuriyetin ilk onyıllarındaki bazı Türk aydınlarına özgü kalmamıştır. Çerkes kökenli bir Generalimiz, *İsmail Berkok*, "Tarihte Kafkasya" adlı yapıtında (İstanbul, 1958; özellikle orada s. 76, 104, 105, 114, 117, 118) Çerkesler adına aynı romantik coşkuyu göstermiştir. Ona göre, Hattiler ve daha sonraki Hititler, Çerkestir (halbuki Hitit dilinin tersine, Hatti dili, Hind-Avrupa dillerinden değildir; öyleyse Hatti'lerle Hitit'lerin birinden biri "Çerkes" ise, diğeri öyle olamaz); Hitit imparatorluğu yıkıldıktan sonra Hititlerin bir bölümü "Kafkasyaya avdet etmiş"tir. Urartular Çerkes olduğu gibi, "Milattan evvel 2000 tarihlerinde Kafkasyadan Anadoluya geçen kavimler arasında Akhaylar'ın da bulunduğu târihen sâbittir" İliada'da Akhaios'lar denen o halkın adı, Çerkes dilinden ve bir Çerkes avul adı olan Akhin sözcüğünden gelir. Üzerinde Atina'nın bulunduğu Attika Yarımadasının adı da, "Soylu

savunmuş olanlar arasında, değerli araştırmacı, yapıtlarından çok şeyler öğrendiğimiz Cemşid Bender'i de görmek, benim için şaşırtıcı olmuştur. Belli ki, bu konuda düşünce ayrılığımız, bakış açılarımızın pek farklı olmasından kaynaklanıyor. Bender, kendisinin çıkış noktasını, bakış açısını şöyle anlatıyor [19]:

> Kürt halkı kim? Hangi alanda ve hangi zamanda ortaya çıktı? Şunu peşinen vurgulayalım ki, uzun zaman tünelinde ve özellikle 9-10 bin yıllık bir zaman dilimi içinde kavimler arasında zaman zaman karışmalar olmuştur. Günümüzdeki Kürt halkı işte bu harmanın ürünüdür. Bu harman binlerce yıl kendi kendini yenilemiş [20], *ancak temel çizgisini sürdürmüş, aynı kültürle yoğrulmuş ve bütünü içinde birlikte olma özelliğini korumuş, kimliğini ve varlığını yaşatma olanaklarına sahip olmuş bir harmandır. O halde bu varlığı yâni bu halkı sentez bir halk olarak değil, antik çağdan çıkıp gelen bir halkın devamı olarak algılamalıyız. Zaman zaman oluşan kavimler karışması, bu halkın temel özelliklerini, kültürünü ve uygarlığını ortadan kaldıramamıştır.*

Bender, bu girişte belirttiği bakış açısıyla incelemesine başlıyor ve bugün Kürt etnik toplumunun yayıldığı ülke bölümlerindeki arkeolojik kazı alanlarında çıkmış mezolitik çağ [21], buluntularını bile Kürt halkına, *Kürt etnik kimliğine* mâlediyor [22]; İÖ 2. binyıl halkları olan Hurri'ler, Kassit'ler, Mitanni'lerden, "Hurri Kürtleri, Kassit Kürtleri, Mitanni Kürtleri" diye söz ediyor; Urartu'ların Kürt kökenli olduklarının kuşkusuz bulunduğunu söylüyor; "Ninova'yı alan Medlerle, Kürt halkının

---

Çerkes" demek olan Adige sözcüğünden bozmadır. Destan öykülerinin anlattığı Argo Gemisi Yolculuğu, Kafkasyadaki altın tüylü post'u ele geçirmek için yapılmamıştır; "Bu sefer, iki memleket arasındaki karabet [yakınlık-Umar] ve müşareketin [ortaklık-Umar] doğurduğu bir meselenin [?-Umar] halli içindir" Eski Mısır Firavun soylarından bazısı, adının Çerkes dilinde anlam taşımasından anlaşıldığı üzere, Çerkestir. Bir ara güçsüzleşen Mesopotamia uygarlıkları da, o yöreyi ele geçiren Çerkeslerce canlandırılmış ve eskisinden daha parlak biçimde yüzyıllarca sürdürülmüştür.

19] *Cemşid Bender*, Kürt Tarihi ve Uygarlığı, Kaynak Yayınları, genişletilmiş 5. bsl., İstanbul 1995, s. 15.

20] Buraya kadar *Bender*'le en küçük görüş ayrılığımız yoktur; görüş ayrılığı şimdi başlayacak.

21] Yâni, işlenmemiş taştan yapılma gereçlerin kullanıldığı "eski taş çağı" ile, işlenmiş taştan yapılma gereçlerin kullanıldığı "yeni taş çağı" (neolitik çağ) arasındaki geçiş dönemi.

22] Bu arada, kendilerini mutlu edecek bir sözüm olacak. Herkesin ve *Bender*'in (a.g.e., s. 20 başı, s. 23) Gritille yazdığı, çok önemli buluntular vermiş höyüğün adı, aslında, hiçbir dilde anlamı olmayan böyle bir Gritille sözcüğü değildir; Kürtçe Girê Tilê, yâni "Til (=Höyük) Tepesi"dir.

siyasî egemenliği, varlığını sürdürmüş...tür" (yâni, Med'ler de Kürttür) diyor. Kürtleri "Türkkürtleri" eden bir yapıtın, *Türk ulusçuluğu gayretiyle* Gutiler, Kassitler, Mitanniler, Med'leri "*Türk*kürtleri"nden çıkarıvermesini, Kürt tarihi hesabına, sahiplenip onaylıyor [23]; "Kürt Kassit-Kussi İmparatorluğu"ndan söz ediyor [24]; Kuzey Irak'ta Hatra kentinde yapılan kazılarda bulunan heykellerden "Kürt uygarlığına ait en şahane heykeller" diye söz ediyor [25]; daha sonra, Kassit'lerin İÖ 1530'da Bâbil'i işgal etmesini anlatan bölüme, "Bâbil'in *Kürtler tarafından* işgali" diye başlık koyuyor.

Bu arada, değerli araştırmacımızın, birbirine ters düşer gibi görünen açıklamaları da kitapta her nasılsa yer alabilmiş. Örneğin, Kürtlerle bağlantılandırdığı en eski halkların Zagros Dağlarının yerlisi olduğunu, yâni bugünkü İran'ın *batı sınırı* boyunca (Irak sınırına paralel olarak) uzanan dağların yerlisi olduğunu kendisi uzun uzadıya anlatmıştı [26]; oysa, daha sonra [27], "Kürt halkının ilk kez Hazer Denizinin güneyinden Ön Asya'ya ve Mezopotamya'ya geldikleri bilim çevrelerince kabul edildiğinden..." diyor, kendisi de o görüşü benimsemiş izlenimi veriyor [28]. Aynı sayfada, daha aşağıda, "Kürt Mitanni devleti" başlığını kullanıyor. Bana en ters geleni, 4000 yılın diyalektik etkileşimini, değişimini neredeyse hiç'e indirgeyerek, çağdaş Kürt etnik toplumunun kültür ve uygarlığını, "Kassit Kürtleri"ninkine eşitliyor, şöyle diyor: "Kürt bayramlarında, örf, âdet ve geleneklerinde, kültür ve edebiyatında, efsanelerinde, el sanatlarında, masallarında, mutfak sanatında, inanç sisteminde Kassit Kürtleriyle *tıpatıp bir uygunluk* göze çarpar" Diğer yandan, ortaçağ tarihinin ünlü kişilerinden Ebu Muslim Horasanî'yi Kürt sayan Veteriner Nuri Dersimi'ye katılmak uğruna, "*Horasan*

23] *Bender,* a.g.e., s. 39.

24] *Bender,* a.g.e., s. 49. Yalnız, bu başlık altındaki bölümde, "İsa'ya atfolunan İncil'deki..." deyişi, elbette ki, dalgınlık ürünüdür; İncil metinlerinin her birini, İsa'nın öldürülmesinden sonra, İsa'nın Matta, Luka gibi bir havarîsinin yazdığını Bender hiç kuşkusuz bilir.

25] *Bender*, a.g.e., s. 51. Bu uygarlık yapıtları Aram/Süryanî halkına aittir. Ancak sevgili Bender, bu halkın varlığını unutmuş; o kadar ki, değerli yapıtının bir yerinde (s. 87 sonu), Aram dili diyeceğine, iki kez, Armeens dili diyor.

26] *Bender*, a.g.e., s. 25-30. Kitapta s. 66'da da aynı görüşü tekrarlıyor, hatta Zagros yöresini, Hind-Avrupa ailesine giren dillerin de doğum yeri (demek ki, Kürtçeyi, bir Güneş-Dil olarak, onların hepsinin anası) sayıyor.

27] *Bender,* s. 59 başı.

28] Benimsediğini sanmıyorum, çünkü Kürtler Hazar Denizinin güneyinden dolaşıp çıkagelmişlerse, demek, "Türklerin Anayurdu"ndan gelmiş bir halk oluyorlar. *Bender*'in, "Kürttürkleri" makamından çalanlar arasına katılmak istediği düşünülemez. Ne var ki, katılmak istediği izlenimine yer veren başka sözleri de olacak, şimdi göreceğiz.

Kürtlerinden Anadoluya gelen aşiretler"in varlığını kabul edince [29], hem Kürtlerin anayurdunun onbinlerce yıldır Zagros Dağları yöresi olduğu savıyla ters düşmüş, hem de hiç değilse Ebu Muslim Horasani döneminde Horasan'dan gelen Kürt aşiretlerinin varlığını tanımış oluyor ve Anadoluya akan Türkmenler de Horasan yöresinden geldiğine göre, Kürttürkleri iddiasına bir kez daha "pas vermiş" oluyor. Alevîliği, sema âyinlerini ve benzerlerini Kürt kültürünün ürünü sayması da, önümüze koyduğu romantik tablonun ayrıntısal süslemeleridir.

3. Romantik öğretinin eleştirisi

Bir diğer Kürt kökenli değerli araştırmacımız, Suha Bulut, bu romantizme isyanını ince bir lâtifeyle belirtmiş ve "tüm buradaki eskiçağ halklarını Kürt olarak varsayıyorlar. Kimileri neredeyse Homo Sapiens'i Kürt ilân edecek" demiştir [30]. Bence, eleştirisi çok haklıdır. Şöyle ki:

Evrensel diyalektik etkileşim, değişim sürecinin belli bir zaman (bugün) ve mekândaki (şimdi Türkiye denen ülke) ürünü olan çağdaş Türkiye Türklerini sadece Türk diye anmak ve Türk'ü Türk'e eşitlemek alışkanlığındaki, aydın ya da câhil kamu'ya, Attilâ Hunlarının Türk olduğu söylenirse; bunu duyan kişi, kaçınılmaz biçimde, 1500 yıl önce Avrupada at koşturmuş Hunları bize, bizi de o Hun'lara eşitlemek yargısına varacaktır. Oysa, toplumda yaygın (kan'daki gen'lerin özellikleri, saç ve göz rengi, boy-bos ve gövde yapısı, kafatası ölçüleri gibi) ırksal ya da (dil, doğa dışı güçlere inancın içeriği, müzik, beslenme yöntemleri gibi) kültürel nitelikler açısından, bugünkü Türkiye Türkleri toplumu ile Attilâ döneminin Hun'ları arasındaki yakınlık, her yönden, ancak *mikroskopik* olabilir ve örneğin bugünkü Türkiye Türkleri etnik toplumuyla bin yıldır kısmen yanyana, kısmen içiçe yaşayan kardeş Türkiye Kürtleri etnik toplumu arasındaki yakınlığın zerresi kadar bile olamaz. Türkiye Türkünü Hun'lara, şuna buna; Kürt etnik toplumunu da Gutilere vesaireye eşitliyeceğimize, bu iki çağdaş etnik topluluğun birbirine yakınlığının tüm diğer toplumlar içinde herhangi birine yakınlıktan çok daha ileri olduğunu görmekte ve vurgulamakta, herkes için, yarar vardır; zaten yarar olsa da, olmasa da, işin doğrusu budur.

29] *Bender*, a.g.e., s. 108 başı.

30] *S. Bulut*, Arkeolojiden Demirci Kawa'ya Işık, Komal Yayınevi, İstanbul 1996, s. 147 sonu.

II. Türkiye Türkleri etnik kimliğindeki toplum ile, Türkiye Kürtleri etnik kimliğindeki toplum arasında her iki yanda gerçekleşen sınırlı karışım

Tarih boyunca her yerde süregitmiş olan, etnik toplulukların sürekli etkileşim, değişim içinde bulunması sürecinin çeşitli yörelerdeki gelişmesini incelediğimizde; belli bir etnik topluluğun diğer bir etnik topluluğun oluşumunu etkilemesinin, ona katkıda bulunmasının, birkaç ayrı modelden birinde gerçekleşebildiğini görüyoruz.

Bazı örneklerde, bir etnik topluluk, diğerinin oluşumunu etkilerken, bu işlevi bütünüyle yapıyor ve üstelik, yeni oluşuma katkıda bulunurken, bu oluşuma kendi kimliğinden belirgin bir damga vuramıyor; dolayısiyle de, kendisinin etnik kimliği, değişiklik geçirmiş olmakla kalmıyor, yok olup gidiyor. Slav yığınlarıyla karışıp Slav kimlikli Bulgar ulusunu oluşturan Bulgar *Türkleri* bakımından sonuç böyle olmuştur. Anadolunun Karia'lıları, Lykia'lıları, Lydia'lıları vb., Rumlaşma süreci içinde oluşan Rum ulusunun ortaya çıkmasına katkıda bulunmuşlar, ama kendi etnik kimlikleri yok olmuş, yeni oluşum içinde erimişlerdir.

İkinci tür örneklerde, etnik topluluk, diğer bir ya da birkaç etnik topluluğun içine giriyor, onun sürekli değişimine bir dönemde katkıda bulunuyor, ama kendi etnik kimliğini koruyabilen küçük bir "bakiyesi" de (ne kadar zaman için?) kalabiliyor. Lâzlar bakımından durum böyle olmuştur. Bunların bir bölümü hristiyanlaşmış, Pontos "Rum"ları denen yepyeni bir etnik toplumun oluşumuna katkıda bulunmuştur. Bir bölümü ise islâma geçmiş, Türkiye Türkleri toplumunda herkes kadar "bizden" olmuştur. Böyle iken, çok küçük de olsa Lâz etnik toplumunun bir bölümü, Atina/Pazar ilçesinin köylerinde öz kültürünü korumakta, Lâzca konuşmayı sürdürmektedir.

Üçüncü tür örneklerde, bir etnik toplum, örneğin Moğollar, bir hatta birçok etnik toplumla karıştığı, onların yeni kimliklerinin oluşmasına katkıda bulunduğu halde, kendisi de, yeterince kalabalık sayıda bir etnik topluluk kimliğiyle, varlığını sürdürüyor.

Türkiyede Türkle Kürdün karışması, birbirini etkilemesi de, her iki öğe bakımından, bu sonuncu modelde oldu. Birbirinden kız alıp vermeyle; yahut bu etnik toplumların birinden bir grubun, hem de oldukça kalabalık sayıda, diğer etnik toplumun yaygın olduğu bölgeye gidip daha bir yüzyıl geçmeden özümlenmesiyle, ya da bireysel veya sâdece aile ölçeğinde göçlerle, bu ülkede, Kürdün Türke, Türkün Kürde pek geniş ölçüde karıştığı inkâr kabul edemez, duraksama götüremez. Ancak, her iki etnik toplumun, Türkiyede ve yakın çevresinde, her biri belli bölgelerde özellikle yoğunlaşmış olarak, varlığını koruması süregidiyor ve Türkiye Cumhuriyetinin okullarının, Üniversitelerinin yetiştirdiği pek çok aydına artık sahip bulunan, Türkiyedeki, devletin ortak sahibi Türk, Kürt vb. etnik kimliğindeki insanları, gelecekte, bugüne kadar yaşadıklarından çok daha aydınlık günler bekliyor.

III. Selçuklu ya da Osmanlı ile bütünleşen Kürt kökenli yurtdaşlarımıza bazı ünlü örnekler

1. Menteşe Bey

Menteşe Beyliğini kuran Menteşe Bey'in babası, Hacı Bahaeddin Kürdî adında biriydi; bu kişi, Anadolu Selçukluları Sultanı III. Gıyaseddin Keyhusrev döneminde Sivas vâlisiydi [31]. Hatta Sivas'da, "Hacı Behadır [Hacı Bahaeddin-Umar] cümle Kürd'ü başına cem idüb Sultana âsi olub hutbeyi ve sikkeyi kendi nâmına okutmuşdu" [32].

2. Molla Güranî

Fâtih'in ünlü hocası Molla Ahmed Güranî (Kuranî), Kürdistanda Şehrisur bölgesindeki Kuran köyündendi [33].

3. Kiziroğlu Mustafa Bey

Ünlü türküsünde "Bir Beyin oğlu/Zor Beyin oğlu" diye tanıtılan Kiziroğlu Mustafa Bey de, Kürt soyundan bir derebeyi idi [34].

4. Hayrettin Paşa

"Önceleri Bursa şehrinde müderris olan, sonra Osmanlı Sultanı Orhan'ın Sadr-ı âzamı olup Hayrettin Paşa adıyla ün yapan Mevlâna Taceddin-i Kürdî de yine Kürttü" [35].

31] *Zekâi Eroğlu*, Muğla Tarihi, İzmir 1939, s. 102. Dayanaklar orada ve s. 103 dn. 2'de belirtilmiştir. Temel dayanak, tarihçi *Müneccimbaşı*'nın yararlanıp aktardığı *Şikârî* Tarihi'dir (bkz. *Wittek*, Menteşe Beyliği, Gökyay çevirisinde s. 48, 174, 176).

32] *Şikârî*'nin Şahnâme adlı Tarih'inden; *Wittek*, Menteşe Beyliği, Gökyay çevirisi s. 176.

33] *Franz Babinger*, Mehmed the Conqueror, s. 24.

34] *Faruk Sümer*, Oğuzlar, 3. bsl., s. 186.

35] *Şeref Han*, Şerefnâme, c. I s. 26.

5. Hazro'lu Budak'lar

Şeref Han'ın Şerefnâme'sinde sözü edilen, Tercil [36] Beylerinden Haydar oğlu Ömer (şimdi Budak soyadını alan, kimi İstanbulda yaşayan) Hazro yöresi Beyleri ailesinin atalarındandır [37].

6. Baban'lar

Şimdi Baban soyadını taşıyan ve devletimize birçok ünlü politikacı, bilim adamı, aydın yetiştiren ünlü aile, Baban Beyleri soyundan gelir [38].

7. Eyuboğlu ailesi

Daha önce sözü edildi [39].

Saymakla tükenmiyecek örnekler içinden bu kadarını anmakla yetineceğiz.

36] Hazro yakınlarında; Hazro ilçesi merkezi kasabanın güneyinde ve ondan 5 km. ileride, şimdi köy, yeni adı Yarhisar.

37] *Şeref Han,* Şerefnâme, c.I s. 310 vd. Ayrıca bkz. *Fahreddin Kırzıoğlu,* TA "Hazro" maddesi. Bu aileden Telli İbrahim bey, Zırkı boyunun Hazro oymağı Beyi idi; 1819 yılındaki bir ayaklanmada Osmanlıya hizmeti görüldüğünden, şimdi Hazro ilçesi denen ilçenin o dönemdeki merkezi Tercil Hisarına Nâhiye Müdürü olarak atanmıştı.

38] *Şeref Han,* Şerefnâme, c.I s. 349-359.

39] Bkz. s. 176 başı.

§ 11. Türkiye Türkleri ulusunun zengin soy kökenlerinde, *yan dallar*: Ulusun oluşumuna, Türklerin ve Türkiyenin dışından gelen katkı (ne Türk, ne de Türkiyeli olan etnik toplulukların katkısı)

I. Göçlerle, toplu yerleşmelerle gerçekleşen karışma. Başlıca örnekler

1. Moğollar ve Tatarlarla karışma

Tatar sözcüğü, Türkiye Türkçesinde, genellikle Moğol anlamındadır; ancak, özel olarak, *Türkleşmiş Moğol* yahut *Moğollaşmış Türk* anlamında da kullanılır [1].

Moğolların, 11. yüzyılda Anadoluya akmaya başlamış Türkmenlerle (Oğuz Türkleriyle) ne ölçüde hısımlığı bulunduğu, tartışmalıdır. Türkiye Türkleri kültürüne büyük hizmeti geçmiş değerli bilim adamımız, Tatar kökenli (Kazan'lı) Zeki Velidî Togan, bu konuya ilişkin monografisinde [2], islâm geleneklerine bağlı dayısının etkisiyle, önceleri Çingiz'e (Türkiyede daha çok Cengiz Han olarak ünlüdür) kızdığını ve ilk yapıtında onu kötülediğini, ama İngiliz Howorth ile Fransız Léon Cahun'un Çingiz hakkında hayranlıkla yazdıklarını okuyunca "bu cihangire karşı fikrini tashih" ettiğini anlatıyor; konuyu şunlar incelemiştir dedikten sonra birdenbire, "şimdi artık güneş gibi açık; belli ki Moğollarla Türkler birader kavimdirler" sonucuna, tam anlamıyla damdan düşercesine, varıyor [3]. İsmail Hâmi Dânişmend ise, Türklerle Moğollar arasında hısımlık bulunduğu görüşünü kesinlikle, üstelik şiddet ve öfkeyle, reddeder [4]. Togan, Moğol istilâsının, uygarlık ve Türk dünyası için yıkım değil, hayırlı sonuçlar getirdiğini bile savunabilmiştir; bu tuhaf iddianın gerçeklere ne kadar dramatik ölçüde aykırı düştüğünü Osman Turan, kanıtlarıyla ortaya koyuyor [5].

1] *Fuad Köprülü*, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s. 239-240.

2] *Zeki Velidî Togan*, Moğollar, Çingiz ve Türkler. Bozkurt yayını, İstanbul 1941.

3] *Z.V. Togan*, a.g.e., s. 5. *Togan*, UTTG, 3. bsl., s. 65'de de, "Moğollar, bu Altay zümresinin Türklere en yakın, bilhassa içtimaî teşkilâtı itibariyle tamamen kardeş bir kavmi[ni-Umar] teşkil ederler" diyor.

4] *İ.H. Dânişmend*, Türklük Meseleleri, s. 114-115.

5] *Osman Turan*, Selçuklular Tarihi, 3. bsl., s. 482-500.

İlhanlılar Moğol devletinin üstünlüğü döneminde yâni 13. yüzyılda, Anadoluya çeşitli Moğol ve Tatar toplulukları göç edip yerleşmişti. Çağan Moğolları, Çavdar Tatarları, Çaykazan Moğolları bunların örnekleridir. Osmanlı tarihçileri bunlara toptan *Kara Tatarlar* der. Bunlar o kadar çapulcu bir halk idi ki, *çapul* sözcüğü bile Türkçeye bunların dilinden (Moğolcadaki öz biçimi: çapavul) geçmiştir. Murat Hüdavendigâr'ın 1389'da Kosova'da öldürülmesi üzerine umuda düşenlerin Anadoluda çıkardığı karışıklıklar sırasında, Mürüvvet Bey yönetiminde Kara Tatarların Kırşehir'i Osmanlıdan alıp, Sivas yöresinde egemen olan Kadı Burhaneddin'e verdikleri biliniyor [6]. 1392'de, Kadı Burhaneddin üzerine gönderilen Osmanlı ordusu yenildi; bunun ardından, Kara Tatarlar, Burhaneddin'in izniyle İskilip, Ankara, Kalecik, Sivrihisar yörelerini yağmalamışlardır. Sonra, Yıldırım Bayazid'e bağımlı olmak, Sultanın egemenliğini tanımak zorunda kaldılar ve savaşçılarından Osmanlı ordusunda yararlanıldı. Ancak, bu savaşçılar, Ankara Savaşında Osmanlı askerini arkadan oklayarak soydaşları Timur'un yanına geçmişler ve Bayazid'in yenilgisine önemli ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Timur, Anadoludan ayrılırken, Kara Tatarlardan 40 000 kadarını birlikte götürdü; diğerleri Anadoluda kaldı ve zamanla Türkleşti [7].

Uzunçarşılı, Timur'un Anadoludan ayrılırken, *bütün* Kara Tatarları birlikte götürdüğünü söylüyor. Bu, yalnız diğer bilgi kaynaklarımızla değil, Uzunçarşılı'nın yapıtında bulduğumuz bilgilerle de çelişmektedir. Çünkü, onun da belirttiği üzere [8], yıllar sonra, 1418 dolaylarında, Sultan I. Mehmet Samsun seferinden dönüp İskilip yöresine geldiğinde orada binlerce Kara Tatar görmüş ve bunların fesat çıkarıcı olduğunu söyleyerek gördüklerinin tümünü Rumeline, Filibe yöresine göndermiştir [9]. Demek ki Timur, Kara Tatarlar'ın hepsini götürmemişti; kalanların da, yalnız sonradan Rumeline sürülenler olduğunu varsaymamıza hiçbir neden yoktur.

Faruk Sümer, vardığımız bu sonuçları doğruluyor. Onda bulduğumuz bilgiye göre, Timur, 30-40 bin çadırlık Kara Tatar halkını, tıpkı avda domuzları sürer gibi, ordusu ile bir yay içine alarak zorla Anadoludan götürmüştü; oysa bunlar Anadoluda doğup büyümüş insanlardı ve burada mutlu idiler. Zorla göçürülürken nicesi kaçıp dönmeye kalkıştı ve yakalanıp başı kesildi, kelleleri kule gibi yığıldı [10]. Anadoludaki Kara Tatar'lardan kimi, göçürülmemek için, sağa sola dağılmıştı ve Çelebi Mehmet'in İskilip'de görüp Rumeline sürdükleri, bunlardan yalnız bir bölüm idi. Örneğin, daha sonraki yüzyıllarda karşılaştığımız, Karaman ilindeki Tatar ve Celâyir oymakları, bu

---

6] *Uzunçarşılı,* Osmanlı Tarihi, c.I, 4. bsl., s. 261-262.

7] *Fuad Köprülü*'nin, Barthold'un yapıtına eklediği açıklamalarda No. 69.

8] *Uzunçarşılı,* a.g.e., s. 319'da dn. 1 sonu.

9] Bu olay, *Neşrî* Tarihinde de anlatılıyor (Unat/Köymen metninde c. II s. 543).

10] *F. Sümer*, Oğuzlar, 3. bsl., s. 164 sonu.

Kara Tatar'ların kalıntılarındandı [11]. Ankara dolaylarındaki Tosboğa Oymağı da, Osmanlı tarihçilerince Tatar olarak nitelenmekteydi; keza, Çorum Sancağında Muğal Tatarları adlı önemli bir topluluk kalmıştı [12].

Timur'un, Anadoludan giderken, Kara Tatarların *tümünü* alıp götürdüğü açıklamasının da, yanılgısının da kaynağı Neşrî Tarihidir. Burada [13], Timur için "Tatar'ın *hepsini* sürdü, Rûm memleketinden çıkardı" denir. Oysa, bunun doğru olmadığı, yine Neşrî Tarihinin bir başka bölümünden belli olmaktadır; orada [14] Çavdarlı Tatarları için, "Şimdi dahi o nesilden vardır. Onlara Çavdarlılar derler" açıklaması veriliyor [15].

Moğol/Tatar soyunun Türkiye Türkleri etnik toplumuna karışması bir başka koldan da oldu. Kırım'ın Rus işgaline uğramasından sonra, oradan da, Türkiyeye yığınsal kapsamda bir Tatar göçü gerçekleşti. Bu konuda bulduğumuz sayısal bilgi [16], aşağıdaki tabloda aktarılmıştır:

TABLO 3
Kırım'dan Türkiyeye Tatar Göçleri

1771-1800 arasında	500 000 göçmen.
1815-1828 arasında	Yeni göçmen kitleleri (sayı belirsiz).
1860-1862 arasında	227 000 göçmen (Nogaylar'la birlikte)
1862'de	360 000 göçmen.
1874-1877 arasında	Yeni göçmen kitleleri (sayı belirsiz).
1877 Savaşı sonrasında, özellikle 1890-1891'de	18 000 göçmen.

11] *F. Sümer*, a.g.e., s. 179.

12] *F. Sümer*, a.g.e., s. 182.

13] *Neşrî* Tarihi, Köymen metninde s. 172 başı.

14] *Neşrî* Tarihi, Köymen metninde s. 64 başı. *Âşık Paşa zâde* de, herhalde oradan aktararak, tıpatıp aynı bilgiyi veriyor (Atsız metninde s. 29).

15] Kütahya ilimizde, ilkçağ Aizanoi kenti kalıntılarının bulunduğu alandaki yerleşime Çavdar Hisar denmesi, bu halk orayı yurt tutmuş bulunduğu içindir.

16] Kaynak: *Ergül Yıldız/Ömür Sevin*, Meydan Larousse, "Göç" maddesi.

Moğol/Tatar soyunun Türkiye Türkleri etnik toplumuna karışmasının üçüncü yolu, Dobruca üzerinden geçmiştir. Bu yöre, daha Osmanlılar öncesinde, Tatarların göçleriyle islâmlaşmıştı [17]. Osmanlı döneminde de oraya, Türklerin yanı sıra, pek çok Tatar göçmeni gelmişti. 1768'den başlayarak, Dobruca yöresinin Türkleriyle birlikte Tatarları da Türkiyeye göçmüşlerdir [18]. Bunların, yâni Türk-Tatar Dobruca göçmenlerinin sayısını bilemiyoruz, ama toplamının yarım milyona yakın olduğunu kestirebiliriz, çünkü yörede Türk egemenliğinin son bulmasından (1877) yaklaşık yarım yüzyıl sonrasında, 1923'de Dobruca'dan göçecek Türk, Tatar kalmamış olmak gerekir iken, *1923 sonrasında*, Dobruca dışında bir yerinde Türk toplumu bulunmayan Romanya'dan Türkiyeye 100 000'in üzerinde göçmen aktığı, aşağıdaki tabloda [19] görülmektedir:

TABLO 4
1923 sonrasında Romanyadan Türkiyeye gelen göçmenler

1923-1933 arasında	33 852 göçmen.
1934'de	15 321 göçmen.
1935-1938 arasında	64 570 göçmen.
1939'da	08 000 kadar göçmen.

2. Kafkas halklarıyla (Çerkesler, Abazalar, Dağistanlılar, Çeçenler vb.) karışma

Bu halklar, özellikle 19. yüzyılda Rus ilerlemesi karşısında yüzbinlerce göçmenin oluşturduğu yığınsal göç dalgalarıyla Anadoluya gelip kısa sürede Türkiye Türkleri kültürünü benimsemiş, Türkiye Türkleri toplumuna katılımda bulunmuş iseler de, ortaçağda henüz Anadoluya bu tür göçler yapılmamakta idi.

19. yüzyılda, *yalnız Abaza'lardan,* 1830 Rus işgali sonrasında Türkiyeye göç edenlerin sayısı 400 000 kadardır [20]. Daha sonra, 1861'de gelen Kafkasyalıların sayısı

17] Ayrıca oraya, Osmanlılar öncesinde, 13. yüzyıl sonunda az sayıda Türkmen, ünlü Sarı Saltık Baba'nın yönetiminde olarak göçmüştü ve bu Baba o yörede yerli halkı islâmlığa çevirmekte hayli başarı göstermişti (*Müneccimbaşı* Tarihi, Turgal çevirisi, s. 40).

18] Türk Ansiklopedisi, "Dobruca" maddesi.

19] Kaynak: yine *Ergül Yıldız/Ömür Sevin*, Meydan Larousse, "Göç" maddesi.

20] (Devlet yayını) Türk Ansiklopedisi, "Abaza" maddesi.

1 500 000 dolaylarında gösteriliyor [21]. Bunlar çoğunlukla Adapazarı, Düzce, Hendek dolaylarına yerleştirilmişlerdir. Bir diğer bilgi kaynağımız [22], ayrıntıları aşağıdaki tabloda belirtildiği üzere, 1768-1886 arasında *yalnız Kuzey Kafkasyadan* Türkiyeye gelen göçmenleri 1 500 000'e yakın göstermektedir:

TABLO 5

1768-1886 arasında Kuzey Kafkasya'dan Türkiyeye gelen göçmenler

1768'de	010 000 göçmen.
1780-1800 arasında	030 000 göçmen.
1812-1815 arasında	015 000 göçmen.
1829'da	012 000 göçmen.
1829-1855 arasında	Yeni kitleler (sayı belirsiz).
1855-1863 arasında	295 000 göçmen.
1864'de	600 000 göçmen [23].
1877'de	500 000 göçmen.
1886'da	004 000 göçmen.

Özellikle 19. yüzyılda yığınsal göçlerle Türkiye Türkleri toplumuna katılan Kafkasyalıların soyundan gelenler içinde pek ünlü Türkler çıkmıştır. Böylelerine birkaç örnek verelim:

* Osmanlı Müşirlerinden İncirköylü Hasan Refet Paşa'nın (1793-1901) babası İslâm Bey, Çerkesti, Toga kabilesindendi, 1787-1791 Türk-Rus Savaşı sonunda yurdundan ayrılıp Türkiyeye göçmüştü. II. Abdülhamit döneminin pek tanınmış Müşir'i Deli Fuad Paşa da bu Hasan Refet Paşa'nın oğludur.

21] *Rüknü Özkök*, Düzce-Bolu İsyanları, Milliyet Yayını, İstanbul 1971, s. 239 başı ve andığı *Mirza Bala*, İslâm Ansiklopedisi "Çerkezler" maddesi.

22] Yine *Ergül Yıldız/Ömür Sevin*, Meydan Larousse, "Göç" maddesi.

23] Göç yürüyüşüne başlayan 1 000 000 kadar Kuzey Kafkasyalının bu kadarının Türkiyeye ulaşabildiği, yüzbinlercesinin (demek ki, 400 000 kadarının) yolda öldüğü açıklanıyor.

* Büyük yazarımız Ömer Seyfettin, Kafkasyalı (Çerkes ya da Dağistanlı) soyundandı.

* Türk sanat müziğinin ünlü bestecilerinden Lem'i Atlı, Çerkes soyundandı ve aldığı soyadı, atalarının geldiği Çerkes kabilesinin adının Türkçeye çevirisiydi [24].

* Kurtuluş Savaşının önder kadrosundan, TBMM hükûmetinin ilk Dışişleri Bakanı Bekir Sâmi Bey, Rus ordusunda General olmuşken Şeyh Şâmil'e katılan ve onun yenilgisinden sonra Türkiyeye gelen, Osmanlı hizmetine giren Musa Kunduh Paşa'nın oğludur.

Kafkasya halklarından Türkiye Türkleri toplumuna yığınsal göçlerle katılmanın, ortaçağda henüz söz konusu olmadığını belirtmiştik. Ancak, daha o çağda bile, bu halklardan Türkiye Türklerine, köle olarak satın alınma yoluyla önemli ölçüde katılma gerçekleşmekteydi. Osmanlı tarihinde Abaza, Gürcü, Çerkes soyundan olup kölelikten yetişmiş sayısız devlet adamı vardır; böylelerinin birçok örneğini ileride göreceğiz.

Ortaçağdan başlayarak Kafkasyadan, özellikle Karadeniz kıyısı Kafkasyalılarından Türkiyeye bu kadar çok köle akmasının nedeni, o yöre halklarının ekonomik durumu ve buna bağlı olan gelenekleri idi. Evliya Çelebi'nin uzun uzadıya anlattığı üzere, bu halklar, 17. yüzyılda bile, inanılmaz ölçüde yoksul ve geri idiler. "Bu diyarda asla çarşu, bazar, han, hamam, dükkân gibi şeyler yoktur. Hemân [tüm yerleşimler-Umar] dağ başlarında kırk-elli hâneli köylerdir" Halk, para denen şeyi tanımıyor ve değiş tokuş ekonomisi yürütüyordu. Kıyılara gelen yabancı gemileri, bu insanlara ocak demiri, kazan, gömlek bezi, kılıç, kalkan türünden en ilkel bazı gereksinim mallarını getiriyor ve onlardan köleleştirilecek çocuk alıyordu. Halk, birbirinden, özellikle komşu köylerden çocuk çalıp satıyordu ve herkes hırsızlığı en büyük beceri, yiğitlik sayıyor, hatta o konuda becerisi olmayana kız verilmiyordu [25]. Bunlar, bağımlı oldukları Bey'lere de vergilerini böyle çocuk köle vererek ödüyorlardı.

24] *Mustafa Rona*, 20. Yüzyıl Türk Musikîsi, Türkiye Yayınevi, 3. bsl., İstanbul 1970, s. 133.

25] Geniş bilgi için bkz. *Fahreddin Kırzıoğlu*, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, s. 8-9'daki dn. 19 bölümü; s. 77 başı, s. 79 satır 13-17 ve sondaki dn. 216.

Cemal Gökçe'nin İstanbul Edebiyat Fakültesi Sonçağ Tarihi Kürsüsü öğretim üyelerinden oluşan jüri önünde 1970'de pekiyi derece ile kabul ettirdiği, İstanbulda 1979 yılında Şâmil Eğitim ve Kültür Vakfı tarafından yayınlanan "Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti" adlı Doktora tezinde s. 46-47'de Çerkeslerin islâmlık öncesi gelenekleri üzerine ve s. 55'de, Osmanlı askeriyle evlenip islâmlaşan Çerkes kızlarının, tüm diğer Çerkeslerin islâmlaşmasına katkısı üzerine bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu yapıtın, her Doktora tezi gibi nice emeğin ürünü olduğu ve bir değer

Kafkasya halklarından olmakla birlikte hayli kalabalık sayıda bölümleriyle, Anadolunun kuzeydoğu ucu yöresine yayılmış bulunan Gürcülerden ve Lâzlardan daha önce söz etmiştik [26].

Dikkat etmeli ki, erken Osmanlı dönemi tarihçileri, Kral Stephan Lazareviç [=Lazar Oğlu] dolayısiyle, Sırplara Lâz ve özellikle de, adı geçen Krala Lâz Oğlu demektedirler [27]. Ankara Meydan Savaşında Bayazid ordusunda yiğitçe çarpışan "Lâz askeri", gerçekte Sırp askeriydi, Karadenizli Lâzlar değildi.

3. İranlılarla karışma

Türkmenlerin, 11. yüzyılda Anadoluya akmaya başlamadan önce dahi İranlılarla geniş ölçüde karışmış bulunduğuna değinmiştik [28].

----

taşıdığı muhakkak ise de, bir Doktora tezinde, hele İstanbul Üniversitesince ve üstelik Yüksek Öğretimin büyük "kalite kaybı"na uğradığı 1980 sonrası doğramacılığının öncesinde, başarılı görülmüş, üstelik pekiyi almış bir tezde asla beklenmiyecek birtakım yanlışlar içerdiğini üzülerek gördüm. Bunların hiç değilse birkaçına değinmeden geçemiyeceğim:

"Son zamanlarda bazı tarihçiler de Ermenileri Frigyalıların bir kolu olarak gösterirler" deniyor (s. 6 dn. 15). Bu, son zamanların işi değil 2500 yıllık bir iştir; Herodotos (VII 73) Ermenilerin Phrygia'lı göçmenler olduğunu açıkça söyler.

* "Çerkeslerin bir kolu olan Abaza ve Abazıhlar hakkında eski kroniklerde (Abosko, Arrien veya Abasgi, Pline, Plinius) diye bahsolunur" deniyor (s. 7). Abazalara kimse Arrien, Pline, Plinius demez; burada çok ağır bir anlama ve çeviri yanlışı vardır. O cümle şöyle olacaktı: "Çerkeslerin bir kolu olan Abazalara eski yapıtlarda, örneğin Arrianos'da, Abosko'lar, ya da, örneğin Plinius'da, Abasghi denir".

* Ortaçağda Çerkeslerin hristiyanlığa geçmesi için bazı misyonerlerin propaganda çalışması yürüttüğü belirtildikten sonra, "bu propagandaların daha ziyade Ermeni ve *Arnavut* misyonerler tarafından idare edildiğine dikkat çekilmektedir" deniyor (s. 47). Kafkasya üzerine Doktora tezi yazan *Cemal Gökçe*, bugünkü Gürcistanla Hazar Denizi arasındaki yöreye ilkçağ ve ortaçağda Albania dendiğini, kasdedilenlerin buradan gelme misyonerler olduğunu bilememiş (oysa bu konuda Türk Ansiklopedisinin Albania maddesinde bile bilgi vardır) ve bilmediğimiz bir bilgi kaynağında gördüğü Albania'lı sözünü, Arnavutluğa da Albania dendiği için, Arnavut misyonerler diye çeviri vermiştir.

26] Bkz. yukarıda s. 186, 187.

27] O arada, *Neşrî* Tarihi, Unat/Köymen metninde c.II s. 511, 607, 609.

28] Bkz. yukarıda s. 180 başı ve s. 192-193.

Aslında, her çağdaki her etnik toplumun içinde bulunduğu sürekli diyalektik ilişkiler, etkilenme, karışım, değişim, oluşum süreci, elbette ki, Oğuz/Türkmen'lerin İran kuzeydoğu bitişiğindeki öz yurdunda, gerek Göktürk İmparatorluğu döneminde gerek onun daha öncesinde, her zaman, yürüyüp duruyordu. Orta Asya'nın etnik toplulukları, bugünkü Türkmenistan, Türkistan, Afganistan yöresine Hind-Avrupa ailesinden diller konuşan insanlar (Arya'lar) gelmeden önce bile kendi aralarında geniş ölçüde karışmış, karışmakta idiler; o arada, *sonraki Türk'lere* en yakın olan, onların atası denebilecek halklar da, Kaspi'ler denen halk gibi birtakım komşu halklarla karışmış idiler [29]. Daha sonra da, Hind-Avrupa dillerinin İranlı diller ailesinden (Anadoludaki Luvi diline Pers dilinden daha çok yakınlığı olduğu, yöredeki en eski tarihsel adların incelenmesinden anlaşılan) Sogd dilini konuşan halk, Sogdiana'lılar, Türk etnik toplumu içinde eridi, bu topluma katıldı [30]. Hwarezm/Harzem halkı dahi, Türklerle karışık İranlılar idi [31].

Türkmenler, Anadoluya göçerken de, İranlıları birlikte getirdiler ve onlarla yeniden geniş ölçüde karıştılar. Togan, "Selçukluların Küçük Asya'ya, yalnız İran Medeniyeti tesirini değil, *sekene* sıfatiyle de İran unsurunu kendileriyle beraber getirmiş olduklarını burada ilâve etmeliyim" diyor [32]; Anadoluya gerek 12. gerek 13. yüzyılda "*Türkler kadar mühim miktarda* Acem ahali de" gelmiş bulunduğunu, Yınanç, açıkça söylüyor [33].

Ancak, Türkiye Türklüğünün bugünkü Türkiye ülkesinde oluşumu sürecine, Selçuklular sonrasında, İranlı etnik öğenin kayda değer katkısı olmamıştır. Tersine, ortaçağ sonunda ve yeniçağ başında İran'a Türkmen kökenli bir yönetici azınlık (Akkoyunlular, sonra Safevî'ler) egemen olunca, İran'a Türkiyeden Türkmen akışı olmuştur [34]. Yavuz Selim'in Halife sıfatiyle sünnî islâmın önderliğini Osmanlıya taşımasından, yüklemesinden sonra ise Osmanlı devleti hem İran'a, hem İranlı'ya, hem de Alevî Türkmene ters düştü ve iki ülkenin güçlü kültürleri arasında etkileşim süregitmekle birlikte, etnik oluşum açısından birbirine katılma, birbirinin etnik yapısını etkileme, en düşük düzeye indi.

29] *Z. V. Togan*, UTTG, s. 24.

30] *Z. V. Togan*, UTTG, s. 52 sonu.

31] *Z. V. Togan*, UTTG, s. 59-60.

32] *Z. V. Togan*, UTTG, s. 212.

33] *Mükrimin Halil Yınanç*, Türkiye Tarihi/Selçuklular Devri, s. 168.

34] Bkz. yukarıda s.207.

4. Araplarla karışma

Araplar, İran'ı ele geçirdikten sonra Türklerin Asyadaki ana yurduna dayanmış ve İranlılar, Kürtler gibi Türkler de kılıç zoruyla islâmlığa yönelmişlerdir. Ancak, Arap'ın oradaki Türkle teması pek kısa sürdü ve Türk etnik kimliğindeki insanlarla Arap etnik kimliğindeki insanların, bir yandan ötekine geçmesi, bir hayli sonra, Türklerin önce Halife devleti buyruğunda asker olarak, daha sonra ise eski Halife devleti ülkesinde nice yeri kendi egemenliklerine almış yeni yöneticiler olarak, bu ülke yüzeyine yayılmalarından sonra, önemli denebilecek bir ölçeğe ulaştı.

İran'ın kuzeydoğu ucu yanıbaşından çıkıp İran üzerinden geçerek 1071 sonrasında Anadoluya akan Türkmenler ise, Arap etnik öğesiyle böyle bir temas kurmamışlardı. Anadoluya göç sonrasında, Anadolunun güneydoğusunda Araplaşmış bir toplum buldular. Ancak, Selçukluların o yörede egemenliği pek kısa sürdü; haçlı seferleri sonrasında söz konusu yöre Eyyubî devletinin, daha sonra da batı yanı (Mısır merkezli) Memlûk'ler/Kölemenler devletinin, doğu yanı Karakoyunlular, Timur devleti, Akkoyunlular, Safevî devleti gibi devletlerin egemenliğinde bulundu. Yavuz'un Memlûk'ler devletini yıkması, ülkelerini Osmanlı ülkesine katması ile başlayarak, bunu izleyen yüzyıl içinde, Arap etnik toplumunun yayıldığı pek çok ülkede Osmanlının egemenliği kuruldu. Ne var ki, artık İmparatorluk ülkesi çok büyüktü; iki etnik öğe, birbirine komşu oldu ama, temas çizgisi üzerinde gerçekleşmiş bulunması doğal karışım [35] dışında, Türkle Arabın birbirine karışması, birinin etnik kimliğinde ötekinin etki izi görülebilecek ölçüde olmadı.

5. Türkiye yerlisi olmayan *diğer* halklarla karışma

Bu gibilerin toplu göçle Türkiye Türkleri toplumuna karışması, pek sınırlı kapsamda olmuştur; ama, yine de, olmuştur. Böyle göçlere birkaç örnek verelim:

a. 1148'de haçlı ordusu içinde Anadoluya gelip burada Türklere tutsak düşen 3 000 kadar Frank, kendilerine insanca davranılınca, islâmlığa geçmiştir [36].

b. Bugünkü Romanya ülkesinde, Tuna ağzında bulunan Kilia ve onun biraz kuzeyinde, Dnyester ağzındaki Byelgorod (Osmanlılarda adı Akkerman, Romenlerde Cetatea Alba) kentleri, II. Bayazid'in 1484'deki seferinde fethedilince, bu kentlerin halkı Biga'ya sürülmüşlerdi [37].

35] Bkz. yukarıda s. 258-259.

36] *Osman Turan*, Selçuklular Tarihi, 3. bsl., s. 295.

37] *Nicoara Beldiceanu*, Bölüm VI, s. 75 başı. 500 kadar aile de İstanbula, Silivri Kapı yakınına yerleştirilmişti.

c. Pomak'ların 1877 sonrasında Bulgaristan Türkleri göçüne karışması ve Kanunî Süleyman'ın Rumelinden Boşnak, Arnavut topluluklarını Van Gölü kuzey kıyısındaki Erciş'e göçürmesi, birazdan söz konusu edilecektir [38].

II. Balkan Yarımadasında topluca din değiştirip islâma geçen, ama Türkleşmeyen Türk bağımlısı toplumlar (Arnavutlar, Boşnaklar, Pomaklar) içinden *bireysel katılma yoluyla* Türkiye Türkleri toplumuna karışanların çokluğu

1. Arnavutlardan Türkleşenler. Bazı ünlü örnekler

Arnavut ulusu, 15. yüzyıldan başlayarak, büyük çoğunluğuyla islâmlaşmış, ama Türkleşmemiş, kendi etnik kimliğini koruyarak varlığını sürdürmüştür. Ancak, devşirme yöntemiyle pek çok Arnavut Türkleştirildiği gibi [39], kendi isteğiyle Osmanlı-Türk toplumu içine girip yerleşen, kendileri ve soylarından gelenler böylece Türkiye Türkleri toplumuna katılan Arnavut kökenli nice yurtdaşımız vardır. Bunların birçoğu, Türkiye Türkleri toplumunda pek seçkin bir yer edinmişlerdir. Birkaçını analım:

38] Türkmenlerin Anadoluya yayılırken burada gördükleri, Rumlaşmış Anadolulu halkın ataları, nineleri arasında da, Doğu Roma/Rum İmparatorluğunun egemenliği döneminde Anadoluya yerleşmiş yahut yerleştirilmiş Goth'lar, Slav dilleri konuşan halklar, Peçenekler gibi halkların hatta Roma egemenliği çağının dahi öncesinde, Pers İmparatorluğunun Gediz Ovası vb. yerlere yerleştirdiği İranlı halklar, İskender ardıllarının getirdiği Makedonia'lı göçmenler gibi, Türkiyeli olmayan nice halktan insanların bulunduğunu belirtmiştik. Böylece, Anadolu halkına, Hindû soyu bile karışmıştı; Irak güneyine yerleşmiş Hindû soyundan bir halkı (Arapların Zut dediği Cat kabilesini) Halife Me'mun, 835 yılında, Çukurova ortasında, o zaman Ayn Zerba denen Anavarza Hisarına (şimdiki ardılı: Dilekkaya köyü) sürüp yerleştirmişti (*Brockelmann,* s. 135-136). Abbasîler döneminde de hem Ayn Zerba'ya, hem de Tarsus ile Adana'ya İranlı-Türk karışımı Horasanlı göçmenler yerleştirilmişti (*Hakkı Dursun Yıldız*, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul 1976, s. 59).

39] Osmanlı İmparatorluğunun 1453-1623 arasındaki 48 Sadr-ı âzamından tam 11'inin Arnavut soyundan olduğunu belirtmiştik; bkz. yukarıda s. 248. Ayrıca, konumuzla ilgili bir araştırma olarak bkz. *Hasan Kaleshi,* Türklerin Balkanlara Girişi ve İslâmlaştırılma. Arnavud Halkının Etnik ve Millî Varlığının Korunmasının Sebepleri. Çeviren Kemal Beydilli, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 1979/80, No. 10/11, s. 177-194.

* II. Bayazid'in Sadr-ı âzamlarından Koca (ya da, Derviş) Davut Paşa.

* II. Osman'ı öldürten Sadr-ı âzam Kara Davut Paşa.

* Kanunî Süleyman'ın Sadr-ı âzamlarından Kara Ahmet Paşa.

* IV. Murad'ın Sadr-ı âzamı Tabanıyassı Mehmet Paşa.

* IV. Mehmed'in Sadr-ı âzamı Kara Murat Paşa.

* Büyük dil bilginimiz Şemseddin Sâmi [40].

* II. Abdülhamid'in Vezirlerinden, Dino ailesinden Abidin Paşa.

* Son Budin Beylerbeyi ve Budin'in şanlı savunucusu şehit Abdurrahman Abdi Paşa.

* IV. Murat'ın Sadr-ı âzamlarından Kemankeş Kara Mustafa Paşa.

* IV. Murat ve İbrahim dönemlerinde Vezirlikte, Kaptan-ı Derya'lıkta bulunmuş Kara (ya da, Kapıcı) Musa Paşa.

* İstiklâl Marşı şâirimiz Mehmet Âkif Ersoy. Âkif'in babası Tâhir Efendi, Arnavutluk'un İpek kentine bağlı Şuşisa köyünden idi [41]. Mehmet Âkif, koyu islâmcı bir düşünür olduğu için, islâmın gereğine uygun yolda, *kavmiyet fikri*'ne yâni ulusçuluğa karşı çıkmış, islâm toplumunun birleşip ilerlemesini dilemiştir. Ama yine de, kendisinin soy kökeni yönünden Türk değil Arnavut olduğunu, bu tür düşüncelerini açıklayan ve savunan yapıtında, Hakkın Sesleri başlıklı uzun şiirinde [42], hem de son söz olarak (Arnavutluğun iç savaştan dolayı perişan durumunu kendi görüşüne dayanak gösterirken) vurgulamıştır:

Bunu benden duyunuz; ben ki, evet, Arnavudum,

Başka birşey diyemem ... İşte perişan yurdum!

40] Kardeşi Abdül Bey, Osmanlı devletine karşı ayaklanma düzenlemiş bir Arnavut milliyetçisi idi.

41] *Mehmet Âkif Ersoy*'un bütün şiirlerini bir araya toplayan Safahat adlı kitabın, Ömer Rıza Doğrul eliyle düzenlenmiş ve İnkılâp Kitabevince yayınlanmış 19. basımı, İstanbul 1985, "Mehmet Âkif'in hayatı" bölümünde s. XII.

42] Safahat'ın yukarıda dn. 41'de söylenen basımında "3. Kitap" başlıklı bölümde yayınlanmıştır.

2. İslâma geçen güney Slav'larından Türkleşenler [43]. Bazı ünlü örnekler

Arnavutlar için söylenen, Güney Slavları (özellikle, Bulgarlar ve bunlardan bir bölüm olan Pomaklar; Sırplar; Boşnaklar yâni Bosna'lılar; Hırvatlar) için de geçerlidir.

Bu halklar arasında, Türk yönetimi döneminde, yer yer, islâmlığa kitlesel geçişler oldu. Örneğin, 16. yüzyılda Bulgaristanın kuzeydoğu bölümünde Gerlovo yöresinde pek çok Bulgar islâmlığa geçti ve zamanla Türkleşti; ancak, çoğunlukla, islâma geçen Güney Slavları dillerini bırakmamışlar ve kendilerine özgü ulusal kültürler oluşturmuşlar, Türkleşmemişlerdir. Gerçekten, 16. ve 17. yüzyıllarda Orta Rodoplar'da ya da Batı Rodoplar'da; 18. yüzyılda Balkan Dağlarında islâma geçmiş Bulgarlar (Pomaçi/Pomak'lar) bakımından, ileride sözünü edeceğimiz Boşnaklar bakımından, durum böyledir.

Yine de, islâmlaşma, bu halklardan nice kimsenin, kimi Arnavutlar gibi, Türk toplumu içine girip yerleşmesini, Türkleşmesini kolaylaştırdı. Örneğin:

* Tarihçilerimizin en önemlilerinden Peçevî İbrahim Efendi (1574-1649 ?), ana yönünden Sokol'lu Mehmet Paşa ile aynı aileden, baba yönünden de Bosna'lı Alaybey Oğulları ailesinden bir Boşnaktı.

* II. Mahmut dönemi Kaptan-ı Derya'larından Kasapbaşı Hasan Paşa, Dimetoka'lı bir Pomak idi.

* Ünlü akıncı ailesi Malkoç Oğulları, Boşnak soyundandı ve yurtlarında Malkoçeviç'ler diye tanınırdı. Bunlardan biri, Yavuz (ya da, Malkoç) Ali Paşa, 1603-1604'de Sadr-ı âzamlık etmiştir. Ailenin bildiğimiz en eski atası, Yıldırım Bayazid döneminde komutanlık görevinde bulunmuş Malkoç Mustafa Bey'dir; aileden gelme akıncı komutanların en ünlüsü Bali Bey, bunun oğludur.

Yurtlarında Türk egemenliği son bulunca, Arnavutların kendi devletlerini kurabilmelerine karşılık, Boşnaklar ve Pomaklar için böyle bir durum olmadı. Özellikle Pomaklar, Bulgarlardan ağır zulüm gördüklerinden, pek çoğu Bulgaristan Türkleriyle birlikte yığınsal göçe katılıp Türkiyeye gelmiştir, en çok da Bursa çevresine Pomak yerleşmeleri olmuştur [44]. Boşnaklardan da, gerek bireysel ya da aile ölçeğinde, gerek toplu halde Türkiyeye gelenler, çok sayıdadır; her birimiz, eşimizden dostumuzdan nice

---

43] Bu konu bakımından önem taşıyan bir inceleme olarak bkz. *George W. Hoffman*, The evolution of the ethnographic map of Yugoslavia. A historical geographic interpretation (Francis W. Carter yönetiminde yayına hazırlanan, London 1977 basımı "An historical geography of the Balkans" adlı kitap içinde s. 437-499).

44] (Devlet yayını) Türk Ansiklopedisi, "Pomaklar" maddesi. Yazarı, *Hasan Eren*'dir.

kişinin Boşnak kökenli olduğunu kendisinden duymuşuzdur ve birçok köyümüzün Boşnak yerleşimi olduğu, Boşnak sözcüğüyle bağlantılı adlar taşıyan köylerimizin çokluğundan bellidir. O arada, Ankara ili Haymana ilçesi merkez bucağına bağlı Boşnak Kesikkavak (şimdi, yalnız, Kesikkavak) köyü; Kastamonu ili Taşköprü ilçesi merkez bucağına bağlı Boşnak Köy (şimdi, Armutlu); K. Maraş ili Türkoğlu ilçesi merkez bucağına bağlı Bosnaklı (böyle; Boşnaklı değil Bosnaklı; şimdi Doluca) köyü; Trabzon ili Vakfıkebir ilçesi merkez bucağına bağlı bir diğer Bosnaklı (şimdi, Bozalan) köyü; Kütahya ili merkez ilçesi merkez bucağına bağlı Bosna-i Cedit (şimdi, Yeni Bosna) köyü, başlıca örneklerdir.

Diğer yandan, Güney Slavları arasında, daha Osmanlı fethinin ilk yıllarından başlayarak, *istek dışı gelişmeler nedeniyle* Türkleşme de, bir ölçüde, gerçekleşmiştir. Bu nedenlerin başında, devşirme yönteminin uygulanması geliyordu. O konuyu biraz ileride özel olarak ele alacağız. Söz konusu yöntem, en çok, Balkan Yarımadasında uygulanmıştır. Osmanlıların 1453-1623 arası dönemdeki 48 Sadr-ı âzamından 11'inin Arnavut, 11'inin de Güney Slavlarından olduğunu görmüştük. Bu dönemde Yeniçerilerin çoğunluğu, Slav kökenli gençlerdendi ve çağdaş bir araştırmacıya bakılırsa, Kanunî Süleyman döneminde Yeniçeri Ocağında kullanılan ortak dil, Güney Slav dili (Boşnakların, Hırvatların ve Sırpların konuştuğu dil) idi [45].

İstek dışı Türkleşmenin bir diğer nedeni, zorunlu göçürmeler idi. Örneğin:

> Erciş, İran serhaddi üzerinde askerî bir önem kazanmış ve Erciş Kalesi Osmanlı devletinin üzerinde dikkatle durduğu kalelerden biri olmuştu. Kanunî Sultan Süleyman, kaleyi geniş ölçüde tâmir ettirdiği gibi, buraya Rumelinden göçürdüğü Boşnak ve Arnavutları da yerleştirmişti [46].

3. Rumelinde oluşan Rumeli Türklerinin bugünkü Türkiyeye akışı

Arnavutların ve Güney Slavlarının içinden islâm dinine geçenlerin ve onların soyundan gelenlerin Osmanlı İmparatorluğu ülkesinde, çoğunlukla, Türkleşmediğini, ama Türkleşenlerinin de hayli yüksek sayıda olduğunu belirtmiştik.

45] *William H. McNeill*, Hypotheses concerning possible ethnic role changes in the Ottoman Empire in the 17 th century (Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, yayınlayan Osman Okyar/Halil İnalcık, Hacettepe Üniversitesi "Birinci Uluslararası Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi" Tebliğleri, Ankara 1980, s. 127-129'da) s. 127 sonu: "The fact that Slavic was the common speech of the Janissary corps in the time of Suleiman the Lawgiver seems well attested".

46] *İsmet Parmaksızoğlu*, Türk Ansiklopedisi "Erciş" maddesi.

Türkleşenler, elbette ki, en yüksek oranda, Rumeli Türkleri arasına karıştılar ve son yüzyılda işte bu karışım, iki milyonun kesinlikle çok üzerinde bir göçmenler kitlesi hâlinde, devletin küçülen ülkesine, bugünkü Türkiye'ye aktı. Gerçekten, bir bilgi kaynağında [47], Türkiyeye Bulgaristandan ya da (eski) Yugoslavya'dan gelen göçmenlerle ilgili olarak şu sayıları buluyoruz:

TABLO 6
1876-1970 döneminde Bulgaristandan gelen göçmenler

1876-1878 arasında	200 000 göçmen. Edirne dolaylarına;
	300 000 göçmen, Anadoluya yerleştirildi.
1885-1923 arasında	500 000 göçmen.
1924-1933 arasında	101 507 göçmen.
1934-1950 arasında	272 971 göçmen.
1951-1952'de	154 385 göçmen.
1960-1970 arasında	013 125 göçmen.

TABLO 7
Yalnız 1908-1970 döneminde (eski) Yugoslavya'dan gelen göçmenler

1908-1923 arasında	300 000 göçmen.
1924-1933 arasında	108 179 göçmen.
1934-1960 arasında	160 922 göçmen.
1961-1970 arasında	043 753 göçmen.

Bugünkü Türkiye'ye akan bu milyonlar da, burada buldukları toplumla karıştılar, karışmaktadırlar.

III. *Balkan Yarımadası dışındaki islâm toplumlarından* da Türkiye Türkleri toplumuna *bireysel* katılma yoluyla karışanların çokluğu. Bazı ünlü örnekler

1. Arap Sadr-ı âzam Abdullah Paşa

Osmanlı devletinin 18. yüzyıl Sadr-ı âzamlarından Muhsin zâde Abdullah Paşa, Halep'li bir Arap idi.

47] Yine *Ergül Yıldız/Ömer Sevin*, Meydan Larousse, "Göç" maddesi.

2. Eşref Oğlu Rumî

Hacı Bayram Velî'nin halîfesi, Kadiriyye tarîkatı Eşrefiyye kolu kurucusu İznikli Eşref Oğlu Rumî olarak ünlü Eşref Oğlu Abdullah'ın babası Eşref, gençliğinde Mısır'dan göç edip İznik'e yerleşmiş bir Mısırlı idi.

3. Şeyhülislâm, Kazasker Arapzâdeler

Arap kökenli olan ve bu yüzden Arapzâdeler diye anılan bir aileden 17, 18, 19. yüzyıllarda 8 Kazasker ve 2 Şeyhülislâm çıkmıştır. Şeyhülislâmlar, Arapzâde Ataullah Efendi ile (oğlu) Ârif Mehmet Efendi'dir.

4. İranlı Şeyhülislâm Hoca Saadeddin Efendi

Ünlü Şeyhülislâm, Haçova yiğidi Hoca Saadeddin Efendi, İranlı soyundandır. Dedesi Hafız Mehmet Efendi, Isfahan'lı idi ve Çaldıran Savaşından sonra Yavuz'un İstanbula getirdiği bilginler, sanatçılar arasında bulunuyordu. Bunun oğlu (Hoca Saadeddin Efendi'nin babası) Hasan Can, Yavuz'un nedîm'i olmuştu.

5. Selçukluların İranlı soyundan Başveziri Pervâne

Anadolu Selçuklularının Başveziri Süleyman Muin ed din Pervâne, babasıyla birlikte Rum (Anadolu) Selçukluları hizmetine girmiş bir İranlıydı.

6. Burdur'un ünlü ailesi Çelikbaş'lar

Bu ailenin adının asıl biçimi Çelik Paşalar'dır. Söz konusu ad, ailenin atası, 1738-1744'de Hamit ve Teke Sancağı mutasarrıfı olan Çelik Mehmet Paşa'dan gelir. Onun da babası, Arap soyundan Polat Ahmet Paşa'dır [48].

Verilebilecek pek çok örnek içinden bu kadarıyla yetinelim.

IV. Türkiye yerlisi olmayan islâmlaşmamış toplumlar içinden dahi (bireysel din değiştirmeyle) Türkiye Türkleri toplumuna katılanların çokluğu. Bazı ünlü örnekler

Türkiye yerlisi olmayan ve islâm dininden de olmayan etnik toplumların içinden nice kişi, kendi başına, şu ya da bu nedenle, islâm dinine geçti ve hem kendisi, hem de sonradan onun soyundan gelenler, Türkiye Türkleri toplumuna katıldı. Bu gibi dönmelerin sadece en ünlü birkaç örneğini ele alalım:

48] (Devlet yayını) Burdur 1973 İl Yıllığı, s. 14.

1. Torlak Kemal

Samaona Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin halîfelerinden olup, onun çıkarttığı ayaklanmanın Manisa ili dolaylarında yönetimini üstlenen Torlak (=Kalenderî Dervişi) Kemal, Yahudi dönmesiydi [49].

2. Osmanlı sarayının Cerrahbaşı'sı Nuh Efendi

Girit'in Resmo ilçesinden olup burasının Türklerce fethi üzerine islâma geçen Nuh Efendi (1627-1707), İstanbula gelmiş, medrese öğrenimi görmüş, ayrıca cerrahlık ve hekimlik öğrenmiş, saraya Cerrahbaşı olmuş, bu sırada 1675 yılında Şehzade Ahmed'i (sonraki Padişah II. Ahmed) sünnet etmiş, II. Mustafa döneminde ilmiye rütbesi de alarak Rumeli Kazaskerliğine atanmıştır. Sadr-ı âzam Hekimoğlu Ali Paşa, bu Nuh Efendi'nin oğludur.

3. Bektaşî büyüklerinden Balım Sultan'ın anası

> Fâtih Sultan Mehmet Sırbistanın fethi sıralarında birçok esirler elde etmiş, bunlar arasında bir Sırp Prensesi ile bir de Prens bulunmakta idi. Bunların her ikisi de kardeştiler. Fâtih Sultan Mehmet bu iki genci Dimetoka'da bulunan bir Bektaşî tekkesine göndermişti. Bunların babaları muharebede ölmüştü. Bu çocuklar Bektaşîliğe intisab ettiler. Bektaşîlerden Sersem Ali Baba, bu Sırp Prensesi ile evlenmiş, bu kızdan Balım Sultan dünyaya gelmiştir [50].

Balım Sultan, Hacı Bektaş Velî'den sonra Bektaşîlerin en büyük önderi, tarikat töresi kurucularının en önemlisidir.

4. Tarihçi Ahmet Resmî Efendi

Tarihçi ve devlet adamı Ahmet Resmî Efendi (1700-1783) Giritlidir; Resmo kasabasında doğduğu için Resmî sanıyla anılıyor. İslâma geçip Türkleşen bir Rum ailesindendir [51].

49] *İ.H. Uzunçarşılı*, Osmanlı Tarihi, c. 1, 4. bsl., s. 363.

50] *Enver Behnan Şapolyo*, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1964, s. 320. Başka söylentiler için bkz. *Tevfik Oytan*, Bektaşîliğin İçyüzü, c. II, 2. bsl., Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1960, s. 28-29.

51] *Franz Babinger*, İslâm Ansiklopedisi "Ahmed Resmî" maddesi.

5. Saray hekimi İshak Paşa

Önce II. Murad'ın, sonra Fâtih Mehmed'in özel hekimi olan İshak Paşa, Yahudi dönmesiydi [52].

6. Saray hekimi Yakub Paşa

Bu kişinin ayrılmasından sonra aynı göreve gelen, Fatih Mehmed'in özel hekimi olan Yakub Paşa da Yahudi dönmesiydi; Rumeli Hisarının yapım giderlerine o da katkıda bulunmuştu [53].

7. İbrahim Müteferrika

Türkiyede ilk basımevini kuran unutulmaz İbrahim Müteferrika, Macar kökenli bir dönme idi [54]. 1692'de tutsak düştükten sonra İstanbula getirilmiş ve orada müslüman olmuştu.

8. Matematikçi Hoca İshak Efendi

II. Mahmut dönemi matematikçilerinden ve Mühendishane öğretim üyelerinden Hoca İshak Efendi, bir Yahudi dönmesinin oğluydu [55].

9. Sadr-ı âzam Kalafat Mehmet Paşa

Bu kişi, "Rusçuk âyânından Çelebi Mehmet Ağa'nın çorbacısı iken müslüman olmuş ve İstanbula gelerek Yeniçeri ocağına girmiştir" [56].

10. Sadr-ı âzam Hersek zâde Ahmet Paşa

Hersek'in son Kralı Stephan Vukçiç Kossariç'in en küçük oğluydu. Osmanlı sarayına tutak gönderilmişken islâma geçti, Enderun'da eğitildi [57].

52] *Franz Babinger*, Mehmed the Conqueror, s. 82'de metnin sonu.

53] *Franz Babinger*, Mehmed the Conqueror, s. 82 ve orada dn. 15.

54] *Hüseyin Yurdaydın*, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1971, s. 141; *Rasonyi*, s. 217.

55] *Ercüment Kuran*, TA "İshak Efendi, Hoca" maddesi.

56] *İsmet Parmaksızoğlu*, TA "Mehmet Paşa, Kalafat" maddesi.

57] *Cengiz Orhonlu*, Meydan Larousse, "Ahmet Paşa, Hersek zâde" maddesi.

11. Cerbe ve Sakız fâtihi Piyâle Paşa

16. yüzyılda Kaptan-ı Derya'lık ve Vezirlik görevleri yürüten bu Paşa, Hırvat soyundandı [58].

12. Sadr-ı âzam Kavanoz Ahmet Paşa

Bu Paşa (ölümü: 1705), Rus soyundandı.

13. Sadr-ı âzam (1651-162) Gürcü Mehmet Paşa

San'ı üzerinde, Gürcü soyundandı.

14. Sadr-ı âzam (1735-1736) Ağa İsmail Paşa

Bu da Gürcü soyundandı ve Ağa sanıyla anıldığı gibi, Gürcü sanıyla da anılırdı.

15. Yavuz'un Sadr-ı âzamı Hadım Sinan Paşa

1517'de Mısır seferinde şehid olan bu Paşa, Bosna'lı idi.

16. Sadr-ı âzam Reşid Mehmed Paşa

Bu kişi, Sadr-ı âzam Hüsrev Paşa'nın kölelikten yetiştirdiği devlet adamlarımızdan idi; Gürcü olduğu sanılıyor.

V. *Türkiye yerlisi olmayan* toplumlar içinden Türkiye Türkleri toplumuna soy karışmasının en önemli nedenlerinden biri: Evlenme. Bazı ünlü örnekler

Türkiye yerlisi olan, islâmlaşmamış yahut islâmlaşmış etnik toplumlarla Türkiye Türkleri toplumu arasındaki soy karışmasının en önemli nedenlerinden biri olan karma evlilikler, bunlar kadar yüksek oranda olmasa bile, *Türkiye yerlisi olmayan*, islâmlaşmamış yahut islâmlaşmış etnik toplumlarla Türkiye Türkleri toplumu arasında soy karışımının da önemli bir kaynağıdır. Burada, ikinci türdeki karışımın ne kadar çok sayıda gerçekleşmiş bulunduğu konusunda fikir verebilecek bazı ünlü örnekleri ele alacağız.

58] *Kâtip Çelebi*, Tuhfetü'l Kibar, Gökyay metni, c.II s. 215.

1. Selçuklu Sultanı II. Keykubad'ın Gürcü anası

Sultan II. Keyhusrev, bir Gürcü Prensesi ile evlenmişti; bu hanım, Sultan II. Keykubad'ın anasıdır [59].

2. Osmanlı sarayına gelin olan Bulgar Prensesler

I. Murad'ın eşleri arasında, Bulgar Kralı Sisman'ın kızkardeşi Maria ile, Bulgar Prensi Konstantin'in kızlarından biri de vardı. Murat, bu Prensin diğer iki kızını, oğulları Bayazid ile Yakub'a almıştı.

3. Yıldırım Bayazid'in eşi Sırp Prensesi

Yıldırım Bayazid'in eşleri arasında, yukarıda sözü geçen Bulgar gelinden başka, Sırp Kralı Stephan'ın kızkardeşi Maria Despina da bulunmaktaydı. Yıldırım'ı şarap içmeğe o alıştırmış.

4. Fâtih Sultan Mehmed'in dönme anası

II. Mehmed'i doğuran câriyenin gerçek adı, günümüze ulaşabilmiş eski kaynaklarda geçmiyor ve bulabildiklerimizde, bu hanım, "Hatun bint Abdullah"yâni "Allahın kulunun kızı hatun" diye anılıyor; böylece onun, zaten câriyelerin hemen hemen hepsi için doğru olduğu üzere, *islâm kökenli olmadığı* ortaya çıkıyor. Babinger'in verdiği bilgiye göre [60], bu hanımdan Huma Hatun diye söz edilmesi, kendi çağından sonra yerleşmiştir; kendisinin İtalya'lı ve gerçek adının Stella olduğu yolunda söylenti vardır. Ancak, bu adı o çağda özellikle İtalyan yahudileri, Tevrattaki Esther (=Yıldız) adının çevirisi olarak, alırlardı; bu nedenle Fâtih'in anasının İtalyan değil, İtalyan yahudisi olma olasılığı da bulunmaktadır. Babinger, yapıtının bir diğer yerinde [61], bu hanımın Bursa'daki türbesinin yalnızca Hatuniye Türbesi diye anıldığının ve oradaki 3 satırlık yazıtta (çevirisi de Babinger'de vardır), türbede yatan hanımın Sultan Mehmed'in anası olduğu açıklamasıyla yetinilip adının bildirilmediğine dikkati çekiyor.

59] *Abû'l Farac (Bar Hebraeus)* Tarihi, Doğrul çevirisi, c.II s. 537; *İbni Bibi*, M. Nuri Gencosman çevirisi, s. 192 sonu.

60] *Franz Babinger,* Mehmed the Conqueror, s. 12.

61] *Franz Babinger*, a.g.e., s. 59.

Fâtih'in anasının Türk değil, sonradan islâmlığa geçmiş bir câriye olduğu konusunda, Çağatay Uluçay, yeni bir kanıt (bir vakfiye metni) yayınlıyor ve ayrıca Peçevî'ye dayanıyor [62]. Bundan başka, "16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi" [63], Fâtih'in, hristiyan bir anadan doğduğunu söylüyor.

5. Sarı Selim'in Rus anası

II. Selim'in (Sarı Selim) anası, Rus soyundan, Hurrem Sultan idi [64].

6. III. Murad'ın anası

III. Murad'ın anası, Sarı Selim'in Başkadını Nurbanû Sultan, Yahudi ya da İtalyan soyundan bir câriye idi [65].

7. III. Mehmed'in İtalyan anası

III. Mehmed'in anası Safiye Sultan, Venedikli Baffa ailesinden bir İtalyandı [66].

8. Avcı Mehmed'in Rus anası

IV. Mehmed'in anası Hatice Turhan Vâlide Sultan, Rus soyundandı [67].

9. II. Mustafa ile III. Ahmed'in İtalyan anası

IV. Mehmed'in, II. Mustafa ve III. Ahmet olarak taht'a geçmiş oğullarının anası, Osmanlı hareminde Rabia Gülnûş ya da Emetullah Gülnûş adını almış câriye, Girit'te yerleşmiş İtalyan Verzizzi ailesindendi; Resmo'nun fethinde tutsak edilip hareme armağan olarak gönderilmişti [68].

62] *Çağatay Uluçay*, Padişahların Kadınları ve Kızları, s. 14-15.

63] Yayına hazırlayan Şerif Baştav, DTCF yayını, Ankara 1973, s. 173.

64] Eskiler genellikle böyle bilgi veriyor; ancak, Hurrem'in İtalyan ya da Fransız soyundan olduğunu söyleyenlerin de bulunduğuna *Çağatay Uluçay* (a.g.e., s. 34) işaret ediyor.

65] *Çağatay Uluçay*, a.g.e., s. 40.

66] *Çağatay Uluçay*, a.g.e., s. 43.

67] *Çağatay Uluçay*, a.g.e., s. 56.

68] *Çağatay Uluçay*, a.g.e., s. 66 başı.

10. III. Selim'in Gürcü anası

III. Selim'in anası Mihrişah Vâlide Sultan, Gürcü olarak bilinmektedir [69].

11. II. Mahmud'un Gürcü ya da Fransız anası

II. Mahmud'un anası Nakşıdîl Vâlide Sultan, bir söylentiye göre Gürcü, diğerine göre Fransız idi [70].

12. Abdülaziz'in Çerkes anası

Abdülaziz'in anası Pertevniyal Vâlide Sultan, Çerkesti [71].

13. "Ulu Hakan" (!) II. Abdülhamit'in Çerkes anası

II. Abdülhamit'in anası Tîr-i Müjgân Hatun, Çerkesti [72].

14. II.Bayazid'in hristiyan Arnavut anası

II. Bayazid'in anası, Osmanlı hareminde Gülbahar Hatun adını alan ve bilgi kaynaklarımızda kimliği Gülbahar bint Abdullah (Allahın kulunun kızı Gülbahar) diye verilen hanım da, Arnavut soyundan (hristiyan) bir câriye idi [73].

15. Yavuz Selim'in anası

II. Bayazid'in, Yavuz Selim'i doğurmuş kadınının kim olduğu tartışmalıdır. Araştırmacıların kimi, Yavuz'u, Dulkadır Oğullarından Alâüddevle'nin kızı Ayşe Hatun'un oğlu olarak; kimi de (bu arada,Tayyib Gökbilgin), kayıtlarda Abdüssamet kızı kimliğiyle gösterilen ve Osmanlı hareminde Gülbahar adını alan bir câriyenin oğlu olarak kabul ediyor [74]. Bu ikinci hanım, câriye olmasına ve baba adının Abdüssamet olarak gösterilmesine bakılırsa, hristiyanlıktan dönmeydi. Türkiyeli olup olmadığını bilmiyoruz.

69] *İsmet Parmaksızoğlu*, TA "Mihrişah Vâlide Sultan" maddesi.

70] *İsmet Parmaksızoğlu*, TA "Nakşıdîl Vâlide Sultan" maddesi.

71] *İsmet Parmaksızoğlu*, TA "Pertevniyal Vâlide Sultan" maddesi.

72] *Çağatay Uluçay*, a.g.e., s. 140.

73] *Franz Babinger*, a.g.e., s. 51 başı. Meydan-Larousse, "Gülbahar Hatun" maddesinde ise bu hanımın Sırp ya da Fransız olduğunun sanıldığı söyleniyor.

74] *Çağatay Uluçay*, a.g.e., s. 21-23.

16. Kanunî Süleyman'ın câriye anası

Yavuz Selim'in, kendisinden de ünlü oğlu Kanunî Süleyman'ı doğurmuş kadını Hafsa Sultan'ın, Türk soyundan ya da Kırım Tatarlarından (hatta, Kırım Hanı'nın kızı olarak !) gösterilmesi doğru değildir; bu hanım, vakfiye kayıtlarına göre Abdulmuîn kızı diye anıldığına bakılırsa, sonradan islâm olmuş bir câriye idi [75].

17. Barbaros'un Faslı eşi

Cezayir Beylerbeyi (Barbaros Hayreddin Paşa'nın öz oğlu) Hasan Paşa'nın anası, Faslı bir kadındı [76].

VI. Bireysel katılma yolu ile Türkiye dışından soy karışmasının en önemli nedenlerinden ikincisi: Tutsak edilerek köleliğe düşme ya da köle olarak satın alınma yoluyla Türkiye toplumuna katılma. Bazı ünlü örnekler

Bu yoldan Türkiye Türkleri toplumuna diğer etnik toplumlardan katılmanın ne kadar büyük ölçüde gerçekleştiğine daha önce değinmiş ve Mustafa Nuri Paşa'nın bu konudaki sözlerini de aktarmıştık [77]. Şimdi, sözü edilen yoldan Türkiye Türkleri toplumuna katılmanın en ünlü örneklerinden birkaçını analım:

1. Cezayirli Gazi Hasan Paşa

Büyük Türk Amirali Cezayirli Gazi Hasan Paşa, küçük yaşta tutsak alınarak köleliğe düşmüş ve böylece Türk toplumuna katılmıştı.

2. Kılıç Ali Paşa

Kaptan-ı Derya Uluç (sonra, Kılıç) Ali Paşa, genç yaşta, papas olmak için Napoliye giderken Cezayir korsanlarına tutsak düşmüş, kadırgalarda forsa olmuş, müslümanlığa geçip korsanlığa başlamıştı.

3. Seydî Ali Paşa

Kaptan-ı Derya Seydî Ali Paşa (ölümü: 1821) Gürcü soyundandı; Mısır'da köle iken, yetenekleriyle yükselmişti.

75] *Çağatay Uluçay*, a.g.e., s. 29-30.

76] Türk Ansiklopedisi, "Hasan Paşa, Barbaroszâde" maddesi. Bu Hasan Paşa'yı, Barbaros'un evlâtlığı Barbaroszâde Gazi Hasan Paşa ile karıştırmamalıdır.

77] Bkz. yukarıda s. 255-257.

4. Sadr-ı âzam Şâhin Ali Paşa

Sadr-ı âzam Şâhin (ya da, Hazinedar) Ali Paşa (ölümü: 1789), Gürcü soyundandır, Çelik Mehmet Paşa'nın köleliğinden yetişmedir.

5. Bağdad Vâlisi Kölemen Davud Paşa

Osmanlının Bağdad Vâlisi Kölemen Davud Paşa da Gürcü soyundandır ve kölelikten yetişmedir.

6. Koca Husrev Paşa

Uzun yıllar Kaptan-ı Derya'lık ve 1839-1840'da bir yıla yakın süre Sadr-ı âzam'lık etmiş olan Koca Husrev Paşa, Abaza soyundandı, kölelikten yetişme idi. Kendisi de pek çok Çerkes, Abaza vb. çocuğu küçük yaşta köle olarak satın alıp konağında yetiştirmiş [78] ve bunların nicesi yüksek yöneticiliklere geçmiştir [79].

7. Çerkes İsmail Paşa

Tanzimat döneminin ünlülerinden Çerkes İsmail Paşa (1805-1861), küçük yaşta Anapa Muhafızı Topal Mehmet İzzet Paşa'ya satılmış ve onunla birlikte İstanbula gelmişti.

8. Müşir Nusret Paşa

Bu Paşa (ölümü: 1896) Sadr-ı âzam Koca Husrev Paşanın küçük yaşta köle olarak alıp yetiştirdiği kişilerden biridir, Çerkes soyundandır.

9. Sadr-ı âzam Kethüda Hasan Paşa

III. Selim dönemi Sadr-ı âzamlarındandır. Çerkes soyundandı, köle olarak satın alınıp yetiştirilmişti.

10. Hattat Mehmet Haşim Efendi

19. yüzyılın ünlü hattatlarından Mehmet Haşim Efendi (ölümü: 1845), usta hattat Mustafa Rakım'ın Çerkes soyundan kölesi, öğrencisi ve âzatlısı idi.

78] Bkz. yukarıda s. 276 ortası.

79] Bunlardan birini anmıştık; bkz. yukarıda s. 288, metinde No. 16. Başka örnekler de şimdiki sayfada No. 8'de ve s. 294 No. 14'de, s. 295-296 No. 23'de, s. 296 No. 25'de verilecek.

11. Hattat Hasan Çelebi

Usta hattatlarımızdan Hasan Çelebi, Ahmet Karahisarî'nin kölelikten yetişme öğrencisi ve âzatlısıydı, Çerkes soyundandı.

12. Sadr-ı âzam Siyavuş Paşa

1687-1688'de Sadr-ı âzam'lık eden Siyavuş Paşa Abaza soyundandı; Köprülü Mehmet Paşa'nın köleliğinden yetişmeydi.

13. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın babası

Özdemir Paşa, Çerkes ya da Dağistanlı soyundan bir köle idi; Mısır kölemenleri hizmetindeyken, Yavuz Selim Mısır'ı alınca (1517), Osmanlı hizmetine girmişti.

14. Serasker Halil Rifat Paşa

Osmanlı Kaptan-ı Derya'larından ve Serasker'lerinden (ölümü: 1855) Halil Rifat Paşa [80], Sadr-ı âzam Koca Husrev Paşa'nın küçük yaşta Kafkasya'dan köle olarak satın alıp yetiştirdiği devlet adamlarındandır. Mahmut Celâlettin Paşa bunun oğludur [81]; liberalizm ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi savunucusu Prens Sabahattin Bey, o Mahmut Celâlettin Paşa ile (Sultan Abdülaziz'in kızı) Senîha Sultan'ın oğludur.

15. Ahmet Fevrî

Kanunî Süleyman döneminin ileri gelen bilim ve yazın adamlarından Ahmet Fevrî, küçük yaşta iken köle olarak bir İstanbulluya satılmış ve onun tarafından yetiştirilmişti.

16. Fevzi Süleyman Paşa

18. yüzyıl Türk tarih ve din bilginlerinden Fevzi Süleyman Paşa, Gürcü kökenliydi, çocukluğunda kendisini satın alan bir İstanbullu tarafından yetiştirilmişti.

80] Bunu, II. Abdülhamit döneminde vâliliklerde, Sadr-ı âzamlıkta bulunan (ve İzmirde bir caddeye adı verilen) adaşıyla karıştırmamalıdır.

81] Şimdi sözü edilen Mahmut Celâlettin Paşa'yı, büyük besteci ve devlet adamı (Çorlulu zâde ailesinden) adaşıyla karıştırmamalıdır. Ünlü besteci Şemsettin Ziya Bey'in babası, Çorlulu zâde'lerden olandır.

17. Frenk Cafer Paşa

1606-1608'deki Kaptan-ı Derya Frenk Cafer Paşa, Uluç/Kılıç Ali Paşa'nın köleliğinden yetişmeydi.

18. (Yaşlı) Sadr-ı âzam Siyavuş Paşa

Yukarıda No. 12'de andığımızın adaşı, ama ondan daha önce görevde bulunmuş ve 1656'da ölmüş diğer Sadr-ı âzam Siyavuş Paşa, Abaza Mehmet Paşa'nın kölesi ve hazine koruyucusu idi.

19. Sadr-ı âzam Silâhdar Süleyman Paşa

Bu Paşa (ölümü: 1715), küçük yaşta köle olarak satın alınmış, saraya armağan edilmiş, Enderun'da yetiştirilmişti.

20. Sadr-ı âzam Hurşid Ahmet Paşa

1812-1818'de Sadr-ı âzam'lık görevinde bulunan bu Paşa, Gürcü soyundandı, kölelikten yetişmişti.

21. Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa

1792-1803'de Kaptan-ı Derya'lık eden Küçük Hüseyin Paşa da Gürcü soyundandı, kölelikten yetişmişti.

22. Ali Ufkî Bey

Türkiye Türkleri sanat müziğinin en eski belgesel yapıtlarından biri olan ve yayınlayıcısı Prof. Dr. Şükrü Elçin'in önsözde belirttiğine göre "baha biçilmez" değer taşıyan *Mecmua-i Sâz ü Söz* adlı beste ve güfteler derlemesinin yazarı Ali Ufkî (1610-1675), şimdi Ukrayna sınırları içinde kalan Lvov kentinde doğmuş, Albert Bobowski adlı bir Polonyalıydı. Genç yaşta tutsak düştü, köle olarak İstanbula gönderildi, saray okulu Enderûn'da Türk-islâm eğitimi aldı, Türkleşti ve ömrü boyunca yeni devletine, yeni ulusuna hizmet etti [82]

23. Sadr-ı âzam İbrahim Ethem Paşa

> Sakız reayası [Yunan bağımsızlık ayaklanmasına katıldıkları için-Umar] tenkil edildiği sırada esir olarak İstanbula getirildi. Kapudan-ı

82] Kültür Bakanlığının İstanbulda 1976'da yayınladığı, söz konusu yapıta Prof. Dr. Şükrü Elçin'in eklediği Önsöz'den.

Derya Husrev Paşa tarafından satın alındı. Dairesinde emsâli kölelerle beraber terbiye edildi [83].

Türk müzeciliğinin kurucusu, unutulmaz Osman Hamdi Bey, Sadr-ı âzam İbrahim Ethem Paşanın oğludur.

24. Şâir Nevres

Sakız ayaklanmasında İbrahim Ethem Paşa gibi çocuk yaşta köleliğe düşmüş olanlardan diğer birkaçı da sonradan ün kazanmıştır. Bunlardan biri, Osmanlı divan edebiyatının en büyük ustalarından Nevres (Osman Nevres, Nevres-i Cedid; 1810 dolayları-1876) idi. Ali Rifat Çağatay'ın başyapıtlarından biri olan bir Nihavend şarkının meyan dizesinde onun imzasını görüyoruz:

Zülfün görenlerin hep bahtı siyah olurmuş
Tek zülfünü göreydim, bahtım siyah olaydı
Güçmüş vefa yolunda Nevres, murada ermek
Ey kâşki kûy-i yâre bir başka râh olaydı.

25. Selim Paşa

Abdülaziz döneminde Harbiye Nâzırlığı, Mühendishane Nâzırlığı etmiş Selim Paşa da, Sakız ayaklanmasında köleliğe düşen Rum çocuklarındandı. Sadrazam Koca Husrev Paşa tarafından satın alındı, pek çok küçük köleyle birlikte Paşanın konağında devlet adamı olmak üzere eğitildi. Ünlü ressamımız Halil Paşa, bu kişinin oğludur.

26. Hekim İsmail Paşa

Sakız'da bir Rum çocuğu olarak, 1812'de doğdu. Küçük yaşta, Sakız ayaklanmasının bastırılmasında, zamanın islâm hukukuna göre köleliğe düştü [84]. İzmirli bir Türk hekime satıldı. Onun yanında yetişti, islâmlık eğitimi aldı, (ustasının bildiği kadar) hekimlik öğrendi. Sonradan bu alandaki bilgisini ilerletti. Abdülaziz'in güvenini kazandı, birçok kez Vâlilik ve Nâzırlık görevlerinde bulundu, 1871'de öldü. Türkiye Türkleri sanat müziğinin en güçlü bestecilerinden Leylâ (Saz) Hanım, onun kızıdır.

83] *İbnülemin Mahmud Kemal İnal*, Osmanlı Devrinde Son Sadr-ı Âzamlar, MEB yayını, 3. bsl., İstanbul 1964, s. 599.

84] Türkiye Cumhuriyetinin çağdaş lâik hukuku yerine şeriatın geçmesini isteyenler, şeriat hukukunun bu çağ insanınca asla kabul edilemiyecek pek çok özellikleri arasında, kölelik kurumunu yasal sayıp düzenlemesinin de bulunduğunu görmelidirler. Kasaba halkı devlete isyan etti diye, yalnız isyan edenleri değil, 8-10 yaşındaki çocukları, hatta kundaktaki bebekleri, köleliğe düşüren bir hukuk sistemi, geçmişin karanlıklarına gömülmüş kalmağa mahkûmdur, hortlatılamaz.

VII. Türkiye dışından soy karışmasının bir diğer önemli nedeni: Devşirme yöntemi zoruyla Türk-islâm kültürüne geçirilip Türkiye Türkleri toplumuna katılma. Bazı ünlü örnekler

Yeniçeri Ocağının ve buna asker yetiştirecek Acemi Ocağı'nın kurulması, I. Sultan Murat dönemindedir.

İlk uygulamada, savaşta tutsak edilmiş, asker olan ya da olmayan hristiyanlardan beşte dördü, tutsak edenin kölesi oluyor ve bu köleler çoğu zaman hemen pazarda satılıyor, ama beşte biri, gelir vergisi kesintisi ödercesine devlete bırakılıyordu. Devlete bırakılacak olanlar gençlerden seçiliyor ve *pencik (beşte bir) oğlanı* diye anılıyordu. Bunlar, Gelibolu'da kurulan bir tür yetiştirme okulunda, Acemi Ocağında eğitiliyor ve o arada, Gelibolu-Lâpseki arasında ulaşım sağlayan gemilerde 1 akçe gündelikle çalıştırılıyorlardı; eğitim bitince, Yeniçeri Ocağına alınıyorlardı.

Sonra, yöntemde bir değişiklik yapıldı. Yeni yöntemde, pencik oğlanları, Anadoluda Türk köylülerinin yanına veriliyor; burada Türkçe öğrenip Türk halkının yaşam biçimine, geleneklerine alışıyor ve sonra Acemi Ocağına, oradaki eğitimi bitirince de Yeniçeri Ocağına alınıyorlardı.

Murat oğlu Yıldırım Bayazid'in Ankara Savaşı yenilgisi üzerine yıllar boyunca akınlar, fetihler yapılamadığı, tutsak gelişi kesildiği için, bir yöntem değişikliğine daha gidildi ve (ilke olarak, Rumelindeki) hristiyan uyruklardan, devşirme adı altında çocuk toplanmasına başlandı. Tutsakların beşte biri sayısı yetersiz kaldıkça, bu yönteme başvuruluyordu. Ancak, Mimar Sinan'ın Kayseri ili kapsamından, güçlü olasılıkla merkez ilçe Bağyurdu bucağına bağlı Ağırnas/Taşören köyünden devşirilmesi gibi "emsal" örnekler gösteriyor ki, Anadoludaki hristiyan vatandaşların çocuklarından da devşirme yapılabilmekte idi.

I. Murat döneminde ve sonrasında, Anadoluda, Osmanlıların fethedeceği, hristiyan halk elinde yer hemen hemen kalmamıştı; hristiyan halkların ülkelerinde fetih yürütülmesi, artık Balkanlarda süregidiyordu. Bu nedenle de, tutsak düşüp pencik oğlanı diye ayrılmak, Yeniçeri Ocağına girmek yolundan Türkiye Türkleri toplumuna katılan insanlardan pek azı Türkiyeli halklardandır.

Acemi Ocağında yetişenlerin hepsi sıradan Yeniçeri olmazdı. Bunlardan yakışıklı, akıllı olanlar Sultanın kapıkulu halkı arasında kendisine en çok güven gösterilecek, en önemli görevlerde bulunacak kişilerden biri olmak için *yetiştirilmek* üzere saraya, Enderûn denilen saray okuluna gönderilirdi. Çoğu bunlar arasından olmak üzere, devşirilenlerden, sayısız Osmanlı ileri geleni, yöneticisi çıkmıştır. Birkaç örnek üzerinde duralım.

1. Cığalazâde (Cağaloğlu) Yusuf Sinan Paşa

İtalyan Cicala (söylenişi: Çikala) ailesindendi [85]. 14 yaşındayken Cerbe Savaşında Turgut Reis donanmasına tutsak düştü, İstanbula gönderildi, Türk-islâm eğitimi verilerek Enderun'da yetiştirildi. Yeniçeri Ağalığı, Kaptan-ı Derya'lık, Sadr-ı âzam'lık etti. İstanbuldaki Cağaloğlu semti, bir zamanlar orada yaptırmış olduğu saray ve hamam dolayısiyle onun adını taşımaktadır.

2. Balta Oğlu Süleyman Paşa

Fâtih'in İstanbul kuşatması sırasında Osmanlı donanmasına komuta eden Balta Oğlu Süleyman Paşa, Bulgar soyundan bir devşirmeydi [86].

3. Kuyucu Murat Paşa

Hırvat soyundan bir devşirme idi.

4. Koca Musa Paşa

IV. Murat dönemi Budin Beylerbeyi, Kaptan-ı Derya, Koca Musa Paşa, Bosnalı bir devşirmeydi.

5. Mimarbaşı Mehmet Ağa

Sultan Ahmet Câmiini yapan Mimarbaşı Mehmet Ağa da devşirmeydi.

6. Mimar Sinan

Türkiye Türkleri toplumunun övüncü, en büyük mimarımız Sinan, Türk soyundan değildi, devşirme yönteminin uygulanmasıyla Kayseri yöresinden Yeniçeri Ocağına alınmış ve orada yetişmiş bir Anadolu çocuğuydu [87].

7. Sadr-ı âzam Koca Sinan Paşa

Arnavut devşirmesiydi.

85] *Kâtip Çelebi* (Tuhfetü'l Kibar, Gökyay metni, c.I s. 152 sonu) "Frenk Kapudanı Cağala'nın oğludur" diyor.

86] *Franz Babinger*, Mehmed the Conqueror, s. 84; *İnalcık*, Fâtih Devri, s. 26.

87] Hangi etnik toplumdan olduğu güvenle saptanabilmiş değildir.*Dimitris Kitsikis* (Türk-Yunan İmparatorluğu. s. 68), dayanak göstermeden, Rum olduğunu söylüyor.

8. (En yaşlı) Siyavuş Paşa

Anmış bulunduğumuz iki adaşından daha önce Sadr-ı âzamlık görevi yaparak, 1602'de ölen Siyavuş Paşa, Macaristandaki Kanije'den devşirilmişti.

9. Tarhuncu Ahmet Paşa

Bu Sadr-ı âzam da Arnavut devşirmesiydi.

10. Damat Topal Recep Paşa

IV. Murat dönemi Sadr-ı âzamlarından, kışkırttığı Yeniçeri zorbalarının elebaşısı Damat Topal Recep Paşa, Boşnak devşirmesiydi.

11. Mimar Kasım Ağa

Osmanlının 17. yüzyıl mimarlarından Kasım Ağa, Arnavut soyundan bir devşirmeydi.

12. Kasım Paşa

İstanbuldaki Kasımpaşa semtinin kurucusu olan, 16. yüzyılın başarılı vezirlerinden, komutanlarından Güzelce Kasım Paşa, Türk soyundan değildi, devşirmelikten yetişmeydi. Etnik kökeni bilinmiyor.

13. Sadr-ı âzam Ayas Paşa

Arnavut devşirmesiydi.

14. Vardar Ali Paşa

Osmanlı Beylerbeylerinden Vardar Ali Paşa, Bosna'dan devşirilmişti.

§ 12. Türkiye Türkleri ulusunun soy ve kültür yönünden oluşumunda geçirdiği karşılıklı etkileme-etkilenme sürecinin ortaçağ sonrasında da süregittiği. O dönemdeki gelişmelerin özeti; sürece o dönemde katılan etnik topluluklar

I. Genel bakış

Her varlığın, her toplumsal bünyenin her zaman yaşamakta olduğu karşılıklı etkilemeler, etkilenmeler süreci bir tek saniye boyunca bile kesintiye, duraksamaya uğramaz; ünlü deyişle, evrende değişmiyen tek şey, değişim sürecinin varlığıdır. Böylece, elbette ki, Türkiye Türkleri ulusunun soy ve kültür yönünden oluşumunda karşılıklı etkilemeler, etkilenmeler süreci, ortaçağ sonrasında da yürüdü.

Sürecin ortaçağ sonrası aşamalarını incelemek, bu kitabın asıl konusunun dışında kalır. Ancak, konusunu tarihin belli bir dönemindeki gelişmelerin incelenmesi ile sınırlamış bir kitap dahi, o dönemdeki gelişmelerin değerlendirilip yargılanabilmesi için, hem daha önceki gelişmeler hakkında bir ölçüde bilgi sunmak, onlara da eğilmek zorundadır (bunu, ilk sayfadan başlayarak, gerektiği kadar, yaptım), hem de, daha sonraki gelişmelerin hangi doğrultuda gittiğini okuyucusuna, hiç değilse özetleyerek, söylemek zorundadır (bunu da, şimdi yapacağım).

Söylenmesi gereken, kısaca, şudur:

Sürece, ortaçağ sonrası dönemde, daha önce ağırlığı neredeyse hiç olmayan bazı yeni etnik öğeler de, üstelik kimi pek büyük ağırlıkla, katıldı (özellikle Kırım Tatarları ve Kafkasyalı halklar). Bunlardan kimi, baraj patlamasıyla koskoca bir iç deniz büyüklüğündeki bir baraj gölünün tüm sularının, yakından geçen ırmağa akması gibi, bir sel baskını ölçeğinde ve hızında gerçekleşti. Eskiden ırmağı besleyen derelerden, kaynaklardan kiminin ise suyu cılızlaştı veya kesildi. Örneğin, 1821 Yunan ayaklanmasından başlayarak Yunan-Türk "zıtlaşması" güçlendikçe, Rum etnik toplumundan Türk etnik toplumuna katılma, pek cılızlaştı. Devşirme yöntemi ve tutsak edip köleleştirme tarihe karışınca, bu yollardan, yabancı etnik toplumların insanlarının Türkiye Türkleri etnik toplumu içine akışı, kurudu. Ortaçağ sonrasında, Yavuz'un fetihleriyle, Arap etnik kimliğindeki ülkelerin halkı da Osmanlının halkı oldu ve üstelik Yavuz, Halife sıfatını üstlenmekle, sünnî islâmın önderliğini de Osmanlı devletine yükledi. Arap etnik toplumundan Türkiye Türkleri toplumuna geçiş, eskisine göre, az çok arttı.

Ortaçağ sonrası bu gelişmeler, ortaçağ sonundaki, 1453'deki Türkiye Türkleri etnik toplumunun, 1071 Türkmenlerinden çok ayrı kimliğini, sürekli değişimle, daha da özgünleştirdi.

1453 sonrasındaki gelişmelerde, Türkiye Türkleri toplumuna önemli ölçüde karışmış, Türkiye dışı *yeni* etnik toplulukların başlıcalarını anımsatalım:

II. Tatarlardan gelen katılım

Bu konuda, daha önce, özetlenmiş olarak yeteri kadar bilgi sunuldu [1].

III. Kafkas Halklarından gelen katılım

Bu konuda da, özetlenmiş olarak, yeterince bilgi verilmişti [2].

IV. "Selânik Dönmeleri"nin Türkiye Türkleri toplumuna karışması

İzmir 1626 doğumlu (İzmir'de Kara Menteş diye tanınan, ticaretle uğraşan Mordahay Sevi'nin oğlu) Şabbatay Sevi, haham olduktan sonra, 1648 yılında Mesih [3] diye anılan son Peygamberin ortaya çıkacağı yolundaki eski bir söylenceye dayanarak, 1648 yılı geldiğinde, kendini Mesih ilân etti. Yahudi toplumunun yoğun bulunduğu kentlere yaptığı yolculuklarda, havra'larda bu doğrultuda vaaz'lar vererek, pek çok "mürit" edindi. İzmire döndü, orada aynı içerikteki etkinliğini sürdürdü, bildiriler yayınladı. Kendisine inanmayan yahudilerin şikayeti üzerine, yeni din çıkardığı suçlamasıyla, yargılandı. Din bilginlerinin katıldığı, sorguya çekme işlemi Edirne'de, henüz yıkılmamış olan sarayda, IV. Mehmed'in önünde yapıldı. Hiçbir dine uymayan yenilikler çıkardığı anlaşılınca, islâma yahut onun tanıdığı bir tek tanrılı dine (yahudilik, hristiyanlık) bağlanmaya çağrıldı, yoksa "şer'an katlinin vâcip olduğu" kendisine bildirildi [4]. Şabbatay, dev ateşe götürülürken bile inancından dönmeyen Bogomil önderi Basileios'u [5] izlemeye kalkmadı, en akıllıca seçimi yaptı, "Ben islâm oldum" dedi, Mehmet Aziz Efendi adını aldı. Ona inanan yahudiler de, "Biz islâm olduk" dediler ve Şabbatay'a mürid olmayı sürdürdüler. Selânik'te yoğunlaşmaları, Şabbatay'ın ölümünden sonradır. Bunların, dış topluma kapalı birtakım dinsel törenleri, uygulamaları vardı. Ancak, geçen zaman içinde, bu dönme yahudilerin soyundan gelenler, geniş ölçüde Türkleştiler.

1] Bkz. yukarıda s. 271-274.

2] Bkz. yukarıda s. 274-276.

3] Sözcüğün anlamı konusunda bkz. s. 235 dn. 147.

4] Çünkü islâm şeriatında, kişinin, kendi belirlediği içerikte bir inanca sahip olma özgürlüğü yoktur. Para cezası, hapis cezası da yoktur, islâmın kabul etmediği (islâmlık, hristiyanlık, musevîlik dışında kalan) bir inancı yahut inançsızlığı benimseme "suçu"nun cezası öldürülmektir. Yaş küçüklüğü, sabıkasızlık dolayısiyle ceza hafifletilmesi dahi söz konusu değildir.

5] Bkz. yukarıda s. 102.

Kökeni söz konusu topluma dayananlardan, Türkiye Türkleri toplumunun çok değerli nice evlâdı çıkmıştır. Birkaç örnek verelim [6]:

1. İşgalci Yunan askerine, İzmirin işgali gününde (15.5.1919) İzmir Hükûmet Konağının yanıbaşında Türk Kurtuluş Savaşının ilk kurşununu atan ve orada şehid edilen, Hukuk-u Beşer (İnsan Hakları) gazetesi yayıncısı ve başyazarı Sosyalist gazeteci Osman Nevres (gazetecilikte kullandığı takma adıyla, Hasan Tahsin) [7].

2. Aynı gün Yunanlıların öldürdüğü Türk subayları arasında bulunan, 17. Kolordu Sıhhiye Reisi Kaymakam (Yarbay) Şükrü Bey.

3. İttihatçıların ünlü Mâliye Nâzırı Mehmet Câvid Bey.

4. İttihatçılar döneminin ünlü politikacılarından Nuzhet Faik Bey.

5. İttihatçıların Dâhiliye Nâzırı Mustafa Ârif Bey.

6. Hukuk Profesörü Muslihiddin Âdil Bey.

7. Tanınmış gazeteci Ahmed Emin Yalman.

8. Diğer bir tanınmış gazeteci, Sabiha Sertel.

9. Türkiye Türkleri sanat müziğinin, özellikle fasıl şarkılarının en büyük bestecilerinden, okuması yazması bile olmayan bir halk insanı, Selânikli Ahmet Bey.

10. Abdurrahman Küçük'ten, "Selânik dönmeleri" topluluğunun içinde, Kapancı kabîlesi diye bir bölüm bulunduğunu öğreniyoruz [8]. Bu ad, elbette ki, akla hemen, "Gel güzelim Çamlıcaya" şarkısının unutulmaz bestecisi, Selânik doğumlu, Selânik'in tanınmış kişilerinden Ahmet Kapancı'nın oğlu, Faiz Kapancı'yı getiriyor.

6] Örneklerin tümü, "Selânik dönmesi" kimliği *Abdurrahman Küçük*'ün monografisinde (Dönmeler ve Dönmelik Tarihi, Ankara İlâhiyat Fakültesi Doktora Tezi, Ötüken Yayınevi, İstanbul, yayın yılı gösterilmemiş, 1978 ?) belirtilmiş kişilerden seçilmiştir.

7] Bkz. *Zeynel Kozanoğlu*, Anıt Adam Osman Nevres/Hasan Tahsin, İzmir Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İzmir 1972.

8] *Abdurrahman Küçük*, a.g.e., s. 207-209 ve s.256.

§ 13. İncelediğimiz karışım sürecinde oluşan Türkiye Türkleri ulusunun 20. yüzyıl ortasındaki antropolojik özellikleri

I. Giriş: Kafatası endis'i kavramı ve önemi; buna dayanan ırk ayırımı

İnsanlık toplumu, belli bazı bedensel özelliklere göre, ırklara ayrılır. Ancak, ırk kavramının ulus kavramıyla hiç ilgisi yoktur. Çeşitli ırkların karışımına dayanan pek çok ulus (Fransızlar; Amerikalılar; Yeni Yunanlılar; hatta, kuzeyde dolikosefal sarışın, güneyde brakisefal kumral olan Almanlar gibi) vardır. Buna karşılık, aynı ırktan, ama birbirine göre çok ayrı kültürlere sahip uluslar da görülür (her ikisi brakisefal Dinarik ırktan olan Arnavutlarla Boşnaklar gibi). Dolayısiyle, ulusların oluşumunda soy (ırk) birliği asla ve asla zorunlu bir öğe olmadığı gibi, yeterli bir öğe de değildir.

Diğer yandan, çağdaş pek çok yapıtta, hatta bilimsel yapıtta, ırk sözcüğü, gerçek içeriğine ters düşer yolda, sorumsuzca ve yanlış olarak kullanılmakta; İndo-Germen (Hind-Avrupa, Aryen, Arya'lı) ırkından, Lâtin ırkından, Slav ırkından söz edilmektedir. Oysa, İndo-Germen (Hind-Avrupa) dilleri topluluğu, Lâtin dilleri topluluğu, Slav dilleri topluluğu varsa da, bu dil toplulukları, ırk birliğini asla göstermemektedirler ve bir İndo-Germen ırkı, bir Lâtin ırkı, bir Slav ırkı, yoktur [1].

Arkeoloji ve genellikle tarih bakımından çıkarılabilecek sonuçlar dolayısiyle en önemli ırk ayırımı (deri rengine vb. ayırım ölçütlerine göre değil), üstten bakılmış kafatasının uzunluğu ile genişliği arasındaki oran ölçütüne göre yapılır. Kafatası uzunluğu ile genişliğin birbirine oranı, yüzde olarak belirtildiğinde, bu orana endis (Fransızcada yazılışı: indice; "gösterge" demektir) denir. Örneğin, bir kafatasında genişliğin uzunluğa oranı % 83 ise, bu kafatası için endis, 83 olur.

Kafatası endis'ine göre ırk ayırımı şöyle yapılmaktadır [2]:

Kafatasında endis	**Irk**
75,9'dan küçük	Aşırı dolikosefal
76-77	Dolikosefal
78-79	Ilımlı dolikosefal
80-81	Mezosefal
82-83	Ilımlı brakisefal
84-85	Brakisefal
86 ve daha büyük	Aşırı brakisefal

1] *Henri V. Vallois*, İnsan Irkları, çeviren Seniha Tunakan, DTCF yayını, Ankara 1975, s. 2; *Eugène Pittard*, Les Races et l'Histoire, Editions Albin Michel, Paris 1953, s. 55.

2] *Pittard*, a.g.e., s. 48.

II. Türkiye Türklerinde ortalama kafatası endis'i ve bunun anlamı

1. Atatürk döneminde yapılan bilimsel araştırma ve verdiği sonuç

Atatürk döneminde, 1937 yılında, bütün Türkiye çapında (39 000'den fazla erkek ve 20 000'den fazla kadın üzerinde) yapılan antropolojik araştırma [3], Türkiye halkında ortalama kafatası endis'inin erkeklerde 83,33; kadınlarda 83,78 olduğunu ortaya koymuştur.

Diğer yandan, bu araştırma, her ülkede olduğu gibi Türkiyemizde de halkın antropolojik karakterinin bir bölgeden diğerine değiştiğini ayrıca kanıtlamıştır. Brakisefal Alpli Adam ırkından Hitit'lerin bölgesi olan Orta Anadoluda, 1937'de bile, halkın % 93,16'sı brakisefal iken; brakisefallerin oranı Batı Anadoluda (anımsayalım: burası, İÖ 2. binyılda, Dolikosefal Akdeniz Irkı özelliği ağır basan Luvi'lerin yurdu kapsamında idi) % 76,69'a inmekte, (Dolikosefal karakteri ağır basan İran halklarına komşu) Doğu Anadoluda ise % 62,61'e düşmektedir.

Eugène Pittard da, kendi yaptığı ölçümlemelerin sonucuna göre, Türkiye Türklerinin ortalama 1,675 - 1,699 m. boy ile, uzun boylulardan olduğunu, ancak halk arasında, ortalamaya göre bir hayli daha uzun yahut daha kısa boylu olanların oranının hayli yüksek bulunduğunu ve sırf şu durumun dahi, Türkiye Türklerinin ırksal açıdan bir karışıma dayandığının kanıtı olduğunu yazıyor [4].

2. Eski Anadolu halklarının ırksal özellikleri

Anadolu halkının çağlar boyunca ırksal kimliğindeki değişimi izleyebilmek ve şimdiki durumu değerlendirebilmek için, önce, ilkçağ Anadolu halklarının ırksal özelliklerini görelim.

Bu konuda, çok ayrıntılı incelemeler, yayınlar yapılmıştır [5]. Sözü edilen incelemelerin verdiği sonuç, şudur:

Anadoluda İÖ 5. binyıldan 2. binyıl sonuna kadar yaşayan halklar, batıda ve güneybatıda (Luvi bölgesinde), orta boylu, uzun burunlu dolikosefal Akdeniz Adamı ırkından; orta ve doğu Anadoluda ise karışıktı. Oradakiler ya söylenen soydan, ya da, brakisefal idiler. Hitit'ler çoğunlukla brakisefal idi. Çünkü Alişar ve Alacahöyük

---

3] Bu araştırma hakkında *Afet Uzmay* (sonra, İnan)'ın "Türkiye halkının antropolojik karakterleri üzerinde büyük anket ve umumî neticeleri" başlıklı yazısında (Belleten, c.4, 1940, s. 39-51) ayrıntılı bilgi vardır.

4] *Pittard*, s. 394 ve orada dn. 2.

5] Kaynakça listesi, Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi Kitabımızın 1. basımında c.I s. 47 dn. 126'da; genişletilmiş 2. bsl.'da c.I/B s. 3 dn. 11'dedir.

kazılarında, Hitit çağı kalıntılar tabakalarındaki iskeletlerin çoğunluğunun brakisefal olduğu görülmüştür. Karaoğlan Höyüğünden çıkarılan Hitit iskeletleri de, Hitit'lerin brakisefal Alpli Adam ırkından olduğunu doğrulamıştır.

Enver Bostancı'nın, batı Anadoluda, (Salihli'nin 8 km. batısında) Sardeis kazılarında bulunan Roma çağı ve Bizans çağı iskeletleri üzerinde yaptığı araştırma da, eski Luvi bölgesinde olan bu yerde, Luvi'ler ve Hitit'ler çağından binyıllar sonra bile, kafatası genişlemesine rağmen brakisefalliğin henüz yerleşmediğini; ancak, bir geçiş aşaması olarak, mezosefalliğin oluştuğunu kanıtlamıştır. İncelenen 9 erkek kafatasında ortalama endis 77,40 idi, yâni dolikosefalliğe yakın mezosefallik gösteriyordu. 9 kadın kafatasında ortalama endis ise, 75,55 ile, dolikosefalliğe daha da yakındı [6]. Doğu Anadoluda ise İÖ 1. binyılda da dolikosefalliğin süregittiği, Urartu halkının dolikosefal olduğu anlaşılmıştı [7].

Brakisefalliğin Türkiye genelinde dolikosefalliğe hatta mezosefalliğe üstünlük sağlaması, Anadolu halkında yaygın ırksal özelliğin brakisefallik olması, Anadoluda zaten daha önce de var olan ve Anadolu ırkı, Armenoid ırk denen ırkın büsbütün yayılması, üstelik ileri ölçüde brakisefal Turan ırkının da Anadoluya yayılması üzerine, ortaçağın son yüzyıllarında gerçekleşmiştir.

3. 1937 araştırmasında kafatası endis'i konusunda ortaya çıkan sonucun anlamı

İlkçağın erken dönemlerinden beri Anadoluya ve yakın çevresine yayılan brakisefal Anadolu ırkında (buna Armenoid ırk da deniyor), kafatası endis'i ortalama 84-85'tir. Ermeniler de bu ırktandır; Pittard, kendi yaptığı ölçümlemelere göre Ermenilerde ortalama kafatası endis'ini 84-85 olarak saptamıştır [8]. Görülüyor ki, günümüz Türkiye Türklerinin ortalama kafatası endis'i (erkeklerde 83,33; kadınlarda 83,78) buna yakın, ama bundan belirgin biçimde düşüktür.

Hitit'lerin de girdiği brakisefal Alpli Adam ırkında, ortalama endis, Anadolu ırkı endis'inden bile yüksektir ve 85-87 dolaylarındadır. Ancak, Hitit kültüründeki halkın Anadoluda, Hitit devletinin en güçlü döneminde bile, *küçük bir azınlık* durumunda bulunduğunu unutmayalım. Anadoluda (dolikosefalliğin baskın olduğu Luvi bölgeleri dışında) ilkçağ erken döneminde yaygın olan, brakisefalliği aşırıya uzanan bu ırk değil, aşırılığa uzanmayan, daha düşük (84-85) endis'li Anadolu ırkı (Armenoid ırk) idi.

6] *Enver Bostancı*, Sardis kazılarında çıkan kafatasların incelenmesi ve eski Anadolu halkları ile olan münasebetleri, DTCF yayını, Ankara 1969, s. 62 Tablo 10 ve s. 25 Tablo 1

7] *Refakat Çiner*, Altıntepe Urartu iskeletlerine ait kalıntıların tetkiki, Belleten c.29, 1965, s. 225-235.

8] *Pittard*, s. 454.

Diğer yandan, ortalama boy, Alpli Adam ırkında 1.63 - 1.64 m.'dir; Anadolu ırkında bundan biraz fazla uzunca ama yine ancak orta ile uzunca arasında, 1.65 - 1.67 m.'dir. Oysa, Pittard'ın bulgularına göre Türkiye Türkleri boy ortalamasının 1.675 - 1.699 m. ile, uzun boy gösterdiğini belirtmiştik.

4. Turan ırkı

Eski Orta Asya Türklerinin, Oğuzların ve diğerlerinin ırkına Turan ırkı denir. Bu ırkın yayılma alanı, Anadolu ırkının kuzeydoğusunda, Hazar Denizi ile Altay Dağları arasındadır. Turan ırkı, Anadolu ırkı ile, sarı derili brakisefal Moğol ırkı arasında ortalama özellikler gösteren bir ırktır. Bazı uzmanlar Turan ırkını Moğol ırkıyla bağlantılı görür. Turan ırkına giren insanların dış görünüşündeki, Moğollara az ya da çok benzerlik, Türkiye Türklerinin çok büyük çoğunluğunda hiç görülmediği gibi; Türkiye Türklerinin ortalama boy uzunluğu da, onları (daha kısa olan) Orta Asya'daki Türk ya da Tatar denen halklardan ayırır [9]. Kaldı ki, Avrupalı gözüyle, Türkiye Türkleri güzel insanlardır [10]; oysa, aynı yargının Orta Asyadaki Türk ya da Tatar denen insanlar için ifade edildiğini görmüyoruz [11].

Türkiye Türklerinin çoğunluğunun brakisefal olması ve *ortalama* endis'in, 1937 araştırmasında 83'ün üzerinde, 83-84 arasında çıkması, yanlış bir izlenime yol açmamalıdır; sözü edilen, *ortalama* endis'tir. Irksal özellikler, halkın bir karışım ürünü olduğunu kanıtlayan çeşitlilikler göstermektedir. Bu özellikler üzerine bir araştırması bulunan Nermin Aygen [12], "Anadolu Türklerinin antropolojik bir kompleks teşkil ettikleri gerçek bir olaydır" diyor ve bunun Yörükler için bile doğru olduğunu vurguluyor; onun vardığı sonuca göre, Yörükler dahi "âdet, gelenek ve kültür yönünden saf bir Türk zümresi oldukları halde fizik yapı bakımından heterojen bir topluluk"turlar.

5. İznik'de bulunan Bizans çağı iskeletleri üzerindeki araştırma

Bedri Yalman'ın İznik tiyatrosunda yürüttüğü kazılarda, 1983 yılında, 18 iskelet bulunmuştur. Bunlar, başları batıda, ayakları doğuda olarak yâni islâm töresine aykırı biçimde gömülmelerinden belli ki, islâmlık öncesi dönemin iskeletleridir. Kazı

9] *Pittard*, s. 470 ve orada dn. 1.

10] *Pittard*, s. 392 sonu.

11] Tam tersine yargı açıklanıyor. Örneğin bkz. *Pittard*, s. 460'da Chantre'dan aktarılan bölüm: "Dış görünüş açısından, Kalmuk, Moğol tipini *bütün çirkinliğiyle* temsil eder" vb.

12] *Nermin Aygen*, Türklerin kan grupları ve kan gruplarının antropolojik karakterlerle ilgisi üzerine bir araştırma, DTCF Dergisi c.II No. 1, s. 17-27.

yöneticisinin yayınladığı yazıda, iskeletleri inceleyen Doç. Dr. Metin Özbek'in raporuna yollama yapılarak belirtildiğine göre, iskeletler ırk yönünden iki gruba ayrılıyorlardı: Dolikosefal kuzey insanı tipi ile, brakisefal Dinarik tip. İki tipten birinin diğeri karşısında büyükçe sayısal üstünlük gösterdiğinden söz edilmiyor. Keza, 1984 yılındaki kazıda aynı yerde bulunan 37 iskelet için de durum tamamen aynıdır. 1985 buluntusu 34 iskelet, yine aynı ırklardan olmakla birlikte, bunlar arasında brakisefaller çoğunluktadır. Kazı yöneticisi, haklı olarak, şöyle diyor: "Bizanslıların ırksal açıdan ne kadar karışık olduları anlaşılıyor".

III. Türkiyedeki brakisefalliğin, Balkan Yarımadasındaki brakisefallik ile karşılaştırılması

1. Boşnak brakisefalliği

Çağdaş Bosna'lılar, o arada bizim Boşnak dediğimiz islâmlaşmış Bosna'lılar, ileri brakisefaldir ve bunlar ortalama 85,7 endis ile, brakisefal Dinarik ırkın tipik temsilcileridir [13]. Boşnakların, islâm dinine geçmiş olmakla birlikte, kendi ırksal kimliklerini ve ulusal kültürlerini koruduklarını görmüştük. Keza, Türkiye Türkleri toplumu içine o kaynaktan karışmanın, küçümsenemiyecek bir oranda olsa da, örneğin Rum, Tatar, Çerkes etnik kaynağından gelen karışıma göre pek önemsiz kaldığını gördük.

2. Arnavut brakisefalliği

Türkiye toplumuna karışması daha önemli oranda gerçekleşmiş diğer bir Balkan halkı, Arnavutlar, çoğunlukla brakisefaldir. Bunlarda brakisefalliğin % 80, mezosefalliğin % 11, dolikosefalliğin ancak % 9 dolaylarında olduğu saptanmıştır [14].

3. Sırpların karışıklığı

Sırplarda tam bir ırk karışımı görülüyor: Brakisefallik % 30, mezosefallik % 31, dolikosefallik % 39'dur [15]. Bu nedenle, bunlarda ortalama endis, 80,66'dır.

13] *Pittard*, s. 355.

14] *Pittard*, s. 361.

15] *Pittard*, s. 352.

4. Çağdaş Yunanlılardaki karışıklık

Dolikosefal Akdeniz Adamı ırkından ilkçağ Hellenlerinin yurdunda yaşayan ve onların torunları olmak iddiasında bulunan, ama gerçekte dünyanın soy yönünden en karışık kökenli ulusları arasında ve Türkiye Türklerinin yanı sıra en ön safta yer alan çağdaş Yunanlılar, dikkat edilsin, % 49 brakisefallik, % 17 mezosefallik ve % 34 dolikosefallik gösteriyorlar [16].

5. Bulgarlardaki durum

Bulgarlara gelince; bu çağdaş halk büyük çoğunluğuyla dolikosefaldir ya da mezosefaldir; brakisefallerin oranı yalnız 1/4 kadardır [17].

6. Balkan halklarındaki ırksal özelliklerin Türkiye Türkleri üzerindeki etkisi

Bu etkiyi, Pittard şöyle belirtiyor: Rumeline geçen Türkler, orada bulunan çeşitli halklarla karıştılar ve ayrıca, yerel halkın bir bölümü de (ırksal karışım olmadan) Türkleşti. Ancak, Türkleşen halk, eski ırk karakterini korudu. Gerçekten, şimdi Bulgaristanda kalan eski Şarkî Rumeli bölgesinde yoğun olarak yaşayan Bulgaristan Türklerinin ortalama kafatası endis'i 75,5'tir ve bu endis, yörenin diğer (Türkleşmemiş) halkının kafatası endis'ine uymaktadır [18]. Oysa, Anadoludaki Türklerde ortalama endis, daha önce değindiğimiz üzere, ılımlı brakisefallik gösterir.

IV. İranlılarla karşılaştırma

Türkiye Türklerinin atalarından olan 1071 Türkmenlerinin, gerek Anadoluya geliş sırasında gerek daha önce önemli ölçüde karıştığı, İranlılara ve bugünkü Kuzeydoğu İran-Afganistan yöresi halkına gelince:

İran'ın batı bölümleri halkı ılımlı dolikosefaldir ve bunlarda ortalama endis 77,9'dur [19]. Oysa, Afganlılarda dolikosefallik, 76 endis ile, çok daha belirgindir [20].

16] *Pittard*, s. 365.

17] *Pittard*, s. 358.

18] *Pittard*, s. 395-396.

19] *Pittard*, s. 445.

20] *Pittard*, s. 447.

İşte, halkımızın Orta Anadoludaki bölümünde brakisefallik oranı % 93,16 iken bu oranın doğuda % 62,61'e düşmesi, açıktır ki, o yöredeki, Türk yahut Kürt kültüründeki insanlarımızın, İran kökenli dolikosefal halklarla karışmış olmasının sonucudur. Bu tür karışım yâni İranlı dolikosefallerle karışım, özellikle halkımızın Kürt etnik kimliğindeki bölümünde gerçekleşmiştir; sonuç olarak da, halkımızın o bölümünün ırksal özelliği karışıktır ve Pittard'ın aktardığına göre [21], bazı araştırmacılar Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerden kiminde çalışma yapıp ortalama 78,48 endis ile dolikosefallik bulmuşken, başka yörelerde çalışan diğerleri 86,49 endis ile aşırı brakisefallik saptamışlardır.

V. Genel sonuç

Pek kısaca söyleyecek olursak; antropolojik araştırma ve bulgular, Turan ırkından olan Orta Asyalı eski Türklerin Anadoluya ve Rumeline doluşup oralarda hemen hemen kimseyle karışmadan kendi kendine ürediği iddiasını; keza, Kürt etnik kimliğindeki insanlarımızın geçmişteki şu veya bu "Ata halk"ın torunları olduğu iddiasını, apaçık yalanlamaktadır.

VI. Diğer etnik toplumların soy kökenindeki karışıklıkla bir karşılaştırma: Dışa kapalı bilinen Yahudi toplumu örneği

Dünyanın her ülkesine dağılmış, ama kendi içine sımsıkı kapalı, kendi ırksal niteliklerini ve kendi kültürünü binyıllardır koruyan, başka toplumlardan kız alıp vermeyen bir halk olarak tanıdığımız Yahudileri ele alalım. Yahudilerin kendileri de genellikle kendilerini böyle bilirler ve hatta, aktaracağımız bilgilerin dayanağı olan Pittard'ın yapıtında [22] belirtildiği üzere, nice ülkedeki Yahudi toplumu, kendilerinin en saf kanlı Yahudiler olduğu, Asur'lularca Kudüs Tapınağı yakıldıktan ve Yahudiler öz yurtlarından göç edip her yere dağıldıktan sonra şimdi yaşadıkları yere gelmiş ataların soyundan indikleri, soylarında karışıklık bulunmadığı inancındadır. Oysa, ölçümlemeler göstermiştir ki, 2-3 binyıl önceki Yahudiler, komşuları ve hısımları ilkçağ Arapları gibi dolikosefal oldukları halde, günümüz *Yahudi diaspora'sı [23], kafatası özellikleri açısından bir ülkeden diğerine büyük farklılıklar göstermekte; her bir ülkenin Yahudi toplumu, binyıllardır yurt edindiği o ülkenin yerli halkının kafatası karakterini aynen yansıtmaktadır!* Gerçekten:

21] *Pittard*, s. 451.

22] *Pittard*, "Les Juifs" bölümü (s. 413-431). Diğer halklarla ilgili sayıları da, yapıtın o halklara ilişkin bölümlerinden aldık.

23] Dünya yüzünde oraya buraya öbek öbek dağılmış durumda yaşayan toplumlara Diaspora denir. Sözcük eski Hellen dilinden gelir, "Dağınık tohum" anlamındadır.

1. Brakisefal Turan ırkının bölgesi Güneybatı Orta Asya'da; yâni Buhara, Semerkand, Merv, Herat'ta yaşayan Yahudilerde yapılan ölçümlemelerde, ilkçağ Filistin Yahudileri gibi dolikosefal olan bir tek Yahudi çıkmamış ve % 28 mezosefal, % 39 brakisefal, % 33 aşırı brakisefal saptanmıştır.

2. Bunun gibi (belki de bir haylisi, Yahudiliği kabul etmiş Hazar Türklerinin soyundan geldikleri için) Güney Rusya Yahudilerinden % 81'inin kafatası brakisefaldir ve bu toplumda ortalama endis 82,5'tir.

3. İran Yahudilerine gelince; brakisefal Anadolu ırkının (Armenoid ırkın) bölgesi Kuzey İrandaki Yahudiler brakisefal; buna karşılık, dolikosefal Güney İranlılarının bölgesindeki Yahudiler dolikosefal çıkmıştır. Tüm İran Yahudileri bakımından ortalama endis, böylece, 79,8'dir.

4. Halkı brakisefal olan Kafkas ülkelerindeki Yahudilerin ortalama kafatası endis'i 85-86 arasında, hayli ileri bir brakisefalliği belirtiyor.

5. Halkı ileri dolikosefal olan Yemen'deki Yahudiler arasında ise, hemen hemen hiç brakisefal yoktur ve bunların kafatası endis'i ortalaması, erkeklerde 75,3 kadınlarda 76,7 ile dolikosefallik yahut aşırı dolikosefallik gösterir. Keza, bunların içinde bir tek sarışın yoktu; oysa Almanya Yahudilerinin % 32'si sarışın yahut açık kumraldır.

6. Suriyede, Anadolu ırkının yayıldığı kuzey bölümde, Halep kentinde, Yahudiler brakisefaldir (ortalama endis: 84); dolikosefal Arapların çoğunlukta bulunduğu güneyde, Şam'da, Yahudilerin ortalama kafatası endis'i 80'dir (dolikosefale yakın mezosefal).

7. Dolikosefal Akdeniz halklarından Berber'lerin yurdu Kuzey Afrikada Yahudilerin ezici çoğunluğu dolikosefal yahut mezosefaldir ve brakisefallerin oranı yalnız % 8,8'dir.

8. Türkiye Yahudilerinin durumu bir özellik gösterir. Bunların çok büyük çoğunluğu, ancak 5 yüzyıl önce İspanyada Yahudilere karşı girişilen zulümler dolayısiyle oradan gelerek Osmanlı İmparatorluğuna sığınmış İspanyol Yahudilerinin soyundandır ve kafatası nitelikleri de bu kökenlerine uygundur, Türkiye halkının kafatası niteliğine değil. Gerçekten, çağdaş İspanyol halkının kafatası endis'i, halkın 3/5'ine varan çoğunlukta, 75 ile 79,9 arasında değişir, en çok görülen endis 77 dolaylarındadır; Türkiye Yahudilerinde de ortalama endis 76 çıkmıştır.

Sonuç olarak, bilim kanıtlıyor ki, nasıl insanların (gerçekte ekonomik vb. nedeni olanlar dışında) din savaşları yapıp *sırf inanç farklılığı nedeniyle* birbirlerini binlerle, yüzbinlerle öldürmeleri tarihin en büyük ve en acıklı aptallığı olmuşsa; ulus gerçeği ırk birliğine dayanıyormuş varsayımından yola çıkıp buna daha da câhilce bir halka ekleyerek, *birtakım ulusları aşağı ırktan, soysuz saymak* ve o nedenle milyonlarca insanı toplama kamplarında öldürmek, öylesine büyük ve acıklı aptallıkların ikincisidir. Bunlarla kıyaslanabilecek bir başka örnek henüz görülmedi.

İKİNCİ ALT BÖLÜM
OLUŞAN KÜLTÜR SENTEZİ

§ 14. Kültür sentezini yaratan süreçte, Türkmen kültürü öğesi

> Antropolojide "saf ırk", lisaniyatta "saf dil" kabul edilmediği gibi, etnografyada da "saf kültür" kabul edilmez: Bütün daireler birbirinden az çok müteessir olmuşlardır. Bununla beraber, yukarıda da gördüğümüz gibi, muayyen bir sahada bir iki kültür dairesinin birbirine girmesinden mütevellid ve büsbütün karışık birtakım kültür çevreleri de vardır ki, asıl "muhtelit" daireler işte bunlardır. Bunun en bâriz örneklerinden biri de, *Türkiye kültürü*'dür. ...Zaten bu kültürün kıymet ve kuvveti de işte bu hususiyetindedir: Milliyetin en sağlam temeli, müstakil ve hususî bir kültür esasıdır [1].

I. İncelemenin sınırlı kapsamı

Anadoluya özellikle 1071 Malazgirt Savaşını izleyen yıllardaki birinci büyük göç dalgası ile ve 1200'lü yılların ikinci çeyreğinde, Moğol yayılışı önünden kaçarak dolan yığınların oluşturduğu ikinci büyük göç dalgası ile gelmiş Türkmen göçmenlerin kültürü üzerine, hatta yalnız bu kültürün oluşturucu öğeleri ve oluşum tarihçesi üzerine, bir monografide aranacak genişlik ve derinlikte yapılmış inceleme sunmak, bizim kitabımızın konu ve amacını çok aşar. O nedenle biz, değindiğimiz konuda sadece bugünkü bilgilerin *özünü* aktarmakla, aydınlatıcı örnekler üzerinde durmakla yetineceğiz.

II. Türkmenlerin islâmlık öncesi kültürü [2]

Oğuz Türkleri, ya da Türkmenler, 9. yüzyılda islâmlığa geçmişlerdi. 11. yüzyılda, ulusal kültürlerinin daha eski özelliklerini geniş ölçüde koruyorlardı. İslâmlık hakkında, bu dinin tek Tanrı tanıdığından ve Muhammed'i onun elçisi saydığından başka, hemen

---

1] *İsmail Hami Dânişmend*, Türklük Meseleleri, s. 105-106.

2] Seçme kaynakça: *Bahaeddin Ögel*, Türk Kültür Tarihine Giriş, 5 cilt, Kültür Bakanlığı yayını, İstanbul 1978; *Abdülkadir İnan*, Tarihte ve Bugün Şamanizm, TTK yayını, Ankara 1972; *Osman Turan*, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, 3. bsl., İstanbul 1979 (bu kitap, adından umulmayacak çeşitli konuları da işlemektedir); *Ramazan Şeşen*, Klâsik islâm kaynaklarına göre eski Türklerin dini ve şaman kelimesinin menşei (İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 1979/1980, s. 57-90); *İbrahim Kafesoğlu*, Eski Türk dini (aynı dergi, 1972, No. 3, s. 1-34).

hemen hiçbir şey bilmiyorlardı. Bu göçebe halk, dinsel inançlarında ve bunun uygulanmasında, eski şaman'lara saygısını devralmış, "Tanrının sevgili kulu", mucizeler gösterici, Tanrıya hatırı ve nazı geçen Baba'ların, Dede'lerin sözünden çıkmıyordu. Baba'lar, Dede'ler ise, ya Kur'andaki islâm'ın kendilerine hiç yer vermediğinin farkında oldukları için, ya da bunun daha önce farkına varmış İran kökenli Kalenderî'lik vb. bazı yarım - islâm tarikatların etkisiyle, Kur'anın istediği şudur diye akıllarına eseni söylemelerine olanak verecek Batınî inancını halka aşılıyorlardı [3]. Gerek bu din önderleri, gerek sıradan halk, namaz ve oruçla ilgilenmiyor, bu farz'lardan başlayarak, dinin buyruklarını yerine getirmiyordu.

Türkmenlerin eski inancı, bazı temel ilkeler yönünden, islâm'a yakındı ve Türklerin (Arap kılıcıyla hızlandırılarak da olsa) islâma geçmeleri, bu yüzden kolay oldu: Şaman inancı, çeşitli doğa güçlerini simgeleyen birçok Tanrı tanımakla birlikte, bunlar içinde Gök Tanrı'yı [4] diğerlerinin tümünden üstün ve güçlü sayardı, yâni tek Tanrıcılığa yakındı [5]; ayrıca, şaman dini, ölüm sonrasında yeni bir yaşamın ve uçmak (cennet) ile tamu'nun (cehennem'in) varlığını kabul ederdi; Tanrının gönderdiği meleklerin kişiyi göz altında tutup onun yaptığı iyiliklerle kötülüklerin listesini çıkardığına inanırdı ve göğün, islâmlıkça da kabul edildiği üzere, börek yufkaları misâli, üst üste katlardan oluştuğu görüşündeydi.

Ancak, İsmail Hâmi Dânişmend'in [6] ve Yılmaz Boyunağa'nın [7], bu söylenenleri belirtmek isterken, dikkatsizlikle, Gök Tanrı'nın Türklerce tanınan tek Tanrı olduğu yolunda deyişler kullandıklarını vurgulamamız gerekir. Oysa, Türklerin inancında Gök Tanrı en büyük, en güçlü Tanrı idi ama, tek Tanrı değildi. Gerçekten, Emevîler hizmetindeki Türk komutan Afşin Heyzar'ın yargılanması sırasında, onun islâma gerçekte geçmediğini kanıtlamaya çalışanlar, Türkelinden ona gönderilen bir mektupta *Tanrılar*'dan söz edilmesine dayanmak istemişlerdi [8].

3] Batınî'lik konusunda bkz. s. 164 dn. 15.

4] Orkhun anıtlarındaki "Üstte gök tanrı çökmese, altta kara yer delinmese" anlamındaki ünlü bölümün gösterdiği üzere, Gök Tanrı, mavi gök'ten başkası değildir.

5] Araplarda da Allah, islâmlık öncesinde, Tanrılar içinde en güçlü olanın adıydı; Kur'anda dahi bu inancın izleri vardır ve diğer Tanrıların Cehennemde yanacağı söylenir. Bkz. Enbiya sûresi, âyet 98-99: "İşte siz de, *Allah'ı bırakıp taptıklarınız da cehennem'e odun olacaksınız*. Varacağınız yer de orasıdır. *Eğer onlar gerçek tanrılar olsalardı cehennem'e varmıyacaklardı. Oysa ki hepsi birden hep orada kalacaklardır*" Ayrıca bkz. Fussilet sûresi, âyet 48; burada, Tanrıya inanmıyanların kıyamet gününde başına gelecekler anlatılırken şöyle deniyor: "Önce, *taptıkları kendilerini bırakıp savuşacaklar*". Ahkaf sûresi, âyet 6 da aynı konuyla ilgilidir: "İnsanlar bir araya derlendikleri gün, *bu taptıkları, onlara düşman olacaklar, onların tapkılarını hiç tanımıyacaklardır*"

6] *İsmail Hâmi Dânişmend*, Türk ırkı niçin müslüman olmuştur? Okat yayınları, İstanbul 1959, s. 52-63.

7] *Yılmaz Boyunağa*, Türk-İslâm Sentezi, Yağmur Yayınevi, 2. bsl., İstanbul 1975, s. 219-220.

8] *Hakkı Dursun Yıldız*, (s. 280 dn. 38 sonunda andığımız) İslâmiyet ve Türkler adlı yapıtında bu konuda bilgi vermektedir.

Diğer yandan, eski Türklerin dinsel inancı hakkında yukarıda söylediklerimiz, islâmlık öncesi dönemde Türklerin tümünün bir tek inancı benimsediği zannına yol açmamalıdır. O dönemin Türkleri arasında böyle bir inanç birliği yoktu [9]. Bunların, en güçlüsü Gök Tanrı olan doğa güçlerine tapmakla birlikte, geniş ölçüde akılcı oldukları anlaşılıyor. Ramazan Şeşen'in aktardığına göre [10], Arap yazarı İbni Fadlan, eski Türklerin dinsel inancından söz ederken, "Bunlar yolunu şaşırmış eşekler gibidirler. Bir dine inanmazlar. İşlerinde, akıllarına başvururlar. Hiçbir şeye ibadet etmezler" demektedir. İbni Fadlan'ın, kendi inancına ters düşüyor diye, eski Türklerin dinini din, ibadetini ibadet saymamasının akılsızlığı bir yana; hangi yolda davranacağına karar verirken kendisine belletilmiş bir inanç doğrultusunda değil, akıl doğrultusunda seçim yapan insanları yolunu şaşırmış eşeğe benzetmesi, aslında kimin *yolunu şaşırmış eşeğe* benzediği hakkında, aklı olana, pek güzel fikir veriyor.

Kesin olan, "islama geçiş" sonrasında da Türkmen yığınlarının kendilerine özgü islâmlığının, Kur'andaki islâma pek çok yönden uymadığıdır. Selçuklu çağı yazarlarından Niğdeli Kadı Ahmet, El Veledu'ş-Şefik adlı yapıtında, Niğde ve Ulukışla yöresine göçmüş Türkmen boyları hakkında bilgi veriyor. Ona göre, buradaki Gökbörü Oğulları, Turgut Oğulları, İlmin Oğulları vb. Türkmen boylarından hiçbirinin islâmlıkla ilgisi yoktu. Bunlar mülhid [11] topluluklar olup, gerçekte, eski İran Zerdüşt dininin, Baştanrı olarak Mazda'yı tanıyan çoktanrılı İran inancının izleyicileri idiler [12].

Atalarımızdan 1071 Türkmenleri'ni anlatırken, bunların kent kültürüne yabancı, eğitimsiz göçebe çoban kimliğine de değinmek zorundayız. Gerçekte, Orta Asya Türkleri, daha Göktürk egemenliği çağında, Göktürk elçilerinin İstanbulda Iustinianus önüne çıktığı çağda bile, o çağın en uygar ve en ileri kentinin halkı İstanbulluların gözüne çarpacak ölçüde yüksek bir uygarlık düzeyini yansıtan görgü, giyim ve davranışlar göstermişlerdi. Dolayısiyle, o çağda, Orta Asya'da, Türkelinde önemli bir uygarlık birikimi vardı. Ancak, 11. yüzyılda ve daha sonra, 13. yüzyıl ikinci çeyreğinde, yığınsal göç dalgaları içinde Anadoluya akanlar, çok büyük çoğunluğuyla, uygar kentliler değil, sürü beslemekle ve talanla geçinen göçebe aşiretlerdi; zaten bunlar Anadoluda da kentlere yerleşmemiş, bozkırlara yayılmışlardı. Doğaldır ki, bunların eğitim ve uygarlık düzeyi son derecede düşüktü.

Hatta, hangi ustaların yaptığını bilmediğimiz görkemli yapılara rağmen, genellikle Selçuklular hakkında Zeki Velidî Togan'ın yargısı şudur:

9] *Ramazan Şeşen,* yukarıda dn. 2'de andığımız inceleme yazısında bunu vurguluyor.

10] *Ramazan Şeşen,* a.g.e., s. 68.

11] İslâmın Kur'an ile belirlenmiş içeriğinden bazı konularda sapan, o konularda kendine göre değişik içerikte inanç ve uygulaması bulunan kimse.

12] *A. Yaşar Ocak,* Babaîler İsyanı, s. 72.

> Selçukluların medeniyete hizmetlerini, millî Türk kültürü sahasında değil, umumî islâmlık ve insanlık sahasında aramak icab eder. Anadoluda Selçuklular devrinde ilmin terakkisi nâmına kaydedilecek çok şey yoktur [13].

Togan, yapıtının aynı yerinde, Celâleddin Rumî'nin, Fih Mafîh adlı yapıtında Anadoludaki cehaletten yakınılmakta olduğunu da anımsatıyor. Anadolu Selçukluları toplumunun bir bölümü olan ilk Osmanlı toplumunda uygarlık düzeyi ise, ortalamanın çok daha altında idi:

> Muhakkak olan şudur ki, Kayı Beyleri o sıralardaki Uç Beyleri arasında medeniyetçe geri kalan savaş erleri olmuşlardır [14]. Gerek Ertuğrul ve gerek Osman Beyin medenî seviyeleri, meselâ Kastamonu ve Germiyan Beylerininkiyle kıyas kabul etmez derecede aşağı olduğundan [15].

Anadoluya akan göçebe (Yörük) Türkmenlerin, yüzyıllar sonra, Osmanlı uygarlığının en görkemli çağında bile, disiplinsiz, kamu görevlerinden ve askerlikten kaçan, çapulculuk ve eşkiyalıklarının önü alınamıyan kalabalıklar kimliğinde olduğunun en ilginç kanıtlarını, Osmanlı Divan-ı Hümayûn'unun mühimme defterlerine yazılarak günümüze ulaşmış hüküm'ler, yâni Divan-ı Hümayûn kararları metinlerinde buluyoruz.

Ahmet Refik, bir yapıtında [16], bunlardan 244'ünün metnini vermiştir ki, bu 244 hükümden en az 52 tanesi, Yürük/Yörük Türkmenlerin yukarıda söylenen türden halleriyle ilgilidir [17]. En ilginç birkaç tanesine, Ahmet Refik'in koyduğu özetleyici başlıkları aktaralım:

No. 13, Vize Yürüklerinin hizmetten imtina eylediklerine dair.
No. 23, Yürüklerin Ejderhan seferine gitmediklerine dair.
No. 29, Kütahya'ya tâbi Ak Keçili Yürüklerinden rahat durmayanların Kıbrıs'a sürgün edilmelerine dair.

13] *Zeki Velidî Togan*, UTTG, s. 221.

14] *Z. V. Togan*, UTTG, s. 323.

15] *Z. V. Togan*, UTTG, s. 336 sonu.

16] *Ahmet Refik (Altınay)*, Anadoluda Türk Aşiretleri, Türkiyat Enstitüsü Yayını, Devlet Matbaası İstanbul 1930.

17] No. 10, 13, 23, 28, 29, 34, 37, 41, 45, 46, 50, 52, 58, 60, 69, 75, 77, 90, 92, 93, 103, 111, 115, 116, 117, 134, 139, 142, 144, 151, 152, 157, 158, 164, 172, 179, 185, 187, 188, 189, 193, 194, 196, 201, 206, 215, 220, 224, 226, 230, 237, 239.

No. 34, Kocacık Yürüklerinin mirî hizmette taallül ettiklerine dair.

No, 37, Akça Koyunluların tecziyesine dair.

No. 45, Kara Öz Yürüklerinin te'dibine dair.

No. 50, Köseli Cemaatinin itaat ve inkıyad üzre olmasına dair.

No. 52, Kırşehir'deki Yürüklerin intizamsızlıklarına dair.

No. 58, Kara Hamzalar Cemaatinin şekavetine (eşkiyalığına-Umar) dair.

No. 69, Yürük Eşkincilerin sefere gitmediklerine dair.

No. 92, Yürüklerin, fesad çıkaran Suhte (Softa; İmam Hatip Okulu öğrencisi) taifesiyle beraber isyan ettiklerine dair.

No. 103, Cihanbeyli ve Bozcalı Cemaatlerinin te'dibine dair.

No. 115, Raka'daki aşiretlerin, seferden dönen askerlere tecavüz ettiklerine dair.

No. 117, Yürüklerden Kördüs'de (Gördes'de ?) Yağcı Bedir Cemaatinin şekavetine (eşkiyalığına-Umar) dair.

No. 134, Kara Eşmeli ve Boz Koyunlu aşiretlerinin Maraş'a tecavüz ettiklerine dair.

No. 142, İsyan eden aşiretlerin te'dibi için Kadılara yazılan hüküm.

No. 151, Türkmenlerin Anadoluda Voyvodaları soyduklarına dair.

No. 152, Seferden kaçıp Gelibolu'dan geçmek isteyen Kürt ve Türk taifesinin tecziyelerine dair.

No. 157, Anadolunun garp tarafına yerleştirilen aşiretlerden şikâyet edilmesi üzerine ahval ve vaziyetlerinin tanzimine dair.

No. 158, Cuma Pazarı'nda tahrirlerine mübaşeret edilen Yürüklerin isyan ettiklerine dair.

No. 164, Afşarlar'ın Kars ve Zülkadriyye'ye tecavüz ettiklerine dair.

No. 172, Bozok Sancağında şekavet eden Cerid, Afşar vesair cemaatlerin te'dibine Mamalı aşiretinin memur olduğuna dair.

No. 179, Mamalı, Cerid ve Pehlivanlı taifelerinin Sivas taraflarındaki yaylâklara tecavüz ettiklerine ve yağmacılıklarının men'ine dair.

No. 185, Zülkadriyye Türkmenlerinin şekavetle meşgul olduklarına ve kendilerinin te'dip edilmelerine dair.

No. 187, Tacirli Cemaati ile Kozan Oğlu'nun ve arkadaşlarının te'dip edilmelerine dair.

No. 193, Yürüklerin Kıbrıs Adasına sürgün edildiklerine dair.

No. 194, Yürüklerle mukatele (dövüşerek öldürme-Umar) için çıkan fetva !

No. 196, Kıbrıs'a sürgün edilen Yürüklerin, sefine reislerini öldürerek gemilerden firar ettiklerine dair.

No. 201, İskân edildikleri yerlerden çıkıp Anadoluda şekavet eden aşiretlerin te'diplerine dair.

No. 215, Afşar cemaatinin şekavetine dair.

No. 224, Çepni cemaatinin Trabzon taraflarında şekavet ettiklerine dair.

No. 230, Burak cemaatinin Sivas ili ahalisine tecavüz ettiklerine dair.

Sonuç olarak; Anadoluya akan, böylesine düşük eğitim ve uygarlık düzeyindeki Türkmen yığınlarının, burada buldukları olağanüstü gelişmiş kültürü, içine atıldığı tuzlu suya kendi öz suyunu geçirirken bir yandan da o tuzlu suyu en içteki hücrelerine

değin emen, kendi varlığıyla birleştiren turşuluk biber gibi emmesi kaçınılmazdı. Türkmen, elbette Anadoluya birşeyler verecekti ama, Anadoludan da pek çok şey alacaktı. Öyle oldu.

III. 1071 Türkmenlerinin dilinden başlayarak, Türkiye Türkçesinde İran (Fars) dilinin derin etkisi

1071 Türkmenlerinin İran kültüründen etkilenmişliğini daha önce birkaç kez vurgulamıştık. Şimdi, bu etkinin dilimizde görünüşü üzerinde duracağız.

Bugünün Türkiye Türkçesi, ileri, gelişmiş bir dildir. Her gelişmiş dilde olduğu gibi, halkın çoğunluğunun anlamadığı binlerce, onbinlerce yüksek kültür sözcüğünü, teknik terimi içerir. Bunların büyük çoğunluğu, son birkaç yüzyıl içinde Türkiye Türkleri toplumunun bilimde ilerlemesine koşut olarak, Arapçadan, Fransızcadan, İngilizceden alınmış bulunmaktadır. Halktan herkesin anladığı temel ve genel Türkiye Türkçesinde dahi, Türkiye Türkleri ulusunun ve onun kültürünün karşılıklı etkilemeler, etkilenmelerle Anadoluda oluşması sürecinin uzandığı yüzyıllar içinde, çeşitli dillerden girmiş binlerce sözcük vardır; böylelerine ilişkin tabloları ileride vereceğiz. Ama önce, Türkiye Türkçesinin genel ve temel sözcük dağarcığında, daha 1071 Türkmenlerinin dilinden başlayarak, İran kökenli olanların ağırlığını belirtmemiz; en aydın insanlarımızın bile dilin öz malı sandığı nice sözcüğün İran kökenli (Farsçadan alınma) olduğuna değinmemiz gerekiyor. Bu konuda, sözü uzatmadan, içindeki tüm sözcüklerin, TDK Türkçe Sözlüğünde Farsça kökenli olduğu belirtilmiş sözcüklerden seçildiği bir ilginç örnekler tablosu vermekle yetiniyoruz (bkz. s. 317'de Tablo 6).

Türkçedeki İran etkisinin yalnız Farsça etkisinden ibaret kaldığı sanılmamalıdır. Daha önce de değindiğimiz üzere, eskiden Türkeline komşu olan Hwarezm, Sogdiana gibi ülkelerin İranlı kültürdeki, ama Farsça değil kendilerine özgü (ve ilkçağ Luvi diliyle aralarında eni konu yakınlık bulunduğu, yöredeki en eski tarihsel adların incelenmesiyle anlaşılabilen) halkları, zamanla Türkleşmiş ve Türk etnik toplumuna katılmış; böylece Türkeli, o ülkeleri de kapsar olmuştu. Ancak, evrensel diyalektik ilişkiler içinde, bu etnik unsurlar Türkleşirken, elbette Türk etnik toplumuna da kendi dillerinden ve kültürlerinden birşeyler verdiler.

Türkiye Türklerinin ulusal kültüründe, özellikle 1071 Türkmenlerinin taşıdığı İran izleri, elbette ki, yalnız dile giren sözcüklerden ibaret kalamazdı. Ulusal kültürün diğer öğelerinde de bu izlerin şu yahut bu ölçüde bulunması, doğaldır. Konunun incelenmesi, bizim şimdiki kitabımızın amacı dışına çıkar. Tipik bir örnekle yetinelim. Huart/Delaporte'den [18] öğreniyoruz ki, Türkiye Türklerinde Ramazan sonu bayramında eşe dosta şeker götürülmesi ve bu yüzden bayrama Şeker Bayramı denmesi, İran kökenli bir geleneğe dayanır; İranda Sasanîler döneminde, yılbaşı (Nevrûz) günü eşe dosta şeker götürülürdü.

18] *Clement Huart/Louis Delaporte*, L'Iran Antique, Editions Albin Michel, Paris 1952, s. 429-430.

TABLO 6
TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN FARSÇADAN ALINMA SÖZCÜKLERİNE ÖRNEKLER

Ambar	Çarşaf	Gerdan	Kâr	Leş	Siper
Armut	Çarşı	Gerdek	Kâse	Lor	Sirke
Astar	Çember	Gergef	Karga	Lüle	Şâhin
Ateş	Çengel	Gül	Kelepçe	Maşa	Şalvar
Ayna	Çerçeve	Gülle	Kelle	Maya	Şehir
Azar	Çeşme	Günah	Keman	Meğer	Şeker
Badem	Çeyrek	Hafta	Kemer	Menekşe	Şıra
Bahane	Çınar	Ham	Kenar	Mercimek	Şirin
Bahar	Çifte	Han	Kepaze	Merdiven	Şişe
Bahçe	Çile	Harman	Kepçe	Meyve	Taht
Bahçıvan	Çimen	Hasta	Kereste	Mine	Tane
Bahşiş	Çirkef	Havan	Kervan	Mum	Tarçın
Bâri	Çoban	Hayli	Kese	Namaz	Tarhana
Bedava	Çorap	Hem	Keşki	Namlu	Tava
Beraber	Çorba	Hemen	Kil	Nar	Taze
Berbat	Çuval	Henüz	Kiler	Naz	Tef
Beter	Dadı	Her	Kilim	Nem	Ten
Bostan	Derman	Hergele	Kin	Nişan	Teneşir
Bülbül	Dert	Herkes	Kireç	Nohut	Tenha
Cadı	Derviş	Hiç	Köfte	Oruç	Terazi
Cam	Destan	Hoca	Köhne	Pabuç	Testere
Can	Deste	Hor	Köse	Paça	Testi
Canbaz	Destek	Horoz	Köşe	Para	Tez
Canavar	Dev	Hoş	Köşk	Pazar	Tıraş
Cendere	Diğer	Hoşnut	Köy	Pencere	Tohum
Cıva	Dost	Hurda	Kumbara	Pençe	Turşu
Ciğer	Duvar	Hurma	Kumru	Peynir	Ustura
Cimri	Dürüst	Huy	Kurnaz	Pirinç	Yaban
Cüce	Düşman	Hüner	Kükürt	Pişman	Ya/Yahut
Cümbüş	Efsane	İbrişim	Külâh	Piyaz	Yasemin
Çabuk	Ezber	İşkembe	Künk	Post	Zehir
Çamaşır	Ferman	İşkence	Küspe	Put	Zerdali
Çapraz	Feryat	Kâğıt	Lâcivert	Reçel	Zıpkın
Çardak	Fıstık	Kahraman	Lâf	Renk	Zırh
Çâre	Fişek	Kâhya	Lâle	Saray	Zil
Çark	Gâvur	Kâkül	Leblebi	Saz	Zincir
Çarmıh	Gerçi	Kalender	Leğen	Sebze	Zindan

§ 15. Kültür sentezini yaratan süreçte, Anadolulu öğeler

I. Rumlaşmış Anadolu insanlarının kültüründen etkilenme

Anadolu insanı, önce Hellen dilini sonra Türk dilini; önce hristiyan, sonra islâm inancını öğrendi. Hristiyanlık, büyük Ana Tanrıça'ya, Kybele'ye tapma dönemiyle, erkek özellikleri pek vurgulanmış Allah'a tapma dönemi arasında bir geçiş dönemi oldu.

Herbert Joseph Muller [1]

Bu kültürün kökenlerini ve temel özelliklerini özetlemiştik [2]. Ortaçağ Rum kültürü, ya da Bizans kültürü, Türkiye Türklerinin kendilerine özgü kültürünün oluşumunu özellikle şu yönlerden geniş ölçüde etkilemiştir:

1. Devlet kurumları ve toplumsal-ekonomik yapının diğer temel kurumları açısından etkilenme

Gerek Rum (Anadolu) Selçukluları devleti, gerek Osmanlı devleti, Hun'larınkinin ya da Hazar'larınkinin tersine, göçebe aşiretler konfederasyonu temeline değil; kent uygarlığına dayanan ve kendi çağının en ileri uygarlığını gerçekleştirebilmiş olan devletlerdi. Oysa, gerek Malazgirt Savaşı sonrasının, gerek Moğol saldırısı öncesinin yığınsal göç dalgalarıyla Anadoluya dolan göçebe Türkmenler, asla, böylesine yüksek kültür ve uygarlıkta değillerdi. İran kuzeydoğusundaki Türkelinden Anadolu ve Irak dolaylarına akan Türkmen kitlelerinin, açlık dolayısiyle talancılık eden yığınlar olduğu, kendilerinin Büyük Hakan'ı Tuğrul Bey'in Halifeye gönderdiği mektuplarda yazılıdır [3]. Konuya değinen yabancı yazarlar, gerek Rum (Anadolu) Selçuklularındaki gerek Osmanlılardaki yüksek kültür ve uygarlığın, bu arada, toplumsal-ekonomik yapıdaki temel kurumların pek çoğunun, Türklerin Anadoluda bulduğu kültür ve uygarlık birikiminden mayalandığını oybirliğiyle belirtirler.

Türk milliyetçileri içinde ilk kez Fuad Köprülü, sistemli bir araştırmayla, Osmanlılar adına, bu görüşe karşı çıkmak istemiştir. Ama onun varabildiği sonuç da, özetle, ancak şu olmuştur: Osmanlılar, kendi yüksek uygarlıklarının temel kurumlarını Rumlardan doğrudan doğruya değil, dolaylı olarak, yâni bunları daha önce benimsemiş islâm devletleri, özellikle Anadolu Selçukluları aracılığıyla almışlardır.

1] *H. J. Muller*, Asia Minor/Wiege Europas, Blüchert Verlag, Hamburg 1963, s. 75 sonu.

2] Bkz. yukarıda s. 9.

3] *Osman Turan*, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 114 sonu - 115 başı.

Gerçekten, Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri adlı yapıtında [4], önce, von Lingenthal ve Charles Diehl'e yollama yapıp onların görüşüne katılarak, açıkça, "Osmanlı İmparatorluğu içindeki hukukî şartların yalnızca Türkler tarafından yaratıldığını zannetmek ve bunda Bizans'ın tesirlerini dikkat nazarına almamak, muhakkak bir hata olurdu" deyip, yine de eleştireceği görüşü yâni Osmanlı kamu hukuku kurumlarının Rumlardan alınma olduğu görüşünü savunan yazarları listeliyor; sonra, timarlı sipahilik, vergi sistemi gibi Osmanlı kamu hukuku kurumlarının tarihçesini, bunların Osmanlılar öncesi islâm devletlerinde ve özellikle Selçuklulardaki uygulamasını uzun uzadıya açıklıyor; ama incelemesinin son bölümünde, dolayısiyle sonuç bölümünde, kamu hukuku kurumlarında Rum taklitçiliğine gidenlerin bu islâm devletleri, özellikle de Anadolu Selçuklu devleti olduğunu söylüyor, Rum devlet kurumlarının Türklerce alındığını kabulleniyor, yalnız bu benimsemenin Osmanlılar döneminde yapıldığına karşı çıkıp Anadolu Selçukluları döneminde yapıldığını savunuyor:

> Osmanlı devrinde Bizanslılardan alındığı iddia olunan birçok âdetlerin, müesseselerin, daha ziyade Selçuklu devrinde iktibas edilmiş olduğu pek tabiîdir [5]. Türklerin doğrudan doğruya Bizans nüfuzu altında kaldıkları en mühim devir, şüphesiz, Anadolu fütuhatını tâkip eden ilk asırlardır. ...Yeni yerleştikleri muhitin Bizans tesiriyle meşbu şartlarına uymak mecburiyetinde oldukları gibi, islâmî medeniyetle de tamamiyle ünsiyet etmiş değillerdi; ve oldukça kesif hristiyan kütleleriyle birlikte yaşıyorlardı. İşte bu şartlar altında Anadolu Türklerinin bilhassa 11 12. yüzyıllarda kuvvetli Bizans tesiri altında kalmaları pek tabiîdir. ...İşte bu bakımdan, Osmanlılar devrinde Bizans'tan Türklere geçtiği iddia olunan şeylerin mühim bir kısmını 11-12. yüzyıllarda aramak daha doğru olur [6].

Bizim şimdiki incelememizin konusu bakımından, konunun sadece bu yönünün tartışılıyor olması yani Türkiye Türklerinin devlet düzenindeki temel kurumların Rumlardan Osmanlılar döneminde mi, Selçuklular döneminde mi alındığının tartışılıyor olması, hiçbir önem ve anlam taşımaz. Önemli olan, bu kurumların yalnız Türkler öncesinde değil, islâmlığın çıkışı öncesinde bile Anadoluda uygulanmakta olmasıdır. Örneğin, timarlı sipahi düzeninin, daha Sasanîlerle savaşım döneminde, Anadoluda uygulandığını görmüştük [7].

4] Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981.

5] *F. Köprülü*, a.g.e., s. 220-221.

6] *F. Köprülü*, a.g.e., s. 225-226.

7] Bkz. yukarıda s. 50.

2. Kent, kasaba, dağ, ırmak adları

Türkiye coğrafyasına ilişkin, bu gibi, şimdi de kullandığımız adların binlercesi, Türkiye Türkçesine, bir bölümü hatta belki çoğu Rumluk aşamasında bulunan Anadolu insanlarının dillerinden geçmiştir. Ancak, bu gibi adların çoğu, gerçekte, ne Rumcanın, ne eski Hellen dilinin, ne de ortaçağda Anadoluda konuşulan diğer dillerin kendi malıydı; tersine, daha eski Anadolu kültürlerinin öz malıydı; ne var ki bunların içinde bir haylisi, kendi kökenlerinin dayandığı kültürün yaşadığı çağın sonrasında Türkiyede egemen olmuş kültürlere ait dilleri konuşan yurtdaşlarımızca çarpıtılmışlardı.

Bu konudaki derin ve geniş inceleme, İnkılâp Kitabevi yayını, Türkiyedeki Tarihsel Adlar kitabımızda yapılmıştır. O nedenle, şimdi, yalnızca, okuyucuya toplu görüş sağlayabilmek ve genel bir yargıya varılmasını kolaylaştırmak için, 76 il merkezi kentimizin adı üzerinde duracağız ve bunları kökenlerine göre gruplandıracağız. Tablolardaki her bir adın kökeni, öz biçimi, öz biçimindeki anlamı konusunda, biraz önce andığımız incelememizde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

TABLO 7

İÖ 2. BİNYIL YA DA İÖ 1. BİNYIL DİLLERİNDEN GELME İL MERKEZİ ADLARI

Adana	Ardahan	Çankırı	Konya	Mardin	Sinop
Adıyaman	Bartın	Giresun	Kütahya	Muğla	Sivas [8]
Ağrı	Bilecik	Isparta	Malatya	Niğde	Trabzon [9]
Amasya	Burdur	İzmir	Manisa	Rize	(Ş.) Urfa
Ankara	Bursa	Kastamonu	(K.) Maraş	Samsun	Uşak [10]

8] TT Adlar kitabında, Sivas'ın Romalılardan beri kullanılan adı Sebasteia'nın, bir Anadolulu adın bozulmuş biçimi olabileceğini göremeden, Sivas adı *bunun* Türk ağzında çarpıtılmış biçimidir diye düşünmüştüm. Şimdi, adın aslının, oradaki Geç Luvi yazıtıyla ünlü Sivasa/Suvasa köyünün adıyla aynı kökenden (Luvi dilinden Swa-Assa, "Güzel/Kutlu-Yerleşim") gelmiş bulunması, ya da, yine Luvi dilinden, Swa-Asta (Güzel/Kutlu-Akarsu; Kızılırmak, Sivas'tan geçer!) öğeleriyle türetilmiş bulunması gerektiğini görebiliyorum. Konu, TT Adlar kitabının genişletilmiş 2. basımında işlenecektir.

9] Giresun, Rize, Trabzon adları, yaygın olarak sanıldığının tersine, Hellen dilinden gelmez; Hellenleşme döneminde çarpıtılmış daha eski adlardır. Bu gibi çarpıtmaların örneği için bkz. aşağıda dn.10.

10] Uşak adı, Opsikion Thema'sına adını veren, Rum ağzına Opsikion biçiminde uydurulmuş Latince Obsequium'un, Obseq (Rum ağzında Ovsek) bölümünden geliyor.

Görüldüğü üzere, biri Lâtince, 29'u ise İÖ 2. binyıl ya da 1. binyıl Anadolu dillerinden olmak üzere, bu gruptaki adların toplamı 30'dur. 76 il merkezi kentimizden 8'inin adı, Hellen dilinden (eski Hellen dilinden ya da Rumcadan); 19'unun adı, Ortaçağdaki Doğu Anadolu halklarının dillerinden ya da Arapçadan; 19'u da (76'da yalnız 19'u) Türkçeden geliyor:

TABLO 8

HELLEN DİLİNDEN GELME AD TAŞIYAN İL MERKEZİ KENTLERİMİZ

Antakya	Balıkesir	Edirne	İstanbul	İzmit	Kayseri
Antalya	Bolu				

TABLO 9

ORTAÇAĞDAKİ DOĞU ANADOLU HALKLARININ DİLLERİNDEN YA DA ARAPÇADAN GELME AD TAŞIYAN İL MERKEZLERİMİZ

(G.) Antep	Bitlis	Erzincan	Kars	Siirt	Van
Artvin	Çorum	Erzurum	Muş	Şırnak	Yozgat
Batman	Diyarbakır	Hakkâri	Ordu [11]	Tokat [12]	Zonguldak
Bayburt					

TABLO 10

İL MERKEZİ KENTLERİMİZDEN, ŞİMDİKİ ADLARI TÜRKLERCE KONMUŞ OLANLAR

(Sözcüğün kökeni Türkçe olmayabilir)

Adapazarı	Aydın	Elâzığ	Iğdır	Kırklareli	Nevşehir
Afyon Kara-hisarı	Bingöl	Eskişehir	Karaman	Kırşehir	Tekirdağ
	Çanakkale	Gümüşhane	Kırıkkale	Mersin	Tunceli
Aksaray	Denizli				

11] Köken, Türkçedeki Ordu sözcüğü değildir.

12] Köken, Türkçedeki Tokat sözcüğü değildir.

Yakın zamana kadar, il ve ilçe merkezi adlarını değiştirmeye gücü yetemeyen dar kafalı bir tutum, tarihten gelme köy, kasaba, dağ adlarına musallat olmuş; tarihsel kalıntılar gibi tarihsel adların da tüm insanlığın malı olduğunu umursamıyarak, bunları kazımağa çabalamakta idi. Örneğin, Luvi dilinden gelme öz adı Mawana'yı (Ma'sal, Ana Tanrıça Ma Ülkesi); Hellenleşme döneminde çarpıtılarak büründüğü, İliada'da anılan Maionia biçiminin bu kez Türk ağzında çarpıtılarak büründüğü biçimiyle, Menye olarak, yaşatan kasabamızın bu 4000 yıllık geçmişe sahip adı, sorumsuz bir masa başı kıyımcılığı ve uydurmasıyla, Gökçeören'e çevrilmiştir.

Devletin, ad değiştirme uygulamalarının yasal çerçevesini, 10 Haziran 1949 günlü, 5442 sayılı, İl İdaresi Kanunu'nda madde 32 düzenliyor. Orada getirilen kurala göre, illerin, il merkezi kentlerin, ilçelerin, ilçe merkezi kasabaların adlarının değiştirilmesi, *yasa çıkarılmakla* yapılır. Buna karşılık, bucak adının, bucak merkezi yerleşimin adının, önemli yer ve arazi parçası adlarının (örneğin, Sakarya ırmağının adının, "Kurbağalı Su" gibi güzel bir Türkçe adla) değiştirilmesi için, İçişleri Bakanlığının, *Cumhurbaşkanınca da imzalanmış* kararnamesinin çıkarılması gerekir. Köy adlarının değiştirilmesi ise, "İçişleri Bakanlığının tasvibiyle yapılır" Sözü geçen Bakanlığın bünyesi içinde bu yetkinin kullanılması, yıllarca, büyük bir ciddiyetsizlikle, sorumsuzlukla yürütüldü. Sonra, uygulama daha beter oldu. Yasadaki m. 2'nin D bendine, 11.5.1959 günlü, 7267 sayılı yasa ile eklenen bir fıkra, şu yeni kuralı getirdi: "Ancak, *Türkçe olmayan* ve [13] iltibasa [14] mahal veren köy adları alâkadar Vilâyet Daimî Encümeni'nin mütalâası alındıktan sonra, *en kısa zamanda Dahiliye Vekâletince değiştirilir* [15]" Böylece, *Türkçe olmayan adların mutlaka değiştirilmesi görevi ve yetkisi,* İçişleri Bakanlığına verilmiş oldu. Uygulama, skandal boyutlarına ulaştı [16], hem de o boyutlara ulaştı ki, bunu bir "zapt ü rapt" altına almak gereksinmesini Evren cuntası yöneticileri bile duydu. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğünün 28.2.1983 günlü, 450.501/1265 sayılı yazısı ile vâliliklere gönderilen bir Yönetmelik, *tarihsel adların değiştirilemiyeceği* kuralını getirdi. Ancak, Türkçe kökenli olmayan her köy adının en kısa zamanda değiştirilmesi buyruğu, *yasada*, yerli yerinde durmaktadır. Yönetmelikle, bu bağnazlık kuralı ortadan kaldırılmış olamaz ve değildir. Yapılması gereken, yasa kuralının da kaldırılmasıdır [17].

13] Kasdedilen gerçekte "ve" değil, "veya" dır.

14] Birbiriyle karıştırılmaya.

15] Dikkat edilsin; "değiştirilebilir" değil, "değiştirilir"

16] Uygulamayı eleştiren bir yazım, bir resmî yayında, Yerel Yönetimler Dergisi, No. 1, Mayıs 1979, s. 39-47'de yer almıştır.

17] Bu uyarıyı içeren bir yazım da, Kültür Bakanlığı yayını "V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. Genel Konular. Seksiyon Bildirileri" adlı kitap içinde (Ankara 1997) s.227-234'de, "Türk halk kültüründe, daha eski kültürlerden kalma tarihsel yer adlarının benimsenmesi ve uyarlanmasında ilkeler" başlığıyla, yer almıştır.

3. Rumluk aşamasındaki Anadolu insanlarının dilinin (Yeni Hellen dilinin, Rumcanın) Türkiye Türkçesine etki ve katkısı

Çağımızın yüksek kültür dillerinden biri olan Türkiye Türkçesine, oluşum sürecinin özellikle son 150-200 yıllık aşamasında, yâni tarihimizin "Tanzimat" döneminin, batı uygarlığına yönelmenin başlangıcı döneminin kendini göstermesiyle, Fransızcadan alınarak giren binlerce *teknik terim ve yüksek kültür sözcüğü* içinde pek çoğu, hatta kesin çoğunluğu, Fransızlarca ya eski Hellen dilinden alınmış, ya da o dilde kullanılmadığı halde o dilin sözcükleriyle, takılarıyla türetilmiş ve Fransız söyleyişine uydurulmuş terimler, sözcüklerdir. Bunlar, bizim şimdiki incelememizi ilgilendirmiyor; çünkü biz, Türkiye halkının tarihinde, özellikle Türkiye Türkleri ulusunun oluşumu sürecinde *ortaçağ aşamasını* incelemekteyiz.

"Binlerce" deyişimizde abartma olmadığını kanıtlamak için ve yalnız o çerçevede, konu üzerinde kısaca duralım. Dilimize Fransızcadan geçmiş olan bu gibi yüksek kültür sözcüklerinin, bilimsel terimlerin, hangi ön-eklerden, takılardan vb.'nden tanınabileceğine örnekler verelim:

a. Hellen dilinin, -bilimi anlamındaki -logia sözcüğünün Fransızcadaki biçimi -logie, bize -loji olarak geçmiştir. Dolayısiyle, Biyoloji, Farmakoloji, Zooloji gibi, yüzlerce bilim dalının adı, şimdi üzerinde durduğumuz türdedir.

b. Hellen dilinin, -kuralları, -yasaları anlamındaki -nomia (Nomos=Yasa'dan gelir) sözcüğünün Fransızcadaki biçimi -nomie, Türkiye Türkçesine -nomi olarak geçmiştir. Dolayısiyle, Astronomi, Ekonomi, Gastronomi gibi birçok bilim dalının ya da (andıklarımız arasında bulunan Gastronomi gibi) bilim değilse bile "uzmanlık dalı"nın adı, aynı türdedir.

c. Hellen dilinin, "önderlik" anlamına gelen Arkhia sözcüğünün (takı gibi de kullanılabilir) Fransızcadaki biçimi -archie, bize -arşi olarak geçmiştir. Dolayısiyle, Monarşi, Hiyerarşi gibi terimler, aynı türdendir.

d. Hellen dilini -ölçen anlamına gelen sözcüğü -metron'un Fransızcadaki biçimi olan -mètre, bize -metre olarak geçmiştir. Dolayısiyle, Barometre, Termometre gibi gereç adları, aynı türdendir. Yalnız, bu gruptaki Altimetre (=Yükseklik ölçen gereç) adının ve hem bu grupta hem diğer gruplardaki bazı adların, bilim adamlarınca, bir bölümü Lâtinceden bir bölümü Hellen dilinden alınarak uydurulmuş bulunduğunu da belirtelim.

e. Hellen dilinin, "Bakış" anlamını da belirtebilen Skopos sözcüğünün, yeni uydurulan gereç adlarında -bakan, -inceleyen anlamında olarak kullanılmış biçimi, Fransızcadaki hâliyle -scope, bize -skop biçiminde geçmiştir. Dolayısiyle, Mikroskop, Teleskop gibi gereç adları, şimdi incelediğimiz türdedir.

f. Hellen dilinin, "Yazı, -yazısı" anlamındaki sözcüğü Graphè'nin (son harf Hellen yazımında eta/ita ile) yeni uydurulmuş terimlerde geçen Fransızca biçimi -graphie, keza Fransızcada -yazan anlamında kullanılan biçimi -graphe, bize -graf yahut -grafi olarak geçmiştir. Dolayısiyle, Fonograf, Fotoğraf, Topograf, Kardiyografi gibi sözcükler, şimdi incelediğimiz türdedir.

g. Hellen dilinin "Delilik" anlamına gelen Mania sözcüğünün, "-deliliği" anlamında olarak, yeni uydurulmuş terimlerin Fransızcasında geçen biçimi -manie, bize -mani olarak alınmıştır. Dolayısiyle, Megalomani, Kleptomani gibi terimler, şimdi incelediğimiz türdedir.

h. Hellen dilinin, "Hekim" anlamındaki sözcüğü İatros'dan türetilmiş, -hekimliği'ni anlatan İatria sözcüğü, yeni uydurulmuş terimlerin Fransızcasına -iatrie biçiminde; bu da bize -yatri biçiminde geçmiştir. Dolayısiyle, Pediyatri, Psikiyatri gibi terimler, aynı türdedir.

i. Hellen dilinin, "Ses" anlamındaki sözcüğü Phonè (son ses Hellen yazımında eta/ita ile), yeni uydurulmuş terimlerin Fransızcasına -phone olarak, o da bize -fon biçiminde geçmiştir. Dolayısiyle, Telefon, Mikrofon gibi terimler, aynı türdedir.

j. Hellen dilinin, "Egemenlik" anlamındaki sözcüğü Krateia, -'nin egemenliği anlamında olarak, yeni uydurulan bazı terimlere Fransızcada -cratie biçiminde geçmiş, bu da bizde -krasi olmuştur. Dolayısiyle Aristokrasi, Demokrasi, Plutokrasi gibi terimler bu türdendir (ancak, Bürokrasi' in Büro bölümü Hellen dilinden değildir; bkz. yukarıda d).

k. Tıp biliminin, herhangi bir insan organıyla ilgili hemen hemen bütün teknik terimleri, organın Hellen dilindeki adından türetilmiştir; böylece, Hellen dilinin "Yürek" anlamındaki sözcüğü Kardia, "Karaciğer" anlamındaki sözcüğü Hepar (Hepatit'de bu öğe vardır), "Barsak" anlamındaki sözcüğü Gastèr, "Akciğer" anlamındaki sözcüğü Pneumòn vb. Fransızların ağzına göre çarpıtılmış olarak, onların kullandığı yüzlerce tıp terimi içinde, bize geçmiştir (Kardiyoloji, Kardiyografi, Gastro-Enteroloji vb.)

l. Fransızların, Hellen dilinde "Çok" anlamına gelen ve öntakı gibi de kullanılabilen Poly sözcüğünü değerlendirerek yarattığı pek çok yeni terim, Polifoni, Poligami vb. biçimlerinde, dilimize geçmiştir.

m. Fransızların, Hellen dilinde "Tek" anlamına gelen Monos sözcüğünün ön takı gibi kullanılabilen biçimi mono'yu değerlendirerek yarattığı pek çok terim, Monopol, Monoteist vb. biçimlerinde, dilimize geçmiştir.

n. Yakın zamanda uydurulmuş olmayan, eski Hellenlerin de kullandığı yüzlerce yüksek kültür sözcüğü, keza Fransızca aracılığıyla dilimize girmiştir: Akademi, Estetik, Akustik, Akropol, Nekropol,

Anemi (Anaimia, Kansızlık), Analiz, Tez, Antitez, Antipati, Anomali, Armoni (Armonia=Uyum), Atom gibi.

o. Fransızca aracılığıyla dilimize son bir iki yüzyıl içinde geçen sözcükler içinde, yeni uydurulmuş olmayan, bilim terimi olmayan ve hatta (anlamı yönünden) yüksek kültür sözcüğü denemiyecek yüzlerce sözcük de vardır: Atlet, Atletizm, Akasya, Akrobat, Aroma gibi.

Bunlar bir yana, ortaçağda ve sonrasında, Türkiye Türkçesine, doğrudan doğruya Rumcadan, üstelik çoğu Türkiye Türkçesinin temel sözlüğüne girmek ve en bilgisiz köylülerimizce bile kullanılmak üzere, *binlerce* sözcük geçmiştir (hemen şimdi geçen "temel" sözcüğü de bunlardandır). Doğal olacağı üzere, bunların bir haylisi, Türkiye Türklerinin ağzında, az ya da çok değiştirilmiştir. Yalnız *Kykkotis* sözlüğünden seçtiğimiz bazı ilginç örnekleri içeren bir tabloyu ileride vereceğiz (Tablo 11, 12).

Kuşkusuz, evrensel diyalektik içinde, etkileme, yalnız Rumcadan Türkçeye doğru, tek yönlü olamazdı. Türkçenin Rumcaya etkisi de çok yoğun ve güçlüdür; bunu belirten bir tablo da, daha ileride, sunuluyor (Tablo 13).

Ancak, önemle belirtelim ki, andığımız sözlük hem cep sözlüğü boyutlarındadır, hem de yeni Hellen dilinde, Hellen dilinin kendi malı olan herhangi bir sözcük varken bunun yanı sıra, şu ya da bu yabancı dilden alınmış, aynı anlamdaki ikinci, üçüncü sözcükleri, pek yaygın biçimde kullanılıyor da olsalar, ayıklamak eğilimiyle hazırlanmıştır. Eğer tablodaki tüm örnekleri *Kykkotis*'den seçmeyip, diyelim, (Anadolu Rumlarının, özellikle de İzmirli Rumların kendilerine ait özellikli kültürlerinden baskın etkilenmeyle oluşmuş) Yunan Rebediko/Rembediko müziğinin içli *tragoudia*'larında dost elinden fırlatılmış bir gül gibi kulağımıza çarpan Türkçe sözcükleri, yalnız onları, göz önünde tutsaydık bile, bu ilginç örnekler listesini daha da ilginç edebilirdik [18].

Diyalektik ilişkinin, iki yönlü olmakla da kalmayıp, ayrıca, gidip gelici olabildiğine yani bir yandan karşı yana gidenin bu kez orada değiştirilmiş biçimiyle yeniden karşıya yahut başka yere zıplama yapabildiğine, vurgulayarak, işaret edelim. Rumca, Türkçeye verdiklerinin nicesini, İtalyancadan alıp onu kendine göre az çok değiştirmişti; Türkçe, Rumcaya verdiklerinin nicesini Arapçadan, Farsçadan almış, onu kendine göre az çok değiştirmişti. Bu hallerden de tablolarımızda örnekler verilecek. Ancak, birkaç sözcüğün durumunu özellikle ele almakta yarar var:

* Türkiye Türkçesi, kurutulmuş uskumru balığının adını koymak için, Rumcanın Ksiros (=Kuru) sözcüğünü aldı, kendine göre değiştirip Çiroz etti; bu meze türünün adı Rumcaya geçti, Tsiros oldu.

18] Aman, Asikis=Âşık, Fermani, Sevdas, Sedefi, Çifte Telli, Haberi=Haber, Sofras, Foukaras ("Zavallıcık, Gariban" anlamında), Meraklis (Meraklı; iyiye, güzele düşkün olan kişi), Titizis'den hiçbiri, *Kykkotis*'de görülmüyor.

* Hellen dilinin, "üzerine yazı yazılan, işlenmiş deri" anlamındaki sözcüğü, Diphthera, Araplarca alındı, Defter edildi, Türkçeye aynen Defter diye geçti, oradan Rumlarca alınıp Defteri biçiminde kullanıldı (ve kullanılıyor).

* Rumcanın, "Yolun altında kalan" anlamındaki sözcüğü Hypo-dromos (At yolu, at yarışı yeri anlamında Hippo-dromos ile karıştırılmasın) Türklerce alındı, Bodrum oldu; oradaki bu yeni anlamıyla Rumlara yeniden geçti, Bodrumi diye söylendi (ve söyleniyor).

* Rumcanın "Meyva" anlamındaki sözcüğü , Karpos, Türklerde belli bir meyvanın adı oldu, Karpuz edildi, oradan yine o meyvanın adı olarak Rumcaya Karpuzi biçiminde geçti.

* Rumcada "Çukur açma, kazı yapma" anlamında olan Lakkoma (o'su omega ile), Türkçeye, özellikle kale altına toprak altından kazılan yolun adı olarak, Lağum/Lâğım biçimiyle girdi, oradan da bu anlamda olarak Rumlarca alındı, Lagumi/Laumi edildi.

Rumcadan Türkçeye geçmiş sözcüklerin örneklerini gösteren tabloları vermeden önce, alma sürecinde, birçok örnekte, Türkçenin Rumca sözcüğün çoğul biçimini tekilmiş gibi kendine uyarladığına işaret edelim. Örneğin, Patata'nın çoğulu Patates, Gupa'nın (bir balık türü) çoğulu Gupes, Pizeli'nin çoğulu Pizelia (=Bezelya/Bezelye), Fasuli'nin çoğulu Fasulia, Türkçeye alınmış sözcüğün tekil biçimi olmuşlardır.

Şimdi, önce, Rumcanın, Türkiye Türkçesine, deniz ve balıkçılık konularına ilişkin olarak verdiği sözcüklerin örneklerini gösteren bir tabloyu inceliyelim.

TABLO 11
TÜRKÇENİN DENİZCİLİK VE BALIKÇILIKLA İLGİLİ SÖZCÜKLERİ İÇİNDE RUMCADAN GEÇME OLANLARA ÖRNEKLER

Türkçesi	**Rumcası**
Ahtapot	Οχταποδι (Sekiz-ayaklı)
Alarga (=Açıkta)	Αλαργα (İtalyanca alla larga'dan)
Barbunya [19]	Μπαρπουνι (İtalyanca Barbone, "Sakallı" dan)
Bora	Μπορα (İtalyanca Bora'dan)
Çipura	Τσιπουρα
Dümen	Τιμονι (İtalyanca Timone'den)
Hamsi	Χαμσι
İstakoz	Αστακος
İstiridye	Στρειδι
İzmarit	Σμαριδα

Kalamar	Καλαμαρι
Kalyon	Γαλιονι (İtalyanca Galeone'den)
Kamara	Καμαρα (İtalyanca Camera, "Oda" dan)
Kampana	Καμπανα (İtalyanca Campana'dan)
Kanca	Καντζα, Γαντζos (İtalyanca Gancio'dan)
Kaptan	Καπετανιος (İtalyanca Capitano'dan)
Karides	Γαριδα (çoğulu Γαριδες)
Karina	Καρινα (İtalyanca Carena'dan)
Kefal	Κεφαλος
Kerevit	Καραβιδα
Kofana [20]	Γουφαινα
Kolyos	Κολιος
Kopes/Kupes	Γουπα
Lakerda	Λακερδα
Levent	Λεβεντης (İtalyanca Levantino, "Doğulu" dan)
Levrek	Λαβρακι
Liman	Λιμανι, Λιμην
Lodos	Νοτος
Lostromo (tayfa başı)	Λοστρομος (İtalyanca Nostromo; Nostro-Uomo,"Adamımız")
Midya/Midye	Μυδι (çoğulu, Μυδια)
Muço, Miço	Μουτσος (İtalyanca Mozzo'dan)
Orfoz	Ορφος
Palamar	Παλαμαρι
Palamut	Παλαμιδα
Palanga	Παραγκο (İtalyanca Paranco'dan)
Poyraz	Βορεας
Pusula	Μπουσουλας (İtalyanca Bussola'dan)
Sardalya	Σαρδελλα (İtalyanca Sardella'dan)
Sünger	Σφουγγαρι
Uskumru	Σκουμπρι
Trata [21]	Τραττα (İtalyanca Tratta, "Çekme" den)
Vapur	Βαπορι (İtalyanca Vapore'den)
Vardiya	Βαρδια (İtalyanca Guardia'dan ?)
Volta [22]	Βολτα (İtalyanca Voltare, "Çevirmek" den)
Yalı	Γιαλος

19] Sakallı imiş görünüşünde bir balık olduğu anımsanmalı.
20] İri lüfer.
21] Gemiyle çekilen ağ.
22] a. Dolama; b. Dolanma.

Bugün Türkiye denen ülkede, Türkmen/Oğuz göçleri sonrasında, ülkedeki kültür değişimi sırasında, dil açısından Türkleşme, yeni oluşumda baskın etki göstermiş ise de; denizcilik, balıkçılık kültürü olmayan Türkmenlerin, bu konularla ilgili sözcükler bakımından, Türkiye Türkleri kültürü oluşumuna hemen hemen hiç katkıda bulunamıyacakları; olsa olsa, eski halkın kullandığı bazı adların, örneğin Skylopsaro (=Köpekbalığı) adının, yahut Ksifias (=Kılıçlı; Kılıçbalığı; "Kılıç" anlamında Ksifos'tan) adının, kendi dillerine göre bir çevirisini kullanacakları, yahut eski kültürün kullandığı birkaç adı benimsemeyip onların yerine kendi dillerinden ad uyduracakları, ama eski kültürden gelme adların büyük çoğunluğunu, kendi dillerinin (ses uyumu vb.) kurallarına göre değiştirerek o "çarpıtılmış" biçimleriyle kullanacakları, bu konuda, "tarihsel determinizm"in olağan, hatta zorunlu sonucudur.

Şimdi, bir diğer tabloda, Türkiye Türkçesinin, denizcilik-balıkçılık dışı konularda, Rumcadan almış bulunduğu (ama bir haylisi Rumcaya başka dillerden, özellikle yine İtalyancadan geçmiş) binlerce sözcük içinden, bazı ilginç örnekleri, gözden geçirelim.

TABLO 12
TÜRKÇENİN RUMCADAN ALDIĞI, DENİZCİLİK-BALIKÇILIK DIŞI KONULARA İLİŞKİN SÖZCÜKLERDEN BAZI ÖRNEKLER

Anadolu	Ανατολη (=Doğu)
Anahtar	Ανοικτηρι (=Açacak)
Anason	Ανισον
Aforoz	Αφορισμος
Ahlat	Αχλαδι
Angarya	Αγγαρεια
Avlu	Αυλη
Balkon	Μπαλκονι (İtalyanca Balcone'den)
Banka	Μπαγκα (İtalyanca Banca, "Tezgâh" dan)
Baston	Μπαστουνι (İtalyanca Bastone'den)
Bavul	Μπαυλο (İtalyanca Baule'den)
Berber	Μπαρπερης (İtalyanca Barbiere'den)
Bezelye	Μπιζελι
Biber	Πιπερι
Bodrum	Υποδρομος
Boğaça	Μπογατσα (Slav kökenli sözcük)
Cımbız	Τσιμπιδα
Çanta	Τσαντα
Çapa	Τσαπα (İtalyanca Zappa'dan)
Çinko	Τσιγκος (İtalyanca Zinco'dan)
Dantelâ	Δαντελλα
Defne	Δαφνη

Demet	Δεματι
Deri	Δερας
Domates	Ντοματα (Çoğulu: Ντοματες)
Efendi	Αυθεντης, Αφενδης
Elmas	Αδαμας
Enginar	Αγκιναρα
Evlek	Αυλακια
Falaka	Φαλαγξ, Φαλαγγας (=Sımsıkı bitişik)
Fanilâ	Φανελλα (İtalyanca Flanella'dan)
Fanus	Φανος
Fasulya	Φασουλι (Çoğulu: Φασουλια)
Fayton	Φαεθων
Fener	Φαναρι
Fesleğen	Βασιλικος
Fındık	Φουντουκι
Fırça	Βουρτσα
Fırın	Φουρνος (Lâtince Furnus'tan)
Fışkı	Φουσκη
Firkete	Φουρκετα (İtalyanca Forchetta'dan)
Fide, Fidan	Φυτον
Fistan	Φουστανι
Gargara	Γαργαρα (İtalyanca Gargarismo'dan)
Gübre	Κοπρος
Horon	χωρος (=Dans, oyun)
Hoyrat	Χωριατης (=Köylü)
Hristiyan	Χριστιανος
Ihlamur	Φλαμουρι
Iskara	Σκαρα
Ispanak	Σπανακι (İtalyanca Spinace'den)
İskelet	Σκελετος
İspinoz	Σπινος
İspirto	Σπιρτο (İtalyanca Spirito'dan)
İstavroz	Σταυρος
Kambur (sırttaki)	Καμπουρα
Kambur (kişi)	Καμπουρης
Kanape	Καναπες (İtalyanca Canape'den)
Kanarya	Καναρι (çoğulu Καναρια; İspanyolcadan)
Kandil	Κανδιλα (İtalyanca Candela'dan)
Kaparo	Καπαρον (İtalyanca Caparra'dan)
Karabina	Καραμπινα (İtalyanca Carabina'dan)
Karamelâ	Καραμελα (İtalyanca Caramella'dan)
Karanfil	Γαρυφαλλον

Karavana (asker yemeği)	Κουραμανα
Kerata	Κερατας (=Boynuzlu)
Kestane	Καστανον
Kiler	Κελλαρι
Kilise	Εκκλησια
Kilit	Κλειδαρια
Kimyon	Κυμινον
Kiraz	Κερασι
Kiremit	Κεραμιδι
Kof	Κουφος
Kokoreç	Κοκκορετσι
Kola	Κολλα (İtalyanca Colla'dan)
Komposto	Κομποστα (İtalyanca Composta'dan)
Kontrat	Κοντρατο (İtalyanca Contratto'dan)
Kopça	Κοψες
Kordelâ/Kurdelâ	Κορδελα (İtalyanca Cordella'dan)
Kordon	Κορδονι (İtalyanca Cordone'den)
Körfez	Κολπος
Krema	Κρεμα (İtalyanca Crema'dan)
Kukla	Κουκλα (=Oyuncak bebek)
Kulübe	Καλυβη
Kundura	Κουντουρα
Kupa	Κουπα (İtalyanca Coppa'dan)
Kurmak (Saat, saz vb.)	Κουρδιζω, Κορδιζω
Kutu	Κουτι
Küfe	Κοφα
Kümes	Κουμασι
Lâhana	Λαχανα
Lala [23]	Λαλας (=Dede)
Lâmba	Λαμπα
Lâpa	Λαπας
Lâstik	Ελαστικον
Lâvanta	Λαβαντα (İtalyanca Lavanda'dan)
Limon	Λεμονι
Loğusa	Λεχουσα
Lokanta	Λοκαντα (İtalyanca Locanda'dan)
Mağaza	Μαγαζι (İtalyanca Magazzino'dan)
Manastır	Μοναστεριο

23] Osmanlı Şehzadelerinin, kendilerine eğitmen atanmış yaşlı kişilere hitab sözcüğü.

Manav	Μαναβης
Mandal	Μανδαλον
Mandra	Μανδρα
Mantar	Μανιταρι
Marangoz	Μαραγκος (İtalyanca Marangone'den)
Marka	Μαρκα (İtalyanca Marca'dan)
Marul	Μαρουλι
Maskara	Μασκαρας (İtalyanca Mascherone'den)
Maydanoz	Μαϊδανος
Maymun	Μαϊμου (Arapçadan)
Mendil	Μανδηλι
Mermer	Μαρμαρον
Mersin	Μυρσινη, Μερσινι
Metelik	Μεταλλικος
Mıknatıs	Μαγνιτης
Moloz	Μολος [24]
Musiki	Μουσικη
Muşmula	Μουσμουλον, Μεσπιλον
Nergis	Ναρκισσος
Ninni	Νανι
Paçavra	Πατσαυρα
Palamut (Meşe -u)	Βαλανιδι
Palyaço	Παλιατσος (İtalyanca Pagliaccio'dan)
Panayır	Πανηγυρι
Pandispanya	Παντεσπανι (İtalyanca Pane di Spagna, "İspanya Ekmeği")
Papas, Papaz	Παπας
Partal	Παρδαλος
Pasta	Παστα (İtalyanca Pasta, "Hamur, Hamur işi")
Patates	Πατατα (çoğulu Πατατες; İtalyanca Patata'dan)
Peksimet	Παξιμαδι
Pençeletmek (Pabuç -)	Πετσωνω (Πετσα = Kösele'den; "Köseleletmek")
Peruka	Περουκα (İtalyanca Parrucca'dan)
Pestil	Παστελλι
Pide	Πηττα
Portakal	Πορτοκαλλι
Prasa	Πρασον (Çoğulu: Πρασα)
Prova	Προβα (İtalyanca Prova'dan)
Pudra	Πουδρα

24] Öz anlamı: İskele yapmak için kıyıya yığılan döküntü; Μολονω (=İskele yapmak) fiilinden.

Reçete	Ρετσετα (İtalyanca Ricetta'dan)
Reçine	Ρετσινα (İtalyanca Resina'dan)
Salamura	Σαλαμουρα (İtalyanca Salatura'dan)
Salata	Σαλατα (İtalyanca Insalata'dan)
Salya	Σαλιον (Çoğulu: Σαλια)
Salyangoz	Σαλιαγκος
Semer	Σαμαρι
Sınır	Συνορον
Sıra	Σειρα
Sırma	Συρμα (=Tel)
Sülük	Σκουλικι
Şamandıra	Σημαντηρ
Takunya	Τακουνι (Çoğulu: Τακουνια); öz anlamı: "Topuk"
Tavla (At ahırı)	Σταυλος
Tavus	Ταως
Temel	θεμελιον
Tırpan	Δρεπανι
Tomar	Τομαρι (=Dürülmüş deri)
Tuğla	Τουβλον (İtalyanca Tegola'dan)
Turp	Το Ραπανακι
Üsküf (Yeniçeri başlığı)	Σκουφι
Veranda	Βεραντα (İtalyanca Veranda, "Camlı" dan)
Vida	Βιδα (İtalyanca Vite'den)
Vişne	Βισινια, Βυσινια

Rumcadan Türkiye Türkçesine geçen bazı sözcüklerin kullanımı artık tarihte kalmıştır; yukarıdaki tabloda buna Lala, Üsküf örneklerini verdik. Osmanlı yazı dilinde kullanılmış Rumca kökenli bazı sözcükler konusunda özel bir araştırma vardır [25].

Biraz önce, diyalektik ilişki içinde, Türkçenin de Rumcayı geniş ölçüde etkilemiş bulunduğunu, Türkçeden pek çok sözcüğün Rumcaya geçtiğini belirtmiştik. Şimdi, bu konuda okuyucuya toplu bir fikir vermesi için hazırlanmış bazı ilginç örnekleri kapsayan bir tabloyu sunalım.

25] *Dimitris Theodoridis*, Aus dem griechischen Lehngut im Osmanischen (Turcica, Ruvue d'Etudes Turques, Strasbourg, VII/1975, s. 32-49).

TABLO 13
TÜRKÇEDEN RUMCAYA GEÇMİŞ SÖZCÜKLERE ÖRNEKLER [26]

Türkçesi	Rumcası	Türkçesi	Rumcası
Afyon (Farsça Efyun'dan)	Αφιονι	Cereme (Arapça Cerîme)	Τζερεμες
Ahır (Farsça Ahur'dan)	Αχουρι	Çarık	Τσαρουχι
Ambar (Farsça Enbar'dan)	Αμπαρι	Çengel (Farsça Çengal)	Τσεγγελι
Astar (Farsçadan)	Ασταρι	Çiftlik	Τσιφλικι
Baharat (Arapça)	Μπαχαρικον	Çuha (Farsça)	Τσοχα
Bahçe (Farsça Bağçe'den)	Μπαξες	Çuval (Farsça)	Τσουβαλι
Bahşiş (Farsçadan)	Μπαξισι	Dayı (Kabadayı)	Νταϊς
Bakkal (Arapça)	Μπακαλης	Dayılık (Kabadayılık)	Νταϊλικι
Baklava	Μπακλαβας	Def, Tef (Farsça Def)	Δεφι
Balta	Μπαλτας	Değnek	Δεκανικι
Barut (Ermeniceden) [27]	Μπαρουτι	Dert (Farsça Derd)	Ντερτι
Bayat	Μπαγιατικος	Divan (Farsça)	Ντιβανι
Bayram	Μπαϊραμι	Dolap	Ντουλαπι
Beğenmek	Μπεγεντιζω	Dolma	Ντολμας
Bekâr (Arapça)	Μπεκαρης	Duvar (Farsça Divar'dan)	Ντουβαρι
Bekri (Arapça)	Μπεκρης	Dünya (Arapça)	Ντουνιας
Belâ (Arapça)	Μπελας	Eğlenti	Γλεντι
Bereket (Arapça)	Μπερεκετι	Fıstık (Farsçadan)	Φιστικι
Boğaz	Μπογαζι	Fincan (Arapça)	Φλιντζανι
Bol	Μπολικος	Fişek (Farsça Fişeng'den)	Φισεκι
Bostan (Farsça Busitan'dan)	Μποστανι	Fitil (Arapça Fetil'den)	Φιτιλι
Boya	Μπογια	Gem	Γκεμι
Boyacı	Μπογιατζης	Güveç	Γιουβετσι
Budala (Arapça) [28]	Μπουνταλας	Hâl (Arapça)	Χαλι
But	Μπουτι	Halı	Χαλί
Börek	Μπουρεκι	Halka (Arapça)	Χαλκας
Cam (Farsça)	Τζαμι	Hamal (Arapça Hammal)	Χαμαλης
Câmi (Arapça)	Τζαμί	Haraç (Arapça Harac)	Χαρατσι
Cep (Arapça) [29]	Τσεπι	Haram (Arapça)	Χαραμι

26] Bütün örnekler, *I. Kykkotis*'in, English-Modern Greek and Modern Greek-English Dictionary adlı sözlüğünden (London, 1969) alınmıştır.

27] Ermenicede Var-od, "Yanar-lı"

28] Bedil'in çoğulu Budelâ'dan.

29] Arapça "Yaka" anlamındaki Ceyb'den bozma Türkçe sözcük.

Türkçesi	Rumcası	Türkçesi	Rumcası
Hava (Arapça Heva'dan)	Χαβας	Kazancı	Καζαντζης
Haz (Arapça)	Χαζι	Kazanmak	Καζαντιζω
Helva (Arapça)	Χαλβας	Kazaz (Arapça Kazzaz) [33]	Καζαζης
Hovarda	Χουβαρδας	Kebap (Arapça Kebab)	Κεμπαπι
İbrik (Arapça)	Ιμπρικι	Keçe (Ermenice Gac, Geçe)	Κετσες
İbrişim (Farsça Ebrişum'dan)	Μπρισιμι	Kehribar (Farsçadan) [34]	Κεχριμπαρι
İmbat (Farsça İn-bâd)	Εμβατης	Kesat (Arapça Kesad)	Κεσατι
Kadayıf (Arapça Kadaif)	Καταϊφι	Keyif (Arapça Keyf)	Κεφι
Kadife (Arapça)	Κατιφες	Kılıf (Arapça)	Κλιφι
Kahkaha (Arapça)	Κακανα	Kıyma	Κιμας
Kahveci	Καφετζης	Kilim (Farsça Gilim'den)	Κηλιμι
Kalabalık (Arapça) [30]	Καλαπαλικι	Koçan	Κοτσανι
Kaldırım	Καλδεριμι	Kolan	Κολανι
Kalfa (Arapça Halife'den)	Καλφας	Konak	Κονακι
Kalıp (Arapça Kalib)	Καλουπι	Kova	Κουβας
Kalp (Arapça Kalb) [31]	Καλπικος	Köfte (Farsça Kûfte, Ezilmiş)	Κεφτες
Kalpak	Καλπακι	Kubbe (Arapça)	Κουμπες
Kamçı	Καμιτσικι	Kumar (Arapça Kımar'dan)	Κουμαρι
Kapak	Καπακι	Kurban (Arapça)	Κουρμπανι
Kapama (Yemek türü)	Καπαμας	Künk	Κιουγκι
Kaplama	Καπλαμας	Leblebi	Λεμπλεμπις
Kasap (Arapça Kassab)	Χασαπης	Leke	Λεκες
Kavak	Καβακι	Leylek (Farsça Leglek)	Λελεκας
Kavga (Farsçadan) [32]	Καυγας	Macun (Arapça)	Μαντζουνι
Kavgacı	Καυγατζης	Mahalle (Arapça)	Μαχαλας
Kavurmak	Καβουρδιζω	Mahmur (Arapça)	Μαχμουρης
Kayık	Καϊκι	Mangal (Arapça)	Μαγκαλι
Kayısı	Καϊσι	Maraz (Arapça)	Μαραζι
Kaymak	Καϊμακι	Marifet (Arapça)	Μαραφετι
Kazan	Καζανι	Maşrapa (Arapça Meşrebe'den)	Μαστραπας

30] Arapça Galebe'den.

31] "Taklit edilmiş, sahte para" anlamındaki Kalb/Kalp, kalın l ile.

32] Aslı Gevga, "Gürültü yeri"

33] "Ham ipek işleyen"

34] Farsçada Keh-ruba, "Saman-çeken"

Türkçesi	Rumcası	Türkçesi	Rumcası
Mavna, Mavuna (Arapça)[35]	Μαουνα	Raf (Farsça Ref'ten)	Ραφι
Maya (Farsça Mâye'den)	Μαγια	Rahat (Arapça)	Ραχατι
Menekşe (Farsça) [36]	Μενεξες	Reçel (Farsça Riçal'den)	Ρετσελι
Mercan (Arapça)	Μερτσανι	Rezil (Arapça)	Ρεζιλης
Meze (Farsça)	Μεζες	Rezillik	Ρεζιλικι
Mezelik	Μεζελικι	Rüşvet (Arapça)	Ρουσφετι
Misafir (Arapça)	Μουσαφιρης	Sakat (Arapça)	Σακατης
Musakka (Arapça) [37]	Μουσακας	Sakatlamak	Σακατευω
Musluk (Arapça Maslak'tan)	Μουσλουκι	Sandık (Arapça Sanduk'tan)	Σεντουκι
Muşamma (Arapça)	Μουσαμας	Sarık	Σαρικι
Müflis (Arapça)	Μουφλουζης	Sarraf (Arapça)	Σαραφης
Müşteri (Arapça)	Μουστερης	Seyran (Arapça)	Σεργιανι
Naz (Farsça)	Ναζι	Sofa (Arapça Suffa'dan)	Σοφας
Neşter (Farsça Nişter'den)	Νυστερι	Sokak (Arapça)	Σοκακι
Nişasta (Farsça Nişâste'den)	Νισεστες	Şalvar (Farsça Şelvar'dan)	Σαλβαρι
Oklava	Οκλαδιον	Şaşmak	Σαστιζω
Pabuç (Farsça) [38]	Παπουτσι	Şerit (Arapça)	Σειρητιον
Palaska (Macarcadan)	Παλασκα	Tas (Farsça)	Τασι
Pastırma	Παστουρμας	Tava (Farsça)	Ταβας
Pazar (Farsça Bazar'dan)	Παζαρι	Tembel (Farsça Tenbel'den)	Τεμπελης
Pazarlık etmek	Παζαρευω	Tencere	Τεντζερες
Pehlivan (Farsça)	Πεχληβανης	Teneke	Τενεκες
Pekmez	Πετιμεζι	Tevatür (Arapça)	Ταβατουρι
Pelte (Farsça Palide'den)	Πελτες	Tulum	Τουλουμι
Perde (Farsça)	Μπερδες	Tüfek (Farsça Tüfeng'den)	Τουφεκι
Peşkeş (Farsça Piş-keş'den)	Πεσκεσι	Uğur	Ογουρι
Peşkir (Farsça Piş-gir'den)	Πεσκιρι	Uğursuzluk	Ογουρσουζία
Pilâv (Farsça Pilev'den)	Πιλαφι	Yahni (Farsça)	Γιαχνι
Puşt (Farsça)	Πουστης	Yaka	Γιακας

35] Arapçada aslı Ma'une.

36] Farsçada aslı Benefşe.

37] Arapçada: "Sulanmış"

38] Farsçada Pâ-puş, "Ayak-örten"

Türkçesi	Rumcası	Türkçesi	Rumcası
Yasemin (Farsça)	Γιασεμι	Zarif (Arapça)	Ζαριφης
Yelek	Γελεκι	Zembil (Arapça Zenbil'den)	Ζεμπιλι
Yoğurt	Γιαουρτι	Zevzek (Farsça Sebük-Seng)	Ζευζεκης
Yuha	Γιουχα	Zor (Farsça)	Ζορι
Yuhalamak	Γιουχαϊζω	Zorba (Farsça) [39]	Ζορμπας
Zambak (Arapça)	Ζαμπακι	Zurna (Farsça; Sur-nây)	Ζουρνας
Zar (Tavladaki)	Ζαρι	Zümrüt (Arapça)	Ζουμρουτι

Kuşkusuz, Türkçeyle Rumcanın birbirini etkilemesi, yalnız sözcük verme biçiminde olmamıştır. Her iki dilin kendine özgü deyimlerinden nicesi, öteki dile çevrilerek, öteki dilin kullanımına geçmiştir. Örneğin, bazı sözcüklerin yinelemeli söylenmekle belirteç (zarf) işlevi gördüğüne başka dillerde rastlanmazken, bu duruma, üstelik ayrı dil ailelerinden olan Rumcayla, Türkiye Türkçesinde rastlanıyor: *uzun uzun* anlatmak, *yavaş yavaş* sokulmak, *sabah sabah* gelmiş olmak deyişleri her iki dilde de vardır. Keza, kapalı'nın tersini anlatan ve açmak fiilinden türetilmiş olan sözcüğün (Türkçede Açık, Rumcada Anoiktos) bu kökenlerine göre hiç umulmayacak bazı anlamlarda kullanılması, her iki dilde, ortaktır: Açıkgöz (Anoiktomatès), Açık renk (Anoikton khròma), Açık deniz (Anoiktè Thalassa), Eli-açık (Anoiktokherès). Ayrıca, Türkçe, Rumcanın, özellikle de Anadoluda konuşulan Rumcanın, söz dizimi (syntax) özelliklerini bile pek güçlü biçimde etkilemiştir [40].

4. Bireysel yaşantı ve davranış geleneklerinde, iş ve yapı tekniklerinde, Rumluk aşamasındaki Anadolu insanları kültürünün Türkiye Türkleri kültürüne etki ve katkısı

Bu konuda, ayrıntıya girmeksizin, Fuad Köprülü'nün vardığı sonucu [41] aktarmamız yeterli olacaktır:

> Hülâsa, maddî medeniyet itibariyle Bizans'ın Türkler üzerinde müessir olduğu tarihî bir hakikattir. ...Daha Osmanlılardan evvel, eski Anadolu şehirlerinde yüzyıllarca beraber yaşayan Türklerle Rumlar arasında birçok âdetlerin mübadele edildiği pek tabiîdir,

39] Aslı Zor-bâz, Zor-kullanan.

40] *R. M. Dawkins,* The Greek Language in the Byzantine Period (Baynes/Moss yönetiminde hazırlanan "Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization" adlı, Oxford'da 1949'da yeni basımı yapılmış kitapta, s. 252-267) s. 266.

41] *Fuad Köprülü*, a.g.e., s. 194. *Mustafa Akdağ* da (a.g.e., s. 2 sonu) aynı şeyi söylüyor.

II. Anadoludaki diğer etnik toplumların kültürlerinden etkilenme

1. Ermeni kültüründen etkilenme

Anadoluya akan Türkmen yığınlarının bu yeni yurtlarında, kendilerine özgü güçlü ve köklü bir kültür oluşturmuş bulunanlar, yalnız Rumlaşmış halk değildi; Ermeni etnik toplumu da bu nitelikte bir kültürün sahibiydi. Dolayısiyle, Türkiye Türkleri ulusunun kendine özgü sentetik ırksal kimliğiyle, sentetik kültürüyle oluşması süreci yürüyedururken, Ermeni etnik öğesi, bu oluşuma kendi kültürüyle de katkıda bulundu ve diğer yandan, elbette ki, diyalektik etkileşim içinde onun kendi kimliği de Türkiye Türkleri toplumunun kültüründen etkilendi.

Konuyu derinlemesine incelemek, ayrı bir monografiye düşer. Ancak, Türkiye Türkleri kültürünün, Anadoluda bin yıla yakın süreyle yanyana, içiçe yaşadığı Ermeni etnik toplumundan etkilenmesinin kapsamı hakkında bir fikir vermek üzere, bu dilden Türkçeye geçmiş görünen, tümünü Khatrouni/Kuşakcıyan Sözlüğünü [42] baştan sona taramakla o sözlükten seçtiğim sözcükleri içeren bir tablo sunacağım (bkz. s. 338, Tablo 14). Ancak, Ermenice sözlükte bulunan bu sözcüklerden kiminin, Türkçeye Ermeniceden değil, başka dilden, örneğin her iki dile Farsçadan geçmiş olabileceğini, bunun bence bilinmemesi yüzünden sözcüğe bu tabloda yanlışlıkla yer verilmiş olabileceğini vurgulamak isterim.

2. Kürt kültüründen etkilenme

a. Giriş

Kürt etnik topluluğunun kendine özgü kültürü, kuşkusuz ki, kendi dilinden ibaret değildir. Ancak, Türkiyede Kürtçenin yaygın olarak konuşulduğu yörelerde görülen diğer kültür özelliklerinden hangisini *sadece* Kürt etnik toplumundan, yahut *ağırlıklı olarak* o etnik topluluktan kaynaklanan bir özellik saymamız gerektiğini belirlemek, son derecede zordur. Cemşid Bender, gönlünün coşkun romantizmine bu konuda da yenik düşerek, "Atı tarihte ilk kez ehlileştirip binek ve çekme aracı olarak kullanan, Kürt halkıdır" [43]; "Cirid oyununun Kürtlere özgü bir spor türü olduğu tüm dünyaca bilinmektedir" [44]; "Kürt halkının halı ve kilim konusunda ilk yaratıcı ulus olduğu da artık bilim çevrelerince kabul edilmektedir" [45] gibi savlar öne sürüyor.

42] *Dikran Khatrouni/Mardiros Kuşakcıyan*, Hayerene-Ankleren Arti Pararan (=Ermenice-İngilizce Çağdaş Sözlük), Donigyan ve Oğulları Yayınevi, Beyrut 1970 (417 sayfa).

43] *Cemşid Bender,* Kürt Tarihi ve Uygarlığı, 5. bsl., s. 212.

44] *Cemşid Bender,* a.g.e., s. 223.

45] *Cemşid Bender,* a.g.e., s. 230.

TABLO 14
Ermeniceden Türkçeye geçmiş sözcükler

Türkçede	Ermenicede	Türkçede	Ermenicede
Abur cubur	Abur u Çur [46]	Kârgir	Kar u gir (=Taş ve kireç)
Aş	Caş [47]	Kepenk	Kapank [54]
Avanak	Avanag (=Sıpa)	Kodoş [55]	Godoş (=Boynuz)
Bar [48]	Bar (=Dans, oyun)	Lobya	Lupia (=Fasulya)
Barut	Varod [49]	Moruk	Moruk (=Sakal)
Bayazid	Bayazid (=Ardıl)	Narenciye	Narinç (=Portakal)
Baytar	Baydahar (=Nalbant)	Nonoş	Nonoş (=Sevimli)
Bızdık	Bzdig (=Küçük)	Pancar	Pançar (a. Sebze; b. Pancar)
Çap	Çap (=Ölçü)	Piç	Pic
Çemiş [50]	Cemiş (=Helâ)	Sazan	Dzadzan
Çörten	Çortan (=Boru)	Şen	Şen (a. Şen; b. Köy)
Davar	Davar (=Sığır)	Tekfur	Takavor(=Taçlı)
Dut	Tut [51]	Totoş	Totoş (=Tombul)
Eşek	Eş-ag (Eşek-çik)	Verev	Verev [56]
Haç	Khaç	Zerdali [57]	Dzirani [58]
Hamarat	Hamarod [52]		
Kama	Kam (=Çivi)		
Kenger [53]	Gangar (=Enginar)		

46] Çorba ve su.
47] Aş, yiyecek; Çaşel=Yemek fiiliyle bağlantılı.
48] Kuzeydoğu Anadoluda, özellikle Erzurum Bar'ı deyişinde kullanılır.
49] Barut anlamında; aslında: Var-od, Yanar-lı.
50] Argoda, "İşe yaramaz adam" anlamında. TDK Sözlüğünde yoktur.
51] Süryanice Tuto'dan ?
52] Ermenicede: Kısa, özetlenmiş. Hamarodel, "Kısa kesmek" fiiliyle bağlantılı.
53] Yabanî enginar. Yaprağı, ilkçağ Hellen mimarlığında sütunların Korinthos düzenindeki başlık biçemini (stil'ini) esinlendirmiştir.
54] Bu sözcük, Türkçe kapamak fiilinden üretildiği için Khantruni/Kuşakcıyan Sözlüğünde yoktur. Bkz. yukarıda s. 184 ve orada dn. 25.
55] Boynuzlu erkek.
56] Ermenicede: Yukarıya doğru olan (Ver=Yukarı, üst)
57] Kayısı ağacının küçük meyvalı bir türü.
58] Ermenicede: Kayısı ağacı.

Bu konuda tartışmaya girmek, bizim şimdiki incelememizin amacı ve kapsamı dışındadır. Ancak, Kürtçenin ve Türkçenin, hiç değilse sözcük dağarcığı yönünden, birbirini etkilemesini incelemek ve değerlendirmek için elimizde, artık Türkiyede de Kürtçenin çok sayıda sözlüğünün yayınlanmış olması sayesinde, somut ve yeterli malzeme vardır. Bunlardan yararlanarak, iki dilin etkileşimi üzerinde duralım.

b. Türkçe ile Kürtçede, etkileşim öncesi yakınlık

Öncelikle belirtmemiz gerekir ki, Kürtçe ile Türkçe arasında, Türkmenlerin Anadoluya yayılması ve Türkle Kürdün yanyana hatta içiçe yaşamaya başlaması öncesinde dahi, iki kaynaktan gelen bir yakınlık vardı:

aa. Kürtçenin, Farsça ile ortak olan kendi malı, yahut -kendi söyleyişine uyarlama sonucunda ortaya çıkmış olabilecek küçük değişikliklere uğratmakla da olsa- Farsçadan alınmış, binlerce sözcüğü vardır. Bu gibi Farsça sözcüklerden birçoğu, Anadoluya gelişin çok öncesinde yahut Anadoluya İran üzerinden geliş sırasında, Türkmenlerin Türkçesine *Farsçadan* geçmişti [59]. Bunların hemen hemen tümü, o yoldan, bugünkü Türkiye Türkçesine de girmiştir. Keza, 1071 sonrasında da, hem Selçuklunun resmî dili, hem de gerek Anadolu Selçukluları gerek Osmanlılar döneminde Türk aydınlarını çok etkilemiş güçlü bir komşu kültürün dili olan Farsçadan, Türkiye Türkçesine pek çok sözcük girmiştir. Bu konuya yukarıda değinmiş, orada bir tablo dahi vermiştik [60].

bb. Gerek Türkçeye gerek Kürtçeye, birbirinden etkilenme, birinin diğerinden alması sonucunda olmaksızın doğrudan doğruya Arapçadan, bu dilin malı binlerce sözcük girmiştir ve bunlardan büyük çoğunluğu her iki dile birden girmiştir.

c. Etkileşim ürünü olarak gerçekleşen yakınlık

aa. Türkçenin öz malı olan yahut olmayan pek çok sözcük, Türkçeden, Kürt etnik toplumunun günlük kullanma sözlüğüne geçmiştir; bunlardan kimi, Kürt ağzında az çok değiştirilmiştir.

İzoli'nin, "Kürtçe Türkçeden kelime almamıştır" demesindeki [61] ciddiyet derecesi, Bizans'ın "*İtalyada* bir devlet" olduğunu açıklamasındaki yahut Lâzları *Grek*

59] *Kaşgarlı Mahmut*, Divan ü Lûgat it Türk, çev. Besim Atalay, TDK yayını, Ankara 1985 basımında c.I s. 76'da, metnin sonunda, şöyle diyor: "Oğuzlar Farslarla çok karışmış oldukları için birçok Türkçe kelimeleri unutmuşlar, yerine Farsça kelimeler kullanır olmuşlardır"

60] Bkz. yukarıda s. 317, Tablo 6.

61] *İzoli*, Ferheng, s. 13.

menşeli bir kavim göstermesindeki ciddiyet derecesine eşittir. Birkaç örnek üzerinde duralım. Türkçenin, "Çift öküzle tarla sürmek, çift sürmek" deyimiyle bağlantılı Çiftlik sözcüğü Kürtçede Çewlik olmuştur. Lahana'nın Türkçeden geldiğini İzoli'nin kendisi de kaydetmektedir [62]. Leke'nin Türkçeden geçtiğini yine İzoli'nin kendisi belirtiyor [63]. Türkçedeki Ozan, "Şâir" anlamında kullanılmak üzere, Kürtçede Hozan olmuştur. Türkçenin ortaçağda Rumcadan alıp kullandığı, Dede anlamındaki Lala (Rumcada: Lalas; ancak, kişiye söz yöneltme biçiminde, sondaki s söylenmez) Kürtçede Lele'ye dönmüştür. Türkçenin çeşitli dillerden aldığı birçok sözcük (örneğin, Macar kökenli Haydut, İtalyan kökenli İskele, Rumca kökenli İskelet, Liman; aynen bu biçimleriyle, Kürtçeye geçmişlerdir.

bb. Türkçenin, son bir iki yüzyılda batı dillerinden aldığı yüksek kültür sözcükleri ve teknik terimler, bunların karşılığı Kürtçede de bulunmadığı için, Kürt kökenli aydınlarımızın onları Türkçede öğrendikleri kullanım biçimiyle, Kürtçeye geçmiş, o dilin aydınlar sözlüğüne ve teknik terimleri arasına katılmışlardır [64].

cc. Türkiye halkının, kendi yetiştiği çevre yönünden Kürt kültüründe olanları dahi, öğrenimi, devlet okullarında *Türkçe olarak* gördükleri; herkesin askerlik yaptığı orduda ve tüm devlet dairelerinde Türkçe konuşulduğu; ayrıca, yakın zamana kadar Türkiyede Kürtçe kitap hatta sözlük yayınlanamadığı için, Türkçe sözcüklerin (ya da Türkçenin aldığı yabancı sözcüklerin, Türkçe yoluyla) Kürtçeye geçmesi yoğun biçimde gerçekleşmekte olmasına karşılık; toplumumuzun, kendi çevresinde Kürtçe konuşulmayan, kendisi Kürtçe bilmeyen büyük çoğunluğunun, Kürtçe ile *temasa gelmek* ve onu öğrenmek gereksinmesi ve hatta şansı olmamıştır. Bu nedenle, Kürtçeden Türkçeye sözcük ve deyim geçişi de, pek düşük oranda gerçekleşebilmiştir. Ama, hiç gerçekleşmemiş olamazdı. Benim saptayabildiğim birkaç örnek, şunlardır.

Çaçan. Kovboy filmlerinde gördüğümüz arabalar türünden, üstü örtülü, kentler ya da kasabalar arası ulaşım için kullanılan arabalara, eskiden İzmir'de Çaçan Arabası denirdi. Otobüs, dolmuş öncesi dönemde, 20. yüzyılın ilk onyıllarında bile, örneğin İzmir'den Urla'ya yolculuk, bu tür arabayla yapılırmış. Herhalde Çeçen sözcüğünden bozma olan Çaçan sözcüğü, İzoli'den öğreniyoruz ki, Kürtçede genel olarak "Çerkes" anlamındadır.

Çük. Küçük erkek çocukların cinsel organına böyle denir. Yine İzoli'den öğrendiğimize göre, Çûk, Kürtçede "Kuş" demektir.

62] *İzoli*, Ferheng, s. 251. Türkçe, bunu Rumcadan almıştır.

63] *İzoli*, Ferheng, s. 253. Türkçe, aynı sözcüğü Rumcaya da vermiştir.

64] *İzoli*'nin yapıtından, yalnız s. 259'daki örnekler: Liberal, liberalizm, linç, lirik, lisans, lise.

Çılbır. Kaynamakta olan (dolayısiyle, şıpırtı, pıtırtı eden) suya yumurta kırılmasıyla ve orada pişen yumurta tabağa alınıp üzerine sarmısaklı yoğurt konmasıyla hazırlanan yemeğin adıdır. İzoli'den, Çılp'ın Kürtçede "Şıpırtı" anlamına geldiğini öğrenince, kökeni anlayabiliyoruz: Kürtçe Çılp-îr, "Şıpırtı-lı"

Kötek. Bunun, "Dayanak, destek, sopa" anlamında Kürtçe Kutek'den geldiğine İzoli de işaret etmiş.

Kuçu. Köpeğin çocuk dilindeki adı budur ve köpekleri, yetişkinler dahi, "kuçu kuçu" diye çağırır. Köken Kürtçe Kûçık (=Köpek) sözcüğüyle bağlantılıdır ve Kürtçede köpek, "kûço kûço" diye çağırılır.

İzoli'nin [65] Türkçeye Kürtçeden geçmiş olduğu halde TDK Sözlüğü'nde bu niteliği gizlenmiş sözcükler diye verdiği liste yanlıştır. Çapraz'ın aslı Çep ü rast, Gül'un aslı Gûl vb. Türkçeye Kürtçeden değil Farsçadan geçmiştir. Mezra sözcüğü de Kürtçe değil, Arapça kökenlidir (Zer edilen, ekilip biçilen yer).

3. Diğerleri

Anadolunun diğer yerli etnik toplulukları, o arada Pontos "Rum"ları; bunlar içinde erimeyerek etnik kimliğini korumuş Lâzlar; Süryanîler vb. dahi hiç kuşkusuz, Türkiye Türklerinin oluşumu sürecinde Türk etnik toplumuyla etkileşim içinde bulundular. Ancak,bu öğelerden gelen etkileniş, Türkiye Türkleri toplumu için, Rumlardan, Ermenilerden, Kürtlerden etkileniş ölçüsünde olmadı. Diğer yandan, çok daha düşük ölçekte de olsa bu öğelerden etkilenişin somut izlerini saptamak için yeterli bilgi kaynağı bulamadığımdan, konuyu ele alamıyorum.

65] *İzoli,* Ferheng, s. 13.

§ 16. Kültür sentezini yaratan süreçte, Anadoluya komşu bölgeler halklarına ait öğeler

I. Akdeniz Lâtinlerinin, özellikle İtalyanların kültürü

Bu kültür çevresinin Türkiye Türkleri kültürüne etkisi, genel plânda, fazla olmamış ise de, denizcilik geleneklerinde, tekniklerinde hayli güçlü biçimde kendini göstermiştir. Buna karşılık, dilimizin sözcük dağarcığının oluşumunda, İtalyanların etki ve katkısı, özellikle denizle, denizcilikle ilgili sözcükler bakımından, çok önemli ölçüdedir.

Türkiye Türkçesine Rumcadan geçen, denizcilik ve balıkçılıkla ilgili sözcüklerin başlıca örnekleri Tablo 11'de [1] verilmiş ve orada, böyle sözcüklerin bir haylisinin yanında sözcüğü Rumcanın da İtalyancadan almış bulunduğuna işaret edilmişti. Şimdi, Rumcanın aracılığı olmaksızın ve denizciliğe, balıkçılığa ilişkin olmak diye bir sınırlama dahi bulunmaksızın, dilimize geçmiş İtalyanca kökenli sözcüklerin başlıca örneklerini gösteren bir tablo verelim.

TABLO 15
İtalyanca kökenli sözcüklerimize örnekler

Türkçede	İtalyancada	Türkçede	İtalyancada	Türkçede	İtalyancada
Amiral	Ammirale [2]	Francala	Frangiula	Manolya	Manoglia [13]
Antika	Antica	Furya	Furia [6]	Mandalin	Mandarino
Arma	Arma	Iskarta	Scarta [7]	Manifesto	Manifesto
Avukat	Avvocato	İskandil	Scandaglio	Manevra	Manovra
Baraka	Baracca	İskele	Scala	Manifatura	Manifattura [14]
Bira	Birra	İstif	Stivare [8]	Mimoza	Mimosa
Banyo	Bagno [3]	İzbandut	Il Bandito [9]	Mezura	Misura
Dama	Dama	Karyola	Carriola [10]	Moda	Moda
Domino	Domino	Kasa	Cassa	Mostra	Mostra [15]
Düello	Duello	Kolonya	Cologna [11]	Parola	Parola [16]
Entrika	Intriga	Kopya	Copia	Piyasa	Piazza
Fabrika	Fabbrica	Koro	Coro	Raspa	Raspa
Falçata	Falcetto [4]	Korsan	Corsaro	Salça	Salsa
Fatura	Fattura	Kumpanya	Compagnia	Sigorta	Sicurta [17]
Forsa	Forza	Laçka	Lascia! [12]	Şırınga	Siringa
Fiyaka	Fiacca [5]	Makina	Macchina		
Fiyasko	Fiasco	Makinist	Macchinista		

Az sayıda olmakla birlikte, İspanyolcadan da Türkiye Türkçesine sözcük geçişi olmuştur. Bunların, TDK Sözlüğünde İspanyolca kökenine işaret edilmiş bulunanları arasından saptadığımız başlıca örnekleri Lonca, Palavra [18], Tabaka'dır.

II. Arap kültürü

Yavuz Selim'in, Arap kültüründeki ülkeleri devlet ülkesine, onların halkını da devletin halkı arasına katmakla yetinmeyip, halîfeliği ve geniş ölçüde "Arap usulü islâmlık" kimliğinde kalan sünnî islâmın önderliğini Osmanlıya yüklemesinden başlayarak, Türkiye Türkleri kültürü, özellikle de islâmiyetin bu çeşidine yürekten bağlanan seçkin kesimin, aydınların kültürü; Arap kültürünün, saldırı ve istilâ denecek ölçüde güçlü etkilemesine uğramıştır.

Bu arada, dinle ve toplumsal bilimler başta olmak üzere, *hendese ve riyaziye* gibi din dışı bilimlerle ilgili binlerce Arap kökenli kültür sözcüğü Türkiye Türkçesine doldu. Atatürk dönemindeki dil devriminden başlayarak bilim sözlüklerimizden bunların hemen hemen tümü çıkarılmış, çoğunun yerine Türkçesi bulunup konmuş, bir bölümünün yerine Fransızcadan, İngilizceden alınan terimler geçirilmiş ise de, hukuk bilimi sözlüğümüzün hemen hemen bütün teknik terimleri hâlâ Arapçadır.

1] Bkz. yukarıda s. 326-327.
2] Arapça Emîr'den.
3] Söylenişi: Banyo.
4] Sözcüğün asıl anlamı: Orak.
5] Sözcüğün asıl anlamı: Gevşeklik, tembellik.
6] Asıl anlamı: Çılgınlık. Sözcüğün kökeni eski Hellen dilidir.
7] Asıl anlamı: Ayrı konmuş, ayrı tutulmuş. Fransızcası écarté.
8] İstif etmek, doldurmak anlamında fiil.
9] Asıl anlamı: Haydut.
10] Asıl anlamı: Arabacık.
11] Almanyadaki, Romalıların Colonia'sından Alman ağzına uydurulmuş Köln kentinin adının İtalyanlarca söylenen biçimi. Kolonya, özellikle bu kentte üretildiği için Cologna Suyu diye anılıyordu.
12] Bırak!
13] Söylenişi: Manolya.
14] Elle yapılmış.
15] a. Gösterme; b. Göstermelik.
16] Asıl anlamı: Söz, sözcük.
17] Asıl anlamı: Güvenlik.
18] Sözcük aslında İtalyancadaki Parola, Fransızcadaki Parole ile aynı kökenden gelir ve aynı anlamdadır (Söz, sözcük). Türkiye Türkçesi bunu "lâf, lâkırdı, boş lâf" anlamında kullanır.

Bunların yanı sıra, günlük konuşma dilinde kullanılacak, dilin temel sözcükler dağarcığı içinde yer alacak nice Arapça sözcük de, Türkmenin dilindeki Türkçe kökenli sözcükleri unutturarak, Türkiye Türkçesine girdi ve dilimize, ayrılmaz biçimde, yerleşti (Akıl, Akraba, Akrep, Aksi, Aman, Aptal, Arsa, Asker, Âşık, Ayar, Ayıp, Aynı vb.)

Arab'ın edebiyatı, Türkiye Türklerinin seçkin takımına, özellikle saraylılara özgü edebiyatı, Divan Edebiyatı'nı, aruzuyla, gazeliyle, tutsak etti denecek kadar etkisi altına aldı. Buna karşılık, halkın, özellikle de Alevî olsun olmasın, saz şâirlerinin işlediği halk edebiyatında, Türk köken, çok daha belirgin ve baskın kaldı.

Kültürün diğer parçaları, örneğin müzik, halk dansları, ulusal mutfak, yapı teknikleri açısından, Arap etnik öğesine özgü kültürün Türkiye Türkleri kültürüne etkisi, önemli ölçüde olmamıştır.

III. Diğerleri

1. İran kültürü

Bu kültürün, dilimizdeki çok kapsamlı etkisine daha önce değindik. Selçuklu döneminde Anadoluya akan yığınlar arasında Türkmenler kadar İranlıların da yer almış bulunması; Anadolu Selçukluları Sultanlar ailesinin geniş ölçüde İranlılaşmış bulunması nedenleriyle, o dönemde, Anadolu Selçukluları ülkesi genelinde, güçlü bir İran kültürü etkisi var iken, daha sonra, Anadoluya göçmüş İranlılar Türkleşince, Selçuklu ailesinin yönetimi tarihe karışınca, bu bağlantı kanallarının yok olması üzerine; ayrıca, özellikle Yavuz Selim'in taht'a geçmesi sonrasında İran'la ve İran toplumuyla, keza bunlara yakınlık gözteren Alevî Türkmen toplumuyla Osmanlının devlet olarak ters düşmesi, zıtlaşmasından sonra, İran'dan etkilenmenin en az düzeye indiğini de belirtmiştik [19].

2. Güney Slavlarının kültürü ve Arnavut kültürü

Güney Slavları adı altında tümü birden anlatılan etnik toplulukların (Boşnaklar, Hırvatlar, Sırplar, Bulgarlar ve Pomaklar yâni islâmlaşmış Bulgarlar) Türkiye Türkleri halkının oluşumuna, genetik açıdan, çok önemli ölçüde katkı yaptığını; bu katkının, özellikle tutsak düşüp köleleştirilerek çok yüksek sayılarda Türkiye Türkleri toplumunun içine girmekle ve o kadar çok sayıda değilse bile yine de önemli sayıda olarak, devşirme yoluyla Türkiye Türkleri toplumuna girmekle gerçekleştiğini vurgulamıştık. Ne var ki, bu etnik toplulukların, Türklerle temasa geldikleri sırada ve hatta Türklerle temasta bulundukları yüzyıllar boyunca, her biri çok güçlü kültürler

---

19] Bkz. yukarıda s. 316-317.

olan Rum, İran, Arap kültürleri ölçüsünde gelişmiş, güçlü kültürleri asla yoktu; bu nedenle, onlardan, Türkiye Türklerinin kültürüne önemsenecek ölçüde herhangi bir katkı gelmemiştir. Bu söylenen, Arnavut etnik toplumu bakımından da doğrudur. Yine de, Güney Slavlarının dilinden Türkçeye geçmiş sözcük hiç yok değildir. TDK Sözlüğünde bu kökenden geldiği belirtilmiş sözcüklerimiz arasında Çete, Gocuk, Kapuska, Kral, Kraliçe, ilginç örneklerdir [20].

20] Türkiye Türkçesinde kuzey Slavlarından, özellikle Ruslardan alınma birkaç sözcüğün de bulunduğu, TDK Sözlüğünde gösterilmiştir. İzbe, Kerevet, Şapka bunlar arasındadır.

§ 17. Karışım, etkileşim sonucu oluşan (ortaçağ sonu aşamasındaki) Türkiye Türkleri ortak kültürünün temel özellikleri

A. Ortak dil: Türkiye Türkçesi

Her ulus gibi Türkiye Türklerinin de gerek soy, gerek kültür yönünden başsız sonsuz bir karışım, oluşum, karşılıklı etkileme ve etkilenmeler sürecinin ürünü olduğu, en açık biçimde, dilimizde görülür.

Bu dilin, Türkmen/Oğuz Türkçesi temeline dayanmakla birlikte, hiç değilse sözcük dağarcığı bakımından, çok geniş ölçüde Arapça, Farsça, Rumcanın; oldukça önemli ölçüde yahut önemsiz ölçüde, diğer bazı dillerin katkısıyla oluştuğunu yukarıda belirttik.

Ancak, "Acı bir gerçek" değil, zorunlu ve kaçınılmaz bir gerçek şudur ki, tarihin her döneminde olduğu üzere bugün de, Türkiye insanlarının ortak kültür potasında erişik oluşturması diye bir durum, gerçekleşmemiştir ve hiçbir zaman gerçekleşmiyecektir. Eriyik içinde ona karışmaya aday olan yahut pek de aday görünmeyen parçalar hâlâ vardır ve her zaman var olacaktır. Bu durum, özellikle, ulusal kültürün en önemli öğesi olan *ulusal dil* bakımından kendini açıkça gösteriyor. Bugünkü Türkiye Türkleri ulusunun dili, çağdaş Türkiye devletinin resmî dili, Türkiye Türkçesi olduğu halde, yurtdaşlarımız arasında milyonlarcası hâlâ nüfus sayımlarında ana dil olarak başka dilleri bildirmektedirler.

Konuyu, DİE'nün resmî yayınından yararlanarak inceliyelim [1]. 1965 nüfus sayımının, halkımızın ana dil olarak kullandığı diller konusunda verdiği sonucu, s. 347'deki Tablo 16'da gösteriyoruz.

O tabloyu daha iyi yorumlayabilmek için, nüfus sayımında ana dilini Türkçe olarak bildiren 28 289 680 kişi içinde, en iyi bildiği ikinci dil diye bir başka dili de anan yurtdaşlarımızla ilgili Tablo 17'yi de önemle göz önünde tutmamız gerekir. Çünkü, aynı sayfada verdiğimiz o diğer tabloda görülmektedir ki, ana dili olarak Türkçeyi bildiren bu yurtdaşlarımız içinde, hiç de uluslararası dil niteliğinde olmayan Kürtçe, Lâzca, Arnavutça gibi dilleri "En iyi bildiği ikinci dil" diye gösterenlerin sayısı, dikkati çekecek ölçüde yüksektir.

1] Bkz. yukarıda s. 259 dn. 3. Daha sonraki sayımlarda ve onların sonuçlarını gösteren yayınlarda bu ana dil konusunun "sakıncalı" görülerek ele alınmadığını belirtmiştik. Diğer yandan, Türkçe dışı dilleri ana dil olarak ya da ikinci dil olarak konuşan yurtdaşlarımızın sayısı, güvenle söylenebilir ki, bu tabloda gösterilenden fazlaydı, ancak nice vatandaş, evine gelen sayım memuruna kendi ana dilinin, örneğin, Ermenice olduğunu hatta kendisinin Ermenice bilen bir kişi olduğunu açıklamakta "yarar görmemiş" idi.

TABLO 16
TÜRKİYEDE ANA DİL

	Türkiye toplam nüfusu (1965)	31 391 421	
1. Ana dili	Türkçe Olanlar	28 289 680	% 90.12
2.	Kürtçe olanlar	02 219 502	
	Zaza'ca olanlar	00 150 644	
	Bu ikisinin toplamı	02 370 146	% 07.55
3.	Arapça olanlar	00 365 340	% 01.16
4.	Çerkesçe olanlar	00 058 339	% 00.18
5.	Rumca olanlar	00 048 096	% 00.15
6.	Gürcüce olanlar	00 034 330	% 00.11
7.	Ermenice olanlar	00 033 094	% 00.10
8.	Lâzca olanlar	00 026 007	% 00.08
9.	Pomakça olanlar	00 023 138	% 00.07
10.	Boşnakça olanlar	00 017 627	% 00.05
11.	Arnavutça olanlar	00 012 832	% 00.04
12.	Yahudi İspanyolcası olanlar	00 009 981	% 00.03

TABLO 17
Ana dili Türkçe olanların en iyi konuştuğu ikinci dil bildirimleri

1.	a. Kürtçeyi bildirenler	410 175	
	b. Zaza'cayı bildirenler	016 611	
	Bu ikisinin toplamı	426 786	% 1.36
2.	Arapçayı bildirenler	162 746	% 0.52
3.	Rumcayı bildirenler	078 018	% 0.25
4.	Lâzcayı bildirenler	055 098	% 0.17
5.	Çerkesçeyi bildirenler	048 374	% 0.15
6.	Gürcüceyi bildirenler	044 878	% 0.14
7.	Arnavutçayı bildirenler	039 339	% 0.12
8.	Boşnakçayı bildirenler	034 747	% 0.11
9.	Pomakçayı bildirenler	034 223	% 0.11
10.	Ermeniceyi bildirenler	022 082	% 0.07

Tablo 17'deki yüzde oranları, ana dili Türkçe olan 28 289 680 kişiye göre değil, 1965 sayımında Türkiyenin toplam nüfusu olarak saptanan 31 391 421 kişiye göre hesaplanmıştır.

Gerçi, bu yurtdaşlarımızın kimi, örneğin Kürtçeyi böylece "En iyi bildiği ikinci dil" diye gösterenlerin birçoğu, hatta belki de çoğunluğu, sırf bulunduğu yörede o dil yaygın olarak konuşulduğu için onu da ana dili Türkçenin yanı sıra öğrenmiş olabilir. Ayrıca, tablodaki, ana dili Türkçe olduğu halde Rumcayı "En iyi bildiği ikinci dil" diye gösteren 78 018 kişinin pek büyük çoğunluğunun, Girit'ten yahut 1923 değişimiyle Yunanistanın diğer yerlerinden göçmen gelmiş yurtdaşlarımızdan, onların çoluk çocuğundan oluştuğunu varsayabiliriz. Ancak, örneğin Arnavutçayı "En iyi bildiği ikinci dil" gösterenlerin çoğunu, Arnavut soyundan gelen ve kendi anababasının, yakın hısımlarının -hiç olmazsa ara sıra- Arnavutça konuşması nedeniyle bu dili de öğrenen, buna karşılık kendisi Türkiye Türkleri toplumuna katılmış, onun kültürünü özümsemiş bulunduğu için Türkçeyi Arnavutçadan daha sık, daha iyi konuşan yurtdaşlarımız diye tahmin edebileceğimiz kanısındayım. Çünkü Arnavutça ne okulda, ne amatör merakıyla kendi kendine, ne de Arnavutça konuşan bir yöremizin halkı içinde bulunmak yüzünden öğrenilecek bir dildir.

B. Doğa ötesi güçlere ilişkin ortak inançlar;Türkiyenin islâmlığı

I. Giriş: Cumhuriyet döneminde, lâiklik ilkesi gereğince, islâmın bazı kural ve buyruklarının hukuk dışı, uygulama dışı bırakılması

Türkiyede, islâm dininin istediği ve buyurduğu toplum düzenine, bireyler arası ilişkilere biçim verici kurallar, çok geniş ölçüde, Atatürk'ün önderliği döneminde gerçekleştirilen lâik hukuk devrimi sonucunda, bir yana bırakılmışlardır, yeni yasalar bunlara ters düşen kurallar benimsemişlerdir. Toplumumuzun islâm dinini benimsemiş bireyleri olsun, başka dinleri benimsemiş ya da hiçbir dini benimsemeyen bireyleri olsun, o yasalara uymak zorundadırlar. Örneğin:

1. İslâm, kişilerin cizye denen özel vergiyi ödemek koşuluyla yahudi ya da hristiyan *kalmalarına* hoşgörü gösterirse de, bunun dışında, *inanç özgürlüğü tanımaz.* Yâni, hristiyan ya da yahudiler için, üçlü seçenek vardır: islâma geçmek, cizye ödeyip eski dinlerinde kalmak, ya da öldürülmek [2]. Diğer dinlere inananlar için yalnız ikili seçenek vardır: islâma geçmek ya da öldürülmek [3]. Bu gibilerin, islâm dinince saygın bir kitaba dayanan (Ehl-i kitap) diğer dinleri, yâni yahudilik ya da hristiyanlığı benimsemeleri ve cizye ödeyerek islâm ülkesinde yaşamaları da bir diğer seçenektir. Örneğin:

2] *Robert Mantran*, İslâmın Yayılış Tarihi, s. 193-194.

3] *Robert Mantran*, aynı yer.

> Hicretin 215 inci yılında Halife Me'mun, Yunan İmparatorluğuna karşı askerî harekât yaparken Harran'dan geçiyordu; halk arasında garip kıyafetli, dar elbiseli ve uzun saçlı birtakım adamlar gördü, kendilerine nereli olduklarını sorunca, Harran'lıyız cevabını aldı ve ne hristiyan, ne yahudi ve ne de mecusî olmadıklarını öğrenince, avdetine kadar ya müslümanlığı veya kitap ehli olan başka bir dini kabul etmezlerse yok edileceklerini bildirdi [4].

İslâm çocuğu olarak doğmuş veya sonradan islâma geçmiş kimse için hiçbir seçenek yoktur; o islâm kalmak zorundadır, yoksa öldürülür. Gerçekten, bir hadîs'de, Muhammed şöyle demiştir:

> Herhangi bir erkek islâmdan dönerse, onu islâma dâvet et. Eğer islâma dönerse ne âlâ. Dönmediği takdirde hemen boynunu vur. Ve hangi kadın islâmdan dönerse, onu da dâvet et. Dönerse mes'ele yok. Şayet dönmezse, hemen boynunu vur [5].

Oysa, Türkiye, Atatürk döneminden beri lâikliği Anayasa ilkesi olarak benimsemiştir ve bu ilkeye göre, islâm olmayandan herhangi bir özel vergi alınmadığı, alınmayacağı gibi; dileyen dilediği dine girer, dininden dilediği zaman çıkar, bu konularda hiç kimseye hesap hatta açıklama vermek zorunda değildir. Bu ilke, 1982 Anayasasında da m. 24 ve 25'de yer almaktadır.

2. İslâmda, kişinin bu dinden çıkması, özel hukukla ilgili çok önemli sonuçlar da yaratır. O kişi artık miras yoluyla hak edinemez, evli idiyse evlilik bağı çözülür ve kalkar. Öldükten sonra dahi çilesi dolmaz, çünkü hiçbir mezarlığa hatta özel mezara gömülmez: "Bir çukura da gömülmez, mundar leş gibi bir dereye atılıverilir" [6]. Çağdaş Türkiyenin hukukunda elbette ki bunların hiçbiri söz konusu değildir.

3. Çağdaş Türkiyenin hukuku, lâik hukuk devrimimizin sonucu olarak, daha pek çok konuda islâmın buyurduğu kurallardan ayrılmış ve onlara ters düşen kuralları yürürlüğe koymuştur. Bu arada, süt kardeşliği diye bir ilişki kabul edip süt kardeşler arasında evliliği yasaklayan Kur'an kuralı [7]; faizi yasaklayan Kur'an kuralı [8], ancak

---

4] *Muhittin Celâl Duru*, Mevlevî, İstanbul 1952, s. 18.

5] Konya merkez vaizı *Mustafa Uysal*, İslâma Sokulan Bid'at ve Hurafeler, 5. basılış, İstanbul 1979, c. II s. 175-177. Aynı yerde, bu doğrultuda çözüm buyuran fetvalar aktarılmakta ve dayanakları gösterilmektedir.

6] *Mustafa Uysal*, c. II s. 177-179. Dayanaklar orada gösterilmiştir.

7] Nisa sûresi, âyet 23.

8] Bakare sûresi, âyet 275.

iki kadının tanıklığını bir erkeğin tanıklığına eş değerde sayan Kur'an kuralı [9]; bir kimse ölünce onun mirasında kız çocuğunun alacağı bir pay'a karşı erkek çocuğun iki pay almasını buyuran, yâni erkek çocuğun miras hakkı, kız çocuğun hakkının iki katıdır diyen Kur'an kuralı [10]; bir insanın diğerine köle diye sahip olmasına izin veren, köleliği yasal bir kurum olarak tanıyan Kur'an kuralları [11], erkeğin bazı durumlarda karısını dövmek hakkını tanıyan hatta o durumlarda erkeğe, eşini dövmesini buyuran Kur'an kuralı [12]; hırsızın ceza olarak elinin kesilmesini buyuran Kur'an kuralı [13] Türkiye hukukunda tanınmamakta, uygulanmamaktadır.

Kitabımızın ortaçağa yönelmiş olması nedeniyle biz, bugünkü Türkiye toplumunun, büyük çoğunluğuyla islâm dininde olmasına rağmen kendi toplumsal yaşantısında uyguladığı bu gibi yenilikler, çağdaş ve uygar toplum düzeni kuralları üzerinde durmayacağız.

II. Yakın zamanda gelişerek yerleşen bid'atlar

Aynı nedenle, bugünkü Türkiye toplumunun, bir yasal düzenleme gereği olmaksızın, batı uluslarından *yakın zamanda* kendiliğinden benimsediği, islâma ters düşen bid'atlar üzerinde de durmayacağız. Bu sonuncu çeşit bid'atlar, örneğin önemli tarihsel kişiler için anma günleri ve törenlerinin düzenlenmesi, ölüm günlerinde yas tutulması [14]; Kur'an okunuşunun radyo, TV ile yayınlanması, hoparlörle câmi dışına duyurulması [15]; bir kadının bir erkekle el sıkışması, şu ya da bu nedenle bir odada bir erkekle yalnız başına durması [16]; yılbaşının kutlanması, kişilerin kendi doğum gününü kutlaması [17]; islâm gözünde günah olduğuna bakmadan TV izlemek [18]; önemli kişinin cenazesi gömmeye götürülmeden önce, cenazeyi katafalk'ta ya da çalıştığı dairenin önünde vb. yerlerde saygı duruşu, tören için bekletmek [19] ve daha nicesi, islâma yabancı, aykırı ve üstelik islâm gözünde yasaklanmış davranışlar olduğu halde, bugün birçok diğer uygar ülkede uygulandığı üzere Türkiye toplumuna da yayılmıştır, gittikçe daha çok yayılıp yerleşmektedir.

9] Bakare sûresi, âyet 282.

10] Nisa sûresi, âyet 11.

11] Nisa, 24; Bakare, 221; Mûminun, 6; Nûr, 58; Zumer, 29.

12] Nisa sûresi, âyet 34.

13] Maide sûresi, âyet 38.

14] İslâma aykırılığı konusunda bkz. *Mustafa Uysal*, c.I s. 57, 75, 186.

15] İslâma aykırılığı konusunda bkz. *Mustafa Uysal*, c.I s. 165.

16] Bunların islâma göre *zina etmek* hükmünde olduğunun açıklanması: *Mustafa Uysal*, c.I s. 171 vd.

17] İslâma aykırı ve islâma göre yasak oldukları hakkında bkz. *Mustafa Uysal*, c.I s. 186 ve c.II s. 247.

18] *Mustafa Uysal*, c. II s. 248.

19] *Mustafa Uysal*, c. II s. 254-255.

III. Türkiye Türkleri toplumunda, ortaçağda bile yerleşmiş bulunan, kendine özgü dinsel inanç eklemeleri. Örnekler

> Birtakım mahallî itikat ve ibadetlerin, oralarda yaşayan halkın uzun asırlar esnasında muhtelif dinlere girmelerine rağmen, dış şekillerini değiştirmek suretiyle devam ettiği bazı mukaddes yerlerin ve onlara bağlı an'anelerin o çevrede yaşayan muhtelif dinlere mensup insanlar arasında müşterek olması, dinî etnoloji ve din tarihinin mütearifelerindendir.
>
> Fuad Köprülü [20]

İncelememizi asıl ilgilendiren, bunlardır. Ancak, bunların yeterince genişlik ve derinlikte ele alınması, başlı başına bunlar için birkaç cilt yazılmasını gerektirirdi; o nedenle biz yalnız, çok ilginç bazı geleneksel bid'atlarımıza değinmekle yetineceğiz.

1. Fala inanma, fala bakma ve baktırma

İslâma kesinlikle yabancı ve aykırıdır; bu gelenek, ilkçağ çoktanrılı toplumlarının kültüründen günümüze uzanabilmiş bir kalıntıdır [21].

2. Büyü ve tılsıma inanma

Büyü ve tılsım gücüyle bir kimsenin, olan biteni etkileyebileceğine inanma geleneği bakımından da aynı durum vardır [22].

3. Evliya, Ermiş inancı

Ölmüş insanlardan, din büyüğüdür, velîdir (=ermiştir), Tanrıya hatırı ve nazı geçer inancıyla, yardım umma ve dileme konusunda da aynı şey söylenmelidir [23].

Bu yoldaki Anadolu inanç ve uygulamasına ilginç bir örnek, Neşrî Tarihinde görülüyor: Dinboz Savaşında şehit olan (Osman Gazi'nin kardeşi Gündüz'ün oğlu) Aydoğdu'nun gömüldüğü yer sonradan halk inancında kutsallık kazandı; "O vilâyette ne kadar at sancılanırsa, iletip kabrini tavaf ettirirler, o yerde Hak Tealâ şifa verir" [24].

20] *F. Köprülü*, Barthold'un yapıtına eklediği Açıklama, No. 101, s. 243.

21] *Mustafa Uysal*, c.I s. 37-38, 189.

22] *Mustafa Uysal*, c. I s. 37.

23] *Mustafa Uysal*, c. I s. 40, 43, 47; c. II s. 267.

24] *Neşrî* Tarihi, Köymen metninde s. 60.

Ayrıca, Bostanzâde Yahya'ya bakılırsa, "Mezarının toprağı, hastaların ateşini savar" [25]. Bir örnek daha: Neşri'nin anlattığına göre [26], Karaman Oğlu İbrahim Bey Osmanlı ülkesine saldırıp Sivrihisar'ı kuşattığında, bu hisarda, "Ali Dede derlerdi, evliyaullahdan bir azîz var idi" Bu kişi, bakınmak için sur kapısından dışarı çıkınca, kaya arkasına saklanmış Karaman çerisi üzerine üşüşüp hemen başını kestiler; "Ali Dede'nin başı gövdesinden cüda düşüp, ba'dehu cesedinin üzerinde bir nice zaman dönüp, bülend âvaz ile kelime-i tevhid ederdi", yâni lâ ilâhe illâllah (Allah'dan başka Tanrı yoktur) diye bağırıp dururdu. Bu başı İbrahim Beye götürdüler, onun buyruğuyla Karaman'a gömüldü ve üzerine türbe yapıldı, ziyaretgâh oldu. Sivrihisar halkı da gövdeyi alıp hisar altında gömdü, üzerine türbe yaptı. Orası "şimdi dahi ziyaretgâhdır. İtikad ile türbesine ziyarete gelen hasta sıhhat ve şifa bulup gider"

4. Bazı kimselerin kerametine inanma

Bazı kimselerde keramet, örneğin bilinmeyenden haber verebilme, bu arada uzaktaki bir kimsenin nerede, nasıl olduğunu, şimdi ne yaptığını söyleyebilme; yitirilmiş nesnenin yerini bilme; gelecekte olacakları bilme vb. yeteneğinin bulunduğuna inanma. İslâma aykırı bir inançtır, ilkçağ çoktanrılı dinlerinin kalıntısıdır [27].

5. Tanrıya rüşvet kurbanı

Tanrının yardımıyla hayırlı bir sonuç sağlamak için, ya da var olan veya gelebilecek bir belâyı savmak için, kurban kesmek. Aynı niteliktedir [28].

Çok ilginç bir örnek olmak üzere, Denizli yakınında bir köyde uygulanan, Gerzele Çayı'na kurban kesmek ve kesilen kurbanların etiyle şölen düzenlemek geleneği üzerinde duralım. Bu geleneği, Ege Bölgesinin en büyük yerel gazetesi Yeni Asır, 17 Nisan 1985 günlü sayısının ekinde, "İkibin kişinin adağı" başlığı altında, şöyle anlatıyor:

> Denizli'nin banliyösü Yeşilköy'de yüzyıllardır süren bir gelenek bu yıl da yaşatıldı.
>
> ...Köy tüm güzelliklerini, yamacında bulunduğu Gerzele Dağından akan ve adını da bu dağdan alan Gerzele Çayına borçlu. ...İnanışa göre, adak kesilmediği yıllarda çay kuruyor, insanlar da tarlalar da susuz kalıyor. Bu nedenle her yıl Nisan ayında tüm köy ortaklaşa adak kesiyor. Adak bazan bir, bazan birden fazla dana oluyor.

25] *Bostanzâde Yahya,* Duru Tarih, s. 25.
26] *Neşrî* Tarihi, Unat/Köymen metninde c.II s. 637-643.
27] *Mustafa Uysal,* c.I s. 40-41.
28] *Mustafa Uysal*, c.I s. 47.

Bir yandan kesilen kurbanların etlerinden yemekler pişerken, diğer taraftan da mevlidler okunuyor, dualar okunuyor. Daha sonra yemyeşil çayırlar üzerine kurulan sofralarda çevre köylerden de gelen çok sayıda konukla birlikte yemekler yeniyor, davullar vurulup oyunlar oynanıyor. Bu özel gün için, köyün kadın erkek, çoluk çocuk bütün fertleri seferber oluyor, şükran gününün en iyi şekilde kutlanması için birbirleriyle yarışıyorlar. Yeşilköy'de [29] adak günü, bir bayram günüdür.

6. Kutsal ziyaret yeri sayılan yerlere gitmekten hayır ummak

Özellikle, din büyüğü, ermiş sayılan birtakım kimselerin kabirlerine, türbelerine gidip orada dua okumaktan, bir derdin ortadan kalkması vb. hayırlı sonuçlar beklemek ya da hacca gitme benzeri sevap (yeterli sayıya ulaşmasıyla Cennete gitme hakkı kazandıracak olumlu puvan) ummak. Aynı niteliktedir [30]; islâma yabancı, islâmın tanımadığı, hoş görmediği, eski çoktanrılı dinlerden kalma bir uygulamadır ve şimdiye kadar saydığımız, şimdiden sonra sayacağımız bütün bid'atlar gibi, aslında Yahudiliğe ve ilk hristiyanlığa da yabancı iken, eski çok tanrılı inançların kalıntısı olarak, özellikle 4. yüzyıl sonrasında, hristiyanlığa geçmiştir.

Ayrıca işaret etmeli ki, bu gibi kutsal ziyaretgâh sayılmış kabirlerin, türbelerin büyük çoğunluğu, kesinlikle uydurmadır. Seyyid Battal Gazi'nindir denen uydurma türbe konusuna daha önce değinmiştik [31]. Bu konuda gösterilebilecek sayısız örnek daha vardır. Biz, en anlamlı örnek olmak üzere, Osmanlı Padişahlarının taht'a çıktıklarında kılıç kuşanma töreninin yapıldığı yer olarak seçilecek kadar önem verilen, pek kutsal sayılan Eyyub (yaygın söyleyişle Eyüp) Türbesi üzerinde duralım.

Muhammed'in arkadaşı, ileri yaşta iken Arapların İstanbul kuşatması seferine katılmış ve kuşatma sırasında ölüp oralarda bir yere gömülmüş Eyyub adlı kişinin gömülü olduğu yerin, Fâtih'in ordusunda yürütülen son kuşatma sırasında, Ak Şemseddin tarafından, düşünde mezar yerinin kendisine gösterilmesi üzerine, bulunduğu inancı, düş üzerine tarihsel kişi mezarı bulma motifinin gülünçlüğü bir yana (çünkü bugünün insanlığı biliyor ki, düş görmek, *kendi beynimizin bir işlev*dir!), elbette ki uydurmadır ve Ak Şemseddin böyle bir mezar bulmuş değildi. Babinger'in değindiği üzere [32], fethi bildirmek için Sultan Mehmed'in komşu islâm hükümdarlarına gönderdiği, Fetihnâme denen geleneksel mektuplarda olsun, o çağdan kalma tarih yapıtı vb. belgelerde olsun, böylesine önemli bir dinsel kişinin mezarının bulunması olayından tek sözcükle bahsedilmemektedir; o yerde Ak Şemseddin tarafından Eyyub'un

---

29] Köyün eski adı da Gerzele idi. Luvi kökenli bir Anadolu dilinden gelen bu adın aslı ve anlamı, TT Adlar kitabımızda açıklanmıştır.

30] *Mustafa Uysal*, c. I s. 65, 76.

31] Bkz. yukarıda s. 53-54.

32] *Franz Babinger*, Mehmed the Conqueror, s. 114.

mezarının bulunduğu inancı *sonradan* doğmuş ve bu inancı, Seyyahatnâme'sine doldurduğu çocukça uydurmalarla ünlü sevimli gezginimiz Evliyâ Çelebi'nin, üstelik bire bin katarak, kendi eklemeleriyle de süsleyerek, aktarmasından sonra, Ak Şemseddin'in o yerde düş üzerine Eyyub'un mezarını bulmuş olduğu, duraksamasız, gerçek diye bilinir olmuştur.

İstanbul'un Türklerce alınmasından *200 yıl kadar sonra* yapıtını üretmiş olan Evliyâ Çelebi, bu uzun yapıtın [33] daha ilk bölümlerinde İstanbulun fethi ve Ebâ Eyyub el Ensarî konularına değindiği halde, o ilk bölümlerde, Ak Şemseddin'in böyle bir kerametinden hiç söz etmiyor [34]. Hatta, Eyüp semtinin câmilerini anlatırken ve Eyüp Câmi'ini, Eyyub el Ensarî mezarı bitişiğine, Fâtih'in yaptırdığını yazarken [35], yine Ak Şemseddin'in keramet nitelikli bulgusundan söz etmez. Sonra, birdenbire, Eyüp semtini anlatırken, ünlü çocukça uydurmalarından birini savurmaya başlar: Bu semtte, bilinmeyenden haber veren, konuşan bir kuyu varmış. Kuyunun bu özelliğine kendisi de tanık olmuş; kuyuya, "Osman Dayım hayatta mıdır?" diye sorunca, "Aydıncık [36] şehrinden un alıyor, yakında gelecek" yanıtı kendisine verilmiş. Gerçekten de dayısı üç gün sonra gelmiş, "Aydıncık şehrinde un alıyordum" demiş [37]. Bunu izleyen sayfada, Eyyub el Ensarî'nin mezarını, Ak Şemseddin'in [38] düşünde görmesi ve sonra, düşünde kendisine gösterilmiş yere gidip orasını kazdırarak, hem kabri hem de içindeki cenazeyi bulması anlatılır. Evliya Çelebi'mize bakılırsa, Eyyub, mezarın içinde "...ter ü taze görüldü ki, sağ ellerinde bir tunç mühür vardı (!)"

33] Seyahatnâme (Zuhurî Danışman'ın günümüz Türkçesine göre sâdeleştirip yayınladığı metinden yararlandık), İstanbul 1969.

34] Örneğin, c.I'de İstanbulun Türklerce alınmasını anlatırken; c.II s. 37'de İstanbuldaki, dinsel önemi olan yerleri ve mezarları anlatırken; c.II s. 39'da, Fâtih zamanında yaşamış önemli şeyhlerden, o arada Ak Şemseddin'den söz edip bunların kerametlerini (!) anlatırken; c. I s. 70-72'de, Eyyub el Ensarî'nin katıldığı İstanbul kuşatmasını, bu kişinin orada ölümünü ve Eğrikapı yakınında bir mezara gömülüşünü anlatırken.

35] Seyahatnâme, Danışman metni, c. II s. 97.

36] Şimdi, Edincik; Erdek'in güney, Bandırma'nın batı yakınında.

37] Seyahatnâme, Danışman metni, c. II s. 99 sonu-100 başı.

38] Bu kişi Suriye Araplarından bir din bilginidir. Asıl adı Türklerce Mehmet Şemsettin bin Hamza diye söylenmiştir. Babasıyla birlikte Suriyeden gelip Samsun'un Kavak ilçesine yerleşti; din eğitimini Anadoluda aldı. Beypazarı ve Göynük'de Tarikat Şeyhi ve Hekim olarak "çalıştı". Hacı Bayram Velî'ye kapılandı (onu Şeyh edindi); onun tavsiyesiyle, II. Murat, bu kişiyi Şehzade Mehmed'e (Fâtih) eğitmen olsun diye Edirne'ye çağırdı. İstanbul'un fethinden sonra Göynük'e gitti ve orada öldü.

Sekiz yüz yıldır toprakta ter ü tâze duran Eyyub, belli ki sağ elindeki tunçtan mührü, bulunanın Eyyub ölüsü olduğundan kimse kuşku duymasın diye zamanında akıl edip eline almıştı, hâlâ da tutmakta idi.

Evliya Çelebi'mizin Ak Şemseddin'e bağladığı kerametlerin ne kadar uydurma olduğunu gösterecek bir diğer öykü [39] üzerinde de duralım:

Çelebi'ye bakılırsa, Fâtih İstanbulu kuşatmaya aldığı sırada, surla çevrili kentin içinde (Rum yanlısı olduğu anlaşılan !) Yâ Vedud Sultan denir bir Budala (Ermiş) vardı; bu kişi, "Fetih olmasın" diye Tanrıya yalvardı, Tanrının sevdiği ermişlerden olduğu için duası kabul edildi. Fetih bu yüzden bir türlü gerçekleşmiyordu. Sultan Mehmet, Şeyhleri toplayıp, neden bu böyle oluyor diye soruşturdu; Ak Şemseddin ona şöyle dedi: "Beyim, sen elem çekme! ...Kale içinde Şeyh Maksud halîfelerinden bir can vardır. O ölmeyince bu kalenin zaptolunmasının ihtimâli yoktur. Ama, 50 günde vefat eder". Ak Şemseddin, Çelebi'ye göre, bu hâli bilmekle de kalmadı; "İstanbulun fethini saat ve dakikasiyle tâyin eyleyip ..." bu yönden de keramet gösterdi.

Eyyub'un Türbesi denen yapının bulunduğu yerin kutsal bilinmesi, çok güçlü olasılıkla, orası daha önce bir hristiyan ziyaretgâhı olduğu içindi:

> Gerçekten her hristiyan ziyaretgâhı etrafında Türk efsaneleri de teşekkül ediyor ve bunlar benimseniyordu. Bu inkişaf üzerine de oralarda câmi ve zâviyeler kuruluyor, müslüman şehid ve evliya menkıbeleri meydana çıkıyor ve böylece beldeler mânen fethediliyordu [40].

Hristiyanlık dönemi ziyaretgâhlarının, adak yerlerinin islâmlık döneminde de bu niteliği korumasının bir diğer tipik örneğini, Afif Erzen bildiriyor. Van-Hakkâri ana yolu üzerinde, ünlü Çavuştepe kazı alanı yakınında ve Çavuştepe köyü yolu kavşağından 500 m. batıda bulunan Çermik (=Ilıca) adlı yerde yapılan bir sondajda, 2 m. derinlikte Urartu keramiği, daha üstte ortaçağ keramiği bulunmuştur; "Bilhassa, adak kandilleri ilgi çekicidir. Zira kaynağın hemen yakınında, köylülerce yatır olarak vasıflandırılan bir mezar mevcuttur ve hâlen bir ziyaretgâh ve adak yeri niteliğini taşımaktadır" [41].

39] Seyahatnâme, Danışman metni, c. I s. 95.

40] *Osman Turan*, TCHMT, 3. bsl., s. 519. Yazarın, aynı yerde, pek haklı olarak, "ziyaretgâhlarda ve fikirlerde birleşmeler tabiatiyle islâmlaşmaya ve Türkleşmeye hizmet ediyordu" demesi de dikkate değer, çünkü kendisi Türklerin Anadoluda pek kimseyle karışmadan kendi kendine ürediği görüşünü savunabilenlerden idi. Diğer yandan, metinde aktardığımız sözlerinin sonunda, olayın değerlendirilmesini "böylece beldeler mânen fethediliyordu" diye yapması da yanlıştır. Bu tür hâller, müslüman Türk'ün Anadoluda beldeler fethetmesi değil, Anadolunun onu fethetmesidir ve bu nitelemeyi pek çok yazar benden önce yapmış bulunmaktadır.

41] *Afif Erzen*, Çavuştepe 1970 Kazısı, TAD XIX/2, 1970, s. 103-108'de s. 108 sonu.

7. Mevlidhanlara, bayram öncesi ziyaret günlerinde mezarlıkları istilâ eden hocalara, softalara ve benzerlerine, para yahut diğer bir çıkar karşılığında Kur'an okutmak, böylece Kur'an okumak

İslâma göre yasak ve günahtır [42].

8. Üfürükçülük uygulamaları: hayırlı bir sonuç sağlamak için, ya da var olan yahut gelebilecek bir belâyı savmak için dua okuyup sağa sola üflemek, tesbih çekmek, tütsü yakmak ve böyle şeyleri yapacak kimseden medet ummak

İslâma aykırıdır ve çoktanrılı inançlara bağlı eski kültürlerin kalıntılarıdır [43].

9. Ölü için aş, lokma, helva vb. dağıtmak

Aynı niteliktedir [44].

10. Ölünün gömü yeri üzerine süslü mezar taşları dikmek, türbe vb. anıtsal yapılar yapmak

Aynı niteliktedir [45].

11. Çaput bağlama

Ölü ermiş (?) lerin, din ulularının türbesiz mezarları yanında çalılara, ağaçlara; ya da, türbelerinin demir parmaklıklarına çaput (yırtılmış küçük bez parçası) bağlayarak dilekte bulunmak, aynı niteliktedir [46].

42] *Mustafa Uysal*, c.I s. 107.

43] *Mustafa Uysal*, c.I s. 117, c. II s. 270.

44] *Mustafa Uysal*, c. I s. 122-123.

45] *Mustafa Uysal*, c. I s. 122, 126, 128.

46] *Mustafa Uysal*, c.I s. 125 ortası. Bu geleneğin şaman inancı dönemi kalıntısı olduğunu *Abdülkadir İnan* (Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 207) açıklıyor.

12. Çalgı çalmak ya da dinlemek; çalgı eşliğinde oynamak; çalgı araçlarını yapmak, satmak, almak, bulundurmak

Bunların hepsi, islâmın sünnî mezhebinden din bilginlerinin çoğunluğuna göre, islâma aykırıdır, yasak ve günahtır. Muhammed'in bu doğrultudaki hadîsleri aktarılmaktadır. İmam Ebu Hanife, İmam Şafiî, İbrahim-i Halebî, İmam Malik'in öğrencisi İmam Ebu'l Vefa bin Ukayl, İmam Ahmed bin Hanbel, Malikî imamlarından Tartuşî, İmam Kurtubî, Hanefî mezhebinden Dağistanlı Şeyh Ahmet Nesevî, Şeyhülislâm Celâleddin Geylânî, Yavuz Sultan Selim'in Şeyhülislâm'ı İbn-i Kemal, Berîka adlı dinsel kitabın yazarı Nâdimî ve onlara dayanan Konya Merkez Vaizı Mustafa Uysal, bu konuda duraksamasızdırlar [47].

13. Kadının, sesini bir erkeğe duyurması ve erkeğin, kadın sesi dinlemesi

Bir kadının, sesini erkeklere ya da herhangi bir erkeğe duyurması yahut bir erkeğin (radyoda bile !) kadın sesi dinlemesi, islâma göre günah ve haramdır [48]. Yalnız, 9 yaşından küçük kız çocuklarının sesinin duyulması, duyurulması, bu kuralın kapsamı dışındadır. Kız 9 yaşına varınca yasak başlar, çünkü islâma göre 9 yaşında kız şehvet duyan ve duyuran bir yaratıktır; gerçekten, Muhammed, olgun yaşta yeni bir evlilik yaparak Ayşe'yi aldığında, Ayşe 9 yaşındaydı [49].

14. Mevlid (mevlüt) okutma geleneği

Süleyman Çelebi'nin ya da başkalarının yazdığı, kısaca Mevlid diye anılan, Muhammed'in doğumunu anlatan ve onu öven metinlerin topluluk oluşturularak yüksek sesle okunması, okuyan bakımından; dinlenmesi, dinleyenler bakımından, islâma aykırı ve günahtır [50].

15. Uğur, uğurluluk, uğursuzluk inançları

Birtakım günlerin, olayların, hayvanların uğurlu ya da uğursuz sayılması, islâma yabancı ve aykırıdır; bunlar dahi, ilkçağdaki çoktanrılı inançlara bağlı kültürlerin günümüze uzanabilmiş kalıntılarındandır [51].

47] *Mustafa Uysal*, c. I s. 138-150, c. II s. 248-253. Aksi görüşü savunanlar ve dayanakları için bkz. (Bursa Yüksek İslâm Enstitüsü tasavvuf tarihi öğretmeni) *Süleyman Uludağ*, İslâm açısından musikî ve sema', İrfan Yayınevi, İstanbul 1976, özellikle s. 293-294.

48] *Mustafa Uysal*, c. I s. 156-157.

49] Bunları olduğu gibi *Mustafa Uysal*'ın yapıtından aktarıyoruz (c. I s. 157).

50] *Mustafa Uysal*, c. I s. 124 başı ve özellikle s. 163-165.

51] *Mustafa Uysal*, c. I s. 184-185, c. II s. 263.

16. Bazı ağaçların, pınarların kutsal sayılması; bunları ziyaret etmekten, bunlara dokunmaktan, bir pınarın suyunu içmekten hayırlı sonuçlar umulması

Aynı niteliktedir [52].

17. Bahar Bayramı niteliğinde bir gün olarak Hıdrellez'in kutlanması

Aynı niteliktedir [53]. Çok dikkate değer ki, bir bilgi kaynağımızda [54] bu geleneğin Çingene vatandaşlarımızın etnik kültüründen geldiği hakkında ayrıntılı dayanaklar bulmaktayız. Orada anlatılanları şöyle özetleyebiliriz:

Hıdrellez [55] öncesinde Edirne-Kırklareli yöresi Çingenelerinin toplum önderi saydıkları Edirne Çeri Başısı, Kakava denen Hıdrellez kutlama *âyinleri* ve törenleri için dâvetiye dağıtır. Bu dâvetiyenin, 1966 Hıdrellezi için dağıtılmış olanının metni, bilgi kaynağımızda vardır. Orada, Çingenece Mut Parolara başlığı altında, önce aynen şöyle denmektedir:

> Millet-i kadîme-i necipten Kıptîyânın yevm-i mes'udu mübareki bugün 6 Mayıs 1966 günü sabahı gün doğumundan yarım saat, 15 dakika 3 saniye evvel edâsına borçlu olduğumuz büyük ve mukaddes Hızır İlyas Bayramı âyini dâvetiyesidir.

Bunun altında, gazel biçiminde yazılmış bir şiir ile 30 Nisan 6570 tarihi ve "Edirne Çeri Başısı Salih Usta" adı yer almaktadır. Daha sonra da, biraz Türkçeyle karışık Çingenece bir şiir vardır: Kamata mançez/Bilekten palançez/Akine nanay/Dikine nanay/Lop aşağı mançez/Lop yukarı mançez/Diklâm toparles/Kuklam toparles/Peşkana tahtaya yat/Sağına selâm/Soluna selâm/Paşa davle sa/Ve aliküm selâm.

18. Türbede mum yakmak

Türbelerde mum yakarak, orada gömülü bulunan kişiden bir dilekte bulunmak, yine, ilkçağ çoktanrılı dinlerini benimsemiş toplumların kültürlerinden, günümüze uzanabilmiş bir kalıntıdır, islâma aykırıdır [56].

52] *Mustafa Uysal*, c.I 185.

53] *Mustafa Uysal*, c. I s. 186.

54] Kırklareli 1967 İl Yıllığı, s. 238-240,

55] Hıdrellez adı, Hıdır-İlyas'dan bozmadır. Geleneksel inanca göre, Tanrının bu iki sevgili kulu, yılda bir gün 6 Mayısta, bir su başında buluşurlarmış.

56] *Mustafa Uysal*, c. I s. 186, c. II s. 261.

19. Nazar ve nazarlık inancı

Bir kimsenin bakışından kendisine kötülük gelebileceğine (nazar değeceğine) inanmak; bu kötülüğe karşı nazar boncuğundan, kurşun döktürmekten, boyuna asılacak muska vb.'nden medet ummak. Aynı niteliktedir [57].

20. Bir dileğinin olması için horoz kesmeyi adamak

Aynı niteliktedir. İslâm dininde kurbanlık hayvan yalnız koç'tur, "Horozdan kurban olmaz"; kaldı ki türbe, tekke, mezar gibi yerlerde bir dileğin gerçekleşmesi için bedel ödüyormuşçasına, yahut da dilek gerçekleştikten sonra evvelce pazarlık edilmiş bedeli ödüyormuşçasına kurban kesmek yasaktır, koç da kesilse etini yemek haramdır [58].

21. Yolcunun arkasından tasla su dökmek

Evden çıkan bir kimsenin kazaya belâya uğramadan esenlikle geriye dönmesi için arkasından yere, yahut bir ayna üzerine, su dökmek. İslâma yabancı bir boş inanç uygulamasıdır [59].

22. Hoca Efendilerin kendilerinin uydurduğu bir bid'at: Devir

Son olarak, yapıtından çok yararlandığımız Mustafa Uysal Hoca Efendinin listesinde eksik bırakılan, hoca efendilerin icadı bir bid'at üzerinde duracağız. Bu, "Devir" diye adlandırılan, henüz cenaze namazı kılınmamış ölünün dinsel görevlerini yapmamış olmaktan doğan günahlarının bağışlanması için para ile bedel ödenmesi niteliğinde bir törendir ve para da, ya hoca efendilere, yahut hoca efendilerle birlikte çevrenin yoksullarına ödenmektedir.

Hoca efendilerin, böyle bir uygulamayı islâmın gereği imiş gibi göstermek üzere ileri sürdükleri gerekçe şudur [60]: Kur'an, oruç tutamıyacak kadar yaşlanıp güçsüzleşenlerin, oruç tutamadığı günlerin sayısınca, bir yoksulu doyurması gerektiğini söyler [61]. Ayrıca, Muhammed'in, yalnız oruç için değil, kılınması gerekirken kılınmamış namaz için de böyle kurtulmalık sadakası verilebileceği yolunda sözü bulunduğu aktarılmaktadır. İşte -deniyor-, devir denen törende, ölenin namaz ve oruç borçları için bağışlama parası ödenmesi, Kur'an ve Muhammed tarafından gösterilen yola gidilmesinden başka şey değildir.

57] *Mustafa Uysal*, c.I s. 188.

58] *Mustafa Uysal*, c. II 240-241. Karş. Kur'an, Mâide sûresi, âyet 3.

59] *Mustafa Uysal,* c.II s. 265.

60] (Devlet yayını) Türk Ansiklopedisi, "Devir" maddesinden (c. 13 s. 153 sütun 2) özetliyoruz.

61] Bakare sûresi, âyet 184.

Bu törenin uygulanmasına ilişkin ayrıntılı bilgiyi de Ali Rıza Balaman'ın yapıtında buluyoruz [62]. Oradan özetleyelim:

Oruçsuz, namazsız geçirilen günlerin her biri için, bir yoksulu kaç gün doyurmağa yetecek kadar toplam para ödeneceği hesaplanırken, bir günlük doyum parası, bölge müftülüğünün şeker bayramı öncesinde kamuya duyurduğu fitre (islâm hukukundaki, varlık vergisi niteliğinde zorunlu sadaka) tutarına göre belirlenir. *Bir aylık* namaz ve oruç borçları için ödenecek para, bir mendile sarılır. Cenaze, câmide kendi namazının kılınmasını beklerken, hoca efendiler uygun bir yerde birbirinin karşısına geçip otururlar ve mendile sarılmış paraları, top oynar gibi, birbirine atmaya başlarlar. *Bu atmalar tutmalar, ödenen paranın tutarını çok göstermek yâni Allahı kandırmak için, borçlu ölü yararına, daha doğrusu onun mirasçıları yararına yapılan bir hesap şişirme işlemidir.* Örneğin, ölünün 58 yıllık yâni 696 aylık namaz ve oruç borcu Tanrıya bağışlatılacaksa, hoca efendiler 696 kez mendildeki parayı birbirine atar; atan, Arapça "Vehebtü" (=Verdim), tutan "Kabultü" (Kabul ettim, aldım) diye bağırır. Böylece, *bir aylık tutarındaki, mendil içinde sarılı aynı para,* 696 kez verme işleminde kullanılmış olur.

> Sonunda, bu işlem için yorulan imamlar, yaptıkları işe ve okudukları dualara karşılık mendildeki parayı aralarında üleşirler ve ölü namazına yetişmek için câmiye koşarlar [63].

Sonuç. Verdiğimiz bu örnekler, Türkiye Türkleri toplumunun sünnî kesiminde bile, 4 Halife dönemi islâmlığından ve hatta bugünkü Arap-sünnî islâmlığından ne kadar farklı içerikte bir islâmlık inancı ve uygulaması bulunduğunu göstermeye yeterlidir kanısındayız. Halkımızın Alevî kesiminde ise, yukarıdaki sapmaların hemen hemen tümü bulunduktan başka, bir de, Türkiye Alevîliğine özgü inanç ve uygulamalar bulunmaktadır. Bunlara daha önce de zaman zaman değinmiştik; şimdi, toplu bir özet vermeye çalışalım:

23. Türkiye Alevîliğinin kendine özgü islâm inancı ve uygulamaları

Türkiye Alevî inancının ve törelerinin kökeni, bir yandan Türkiye dışı islâm kültürü kaynaklarına, örneğin 4 Halife dönemi islâmlığının Arap kökenli inanç ve törelerine; bir yandan, İran'ın kendine özgü islâmlığının, o arada Kalenderî vb. tarıkatların gerek 1071 Türkmenleri gerek Anadolu Kürt etnik toplumu üzerindeki etkisine; bir yandan da Anadoludaki, çeşitli soy kökenlerinden gelmiş Alevî topluluklarının kendi etnik kültür kökenlerine ve kendi aralarındaki etkileşime dayanır.

62] *Ali Rıza Balaman*, Gelenekler, Töre ve Törenler, Betim Yayınları, İzmir 1983, s. 133.

63] *A.R. Balaman*'ın satırlarını aktardık.

Bu arada, Alevî Türkmenlerin islâmlık öncesi kültürü, şaman dinine özgü inanç ve uygulamalar önemli bir yer tuttuğu gibi, Kürt etnik kültürünün tarihten gelme birikimi de katkı payına sahiptir [64].

Alevîlik, Kur'anın yorumunda, Batınî (=içte gizli olan anlamın varlığını kabul eden ve o anlama değer veren) görüşten hareket eder [65]. Şeyh Bedreddin'in Varidat'ında en açık biçimde dile getirdiği, savunduğu bu görüş; Kur'an sözlerinde, Arapça bilen herhangi bir câhil kimsenin anlayacağı, görünür anlamın dışında, ancak Tanrının seçkin kıldığı kişilerce kavranabilecek gizli anlamların var olduğunu kabul eder. Bu yoruma dayanarak da, Kur'anın sözlerindeki görünür anlama göre farz olan namaz, oruç, hacca gitme vb.'ni zorunlu diye saymaz [66].

Alevîliği anlatan, Alevî'lerce yazılan kitaplarda, tıpkı İsa sonrası dönemde katolik ve ortodoks hristiyan inançlarının İsa'yı tanrıya eşitlemesi gibi, Ali'nin Allah'a eşitlendiğini öne süren bir açıklama yoktur. Tam tersine, örneğin Zelyut [67], "Alevîlikte ne Hz. Muhammed Allah'tır, ne de Ali" diyor. Ama, Pîr Sultan Abdal, onunla aynı görüşte değildir. Çünkü onda, "Ali Padişahtır, Muhammed Vezir" deyişi vardır ki bunun ne demeye geldiği pek açıktır [68]. Pîr Sultan Abdal'ın bu tür deyişleri çoktur; bir tek örnekle yetinelim:

Gaafil kaldır şu gönlünden gümânı [69]
Bu mülkün sahibi Ali değil mi?
Yaratmıştır onsekizbin âlemi
Rızıkların veren Ali değil mi?

Alevîler namaz kılmayı gerekli görmedikleri için, doğaldır ki, câmiye de gitmez; üstelik, Emevîler döneminde Ali'ye ve soyuna câmilerde sövülmesi, lânet okunması, Alevî toplumunu câmiden özellikle soğutmuştur. Kaldı ki, Alevî düşüncesi, gönülden istekle değil farzdır diye yapılan kulluk gösterilerini değersiz görmektedir. Ayrıca, Kur'anda namazın günde kaç kez, kaç rekât olarak, nasıl kılınacağı hakkında hiçbir buyruk bulunmadığı vurgulanıyor.

64] Bu son konuda bkz. *Cemşid Bender,* Kürt Tarihi ve Uygarlığı, 5. bsl., s. 137 vd.; *Cemşid Bender*, Kürt Uygarlığında Alevîlik, İstanbul 1991; *Cemşid Bender*, 12 İmam ve Alevîlik, İstanbul 1993.

65] *Rıza Zelyut,* Öz Kaynaklarına Göre Alevîlik, 6. bsl., İstanbul 1992, s. 30.

66] *R. Zelyut*, a.g.e., s. 41.

67] *R. Zelyut,* s. 244.

68] Zaten, Alevîlerde "Padişah" sözcüğüyle "Tanrı"nın kasdedildiği, *Zelyut*, s. 329'da belirtiliyor.

69] Güman=Kuşku.

Alevîlikte, ibadet işlevli dinsel tören, Cem (=Toplanma) denilen törendir. Zelyut [70], bu tören konusunda çok ayrıntılı bilgi veriyor. *Törenin en önemli bir bölümünü, bu törene özgü türde türkülerin bağlama ile çalınması ve çalgı eşliğinde, kadınlı erkekli, semah denilen dansın yapılması oluşturur. Genellikle rakı da içilir [71]; dua, Türkçe söylenir.*

Alevîlerde, resmin yasak olduğuna da inanılmaz. Alevîler, evlerine insan resmi, hatta Alevî ulularının (Ali, Hacı Bektaş Velî vb.) hayalî resimlerini asmayı severler.

Ramazan ayında oruç tutulmamasına karşılık, (Kerbelâ olayının geçtiği) Muharrem ayında, ilk günden başlayarak 12 gün oruç tutulur (o olayda İmam Hüseyin 12 gün aç susuz kalmış imiş). İftar ve sahur yemeğinde dahi et, balık, yumurta yenmez. İçki kullanılmaz, eğlence olmaz. Muharremin 12. gününde aşure pişirilir, oruç sonrasında yenir ve dağıtılır.

Alevîlerde, Arap islâmlığının kesinlikle tersine, kadın, saygınlık yönünden, erkeğe eşittir; ikinci sınıf insan değildir. Tek eşle evlenilir. Boşanma, iyi gözle görülmez. Boşanan kişi "Düşkün" olur, bir tür aforoza uğrar. Kadın, kapanmaz ve erkeklerin bulunduğu topluluklara karışmaktan kaçınmak gibi bir tutum içinde olmaz.

Mum söndü âlemleri yapıldığı iftirası, Yahudiler için uydurulan, iğneli fıçıya attıkları çocukların kanını içtikleri iddiası gibi, rezilce ve vicdansızca uydurulmuş bir yalandır; geçmişte Alevîliğe karşı anti-propaganda ve karalama aracı olarak kullanılmıştır [72].

70] *Rıza Zelyut*, a.g.e., s. 182-207.

71] Alevîler, alkollü içkinin kesinlikle yasaklanmış olduğunu kabul etmiyorlar; içkinin kararında içilmesinde hiçbir sakınca görmüyorlar.

72] Gerek Batı Anadolu Tahtacı-Türkmen toplulukları hakkında, gerek bunların Alevîliği hakkında, çok az bilinen, çok değerli bir bilgi kaynağı, *Rıza Yetişen*'in kitabıdır: Tahtacı Aşiretleri, İzmir 1986. Yazar, Batı Anadolunun en ünlü Alevî yerleşimi Narlıdere'yi (şimdi İzmir ana kentinin batı uçtan bir önceki ilçesidir) mesken tutmuş Alevî Dede'leri ailesi Yanyatır Oğulları soyundandır. 1988'de öldü, Narlıdere Yukarı Mezarlığına gömüldü.

C. Türkiye Türklerinin ulusal müziği

I. Bu müziğin özel tekniği ve o tekniğin özel zenginliği

Türkiye Türklerinin kendilerine özgü müziği, ulusal kültürün en önemli öğelerinden biridir. Bu müzik, Türk halk müziği ve Türk sanat müziği olarak iki ana kola ayrılır; fakat her iki kol, seslerin işlenme ve değerlendirilmesinin tekniği açısından ortak özellikler gösterir. İşte zaten bu özelliklerle Türk müziği diğer ulusal müziklerden ve kısaca klâsik müzik diye adlandırılan, batı Avrupa saray çevrelerinin ortak müziğinden ayrılır. Sözünü ettiğimiz özellikler, aynı zamanda, müziğimizin (klâsik batı müziği de o arada olmak üzere) diğer müzik türlerine, *teknik açıdan* üstünlüğünü oluşturur, açıklar ve kanıtlar. Şöyle ki:

Batı müziklerinde, bir sekizli nota dizisinde (örneğin do, re, mi, fa, sol, la, si, do dizisinde) yer alan toplam 12 ses değerlendirilir, kullanılır. Sayalım: 1. Do, 2. Do diyez ya da diğer deyişle re bemol, 3. Re, 4. Re diyez ya da mi bemol, 5. Mi, 6. Fa, 7. Fa diyez ya da sol bemol, 8. Sol, 9. Sol diyez ya da la bemol, 10. La, 11. La diyez ya da si bemol, 12. Si. Bu 12 seslik dizi içinde her ses, temsil ettiği ses titreşimi sayısı (frekans) ile, kendinden öncekinin sayısı (frekansı) arasındaki oran açısından, *birbirine eşit uzaklıktadır.*

Türk müziği ise, *bundan çok daha geniş ve renkli bir sesler demetini kullanır.* Çünkü Türk müziği, aynı sekizli nota dizisinde (do, re, mi, fa, sol, la, si, do), o sekiz notanın gösterdiği seslerle birlikte, *toplam 24 ayrı sesi değerlendirip kullanmaktadır ve üstelik bu dizi içindeki her bir ses, kendinden önceki ve sonraki sesten eşit uzaklıkta olmayabilir.* Örneğin, batı müziklerinde fa ile sol arasında yalnız bu iki sesten her birine eşit uzaklıkta bulunan fa diyez (ya da, diğer deyişle, sol bemol) değerlendirilebiliyor iken, Türk müziğinde: 1. Fa ile sol arasında, fa'dan 1/9 uzaklığında bulunan dik acem sesi; 2. Fa'dan 4/9 uzaklığında bulunan eviç sesi, 3. Fa'dan 5/9 uzaklığında bulunan mâhur sesi; 4. Fa'dan 8/9 uzaklığında bulunan dik mâhur sesi, kullanılmakta, değerlendirilmektedir [73].

Türk müziğine özgü bu tekniğin, çağdaş Yunanlılar, Araplar, İranlılar tarafından da kullanılmasından düşülebilecek sanının tersine, o uluslardan birinin öz malı iken bizce de benimsenmiş olmadığı, çeşitli etnik kökenlerden ve elbette ki en başka Türkiye Türkleri etnik toplumundan gelme Türkiyeli insanlarca geliştirildiği, müzikologlarımızca, kanıtları gösterilerek, açıklanmıştır [74].

73] Daha ayrıntılı bilgi için bkz. *İsmail Hakkı Özkan*, Türk Musıkîsi Nazariyatı ve Usulleri, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1984; *Zeki Yılmaz*, Türk Musıkîsi Dersleri, İstanbul 1984.

74] Özlü bilgi için bkz. *Lâika Karabey Akıncı*, Garplı Gözüyle Türk Musıkîsi, Doğan Güneş yayınları, İstanbul 1963, özellikle s. 29 vd.

Ancak, dikkati çeken, eski Hellen müziğinde sekizli nota dizisinin, şimdi yapıldığı üzere 12 sese değil, Türk müziğindeki gibi 24 sese bölünerek kullanılmasıdır; önemli ayrılık şuradadır ki, Türk müziğinde kullanılan 24 ses arasındaki uzaklıklar (seslerin frekanslarının yâni temsil ettikleri titreşim sayılarının birbirine oranı açısından) eşit olmayabildiği halde, eski Hellen müziğinde 24 seslik dizinin aralıkları birbirine eşitti. Buna bakılırsa, Türkiye Türklerinin, Anadolu ortaçağ halkından, Rumlardan öğrendikleri müzik tekniğini değiştirip geliştirerek işlediklerini, yepyeni bir tekniği böylece ortaya çıkardıklarını düşünebiliriz.

Ayrıca önemle göz önünde tutmak gerekir ki, Türk müziğinin yukarıda anlatılan tekniğe dayanması, onun özelliklerinden yalnız biridir. Bir diğer çok önemli özelliği, sözünü ettiğimiz 24 sesin belli diziler hâlinde kullanılmasıdır. Her biri ayrı "kulak tadı" veren bu diziler, Türk müziğinde makam'ları oluşturmakta kullanılırlar ve dolayısiyle makam'ların her biri de ayrı "kulak tadı" verirler. Bu makamların birçoğunu Türkiyeli müzisyenler bulmuş ve kullanmıştır. Nice kişi, bazı makamların adları dolayısiyle yanılgıya düşerek onların Türklerle ilgisi olmadığını sanır. Örneğin Acem, Acemaşiran makamlarının adı, aslında ses adlarıdır (acemaşiran, sol anahtarlı portenin birinci ve ikinci çizgileri arasındaki fa; acem, aynı portenin en üst yani beşinci çizgisi üzerindeki fa). Kürdî, Kürdî'li Hicazkâr, Muhayyer Kürdî makamlarının dahi Kürtlükle hiç ilgisi yoktur ve bu adlar, la (dügâh) ile si (buselik) arasındaki seslerden birine kürdî dendiği için, oradan çıkmıştır.

Türk müziğinin *teknik açıdan* üstünlüğünü yukarıda belirttik. Bu üstünlük, kuşkusuz, Türk müziği tekniği kullanılarak üretilmiş her yapıtın, başka teknikler kullanılarak üretilmiş her yapıttan daha üstün, daha güzel olduğu anlamına gelmez. İyi bir besteci, her teknik içinde güzeli yaratabilir. Bu söylenen, çokseslilik-tekseslilik teknikleri konusunda da doğrudur. Böylece, "Batı müziği çokseslidir, Türk müziği tekseslidir" diye Türk müziğinin eleştirilmesindeki yersizliğe değinmek istiyoruz. Bir kez, Türk müziği günümüze dek teksesli yapıtlarda işlenmişse, bu, müziğimizin yapısına özgü bir zorunluluktan ileri geliyor değildir ki, Türk müziğinin kendisini o yolda eleştirmek haklı olsun. Dileyen, Türk müziği tekniği içinde çoksesli yapıt da üretebilir. Üstelik, çoksesli müzik yapıtlarının mutlaka teksesli müzik yapıtlarından üstün olması da gerekmez. Önemli olan, güzel'i bulabilmektir ve güzel'e, teksesli yapıtlarda da nice kez ulaşılmıştır.

II. Bu tekniği işleyen ve Türk müziği yapıtı üreten Türkiyeli sanatçıların Türkiye Türklerinden ibaret olmadığı

Bu konuda, az ama öz açıklama yapacağız; deyim yerinde ise, istatistik bilgisi vereceğiz.

Etem Ruhi Üngör'ün, iki ciltlik, Türk Musikîsi Güfteler Antolojisi adlı kitabında [75], 136 ayrı makamdan, toplam 10 000 kadar sözlü müzik yapıtının sözleri yer almaktadır. Bunların içinde birkaç yüz tanesinin bestecisi belli değildir. Diğerlerinin bestecileri kitapta gösterilmiş ve o besteciler, kitabın sonunda, alfabetik dizide listelenmiştir. Bunlar 704 kişidir.

Şimdi o 704 kişilik listeyi inceliyelim.

Listede, Osmanlı devletinin Ermeni etnik toplumundan olduğu, hemen hemen hepsinin adlarından da belli, şu besteciler var: 5 tane Agop ve ayrıca Agop Alyanak; 5 tane Aleksan; 2 tane Andon; Apet Mısırlıyan; Arşak Çömlekciyan; Artaki Candan; Artin; (Hanende) Asadur; Astik; (Ekmekçi) Bağdasar; (Çömlekçi) Bedros; Bimen Şen; 3 tane Boğos; (asıl adı bilinmeyen,) Çorlulu; 2 tane Garbis; Haçik; 2 tane Hamparsum; Hrant Emre; 3 tane Kapril; Karnik Garmiryan; 3 tane Kirkor, ayrıca Kirkor Berberyan, Kirkor Çulhayan; Leon Hancıyan; 2 tane Manuk; 2 tane Markar; Marko Çolakoğlu; Melekzet; (Bursalı) Mihran; (Hanende) Misak; Nikoğos; Nubar Tekyay; (Sarı) Onnik; 2 tane Osep; (Lâvtacı) Ovrik; (Hanende) Papazyan; 2 tane Sahak (biri Sahak Hocasar); (Âmâ Kemanî) Sebuh; 2 tane Serkis, ayrıca Serkis Çağlayan, Serkis Gülbenkyan; (Udî) Serope; (Kemanî) Tatyos; (Hanende) Varteres olmak üzere, tam 70 Ermeni görülüyor.

Arkadan, Rum etnik toplumundan olan yurtdaşlarımız geliyor: Aleko Bacanos, (asıl adı bilinmeyen) Civan, (Âmâ Kemanî) Corci, (Lâvtacı) Hristo, İlya, İstavri, (Hanende) Manol, (Kemençeci) Nikolaki, (Hanende) Petraki, (Kemanî) Todoraki, Yorgaki Şivelioğlu, Yorgo Bacanos, (Kemanî) Zafıraki ve Zaharya; toplam 14 besteci.

Musevî bestecilerimiz arasında olanlar, Osmanlının tüm nüfusu içinde Musevîlerin ulaşabildiği pek düşük yüzde oranı karşısında, umulmayacak kadar çoktur: (Tanburî) Bohor, Haham Avram Mandil, Haham Musi, Haham Nesim Sevilya, (Suriyeli Musevi, asıl adı Avram olan) Mısırlı İbrahim, 3 tane İzak (biri, İzak Varon) olmak üzere 8 bestecimiz.

Bunların genel toplamı 92 ediyor. Diğer 612 bestecimiz, Türkiye insanlarının islâm inancında olanlarından ise de, bunların arasında Medenî (=Medine'li) Aziz Efendi, Musullu Hafız Osman gibi, Türkçeyi öğrenmiş olmakla birlikte, Türkleşmemiş Araplar; düpedüz Kıptî sanıyla anılan Kıptî Hasan, Kıptî İbrahim; ya da, kesinlikle Türkleşmiş olduğu halde aslında bunlarla aynı soy kökeninden geldiğini, örneğin Mustafa Rona'nın kitabından [76], kendilerinin yaşam öyküsü anlatılırken, yazarın, "Irkına has yetenekle..."vb. zarif ifadesiyle öğreneceğiniz daha nice bestecimiz (o arada

---

75] Eren Yayınları, İstanbul 1981.

76] *Mustafa Rona*, Yirminci Yüzyıl Türk Musikîsi, Türkiye Yayınevi, 3. bsl., İstanbul 1970.

Klârnet İbrahim, Kemanî Memduh, Haydar Tatlıyay, Şükrü Tunar, Baki Duyarlar) da yer almaktadır. Geri kalanlar dahi, hiç kuşkusuz, mensup bulundukları Türkiye Türkleri etnik toplumunun kendisinden daha fazla Türk değillerdir, o kadar Türk'türler. Böylece, içlerinde, örneğin, büyük bestecilerimizden Leylâ Saz gibi, babası Rum kökenli (Hekim İsmail Paşa) olanlar; Lem'i Atlı gibi, Çerkes kökenli olanlar; Selânik'li Ahmet Bey gibi, Musevî kökenli, "Selânik dönmeleri" denen toplumdan olanlar vb. de vardır.

Evrensel diyalektik etkileşim içinde, hiç kuşkusuz ki, Türkiye Türkleri dışındaki etnik öğelerin Türkiye Türkleri müziğine etkisi, katkısı, yalnız, Türk olmayan bestecilerin dahi, bu müziğin kendine özgü tekniği içinde, bu müziğin yapıtlarını üretmelerinden ibaret kalamazdı ve kalmadı. Örneğin, Dede Efendi, "Yine bir gülnihal" şarkısını, Türk sanat müziği tekniği içinde ve rast makamında pek âlâ bir *vals* üretilebileceğini kanıtlamak için yazmıştır. Bu, batı müziği *tekniklerinin* bizi etkilemesine örnektir. Oyun havalarımız içinde nice pek sevilen örneği bulunan sirto (4 haneli, nîm sofyan denen 2/4'lük usulde bestelenmiş bir saz eseri ve özellikle oyun havası formu) aslında Yunan kökenlidir. Yunanlılar buna Sirtaki (Sirto'cuk) diyorlar. Zorba filminin müziği olarak Mikis Theodorakis'in yaptığı beste, bu formun çok güzel bir örneğidir. Sirto adı, Rumca Syrò (ò'su omega ile), "asılarak çekmek" fiilinden geliyor ve bu havaya özgü oyunun, elele yahut da birbirinin omuzuna kol atarak, birbirini çekercesine, özel ayak figürleriyle oynanmasından esinleniyor. Sultan Abdülaziz'in de pek güzel bir Hicaz Sirto'su vardır.

Longa adını da tüm Türkiyeli aydınlar bilir; çoğu kez, radyoda, Nihavend faslı sonunda Nihavend Longa, Şehnaz faslı sonunda da Santurî Ethem Beyin Şehnaz Longa'sı çalınır. Bu adın Romence kökenli olduğu sanılıyor. Güçlü olasılıkla, bu tür oyun havalarının kökeni Romen halk müziğidir.

Horon, Doğu Karadeniz bölgemizde toplu oynanan bir halk dansı türüdür. Adı Rumca Khoros (dans, oyun)'dan gelir. Kemençe ile çalınan, kendine özgü müziği vardır ve gerek horon, gerek onun müziği, şimdiki yöre halkı ile, çoğu Yunanistana göçmüş Pontos "Rum"ları arasında ortak bir kültür malıdır. Pontos "Rum"ları da, Yunan devlet TV'sinde gördüğümüz üzere, tıpatıp aynı müzik ve tıpatıp aynı figürlerle, ayrıca, tıpatıp aynı giysilerle, horon oynamaktadırlar.

D. Türkiye Türklerinin mimarlık sanatı

Nice görkemli ürünü yurdumuzda ve şimdi devletimizin ülkesi dışında kalmış yerlerde beğeniyle, saygı ile seyredilen, Türkiye Türklerinin mimarlık sanatı; tıpkı Türkiye Türklerinin müziği gibi, yalnız başlıca özelliklerinin incelenmesi bile pek derinlere, ayrıntıya girilmesini gerektirecek bir konudur. Biz sâdece, Türkiye Türkleri mimarlık sanatının da, tıpkı ulusal müziğimiz gibi ve hatta ulusumuzun kendisi gibi, Türkiyede oluşup olgunlaşmış bir sentezin ürünü olduğuna değinelim. Bu sentetik özellik, Türkiye Türkleri mimarlık sanatının daha Anadolu Selçukluları dönemi aşamasında bile vardı:

İlginç olan, taş, figürlü kabartma, tuğla, çini, alçı işçiliğinden oluşan Selçuklu mimarî süslemesinde, halı, ahşap, maden gibi el sanatı eserlerinde, Anadolunun daha önceki Bizans ve Ermeni sanatı mirasının ağır basmamasıdır. *Anadoluda Türklerle yepyeni bir senteze varılmıştır.* Bu sentezde, özellikle Orta Asya Türk, İran, Irak ve Suriye bölgesi islâm sanatının öğeleri, Anadoluda daha önce mevcut olan yerli Bizans ve Ermeni mirası ile karışmış, bunun yanı sıra orijinal denemelerle büyük yenilikler sunulmuştur [77].

E. Türkiye Türkleri kültüründe gıda teknolojisi, yemek türleri, yeme içme ile ilgili gelenekler

Tüm ulusların gıda teknolojisi ve yemek türleri, herşeyden önce, yaşadıkları ülkenin bitkisel ve hayvansal ürünlerine bağımlı olarak belirlenir. Ulusumuz için de böyle olmuştur.

Birkaç örnek üzerinde duralım:

Olağanüstü bollukta hamsi veren Karadeniz'in kıyılarında, yöre halkının, söylentiye bakılırsa hoşafını yapmaya varıncaya dek, hamsi ürününü değerlendirecek yöntemler bulması ve benimsemesi kaçınılmazdı. Oysa, Orta Asyadan Anadoluya akan Türkmenler, kuşkusuz, hamsinin adını bile duymamışlardı.

Prasa, lâhana, enginar, susam, kiraz, kestane, fındık adları Rumcadan yahut Rumca aracılığıyla ilkçağ Anadolu dillerinden alınmış bulunduğuna göre, bu ürünler ve onlardan hazırlanan yiyecekler de Türkmenlerce bilinmiyordu.

Bu Türkmenler, domates, patates, biber yemeklerinin hiç birini bilmiyorlardı. Çünkü bu ürünler, Amerika bulunduktan sonra oradan 16. yüzyılda Avrupaya getirilmiş ve eski dünya ülkelerine ancak böylece yayılmıştır.

Tadına doyulmaz üzümler yetiştiren Anadolunun insanı, şarap ve rakı varken ekşitilmiş at sütünden kımız'ı içemezdi; kımız Anadoluda tutunamamıştır.

En önemlisi, atalarımızın Türkmen bölümü, bugünkü Türkiye Türkleri mutfağında yüzlerce örneği bulunan zeytinyağlı yemeklerimizin bir tekini bile

---

77] *Gönül Öney*, Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Süsleme ve El Sanatları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, Ankara 1978, s. 9.

bilmiyordu. Çünkü zeytin, Akdeniz bölgesinin ürünüdür, Orta Asyada yetişmez [78].

Şu kısacık gözlemler bile kanıtlar ki, Türkiye Türkleri gıda teknolojisi ve yemek türleri, çok geniş ölçüde Türkiyelidir; Orta Asyadan getirilme ya da başka ülkelerin halklarından alınma payı azdır.

78] Turyağ AŞ'nın bir ödüllü yarışmasının sonuçlarını yansıtan, bu AŞ tarafından İzmirde 1983 yılında yayınlanmış "Türkiyede Zeytincilik Nasıl Canlandırılır?" adlı kitap içinde bkz. birinci *Barış Gökçe*'nin araştırması, s. 13-14; ikinci *Muammer Kayahan*'ın araştırması, s. 46; üçüncü *M. Kemal Ünal*'ın araştırması, s. 92; mansiyon kazanan *Kemal Çeçen*'in araştırması, s. 108.

SONUÇ

Bu kitabımızda, Türkiye Türkleri ulusunun, evrensel diyalektik etkileşimler süreci içinde, kendi çevresinde kendine özgü oluşum sürecinin ortaçağ aşaması incelendi.

Önce, bugün Türkiye denen ülkenin ortaçağ tarihi ele alındı ve tarihsel olayların, Türkiyedeki etnik kimlikleri etkileyen gelişmeleri anlatıldı. Amaç böyle olduğu yâni hükümdarların yaşantısının, kişiliğinin, serüvenlerinin anlatılması amaç dışı tutulduğu için, örneğin, Kosova Meydan Savaşları, Varna Savaşı, Niğbolu Savaşı üzerinde durulmadı. Sonra, ayrı bir bölümde, ortaçağ yüzyıllarında Anadoluda oluşmaya başlayan Türkiye Türkleri ulusunun gerek kendine özgü genetik (soy'sal, ırk'sal) gerek yine kendine özgü kültürel özelliklerinin belirlenmesinde, diyalektik etkileşim sürecinin ortaçağ aşamasında etkinliği olmuş öğelerin neler olduğu; kısacası, ulusumuzun oluşumunun o aşamasındaki soy ve kültür kökenleri, araştırıldı, gösterildi.

Sonuçta, gördük ki, Büyük Atatürk'ün dediği gibi, "Biz, bize benzeriz" *Biz hiç kimsenin kopyası, katışıksız temsilcisi değiliz.* Kendi ülkemizde, kendimize özgü soy kökenlerinin karışımının ürünü olarak ortaya çıkmış bulunan ve ulusal kültürü de, kendine özgü kültür kökenlerinin karışımı, sentezi sonucunda oluşmuş bir ulusuz. Irksal niteliklerimiz, bize özgüdür. Fizyonomi (dış görünüş) açısından, geniş ölçüde, kendimize özgü yaygın nitelik ve özelliklerimiz vardır. Dilimiz, bize özgüdür. Dinsel inançlarımız ve uygulamalarımız açısından, biz bize benzeriz. Ulusal kültürümüzün en önemli bir öğesi olan ulusal müziğimiz açısından, biz bize benzeriz. Türkiye Türkleri ulusal kültürünün mimarlık anlayış ve teknikleri de, biraz önce gördüğümüz üzere, daha Anadolu Selçukluları döneminde bile, kendine özgü idi. Yediğimiz, içtiğimiz, pişirdiğimiz açısından bile biz bize benzeriz.

En önemlisi, tarihimiz de bize özgüdür ve bu tarihten gelen anılarımız, sevinçlerimiz, acılarımız, geleneklerimizle de biz Türkiye Türkleri, kendimize benzeriz.

Ulusumuzun ve ulusal kültürümüzün oluşumunda, çeşitli özellikler açısından kendi izini, damgasını, rengini en belirgin biçimde verenler, yine incelememiz boyunca çok ayrıntılı kanıtlarıyla gösterildi ki, Türkiyeye akan Türkmenler ile, onların burada bulduğu, büyük çoğunluğu Rumlaşma aşamasındaki Anadolu halkı idi. İşte bu yüzden bizler, yalnız Türkiyeli Türk değil, aynı zamanda Türk'ün Türkiyelisiyiz. *Türklüğün bizden önceki tarihi ne kadar bizim ise, Türkiyenin bizden önceki tarihi, insanları, anıları, tarihsel yapıtları da o kadar bizimdir.*

Ulusal birliğin sağlanması, ulusal bilince varılmasıyla olur. Ulusal bilince ise, ilkokul öğrenimi çağında her sabah "Türküm, doğruyum, çalışkanım" diye bağırtılmakla değil; *neden dolayı, nasıl, bizlerin bir tek ve aynı ulustan olduğumuzun idrak edilmesiyle* varılır.

Bu alanda hizmet görmek istiyenlerin bir haylisi, şimdiye dek, kolay ve kısa yolu; Türkiye Türklerinin aynı soy kökeninden, Anadoluya göç etmiş Orta Asya Türklerinin soyundan geldiği masalını doğrulamak, pekiştirmek, yaymak yolunu seçti. Ben ise tarihsel gerçeklerin nicesini saklayarak, saptırarak, çarpıtarak masal aktarmayı değil, tarih biliminin ve onun dayandığı belgelerin anlattıklarını aktarmayı doğru saydım. Çünkü *aydınlanma ve bilinçlenme, dinlenen masallardan değil, bilim ışığında yapılan gözlemlerden ve bunları aklın yargısına vurmaktan gelir*; "Hayatta en hakikî mürşit, ilimdir"

KAYNAKÇA

Kitabımızda, örneğin Türkiye Türkleri kültürünün oluşumuna ve özelliklerine değinilirken, dil, müzik vb. *tarih dışı konuları inceleyen* birçok yapıttan yararlanmak ve bunlara yollama yapmak gerekmiştir. Şimdiki kaynakça listesinde, bunlar anılmıyor. Keza, bilimsel gelenekte, kendilerinden ne ölçüde yararlanılmış olursa olsun, yollama yapılmış Herodotos vb. ilkçağ klâsikleri, kaynakçada gösterilmez; ben de bu geleneğe uyuyorum.

(Yazarı bilinmeyen) Baypars Tarihi. Çev. Şerefüddin Yaltkaya, TTK Yayını, İstanbul 1941 133

(Yazarı bilinmeyen) 16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi. Yayına hazırlayan: Şerif Baştav. DTCF Yayını, Ankara 1973 170, 290

Abu'l Farac Bkz. Bar Hebraeus.

Ahmed bin Mahmud : Selçuknâme. Yayına hazırlayan Erdoğan Merçil. Tercüman 1001 Temel Eser dizisinde No. 101-102, İstanbul 1977 ...80, 129, 227, 239

Ahmed Eflâki Menakıb ül ârifîn. Çev. Tahsin Yazıcı, TTK Yayını, Ankara. 246

Ahrweiler, Hélène L'idéologie politique de l'Empire Byzantin, Presses Universitaires de France, Paris 1975 203

Akarca, Aşkıdil/Akarca, Turhan : Milâs. İstanbul 1954 212, 221

Akdağ, Mustafa Türkiyenin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, DTCF Yayını, Ankara 1959 156, 197, 198, 200, 202, 205, 222, 223, 227, 232, 254, 255, 336

Akın, Himmet Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma. DTCF Yayını, Ankara 1968 144, 239

(Altınay) Ahmet Refik : Anadoluda Türk Aşiretleri, Devlet Matbaası, İstanbul 1930 314

Andrews, Peter Alford Türkiyede Etnik Gruplar. Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul 1992 188, 190

Asan, Ömer : Pontos Kültürü, Belge Yayınları, İstanbul 1996 188, 180

Aslanbay, Muhiddin : Seyitgazi'nin Tarihçesi ve Seyyid Battal Gazinin Hayatı. Eskişehir, 1953 54

Âşık Paşa Zâde Âşık Paşa Oğlu Tarihi. Yayına hazırlayan: Nihal Atsız. İstanbul 1970 204, 240, 245, 250, 252, 273

Aşkun, Vehbi Cem : Eskişehir ve Ululları. Eskişehir 1978 54

Atay, Çınar : Tarih İçinde İzmir, İzmir 1978 212

Avcıoğlu, Doğan Türklerin Tarihi. Tekin Yayınevi, İstanbul 1978 215

Aygen, Nermin Türklerin Kan Grupları ve Kan Gruplarının Antropolojik Karakterlerle İlgisi Üzerine Bir Araştırma (DTCF Dergisi c. II No. 1, s. 17-27) 306

Aziz bin Erdeşir-i Esterâbadî : Bezm u Rezm. Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990 139

Babinger, Franz Mehmed the Conqueror and His Time. Princeton University Press, New Jersey 1978 171, 173, 204, 248, 269, 287, 289, 291, 298, 353

Babinger, Franz İslâm Ansiklopedisi, "Ahmed Resmî" maddesi 286

Bailly, Auguste Byzance. Librairie Arthème Fayard, Paris 1939 135

Balkan, K. / Sümer, O. : 1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor (TAD XIV/1-2, 1965, s. 103-118) 152

Barbaro, Niccolo Kostantiniye Muhasarası Ruznâmesi, İstanbul Fethi Derneği Yayını, İstanbul 1953 172

Bar Hebraeus (Abu'l Frac) : Abu'l Farac Tarihi. Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayını, c.I Ankara 1945, c. II Ankara 1950 60, 125, 129, 151, 227, 233, 259, 289

Barthold, V(asily Vladimiroviç) İslâm Medeniyeti Tarihi. Açıklama ve eklemelerle yayınlayan: Fuad Köprülü. 4. bsl., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1977 272, 351

Başbuğ, Hayri: Kürt ve Zaza Türklerinin Folklorunda Su Menşeli Atlar (Türk Kültürü, No. 242, Haziran 1983, s. 402) 261

Baykara, Tuncer İzmir Şehri ve Tarihi. EÜ Arkeoloji Enstitüsü Yayını, İzmir 1974 135

Bedreddin (Samaona Kadısı Oğlu Şeyh -) : Vâridat. Çev. Vecihi Timuroğlu. Yazko Yayını, İstanbul 1982 163, 166

Beldiceanu, Nicoara : Le Monde Ottoman des Balkans, 1402-1566. Variorum Reprints, London 1976 225, 279

Bender, Cemşid Kürt Tarihi ve Uygarlığı, Kaynak Yayınları, Genişletilmiş 5. bsl., İstanbul 1995 265-267, 337

Bender, Cemşid Kürt Uygarlığında Alevîlik, İstanbul 1991 361

Bender, Cemşid 12 İmam ve Alevîlik, İstanbul 1993 361

Berber, Engin Sancılı Yıllar (İzmir 1918-1922). Ayraç Yayınevi, Ankara 1997 211

Berkok, İsmail : Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958 264

Bijijkyan, P. Minas : Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası. Çev. Hrand Andreasyan, İÜ Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul 1969 188

Bosch, Clemens Tarihte Anadolu (2. Türk Tarih Kongresi, s. 801-811) 17

Bostancı, Enver Sardis Kazılarında Çıkan Kafatasların İncelenmesi ve Eski Anadolu Halkları ile Olan Münasebetleri, DTCF Yayını, Ankara 1969 305

Bostanzâde Yahya Duru Tarih. Yayına hazırlayan Necdet Sakaoğlu. Milliyet Yayınları Tarih Dizisi No. 43, İstanbul 1978 84, 352

Boyunağa, Yılmaz Türk-İslâm Sentezi. Yağmur Yayınevi, 2. bsl., İstanbul 1975 312

Bréhier, Louis Vie et Mort de Byzance. Editions Albin Michel, Paris 1948 ... 83, 215, 218.

Brockelmann, C. İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi. Çev. Neş'et Çağatay, Ankara 1954 51, 213, 248, 280

Bulut, S(uha) Arkeolojiden Demirci Kawa'ya Işık. Komal Yayınevi, İstanbul 1996 267

Cahen, Claude Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler. Çev. Yıldız Moran, e Yayınları, İstanbul 1979. 133, 196, 222, 254, 256

Çavdar, Tevfik Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye. Milliyet Yayını, İstanbul 1971 210

Çelik, Mehmet Antakya Süryanî Kilisesi/Kuruluş Dönemi, c. I (Dış kapakta: Süryanî Kilisesi Tarihi, c.I), İstanbul 1987; 2. bsl. Süryanî Tarihi/I, Ayraç Yayınevi, Ankara 1996 24

Çiner, Refakat Altıntepe Urartu İskeletlerine Ait Kalıntıların Tetkiki (Belleten, c. 29, 1965, s. 225-235) 305

Dânişmend, İsmail Hâmi : Türklük Meseleleri. İstanbul Kitabevi, İstanbul 1966 193, 194, 195, 244, 271, 311

Dânişmend, İsmail Hâmi : İstanbul Fethinin Medenî Kıymeti. İstanbul Fethi Derneği Yayını, İstanbul 1953 217

Dânişmend, İsmail Hâmi : Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur? Okat Yayınları, İstanbul 1959 312

Dawkins, R. M. The Greek Language in the Byzantine Period (Byzantium/An introduction to east Roman civilization, Oxford 1949, s. 252-267) 336

Demirkent, Işıl Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi. Doktora Tezi, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1974 98, 217

Dinçol, Ali M. Eski Anadolu Dillerine Giriş, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1970 263

Doukas Bizans Tarihi. Çev. Vl. Mirmiroğlu, İstanbul Fethi Derneği Yayını, İstanbul 1956 163, 171, 233

Downey, Glanville : Constantinople in the Age of Justinian, Dorset Press, New York 1960 34

Duru, Muhittin Celâl : Mevlevî. İstanbul 1952 253, 349

Emecan, Feridun M. : 16. Asırda Manisa Kazası, TTK Yayını, Ankara 1989 238, 247

Ener, Kasım Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış. 6. bsl., İstanbul 1964 151, 233

Eren, Hasan Türk Ansiklopedisi, "Pomaklar" maddesi 282

Ergül, Teoman Salihli Tarihi, İzmir 1982 199

Eroğlu, Zekâi Muğla Tarihi, İzmir 1939 269

Erzen, Afif : Çavuştepe 1970 Kazısı (TAD XIX/2, 1970) 355

Evliya Çelebi Seyahatnâme. Yayına hazırlayan Zuhurî Danışman. İstanbul 1969 142, 354, 355

Eyice, Semavî Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler (TTK'nun Ankara 1965 yayını "Edirne" adlı kitap içinde s. 39-76) 166

Eyice, Semavî Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes. TTK Yayını, Ankara 1971 79

Eyice, Semavî Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1965 174

Eyuboğlu, İsmet Zeki : Şeyh Bedreddin ve Vâridat. Der Yayınları, İstanbul 1980 163

Finlay, George History of the Byzantine Empire from 716 to 1057. J. M. Dent & Sons Yayınevince yeni basımı, London 1920 53, 179, 182, 218

Flemming, Barbara : Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spaetmittellalter. Abhandlungun für die Kunde des Morgenlandes Nr. 35/1, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1964 140

Francis : Bkz. Phrantzès.

Gibbon, Edward The Decline and Fall of the Roman Empire. Encyclopaedia Britannica Inc. yeni basımı, c.I-II, Chicago 1952 (yapıtın Türkçe çevirisi de vardır: Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, c.I-II, Çev. Asım Baltacıgil, Tuba Matbaacılık Yayını, İstanbul 1986) 17, 56, 57, 195, 239

Gibbons, Herbert Adams : The Foundation of the Ottoman Empire, 1916.

Gökçe, Cemal Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti, Doktora Tezi. Şâmil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979 276-277.

Gönçer, Süleyman Afyon İli Tarihi. İzmir 1952 200

Guilland, Rodolphe La Chaîne de la Corne d'Or (Paris'te Presses Universitaires de France Yayınevinin 1959'da yayınladığı Etudes Byzantines adlı kitap içinde s. 263-297) 172

Gülensoy, Tuncer Kürmanci ve Zaza Türkçeleri Üzerine Bir Araştırma, TKAE Yayını, Ankara 1983 261

Gültekin, Hakkı İzmir Tarihi, İzmir 1952 89

Gültekin, H./Seze, C./ Baran, M. Efes'te St. Jean Basilikası Kazı ve Restoration Çalışmaları (TAD XII/1, 1962, s. 49-52) 37

Hammer, Baron Joseph von : Devlet-i Osmaniye Tarihi, (Fransızca çevirisinden Türkçeye) Çev. Mehmet Ata, İstanbul 1911. Yakın zamanda bunun sadeleştirilmiş basımları yapılmak istenmiştir ve biz de kitabımızda, okurların Ata Bey çevirisini bulamıyacağını, bulsa da eski harflerle yayınlanmış metni okuyamıyacağını düşünerek, yeni basılara yollama yaptık. Bunlardan biri, gerçekten sade dille hazırlanmıştır, ne yazık ki tam metin değildir, özetlenmiştir ve atladığı yerlerde ona yollama yapamadık (Osmanlı Tarihi, Çeviren Mehmet Ata, Bugünkü dille özetleyerek yeniden yazan yazan Abdülkadir Karahan, MEB Yayını, İstanbul 1990). İkinci yeni basım, Mümin Çevik/Erol Kılıç tarafından, 19. yüzyılda kullanılan, en ağdalı ve halkça anlaşılmaz dönemindeki Osmanlı dilinin

kullanılmasına olağanüstü özen gösterilerek hazırlanmış, Üçdal Neşriyat eliyle, İstanbul'da 1983'de yayınlanmıştır. ... 158, 167, 196, 206, 234, 235, 245, 250, 252

Harrison, R. M. Trakyadaki Uzun Duvar (TAD c. XVIII/1, 1969, s. 77-83) ... 36

Hellenkemper, Hansgerd : Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien. Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1976 98

Hoffman, George W. : The evolution of the ethnic maf of Yugoslavia. A historical geographic interpretation (Francis W. Carter yönetiminde yayına hazırlanan, London 1977 basımı "An historical Geography of the Balkans" adlı kitap içinde, s. 437-499) 282

Honigmann, Ernst Bizans Devletinin Doğu Sınırı. Çev. Fikret Işıltan, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1970 56, 153, 187, 238

Huart, Clement/Delaporte, Louis L'Iran Antique, Editions Albin Michel, Paris 1952 316

Irmak, Kemal Manisa Vilâyeti Tarihi, İstanbul 1937 128

Işın, Mithat Tarihte Girit ve Türkler. Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Deniz Mecmuası No. 374'ün eki, 1945 241

İbni Batuta İbn-i Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler, MEB Yayını, İstanbul 1971 204, 240

İbni Bibi Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi, çev. M. Nuri Gencosman, Ankara 1941 129, 250, 256, 289

İbni Kemal Tevarih-i âl-i Osman, 1. Defter, TTK Yayını, Ankara 1970 250

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal Osmanlı Devrinde Son Sadr-ı âzamlar, MEB Yayını, 3. bsl., İstanbul 1964 296

İnalcık, Halil Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar, TTK Yayını, Ankara 1954 231, 247, 249

İnalcık, Halil Edirne'nin Fethi (TTK Ankara 1965 yayını "Edirne" adlı kitap içinde s. 137-159) 157

İnan, Abdülkadir Tarihte ve Bugün Şamanizm. TTK Yayını, Ankara 1972 311, 356

İnan, Âfet Uzmay Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri Üzerinde Bir Araştırma (Belleten, c. IV, 1940, s. 39-51) 304

Kafesoğlu, İbrahim : Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu ? (İÜ Edebiyat Fak. yayını Tarih Erstitüsü Dergisi, 1979/1980, No. 10/11, s. 1-28) 84

Kafesoğlu, İbrahim : Eski Türk Dini (Tarih Enstitüsü Dergisi, 1972, No. 3, s. 1-34) 311

Kafesoğlu, İbrahim : İslâm Ansiklopedisi, "Selçuklular" maddesi 84

Kaleshi, Hasan Türklerin Balkanlara Girişi ve İslâmlaştırılma. Çev. Kemal Beydilli (Tarih Enstitüsü Dergisi, 1979/1980, No. 10/11, s. 177-194) 280

Kaşgarlı Mahmut Divan ü Lügât it Türk, çev. Besim Atalay, TDK Yayını, yeni basımı Ankara 1985 339

Kâtip Çelebi Tuhfetü'l Kibar fi Esfari'l Bihar. Yayına hazırlayan Orhan Şaik Gökyay, Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi No. 146, İstanbul 1980 249, 288, 298

Kaymaz, Nejat Pervane Muînüddin Süleyman. Doçentlik tezi, DTCF yayını, Ankara 1970 250, 256

Kılıçkaya, Ali Nikaia/İznik. Tarihi ve Eserleri. Bursa 1981 8

Kırzıoğlu, Fahreddin : Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi. Doktora tezi. Atatürk Üniversitesi (Erzurum) Edebiyat Fakültesi yayını, Ankara 1976 174, 276

Kırzıoğlu, Fahreddin : Türk Ansiklopedisi, "Hazro" maddesi 270

Kienitz, Friedrich Karl : Staedte unter dem Halbmond. Geschichte und Kultur der Staedte in Anatolien und auf der Balkanhalbinsel im Zeitalter der Sultane, 1071-1922, Verlag C. H. Beck, München 1972 54

Kitsikis, Dimitris Türk-Yunan İmparatorluğu (Fransızca özgün metinde ad: L'Empire Ottoman, Osmanlı İmparatorluğu). Çev. Volkan Aytar, İletişim Yayınları, İstanbul 1996 164, 165, 198, 218, 219, 220, 235, 298

Komnèna, Anna Alexias. Türkçe çevirisi "Alexiad/Malazgirt'in Sonrası" adıyla; çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996 7, 12, 19, 23, 58, 63, 67, 87, 88, 89, 99, 104, 153, 186

Konrapa, Zekâi Bolu Tarihi, Bolu 1964 240, 241

Konstantinos Porphyrogennetos : Excerpta de Legationibus. Almanca çevirisi Ernst Doblhofer tarafından, Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren adı altında yayınlanmıştır. Styria Verlag, Graz (Avusturya) 1955 28, 40

Koschaker, Paul Roma Hususî Hukukunun Ana Hatları, çev. Kudret Ayiter, Ankara 1973 42

Kozanoğlu, Zeynel : Anıt Adam Osman Nevres/Hasan Tahsin. İzmir Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İzmir 1972 302

Köprülü, Fuad Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri. Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981 233, 235, 318, 336

Köprülü, Fuad: Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu. Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981 195, 198, 222, 236, 245, 247, 256, 271

Köymen, Mehmet Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilâsı, DTCF Yayını, Ankara 1947 206

Kritoboulos History of Mehmed the Conqueror. İngilizceye çeviren Charles T. Riggs, Greenwood Press Yayınevi, Connecticut 1970 171, 173, 235

Kuran, Ercüment Türk Ansiklopedisi "İshak Efendi, Hoca" maddesi 287

Kurat, Akdes Nimet Çaka Bey, TKAE Yayını, Ankara 1966 88

Küçük, Abdurrahman : Dönmeler ve Dönmelik Tarihi. Ankara İlâhiyat Fakültesi Doktora tezi, Ötüken Yayınevi, İstanbul (yayın yılı gösterilmemiş; 1978?) 302

Lawless, Richard I. : The Economy and Lanscape of Thessaly During Ottoman Rule (Francis W. Carter yönetiminde yayına hazırlanan London 1977 basımı "An Historical Geography of the Balkans" adlı kitap içinde s. 501-533) 226

Lemerle, Paul L'Emirat d'Aydın. Recherches sur "La Geste d'Umur Pacha" Presses Universitaires de France, Paris 1957 (özellikle Enverî'nin Düsturnâme'sini analiz eden bir araştırmadır) 144

Levtchenko, M. V. : Bizans. Çev. Erdoğan Berktay, Milliyet Yayını, İstanbul 1979 218

Lombard, Maurice İlk Zafer yıllarında İslâm. Çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1983 178, 179

Longnon, Jean L'Empire Latin de Constantinople. Librairie Payot, Paris 1949 94, 121

Magie, David Roman Rule in Asia Minor. Princeton University Press, New Jersey 1950 37

Mantran, Robert İslâmın Yayılış Tarihi. Çev. İsmet Kayaoğlu, İlâhiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1981 178, 348

Mar Yeşua Vakaayi'nâme. Çev. Muallâ Yanmaz, Diyarbakırı Tanıtma Derneği Yayını, İstanbul 1958 30

Mateos (Urfalı) Vakaayi'name. Çev. Hrant D. Andreasyan. TTK Yayını, Ankara 1962 232

McNeill, William H. : Hypotheses concerning possible ethnic role changes in the Ottoman Empire in the 17 th century (Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, yayınlayan Osman Okyar/Halil İnalcık, Hacettepe Üniversitesi "Birinci Uluslararası Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi" Tebliğleri, Ankara 1990, s. 127-129) 283

Menandros Tarih 40

Merçil, Erdoğan Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK Yayını, Ankara 1993 84

Mersinli, Cemal Roma-Rum Kelimeleri (Belleten, c. V No. 17/18, s.159-161) 7

Millas, Herkül Yunan Ulusunun Doğuşu, İletişim yayınları, İstanbul 1994 4

Mirmiroğlu, Vl(akhos): Fâtihin Donanması ve Deniz Savaşları. İstanbul Belediyesi Yayını, İstanbul 1946 173

Muller, Herbert Joseph: Asia Minor/Wiege Europas. Blüchert Verlag, Hamburg 1963 318

Mustafa Nuri Paşa Netayic ül Vukuat, yayına hazırlayan Neş'et Çağatay, TTK yayını, c.I-II Ankara 1979, c. III-IV Ankara 1980 158, 257

Müneccimbaşı Sahaif ül Ahbar fî Vekayi ül A'sar adlı Arapça aslının iki çevirisi vardır: Müneccimbaşı Tarihi, Çeviren İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser dizisinde No. 37, İstanbul (basım yılı gösterilmemiş); Müneccimbaşı Tarihi, Hasan Fehmi Turgal'ın çevirdiği "Anadolu Selçukluları" bölümü, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1939 129, 222, 238, 250, 274

Neşrî Kitab-ı Cihan nüma. Bunun da sadeleştirilmiş iki Türkçe metni vardır; Neşrî Tarihi, Yayına hazırlayan Mehmet Altan Köymen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1983; Neşrî Tarihi, Yayına hazırlayanlar F. R. Unat/M. A. Köymen, TTK Yayını, c.I-II, Ankara 1957 168, 197, 237, 240, 245, 250, 272, 273, 277, 351, 352

Niketas Khoniatès Historia. Almancaya çeviren Franz Grabler. (Aşağıda No. 1'deki bölümü Türkçeye çeviren: Fikret Işıltan; TTK Yayını, Ankara 1995) ...105, 112, 115, 121, 125, 224, 225, 232
Almanca çeviri metni, Graz (Avusturya)'da Styria Verlag tarafından 1958 yılında şu kitaplara bölünerek yaynlanmıştır:
1. Die Krone der Komnenen (=Komnenos'ların Tacı). Bekker'in Bonn 1835 basımındaki s. 1-290'ı içerir.
2. Abenteurer auf dem Kaiserthron (=İmparator tahtında serüvenciler). Bekker basımında s. 291-596.
3. Die Kreuzfahrer erobern Konstantinopel (=Haçlılar İstanbulu fethediyor). Bekker basımında s. 597-868.

Noyan, Bedri Kürt Sözü ve Kürt Türkleri Hakkında (TKAE yayını dergi: Türk Kültürü, No. 245, Eylül 1983, s. 583) 261

Ocak, Ahmet Yaşar : Babaîler İsyanı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1980 129. 313

Orhonlu, Cengiz Meydan Larousse, "Ahmet Paşa, Hersekzade" maddesi ... 287

Ostrogorsky, Georg Bizans Devleti Tarihi. Çev. Fikret Işıltan, TTK yayını, Ankara 1981 28, 60, 64, 65, 73, 128

Oytan, Tevfik Bektaşîliğin İçyüzü. 2. bsl., Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1960 286

Ögel, Bahaeddin İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, TTK yayını, Ankara 1962 66

Ögel, Bahaeddin Türk Kültür Tarihine Giriş. Kültür Bakanlığı yayını (5 cilt), İstanbul 1978 311

Öney, Gönül Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Süsleme ve El sanatları, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1978 367

Özbayrı, Kemal / Papazakhariou, Emmanuel Zakhos : Documents de Tradition Orale des Turcs d'Origine Crétoise (Turcica, Strasbourg Üniversitesince yayınlanan bilimsel dergi, c. VIII/1, 1976, s. 70-86) 241

Özkaya, İnayetullah Cemal : Le Peuple Arménien et les Tentatives de Reduire le Peuple Turc en Servitude, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi yayını, İstanbul 1971 151

Özkök, Rüknü Düzce-Bolu İsyanları, Milliyet Yayını, İstanbul 1971 275
Öztuna, Yılmaz Türkiye Tarihi, İstanbul 1964 199
Öztuna, Yılmaz Türk Ansiklopedisi, "Selçuklular" maddesi 84, 85
Öztuna, Yılmaz Türk Ansiklopedisi, "Orhan Gazi" maddesi 199
Pallis, Alexandros Anastasios : Yunanlıların Anadolu Macerası, Çev. Orhan Azizoğlu, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 2. bsl., İstanbul 1997 210
Papoulia, Basilike D. : Ursprung Und Wesen der "Knabenlese" im osmanischen Reich, Verlag R. Oldenburg, München 1963 228
Parmaksızoğlu, İsmet : Tarih Boyunca Kürttürkleri ve Türkmenler, TAEK Yayını, Ankara 1983 214, 261
Parmaksızoğlu, İsmet : Türk Ansiklopedisi, "Erciş" maddesi 283
Parmaksızoğlu, İsmet : Türk Ansiklopedisi "Mehmet Paşa, Kalafat" maddesi... 287
Parmaksızoğlu, İsmet : Türk Ansiklopedisi "Rum" maddesi 243
Parmaksızoğlu, İsmet : Türk Ansiklopedisi, "Rumeli" maddesi .243
Parmaksızoğlu, İsmet : Türk Ansiklopedisi, "Rûmiyye-i Suğra" maddesi... 244
Parmaksızoğlu, İsmet : Türk Ansiklopedisi "Mihrişah Vâlide Sultan" maddesi... 291
Parmaksızoğlu, İsmet : Türk Ansiklopedisi "Nakşıdîl Vâlide Sultan" maddesi... 291
Parmaksızoğlu, İsmet Türk Ansiklopedisi, "Pertevniyal Vâlide Sultan" maddesi 291
Phrantzès Francis, Şehir Düştü, Bizanslı Tarihçi Francis'den İstanbulun Fethi, Çev. Kriton Dinçlen, İletişim yayınları, 4. bsl., İstanbul 1995 170, 171
Pitcher, Donald Edgar : An Historical Geography of the Ottoman Empire, Leiden, E.J. Brill Yayınevi, 1972 153
Pittard, Eugène Les Races et l'Histoire, Editions Albin Michel, Paris 1953 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309
Priskos Goth'lar Tarihi 28
Procopius Gizli Tarih. Çev. Orhan Duru, Milliyet Yayınları, İstanbul 1973 31
Ramsay, William Anadolunun Tarihî Coğrafyası. Çev. Mihri Pektaş, MEB Yayını, İstanbul 1960 19, 101, 112, 128, 145
Ranke, Leopold von : 16. ve 17. Asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı. Çev. Halid İlteber (Türkiye Yayınevinin İstanbulda 1971'de yayınladığı, "Batı dillerinde Osmanlı tarihleri" adlı kitap içinde s. 115-211) 226
Rasonyi, Laszlo Tarihte Türklük. TKAE Yayını, Ankara 1971... 215, 287
Runciman, Steven Byzantine Civilization. Edward Arnold & Co. Yayını, London 1936 179, 181, 218
Sadrüddin Ebu'l Hasan Ali : Ahbar üd Devlet is Selçukiyye. TTK basımı, Ankara 1943 239

San, Salih Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi. TKAE Yayını, Ankara 1982 261

Schiller Otuz Yıl Savaşı Tarihi. Çev. H. Dilevurgun, MEB yayını, İstanbul 1947 227

Schlumberger, Gustave Récits de Byzance et des Croisades, Librairie Plon, Paris 1923 151, 172

Seferoğlu, Şükrü Kaya : Kürttürklerine Dair (TKAE yayını Dergi, Türk Kültürü, No. 242, Haziran 1983, s. 360) 261

Sevim, Ali Malazgirt Meydan Savaşı, TTK Yayını, Ankara 1971 80

Sevim, Ali Anadolunun Fethi-Selçuklular Dönemi, TTK Yayını, Ankara 1988 84

Sevim, Ali Anadolu Fâtihi Kutalmış Oğlu Süleyman Şah, TTK Yayını, Ankara 1990 87

Sevim, Ali : Ünlü Selçuklu Komutanları, TTK Yayını, Ankara 1990 ...91

Sevim, Ali/ Yücel, Yaşar : Türkiye Tarihi. Fetih, Selçuklu ve Beylikler dönemi. TTK Yayını, Ankara 1989 133

Stanford Shaw Osmanlı İmparatorluğu ve Moden Türkiye. Çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, İstanbul 1982 214, 235, 251

Soden, Hans von Die Entstehung Christentums (Propyläen Verlag tarafından 1931'de Berlin'de yayınlanmış "Hellas und Rum. Die Entstehung Christentums" adlı kitap içinde s. 475-544) 17

Spuler, Bertold İran Moğolları. Çev. Cemal Köprülü, TTK Yayını, Ankara 1957 132

Sümer, Faruk Oğuzlar, 3. bsl., İstanbul 1980 180, 197, 198, 207, 215, 247, 269, 272, 273

Sümer, Faruk/Sevim, Ali İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı. TTK Yayını, Ankara 1971 80

Svoronos, Nikos Çağdaş Hellen Tarihine Bakış, Çev. Panayot Abacı, Belge Yayınları, İstanbul 1988 179

Şapolyo, Enver Behnan : Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi. Türkiye Yayınevi, İstanbul 1964 286

Şapolyo, Enver Behnan : Osmanlı Sultanları Tarihi. Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul 1961 251

Şeref Han Şerefnâme. Farsça aslının Arapça çevirisinden Türkçeye çeviren: Mehmet Emin Bozaslan. c.I, Kürt Tarihi, 2. bsl., Yöntem Yayınevi, İstanbul 1975; c. II, Osmanlı-İran Tarihi, Ant Yayınevi, İstanbul 1971 66, 269, 270

Şeşen, Ramazan Klâsik islâm kaynaklarına göre eski Türklerin dini ve şaman kelimesinin menşei (İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 1979/1980, s. 57-90) 311

Şükrullah Behçet üt Tevarih. "Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi" başlığıyla yayına hazırlayan: Atsız. İstanbul 1939 166

Taçalan, Nurdoğan Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken. Milliyet yayını, İstanbul 1970 211

Tansel, Selâhattin Osmanlı Kaynaklarına Göre Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti. TTK Yayını, Ankara 1953 173, 197

Tekindağ, Şehabettin : Teke Eli ve Teke Oğulları (İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 1976/1977, No. 7/8, s. 55-94) 140

Theodoridis, Dimitris: Aus dem griechischen Lehngut im Osmanischen (Turcica/Revue d'études turques, Strasbourg, VII/1975, s. 32-49) 332

Timur, Taner Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni. SBF Yayını, Ankara 1979 254

Timuroğlu, Vecihi : Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin ve Vâridat. İnceleme, Yazko yayını, İstanbul 1982 163, 166

Tischler, Johann : Kleinasiatische Hydronimie, Wiesbaden 1977 144

Togan, Zeki Velidî : (UTTG) Umumî Türk Tarihine Giriş, 3. bsl., Enderun Kitabevi, İstanbul 1981 180, 196, 205, 206, 207, 236, 251, 271, 278, 314.

Togan, Zeki Velidî : Moğollar, Çingiz ve Türkler. Bozkurt yayını, İstanbul 1941 271

Tulard, Jean Histoire de la Crète, Presses Universitaires de France, Paris 1962 242

Turan, Osman Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, 3. bsl. Dergâh Yayınları, İstanbul 1980 84, 194, 198, 224, 225, 230, 238, 239, 271, 279, 318.

Turan, Osman Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971 88, 129

Turan, Osman (TCHMT) Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, 3. bsl., Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1979 205, 234, 241, 246, 249, 250, 256, 311, 355

Turan, Osman Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 2. bsl., İstanbul 1980 91, 92, 258, 260.

Turfan, Kemal Myriokephalon Savaşı ve Türk Askerî Tarihindeki Önemi (Birinci Askerî Tarih Semineri, Ankara 1983, c. II s. 61-71) 111

Turfan, Kemal Myriokephalon Savaşının Yeri Üzerine Yeni Araştırmalar, X. Türk Tarih Kongresi, TTK Yayını Ankara 1991, s.1118-1155 111

Tursun Bey Tarih-i Ebu'l Feth. Yayına hazırlayan: Ahmet Tezbaşar, Tercüman 1001 Temel Eser dizisinde No. 21, İstanbul (Yayın yılı gösterilmemiş) 170, 173

Uluçay, Çağatay Padişahların Kadınları ve Kızları. TTK Yayını, Ankara 1980 ... 250, 251, 290, 291, 292

Uludağ, Süleyman İslâm Açısından Musikî ve Sema' . İrfan Yayınevi, İstanbul 1976 357

Umar, Bilge Türkiyedeki Tarihsel Adlar. İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993 12, 19, 27, 57, 62, 67, 124, 131, 153, 157, 190, 238, 263, 264, 320, 353.

Umar, Bilge Türkiyedeki Tarihsel Anıtlar. İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1995 13

Umar, Bilge İzmirde Yunanlıların Son Günleri. Bilgi Kitabevi, Ankara 1974 ... 211

Umar, Bilge (THİT) Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi c. I, İzmir 1982; c.II İstanbul 1984; c.I, 2. bsl., Ankara 1991 2-3, 304

Umar, Bilge Myriokephalon Savaşının Yeri: Çivril yakınında Kûfi Çayı Vâdisi (Belleten c.54, No. 209, s. 99-116) 111

Un ancien diplomate en Orient: Les Grecs à toutes les époques, 3. bsl., Librairie de la Société des Gens des Lettres, Paris 1870 179

Uysal, Mustafa İslâma Sokulan Bid'at ve Hurafeler, 5. bsl., İstanbul 1979 349-359

Uzmay, Âfet Bkz. İnan, Âfet Uzmay.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: Osmanlı Tarihi, c.I, 4. bsl., TTK Yayını, Ankara 1982 172, 232, 233, 236, 237, 250, 272, 286

Üçok, Bahriye İslâm Tarihi. Emevîler-Abbasîler. İlâhiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1968 178

Üçok, Coşkun / Mumcu, Ahmet Türk Hukuk Tarihi, Ders Kitabı, Ankara 1976 50

Ülken, Hilmi Ziya : Millet ve Tarih Şuuru, İÜ Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul 1948 213

Vallois, Henri V. İnsan Irkları. Çev. Seniha Tunakan, DTCF Yayını, Ankara 1975 303

Vambery, Hermann : Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen, 1885 basımının tıpkıbasımı, Biblio Verlag, Osnabrück 1970 195

Varlık, Mustafa Çetin : Germiyan Oğulları Tarihi, Atatürk Üniversitesi (Erzurum) Edebiyat Fakültesi yayını, Doktora Tezi, Ankara 1974 142

Vasiliev, A. A. History of the Byzantian Empire. The University of Wisconsin Press, 1952 yenilenmiş metninin 1978 basımı 179

Vasiliev, A. A. Byzantium and islam (Baynes/Moss yönetiminde hazırlanıp Oxford'da 1949'da yeni basımı yapılan "Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization" adlı kitap içinde s. 308-325) 54

Walder, David Çanakkale Olayı. Çev. İsmail Cem (Milliyet'te 19 Ekim 1969'dan başlayarak yayınlanmıştır) 211

Walter, Gérard La Ruine de Byzance, 1204-1453. Editions Albin Michel, Paris 1958 136

Wellhausen, Julius : Arap Devleti ve Sukutu. Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963 52

Werner, Ernst Die Geburt einer Grossmacht: Die Osmanen. 2. bsl., Hermann Böhlau Verlag, Wien 1966 129

Wittek, Paul Menteşe Beyliği. çev. Orhan Şaik Gökyay, Ankara 1944 140, 141, 233, 269.

Wittek, Paul Rûm Sultanı, çev. Muallâ Süerdem (Türkiye Yayınevinin İstanbulda 1971'de yayınladığı "Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri" adlı kitap içinde s. 81-104) 7

Wittek, Paul Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu. Çev. Güzin Yalter (Türkiye Yayınevinin yayınladığı aynı kitap içinde, s. 1-52); bir diğer çeviri: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu, çev. Fatmagül Berktay, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985 221

Wittek, Paul Ankara Bozgunundan İstanbulun Fethine Kadar. Çev. Muallâ Süerdem (Türkiye Yayınevinin yayınladığı aynı kitap içinde, s. 53-80) 165

Yavuz, Edip Doğu Andoluda Dil-Onomastik İlişkileri Üzerine Bir Deneme, TKAE Yayını, Ankara 1983 261

Yazıcıoğlu, Hulûsi : Safranbolu. (Basımı:) Karabük 1982 119

Yetişen, Rıza : Tahtacı Aşiretleri, İzmir 1986 362

Yıldız, Ergül/Sevin, Ömür : Meydan-Larousse, "Göç" maddesi 241, 273, 274, 275, 284

Yıldız, Hakkı Dursun: İslâmiyet ve Türkler, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1976 280, 312

Yınanç, Mükrimin Halil: Düsturnâme-i Enverî, Medhal, Türk Tarih Encümeni Külliyatından, İstanbul 1929 144

Yınanç, Mükrimin Halil: Türkiye Tarihi/Selçuklular Devri/İÜ Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1944 203, 214, 232, 278

Yınanç, Mükrimin Halil : Türkiye Tarihi/Selçuklu Devri/Anadolunun Fethi, İstanbul 1934 19, 83

Yınanç, Mükrimin Halil: İslâm Ansiklopedisi, "Ahmet Paşa (Gedik Ahmet Paşa)" maddesi 248

Yınanç, Mükrimin Halil : İslâm Ansiklopedisi "Bayezid" maddesi 251

Yurdaydın, Hüseyin G. : İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1971 42, 287

Yücel, Yaşar Çoban Oğulları-Candar Oğulları Beylikleri, TTK Yayını, Ankara 1980 147, 257

Yücel, Yaşar Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, TTK Yayını, Ankara 1991 139, 147

Zelyut, Rıza Öz Kaynaklarına Göre Alevîlik, 6. bsl., İstanbul 1992 361, 362

RESİM EKLERİ

(Resimlerin, Numara sırasına göre açıklamaları, s. 401 vd.'dadır)

Bu kavimler pek çok bina ve heykeller vücuda getirdiler; eserleri de uzun zaman bâki kaldı. Bunlara dikkat et: hâdiselerin benim dediğim gibi cereyan etmiş olduğunu anlarsın.

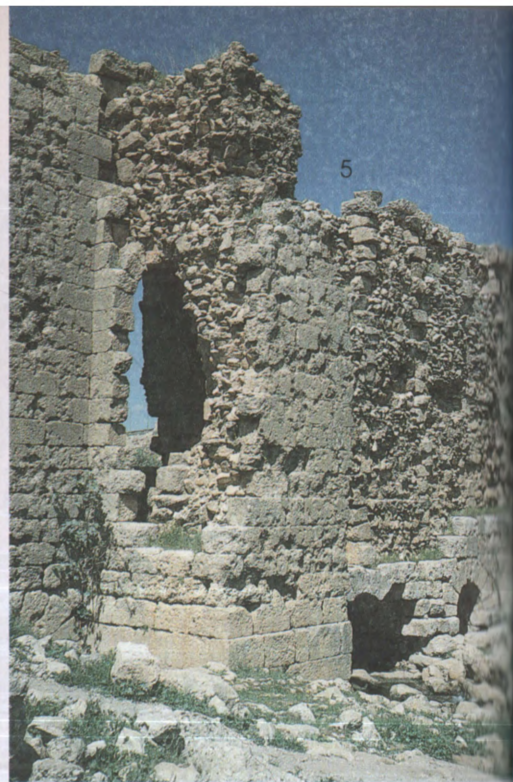
İbni Haldun, Mukaddime (Zâkir Kadirî Ugan çevirisi, MEB yayını, c.I, İstanbul 1954, s. 4-5)

1

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

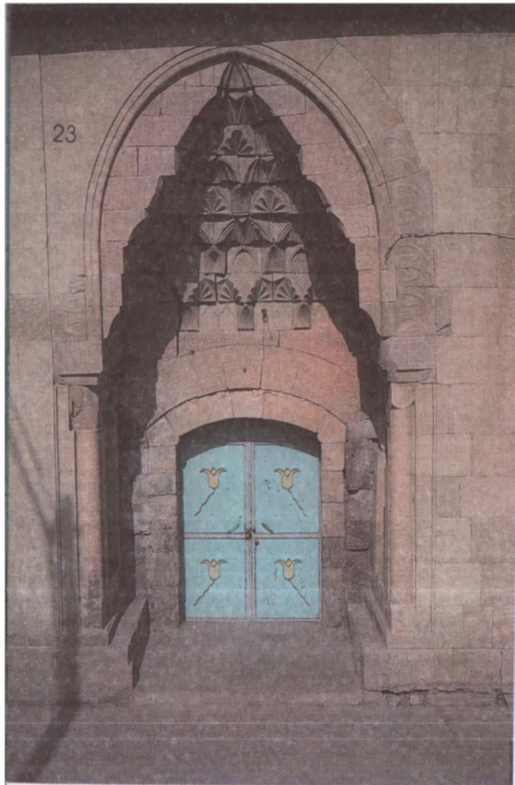
18

19

20

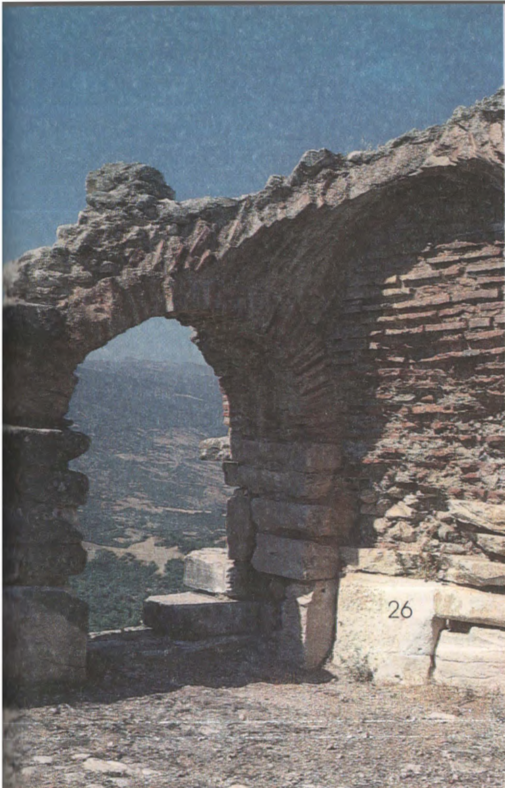
21

22

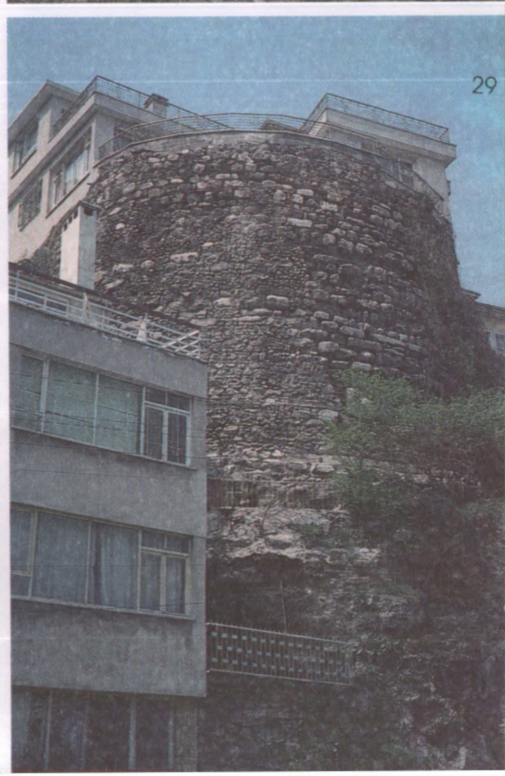

25

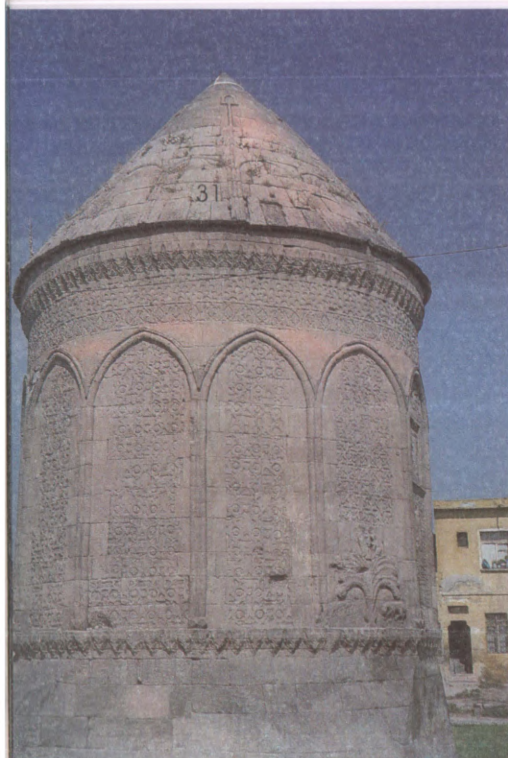

26

27

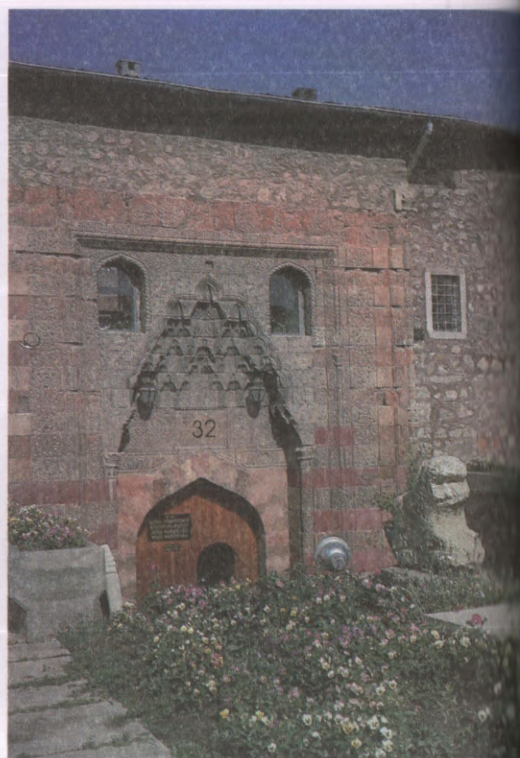

28

29

30

31

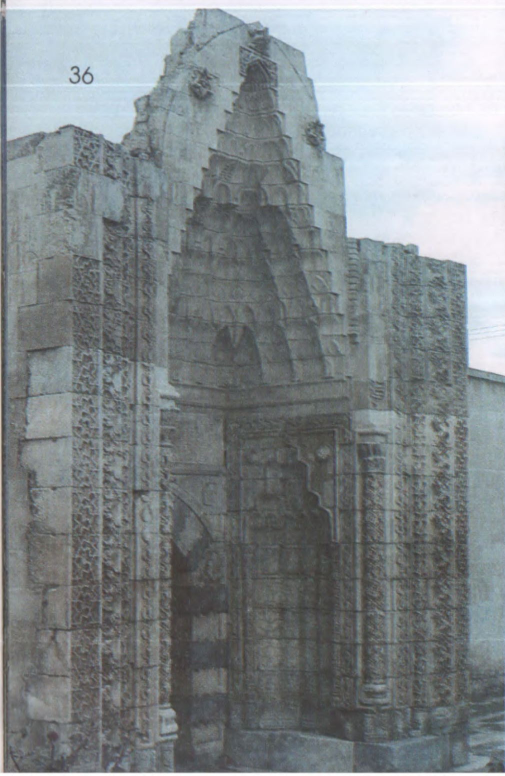

32

33

34

35

36

37

38

39

RESİM AÇIKLAMALARI

Resim No.	İlgili Sayfa	Resim açıklaması
01	009	Anadoluda hristiyanlaşmanın ilk yıllarında, Antakya'da, mağaralarında ilk hristiyanların gizlice toplandığı ve ilk kez kendilerini Khristianos (=Khristos'çu, İsa'cı, İsa yoldaşı, izleyicisi) sıfatiyle andığı yamaçta, o mağaralardan birinin önüne sonradan yapılmış St. Pierre Kilisesi. Uzaktan, yamacın ve kilisenin genel görünüşü.
02	021	Fethiye Müzesindeki, İÖ 4. yüzyıldan kalma 3 dilli yazıtın, Aram yazılı yüzü.
03	021	Urfa Müzesindeki, ilkçağdan kalma bir Aram yazıtı.
04	038	Mardin ilindeki Dara Hisarı kalıntılarından bir bölüm.
05	038	Dara Hisarı kalıntılarından bir diğer bölüm.
06	038	Adapazarı yakınında, Iustinianus'un görkemli yapıtı Beşköprü'den bir ayrıntı.
07	052	Niğde ilindeki, Halîfe Velîd'e teslim olan Tyana/ Kemerhisar'da, o günlerin tanığı, Roma çağı yapıtı su kemerleri.
08	074	Anadoluda, iç sorunların en yoğun olduğu bir dönemin, 9. yüzyılın yapıtı, Ihlara Vâdisi kayaya oyma kiliselerinden Yılanlı Kilise'nin içindeki fresk türü duvar resimlerinden, bir melek.
09	074	Göreme Vâdisinde, kayaya oyma kiliselerden Yılanlı Kilise içinde, fresk türü bir duvar tablosunda, ağzından alev çıkaran canavarı öldürmüş şanlı yurtdaşımız, atlı Ermiş Georgios (St. George), bu işi yaparken. Daha önce, Edward Gibbon'dan öğrendiğimize göre, Roma ordusuna yiyecek sağlayan bir müteahhit imiş ve bozuk sucuk sattığı için kovuşturmaya uğramış; Filistin'de Piskopos olunca, orada mafya kurmuş ve aslında bu hallerinden dolayı halk onu linç etmiş.
10	091	Diyarbakır surlarının, Mardin Artukluları egemenliği dönemi yapıtı parçalarından biri. Dağ Kapı denen, surların kuzeybatı kapısı yanındaki burçta, dış yanda, kabartmalı, yazıtlı taşlar. Üst yanda, sıradan yapı taşı gibi kullanılmış bir Bizans yazıtı görülmektedir.
11	091	Mardin. Artuklular dönemi yapıtı Ulu Câmi'nin minaresi.
12	091	Artuklular dönemi Hasankeyf'inden. Dicle üzerindeki köprü kalıntıları, baraj sularına gömülmeden önce (resim 1986 yılında çekilmiştir)

Resim No.	İlgili Sayfa	Resim açıklaması
13	096	Nikaia/İznik kentinin, 1097 yılında Haçlılar kuşatmasını görmüş surlarında, Güney Kapısı.
14	096	Nikaia/İznik. Kent surlarının, şimdi İstanbul Kapı denen Kuzey Kapısı.
15	098	Antakya. Birinci Haçlı Seferine çıkan Norman-Frank ordusunun, kenti kuşatmasını ve almasını görmüş surlardan, Silpius Dağı/Habib Neccar Dağı güney parçası doruğunda günümüze ulaşmış bir burcu.
16	096	Alexios Komnenos'un Batı Anadoluyu Türklerden geri aldığı dönemde, onun gönderdiği birliğin, Anna Komnena'da anlatıldığı üzere, kenti kuşatıp almasına tanık olmuş (Ulubat Gölü kuzey yanındaki) Apollonia kentinin (şimdiki ardılı: Gölyazı köyü) surları.
17	109	Çukurova'da, Ceyhan Irmağı kıyısında, Haçlılar dönemi yapıtı ünlü Yılan Kalesi, Şahmeran (Şah Mâran, Yılanlar Şâhı) Kalesi. Önde görülen alan, kanımca, Firavun Merneptah döneminden kalma Mısır belgelerinde anılan, kıtlık çeken Anadoluya Mısır'dan gemilerle gönderilen tahılın boşalma limanı Ura'nın yeridir. Resimde, ortadaki kayalığın ırmağa bakan yüzünde, Hitit Büyük Kralı Muwatalli'yi canlandıran (pek çok aşınmış durumda) bir kabartma vardır (pabuçları kolayca seçilebiliyor).
18	110	Manouèl Komnènos döneminden bir anı. İstanbulda, surla çevrili tarihsel kentin kuzeybatı ucundaki Blakhernai Sarayı (Ayvan Saray; yâni, Eyvan'lı Saray) yapıları kompleksinden, o dönemde yapılmış ya da yenilenmiş bir yapı: Şimdiki adıyla, "Tekfur Sarayı".
19	115	Mopsou Estia/Misis (şimdi, Yakapınar). Geçmişi İÖ 2. binyıla, Hitit'ler dönemine dayanan, tarihçesi olağanüstü hareketli kentin eski bölümünden, aşağıdaki Pyramos/ Ceyhan'a bakış.
20	115	Mopsou Estia. Andronikos Komnènos'un kuşattığı surlardan bir bölüm.
21	112	Honaz'lı Niketas'ın anlattığı, 1176'daki ünlü savaşın yapıldığı dar, çok uzun, dibinde Eylül ayında bile akan bir çayın bulunduğu vâdi (Çivril yakınında, Işıklı'dan kuzeydoğuya uzanan Kûfi Çayı vâdisi) başındaki, daha o zaman yıkıntı durumunda bulunan Myriokephalon hisarı: Eumeneia/Işıklı'nın akropolis bölümünde arkhaik surlar.

Resim No.	İlgili Sayfa	Resim açıklaması
22	118	Buldan güney yakınındaki Tripolis kentinin (şimdiki ardılı: kalıntıların bitişiğinde bulunan Yenice köyü) 1190 yılında Friedrich Barbarossa komutasındaki haçlı Alman ordusunu görmüş kalıntılarından bir bölüm.
23	098	Kılıç Arslan'ın Dânişmendlilerden aldığı (Eski) Malatya'da (şimdi, Battalgazi) Selçuklular dönemi yapıtı Ulu Câmi'nin taçkapısı.
24	126	I. Alâeddin Keykubad dönemi yapıtlarından, Niğde Alâeddin Câmii (1223).
25	126	I. İzzeddin Keykâvus'un türbesi: Sivas'taki Şifaiye Medresesi yapısının, kubbeli bölümü.
26	127	Salihli'nin 8 km. batısında, Sardeis. Bir zamanlar, Lydia devletinin son kralı Kroisos'un tutsak edildiği akropolis doruğunda, Laskaris'lerin güçlenmesi döneminde (13. yüzyıl) onarılmış iç kale'den bir bölüm.
27	127	Sardeis kalıntıları alanında, Lydia'lılar döneminde altın tozu getiren Paktolos/Sart Çayı kıyısında, Laskaris'lerin güçlü dönemi yapıtı bir kilisenin kalıntıları.
28	129	I. Alâeddin Keykubad dönemi başlarında, 1223'de, Selçuklu ailesinden bir kadının yaptırdığı, Kadın Hanı denen kervansarayın duvarlarında, yöredeki ilkçağ ören yerlerinden (özellikle, Yanık Laodikeia kenti, şimdiki Yorgan Lâdik/Halıcı köyü nekropolis'inden ?) getirilmiş devşirme stel'ler, kabartmalı taşlar.
29	149	Osmanlının kuşatmasına tanık olmuş Bursa surlarından, Tophane yokuşu başında bir burç.
30	142	Germiyan Beyliği döneminden bir anı. İlkçağ Attanassos kentçiğinin nekropolis'i (mezarlığı) yerinde, Germiyan Beyliği döneminden kalma bir câmi. Denizli ilinde ilçe merkezi Çivril'e komşu Emirhisar (Eukarpia'nın ardılı olan, Afyon ili Sandıklı ilçesine bağlı, kuzey yakındaki Emirhisar ile karıştırılmasın) kasabasının belde sınırı kapsamındadır; buna şimdi Dede Câmii deniyor. Yapımında ilkçağ nekropolis'inin mezar taşları, yazıtları bol sayıda kullanılmıştır.
31	132	Anadolu Selçuklularının en önemli kentlerinden Kayseri'de, o dönemin yapıtı bir türbe: Döner Kümbet.
32	133	Dânişmendlilerden Selçuklulara geçen Tokat'ta, Kösedağ Savaşı sonrasında Sultan II. Keyhusrev'in Konya'ya kaçarken bu kentten geçmesine tanık olmuş bir Selçuklu yapıtı: (şimdi müze olarak kullanılan) Gök Medrese'nin taçkapısı.

ADLAR GÖSTERGESİ

Bilge Umar: Yazar araştırmacı (1936), Karşıyaka'da (İzmir) doğdu. Ortaöğrenimini doğduğu kentte, yükseköğrenimini İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladı (1958). Aynı fakültede asistan olarak çalıştı ve doktorasını yaptı (1962). Doçentlik sınavını vererek (1967) öğretim üyeliğine atandı. Sonra İzmir İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi Hukuk Kürsüsü'ne geçti (1970). Profesör ve kürsü başkanı oldu (1974). Uzun yıllar Ege Üniversitesi'nin çeşitli yüksek okullarında ek görevle eğitim üyeliğinin yanısıra müdürlük, kendi fakültesinde dekan yardımcılığı gibi görevler yaptı. Kurucu Öğretim Üyeleri arasında bulunduğu İzmir Hukuk Fakültesi'nde "Medeni Yargılama ve İcra-İflas Hukuk Kürsüsü" başkanı oldu (1978). Üniversiteden ayrılarak hukuk danışmanlığı ve avukatlık yaptı (1984). Hukuk mesleği ile ilgili inceleme yazıları ile yapıtlarının yanısıra çevirileri, özellikle Türkiye'nin ilk çağ kentleri üzerindeki araştırmaları ile tanındı.

BAŞLICA YAPITLARI:

İzmir'de Yunanlıların Son Günleri (1974), Ionia (1979), Aiolis (1980), Lydia(1981), Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi (c.I.1982, c.II. 1984), Phrygia (1982), Troas (1983), Mysia (1984), Trakya (1986), Bithynia (1987), Paphlagonia (1988), Pisidia (1990), Türkiyedeki Tarihsel Adlar (1993), Türkiyedeki Tarihsel Anıtlar (1995).

